

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2009

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. – 368 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 травня 2009 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, доцент
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Галина Стародубець - доктор історичних наук, доцент
Оксана Гомотюк - доктор історичних наук, доцент

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) "1773"

Світлана Лишко

УЧАСТЬ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ В БОЙОВИХ ДІЯХ ПРОТИ ТУРКІВ У 1773 Р.

В статті докладно висвітлена участь козацьких слобідських полків у бойових діях війнах Російської держави (імперії) проти турецької армії у 1773 р.

Наявність власних збройних сил завжди була і є неодмінним атрибутом і умовою існування фактично всіх державних утворень. З набуттям Україною в 1991 р. статусу незалежної республіки як ніколи стало важливим і необхідним вивчення минулого українського війська, його традицій і досвіду, котрі особливо яскраво проявили себе саме в козацьку добу. Слобідська Україна – це особливий регіон, де в другій половині XVII–XVIII ст. функціонували своєрідні козацькі полки, котрі відіграли надзвичайно важливу роль у заселенні краю та захисті від кочовиків. Історія Слобожанщини, представляє і в наш час великий інтерес, тому що багато її сторінок залишаються нерозкритими. Зокрема, одним з недостатньо вивчених залишається участь слобідських полків в походах і війнах Російської держави (імперії) другої половини XVIII ст.

Що стосується історіографії виокремленого аспекту, то важливе місце в історіографічному просторі при розв'язанні проблем розвитку та реформування організаційної структури, системи бойової підготовки, особливостей застосування козацьких формувань займають праці М.Гербея, Є.Альбовського, П.Голодолинського, С.Дідика [1] тощо.

У 1773 р. з новою силою розгорнулися бойові дії в Румунії, куди після припинення мирних переговорів П.О. Румянцев відправив корпус під командуванням генерал-майора барона Вейсмана для забезпечення переправи головних сил армії за Дунай. Основною метою яких була облога фортеці Силістрія. Харківський гусарський полк переправили з Молдови для посилення військ О. Вейсмана. Його поставили в авангарді корпусу разом із трьома козацькими полками. Загальне керівництво авангардом доручили полковнику М.І. Чорбі. Харківський полк перетнув Дунай 31 травня і вже 7 червня атакував біля селища Гуробал турецькі війська, що відступали. Особливо відзначився в тому бою ескадрон Харківського гусарського полку під командуванням поручика Петра Сабова. У бою супротивник втратив до трьохсот осіб убитими. Харківські гусари захопили в полон 4 турецьких командири і 57 рядових. У якості трофеїв царським військам дісталось 3 турецьких прапори, 8 гармат і всі табірні запаси [2, с. 632]. Бій біля Гуробала сприяв якнайшвидшій і безперешкодній переправі основних сил царської армії через Дунай, до складу яких входив і Острогозький гусарський полк.

На підступах до Силістрії 12 червня маси турецької кінноти і піхоти обрушилися на правий фланг росіян, де знаходився і Харківський полк. Останній разом з ескадронами Угорського гусарського й Єлисаветградського пікінерного полків успішно відбили цю атаку. Особливо відзначався ескадрон гусар під командуванням поручика Іоніна. Під час бойових дій поручика Іоніна тяжко поранили в обидві ноги, але той залишився сидіти в сідлі до кінця бою, не перестаючи орудувати шаблею [3, с. 62]. У цьому бою, що закінчився перемогою збройних сил Російської імперії, переможці захопили 18 турецьких гармат; 9 із них відбили гусарів. Харківський полк, врубався у ворожий ретраншемент, зайняв його і вибив звідти турок, захопивши турецьку гармату. У цей час ескадрон гусар під командуванням поручика П. Сабова кинувся на турецьких артилеристів, що намагалися швидко відвезти гармати до фортеці. Турки, помітивши атакуючих гусарів, відкрили артилерійський вогонь. Наблизившись, ескадрон порубав і розігнав артилеристів, заволодівши при цьому 8-ма

гарматами. За цей подвиг поручику П. Сабову П. О. Румянцев присвоїв наступний чин [3, с. 62].

При наближенні царської армії до Силістрії 15 червня, її лівий фланг під командуванням генерал-поручика Г.О. Потьомкіна був атакований переважаючими силами турецької кавалерії та піхоти. Острогозький гусарський полк разом із карабінерними полками успішно відбив атаку ворога й переходу 20-ти тисячного ворожого війська під командуванням Нуман-паші призначили корпус генерал-майора О. Вейсмана в кількості 5 тис. чол., до складу якого ввійшли Московський і Тверський карабінерні, Харківський гусарський, Єлисаветградський пікінерний полки, а також полк донських козаків [3, с. 649]. Корпус О. Вейсмана 22 червня раптово з'явився перед укріпленим турецьким табором Нуман-паші, недалеко від с. Кучук-Кайнарджи. Незважаючи на нерівність сил, генерал-майор О. Вейсман прийняв рішення атакувати супротивника. Після тривалого і завзятого бою турки почали тікати й ворожий табір із всією артилерією та припасами дістався царським військам. Але перемогу затьмарили передчасна смерть командира корпусу генерал-майора О. Вейсмана. Ворога переслідували три кавалерійських полки, в тому числі і Харківський. Втрати останнього в цьому бою становили: 13 тяжкопоранених і 6 легкопоранених гусарів, убитих коней – 15 і померло від ран – 12 [3, с. 64]. Серед офіцерів Харківського полка особливо відзначився секунд-майор Міакович.

Для розвідки турецьких резервів і шляхів проходження вглиб Болгарії 16 червня вислали збірний кінний загін і Харківський гусарський полк у напрямку до Шумли. В ході рейду кавалеристи 17 червня в районі с. Афлатар розбили загін турецької кавалерії в 1500 чол., звільнивши із турецького полону 80 болгарських сімей [2, с. 643].

Основні події під Силістрією розгорнулися 18 червня, коли в результаті 6-ти годинного бою був зайнятий турецький ретраншемент на висоті в безпосередній близькості від фортеці. До вечора 18 червня з розвідки до головного корпусу повернулися збірний кінний загін і Харківський гусарський полк. На зворотному шляху біля с. Афлатар їх атакували переважаючі сили Черкес-Гасан паші, що перекрили шлях до основних сил царської армії. Кавалеристи зуміли пробитися, незважаючи на великі втрати. У Харківському полку за той день вбито 73 чол., із них – 4 офіцера, поранено – 19 чол., загинуло 33 коней [2, с. 63]. За здійснення розвідрейду командирів Харківського гусарського полку полковникові М.І. Чорбу присвоїли звання генерал-майора.

На військовій раді, що відбулася ввечері 18 червня, командування царської армії, оцінивши обстановку, прийняло рішення відступити від фортеці Силістрія. Прикривати відхід армії від наступаючого зі сходу 20-ти тисячного ворожого війська під командуванням Нуман-паші призначили корпус генерал-майора О. Вейсмана в кількості 5 тис. чол., до складу якого ввійшли Московський і Тверський карабінерні, Харківський гусарський, Єлисаветградський пікінерний полки, а також полк донських козаків [3, с. 649]. Корпус О. Вейсмана 22 червня раптово з'явився перед укріпленим турецьким табором Нуман-паші, недалеко від с. Кучук-Кайнарджи. Незважаючи на нерівність сил, генерал-майор О. Вейсман прийняв рішення атакувати супротивника. Після тривалого і завзятого бою турки почали тікати й ворожий табір із всією артилерією та припасами дістався царським військам. Але перемогу затьмарили передчасна смерть командира корпусу генерал-майора О. Вейсмана. Ворога переслідували три кавалерійських полки, в тому числі і Харківський. Втрати останнього в цьому бою становили: 13 тяжкопоранених і 6 легкопоранених гусарів, убитих коней – 15 і померло від ран – 12 [3, с. 64]. Серед офіцерів Харківського полка особливо відзначився секунд-майор Міакович.

Наприкінці кампанії 1773 р. для того, щоб основні сили турків відійшли від берегів Дунаю, П.О. Румянцев вирішив провести ряд операцій на правому березі ріки. У серпні Харківський гусарський полк увійшов до складу загону генерал-майора К.К.Унгерна, що діяв на Курасу. Генерал-майор М.І. Чорба очолив авангард цього підрозділу. Основні сили К.К. Унгерна зупинилися біля с. Бабадаг, а всередину території Болгарії відправили невеликі партії легкої кавалерії з метою перешкодити постачанню турецьких військ у Курасу і знищити дрібні загоны супротивника. На чолі цих груп призначили майорів Харківського гусарського полка О. Дмитрієва, Лалаша та Міаковича. Особливо успішним слід вважати рейд секунд-майора О. Дмитрієва, що на чолі 70 гусарів Харківського полка, 200 козаків і 100 арнаутів відправився 16 вересня в рейд до узбережжя Чорного моря. Кіннота О. Дмитрієва раптово з'явилася на узбережжя біля с. Кюстенджи (нині Констанца) і з ходу атакувала тисячний загін турецької кінноти, яким командував Черкес-паша. Турки, не витримавши удару, кинулися бігти. Загін О. Дмитрієва переслідував їх 7 верст, захопивши при цьому 150 полонених і 4 ворожих прапори [3, с. 66]. Повернувшись у Кюстенджи, кіннота О. Дмитрієва захопила 9 турецьких суден із провіантом і спалила їх. Вогню піддали і весь Кюстенджи. На зворотному шляху загін О. Дмитрієва зіштовхнувся з 200-ми турецькими кавалеристами, що поспішали на допомогу Черкес-паші, легко розбив і розігнав їх. Подібними акціями секунд-майор керував неодноразово і завжди успішно, за що в 1774 р. його нагородили орденом Св. Георгія 4-го класу. 16 жовтня загоны генерал-майора К.К.Унгерка та генерал-майора Долгорукого з'єдналися біля населеного пункту Карамурат і завдали поразки незначному

кінному підрозділу турків, що в паніці відступив до с. Карасу, де знаходився 25-ти тисячний ворожий корпус.

Турки, дізнавшись про наближення царських військ, почали розбігатися. Дії царських військ проти турків біля Карасу звелися головним чином до переслідування. Харківський полк захопив табір супротивника з 11-ма гарматами. За цю операцію командира полку генерал-майора Чорбу нагородили орденом Св. Георгія 3-го класу, поминувши 4-й. Унаслідок поразки турок біля Карасу виникла паніка, що дала можливість царським військам зайняти практично без бою Базарджик і зробити спробу, але невдалу, опанувати фортецею Варна. Після цього загони К.К. Унгерна та Долгорукого відійшли на зимові квартири до Ізмаїлу.

У ході походу до Варни, для рекогносцировки фортеці, відправили секунд-майора О. Дмитрієва із 80 гусарами Харківського полка та 200 козаками [3, с. 68]. Біля стін фортеці секунд-майор Дмитрієв розбив два невеликі турецьких загони і зробив успішну рекогносцировку.

В 1774 р. Харківський полк перейшов під керівництво генерал-поручика Каменського, що командував лівим крилом армії і брав участь у бою біля Базарджика 2 червня 1774 року. Другою частиною царської армії на цьому напрямку командував О. В. Суворов.

Непорозуміння між Каменським і Суворовим перешкоджали розвинути успіх у бою в Козлуджи 9 червня. Лаври переможця цілком належали Суворову, що із своїми військами, не чекаючи загону Каменського, призвів до втечі турків і захопив 29 гармат і 107 прапорів [4, с. 90]. Харківські гусари відрізнялися в цьому бою тим, що разом з козаками і пікінерами першими зав'язали бій, а потім, після відступу козаків і пікінерів, що не витримали удару турецьких підкріплень, стримували ворога у вузькому лісовому дефіле до підходу піхоти. Харківці також брали участь у бою біля фортеці Шумли 19 червня і 7 липня, але турки, вражені своєю поразкою біля Козлуджи, запросили в Росії миру. Незабаром був укладений Кучук-Кайнарджийський мир, згідно з яким до Росії переходили Керч, Кінбурн, Азов, а російським кораблям надавалось право вільного плавання по Чорному морю.

Із закінченням війни слобідські гусарські полки повернулися на Слобожанщину, але вже в наступному році Харківський полк ввійшов до складу корпусу князя О.О. Прозоровського, скерованого в Крим для захисту від турків. Полк пробув у Криму з вересня 1776 р. до червня 1778 р., де брав участь у сутичках із кримськими татарами. У 1782 р. він здійснив останній похід у Крим.

Список використаних джерел

1. Гербель Н. На двухсотлетие Изюмского гусарского полка. – СПб, 1851. – 214 с.; Альбовский Е.А. История 11-го драгунского Харьковского полка. – Минск, 1897.; Голодолинский П.П. История 3-го драгунского Сумского Его Величества Короля Датского Фридриха VIII полка. – М., 1902. Т.1. – 122 с., Т.2. – 162 с., Т.3. – 111 с.; Дідик С.С. Новослобідський козацький полк – суб'єкт колонізації Степової України (1753–1764) // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – С. 167–171.
2. Румянцев П.А. Документы (1756–1763) / П.А.Румянцев. – М.: Воениздат, 1953. – Т. 2 – 863 с.
3. Альбовский Е. А. История 11-го драгунского Харьковского полка / Е.А.Альбовский. – Минск, 1897. – 312 с.
4. Потрашков С.В. Харьковские полки: в походах с Румянцевым и Суворовым // Позycja, 1991. – № 3.
5. Потрашков С.В. Харьковские полки: 3 века истории / С. В. Потрашков. – Харьков, 1998. – 140 с.

Svitlana Lyshko

PARTICIPATION OF SLOBITSKIY REGIMENTS IN WAR BATTLES AGAINST TURKS IN 1773

This article deals in details with participation of cossacks slobitskiy regiments in war battles of Russian Empire against Turkish Army in 1773.

УДК 94 (477)

Лілія Циганенко

МОЛДАВСЬКІ ДВОРЯНИ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII–XIX СТ.)

У статті розглядається участь молдавських дворян Катеринославської, Херсонської та Бессарабської губерній у процесі освоєння та колонізації південного регіону.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. південноукраїнське дворянство значно поповнилося за рахунок вихідців з Дунайських князівств – Молдавії та Валахії. На початковому етапі колонізації регіону молдавани були однією з чисельних груп серед іноземних переселенців.

Незважаючи на те, що історія дворянського стану має значну історіографію, робіт, які б певною мірою висвітлювали проблеми регіональних особливостей розвитку дворянських родин, їхньої ролі та внеску у розвиток краю, небагато. Із найновіших публікацій, які певним чином торкаються питань ролі молдавського дворянства у освоєнні південноукраїнських земель, на увагу дослідників, заслуговують праці Я. Бойка, П. Лавріва, В. Тучинського [1]. Проте відсутність комплексного дослідження місця і ролі молдавського нобілітету в економічному та культурному розвитку регіону потребують подальшої розробки цього питання.

Як зазначав дослідник В. Кабузан «...вирішальний внесок в справу заселення та освоєння Новоросії у XVIII ст. внесли три народи – український, російський та молдавський» [2, с. 245]. Еміграція молдавської феодальної верхівки до Росії була обумовлена національно-визвольною боротьбою в Дунайських князівствах проти Османської імперії, васалами якої вони були.

Авторка вважає, що відбулося три хвилі молдавського переселення до українських губерній упродовж XVIII ст., хоча історик В. Тучинський виділяє лише два переселенських етапи [3, с. 50]. Перша хвиля переселень представників молдавської етнічної групи пов'язана з невдалим Прутським походом Петра I у 1711 р., коли разом з молдавським господарем Д.Кантемиром російське підданство прийняли 24 боярських родини. Їх було поселено переважно на Слобожанщині, де вони отримали 710 дворів [4, с. 527–528].

З середини XVIII ст. розпочинається друга хвиля молдавського переселенського руху у південноукраїнські землі, в якій представники молдавського боярства також брали безпосередню участь. Так, у 1752 р. в Новій Сербії з'явився молдавський боярин Манолакій Замфіракович. У Слов'яносербії несли службу підпоручик М. Фугаров, полковий комісар П. Вінда [5, с. 59]. За даними А.Скальковського, у 1753 р. Василь Зверев, молдавінин за походженням, справжнє прізвище якого було Василе Лупул, брав активну участь у заснуванні Новокозачого полку. За успішне переселення своїх співвітчизників та представників інших балканських народів на Південь Росії йому було присвоєно звання полковника й надано чин голови Молдавського гусарського полку. За підрахунками єпископа Феодосія, В.Зверев вивів із-за Дністра близько 15 тис. переселенців [6, с. 253].

Активізації молдавської колонізації південноукраїнських земель сприяло створення у 1763 р. спеціального державного органу – Опікунства іноземних поселенців. До його обов'язків входило надання території для поселення, встановлення пільг, визначення розміру фінансової допомоги переселенцям тощо. Уряд всіляко сприяв переселенцям з Молдавії. У відповідності до указом від 16 листопада 1769 р. їм дозволялося поселятися там, де вони забажають [7]. Крім того, у відповідності зі статтею 16 Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. між Росією і Туреччиною остання брала на себе зобов'язання надавати дозвіл на виїзд з Молдавії і Валахії тим, хто прагнув залишити князівства, та не перешкоджати вивозу їхнього майна.

Намагаючись заручитися підтримкою з боку молдавського нобілітету, царський уряд не скупився на обіцянки і земельні наділи. Так, за інформацією князя О. Безбородько, молдавським боярам були обіцяні не лише землі в Катеринославському намісництві, а й певна кількість кріпаків у Білорусії [8, с. 144]. Мабуть, ця обіцянка відіграла визначальну роль у збільшенні молдавського етнічного елементу серед південноукраїнського дворянства – за законами Дунайських князівств молдавські бояри не мали власних кріпаків (виняток складав незначний відсоток циган, становище яких нагадувало кріпаків).

Третя хвиля масового переселення молдавських бояр відбувалася у 90-х рр. XVIII ст., коли Росія, готуючи приєднання Бессарабії, заохочувала їх до оселення на своїх територіях. Намагаючись заручитися їхньою підтримкою, царизм вдавався до "загравання" з молдавськими боярами: у царському указі від 26 січня 1798 р. наголошувалося на тому, що під час розподілу земель в Очаківському краї перевагу віддавати "волоським боярам, які переходили у підданство до Росії" [9].

На підставі цього указу 26 молдавським боярам були виділені землі між Південним Бугом та Дністром загальною площею 260 тис. десятин. Кожна родина отримувала від 4 до 24 тис. дес. землі. Так, бригадир Катаржі отримав 24 тис. десятин, на яких заснував два села з 779 жителями; колезький радник Гаюс – 22,4 тис. десятин, на яких заснував 3 села з 763 мешканцями; полковник Кесочул – 14 тис. десятин і заснував одне село з 90 жителями; боярин Стурдза отримав 28 тис. десятин землі. Наприкінці XVIII ст. серед землевласників Катеринославської губернії ми зустрічаємо представників молдавської аристократії – колишній молдавський та волоський господар Росеті (12000 дес. землі), майор І. Нікориця (8.008 дес. землі), дійсний таємний радник князь Кантакузіно (12000 дес.), князь Первул Кантакузіно (6000 дес.), княгиня Роксандра Гіка (9000 дес.), генерал-майор В. Звєрев (Лупул) (12477 дес. землі), та інші [10, с. 124].

Молдавські бояри також отримали землі у Буго-Дністровському межиріччі: статський радник Ілля Катаржі – 12000 дес. землі і 273 селян, підполковник Марко Гайос – 22425 дес. землі та 71 селянин, дійсний статський радник Скарлат Стурдза – 12100 дес. землі та 215 селян [11, с. 323–329].

Враховуючи перспективи чергової російсько-турецької війни, російський уряд прагнув мати молдавських бояр у союзниках, що об'єктивно сприяло б продовженню політики надання молдавським іммігрантам значних земельних ділянок у регіоні. У рапорті Тираспольського предводителя дворянства Туманова, що датується 1803 р., є відомості про 18 боярських родин, які отримали землі на Півдні України, переважно на Лівобережжі Дністра. Земельні наділи їх були досить великими – від 4 до 22 тис. дес. Через декілька років у тому ж Тираспольському повіті нараховувалося вже двадцять шість молдавських бояр, загальна площа наданої їм землі становила 251535 дес. [12]. На початку XIX ст. саме Тираспольський повіт виділявся серед інших повітів Херсонської губернії за кількістю молдавського населення на його землях – більше 50 %; решта представників цієї етнічної групи Херсонського повіту мешкали в Ананьївському (36,2 %) та Одеському (13,8 %) повітах.

Майже до 1812 р. продовжувалося переселення виводи молдавського населення з-за Дністра. Так, майор Гиржев вивів групу молдаван, що складалася з 51 чоловіка та 45 жінок, полковник Іван Кантакузін – 97 молдавських родин, що були переселені на території Новоросійського краю.

Після 1812 р. потік молдавських переселенців до Катеринославської та Херсонської губерній практично зникає. Це значною мірою пояснюється включенням Бессарабії до складу Російської імперії. На початковому етапі формування відносин між Молдавським князівством і Російською імперією вони формувалися, як військово-політичний союз, що базувався на ідеї звільнення молдавських земель від Туреччини за допомогою Росії.

Якщо раніше у Катеринославській та Херсонській губерніях молдавський нобілітет виступав у ролі іммігрантів і "бажаного елементу", то з приєднанням Бессарабії, де більшість землі належала саме молдавським боярам, відбуваються зміни у відносинах між владою і молдавською аристократією. Відтепер вже не російський уряд, а самі бояри були зацікавлені у налагодженні "дружніх стосунків" із владою, з метою збереження свого статусу, земельних володінь, станових привілеїв.

Молдавський історик В. Гросул, оцінюючи кількість і могутність молдавських бояр напередодні включення бессарабських земель до складу Російської імперії, вказує на те, що на початку XIX ст. в регіоні 927 сіл належали боярам, причому 470-ма з них володіли лише 28 родин. На думку вченого, це була своєрідна боярська олігархія, до якої відносилися зокрема династії Стурдза (65 сіл), Балші (60 сіл), Росетті (57 сіл), Гіки (52 села) [13, с. 84–96]. Дійсно, на початку XIX ст. в Бессарабії утворилась стійка, хоча й слабо консолідована, але матеріально забезпечена та політично впливова група привілейованого населення, в яку входили бояри та бояринаші^{*}. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії місцеве дворянство намагалося брати посильну участь в управлінні краєм. Першим цивільним губернатором області було призначено С. Стурдзу, який за молдавською градацією мав чин вель-логофету. Його наступниками з місцевих мешканців були генерал Гартинг, губернатор Катаказі.

Літописець бессарабського дворянства, представник однієї з відомих аристократичних родин Бессарабії А.Н.Крупенський підкреслював, що "в Молдавії, яка нараховує декілька століть існування, утворився клас забезпечених людей, зайнятих боротьбою за існування, більш незалежних, більш культурних, які мали значний вплив на оточуючих" [14, с. 6]. На його думку, привілейоване становище упродовж тривалого часу розвило у них звичку до влади. Схожі інтереси та спільний суспільний статус згуртували цю верству. Поступове втягнення Молдавії до активних дипломатичних відносин з іншими європейськими країнами позитивно впливало на боярство, вимагаючи від нього знання іноземних мов, дотримання правил придворного етикету, знайомства з передовими політичними ідеями Європи тощо.

Наслідками "європеїзації" незначної частини молдавських панівних верств стало поступове розширення в її колах пропольського та проросійського впливу. Окремі бояри та їхні діти ріднилися з польськими магнатами та шляхтичами, отримували освіту в Речі Посполитій. Частина молдавського боярства надзвичайно цікавилась шляхетськими вольностями, вважаючи Річ Посполиту країною з ідеальним суспільно-політичним ладом.

З другої половини XVIII ст. характерною рисою для частини молдавського нобілітету стала орієнтація на звільнення з під влади Османської імперії за підтримки Росії: частина молдавської знаті своєю долею була тісно пов'язана з Російською імперією. Так, наприклад, відомий молдавський поет Іон Кантакузіно був гусарським полковником російської армії, пізніше Катерина II присвоїла йому князівський титул та наділила маєтками по р. Буг. З родовитого боярства походив інший молдавський лірик – Матей Мілло (1751–1816), який отримав освіту в Петербурзі, займав різні державні посади, знав російську, французьку та грецьку мови.

Однак, на жаль, не всі представники молдавської аристократії могли похвастати європейською освітою та манерами. Підтвердження цьому ми знаходимо П.П.Вігеля, який залишив цікаві спостереження щодо способу життя молдавських бояр початку XIX ст. У 1823 р. він писав: "Схожість між способом життя найбагатших молдаван і наших пращурів, на жаль, вражаюча. Назва "боярин", довгий їх одяг, довгі бороди, високі шапки, багаті хутра, якими вони накриваються, їх невігластво, грубість – усе нагадує наших давніх можновладців. У домашньому побуті ця подібність ще більш помітна: недостаток найнеобхідніших предметів за-для зручності й приємності життя, низькі кімнати, оздоблення яких полягає у широких лавках, вкритих килимами; столи, перенасичені великою кількістю найсмачніших страв; чисельна обідрана і засмальцьована челядь, й поміж стариками ревності й усунення жінок від всякої участі у співжитті; чудові убрання цих останніх, діаманти і перли і, разом з тим, неохайність, усе як було у нас у давнину. Одним словом, всі подумки переносять нас у XVII ст. і дає можливість відчутти переваги освіти" [15, с. 39].

У 1816–1817 рр. царський уряд провів перепис населення, згідно з яким кількість мешканців Бессарабії складала близько 500000 осіб, більшість з них (86%) склали представники молдавського етносу [16, с. 43]. Щодо точної кількості серед цього загалу молдавської аристократії – дані відсутні. В цьому випадку ми можемо скористатися лише відомостями А. Крупенського про молдавських бояр, які упродовж 1813–1814 рр. прийняли російське підданство, а пізніше отримали права російського дворянства – їхня кількість складала 46 осіб. Крім того, в нашому розпорядженні є протокол одного з перших засідань бояр та дворян

^{*} Бояринаші – привілейована верства у Молдавському князівстві, при переході до Росії – статус особистого дворянства.

краю. У відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається протокол цього зібрання, який підписали 52 особи [17]. Порівняння цих двох списків показує, що у списках повторюються лише вісім прізвищ. Про що це може свідчити? На перший погляд, про те, що лише упродовж одного року до складу російського дворянства Бессарабії увійшли представники 43 молдавських боярських родів. Хоча з іншого боку, наявність другого списку може свідчити й про те, що у Бессарабії через два роки після приєднання до Російської імперії залишалось ще багато представників молдавських аристократичних родин, які не поспішали приймати російське підданство, тим більше, що серед інших ми зустрічаємо такі відомі в краї прізвища, як Башта, Донічі, Катаржиу, Ришкани та інші.

За матеріалами "Статистичного огляду 1822 – 1828 рр.", за 1827 р. кількість населення у Бессарабії збільшилась майже вдвічі і становила 112722 особи [18, с. 8]. Понад 2000 осіб з наведеної кількості представляли молдавські бояри та бояринаші, які на той час проходили процедуру інкорпорації до вищого стану Російської імперії. Аналіз даних, наведених у "Дворянській родовідній книзі Бессарабської губернії", дозволив автору підрахувати, що за упродовж 1820–1830 рр. до Бессарабії прибуло й відповідно було занесено до родовідної книги 112 осіб [19]. Це найвищий показник майже за сто років існування цієї книги.

Упродовж 30–50-х рр. XIX ст. соціальна структура бессарабського суспільства була остаточно урівноважена і сформована. Це пов'язано було, по-перше, з процесами врегулювання статусу проміжних верств краю, таких як бояринаші, мазили, рупташі, а по-друге, ревізіями та переглядом статусу багатьох спадкових дворян краю. За даними, що були зібрані обласним предводителем дворянства дійсним статським радником І. М. Стурдзою, у 1847 р. в Бессарабії чисельність дворянських родин та самотніх дворян становила 2 166 осіб, з них 1287 родин спадкових дворян та 879 родин особистих дворян. Найбільша кількість молдавських дворян була в центральних повітах – Кишинівському, Оргеєвському та північному – Хотинському і становила приблизно 60 % всього дворянства області. Переважна більшість дворян (32,6 %) мешкала у Кишинівському повіті. В той же час, у трьох південних повітах – Бендерському, Аккерманському та Кагульському – молдавські дворяни, особливо ті, що були внесені в родовідну книгу Бессарабії, рахувались одиницями. Загалом на ці три повіти припадало лише 21,2 % дворянського загалу Бессарабії. До 1853 р. у Бессарабії нараховувалося 3 376 спадкових дворян, з яких тільки 131 мали права голосу, 2 849 особистих дворян і чиновників. Дворянство складало лише 0,6 % всього населення краю [20, с. 453].

Проведений наприкінці XIX ст. загальноросійський перепис населення виявив певні зміни у розміщенні дворян – представників молдавського етносу у південноукраїнських губерніях. Матеріали перепису (таблиця 1) свідчать, що загальна кількість дворян з молдавським корінням у трьох причорноморських губерніях складала понад 4,5 тис. осіб, що становило майже 5 % дворянського загалу регіону.

Таблиця 1

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ ДВОРЯН – МОЛДАВАН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)**

Губернії	Кількість дворян всього	З них молдаван	%	Дворян спадкових	Дворян особистих
Бессарабська	21 942	4 281	19,5	2 580	1 701
Катеринославська	20 352	27	0,13	25	2
Херсонська	50 495	326	0,64	181	145
ВСЬОГО	92 789	4 634	4,99	2 786	1 848

Найменша кількість дворян з молдаван мешкала у Катеринославському повіті – на кінець XIX ст. їх залишилося не більше 30 осіб [21, с. 206–210]. І це при тому, що саме Катеринославщина була однією з перших, на територію якої почали прибувати молдавські переселенці. Дещо більшою виявилася кількість дворян – етнічних молдаван у Херсонському повіті – 326 осіб (0,64 %) [22, с. 288–292]. Історично виправданим лідером щодо кількості молдавського елемента серед дворянства губернії була Бессарабська – загальна кількість дворян – молдаван тут становила 4 281 особу, що у загальній чисельності дворянства краю становило п'яту частину [23, с. 226–230].

Підтвердженням факту чисельності дворянства з молдавським корінням на бессарабських землях є дані, що містяться у родовідній книзі бессарабського дворянства, виданій у

1901 р. [24]. До першої частини книги, яку складали, зазвичай, нащадки дворян з територій приєднаних до Росії, було внесено 113 осіб, з яких майже 70 – це представники молдавської аристократії. Серед найвідоміших прізвищ цієї частини книги були Александрі, Бузни, Доніка-Іордакеско, Зілоті, Казимир, Кассо, Лазо, Леонард, Ноур, Россет, Стурдза, Феодосіу, Яманді та ін.

У другій частині родовідної книги Бессарабської губернії, що репрезентує військове дворянство, молдавських родин не виявлено, проте у третій частині книги (отримання дворянства державною службою) значна частина представлених прізвищ належить представникам молдавського етносу – К.Бодеско, І.Ботезат, К.Баллас, А.Докс, С. Дунка, О.Котруца, Г.Катаказі і М.Катаказі, Л.Няга, М.Пуришкевич, С. Раллі, К.Стаматі та ін.

Відносно четвертого розряду, до якого належали іноземні дворянські роди, то в Бессарабії їх було надзвичайно мало – чотири прізвища (1,1 % спадкових дворян, внесених до родовідної книги): Костянтин Андріянов, Ангелій Ботян, Іван Ержіу та Олімпій Драгічевич-Микитич. Перші три були вихідцями з Молдавського князівства. До п'ятої – титулованої – частини дворянської родовідної книги Бессарабії було внесено лише шість прізвищ, серед яких молдавські князі Кантакузіни, Морузї, барони Розени та Стурти.

Рівно половина прізвищ (44 з 88) належала дворянам з молдавським корінням у шостій частині родовідної книги, до якої заносилися представники старих дворянських родів – Бальші, Гагаріни-Стурдзи, Донічі, Крісті, Катаржи, Руссо, Раллі, Россеті, Строеско та інші. Так, докази на дворянство Матвія і Іордакія Доніча доходять до 1609 р.; Миколи, Федора і Георгія Крупеньських – до 1678 р.; Миколи і Петра Катаржи – до 1630 р.; представників родини Руссо – до 1617 р., Россет – до 1714 р.; Івана і Василя Строеско – до 1682 р.; Іасона Яцимирського – до 1663 р.

До оновлених списків дворянських родів Бессарабської губернії за 1911 р. було внесено вже 468 прізвищ. Більша їх частина, понад 70 %, належали місцевим мешканцям: 198 родин з Бессарабської області, 139 дворян походили з Молдавського князівства [25]. Молдавське за походженням дворянство Бессарабської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. вже мало чим відрізнялось від дворянства інших російських губерній. Воно остаточно втратило правові відмінності у своєму статусі, пройшовши повністю процедуру інкорпорації до стану російського дворянства.

Протягом XIX ст. у південноукраїнських губерніях відбувається процес збільшення дворян – представників різних національностей – росіян, поляків, литовців, українців, грузинів, німців, італійців і греків. Дворяни – молдавани за походженням займали одне з визначальних місць серед цього стану в регіоні. Вони вписали не одну славу сторінку в історію південного краю, заслужив поважне ставлення до себе.

Список використаних джерел

1. Бойко А. В. Заселение Южной Украины в 1860–1890 гг. / А. В. Бойко. – Черкассы: Сняч, 1993. – 256 с.; Лаврів П. В. Колонізація українських та суміжних степів. Історичний нарис / П. В. Лаврів. – К: Просвіта, 1994. – 94 с.; Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. Монографія. / В. А. Тучинський. – Вінниця: вид-во О. Власюк, 2007. – 220 с.
2. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 307 с.
3. Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. Монографія / Віталій Анатолійович Тучинський. – Вінниця: вид-во О. Власюк, 2007. – 220 с.
4. Багалий Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалий. – М.: Типография университета, 1887. – Т.1. – 615 с.
5. Пірко В. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. / Василь Пірко. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. – 124 с. – (Донецький державний університет).
6. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: [в 2 ч.] / А. А. Скальковский. – Т.1.(География, этнография, народонаселение Новороссийского края). – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – 386 с.
7. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). – Собр.1. – Спб., 1830. – Т. XVIII. – № 13383.
8. Григорович Н. Канцлер князь Безбородько / Н. Григорович // Русский архив. – 1876. – Кн. 1. – С. 129–198.
9. ПЗЗ. – Собр.1. – Спб., 1830. – Т. XXIV. – № 964.
10. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в

60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01/Каюк Дмитро Григорович. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с. 11. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприсоединенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому Наместничеству 1792 года // Записки Одесского общества истории и древностей – Т. IX. – 1875. – С. 319–331. 12. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі ІР НБУ). – Ф. 42. – Спр. 276. Підборка копій документів щодо розвитку поміщицького господарства і промисловості у 1780–1800 рр. в Новоросії. – Частина II. 13. Гросул Я. С. Крестьяне Бессарабии (1812–1861) / Я. С. Гросул. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с. 14. Крупенский А. Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве. 1812–1912. К столетнему юбилею Бессарабии / А. Крупенский. – СПб., 1912. – 64 с. 15. Вигель Ф. Ф. Записки Филипа Филиповича Вигеля. – Изд. "Рус. арх." (доп. с подл. рукописи). Ч. 1–7. – Москва: Университетская типография, 1891–1893. – Ч. 6. – 1892. – 196 с. 16. История Бессарабии (от истоков до 1998 года). Перевод с румынского языка / [координатор: Иоан Скурту]. – Кишинев: Культурное общество "Онисифор и Октавиан Гибу", 2001. – 353 с. 17. ІР НБУ – V. 925. Постанова депутатів дворянства, духівництва Бессарабії про створення комітету 12 для затвердження молдавських прав, привілеїв та звичаїв. – 1815 р. (рукопис). – 3 арк. 18. Берг Л. С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство: [С карт. и 30 рис.] / Лев Семенович Берг. – Пг.: Огни, 1918. – VIII, 242, [2] с., 1 л. к.: ил. – (Круг знания. Родиноведение). 19. Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинев: Городская типография, 1911. – 64 с. 20. История Молдавии. Документы и материалы. – Том III. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812–1861 годы). Сборник документов. – Часть I. – Кишинев, 1962. – 624 с. 21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. 1–89. – [Санкт-Петербург], 1899–1905. – Т. 13: Екатеринославская губерния. – 1904. – [6], XIV, 234 с. 22. Там само. – Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – [6], XVI, 319 с. 23. Там само. – Т. 3: Бессарабская губерния. – 1905. – XXIV, 254 с. 24. Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года. – Кишинев, 1901. – 24 с. 25. Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинев: Губернская типография, 1911. – 64 с.

Lilia Tsiganenko

THE ROLE OF THE MOLDAVIAN NOBLEMEN IN THE OPENING UP OF THE SOUTH UKRAINIAN'S LAND (THE SECOND PART OF THE 18TH – 19TH CENTURY)

The article analyzes the participation of the Moldavian noblemen of Katerininskoy, Chersonskoy and Bessarabskoy provinces in the process of opening up and colonization of the South region. The role of the Moldavian noblemen in the economical and cultural development of the region is also determined.

УДК 94 (477)

Наталія Мацко

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано процес утворення і функціонування військових поселень царської армії у Правобережній Україні.

На початку XIX століття Російська імперія опинилась на порозі великої внутрішньодержавної кризи. Половина із прибутків казни витрачалась на утримання багатотисячної армії, рекрутська повинність давно вичерпала себе і негативно впливала на економічний розвиток країни. Постала необхідність докорінної зміни військової доктрини та створення професійної кадрової армії і підготовленого резерву.

Намагаючись виправити ситуацію Олександр I вдався до запровадження пруської системи Шарнхорста – створення військових поселень для комплектування та продовольчого утримання армії.

Активне впровадження нового військового інституту на території імперії почалось після Вітчизняної війни 1812 р., а на новоприєднаних землях Київщини, Поділля та Волині з 1837 р.

Проблема виникнення і функціонування військових поселень на території Правобережної України недостатньо висвітлена в науці. Дореволюційні дослідники П. Карцов, А. Петров у своїх працях по-різному характеризували історію російської армії та неоднозначно оцінювали її становище [9; 16]. Значна увага опису та аналізу архівних документів французьких дипломатів про українські і російські поселені війська XIX століття приділена в доробках О. Багалій-Татарінової [2]. Російські науковці, зокрема Л. Бескровний, А. Керсновський та А. Сахаров акцентували увагу на "пруському" нововведені доволі опосередковано, відображаючи у публікаціях лише окремі аспекти проблематики [3; 11; 17]. Детальніше вивчення інституту поселених військ, щоправда у російських губерніях, стало предметом аналізу Л. Богданова [4]. Дещо по-новому до означеного питання підійшла Т. Кандаурова, відтворивши хід соціально-економічних процесів у військових поселеннях та проаналізувавши їхню ефективність, як військово-господарського механізму [8]. Зауважимо, що навіть в незалежній Україні виокремлена нами проблематика досліджена недостатньо, кількість публікацій, які б стосувалися історії поселень на території Київсько-Подільського військового відомства є незначною. Так, в роботах Т. Липовської, О. Пономаренко, В. Цубенко аналізувався процес виникнення та життєдіяльності нового армійського інституту на Лівобережній Україні, в той же час територія Правобережжя залишалася основною мірою поза увагою науковців [13; 15; 19]. Серед молодих учених дане питання вивчає Б. Луговий, який зосереджує свою увагу саме на процесі формування контингенту поселень на Київщині та Поділлі [14].

На теренах України схема модернізації армії втілювалась у життя починаючи з 1816 р. В "Учреждении о военных поселениях" констатується, що нові військові формування поселенського типу створювались для пом'якшення рекрутської повинності, полегшення життя солдатів через поєднання служби і господарських робіт та спільне проживання їх із сім'ями та родинами [3, с. 84; 13, с. 19–20].

Із приєднанням Правобережної України до імперії економічні позиції місцевої польської шляхти похитнулись, вона постала перед необхідністю доведення власного дворянського походження. Ті, із шляхтичів, які не змогли надати документів на захист дворянства, позбавлялись маєтностей і станових привілеїв [5, с. 10].

Польське повстання 1831 р. спровокувало діяльність Київської центральної ревізійної комісії, наслідком роботи якої стало декласування і позбавлення земельних володінь майже всіх дрібно шляхетських родин Подільської, Волинської і Київської губерній. Число сконфіс-

кованих родових маєтків сягнуло 80543. За 22 роки (період 1831–1853рр.) на Правобережжі російський уряд позбавив 340 тисяч осіб шляхетських прав, збільшивши таким чином кількість платників податків та зарезервувавши майбутні рекрутські набори [10, с. 40].

Значні земельні маєтки відібрані в учасників польського повстання 1831 р. були використані владою для поповнення та утримання російської армії в ново приєднаних губерніях. Особливе положення від 27 квітня 1837 р. затвердило утворення на базі секвестрованих та конфіскованих маєтків Київщини та Поділля чотирьох військових округів: "Первые четыре округа считать Военными поселениями 4-х кавалерийских полков..., а последний – для конно-артиллерийской Бригады..." та чотирьох окремих ділянок з населенням – 76777 ревізійних душ [5, с. 11; 12, с. 79].

Система армійських поселень, як нових військово-економічних формацій носила закритий характер і функціонувала в доволі ізольованій формі. Економічна схема їх існування утворювалась в кордонах округів як багаторівневий військово-господарський механізм. Упродовж 1837–1838 рр. військові формування нового зразка створювались у Київській і Подільській губерніях, і підпорядковувались, як сотні інших, від Меджибожа до Саврані, Київсько-Подільському військовому округу, що базувався у м.Умань. На Уманщині до військового відомства належало 33 села із населенням у 21 тис. душ, 129066 десятин землі, шкіряний, черепичний завод, 3 заводи м'ятних вод, 2 свічкові, 10 винокурень, 4 цегельні, 3 броварні, 2 медоварні, 38 млинів, содоварня [12, с. 80]. Поселені війська Київської і Подільської губерній були об'єднані у 5 округів і 2 ділянки і розташовувались на південних кордонах губерній. Вони не мали власних назв, а позначались порядковими номерами: 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й і розміщували по 3 волості. Округи № 1 і № 2 займали Уманський повіт Київщини, округ № 3 розташовувався на Поділлі [14, с. 19]. Територія на якій розмістились солдати царської армії в Київській і Подільській губерніях займала 354.003 десятин землі (з них – 207 тис. десятин – орні) з населенням 111662 осіб [13, с. 37]. У п'яти округах Київсько-Подільського військового відомства було розселено чотири уланських і чотири гусарських полки та зведена кінно-артилерійська дивізія [13, с. 42; 14, с. 20]. На чолі військових поселень Правобережної України перебував генерал-майор Фохт.

Необхідно зауважити, що військо у порядку поселення поділялось на корпуси, дивізії, бригади і полки. Кожен полковий округ мав поземельний і стройовий склад і поділявся на господарства, які складались із визначеного: "...участка земли и угодій, изъ домоваго...". Усе населення складалось із нерухомої (особи, що не брали участі у військових операціях) і рухомої частин (господарі, кантоністи, інваліди, старожили після 45 років, сім'ї тих, що виступали в похід) [9, с. 112–113].

Поселенці поділялись на чотири класи, в залежності від господарської потуги: ті, що мали 4 воли були господарями 1-го розряду, власники 2 волів – 2-го, поселенці без робочої худоби належали до 3-ї категорії і не називались господарями, 4-й клас складали інваліди. Селяни, які не мали робочої худоби об'єднувались у тимчасові робітничі роти (по 250 осіб в кожній), вони отримували жалувannya і додаткові гроші (1 ¼ к.) добових на особу.

У військових округах Правобережжя створювались інвалідні роти, до яких зараховували всіх чоловіків, що за віком чи станом здоров'я не підлягали несенню стройової служби. Такі військовослужбовці отримували жалувannya і обмундирування, часто вони ставали наглядачами на будівництві, у магазинах запасів, резервах лісової сторожі, були задіяні поліцейськими установами для підтримання порядку [9, с. 113].

На кожну особу віком від 18 до 60 років покладався обов'язок щорічно сплачувати в окружний комітет податок на суму 1 руб. 23 коп. сріблом. Із отриманих коштів складався позичковий грошовий капітал поселенців, хоча як свідчить військово-статистичний огляд Подільської губернії, його сума жодним із окружних начальників не повідомлялась, що наштовхує на роздуми про нечесність і корупційність вищого окружного керівництва. Окрім оброчних платежів у казну надходили і інші грошові збори, так, наприклад у 1846 р. із 4-го округу було зібрано: від млинів – 938 руб., чиншу – 525 руб., з державних пасік 55 руб. [6, с. 82].

Зауважимо, що окрім грошового стягнення усе населення підпорядковане військовому відомству 3 дні на тиждень було змушене виконувати різноманітні громадські повинності.

Для ведення присадибного господарства, городів і вирощування коноплі поселенцям було надано у 3-му окрузі 5251 дес. 318 саж., в 4-му – 5,401 дес. 1,403½ саж., в 5-му – 4,821 дес. 1,152 саж. землі.

До використання було взято таку схему розподілу земельних наділів: поселеня групували відносно кількості номерів господарів (номер включав 2-х хазяїв 1-го і 2-го розрядів). Представник 1-го розряду отримував 5 дес. орної землі і 7½ дес. сінокоосу, 2-го 2½ дес. орної землі і 2½ дес. для сінокоосу.

Військові поселенці вирощували усі звичайні для цього регіону сільськогосподарські культури: пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, у незначній кількості ще й льон і коноплі.

Таблиця посіву і збору урожаю у військових поселеннях у 1846 р.

Культура	Посіяно, четв.	Зібрано, четв.	Урожай
Озимі	15811	24,565	Сам 4
Ярі	8,132	18,737	- 3¼
Картопля	14,121	56,746	- 4

[6, с. 84]

Реформа 1826 р. надала військовим поселенцям-господарям право займатися промислами і торгівлею. Та варто зауважити, що число таких осіб у Київсько-Подільському військовому відомстві було мізерним, станом на 1846 р. – 8 осіб із капіталом у 6500 рублів [13, с. 51].

Армійські формування, кантоністи, діти не поселених нижніх чинів і військовослужбовців дійсної служби, а також тимчасово-робітничі роти і не поселені нижні чини інвалідних рот, що були розквартировані на теренах військових поселень утримувались за рахунок громадських запасів кожного з округів. Усі стройові та поштові коні, воли державних парків і громадські жеребці та бики теж знаходились на повному фуражному забезпеченні, якщо ж взяти до уваги той факт, що у трьох округах військових поселень нараховувалось 8390 коней, 14852 волів, 20495 худоби на вільному випасі, 46691 овець і 576 волів казенного волового парку, то стає очевидним, що поселенці змушені були багато часу віддавати на заготовлення кормів та збір сіна і соломи.

Зауважимо, що через значну кількість повинностей, обробіток громадської землі, обов'язок постачання фуражу та провіанту, поселенці часто не мали часу на догляд за власними земельними наділами, тому неодноразовими були випадки несвочасного збору поселенського врожаю [6, с. 81–82].

Після прилучення мешканців означених територій до військового відомства вони опинились у повній залежності від окружного комітету з обов'язком орного обробітку землі і постачання продовольством розміщених у губернії військ та кантоністів. Так, відповідно до затвердженого урочного положення, для одноденної оранки суспільної землі на 1 господарський номер з 6-ма волами припадало ½ десятини м'якого ґрунту, а на плуг з 8-ма волами ½ десятини твердої землі. Угіддя, виділені поселенцям, вони мали обробляти самовільно, без додержання уроків, але за безпосереднього нагляду місцевого керівництва [6, с. 81].

Означена схема була вкрай вигідною для військового департаменту, оскільки одночасно забезпечувала проживання армійських з'єднань, їх утримання, окрім того виділення зручних місць для навчання кавалерії та догляду за кіньми.

Колишні селяни, які користувались земельними наділами змушені були не лише відробляти панщину, але й нести стройову службу, обов'язково носити військову форму і дотримуватись солдатської дисципліни, після сільськогосподарських робіт проходити стройову муштру (часто по 18 годин на добу), а за порушення режиму відбувати покарання шпіцрутенами*.

Щорічно із державної казни департамент військових поселень асигнував певну суму коштів на утримання поселень. Наприклад, у 1837 р. ад'ютант інспектора усієї поселеної кавалерії капітан Граве отримав із бюджету 38890 руб. 85 коп. на потреби поселенців, а у 1846 р. для необхідностей 3-го округу було виділено 8920 руб. на будівництво нових споруд, на ремонт будинків 400 руб., на купівлю робочого інвентаря тимчасовим робітникам 300 руб., на корчування лісу 400 руб., на утримання пасік 98 руб. 38 коп. [7, с. 3; 6, с. 83].

* Шпіцрутен – різка, що використовувалась для езекуції.

Як уже зазначалось, територія військового департаменту Київської і Подільської губерній займала приблизно 354.003 десятин землі. Цих площ виявилось недостатньо для повного забезпечення усіх мешканців округів господарським мінімумом, тому було вирішено перемістити частину поселенців у Херсонську губернію, і вже там наділити їх орною нормою [13, с. 38]. Рішення військового керівництва безумовно наштовхнулось на супротив місцевого населення, яке не виявило жодного бажання покидати споконвічні батьківські землі і переселитись на південь.

Безземелля доповнювалось великими заборгованостями хліба і грошей. Так, наприклад, фон Брадке, рапортуючи у 1841 р. начальнику штабу, писав, що поселення Київської і Подільської губерній перебувають у жахливому стані: "Хозяева... имеют... рабочего скота очень мало. Скот поселянский худ... от недостатка кормов. Большая часть поселян не имеет ни одной коровы... недоимки оброчных платежей составляют 29134р. 30 1/4 к. серебром. Госпитали не устроены, дома поселян многие в аварийном положении..." [1, с. 119; 13, с. 38].

Активний громадсько-політичний діяч, декабрист, підполковник Г.С. Батеньков, який був членом Ради головного начальника поселень відгукувався про цей військово-господарський інститут, як страшну картину зовнішнього обману, принижень, і всіх видів деспотизму [15, с. 15].

Один із французьких дипломатичних агентів, описуючи у доповідній записці свій візит до військового поселення, висловив свої враження від тісноти у житлах поселенців, сумних обличчю чоловіків, плачу жінок, неспокою солдатів [2, с. 120].

Важке соціально-економічне становище поселенців викликало незадоволення і супротив існуючим порядкам, що вилився у написання скарг вищим посадовим особам і царю, збройні повстання і втечі. Так, у 1841 р. начальником військових поселень у Київській і Подільській губерніях було надіслано Бессарабському військово-губернатору список поселенців-втікачів, що мешкали в Ізмаїлі і прохання відіслати їх на попереднє місце проживання [13, с. 69].

Жалюгідність життя солдатів описує і армійська пісня ("Глас вопиющего в военных поселениях"): "Жизнь в военном поселении – настоящее мученье,.. поселяне голодают,.. мрут как мухи кантонисты,.. хлеб казенный не родится,.. страшно плохи лазареты..." [18, с. 79].

Варто відмітити, що нестача землі, регламентування усіх сфер життя поселенців, у тому числі й особисто-інтимних, безправ'я, сувора дисципліна і часті покарання викликали супротив існуючому військово-поселенському ладу, і ставили його на межу краху.

Наведені факти свідчать про те, що плани створення абсолютно нової військової системи, які намагались втілити в життя Олександр I і його соратники не виправдали себе. З 1858 р. почалась ліквідація поселень "...вийшла для казенних поселенців воля – тоді їм оддана була вся земля..." [12, с. 82].

Пруська система Шарнхорста не вирішила проблеми комплектування армії, витрати на утворення таких військово-господарських інститутів не покрили себе. Економічна незавершеність військових поселень, як господарських механізмів була очевидною, низький рівень праці, застарілий інвентар, нездатність основної маси солдат якісно працювати на землі, величезна кількість громадських робіт, корупція, соціальне розшарування засвідчили нежиттєздатність цього військового інституту, як на Правобережній Україні так і в імперії загалом і спровокували його тотальну ліквідацію.

Список використаних джерел

1. Аракчеев и военные поселения. Изъ записокъ Фонь-Брадке. – М.: Изданіе Московскаго Книгоиздательскаго Т-ва Образование., 1908. – С. 99–123.
2. Багалея-Татарина О. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX ст. // Наукові записки катедри історії європейської культури. Вип.3. – Х., 1929. – С. 113–133 – (Відбитка).
3. Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. – М.: Военное изд-во М-ва обороны Союза ССР., 1958. – 643 с.
4. Богданов Л. Военные поселения в России / Л. Богданов. М.: АИО "Принт", 1992. – 88 с.
5. Брославський В. Аграрна політика російського уряду на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у дворянському землеволодінні і землекористуванні / Володимир Брославський // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції 15 листопада 2007. ТДПУ ім. В.Гнатюка. – Тернопіль,

ТНПУ, 2007. – С. 10–11. 6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению при 1-ом Отделении Департамента Генерального Штаба. Том X. Часть 2. Подольская губерния./ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению при 1-ом Отделении Департамента Генерального Штаба. Том X. Часть 2. Подольская губерния. По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составляль Генерального Штаба Капитанъ Тверитиновъ. – Санкт-Петербург: Въ типографіи Департамента Генерального Штаба. – 1849. – 159 с. Специальные сведения. – 93 с. 7. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 648. – Оп. 1. – Спр. 1. – 10 арк. – Арк. 3. 8. Кандаурова Т. Новая концепция экономической эффективности военных поселений в России в первой половине XIX века / Т. Кандаурова // Экономическая история. – Выпуск. 2. – М., 1998. – С. 86–88. 9. Карцовъ П. О военных поселенияхъ при графе Аракчееве // Русский вестникъ. – С-Пб.: Типографія Товарищества "Общественная польза", 1890. – Т. 207. – С. 82–113, 108–121. 10. Комарницький С, Кобилянський А. Шляхта Волині / С. Комарницький, А. Кобилянський // Універсум. – 2006. – № 9–10. – С. 36–42. 11. Керсновский А. История русской армии. – М.: "Голос", 1999. – Т. I. – 304 с. 12. Кузнецъ Т. Умань – центр військових поселень Київської і Подільської губерній // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29–30 листопада 2001р. – Вінниця. – С. 78–83. 13. Липовская Т. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857гг.): Учебное пособие. / Липовская Т. – Днепропетровск.: ДГУ, 1982. – 84 с. 14. Луговий Б. Процес формування військових поселень на Правобережній Україні // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції 15 листопада 2007. ТДПУ ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, ТНПУ, 2007. – С. 18–20. 15. Пономаренко О. Військові поселення на території Росії й України в першій половині XIX століття (за матеріалами спогадів учасників подій) / О. Пономаренко // Вісник Київського Національного Університету імені Т.Шевченка. – Серія: Історія. – № 65–66, 2003. – С. 13–16. 16. Петров А. Русская военная сила / Изд. 2. А. С. Пирогова. Исправленное и дополненное под редакцией члена Военно-ученого комитета Главного Штаба, Генерального Штаба Генерал-майора А.Н.Петрова. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. Съ рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. – М.: Типо-литография Высочайше утвержденного Товарищества И.Н.Кушнеревъ и Ко, 1897. – Т. 3. – 580 с. 17. Сахаров А. Александр I и Аракчеев / Сахаров А. // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 24–39. 18. Хрестоматія з історії СРСР / Упорядники С. Дмитрієв і М. Нечкіна. – К.: "Рідна школа", 1951. – Т. 2. – 915 с. 19. Цубенко В. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) Військове поселення кавалерії 1817–1857рр. / Цубенко В. – Одеса: "Optimum", 2006. – 214 с.

Natalia Matsko

MILITARY SETTLEMENTS IMPERIAL ARMY IN THE RIGHT UKRAINE

The article analyzed the formation and functioning of military settlements on imperial army in the Right Ukraine.

УДК 94 (477.83/.86)

Любомир Ілін

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ СЕЙМОВОЇ ФРАКЦІЇ ТРЕТЬОЇ КАДЕНЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ В 1870–1876 РР.

Галицький крайовий сейм з моменту створення став осередком політичного життя Галичини. Він забезпечив можливість правового розв'язання міжнаціонального протистояння, що поглибилися між українцями і поляками під час "весни народів". Українська сеймова репрезентація, представлена духовенством, селянством та інтелігенцією, відображала проникнення ідей парламентаризму в широкі суспільні прошарки і демонструвала рівень політичної свідомості галицьких українців другої половини ХІХ ст.

На другу половину ХІХ ст. Галичина стала осередком політичного розвитку українських земель. Створення 1861 р. Крайових сеймів ознаменувало початок нової – конституційної ери імперії Габсбургів. Незважаючи на куріальну систему виборів та різноманітні політичні перешкоди з боку поляків, українці вітали створення сейму і брали безпосередню участь в його діяльності.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні персонального складу української сеймової фракції та впливу соціальної приналежності кожного з депутатів на їхню практичну діяльність у сеймі в 1870–1876 рр.

Перші наукові дослідження з цієї проблематики розвивалися в контексті дослідження історії українського парламентаризму. Найбільша заслуга в цьому плані належить К.Левицькому [8; 9], який окрім автобіографічних даних українських політиків, характеристики їхньої суспільно-політичної діяльності, подає їхні світліни. Значний матеріал міститься і в фондах відомого літератора та громадського діяча І.Левицького, який опрацював дані більшості українських парламентарів другої половини ХІХ ст.

В сучасній українській історичній науці, дослідження, що стосуються з'ясування персонального складу "Руського клубу" є поодинокими і здійснюються в рамках дослідження парламентської діяльності, чи українсько-польських стосунків. Серед сучасних дослідників варто відзначити львівських науковців І.Чорновола [12], М.Мудрого [11] та інших. Варто сподіватися, що на хвилі розвитку української біографістики, постаті таких відомих українських громадсько-політичних діячів Галичини другої половини ХІХ ст., як Ю.Лаврівського, В.Ковальського, М.Антоневича, та інших стануть об'єктом окремого узагальнюючого наукового дослідження.

Джерельну основу дослідження складають неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, а також публікації періодичних видань другої половини ХІХ ст., зокрема москвофільської газети "Слово".

З початком роботи Галицького крайового сейму, українське представництво не мало чіткої фракційної організації. Поділ за фракціями був скоріше умовністю, ніж закономірним політичним принципом. Українські депутати в сеймі об'єднувалися навколо власної фракції – "Руського клубу". Формування української сеймової фракції здійснювалося за зразком польських клубів. На відміну від поляків, серед яких було декілька політичних напрямків, руське представництво на початок 70-х рр. ХІХ ст. репрезентувало русофіли та народовці.

Внаслідок виборчої кампанії 1870 р. "Руський клуб" нараховував 32 депутати, обраних з четвертої курії, два вірільні місця і один мандат від курії міст, загалом 35 членів – 24 % від загальної кількості депутатів сейму. Більшим українське представництво було тільки під час першої каденції 1861–1866 рр. – 50 осіб [12, с. 227]. Становлячи меншість галицькі українці

змушені були діяти консолідовано. Виходячи з цього, українська фракція формувалася скоріше за національним, ніж за політичним принципом.

Немаловажним у діяльності руських депутатів був соціальний чинник. Виходячи з того, що політичний провід українців всередині XIX ст. знаходився в руках духовенства, а митрополит користувався найбільшим авторитетом у суспільстві, він очолював сеймову фракцію. Зі створенням крайового сейму в 1861 р. роль керівника української сеймової репрезентації виконував митрополит Григорій Яхимович. Сучасний дослідник І.Чорновол приходить до висновку, що високий духовний стан вимагав від єпископату підніматися над політикою, мабуть, саме з цієї причини вище духовенство уникало роботи у сеймі [12, с. 54].

Що стосується внутрішньої організації української сеймової фракції, то упродовж перших двох каденцій вона не відрізнялася порядком і стабільністю. Засідання відбувалися рідко, не мали вагомих практичних наслідків. "Руський клуб" засідав у правій частині залу засідань, демонструючи тим самим свої проурядові настрої. Саме з початком третьої каденції 1870–1876 рр., "Руський клуб" вперше обрав свій керуючий провід. Головою української фракції став крилошанин Йосип Кульчицький, заступником – Василь Ковальський, секретарями – Федір Білоус і Гаврило Крижанівський [7, с. 1].

На думку львівського дослідника І.Чорновола, для "Руського клубу", на відміну від польських сеймових фракцій характерна дисципліна та солідарність, він скликався регулярно і його ухвали були обов'язковими для усіх членів [12, с. 56]. Більше того чітко була регламентована процедура прийняття рішень через голосування членів фракції. Ухвали приймалися, якщо "за" висловлювалася більша половина присутніх на засіданні депутатів [1, арк. 7].

Попри те, що засідання "Руського клубу" упродовж третьої каденції відбувалися регулярно, у відповідності до кількості засідань сейму, облік депутатів не проводився. У стенограмах засідань зазначався номер, часом дата, а також короткі тези питань, що виносилися на порядок денний. Записи не дозволяють досліднику встановити кількість присутніх депутатів на конкретному засіданні.

При характеристиці практичної діяльності "Руського клубу" насамперед необхідно відмітити, те що це була форма організації сеймових депутатів. На засіданнях піднімалися різноманітні питання, що стосувалися роботи сейму. Українці завдяки "Руському клубу" намагалися організувати власну політичну діяльність і забезпечити вироблення спільних політичних рішень. У ході третього засідання було прийнято рішення про створення в "Руському клубі" спеціальних комітетів, які б дублювали сеймові комісії [2, арк. 30]. Українські депутати вповноважили слідувати за перебігом діяльності петиційної комісії Ф.Білоуса, К.Мандичевського та П.Яворського, пропінанційної – І.Гальку, І.Пелеха, І.Фецака, іпотечної – Д.Іванішова, В.Ковальського, П.Лісинецького [2, арк. 30]. Основною метою такого рішення було те, що польська більшість не голосувала за кандидатів-українців до найважливіших сеймових комітетів. Підтримку надавали тільки тим, які могли діяти в межах польських політичних інтересів, а це було здебільшого селянство.

Для здійснення контролю над роботою найвищого представницького органу краю, члени "Руського клубу" в ході сьомого засідання 18 вересня 1870 р. прийняли рішення про призначення референтів до кожної проблеми, що виносилася на розгляд [2, арк. 31]. Зрештою, ще в 1863 р. Ю.Лаврівський пропонував обрати депутатів, які б відповідали за питання, що виносилися на порядок денний, вивчали їх і доповідали на засіданнях "Руського клубу". Призначення референтів, як і дублювання сеймових комітетів, мало виключно практичне значення. Референти доповідали про перебіг дискусій і рішень сейму, що дозволяло виробити конкретну програму дій на наступне засідання.

Варто зауважити, що на засіданнях "Руського клубу" піднімалися різноманітні питання, як політичного, так і особистого характеру. Так, під час одного із засідань 1871 р. було порушено питання про те, чи іти на вечерю до маршалка [2, арк. 30]. У ході роботи сейму склалася традиція, в ході якої маршалок напередодні відкриття кожної сесії запрошував усіх депутатів до себе на святковий прийом. Показово, що члени "Руського клубу" прийняли рішення відхилити запрошення маршалка, мотивуючи це тим, що воно було написане польською, а не "русською" мовою.

Мовне та національне питання було причиною напружених конфліктних ситуацій всередині "Руського клубу". Русофіли та народовці, мали різне бачення щодо вирішення ряду ва-

жливих питань. Напружена ситуація в "Руському клубі" між русофілами і народовцями призвела до того, що на одному із засідань було прийнято рішення про скерування делегації до митрополита з метою примирення. У протоколі засідання "Руського клубу" зазначалося, що необхідно іти до митрополита і просити в нього злагоди, щоб "в нашім клубу стали рука в руку" [2, арк. 30]. Як видно, авторитет митрополита був надзвичайно вагомим. Однак Галицький митрополит Сильвестр Сембратович у 70-х рр. XIX ст. не брав активної участі в роботі найвищого представницького органу краю. Він з'являвся на засідання, але в стенограмах сейму не зафіксовано постанов чи внесків його авторства, за виключенням підписів під інтерпеляціями "Руського клубу". На жаль, у звітах засідань "Руського клубу" не виявлено відповіді С.Сембратовича на звернення українських депутатів.

Отже, на засіданнях "Руського клубу" піднімалися різноманітні за змістом і суттю питання. Окрім практичних політичних рішень, які були покликані забезпечити контроль над роботою сейму – призначення референтів та дублювання комітетів, розглядалися питання особистого змісту. На жаль, виникали часті конфлікти, що, на наш погляд, крім політичного характеру, мали особисті мотиви. Внутрішні суперечності всередині "Руського клубу" негативно позначилися на діяльності українських депутатів сейму.

Для більш детального аналізу персонального складу української сеймової фракції необхідно зупинитися на аналізі окремих постатей, які приймали активну участь у роботі "Руського клубу", були авторами численних постанов та ухвал. Закономірно, що найактивнішими були представники світської інтелігенції, а також духовенства, селянство було пасивним і дистанціювалося від практичної роботи сейму.

Лідером української сеймової фракції під час третьої сеймової каденції був Ю.Лаврівський, який свою політичну діяльність розпочав у 1848 р., саме тоді й сформувався його світогляд та бачення українсько-польських взаємостосунків у Галичині. Зі створенням крайового сейму, Ю.Лаврівський включився в діяльність найвищого представницького органу краю, був обраний членом крайового відділу. Надзвичайно складним для нього став вибір політичного угруповання в сеймі. Львівський дослідник М.Мудрий визначає світоглядні переконання Ю.Лаврівського як традиціоналістські, що з одночасною критикою москвофільства симпатизували народовському рухові. Поеднуючи у своєму світогляді ідеї романтичного панславізму та польського позитивізму, щиро вірив у можливість українсько-польського порозуміння [10, с. 71–72]. Разом з тим, М.Мудрий вважає, що Ю.Лаврівський не був готовий до політичної структуризації галицько-руського суспільства, що виразно проявилася вже на початку 1860-х рр. [11, с. 47].

На межі 60–70-х рр. XIX ст. Ю.Лаврівський знаходився поза народовством та русофільством, його концепція польсько-українського порозуміння, як основного чинника гармонійної крайової політики, не отримала підтримки ні в тих, ні в інших. Більше того, з боку русофілів лунали постійні звинувачення у співпраці з польськими політичними угрупованнями. Сукупність усіх цих чинників стала причиною того, що в засіданнях "Руського клубу" Ю.Лаврівський не брав активної участі, а з 1871 р. він не відвідував його засідання.

Передчасна смерть не дозволила Ю.Лаврівському реалізувати свою політичну мету. Однак ініційована ним угодовська акція 1869–1871 рр. мала вагомий результат – українізація Академічної гімназії у Львові, постійна субвенція для українського театру у Львові та культурно-просвітнього товариства "Просвіта". Усе це було заслугою Ю.Лаврівського, який вважав міжнаціональне порозуміння єдиним засобом для забезпечення національних прав українського і польського населення Галичини.

Вагомий внесок в організацію і діяльність української сеймової фракції зробив відомий громадсько-політичний і культурний діяч, депутат крайового сейму і держаної ради у Відні Степан Качала. Як і Ю.Лаврівський, він був обраний депутатом до Галицького сейму ще в 1861 р. і відразу ж зарекомендував себе як захисник національно-культурних прав галицьких русинів. С.Качала був членом-засновником народовських товариств "Просвіта", Товариства імені Т.Шевченка і Народної Ради, членом Народного Дому, "Руського товариства педагогічного". У сеймі він регулярно виступав з вимогою збільшення фінансування просвітницьких організацій українського спрямування з крайового фонду. Якщо Ю.Лаврівський політичними методами добивався реалізації ідеї міжнаціонального порозуміння, то С.Качала видав низку

наукових праць, у яких спробував розкрити існуючу етнополітичну ситуацію в краї, виклав власну концепцію подолання українсько-польського протистояння.

Чималий вплив на українсько-польські стосунки мала праця С. Качали "Розправа про польсько-українські взаємини", більш відома, як "Polityka Polakow wzgledem Rusi" (1879 р.), що була написана польською мовою і, відповідно, адресована полякам. У брошурі відкидалася цивілізаційна місія Польщі на Сході, було сказано, що поляки самі повинні шукати порозуміння з русинами. С. Качала закликав поляків до порозуміння: "Пора, брати-поляки, залишити ваші минулі претензії на південно-західні руські землі й на руський нарід, пора поводитися з нами, як із собі рівним народом, поважати та шанувати наші змагання за свободу і вільний розвиток народних сил..." [13, с. 71]. На основі історичних аналогій він намагався переконати поляків у рівноправності обох народів у Галичині.

Серед українських депутатів третьої каденції сейму 1870–1876 рр. вагоме місце займав Григорій Шашкевич. Про нього збереглося чимало відомостей, найбільш цікаві і суперечливі – щодо політичних симпатій. В одному з листів його племінника Володимира Шашкевича, одного з лідерів народовської течії ("молодо-руської партії") було сказано, що міністерський радник Г. Шашкевич, брав участь у формуванні нової партії. В. Шашкевич писав із Відня: "Мой дядя стануль уже совсім на нашу сторону и вскорѣ начнетъ печатати граматику, которая більше всѣхъ берегаєть наши народне языкове формы и обрацаєть вниманіє на украинское нарѣчіє..." [6, арк. 6]. Цікаво, що в грудні 1848 р. Г. Шашкевича було призначено радником при австрійському міністерстві культури і просвітництва, а перебував він на цій посаді аж 17 років [6, арк. 6]. Однак не вдалося виявити документів про безпосереднє ставлення Г. Шашкевича до молодого народовського руху. З цього приводу відомий галицький громадсько-політичний діяч і науковець І. Левицький писав: "Однак чи співчував Г. Шашкевич новій партії по власним переконанням, чи по настанові тодішніх правлячих кіл імперії – невідомо. Але поштовх до українофільського руху в Галичині не вийшов безпосередньо від нього..." [6, арк. 6]. Він вважає, що початок формуванню нового політичного напрямку серед галицьких русинів поклав київський поляк Бернатович, який в 1861 р. завів знайомство з В. Шашкевичем та його товаришами, "розповідав їм про Україну, Шевченка та інших українських письменників, і навіть їх на думку читати і писати простонародною мовою" [6, арк. 6]. Особливо сприяли розвитку народовського руху зв'язки галицької молоді з наддніпрянськими громадівцями, творчістю Т. Шевченка.

Г. Шашкевич займав важливе місце в національному русі Галичини. У 1871 р. він був обраний депутатом до крайового сейму, брав активну участь у сеймових засіданнях. На жаль, не збереглося документальних свідчень про участь Г. Шашкевича в "Руському клубі", однак підтримка ним руських послів була свідченням співпраці з представниками русофільського руху.

Провідну роль у діяльності української сеймової фракції відігравав Теофіл Павликов. За свідченням очевидців, він відзначався "красномовністю виступів і красивим голосом", користувався авторитетом серед усіх руських послів [5, арк. 7]. Т. Павликов був одним із засновників політичного товариства "Руська рада", а в 1875 р. навіть очолив його. Він виступав майже на кожному засіданні "Руського клубу", порушуючи питання про забезпечення культурних і політичних прав галицьких українців. Т. Павликов як прихильник русофільських ідей послідовно виступав проти польського наступу в краї.

Після смерті Ю. Лаврівського в 1873 р. саме Т. Павликов став основним поборником реалізації постанови про українізацію Академічної гімназії. Акцентування уваги на цьому питанні під час кожного засідання призвело до видання санкції імператора в 1874 р., що задовольнила прагнення галицьких русинів-українців. Важливими ініціативами Т. Павликова були також постанови про українізацію зразкової греко-католицької школи та запровадження "руської" мови в технічній академії. Т. Павликов мав визначальний вплив на діяльність сеймової репрезентації русинів упродовж 1873–1876 рр., був фактичним керівником "Руського клубу" та лідером русофільського руху.

Серед членів "Руського клубу" варто відзначити постать Миколи Антоневича. Депутатський мандат він отримав на додаткових виборах 1873 р. у міській курії виборчого округу міста Дрогобича. Мандат М. Антоневича став другим мандатом для руського представництва, що був отриманий у третій, міській курії. Отримавши вищу освіту, він віддав перевагу політичній

діяльності над науковою. У 1865 р. відхилив запрошення від керівництва Харківського університету на викладацьку роботу [3, арк. 1]. У своїй політичній діяльності особливу увагу акцентував на питаннях українського шкільництва та соціально-економічній проблематиці. М.Антоневич був одним із наймолодших руських депутатів. Сесії третьої каденції упродовж 1873–1876 рр. були для нього першими кроками в політичній діяльності.

Аналізуючи практичну діяльність членів "Руського клубу", варто відзначити секретаря фракції Федора Білоуса, який, на наш погляд, мав найбільші досягнення після Ю.Лаврівського. У сеймі знайшли підтримку більшість його пропозицій і постанов. Окрім ухвал економічного змісту, Ф.Білоус виступив ініціатором відкриття в різних регіонах Галичини спеціалізованих шкіл, у яких дітей навчали б найпоширеніших господарських промислів. Цікаво, що в автобіографії Ф.Білоуса про походження роду написано: "Есть преданіе въ семи, що происходит нашъ родъ изъ Украины, мать изъ Кракова" [4, арк. 68].

Отже, тогочасна сеймова репрезентація галицьких русинів характеризувалася як строкатою структурою представництва, так і неоднаковими політичними поглядами. Чітка структурна організація упродовж третьої каденції, що відображалася у створенні та діяльності "Руського клубу", дала позитивні результати на сеймовій арені. Водночас, про існуючі суперечності між народовцями і русофілами в "Руському клубі" не можна говорити як про внутрішньополітичну боротьбу, народовці в 1870-х рр. не виступали як самостійна політична сила. Визначальним у діяльності "Руського клубу" було протистояння зростаючій колонізації.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 4. – 63 арк.
2. ЦДАУ у Львові. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 26. – 41 арк.
3. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника). Відділ рукописів. – Ф. 167. – Оп. 2. – Папка 4. – Спр. 55. – 146 арк.
4. ЛННБ ім. В. Стефаника. – Ф. 167. – Оп. 2. – Папка 13. – Спр. 253. – 72 арк.
5. Там само. – Ф. 167. – Оп. 2. – Папка 73. – Спр. 2424. – 21 арк.
6. Там само. – Ф. 167. – Оп. 2. – Папка 100. – Спр. 3411. – 47 арк.
7. Львовській Сеймъ // Слово. – 1870. – 12 (24) августа. – Ч. 63. – С. 1.
8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. В II томах / Кость Левицький – Львів, 1926.
9. Левицький К. Українські політики. Сильвестри наших давніх послів і політичних діячів / Кость Левицький – Львів, 1936. – 72 с.
10. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) / Марян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 3–4 / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 1997. – С. 58–117.
11. Мудрий М. Юліан Лаврівський (1821–1873): портрет галицького полонофіла / Марян Мудрий // Lwow. Miasto – spoleczenstwo – kultura / Studia z dziejow Lwowa pod red. K. Karolczaka. T. V: Ludzie Lwowa. Krakow: W-wo Naukowe AP, 2005. S. 37–65.;
12. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861 – 1901 рр. / Ігор Чорновол. – Львів, 2000. – 270 с.
13. Kaczała S. Polityka polaków względem Rusi. – Lwow, 1879. – S. 367.

Lyubomyr Plyn

ORGANIZATION OF ACTIVITY AND PERSONAL COMPOSITION OF UKRAINIAN COUNCIL'S REPRESENTATION IS DURING THIRD CADENCHN OF THE GALYCHYNA COUNTRY COUNCIL IN 1870–1876

The history of origin and development of Ukrainian parliamentary often becomes as an object of scientific investigations. Authonomic of Galychyna in the complement of Austro-Hungary was the factor of political origin of Ukrainian and Polish national movements Country Council and fight around it have become the main center of interaction of these movements.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

РОЗВИТОК БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується проблема становлення та розвитку борошномельної промисловості Наддніпрянищини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Великого поширення в досліджуваній період у Наддніпрянській Україні набула борошномельна (мукомельна) промисловість. Зокрема, цією проблематикою частково займалися такі дослідники, як С. Городецький [1], І. Гуржій [2], Л. Мельник [9], С. Тихонов [15] та інші. Проте вона залишається актуальною і сьогодні.

У цій галузі промисловості у пореформений період визначилися три напрями розвитку:

1) розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів та вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу, або ж перемелювали "за мірчук" зерно селянам для їх власних потреб. Упродовж усього періоду капіталістичної індустріалізації ці заклади існують, не відчуваючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мають істотних стимулів до удосконалення своєї примітивної техніки виробництва;

2) будуються млини, що були або складовою частиною іншого виробництва (наприклад, винокурного заводу), або додатком до іншого (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо);

3) у пореформений період виникають великі капіталістичні механізовані парові млини – "характерний супутник епохи великої машинної індустрії", – спеціально розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначаються великими розмірами виробництва, вони перемелюють зерно (переважно високоякісну пшеницю), що привозиться здалека [9, с. 96–97].

Борошномельне виробництво в період промислового капіталізму розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Обсяг виробництва тут зріс з 1 млн. карбованців (далі – крб.) у 1865 р. до 6,3 млн. у 1875 р. і 16,3 млн. крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875–1885 рр. – з 2,2 до 8,4 тис. чол. У другій половині 80-х років у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, закривалася частина млинів. До середини 90-х років обсяг продукції зріс до 39,2 млн. крб. (тобто в 2,4 рази проти 1885 р.), а кількість зайнятих робітників збільшилася до 23,7 тис. чол. (у 2,8 рази). Одночасно зростала питома вага великих підприємств – парових млинів у виробництві продукції [7, с. 339].

У 1890 р. у районі південно-західних доріг, зокрема, Фастівської, Катеринославської, Курсько-Київської і Харківсько-Миколаївської знаходилося 180 млинів з виробництвом у 43 млн пудів продукції [4, арк. 3].

У Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. діяло 658 великих борошномельних підприємств, лише на 394 з них працювало майже 9 тис. робітників. У 1893 р. великі млини виробили 41,7 млн пуд. борошна, або понад 26 % виробництва в Росії. Існування значної кількості дрібних підприємств (без вітряків майже 6 тис.) зумовлювалося віддаленістю від центрів великого борошномельного виробництва, бездоріжжям. Дрібні заклади працювали переважно на споживача-замовника, великі ж – виключно на внутрішній і зовнішній ринки. У ряді губерній Наддніпрянської України (зокрема, у Волинській, Подільській, Полтавській, Херсонській) борошномельна промисловість посідала одне з перших місць серед галузей промислового виробництва [7, с. 339]. Зокрема, 25 квітня 1895 р. дворянину Л. М'яновському державний банк виділив кошти для відкриття млина у розмірі 5 тис. крб. Щорічно він зобов'язувався повертати банку кредит у розмірі 6 % річних упродовж року [3, арк. 1].

Загалом великих борошномельних підприємств у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. налічувалося 658 і 5493 дрібних. Головними центрами капіталістичного млинарства стали

міста. Саме тут застосовувалися найбільш вдосконалені потужні парові млини. Сума їхнього виробництва становила у 1890 р. понад 40 млн крб., в той час як решта млинів молола зерен тільки на 8–9 млн. крб. За сумою виробництва виділялися борошномельні Одеси (22 млини, що виробляли борошна на 30 млн крб.), Єлисаветрада – 8, Києва – 7, Полтави – 6, Кременчука – 8, Катеринослава – 8 [8, с. 53].

У 80-х роках XIX ст. декілька Кременчуцьких парових млинів виробляли щорічно від 2500 тис. до 2750 тис. пудів борошна; 17 одеських млинів у 1886 р. виробили борошна на 4,2 млн. крб.; в Єлисаветграді у 1895 р. було 14 великих парових млини, які виробили борошна на 2,4 млн. крб. [2, с. 39].

Варто відмітити, що у 1876 р. біля річки Донець на Харківщині купцем другої пільдії Лямцевим орендувався водяний млин у князя М. І. Трубецького з платою 9500 крб. щорічно [5, арк. 22].

Чимало парових млинів було засновано акціонерними товариствами. Варто сказати, що у процесі розвитку борошномельної промисловості різко змінюється її структура. Якщо до реформи переважали поміщицькі млини, то у пореформений період у мукомельній промисловості утворюються капіталістичні акціонерні товариства (у великих містах), більшість парових млинів зосереджується у руках купців, заможних міщан і куркулів. Так, у Київській губернії на початку 80-х років XIX ст. з 10 парових млинів (що мали не менше як 3 постави) 6 найбільших млинів належали капіталістам-купцям, решта була в оренді в акціонерних товариств і купців [13, арк. 130–176 зв.].

Так, у Києві утворилося "Товариство Київського парового борошномельного млина". У 1894 р. воно звернулося до міністерства фінансів з проханням дозволити додатково випустити акції, щоб збільшити основний капітал до 2500 тис. крб. У 1895 р. торговий дім "Брати Ізраїловичі", що містився у Павлограді (Катеринославська губернія – примітка автора), звернувся до міністерства фінансів з проханням затвердити статут акціонерного товариства з виробництва борошна й крупи. У листі наголошувалося на тому, що торговий дім володів млином, який переробляв за добу 3000 пудів пшениці (річний обіг близько 1 млн крб.), а також налагодив виробництво крупи. Борошно збувалося на внутрішньому і зовнішньому (переважно в Лондоні і Константинополі) ринках.

Наприкінці 1896 р. у борошномельній промисловості утворилося монополістичне об'єднання у вигляді ради з'їздів власників великих млинів. Воно ставило собі за мету зберегти на внутрішньому ринку високі ціни на хліб [2, с. 39–40].

У 1900 р. в Наддніпрянській Україні було 363 капіталістичні мукомельні підприємства, на яких було зайнято 7744 робітники. Найбільше капіталістичних мукомельних підприємств на Україні було в Катеринославській (62), Полтавській (40), Таврійській (43), Херсонській (47), Київській (58) і Подільській (60) губерніях. У 1908 р. всього на півдні налічувалося 57813 млини, з них промислових – 961. Зокрема, у середині 90-х років велика капіталістична борошномельна промисловість зазнала криза перевиробництва [12, арк. 16–17].

Досить значного розвитку набула борошномельна промисловість в Києві. Найбільшими підприємствами були млини Бродського, Шлейфера і торгового дому "Фатєєв, Могилевцев і Роговцев". Наприкінці XIX ст. тільки 8 великих млинів Києва за рік переробили не менше як 6 млн пудів зерна [6, с. 400]. Зокрема, у 1878 р. мукомельні Київщини переробили продукції на суму у 797654 крб. [17, арк. 29 зв.], а вже в 1899 р. млини і крупорушки губернії виготовили продукції на 3924276 крб. [18, арк. 35 зв.].

Млинарством славилася також і Подільська губернія. Певна характеристика борошномельного виробництва у Подільській губернії наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

ВЛАСНИКИ МЛИНІВ НА ПОДІЛЛІ В 1867 Р.

Кому належали	Парові	Водяні		Вітряні		Приводилися в рух тваринною силою			Всього
		Крупчасті	Прості	Голандські	Німецькі	Топчаки	Тягачі	Молотильні машини	
Казні	–	6	203	–	–	–	–	–	209
Поміщикам	11	98	1576	32	91	17	13	4	1842
Селянам	–	–	108	8	216	14	5	–	351
Різним особам	1	3	67	2	202	15	1	–	291

[15, с. 5]

Всього у 1867 р. на Поділлі по повітах була наступна кількість млинів: у Кам'янецькому повіті – 4, Ушицькому – 14, Могилівському – 7, Ямпільському – 5, Проскурівському – 12, Лещинському – 7, Літинському – 8, Вінницькому – 10, Брацлавському – 5, Гайсинському – 2, Ольгопільському – 8 і Балтському – 24. Всіх млинів у 1867 році в губернії нараховувалося 107 [15, с. 11].

Загальна вартість млинарської продукції у 1912 р. в усіх повітах Поділля становила 7032000 крб. Проте ця цифра стосується тільки ценових млинів, тобто тих, що перемелювали зерно на продаж (промислові млини) та мали певну кількість найманих робітників [1, с. 54].

Найбільшою кількістю випуску продукції на Поділлі в цей період славився Сутинський млин (4000 пудів добового перемелювання); з добовим перемелюванням від 2500 до 3000 пудів було на Поділлі 5 млинів (Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Сокольчанський та Тернавський) і 38 млинів з добовим перемелюванням від 1000 до 2000 пудів зерна [1, с. 55].

Але слід відзначити, що більшість млинів Подільської губернії належали до підприємств із випуском малої кількості продукції, що не мали великого промислового значення, зокрема, вітряки, кінні та більша частина водяних млинів. Великих промислових млинів на Поділлі з виробництвом понад 100 тис. пудів щороку кожен можна нарахувати приблизно 45, з яких 15 (33 %) належало до турбіно-водяних, 12 (27 %) належало до парових, 8 (18 %) до пароводяних, 7 (16 %) до газомоторних, 2 (4 %) до водяно-газомоторних і 1 (2 %) до парогазомоторних [1, с. 55].

На млинах Поділля борошно виготовлялося переважно з пшениці та жита й лише в невеликій кількості перемелювалося просо та гречка. За характером виробленої продукції млини Поділля розподілялися в такій послідовності: 60 % млинів виробляли пшеничне борошно, близько 8 % – житнє, а 32 % млинів були з мішаним виробництвом. Мала кількість великих млинів, що виробляли житнє борошно, пояснюється тим, що житнє зерно, як продукт селянського споживання, перемелювалося переважно на дрібних "сільськогосподарських" млинах [1, с. 55–56].

Млини Подільської губернії всупереч млинам інших двох губерній Правобережної України – Київщини і Волині, – перемелювали майже виключно місцеве зерно та дуже рідко вдавалися до підвозу зерна з інших місцевостей. А саме, з 44 промислових млини Поділля лише 2 користувалися зерном, довезеним з віддалених місцевостей, а 42 млини переробляли виключно місцеве зерно. Особливістю млинарської справи Поділля було те, що тут млини здебільшого (понад 50 %) експлуатувалися орендаторами [1, с. 56].

Головним районом великої капіталістичної мукомельної промисловості був також Південь України. Тут парові машини розташовувалися у великих промислових центрах і транспортних вузлах. Південні млини споживали переважно донецьке вугілля, цьому сприяли розвиток залізничного транспорту та близькість Донбасу. Частина борошна йшла на експорт [14, арк. 67–68].

Варто сказати, що в Одесі за об'ємом виробництва перше місце займала борошномельна промисловість. Зокрема, у 1888 р. в Одесі працювало 15 млинів, сума виробництва яких

становила 3205507 крб. В цьому році відновило роботу 3 млини і 2 перестали працювати. В Одесі у 1880 р. нараховувалося 19 млинів, 1883 р. також 19, 1884 р. – 20, 1885 р. – 16, 1886 р. – 17, 1887 р. – 15 і 1888 р. – 15 млинів [11, с. 7].

У Миколаєві Херсонської губернії у 1898 р. із борошномельної промисловості виділявся млин Д. І. Оберемченка, сума виробництва якого становила 487200 крб. і К. І. Кобякова з оборотом у 301400 крб. [16, с. 58].

Напередодні війни 1914 р. у Наддніпрянщині налічувалося близько 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, до 10 тис. більших сільськогосподарських млинів та близько 700 млинів великого індустріального значення, які працювали на закупному зерні [10, с. 53].

Слід сказати, що звіти фабрично-заводських інспекторів за 1910–1914 рр. дають чітку картину зростання кількості підприємств і робітників на них по окремих галузях переробної промисловості. У ці роки кількість підприємств харчової промисловості збільшилася з 3143 до 3270, а робітників – з 285502 до 337177 чоловік; разом по всіх галузях кількість підприємств збільшилася з 3057 до 3406, а чисельність робітників – з 273625 до 332044 чоловік.

Таким чином, Наддніпрянська Україна, як і Росія в цілому, зробила певний крок вперед у своєму економічному розвитку. У 1911–1914 рр. набагато збільшилася кількість промислових підприємств і випуск продукції. Незважаючи на це, в порівнянні із Західною Європою, царська Росія, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, залишалася, як і раніше, економічно відсталою.

Отже, промисловість Наддніпрянської України, в тому числі і борошномельна, була багатогалузевою і мала високу концентрацію. На ній значною мірою відбився суспільний поділ праці, господарська спеціалізація районів Росії. Вона нерозривно була зв'язана з процесом поширення та поглиблення всеросійського ринку.

Список використаних джерел

1. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – 210 с.
2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 217. – 25 арк.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 30. – 50 арк.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 308. – Оп. 2. – Спр. 3 а. – 160 арк.
6. Історія Києва: в 2 т. – К.: Академія наук Української РСР, 1959. – Т. 1. – 802 с.
7. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 1983. – 464 с.
8. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
9. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
10. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
11. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1888 год. – Одесса, 1889. – 85 с.
12. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА у м. Санкт-Петербурзі). – Ф. 20. – Оп. 12. – Спр. 79. – 101 арк.
13. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 20. – Оп. 12. – Спр. 176. – 210 арк.
14. Там само. – Спр. 255. – 110 арк.
15. Тихонов С. А. Мукомельное производство Подольской губернии 1867 г. – 1867. – 40 с.
16. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. – Одесса, 1899. – 264 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
18. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 208. – 40 арк.

Mykola Moskalyuk

DEVELOPMENT OF BOROSHNOMELNA INDUSTRY IN NADDNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGGINING OF XX CENTURIES

In the article the problem of becoming and development of boroshnomelna industry of Naddnipyanshina is explored in the second half XIX – at the beginning of the XX item.

УДК 94:614.842.84 (477) "19/20"

Олександр Козинець

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ ФОРМУВАНЬ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються проблеми організації та розвитку добровільної пожежної охорони в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Тематика статті належить до найменш досліджених вітчизняною наукою і залишається актуальною й донині.

Ефективність роботи будь-якого добровільного формування передусім залежить від меж повноважень та законодавчої бази, що створюється державою й регламентує його діяльність. Саме тому, на дівість у пореформений період протипожежної роботи громадських організацій, напрямки діяльності щодо протипожежного захисту населення Наддніпрянської України, фінансування протипожежних робіт, значний вплив мала правова база в сфері пожежної безпеки населених пунктів Російської імперії.

Дослідження організаційно-правових аспектів діяльності добровільних пожежних формувань, вивчення механізмів фінансування пожежних дружин та команд, виявлення позитивного досвіду у функціонуванні добровільних вогнеборців об'єктивно сприятиме напрацюванню рекомендацій щодо розвитку пожежного добровільництва в населених пунктах сучасної України.

Стаття підготовлена відповідно до програми розвитку системи освіти та наукової діяльності навчальних закладів і навчально-методичних установ МНС України (рішення колегії Міністерства від 29.04.2004 р. № 18 "Про стан освітянської науки, її місце у забезпеченні діяльності підрозділів МНС та подальші перспективи її розвитку").

Проблеми, підняті в науковій розвідці автора, ще не знайшли комплексного висвітлення в українській історіографії. Наукові праці дослідників певних аспектів розвитку пожежної охорони України лише певною мірою розглядають проблематику статті. Зокрема, це науковий доробок Г. Кучера, Б. Островського, Л. Марченка, А. Семенюка, О. Полтанова, А. Томіленка, С. Сташенка, С. Тараненка лише в поверхово торкається організаційно-правових засад функціонування добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні [1]. Отже, цілісного дослідження, присвяченого досліджуваній проблематиці, немає.

Наразі актуальними для дослідження залишаються питання щодо формування системи пожежного добровільництва в населених пунктах Наддніпрянської України, матеріально-технічного забезпечення добровільних пожежних дружин, умов фінансування пожежного добровільництва, напрямків роботи протипожежних формувань тощо. Саме на розгляді цих питань акцентує увагу автор статті.

Збільшення кількості пожеж та збитків від них, інтенсивна забудова міст, нечисленність складу поліцейських пожежних команд і настійні домагання громадськості з поліпшення організації протипожежного захисту змусили уряд шукати у пореформений період нові форми організації протипожежної охорони поселень. Ще 28 грудня 1860 р. комітетом міністрів були вироблені основні положення про створення громадських пожежних команд, що склалися із місцевих жителів, що звільнялися від міських повинностей [2, арк.10]. Формування правового поля діяльності добровільних пожежних товариств та пожежних дружин у Наддніпрянській Україні розпочалося у 60-х рр. ХІХ ст. Завершився цей процес у 90-х рр., коли 23 січня 1896 р. Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) затвердило типовий статут міських пожежних товариств, а 5 серпня 1897 р. побачив світ аналогічний статут для організації сільських пожежних дружин [3, с. 339; 4, арк.143–146]. Ці правові документи визначали права, мету й обов'язки пожежних товариств, регулювали їхній кількісний склад та порядок вступу, а та-

кож управління справами товариств та пожежних дружин, засоби фінансування їхньої діяльності, припинення функціонування товариств тощо.

Пожежні товариства створювалися не лише з метою гасіння пожеж, але й мали право в районі своєї діяльності вести нагляд за виконанням населенням протипожежних та будівельних норм [5, арк.88]. Право контролю з'явилося внаслідок домагання Російського пожежного товариства від уряду створення спеціального органу з метою профілактики пожеж. Наприклад, значну допомогу в організації протипожежного захисту м. Черкас надавало місцеве добровільне пожежне товариство, створене 24 червня 1907 р., що нараховувало понад 200 членів. Головою міського товариства було обрано полковника поліції І.А.Салтика. Начальником місцевої пожежної дружини став підприємець П.А.Соколов [6, арк. 1–2]. Зі створенням команди добровольців у місті значно зменшилася кількість пожеж. Цьому сприяла пропагандистська робота, збільшення чисельності громадських контролерів і постів на підприємствах тощо. Однак, чітко визначених повноважень у справі протипожежного нагляду товариства так і не отримали [7, с. 152]. У разі виявлення порушення вони могли лише звернутися до місцевої поліції для притягнення винних до відповідальності.

Товариства складалося з почесних, дійсних членів, "охочих" та добродійників. Так, створене в 1899 р. пожежне товариство м. Бердичева в 1908 р. нараховувало 5 почесних, 3 довічних та 140 дійсних членів. Пожежна команда товариства здійснювала гасіння пожеж не тільки в місті, а й у навколишніх селах на відстані 25 верств. Вільна пожежна дружина утримувалася за рахунок коштів, що надходили від членських внесків, меценатів, організації масових заходів тощо.

Пожежні товариства починають опікуватися і сажотрусною справою. Фактично в 1870 р. міські управління монополізували сажотрусну справу, створюючи міські сажотрусні відділення. До 1870 р. у значній кількості міст Наддніпрянської України діяли приватні сажотрусні артілі, що склалися з більшості випадків з осіб без будь-якої професійної підготовки. Особи, які виконували обов'язки сажотрусів, через мізерну оплату праці, зазвичай, лише тимчасово займалися цією справою, за відсутністю іншого заробітку. В указі сенату від 12 листопада 1873 р. за № 35522 наголошувалася вимога до обивателів міст чистити комини лише через найнятих міською управою сажотрусів [8, с. 27]. Проте, фактично це право, отримане міськими управліннями, не було реалізовано повним обсягом. За 14 років міської монополії на сажотрусну справу лише Київ і Одеса серед міст Наддніпрянської України мали постійнодіючі сажотрусні відділення, незважаючи на те, що 20,9 % від загальної кількості пожеж у містах упродовж 1870–1909 рр. припадали на несправне утримання опалювальних приладів та неякісну очистку коминів [9, арк. 59–60; 10, арк. 42; 11, с. 42–55, 102–104, 274–275].

28 квітня 1887 р. указом сенату монополія міських управлінь на сажотрусну справу, внаслідок неефективної системи контролю, була ліквідована. Проте сажотрусна справа була відроджена саме добровільними пожежними товариствами, що безпосередньо були зацікавлені в якості виконання робіт, оскільки це впливало на загальну кількість пожеж. Статистичні відомості вказують на те, що там, де сажотрусна справа передавалася у відання вільного пожежного товариства, відсоток пожеж внаслідок загоряння сажі зменшувався вдвічі [12, с. 104–105].

Статут добровільних товариств обумовлював вимоги до претендентів на вступ до пожежної команди добровольців. Зокрема, членами товариств не могли бути особи, що не досягли 17 років, а також нижні чини, що проходили дійсну воєнну службу та особи, що мали обмеження в правах за постановою суду. Особи віком від 17 до 21 років входили до складу товариств не інакше, як із дозволу батьків. У разі їхнього навчання вимагався дозвіл від керівництва освітніх закладів. Члени товариства, що не досягли 21 року, не мали права голосу в загальних зборах, а також не могли входити до його правління [13, арк. 51].

Дійсними членами та "охочими" могли бути лише особи чоловічої статі. Вони особисто брали участь у гасінні пожеж та сплачували членські внески, визначені загальними зборами товариства. В середньому в Наддніпрянській Україні щомісячні внески складали 3 крб. [14, с. 119]. Особи, які бажали стати членами товариства, зверталися із відповідною заявою в управління та обиралися до нього на загальних зборах.

Члени-добродійники особистої участі в гасінні пожеж не брали. Натомість вони надавали пожежним-добровольцям фінансову допомогу, сума якої визначалася зборами. До цієї кате-

горі членів товариства допускалися як жінки, так і юридичні особи. Ті, хто замість річного членського внеску надавали одноразову суму, рівну 10 внескам, вважався довічним членом. Несплата дійсним членом членського внеску у встановлений термін визнавалася як відмова його від цього звання і він за бажанням переводився в ранг "охочих" [15, с. 341].

Звання почесного члена вважалось довічним. До почесних членів обиралися видатні діячі пожежної справи, представники владних структур та меценати. Наприклад, почесними членами київського добровільного пожежного товариства (далі – ДПТ) були: генерал-губернатор Південно-Західного краю М. І. Драгомиров, член Держради граф О. П. Ігнатьєв, київський губернатор Ф. Ф. Трепов, сенатор Л. П. Томара, князь О. Д. Львов, підприємці М. А. Терещенко, Л. І. Бродський тощо [16, с. 15].

Діяльність добровільних пожежних товариств повністю контролювалася поліцією. Правління товариства було зобов'язане доповідати начальнику місцевої поліції про день, час і місце скликання загальних зборів, а також подавати перелік питань, що виносилися на розгляд. Під час ліквідації пожеж начальник команди та її члени підпорядковувалися розпорядженням поліцейської влади. Вимагався їй попередній дозвіл начальника поліції на проведенні стройового огляду команди та параду [17, арк. 97]. Новообрані голова, члени правління, начальник пожежної команди, його помічники та начальники пожежних відділів офіційно приступали до виконання своїх обов'язків лише після затвердження їхніх кандидатур губернатором, а отже, керівництво пожежних добровольців повністю залежало від місцевої влади. Підтвердженням цьому є слушне зауваження голови Житомирського пожежного товариства: "у випадку виникнення в краї яких-небудь заворушень, внаслідок політичних подій, (добробольці – О. К.) залишаться вірними слугами законного уряду" [18, арк. 49].

Визначення чисельного складу пожежної команди, її підрозділів, посадових обов'язків керівників покладалося на загальні збори товариства. Команда складалася із начальника, одного або декількох помічників, начальників загонів, завідувача майном товариства та стройових і нестройових пожежних служителів [19, с. 6]. Особовий склад поділявся на окремі відділи або загони (лазальників, трубників, охоронців, водопостачальників тощо). Товариство мало право вводити для членів команди формений одяг, взявши за зразок стандарт, затверджений МВС 8 червня 1895 р. [15, с. 351].

До посадових функцій начальника пожежної команди входило: керівництво діями команди на навчаннях, оглядах і пожежах; нагляд за станом пожежного обозу; забезпечення виконання членами команди своїх обов'язків. Начальнику команди надавалося право розподіляти членів між загонами, звільняти призначених ним посадових осіб та піддавати особовий склад команди дисциплінарним стягненням у межах повноважень, встановлених загальними зборами товариства. Члени команди, будинки яких попадали у дію вогню на пожежі, звільнялися від службових обов'язків. Керівництво команди не мало право примусити пожежних добровольців до дій, явно небезпечних для їхнього життя.

Дії товариства могли бути припинені за постановою загальних зборів та рішенням МВС або за поданням губернатора. Що стосується останнього, то незалежно від наданого губернатором законом права ліквідувати громадські збори ("при виявленні в них загрози державному устрою та громадській безпеці"), остаточне рішення про закриття пожежного товариства залишалося за МВС [15, с. 352].

В обов'язки членів команди входили: за сигналом тривоги негайно з'являтися на пожежу; підпорядковувалися розпорядженням начальника команди та начальника свого загону; не залишати місце пожежі без дозволу начальника; перебувати на навчання у призначені для цього дні; завчасно повідомляти начальника команди про тимчасовий виїзд із міста.

Таким чином, на кінець XIX ст. у Наддніпрянській Україні остаточно сформувалася система пожежної охорони, що розподілялася на дві частини – професійну та добровільну. Склалися умови, при яких існувала реальна можливість припинення знищення населених пунктів унаслідок вогняного лиха та локалізації пожеж.

На жаль, не всі положення статуту сприяли ефективній боротьбі з пожежною небезпекою. Зокрема вимога під час ліквідації пожежі беззаперечно підпорядковувалися керівнику поліцейської влади іноді приводило до протилежних результатів. За відгуками представників місцевих пожежних формувань така ситуація на практиці оберталася непорозуміннями. Не-

вміле втручання представників поліції під час гасіння пожеж іноді призводило до згубних наслідків.

Найбільшою проблемою для ефективного функціонування добровільних пожежних формувань виявилось питання фінансування. Впродовж 60–80-х рр. XIX ст. вільні пожежні товариства та команди існували в основному за рахунок меценатів, надання платних послуг обивателям та пожертв місцевого населення. Цим вочевидь і була викликана та невелика кількість добровільних пожежних підрозділів в означений період. Ситуація змінилася на краще в 90-х роках XIX ст., коли об'єднаний всеросійський центр добровольців – Імператорське російське пожежне товариство внесло законодавчі ініціативи щодо покращення матеріального становища вогнеборців шляхом залучення коштів міських управ, земств та страхових товариств.

З 1895 р. міністерство внутрішніх справ дозволило господарському департаменту витратити кошти пожежного капіталу страхового відділу МВС на розвиток пожежного добровільництва. У квітні 1902 р. міністр внутрішніх справ В. К. фон Плеве надав дозвіл вільним пожежним товариствам для покращення матеріального становища пожежних підрозділів проводити лотереї [20, с. 17].

Ухвалою сенату від 23 січня 1902 р. до фінансування добровільних пожежних формувань були залучені й земства. Своїм указом сенат роз'яснив принципи ст. 38 "Положення про взаємне страхування", якою передбачалося надання матеріальної допомоги вогнеборцям [21, с. 147].

Законом від 24 квітня 1911 р. кошти нотаріальних зборів, які знаходилися у розпорядженні повітових земств, мали скеровуватись виключно на протипожежні заходи [22, с. 60]. Всі ці правові документи дали можливість більшій частині добровільних пожежних товариств Наддніпрянської України отримати фінансову допомогу від земських управ.

У другій половині XIX ст. в Україні істотно зросли темпи розвитку промисловості. Збільшилася кількість підприємств, швидко зростали великі міста – центри економічного, політичного та культурного життя. Водночас ускладнювалася ситуація з пожежною охороною міських населених пунктів та промислових об'єктів, спостерігалось зростання кількості пожеж. Основна причина доволі частих пожеж на підприємствах та значних збитків, що наносилися ними виявлялася у психології безпеки власників фабрик і заводів. Будівництво підприємств без необхідних протипожежних заходів із застосуванням великої кількості дерева, недотримання безпеки при застосуванні легкозаймистих і горючих рідин – все це сприяло виникненню пожеж. На більшості фабрик і заводів були відсутні пожежні команди, не було необхідного протипожежного обладнання. У зв'язку з катастрофічним станом протипожежного захисту великої кількості підприємств 31 березня 1913 р. виходять "Правила про заходи пожежної безпеки робіт у промислових закладах" [23, арк. 25]. Ними передбачалося обов'язкове створення протипожежних варт, організація водопостачання та регламентація заходів з попередження пожеж.

Важливе значення для економічного розвитку країни мало забезпечення протипожежними заходами залізниць. У зв'язку зі складною ситуацією, зумовленою недостатнім протипожежним обладнанням засобів транспорту з 1 січня 1910 р. на Південно-Західній залізниці було введено нове "Положення про організацію на шляхах пожежної частини" [24, арк. 483]. Згідно з ним, всі 272 станції вказані залізниці мали бути обладнані пожежними обозами. Більшість пожежних команд були добровільними, а на станціях Київ, Одеса, Бобринськ створювалися ще й спеціальні команди, що займалися охороною головних майстерень. Чисельність кожної з цих команд складалася з 7 осіб. Вони набиралися здебільшого зі службовців головних майстерень [24, арк.484].

На станціях Київ та Одеса-товарна, крім спеціальних команд, діяли також постійні професійні пожежні команди (з найманим штатом пожежних до 7 осіб у кожній). Основне їхнє завдання полягало в охороні товарних дворів, що склалися з великої кількості дерев'яних пакаузів із різним вантажем багатомільйонної вартості, а в Києві ще й тимчасової дерев'яної споруди пасажирського відділення. Разом із добровольцями пожежні частини залізничних станцій Києва та Одеси мали по 5 самостійних пожежних обозів [25, с. 19–21, 82–86]. Аналогічні положення були введені на всіх залізницях [26, арк. 344–346]. Слід відмітити, що протипожежний захист залізниць України був організований на більш високому рівні, ніж відповід-

ний захист тутешніх промислових закладів. Власники останніх у гонитві за прибутками намагалися зекономити на протипожежній справі.

З 18 липня 1914 р. губернії Наддніпрянської України було оголошено воєнний стан [27, арк. 4]. У цей період важливого значення набувають завдання забезпечення пожежної безпеки підприємств, що працювали на оборону, надання пільг щодо призову в армію членам добровільних пожежних формувань у містах, де не було професійної пожежної охорони. 24 лютого 1915 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту видав наказ за № 8586, в якому вимагалось "прийняти виняткові заходи в попередженні від пожеж складів і технічних закладів, особливо на вузлових станціях і у великих містах" [24, арк. 498]. До нагляду за протипожежним станом важливих об'єктів залучалися поліцейські частини і добровольці.

У березні 1915 р. міністерство торгівлі та промисловості (далі – МТ та П) провело спеціальну нараду для обговорення протипожежного стану підприємств воєнно-промислового комплексу [28, арк. 39]. Практичним наслідком наради стало видання циркуляру МТ та П представникам фабрично-заводської інспекції від 16 березня 1915 р. за № 2600 з покладенням на них обов'язку з нагляду за протипожежним станом підприємств. Однак, якихось суттєвих повноважень вони не отримали [28, арк. 39].

Остаточо питання протипожежного захисту стратегічних підприємств було врегульовано з виданням Міністерством внутрішніх справ 3 вересня 1916 р. "Загальних правил про протипожежну охорону фабрично-заводських і гірничозаводських підприємств, які заготовляють предмети постачання для армії і флоту" [29, арк. 6]. Вони узагальнили питання організації протипожежного захисту на промислових об'єктах, що працювали на армію. Головною вимогою документу було створення добровільних пожежних дружин та команд на підприємствах. Зокрема п.2 правил вимагав встановлення цілодобового чергування пожежної сторожі, яка мала займатися "виключно протипожежною охороною" об'єкту [29, арк. 6]. В обов'язковому порядку вводилася посада завідувача протипожежною охороною, відводилося приміщення для пожежного інвентарю, проводилося ознайомлення робітників "з правилами гасіння пожеж".

Окрім цього нормативного документу, вийшли й місцеві постанови щодо забезпечення пожежної охорони підприємств. Зокрема, 20 жовтня 1916 р. волинський губернатор підписав "Обов'язкову постанову про протипожежну охорону фабрично-заводських та гірничозаводських підприємств Волинської губернії, що виготовляють предмети постачання для армії і флоту" [23, арк. 24]. Нею передбачалося створення протипожежного нагляду та караулів, встановлення пожежної сигналізації, забезпечення протипожежним інвентарем, обладнання пожежним водопостачанням промислових об'єктів.

Окремими пунктами передбачалися заходи з попередження пожеж, забезпечення пересування територією фабрик і заводів пожежних обозів, створення пожежних дружин і команд. Про серйозність намірів місцевої влади поставити протипожежний захист підприємств на належний рівень вказує і той факт, що за невиконання постанови передбачалося покарання від двох місяців до року тюремного ув'язнення або штраф в розмірі до 3000 крб. [23, арк. 25].

Як на регіональному, так і на місцевому рівнях розуміли, що без належного контролю подібні правила матимуть лише декоративний характер. Саме тому в 1916 р. МВС за підписом міністра, видало "Правила про комісії для нагляду за дотриманням постанов про протипожежну охорону підприємств, які заготовляють предмети постачання для армії і флоту" [29, арк. 7]. Для загального нагляду за виконанням вказаних постанов створювалися спеціальні повітові комісії в складі уповноважених від армії та флоту, фабричного інспектора, архітектора або інженера будівельного відділу губернського правління, представників від земських та міських управ, начальника місцевої поліції та начальника місцевої пожежної команди. Ця постанова посилювала позиції пожежних добровольців. При огляді підприємства залучалися як керівник об'єктової пожежної дружини, так і керівництво добровільних пожежних товариств у тих повітових містах, де не було професійної пожежної охорони [29, арк. 7]. У підсумку слід зазначити, що практичним наслідком цієї нормотворчої роботи стало зростання чисельності об'єктових добровільних пожежних дружин, покращення їхнього матеріально-технічного становища.

8 червня 1916 р. була видана інструкція, що передбачала й регулювала пожежну охорону стратегічних мостів на річках Дніпро, Десна та Дністер за підписом начальника військових сполучень армії Південно-Західного фронту. Згідно з інструкцією, керівництво протипожеж-

ною охороною мосту покладалося на нього особисто. Саме він повинен був слідкувати, щоб "... усі пожежні пристосування були в справності і щоб діжки були завжди наповнені водою", а також відповідав за вправність дій сторожів після оголошення пожежної тривоги [30, арк. 6].

На наш погляд, події Першої світової війни певним чином вплинули на початок розв'язання проблеми зі створення пожежного нагляду та дієвішої участі держави у формуванні, фінансуванні, підготовці кадрів для як професійної пожежної охорони, так і добровольців. Однак, ця проблема у досліджуваний період, так і не знайшла свого остаточного вирішення.

Як це не парадоксально, але й на початку ХХ ст. добровільна пожежна охорона знаходилася в стані правової невизначеності. Особливо це стосувалося проблем взаємостосунків пожежних товариств з губернським керівництвом, поліцією, міськими управами, страховими організаціями. На це неодноразово вказували і діячі ІРПТ [8, с. 26].

Таким чином, до початку ХХ ст. правова база в галузі пожежної безпеки відзначалася недосконалістю. Головна причина такої ситуації полягала у відсутності безпосереднього зв'язку законодавців з практичними працівниками пожежної охорони. Тимчасові комісії, що створювалися владою з тих чи інших питань протипожежного законодавства не вирішували цієї проблеми. Уряд так і не спромігся створити загальну керівну ланку пожежної охорони ні на державному, ні на регіональному рівнях. Вплив регіонів на правове забезпечення протипожежної діяльності був незначним унаслідок відсутності на місцях кваліфікованих фахівців. Лише активна діяльність діячів Російського пожежного товариства на початку ХХ ст., нагромадження досвіду в організації пожежної безпеки земськими установами та міськими самоврядуваннями заклали основи для реальних позитивних зрушень у підвищенні ефективності діяльності пожежної охорони краю та подальшому удосконаленні протипожежного законодавства.

Список використаних джерел

1. Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины. – К.: Издание МВД УССР, 1969. – 132 с.; Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К.: ТОВ "Росток", 1996. – 162 с.; Семенюк А.Й. Вогнеборці. – Луцьк: Волинський облполіграфвидав, 1990. – 160 с., 16 с. іл.; Полтанов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини: (1841–1997). – Дн.: "Дніпропетровська книжкова друкарня", 1998. – 255 с.; Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: АвтореФ. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.; Сташенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: АвтореФ. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.; Тараненко С. П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: історичний аспект: АвтореФ. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. 2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 195. 3. Нормальный устав городских пожарных обществ / Ландезен Ф.Э. Борьба с огнем. Руководство для устройства пожарных обществ, дружин и команд и способы тушения пожаров. – СПб., 1903. – С. 339–352. 4. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 12. 5. Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 209. 6. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 45. 7. Половнев А. Истинное значение пожарных обществ в борьбе с пожарными бедствиями // Пожарное дело. – 1902. – № 10. – С. 151–152. 8. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб.: Россия, 1909. – 265 с. 9. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 628. – Спр. 528. 10. Там само. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 277. 11. Статистика пожаров в Российской империи за 1895–1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – 276 с. 12. Селюк Г.Я. Деятельность отдела трубоочистов Черниговского пожарного общества // Пожарное дело. – 1902. – № 7. – С. 103–105. 13. Державний архів Вінницької області. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 351. 14. Хроника // Пожарное дело. – 1902. – № 8. – С. 119. 15. Нормальный устав городских пожарных обществ / Ландезен Ф.Э. Борьба с огнем. Руководство для устройства пожарных обществ, дружин и команд и способы тушения пожаров. – СПб., 1903. – С. 339–352. 16. Отчет о деятельности Киевского пожарного общества действительного члена ИРПО за 1898 г. – К.: Тип. П. Барского, 1899. – 17 с. 17. ЦДА

України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 209. 18. Там само. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 226. 19. Отчет о деятельности Киевского пожарного общества действительного члена ИРПО за 1898 г. – К.: Тип. П. Барского, 1899. – 17 с. 20. Хроника // Пожарное дело. – 1903. – № 2. – С. 17. 21. Хроника // Пожарное дело. – 1902. – № 10. – С. 147–155. 22. Доклады Киевского губернского земского управления V очередному губернскому земскому собранию по страховому и противопожарному отделам (январь-февраль 1916 г.). – Вып. VI. – К.: Тип. университета Св. Владимира, 1916. – 141 с. 23. ЦДА України. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 161. 24. Там само. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 19. 25. Положение № 128 о пожарной части на Юго-Западных железных дорогах, с инструкцией для станционной пожарной команды. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1909. – 109 с. 26. ЦДА України. – Ф. 310. – Оп. 7. – Спр. 1. 27. Там само. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 222. 28. Там само. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1739. 29. Там само. – Ф. 2090. – Оп. 1. – Спр. 411. 30. Там само. – Ф. 692. – Оп. 1. – Спр. 2904.

Oleksandr Kozynets

THE ORGANIZATIONAL-LEGAL PRINCIPLES OF FUNCTIONING VOLUNTARY FIRE UNITS IN NADNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH BEGINNING OF THE XX-TH CENTURIES

The problems of organization and development of voluntary fire service in Ukraine in the second half of the XIX-th beginning of the XX-th centuries are considered in the article. The theme of this article belongs to the least investigated by the Ukrainian historical science and remains actual now.

УДК 902(477) "18/19"

Інна Романенко

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті показано сприяння археологічних з'їздів другої половини XIX – початку XX століття у становленні теорії української церковної археології, визначенні її предмету, розробці методології та накопиченні матеріалів.

Вивчаючи сучасні проблеми національного та культурного розвитку української спільноти, ми все частіше звертаємось до дослідження минулого, оскільки це допомагає нам об'єктивно зрозуміти їхню сутність. В цьому аспекті увагу привертають археологічні з'їзди (далі – АЗ) другої половини XIX – початку XX століття. Їхня поява обумовлена значним інтересом наукової громадськості до пам'яток археології, а у зв'язку з цим – об'єктивною необхідністю розробки теоретичних та практичних проблем археології, зокрема, церковної.

Слід зазначити, що однією з причин, яка зумовила необхідність скликання археологічних з'їздів, було занепокоєння станом і турботою кращого збереження пам'яток старовини, особливо церковних старожитностей; цієї мети можна було досягти шляхом наукового вивчення й популяризації таких пам'яток, запровадженням викладання археології в наукових закладах, зокрема, в духовних академіях і семінаріях, створенням археологічних і церковно-археологічних музеїв в єпархіях та при духовних навчальних закладах. Під час проведення з'їздів і у процесі підготовки до них поступово розвивалась теорія церковної археології, ви-

значався її предмет, розроблялась методологія, проводилися археологічні розкопки, накопичувався матеріал.

На сьогоднішній день ця проблема, в певних її ракурсах, вже привертала до себе увагу таких дослідників, як П. Г. Житецького, В. В. Латишева, В. С. Данилевича, В. А. Городцова. Але варто зазначити, що вказана проблема досить широка і в цілому все ще залишається маловивченою. Виходячи з цього, у цій статті зроблено спробу з'ясувати вплив АЗ на тогочасний розвиток української церковної археології.

Вивчення церковних старожитностей тісно пов'язаний із загальним становленням вітчизняної археології. Археологічні з'їзди звичайно були орієнтовані на вивчення старожитностей одного з регіонів імперії. Фіксація й опис пам'яток, залучення їх до наукового обігу, головню, проходили саме в рамках роботи підготовчих комітетів (далі – ПК) АЗ. Як слушно зазначав І. Карсим "Археологічні з'їзди стали етапами в становленні і розвитку вітчизняної археології, зокрема й церковної. Широке коло теоретичних і практичних питань, пов'язаних з археологічними та історичними дослідженнями та проблемами, залучало до участі у роботі цих з'їздів не лише археологів, а й істориків, філологів, архівістів" [2, с. 42].

На АЗ переважно розглядалися речові пам'ятки християнської давнини: церковні архітектура і живопис, церковно-богослужбове начиння, церковна писемність. Широкому колу проблем, що включалися в поняття "церковна археологія", відповідала різноманітність тем доповідей. Велика увага приділялась і питанням практичного значення – охороні місцевих пам'яток церковної старовини.

Взагалі, у працях АЗ відображений весь тогочасний розвиток української церковної археології. Однією з найважливіших причин їхнього скликання була турбота про збереження існуючих пам'яток історії, старовини. Як зазначив голова Московського археологічного товариства (далі – МАТ) граф О. Уваров "правильне розуміння і розумна оцінка залишків старовини краще, ніж щось інше, забезпечить їх збереження; але для цього потрібно, щоб наука про старовину, яка до цього часу була лише для привілейованих осіб, стала цікавою і для всіх освічених людей. Досягти цієї мети можна лише викладанням вітчизняної археології, яка сама вже привчить поважати і берегти вітчизняні пам'ятки" [1, с. 30].

Проведення АЗ змінило напрямки досліджень церковної старовини, надавши їм потрібного універсалізму та систематичності. Програми і питання, що розроблялися ПК з'їздів, дозволяли розвинути малодосліджені напрямки, особливо – в історії храмовбудівництва. Відповідей, правда, часто не знаходили, але для науки було цінним навіть саме формулювання питань, що сприяло подальшим дослідженням.

Саме на I АЗ ставилося питання про викладання церковної археології в духовних учбових закладах – академіях і семінаріях. Так, професор П. Лашкар'єв вважав, що є потреба у викладанні археології в духовних учбових закладах, щоб обов'язком саме духовництва було збереження пам'яток [6, с. 18]. Значна частина старожитностей, відомих на той час, або безпосередньо належала до церковного начиння, або зберігалася при церквах та монастирях. Вперше вказувалося на потребу складання системної учбової програми з церковної археології. На цьому ж з'їзді обговорювалися деякі питання теорії церковної археології. Так, І. Срезневський вважав, що викладання археології не повинно обмежуватися одними матеріальними пам'ятками, що археологія має поділятися на художню і побутову; відділ християнських старожитностей може викладатися в світських учбових закладах, у межах загального курсу археології, а у духовних – як окрема наука [9, с. 31]. Учасники з'їздів також обговорювали церковно-археологічні проблеми. Вже на I АЗ велику увагу приділили вивченню українських церковних пам'яток (історії іконопису та західних впливів на нього, фресок Софійського собору у Києві, архітектури церков у Києві Трисвятительської, Успенської Подільської, Троїцької надбрамної, Благовіщенської на Золотих воротах церков XII ст., пам'яток старовини в Галичині й Буковині), і згодом ця тенденція набула ширшого розвитку [12, с. 22–26].

На II АЗ були представлені доповіді з церковної археології, зокрема, про архітектуру перших дерев'яних церков на Русі [14, с. 9–13].

На III АЗ ставились загальні теоретичні питання археології, її відношення до історії. Цікаво, що саме київські археологічні з'їзди приділяли найбільше уваги церковній археології. Учасники III АЗ розглядали численні проблеми з історії церковної архітектури Києва давньоруської доби X–XII століття. Були навіть проведені археологічні розкопки у Трахтемирівсько-

му монастирі, розкопки городища у Вишгороді, де знайшли частину фундаменту стародавньої церкви святих Бориса і Гліба [11, с. 15–20].

На цьому з'їзді була організована виставка, на якій були представлені численні експонати у відділенні церковних старожитностей. Це відділення мало п'ять відділів – пам'яток місцевої церковної архітектури, начиння, живопису і різноманітних зображень на предметах церковного вжитку, фотографічних знімків (церков, хрестів, церковного начиння), металевих хрестів та ікон, церковних старожитностей, що надійшли на виставку вже після її відкриття [4, с. 3–33]. Проведення церковно-археологічних виставок на кожному АЗ згодом стало традицією.

IV АЗ присвячувався питанням релігії, етнографічним святам і звичаям татарів, хоча розглядалися й питання церковної археології, зокрема, була представлена доповідь про старовинне кладовище поблизу Іорданської церкви у Києві [7, с. 4–55]. У з'їзді брали участь С. Голубев, П. Лашкар'єв, М. Петров, І. Малишевський, П. Терновський та інші.

Питання кавказької археології були домінуючими на V АЗ. Разом з тим, з'їзд не оминув і питань, безпосередньо не пов'язаних з археологією Кавказу [13; 11]. Професор М. Петров на з'їзді виступив з доповіддю з приводу грузинських мініатюр та іконопису, порівнявши їх з київськими музейними матеріалами – мініаторами грецького Нікомідійського Євангелія XI–XII ст. з зібрання Церковно-археологічного музею і живописними зображеннями з грузинського Євангелія XI ст. з Гелатського монастиря біля Кутаїсі. Українських церковних пам'яток стосувалося також повідомлення А. Прахова про фрески, відкриті ним у Кирилівському монастирі Києва [13, с. 25–26].

Шостий АЗ присвячувався, головню, вивченню античних пам'яток Північного Причорномор'я, але розглядалися й християнські пам'ятки цього регіону, найдавніші в Російській імперії: історія церковної архітектури печерних храмів Криму, церкви святого Івана Предтечі в Керчі. Серед інших церковно-археологічних питань, що стосувалися України, були дослідження форми і прикрас царських воріт у слов'яно-руських церквах, вплив особливостей богословського світогляду церков на іконопис; порівняння ікон Софії Премудрості Божої Новгородської і Київської, гравірувальні роботи типографії Києво-Печерської Лаври у XVII і XVIII ст.; сліди апокрифічних Євангелій у давньоруському іконописі; іконографічні особливості уніатського іконопису [3, с. 24].

На чотирьох наступних з'їздах також розглядалися церковно-археологічні питання, що безпосередньо стосувалися України. Так, серед проблем з церковної археології, що обговорювалися на VII АЗ було питання про вплив Києва на мистецтво півночі Росії, а також про відмінні риси головних іконописних шкіл [5, с. 14–19]; на VIII – про заходи для збереження і публікації стародавніх пам'яток Київської Русі, техніку старовинного фрескового живопису на Русі, пам'ятки стародавньої церковної архітектури на Волині, світський живопис Києво-Софійського собору [8, с. 9–16].

На з'їзді організовувалось археологічна виставка з відділенням церковних старожитностей, що їх надіслали багато монастирів, церков і приватних осіб. Її особливістю було те, що вона надавала можливість побачити в одному місці значну кількість пам'яток, створених під різними впливами, за різних умов, упродовж декількох століть і відносилися до різних сфер церковного мистецтва – іконопису, різьбярства, ювелірного мистецтва, гаптування золотом, шовком, живопису на тканині та ін. [10, с. 207–219].

IX АЗ розглядав проблеми археології тогочасних Білорусі та Литви. На з'їзді були прочитані доповіді про нові археологічні відкриття у Києві, фрески Києво-Софійського собору і про історію живопису в Києво-Печерській Лаврі XVIII ст. [12, с. 98]. Щоб продовжити вивчення археології Прибалтики й півночі Росії, місцем проведення X з'їзду обрали Ригу. На цьому з'їзді також продовжували вивчення історії живопису Києво-Печерської Лаври. Чим вирізнявся цей з'їзд, так це кількістю і різноманітністю доповідей, присвячених християнським пам'яткам Константинополя, Греції і Болгарії.

XI АЗ планували провести на Волині, але з певних міркувань все ж зупинилися на Києві, хоча попередні плани зумовили ту велику увагу, яку з'їзд приділив волинським і подільським пам'яткам. На з'їзді були прочитані доповіді з церковної археології – історії церковної архітектури Чернігова і Новгорода-Сіверського, Софійського собору, про період занепаду давньоруського зодчества, історії Києво-Подільських церков, історії стародавніх церков Поділля,

церковних пам'яток Чернігова, стародавнього міста Лопастня і монастиря святого Миколая Чудотворця Чотирьох Церков, закордонних монастирів Київської митрополії, іконографії – методології вивчення іконописних шкіл, історії Братської ікони Богородиці, фресок XVII–XVIII ст. у храмах і костелах України, головних рис волинської іконографії XV–XVIII ст., розпису Великої Лаврської церкви [11, с. 5–34].

При з'їзді була відкрита археологічна виставка. Відділ церковних старожитностей цієї виставки підготував професор Ф. Тітов. Тут експонувалися зразки будівельних матеріалів зі стародавніх споруд, залишки зовнішньої і внутрішньої орнаментування цих будівель, залишки різноманітного церковного начиння з розкопок на місці стародавніх церков, енколпіони і натільні хрести, знайдені в Києві і в Україні, релігійні медальйони, образки і складні. Іконографія, представлена у відділі пам'яток мистецтва, поділялася на чотири відділення: 1) ікони і плащаниці візантійської композиції; 2) ікони, що містять відбиток західних впливів; 3) ікони алегоричні або символічні; 4) картини есхатологічного змісту [11, с. 25–116]. Пам'ятки, представлені на цій виставці, були, головню, українськими.

Отже, перший "український" з'їзд, головне, повинен був торкатися проблем української археології Київської доби, другий з'їзд – XIV–XVI ст., Одеський – грецьких міст Північного Причорномор'я, а Харківський – XVII–XVIII століть. На з'їзді були прочитані доповіді про дар княгині Ольги в ризницю церкви Святої Софії в Царгороді, мармурові інкрустації Києво-Софійського собору і Десятинної церкви, Кременчуцького Вознесенського монастиря, Старочеркаського монастиря, церковні старожитності Катеринославської губернії, про залишки запорізьких церковних старожитностей в Кубанській області, пам'ятки давньоруського літургічного шиття золотом, шовками, про побутові особливості української іконографії, питання церковного храмобудівництва – найстародавніший храм в Херсонесі Таврійському, відкритий під час археологічних розкопок 1902 р., про відбудову київської церкви Спаса на Берестові [10, с. 244]. На виставці з'їзду відділ церковних старожитностей був представлений лише іконами пізнього походження та картинами релігійного змісту.

Доповіді з проблем церковної археології на XIII АЗ були нечисленними і стосувалися історії дерев'яних церков Полтавщини, впливу дерев'яної церковної архітектури на архітектурні форми кам'яних храмів Києва у XVII і XVIII ст., архітектури дерев'яних церков Київської губернії XVIII ст, пам'яток мистецтва в українських церквах [7, с. 4–46].

XIV АЗ був майже повністю присвячений археології України і, зокрема, Чернігівщини. З'їзд планував розглянути джерела уніатського символічного живопису (сивілли, Передвічна Трійця, Всевидяче Око та ін.), вплив гравюр західних Біблій на мініатюри давньоруських рукописів, італійського живопису на релігійний живопис України, відображення українського побуту в релігійному живописі XVIII ст., народні елементи в церковному живописі Чернігівщини, дослідження Чернігівського собору та інших стародавніх чернігівських церков, церкви святого Михайла в Страгородку, розповсюдження стилю рококо в церковному зодчестві України [9, с. 24–30].

На з'їзді вже традиційно була підготовлена археологічна виставка з відділом церковних старожитностей. Він, головню, складався з пам'яток, що надійшли з церков Чернігівської єпархії за благословенням єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія [9, с. 96–166].

У роботі останнього, XV АЗ взяли участь професори М. Петров, П. Кудрявцев, протоієрей Ф. Тітов, протоієрей І. Корольков, доцент священик В. Прилуцький. З'їзд мав розглянути такі церковно-археологічні проблеми, як: сліди українського мистецтва у творах Північної Росії, стиль бароко в українській архітектурі XVII і XVIII ст. [5, с. 22–29]. На з'їзді був прочитаний реферат про вплив українського мистецтва на декорацію московського бароко.

Переконані, що археологічні з'їзди мали регіональний дослідницький характер, тобто увагу учасників з'їздів привертала насамперед місцеві пам'ятки того регіону, де проводився черговий з'їзд. Цікаво, що з п'ятнадцяти з'їздів, шість з них відбулися на території Росії (з них один, у Казані, присвячувався майже виключно етнографії і історичним пам'яткам татарів), шість відбулися на території сучасної України, два – на території Прибалтики (розглядали також і білоруські пам'ятки), один – у Грузії. Це свідчить про той інтерес, який викликали українські пам'ятки (особливо Києво-Софійського собору і Києво-Печерської Лаври, що вивчалися майже на кожному з'їзді), і про плідну працю вчених України.

Поступово розширювалася тематика з'їздів, піднімалися складніші проблеми, залучалася чимраз більша кількість учасників. Серед проблем церковної археології, що розроблялися на з'їздах, можна назвати наступні: теорія науки; церковна архітектура, її окремі аспекти, регіональні особливості, історія, періоди розвитку; предмети церковного начиння і внутрішнього оздоблення храмів, одяг духівництва, його історія і розвиток; іконопис, його основні школи, періоди розвитку, іконографічні сюжети; мініатюри; церковне прикладне мистецтво; проблеми взаємовпливів церковного мистецтва Росії, України, Візантії, Західної Європи, Закавказзя; проблеми збереження пам'яток церковної старовини.

Таким чином, богословсько-літургійний напрямок, що склався на базі духовних академій, в епоху АЗ з'єднався з історико-художнім, породженим загальним розвитком мистецтвознавства в країні, а також з розвитком візантології. Найважливішим досягненням цього напрямку був розгляд пам'яток у зв'язку з писемною церковною традицією і текстами літургії, що було основним методологічним принципом. Хронологічні рамки дисципліни охоплювали всю християнську епоху, що дозволяло давати матеріал для церковної археології історії мистецтва, візантології і літургії, що існували поряд з нею. Від згаданих напрямків церковна археологія відрізнялася розглядом пам'яток у контексті церковної історії й побуту, запозичуючи у інших дисциплін джерельну базу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. церковна археологія була, в основному, історією церковного мистецтва.

Отже, підсумовуючи зазначене, слід відмітити, що розвиток археології в Україні в ХІХ ст. зумовив становлення її як самостійної науки. Археологія стала однією з провідних навчальних дисциплін в університетах Києва, Одеси, Харкова, Львова, де її викладали професори В. Антонович, П. Армашевський, Д. Багалій, М. Іванішев, Е. фон Штерн та ін. Велику роль у розвитку вітчизняної археологічної науки відіграли АЗ, завдяки яким були закладені організаційні й матеріальні основи проведення археологічних досліджень, розвитку музейної справи, чим самим досягалася мета не лише зберігання й систематизації пам'яток, а й широкого пропагування їх серед населення.

Таким чином, можна констатувати, що проведення археологічних з'їздів змінило напрямки досліджень церковної старовини, надавши їм потрібного універсалізму та систематичності. Програми і питання, що розроблялися ПК з'їздів, дозволяли розвинути малодосліджені напрямки, особливо – в історії храмобудівництва.

Список використаних джерел

1. Бранденбург Н. Е. К какому племени могут быть причислены те из языческих могил Киевской губернии, в которых вместе с покойниками погребены остовы убитых лошадей // Труды X археологического съезда в Риге. – М., 1899. – Т. 1. – С. 26–44.
2. Бранденбург Н. Е. Об Абориенах киевского края // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 155–164.
3. Воеводский Л. Ф. О карте древних поселений на юге России // Труды VI археологического съезда в Одессе. – О., 1887. – Т. 1. – С. LXIV.
4. Гамченко С. С. Городища и могильники р. Корчеватый // Труды XI археологического съезда в Вильно. – М., 1895. – Т. 2. – С. 89–156.
5. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV археологического съезда. – Т. 3. – С. 93–161.
6. Юзефович М. В. Некоторые соображения о лучшей организации деятельности архивных комиссий // Труды III археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – Т. 1. – С. 49–53.
7. Юргевич В. Н. Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования // Труды VI археологического съезда в Одессе. – О., 1888. – Т. 2. – С. 24–36.
8. Городцов В. А. Русская доисторическая керамика // Труды XI археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 577–632.
8. Данилевич В. С. Раскопки около с. Буд и Березовки Ахтырского уезда // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 1. – С. 411–432.
9. Трефилов Е. К. Археологическая экскурсия по рекам Кальмиусу и Кальчику в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии 1904 года // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – С. 261–275.
10. Ефименко П. П. Могильники и городища Глуховского и Сурожского уезда в Черниговской губернии // Труды Московского ПК по устройству XIV археологического съезда в Чернигове. – М., 1906. – Т. 1. – С. 98–105.
11. Житецкий П. Г. О звуковой истории малорусского наречия // Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 43–111.
12. Каминский Ф. И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III археологического

сьезда в Києве. – М., 1878. – Т. 1. – С. 147–156. 13. Константинович М. А. О курганах Черниговского уезда // Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 14. Латышев В. В. О календарях Ольвии, Тиры, Херсонеса Таврического // Труды VI археологического съезда в Одессе. – Одесса. – Т. 2. – С. 56–78.

Inna Romanenko

PROBLEMS OF UKRAINIAN CHURCH ARCHEOLOGY AT THE ARCHEOLOGICAL CONGRESSES OF THE 2ND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The article enlightens the contribution of the archeological congresses of the 2nd half of the 19th – beginning of the 20th centuries to the formation of the theory of Ukrainian church archeology, definition of its subject, development of its methodology and material accumulation.

УДК 94 (477)

Юрій Фартушняк

РЕАЛІЗАЦІЯ ЦУКРУ, ВИГОТОВЛЕНОГО ЗАВОДАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується реалізація цукру на внутрішніх і зовнішніх ринках, виготовленого цукровими заводами Подільської губернії в ХІХ – початку ХХ ст.

Цукор як товар виготовлявся виробниками на цукрових заводах заради одержання прибутку, а споживачі його купляють заради задоволення своїх потреб. Зазвичай, між виробниками і споживачами існують посередники – купці-продавці, які за рахунок, як власників товару, так і споживачів мають свій прибуток. Закон торгівлі непорушний і вічний: дешево купити, щоб дорого продати.

Наукових робіт, які б були присвячені торгівлі цукром, виготовленим заводами України, зокрема в Подільській губернії в ХІХ – початку ХХ ст. немає. Але автори, які досліджували економічний розвиток чи торгівлю в Україні торкалися питання реалізації продукції цукровиробництва. Зокрема, про продаж цукру, виготовленого в Україні в першій половині ХІХ ст. в торгівельних закладах постійної торгівлі, та взагалі торгівлі в Україні писав І. О. Гуржій [28; 29; 30; 31].

Відомий дослідник питань історії торгівельних відносин в Україні Б. А. Кругляк неодноразово у своїх працях згадує про реалізацію українського цукру, як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках [58; 59; 60]. Побіжно про торгівлю цукром в Подільській губернії згадують у своїх роботах подільські дослідники А. О. Гуменюк [26; 27] і Ю. А. Хоптяр [94] та інші. Тому дослідження питання купівлі-продажу цукру, виготовленого у Подільській губернії, що на межі ХІХ–ХХ ст. давала 20 % цукру в Україні, заслуговує на увагу істориків.

Ціна на цукор, який привозили з-за кордону в Україну та Росію, з кожним десятиріччям падала зі зростанням цукрового виробництва в Російській імперії. Так, упродовж 1801–1810 рр. ціна пуда цукру становила в середньому 31,50 рублів (далі – руб.), в наступному десятиріччі – 20 руб. Від 20-х років ХІХ ст., коли розпочалося цукрове виробництво в Україні, до 1840 р. ціна на цукор впала до 7,37 рублів. Із введенням акцизу в 1848 р. вона зросла до 8,22 рублів [11, с. 920].

Однак з розвитком бурякоцукрового виробництва ціна на цукор поступово зменшується. Насичення ринку вітчизняним цукром стабілізувало ціну на нього. Про це свідчить динаміка

цін на цукор-пісок (без акцизу) на Південно-Західній залізниці – важливому цукровому ринку не лише України [90, с. 2].

Рік	Ціна за пуд	Рік	Ціна за пуд	Рік	Ціна за пуд
1873	4,74	1881	5,11	1889	3,43
1874	4,84	1882	6,01	1890	3,34
1875	5,30	1883	6,33	1891	3,18
1876	4,53	1884	4,90	1892	3,34
1877	3,85	1885	3,80	1893	4,11
1878	4,12	1886	3,18	1894	3,05
1879	4,19	1887	2,67	1895	2,76
1880	4,35	1888	3,50		

До кінця XIX ст. ціна за пуд цукру не перевищувала 4–6 руб. (з акцизом). Наприклад, у 1900 р. ціна за пуд цукру-піску (з акцизом) становила 5,55 руб. [11, с. 920].

Продукція перших створених у першій половині XIX ст. цукроварень Подільської губернії використовувалася виробниками спочатку здебільшого для домашнього вжитку, а згодом почала продаватися на місцевих ринках багатим особам. Свідченням цього можуть бути дані розрахункової книги Браїлівського цукрового заводу, в якій, зокрема, записано, що 10 серпня 1852 р. для домашніх потреб видано 30 фунтів, 24 серпня – 2 пуди 22 фунти, 29 серпня – 1 пуд 4 фунти, 6 вересня – 8 фунтів, 9 вересня – 1 пуд, 10 вересня – 5 фунтів. Продавали цукор невеликими партіями від 20 фунтів до 91 пуда [17, с. 357, 370]. З цього ж заводу в 1852 р. було відправлено до Корделівки три партії цукру на загальну суму 10347 руб. Першу партію було доставлено 9 лютого, дві наступних – 1 вересня [16, с. 1].

Реалізацією цукру займалися посередники шляхом розвізно-роздрібної торгівлі. Посередники брали у власників заводів цукор у кредит і розраховувалися за нього після продажу. Зі збільшенням кількості цукрових заводів і виробництва ними цукру посередниками між виробниками та споживачами ставали купці.

Купецтво реалізовувало цукор через розгалужену систему торгівлі, насамперед через ярмарки. У 60-і рр. XIX ст. в містах Правобережної України щорічно проводилося 85 ярмарків [27, с. 159].

На території Подільської губернії основним торговельним центром, де ще з кінця XVIII ст. здійснювалась як роздрібна, так і оптова торгівля, було містечко Ярмолинці Проскурівського повіту. Там щорічно відбувалися два ярмарки: Петропавлівський, який тривав два тижні у червні, і Миколаївський, що відбувався впродовж тижня в грудні. Створенню та розвитку ярмолинських ярмарків сприяли не лише традиційні торговельні шляхи та поштовий тракт і прокладена згодом залізниця, а й те, що тут на ярмарковій площі були кам'яні споруди, зведені паном Орловським [66, с. 386]. У 1835 р. Петропавлівський ярмарок був перенесений в Ярмолинці з містечка Тинни Ушицького повіту [49, с. 642].

На Петропавлівський ярмарок щороку приїжджало майже 500 купців, у тому числі з-за кордону. На ньому продавалися різні товари: худоба, взуття, тканини, металеві й інші вироби промисловості, сільськогосподарські машини, продукти сільського господарства, в тому числі цукор [49, с. 643].

Завдяки торговельній діяльності заможних купців, продаж цукру здійснювався не лише в Подільській губернії, а й поза її межами. Так, з виробленого в цій губернії на початку 50-х років XIX ст. цукру, було реалізовано 206,7 тис. пудів. З них 98,8 тис. пудів продано в губернії, а решту вивезено: 2 тис. – в Київську, 2,5 тис. – у Волинську і 103,4 тис. пудів – в інші губернії [28, с. 32]. Отже, в цей період цукор, вироблений на Поділлі, споживався на всій території України. У російські регіони, зокрема Московський, Петербурзький та інші, цей продукт збували цукровиробники насамперед Київської і меншою мірою – Чернігівської та Харківської губерній. Певну роль у торгівлі, в тому числі цукром, між Поділлям та Київщиною, відіграло

містечко Дашків Подільської губернії, розташоване на кордоні цих двох губерній і через нього проходив важливий торговий шлях з Липовця до Умані [48, с. 250].

У 1850–1854 рр. на основних українських цукроварнях було продано 4,3 тис. тонн (268750 пудів) цукру на суму 1,8 млн. руб. [65, с. 38].

На початку другої половини XIX ст. в Подільській губернії проводилося 54 ярмарки. В окремих містах була різна кількість ярмарків. Так, у Вінниці проводилось 4 ярмарки, а в повітовому Барі – 12. Важливими ярмарковими містами були також Літин, Балта, Могилів й інші [6, с. 71].

Згідно з прийнятою в Росії класифікацією, ярмарки поділялися залежно від їхньої тривалості на п'ять розрядів. У Подільській губернії, в другій половині XIX ст. функціонували ярмарки лише 4-го та 5-го розрядів [94, с. 171]. Упродовж цього періоду в населених пунктах Поділля, що з великою кількістю мешканців становило значний ринок для реалізації товарів місцевого та немісцевого виробництва, велась жвава торгівельна діяльність. Основними центрами внутрішньої торгівлі були Проскурів і Кам'янець-Подільський на заході губернії, Вінниця і Могилів – у центрі та Балта і Тульчин – на сході. У 1889 р. в Кам'янецькому повіті проводилися 3 ярмарки, Проскурівському – 7, Летичівському – 8, Літинському – 47, Вінницькому – 34, Брацлавському – 6, Гайсинському – 3, Балтському – 2, Могилівському – 12 та Ушицькому – 1 [32, с. 188].

Щорічно два ярмарки проводилися у Балті – Свято-Троїцький (з 20 травня) і Петропавлівський (29 червня), в Тульчині – річний ярмарок (10 жовтня), в Немирові – 4 ярмарки (9 травня, 29 червня, 15 серпня і 6 грудня), у Вінниці – один двотижневий ярмарок (1–14 вересня), в Гайсині – два великі двотижневі ярмарки (з 23 квітня і з 8 вересня), в Сальниці – річний ярмарок (29 квітня), в Проскурові – річний ярмарок (5–12 червня) [71, с. 61].

Упродовж другої половини XIX ст. у зв'язку з загальним економічним розвитком, кількість ярмарків на Поділлі зростає. Так, якщо в 1863 р. їх було 26 [22, с. 145], то через тридцять років – уже 123; впродовж 1895–1905 рр. в губернії функціонували 183 ярмарки [68–77].

Найголовнішими ярмарками на Правобережній Україні в цей період були: Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський в Ярмолинцях Проскурівського повіту і Троїцький у Балті [30, с. 114]. Таким чином, із трьох найбільших ярмарків Правобережжя два знаходилися на Поділлі.

Ціна цукру на внутрішньому ринку, порівняно з цінами на цей продукт у європейських країнах, була дуже високою. І не лише тому, що його собівартість була вищою, ніж у цих країнах, і встановлено високий акциз, а й тому, що купці та скупники з метою наживи перепродували цукор і створювали штучний його дефіцит на споживчому ринку. З реалізації цукру більше наживалися не стільки виробники, скільки купці-посередники. У тогочасних джерелах часто зустрічаються скарги поміщиків на обтяжливість посередництва [87, с. 417; 40, с. 1078; 41, с. 201]. На такі факти звертав увагу, зокрема, "Економический журнал", відзначаючи, що "в загальному ярмарковому обігу мануфактурних товарів частина товару ... під час ярмарку два рази продано" [42, с. 141].

Важлива роль у реалізації товарів сільськогосподарського і промислового виробництва в XIX – на початку XX ст. належала ринкам, що були однією з форм постійних економічних зв'язків між виробниками та споживачами. Із зростанням виробництва і чисельності населення, кількість ринків і торгових днів зростала. В Україні впродовж 1860–1890-х рр. кількість ринків збільшилася від 351 до 897, а торгових днів – від 50800 до 77300 [58, с. 48–49].

У 90-і роки XIX ст. в Подільській губернії нараховувалося 6363 ринки, що відбувалися в 147 населених пунктах. Так, у 13 містах і містечках Кам'янець-Подільського повіту, включаючи центр губернії, функціонувало 714 постійних ринків [71, с. 61]. На всіх цих торгових місцях продавався цукор, вироблений здебільшого цукровими заводами Подільської губернії.

Ринки відбувалися в Барі, Городку, Летичеві, Могилеві, Ольгополі – щонеділі, у Немирові – щоп'ятниці, в Гайсині та Проскурові – щочетверга, в Ямполі – щовівторка, в Чечільнику, Вербовці і Старій Ушиці – раз у тиждень, у Бершаді, Літині, Немирненці, Новій Ушиці, Теплику, Тульчині і Хмельнику – по двічі в тиждень, у Вінниці та Дунаївцях – тричі рази в тиждень. Крім ринків, були ще торжки. В Летичеві вони відбувалися чотири рази в рік (9 травня, 20 травня, 1 жовтня і 6 грудня), в Літині – 12 разів, у Сальниці – через кожні два тижні, тобто 26 разів, в Барі – 10 разів, в Дунаївцях – декілька разів у рік [78, с. 140–218]. Особливістю рин-

кової торгівлі була відсутність спеціалізації, а тому визначити кількість купівлі-продажу цукру неможливо.

В останнє десятиріччя XIX ст. основними пунктами внутрішньої торгівлі в Подільській губернії були міста Балта й Ольгопіль і містечка Ярмолинці та Чорний Острів. Ярмарки відбувалися в 180 населених пунктах краю, але за обігом товарів вони були незначними і фактично мали характер торжків [7, с. 327]. В. Гульдман, характеризуючи торгівлю на Поділлі в той час, писав, що ярмарки, за винятком Петропавлівського і Троїцького, "дуже незначні за обігом і служать місцевому населенню більше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для будь-яких торгово-промислових операцій" [32, с. 189]. Отже, оптового продажу цукру на території Подільської губернії практично не здійснювалося. Це робилося на інших ринках і передусім у Києві.

Роздрібна торгівля цукром велась також безпосередньо на заводах або поблизу них. Більшість цукроварень мала власні крамниці для продажу свого продукту. Так, Тростянецький цукровий завод мав на відстані 6 сажнів від своїх виробничих приміщень, три магазини, Шпиківський – два (один на відстані 225 сажнів, цегляний, покритий гонтом; другий – біля залізничної станції Рахни, дерев'яний, покритий бляхою). Гайсинський завод – один магазин, розташований за 13 сажнів, дерев'яний і під бляхою; Вишнівчиківський – цегляний магазин, покритий бляхою. Однак були такі заводи, що не мали в місцях, розташованих поряд з ними, власних магазинів, зокрема, Городоцький, Левадський та ін. [37, с. 503, 504, 516, 524, 526].

З другої половини XIX ст. все більше розповсюджується постійна торгівля, а разом з нею і реалізація цукру в Подільській губернії. У містах і містечках цукор також реалізовувався через крамниці, ларки, палатки, магазини, балагани, рундуки, комори, корчми, шинки, заклади, що готували різноманітні страви. До останніх належали трактири, харчевні, кондитерські, ресторани, кофейні, чайні тощо. Будівництво мережі транспортних доріг теж сприяло розширенню торгівлі, в тому числі цукром. Так, у Балтському повіті, де "майже через кожен населений пункт проходили різні транспорти, власники будували дуже багато трактових корчм" для отримання прибутків [55, с. 108].

Цукор та інші товари, що користувалися попитом у селян, реалізовувались у сільських населених пунктах через дрібних торгівців – фургонників, коробейників, ходибщиків та ін. У Вінниці в 1852 р. нараховувалося 136 крамниць, 2 трактири і 35 шинків. За вісім наступних років в місті відкрилися ще 54 крамниці [48, с. 82]. З кожним роком кількість закладів харчування в Україні зростала: з 224 у 1825 р. до 808 у 1861 р. Серед закладів, що готували на продаж страви, чільне місце займали готелі, постоялі, заїжджі та гостинні двори. На 1861 р. їх у містах України налічувалося 1532, в тому числі Київської губернії – 208, Подільської – 210, Волинської – 316 [29, с. 49].

На початку 60-х рр. XIX ст. в Подільській губернії набуває розвитку постійна торгівля, через яку продавався цукор. У 1861–1862 рр. лише в містах губернії було, крім 31 ярмарку, 2015 лавок, 20 комор, 59 магазинів, 16 трактирів, 7 кондитерських, 3 кофейних, 137 харчевень, 199 постоялих дворів, 30 ресторацій, 1 готель, 8 ренкових погребів [39, с. 1–47]. Про перехід у губернії від роздрібно-базарної та ярмаркової торгівлі до постійної свідчить, зокрема, той факт, що у 1880-і рр. в містечку Деражня було 37 крамниць, що належали місцевому поміщику, купцям і міщанам [49, с. 217, 218].

Ярмарки, ринки і торжки все більше витіснялися стаціонарною роздрібною торгівлею. Згідно з переписом населення в 1897 р., в Подільській губернії торгівлею займалося 37989 осіб, а разом із членами сімей – 160062 особи [45, с. 97].

У першій половині XIX ст. цукор через свою дорожнечу та низьку платоспроможність населення був недоступним для переважної більшості громадян, у тому числі в місцевостях, де цей продукт виробляли. Так, на Правобережжі в 1850 р. 90 % польської шляхти, що не мала жодного кріпака, а тому обробляла землю власними руками, хоч і жила значно краще, ніж переважна більшість українських селян, "рідко вживала цукор" [5, с. 265].

На місцевий збут впливало два чинники: похвалення економічного життя і збільшення кількості населення. Так, у 1889 р. з проданих 2086577 пудів цукру 16 цукровими заводами Подільської губернії місцевим населенням куплено лише 23824 пуди. Решта цукру було продано на рафінадні заводи, в інші губернії, закордон, спекулянтам і невелика частина залишилася нереалізованою [46].

Кількість населення в XIX ст. значно зросла. Якщо в 1811 р. в Подільській губернії проживало 1297800 осіб [82, с. 32], то в 1857 р. – вже 2431300 [81, с. 58]. У 1897 р. населення губернії зросло до 3031513 осіб, з яких 220596 проживало в містах і 2810917 – в селах [93, с. 687]. Як бачимо, за неповні сто років населення Поділля збільшилося в понад 2,3 рази. Все воно було потенційним споживачем цукру.

Згідно з переписом 1897 р., в Подільській губернії було 7207 населених пунктів, з них 17 міст і 120 містечок [7, с. 329]. На зростання купівлі цукру вплинуло збільшення міського та містечкового населення, яке було заможнішим і більш платоспроможним, ніж сільське. За підрахунками А. Гуменюка, за сорок років – з 1861 до 1900 р. – кількість жителів міст в губернії зросла від 120 тис. осіб до 270 тис., тобто більш як вдвічі, а населення містечок потроїлося: від 170 тис. до 530 тис. осіб [26, с. 40]. Ці процеси сприяли тому, що з кожним роком продаж цукру в Подільській губернії та Україні загалом поступово збільшувався. Впродовж 1890–1900 рр. він зріс у межах України більше, ніж в 1,5 разу [50, с. 318].

Незважаючи на зростання виробництва цукру в Російській імперії та Україні зокрема, кількість спожитого цукру на одну особу порівняно з іншими країнами, насамперед Європи та США, була незначною. Так, у 1881 р. на одного жителя Росії припадало 6,31 фунти спожитого цукру, через 20 років цей показник подвоївся і становив 12,79 фунти [38, с. 270]. Згідно зі статистикою, житель Російської імперії (її населення становило 106 млн. осіб) у 1895–1896 рр. в середньому споживав 4 кг 59 г цукру. Через три роки споживання зросло до 5 кг 86 г. Однак така кількість спожитого цукру на одну особу була найменшою серед шести найбільших світових виробників цього продукту. У 1898–1898 рр. у Британії споживання цукру на одну особу становило 40 кг 9 г, у США – 30 кг 13 г, у Франції – 14 кг 98 г, у Німеччині – 13 кг 94 г, в Австро-Угорщині – 8 кг 29 г [10, с. 130]. Споживання цукру на одну особу зросло в Росії за перші десять років XX ст. до 7 кг, тоді як у Британії воно досягло 41 кг, а в США – 34 кг [86, с. 719–721]. Та це й не дивно, адже середня заробітна плата (в рублях) робітника за місяць була в 1904 р. в США 71 руб., у Франції – 43 руб., у Британії – 41 руб., у Німеччині – 31 руб., а в Росії найменше – лише 17,5 руб. [83, с. 188].

Для купівлі цукру й інших товарів і послуг у більшості населення не було необхідних грошей. Купівельна спроможність мешканців України, особливо сільських, була дуже низькою, що обмежувало місткість внутрішнього ринку. Не випадково організатор "Продметалу" І. Ясюкович зазначав: "Дайте нам покупця, який би мав гроші, й іншого заохочення ми не вимагаємо" [61, с. 359].

Відповідно до інших даних, споживання цукру на одну особу в Росії в 1900 р. становило всього 11,9 фунта, що було значно менше, ніж у будь-якій західноєвропейській країні, де воно коливалося в межах – 20,5 до 90,9 фунта [67, с. 202]. Що стосується селянства Правобережної України, в тому числі Поділля, то в 1891 р. воно споживало менше одного фунту цукру на особу [54].

У кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок швидкого розвитку капіталістичних відносин значно розширився внутрішній ринок України. Це сприяло зростанню виробництва та споживання продуктів харчування, і серед них – цукру. Однак селяни, котрі переважно були дуже бідними, купляли постійно сіль, інколи – привізну рибу і дуже рідко – цукор [2, с. 15].

Інакше й не могло бути, коли більшість населення Подільської губернії перебувала на межі зубожіння. Адже надлишок робочої сили, тобто безробітних, у 1901 р. становив 1184000 осіб [64, с. 249]. Коли взяти до уваги, що заможні люди споживали цукру щорічно значно більше, ніж 11,9 фунта, а на долю сільського жителя припадало менше одного фунта, то така кількість цукру не могла не мати серйозного значення не лише в справі покращення раціону харчування, а й в поширенні вживання чаю, який так був потрібний для того, щоб відволікати населення від зловживання спиртними напоями.

Навіть напередодні Першої світової війни, коли ситуація на світовому ринку цукру змінилася внаслідок прийнятих до російського цукру бар'єрів і кількість його на внутрішньому ринку збільшилася, тобто цей продукт став для пересічного жителя Росії доступнішим, споживання його було незначним. Так, у 1913 р. в Російській імперії середнє споживання цукру на одну особу в рік становило 8,1 кг, у тому числі в сім'ях селян – 4 кг і промислових робітників – 9 кг. Однак робітники споживали цукру в чотири рази менше, ніж буржуазія [79, с. 7].

Зростанню споживання цукру сприяло значною мірою збільшення кількості міського населення, яке в 1897–1914 рр. зросло в 2,5 рази [20, с. 164]. Його матеріальне становище було значно вищим, ніж сільських мешканців. Збільшення споживання цукру свідчило як про підвищення добробуту жителів, так і про дальший розвиток товарно-грошових відносин. На зростання товарообігу і товарності сільськогосподарського виробництва, прискорення обігу капіталу суттєво вплинув розвиток залізничного сполучення.

Збільшення кількості цукрових заводів в Україні та зростання їхньої продуктивності за низької платоспроможності населення створювали значний резерв цукру, що спонукало шукати покупців цього продукту в інших регіонах Російської імперії. На початку ХХ ст. 90 % українського цукру надсилалося на продаж поза межі України в різні губернії Росії [57, с. 67].

Цукор, вироблений в Україні, і зокрема на Поділлі, споживала насамперед Білорусія. Лише в 1898 р туди через Лівано-Роменську залізницю було відправлено 902 тис. пудів цукру і через Поліську залізницю – 51 тис. пудів [8, с. 230]. У 1900 р. у Білорусію привезено 1093 тис. пудів цукру, в тому числі 661 тис. пудів – з України [51, с. 128]. Український цукор оптом закупляли в цей час мінські купці М. Л. Гінзбург, В. М. Шапіро, П. Я. Гоберман та ін. Значні закупки вони робили на цукрових заводах Подільської губернії. Так, М. Л. Гінзбург у вересні 1897 р. в листі до правління Уладівського заводу висловив бажання щорічно закупляти до 25 вагонів цукру. 100 пудів колотого цукру з цього заводу було відправлено в жовтні 1898 р. мінському купцеві Е. Соловейчику і 4000 пудів передано купцеві С. Ландау [14, с. 11; 15, с. 296, 297].

Цукор відправлявся в Білорусію і Левашево-Війтовецького заводу. Так, з його складів, 9 листопада 1898 р. в містечко Беровичі було відправлено 747,2 пуда цукру купцям Б. Райхліну, І. Лещинському в Пінськ і Полоцьк теж було продано по 747,2 пуда цукру в кожне місто. Така ж кількість цукру відправлена 31 грудня 1898 р у Вітебськ купцям М. Гінзбургу та С. Кушбарі [13, с. 15, 20]. У 1900 р. експорт українського цукру в Білорусію становив 60 % [44, с. 130].

Конкуреноспроможна цукрова галузь промисловості в Україні призвела до розорення цукрових підприємств у Білорусії. Так, якщо на початку 1870-х рр. тут діяло 5 цукрових заводів, які виробляли товарної продукції на 136 тис. руб., то в 1893 р. цукрова промисловість у Білорусії перестала існувати [3, с. 8–9].

Переконливим свідченням того, що український цукор експортувався в різні регіони Росії, є перевезення його до споживачів. Так, з України в останнє десятиріччя ХІХ ст. щорічно відправляли цукор у різні міста імперії: в Баку – 1279 тис. пудів, у Нижній Новгород – 1094 тис., у Москву – 857 тис., у Варшаву – 622 тис., в Ярославль – 639 тис. пудів [30, с. 85]. На Київській біржі подільський цукор купляла відома фірма петербурзьких купців братів Єлисеєвих, що торгувала гастрономічними та бакалійними товарами і мала в місті своє відділення [30, с. 101].

Вироблений в Україні цукор почали вивозити за кордон у 1869 р.; тоді було експортовано 3471 пуд цього продукту. За 31 рік – до 1900 р. – найбільше цукру було вивезено у 1895–1896 рр. (11054368 пудів) і найменше – в 1873–1874 рр. (364 пуди) [38, с. 294–294 а]. Від 1867 р. подільський цукор постачався на територію Буковини, Галичини й інших регіонів Австро-Угорщини. Переважна більшість цукру й інших товарів відправлялася в Австро-Угорщину головним чином через купців першої гільдії Кам'янця-Подільського, Старокостянтинова, Бердичева. У Чернівцях найбільший склад різних товарів мав російський купець С. Штангер [25, с. 96, 97].

Подільський цукор завозився в Молдавію через Дністер. У ХІХ ст. цією річкою щорічно транспортували не менше 11–12 млн. пудів різних товарів [89, с. 31]. Коли в кінці 1870-х – на початку 1880-х рр. в країнах Західної Європи виник дефіцит цукру, подільським і київським підприємцям вдалося підписати вигідні контракти на поставки цього продукту в Гамбург, Лондон, Марсель, Кельн і Константинополь [21, с. 87].

Подільська губернія відіграла в ХІХ ст. важливу роль у російській зовнішній торгівлі цукром, обладнанням для цукрових заводів і сільськогосподарською технікою для обробки цукрових буряків. Експорт цукру й імпорт обладнання і техніки проходили в Україну через чотири митні установи, що знаходилися в Подільській губернії: Гусятинську, Ісаковецьку та Гуківську застави і Сатанівський перехідний пункт [7, с. 327].

Конкуренентоспроможність українського цукру на західноєвропейських ринках досягалася завдяки його високій якості. За якістю він був найкращим у Росії і саме тому йшов на експорт. Цукор з Правобережної України був більшим і мав більшу цукристість (96–98 %), тоді як в інших країнах – 94 % і навіть 88 % [12].

Виробництво на Правобережжі цукру, починаючи з 40-х років XIX ст., сприяло розвитку та розширенню Контрактового ярмарку в Києві, який був найбільшим із шести ярмарків міста. Цей ярмарок виник у 1797 р. в зв'язку з перенесенням до Києва з Дубна Хрещенського контрактового ярмарку. Він проводився двічі на рік на Житнеторзькій площі Подолу [47, с. 118]. Свою назву ярмарок отримав в Дубно, тривав упродовж 15 січня – 1 лютого, тобто до і після Водохреща – одного з головних свят православної церкви. У Києві він називався від 1881 р. Стрітенським, оскільки проводився упродовж 5–25 лютого. Згодом ярмарок тривав місяць – з 1 лютого до 1 березня [34, с. 44]. Контрактовим він був названий тому, що тут товари продавали оптом згідно з укладеними контрактами.

Про масштаби торгівлі цукру на Контрактовому ярмарку свідчать дані за 1854 р. Тоді було продано понад 400 тис. пудів цього продукту на суму понад 2 млн. руб. сріблом. Значну кількість цукру було закуплено московськими та ризькими купцями [43, с. 12]. Починаючи з 1850-х рр. на цей ярмарок, який став в Україні основним у збуті цукру, приїжджали торговельні представники з Австрії, Франції, Німеччини, Британії й інших країн та укладали угоди на значні суми [47, с. 118]. У 1850-і рр. на ньому щорічно продавалося цукру на суму майже 2 млн. руб., а в 1870-і рр. – на 3 млн. руб. [58, с. 50].

Від 1860-х рр. на Контрактовому ярмарку в Києві цукор реалізовувався шляхом біржових операцій. Так, у 1863 р. на ярмарок було привезено 42,5 тис. пудів цукру-рафінаду і 28 тис. пудів цукру-піску на загальну суму майже 600 тис. руб. Оптом тоді було продано цукру на 83 тис. руб. [27, с. 160].

Один з тогочасних економічних оглядачів так писав про роль контрактової торгівлі цукром у Києві: "Контрактовий ярмарок розвивається і розвиток його йде разом із розвитком продуктивних сил краю. Справа в тому, що контракти є операції з цукром, поставки і замовлення для цукрозаводчиків. Операції ці в зв'язку з продуктивністю цукрової справи з кожним роком розвиваються і безперервно зростають" [58, с. 52]. Для укладення контрактів щороку до Києва прибувало майже 10 тис., а інколи і 15 тис. осіб. Вартість товарів, що привозилися на ярмарок, досягала 2,6 млн. руб. [47, с. 118].

Оптова торгівля цукром велася від 1860-х рр. і на Святотроїцькому ярмарку в містечку Балта на Поділлі. Правда, порівняно з Контрактовим ярмарком у Києві вона тут була значно менших розмірів [88, с. 42–43].

На Київському Контрактовому ярмарку здійснювався не лише оптовий продаж цукру, виробленого на Правобережжі, а й продаж обладнання для цукрової промисловості, джутових мішків, полотна для фільтрів, які вироблялися одеськими та варшавськими фабрикантами, пропонувались центрифуги, фільтри-преси, випарні апарати й інші матеріали [60, с. 172]. Упродовж 60–90-х років XIX ст. продаж цукру на цьому ярмарку зріс від кількох десятків тисяч до кількох мільйонів пудів [31, с. 55].

Після введення в дію Київсько-Курської та Київсько-Балтської залізниць Київський Контрактовий ярмарок, що розташовувався на Подолі, поступово занепадає, а центром торгівлі цукром стає центральна частина Києва – Хрещатик і прилеглі до нього вулиці. У зв'язку з цим, Київська біржа дедалі більше переходить від контрактового до біржового продажу цукру [63, с. 83]. Ця біржа, що існувала в 1869–1914 рр., упродовж усієї своєї діяльності була лідером у забезпеченні Росії та зарубіжних країн українським цукром. На відміну від ярмарків, що функціонували по декілька днів щорічно, Київська біржа працювала постійно, кожен день. Спочатку вона розташовувалася на Подолі, а від 7 січня 1873 р. – у новозбудованому приміщенні на вулиці Інститутській [24, с. 27].

Біржа з купівлі та продажу цукру в Києві прискорила обіг цукру на внутрішньому ринку, оскільки здійснювала купівлю-продаж за зразками товару. Важливу роль у діяльності біржі відігравали торговельні посередники – маклери (фірма або фізична особа, що займалися біржовими операціями – примітка автора). За свою роботу маклери отримували відсоткову винагороду за посередництво з покупця та продавця – так званий "куртаж". Київська біржа контролювала виробництво і купівлю-продаж цукру в Київській, Волинській і Подільській губер-

ніях, а також у Чернігівщині, Полтавщині, частково в Херсонщині та Бессарабії і навіть деяких російських губерніях [91, с. 61].

Про реалізацію більшості виробленого цукру заводами Подільської губернії через Київську біржу свідчить той красномовний факт, що в перше десятиріччя ХХ ст. з 54 цукрових заводів контори правління 27 з них знаходилися в Києві, 13 контор були при заводах середньої потужності, але під час продажу цукру переїздили на деякий час у Київ, і лише контори 14 малих цукрових заводів були постійно на місці виробництва [38, с. 5–81]. Авторитет Київської біржі був настільки великим, що випуск цукру на зовнішній ринок від 1895 р. згідно з розпорядженням російського уряду визначався залежно від цін на цукор на ній [24, с. 28].

Весною 1900 р. на Київській товарній біржі Сатанівський завод продав через Міжнародний банк, що знаходився в Санкт-Петербурзі і мав одне відділення в Києві, 4500 пудів цукру за ціною 4 руб. 45 коп. за пуд, а Проскурівський завод – 15000 пудів – 4 руб. 47,5 коп. [9, с. 25]. Київська біржа була першою в Україні, а в 1904 р. їх було вже шість [61, с. 221].

На біржі оперували не з наявним товаром, а лише з конкретною кількістю цукру. Наприклад, купували не цукор взагалі, а лише кількість пудів цукру – піску чи рафінаду – або того й іншого разом. З року в рік із розвитком цукрової промисловості в Україні вплив Київської біржі, що стала одним з центрів торгівлі цукром в європейському масштабі, постійно збільшувалася. На Київській біржі упродовж одного-двох тижнів оформлялись угоди про продаж-купівлю цукру на сотні тисяч пудів. Наприклад, упродовж 7–13 січня 1893 р. на ній було оформлено 230 тис. пудів, а з 1 по 6 лютого поточного року – 193 тис. пудів цукру [30, с. 37].

Якщо в 1874 р. на Київській товарній біржі було продано 1,2 млн. пудів цукру-піску на суму 6,4 млн. руб. і 110250 пудів рафінаду на 368525 руб., тобто на загальну суму понад 6,7 млн. руб. [33, с. XLV], то в 1879 р. на ній було продано цукру на 10,9 млн. руб., в 1880 р. – 31,3 млн., у 1881 р. – 79,8 млн. і в 1882 р. – 93,5 млн. рублів [92, с. VLIV–LX]. Однак продаж на біржі цукру зростає не завжди. Залежно від світових цін на цукор кількість проданого продукту інколи зменшувалася. Наприклад, у 1898 р. його було продано тут лише на суму 18 млн. руб., а в 1914 р. – майже на 70 млн. руб. [60, с. 173].

На Київську товарну біржу, що від 1903 р. офіційно стала визнаним центром експорту цукру, припадало понад 30 % його обігу в Російській імперії та більше половини обігу в Україні [24, с. 29]. Біржа здійснювала регулярний зв'язок між оптовими постачальниками товарів і покупцями – власниками постійних торговельних закладів. Купівля-продаж мали тут характер аукціону, що відкривало простір для діяльності підприємливих ділків. Український цукор під час Першої світової війни був предметом спекулятивної діяльності. Коли внаслідок війни відбулося розбалансування оптово-роздрібною та роздрібною торгівлі і почалося різке підвищення цін, банкіри лише упродовж жовтня 1914 р. – березня 1915 р. продали за спекулятивними цінами 21 млн. пудів цукру, а в травні 1915 р. скупили та зберігали на своїх складах майже 4,5 млн. пудів [80, с. 149–150].

Цукор продавався не лише на Київській товарній біржі, а й на інших біржах та ярмарках і через банки. Продавали цукор, зокрема, на Хрещенському ярмарку в Харкові. У 1893 р. тут 5 фірм запропонували на продаж цукор на 220 тис. руб. і його було продано на 150 тис. руб. [30, с. 37].

У березні-квітні 1900 р. Російський банк, що займався спекуляціями на ринку цукру, закупив у Подільській і Волинській губерніях на експорт через Волочиську митницю 10500 пудів продукту по 1 руб. 36,5 копійки [9, с. 25]. Правління товариства Вишеольчадаєвського цукрового заводу більшість свого цукру деякий час продавало через посередництво Київського відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі. Так, у першій половині 1904 р. за кордон з цього заводу було вивезено 65628 пудів "вільного цукру" вартістю трохи більше 4 руб. за пуд [56, с. 70].

Україна, будучи промислово розвинутим регіоном Російської імперії, посідала значне місце в державному експорті промислових товарів. Саме вона давала основну частину цукру, що вивозився за кордон, адже її заводи щорічно виробляли від 80 до 89 % його загальної кількості в країні. Від 1 жовтня 1886 р. до 1 вересня 1891 р. через морські та сухопутні митниці Росії було вивезено за кордон 20,7 млн. пудів цукру-піску, з яких на губернії Правобережної України припадало 17,7 млн. пудів [30, с. 114]. Через європейські кордони український цукор доставляли в Австро-Угорщину, Болгарію, Нідерланди, Грецію, Єгипет, Німеччину, Румунію,

Туреччину, Швецію тощо, через азіатські – в Афганістан, Китай, Персію, Японію та інші країни [38, с. 293]. Головним же ринком реалізації цукру з України була Британія, на яку в 1895–1896 рр. припадало майже 32 % його експорту, а далі йшли Персія (24,3 %), Італія (24,1 %) і Німеччина (9,7 %) [30, с. 160].

Збільшення виробництва цукру на Правобережжі та його реалізація сприяли розширенню і зміцненню економічних зв'язків між різними містами і регіонами України, Росії та зарубіжних країн. Цукровиробники Правобережної України в період свого піднесення у 90-і роки XIX ст. експортували власну продукцію передусім на британські й італійські ринки, а також у Середню Азію, Персію, Афганістан і Китай [4, с. 31, 35, 43]. Цьому сприяло прийняття єдиного тарифу перевезень на залізницях, зменшення тарифів оплати вантажів, які йшли в південному напрямку. Останнє було зроблено спеціально для того, щоб економічно прив'язати не так давно приєднані Середню Азію та Закавказзя до Російської імперії.

Варто зазначити, що цукор у районах Середньої Азії був дорогим. Наприклад, у 1885 р. ціна пуда цукру в Хіві та Бухарі становила від 10 до 14 і більше руб. Однак із насиченням ринку, цей продукт поступово ставав дешевшим. Збут продукції і цукру зокрема, а також заліза і фарби на ринках Середньої Азії був однією з причин територіальної експансії Росії на ці території [35, с. 283]. На азіатському ринку великим попитом користувався цукор-рафінад. Було прийнято навіть спеціальне рішення уряду про його виготовлення великими кусками ("головками") не менше п'ять пудів кожен. Від 1892 р. дозволялося виготовляти "головки" рафінадного цукру на експорт вагою три пуди. Для завезення цукру на азіатський ринок, щоб витіснити з нього конкурентів і згодом завоювати його державою, видавалися безповоротні премії. За сім років експорту з премією вивіз цукру на азіатському кордоні збільшився в 12 разів – з 154 тис. пудів у 1885 р. до 1,8 млн. пудів у 1891 р. [52, с. 236]. У зв'язку з цим ціна цукру-піску на ринку в Баку в 1899 р. впала до 1,65–1,70 руб. за пуд, а за пуд рафінаду – до 2,80 рублів золотом [84].

В Персію український цукор транспортувався залізницею через Баку до перського міста Єнзелі і далі вглиб території країни. Газета "Русское сахарное дело" писала в квітні 1899 р., що "російським цукрорафінадним заводам вдалося витіснити конкурентів своєї продукції не лише з північних районів Персії, а й з центральних провінцій до Іспагані" [84]. Експортувати цукор до Персії було вигідно з кількох причин. По-перше, там був на нього великий попит; по-друге, його ціна в цій країні була вищою, ніж у Росії; по-третє, в Персії було встановлено на цукор невелике мито – 5 % з іноземних громадян і 3 % з перських. Однак були й обмеження, зокрема, дозволялося продавати цукор лише в тих містах, які були задекларовані, встановлювалися так звані "накладні збори" тощо [9, с. 6].

Крім цього, продавати цей продукт у країні Сходу українським виробникам було вигідно тому, що в Середній Азії, а особливо в Персії та Афганістані, традиційно споживали не білий, а низької якості жовтий цукор меншої цукристості. Цукровиробники загалом були зацікавлені в його виробництві, адже жовтий цукор не обкладався податком, його виробництво обходилось дешевше, а продавався він дорожче. Як відзначав у звіті на загальних зборах пайовиків директор-розпорядник Ялтушківського цукрового заводу в 1889 р., "для полегшеного вивозу за кордон цукру ми пішли більш вигідним шляхом і відправили за кордон замість білого цукру 9 тисяч пудів жовтого цукру-піску" [18, с. 99]. Один з потужних цукрових заводів – Гніванський у Гайсинському повіті – частину свого експорту спрямовував до Персії [1, с. 112].

Виробництво жовтого цукру залежало від попиту переважно на азіатських ринках. За період з 1881–1882 рр. до 1906–1907 рр. його виробництво в Російській імперії було нерівномірним. Найбільше жовтого цукру було виготовлено в 1895–1896 рр. – 1281579 пудів. З цього ж року його виробництво падає і в 1906–1907 р. становить лише 4424 пуди [38, с. 275].

У Подільській губернії у виробничому сезоні 1881–1882 р. з 50 заводів жовтий цукор виготовляли 11: Буцневський, Деражнянський, Калинівський, Красноселівський, Моєвський, Носковецько-Александрівський, Соболевський, Старо-Синявський, Чорноострівський, Шпиківський і Юрковецький [36, с. 60–63].

З роками попит на жовтий цукор почав падати і його стали виробляти все менше. У виробничий сезон 1900–1901 рр. з 52 цукрових заводів Подільської губернії поряд з білим виготовляли жовтий цукор 5: Гайсинський, Заливащинський, Калинівський, Стриховецький та Устянецький [37, с. 181–207]. Через шість років у зв'язку зі зменшенням попиту, вдоскона-

ленням технології і техніки цукрового виробництва, зміною смаків вітчизняних і зарубіжних споживачів випуск жовтого цукру на Поділлі був майже припинений [38, с. 189–215].

Однак не припинявся вивіз цукру в країни Сходу. Взагалі, експортером цукру в Персію була Україна, частка вивозу якої в цю країну становила 60 %, у Фінляндію – 30 %, а також у Китай, Туреччину, Афганістан, Німеччину, Австро-Угорщину, Британію [24, с. 29]. Про експорт в останню країну українського цукру в минулому згадував у кінці 2003 р. напередодні своєї офіційної поїздки в Лондон тодішній Голова Верховної Ради України В. Литвин [62].

У Британію, Туреччину і Китай український цукор доставляли через Одесу. Лише у 80–90-і роки XIX ст. з цього порту вивозилися мільйони пудів цукру [19, с. 178]. На межі XIX–XX ст. Одеса проводила майже монопольну торгівлю з містами Порт-Артур і Владивосток. Щороку з Одеси до Далекого Сходу відправлявся 21 рейс. Окрім людей, кораблі перевозили цукор і тканини, землеробські знаряддя, інструменти, посівне насіння тощо [23, с. 199]. Транспортування здійснювалося на пароплавах Добровільного флоту або Російського товариства пароплавів і торгівлі не лише в Порт-Артур і Владивосток, а й міста Дальний і Миколаїв-на-Амурі, пости Александрівський і Корсаківський. Крім цього, цукор з України доставляли пароплавами з Одеси в міста Суець, Азень, Коломбо, Сінгапур, Шанхай, Ханькоу, Нагасакі [9, с. 17].

Значна частка українського цукру йшла з Одеси на експорт також у Туреччину, Єгипет, Британію, Болгарію, Грецію, країни Перської затоки та Далекого Сходу. У 1906–1907 рр. в ці країни вивезли 752238 пудів цукру-піску і 149350 пудів рафінаду, а в 1907–1908 рр. – відповідно 4390157 і 143869 пудів [10, с. 1].

Для завоювання зовнішнього ринку український цукор продавався за кордоном за демпінговими цінами. Переконливим підтвердженням цього може бути такий факт: у 1899 р. білий цукор на станціях Південно-Західної залізниці оптом продавався від 4,4 до 4,5 руб. за пуд або від 11 до 11,25 коп. за фунт разом із акцизом. Водночас один фунт такого ж цукру в Лондоні, де не було акцизу, коштував 5 коп. [85]. Отже, царський уряд створював для цукрозаводчиків Росії такі умови, що цукор на внутрішньому ринку продавався в два рази дорожче, ніж на зовнішньому, зокрема лондонському. Тим самим держава сприяла тому, що цукровиробники збагачувалися від продажу цукру на внутрішньому ринку, матеріальний рівень пересічного покупця якого був у кілька разів нижчим від англійців. За кордон вивозилася п'ята частина виробленого в Україні цукру, а решта йшла на внутрішній ринок [24, с. 29].

Вивіз цукру з Російської імперії на зовнішній ринок відбувався не за рахунок вищих, ніж у західноєвропейських державах урожаях цукрових буряків або досконаліших технології, техніки й організації виробництва, а передусім за рахунок низької оплати праці робітників на полях і заводах, протекціонізму, що проявлявся в накладанні державного мита, монополізації (від 1887 р.) цукровиробництва і продажу цукру за високими цінами на внутрішньому ринку, системи повернення акцизу при експорті, а також прямих і завуальованих, зворотних і безповоротних вивізних премій, які надавалися з державних коштів, що стягувалися з населення експортером російського цукру. Лише за цих умов цукрозаводчики Росії мали змогу продавати за кордон цукор за демпінговими цінами

Така система експорту цукру з Російської імперії примусила уряди ряду іноземних держав прийняти певні заходи, щоб стримати проникнення російського цукру на ринки європейських країн. Так, у середині лютого 1900 р. у Відні в міністерстві закордонних справ відбулася нарада австро-угорських представників торгівлі і митної депутації за участю представників німецького уряду, на якій розглядалося питання про відміну премій за цукор, що вивозився з Австро-Угорщини та Німеччини. Цього ж року відмінив премії французький уряд, а незабаром це ж зробила Румунія. Ці заходи сприяли збільшенню кількості цукрових заводів у вказаних країнах і водночас підірвали розвиток у Росії цукрової промисловості, що була переважно зосереджена в Україні [9, с. 15, 16].

Ще більше ускладнила ситуацію з виробництвом цукру і його продажем за кордоном Брюссельська угода, підписана в 1903 р. сімома країнами Європи. Відповідно до цієї угоди відмінялися будь-які премії, що отримували прямо чи опосередковано виробники цукру при випуску або вивозі цього продукту за кордон, а також ліквідовувалась встановлена раніше більшого розміру різниця між митною ціною на цукор, який привозився з-за кордону, й акцизом на цукор внутрішнього виробництва [53, с. 310–311].

Отже, з часу утворення і розвитку бурякоцукрового виробництва в Європі між країнами – виробниками цукру йшла жорстока конкурентна боротьба за зовнішні ринки збуту цукру. Росія вступила в цю боротьбу лише після того, як зміцнилося цукровиробництво на Правобережній Україні, в тому числі і насамперед у Подільській губернії.

Список використаних джерел

1. Андреев Н. А. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным железным дорогам. – К., 1899.
2. Артюх Л. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1977.
3. Белоруссия в эпоху капитализма: Сборник документов и материалов. Т. 2. – Минск, 1980.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Пер. з польс. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) / Пер. з польс. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996.
6. Богачук С. С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. праць. Вип. ІІ / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2000.
7. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. Т. XV. – СПб., 1902.
8. Билишович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. – К., 1902.
9. Вестник сахарной промышленности. – 1900. – № 1.
10. Вестник сахарной промышленности. – 1909. – № 5.
11. Вестник сахарной промышленности. – 1900. – № 26.
12. Вестник финансов промышленности и торговли. – 1891. – 21 января.
13. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 2а.
14. ДАВО. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 11.
15. Там само. – Спр. 20.
16. Там само. – Ф. 470. – Оп. 3. – Спр. 60.
17. Там само. – Ф. 470. – Оп. 3. – Спр. 60.
18. Там само. – Ф. 838. – Оп. 1. – Спр. 1.
19. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. – Париж, 1958.
20. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. – № 5.
21. Воблій К. Г. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості (1862–1895). Т. 2. – К., 1930.
22. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. IV. – СПб., 1868.
23. Герлігі П. Одеса: Історія міста 1794–1914 / Пер. з англ. – К.: Критика, 1999.
24. Головка А. Київська біржа на фондовому ринку Російської імперії // Наука і суспільство. – 1994. – № 9–10.
25. Гриценко І. А. З історії економічних взаємовідносин Буковини з Росією та Україною в ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 5.
26. Гуменюк А. О. До питання про кількість і роль міських поселень в Подільській губернії в 60–90-х рр. ХІХ ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.– Кам'янець-Подільський, 1987.
27. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України (60-і роки ХІХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 3 (9). – Кам'янець-Подільський, 1999.
28. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962.
29. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 5.
30. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. – К.: Вища школа, 1968.
31. Гуржій І. О. Українські ярмарки на їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 5.
32. Гульдман В. К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1889.
33. Двадцатилетие Киевской биржи (1865–1894 гг.) – К., 1895.
34. Денисов В. И. Ярмарки. – СПб.: Типография В. О. Коршбаума, 1911.
35. Деревянко А. П., Шабальникова Н. А. История России с древнейших времен до конца XX века: Учебное пособие. – Изд. 2-е. – М.: Право и закон, 2001.
36. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1881–1882 г. / Составленный М. А. Толпыгиным. – К., 1883.
37. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1900–1901 г. / Составленный М. А. Толпыгиным. – К., 1902.
38. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1906–1907 г. / Составленный М. А. Толпыгиным. – К., 1908.
39. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. Т. ХХІХ. Ч. ІІ. Подольская губерния. – СПб., 1863.
40. Экономический указатель. – 1853. – № 46.
41. Экономический указатель. – 1857. – № 9.
42. Экономический журнал. – 1890. – № 19.

43. Журнал Министерства внутренних дел. – 1854. – № 7. 44. Завальнюк К. В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки (XIX ст.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998. 45. Заняття населення України по даним Первой всероссийской переписи 1897 г. Вып. I. 46. Записки Киевского отделения Российского технического общества. – 1890. – 31 мая. 47. Історія Києва. В 3-х томах. Т. II. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – К.: Наукова думка, 1986. 48. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. 49. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. 50. Історія Української РСР. Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1978. 51. Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. – К., 1978. 52. Камянецкая И. М. Государственно-монополистическое регулирование сахарной промышленности в России // Исторические записки. – № 86. – М.: Наука, 1970. 53. Кареев Н. И. История Западной Европы в начале XX века. – 2-е издание. – М.: Издательский отдел Москов. науч. ин-та, 1920. 54. Киевлянин. – 1891. – 6 сентября. 55. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 9486. 56. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп. 79. – Спр. 2300. 57. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. 58. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Респ. міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 14. – К., 1980. 59. Кругляк Б. А. Торгівельна буржуазія в Україні (60-і роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. 60. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. – 1993. – № 2. 61. Лившин Я. Монополии в экономике России. – М., 1961. 62. Литвин В. Реальний фундамент для дальшого поступу // Голос України. – 2003. 63. Маслов А. О. Внутрішня торгівля в системі ринкових відносин в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 30. – Київ-Тернопіль, 1998. 64. Матеріали комітета по оскудненню центра. Ч. I. – СПб., 1902. 65. Методичні розробки українознавства. Вип. 4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадянські рухи в першій половині XIX ст. – Харків: Пролетарій, 1930. 66. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості України: В 2-х ч. Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 67. Общий обзор трудов местных комитетов / Составил С. И. Шидловский. – СПб., 1909. 68. Обзор Подольской губернии за 1890 год. – К., 1890. 69. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – К., 1892. 70. Обзор Подольской губернии за 1893 год. – К., 1893. 71. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – К., 1895. 72. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – К., 1896. 73. Обзор Подольской губернии за 1897 год. – К., 1897. 74. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – К., 1899. 75. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – К., 1901. 76. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – К., 1903. 77. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К., 1905. 78. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Составил В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск, 1910. 79. Петров В. А., Зубенко В. Ф. Свекловодство. – М.: Колос, 1981. 80. Погребинский А. П. Государственно-монополистический капитализм в России: Очерки истории. – М., 1959. 81. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. 82. Рошин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956. 83. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. – СПб., 1912. 84. Русское сахарное дело. – 1899. – 28 апреля. 85. Русское сахарное дело. – 1899. – 12 мая. 86. Статистический ежегодник на 1913 г. – СПб., 1913. 87. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. III. 88. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы. – Каменец-Подольск, 1866. 89. Стоббун Р. І. З історії соціально-економічних зв'язків Поділля і Молдавії у II половині XIX ст. (1861–1900 рр.) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. 90. Толпыгин М. А. Степень развития и усовершенствования сахарной промышленности с 1840 по 1903 г. // Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1901 года по 1 января 1902 года. – К., 1903. 91. Толстов Р. Д. Формування системи ринків в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 30. – Київ-Тернопіль, 1998. 92. Торговля Украины: по биржевых данных за 1925–1926 хозяйственный год. – Харьков, 1927. 93. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI. Подольская губерния. – СПб., 1903. 94.

Хоптяр Ю. А. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії в другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 3 (9). – Кам'янець-Подільський, 1999.

Yuriy Fartushnyak

REALIZATION OF SUGAR MADE AT THE PLANTS OF THE PODIL'SKA PROVINCE IN XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

In the article is explored the realization of sugar at the internal and oversea markets, made at the saccharine plants of the Podil'ska province in XIX – at the beginning of XX.

УДК 94(477)“19“:334

Наталія Земзюліна

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД

У статті досліджується процес кооперування населення на Правобережній Україні на початку XX ст., особлива увага приділена з'ясуванню соціального і національного складу товариств, законодавчого оформлення кооперації.

У дослідженні історії кооперативного руху важливе місце займає з'ясування соціального і національного складу товариств, а також значення особистісного чинника у роботі об'єднань. Одним із рушіїв кооперативного руху стало прагнення населення покращити своє матеріальне становище. У досліджуваній нами період побутував афоризм: "Кооперація – дочка злиднів". Справді, головною причиною появи кооперативів була матеріальна скрута. Найчисельнішим учасником товариств було селянство. Найзаможніші верстви населення якщо й брали участь у кооперативному русі, то або з благородних міркувань (щоб допомогти малозабезпеченим), або просто задля цікавості (останнє набуло особливого поширення у період становлення кооперативного руху).

Потреба в кооперації для українських селян стала особливо відчутною після звільнення їх від феодальної залежності внаслідок аграрних реформ 1848 і 1861 років відповідно в Австрії (з 1867 року – Австро-Угорщині) і Росії. Ставши особисто, юридично й економічно самостійними господарями, однак з мінімальними земельними наділами, нестачею тягла, інших матеріальних, а також грошових ресурсів, селянство незабаром після проведення цих перетворень почало об'єднувати зусилля для спільної взаємодопомоги.

Процес кооперування доволі швидко здійснювався в Правобережній Україні, що впродовж кінця XVIII – початку XX століть в адміністративно-територіальному відношенні поділялася на Київську, Подільську і Волинську губернії, складаючи собою Київське генерал-губернаторство Російської імперії. Історичне минуле регіону і насамперед тривале перебування (перед входженням наприкінці XVIII століття під владу Російської імперії), у складі Речі Посполитої з притаманною їй системою економічних відносин, зумовило тут існування особливих рис розвитку сільського господарства. До них слід віднести насамперед наявність домінуючого впливу польської спільноти у великому землеволодінні та панівне становище індивідуальної системи господарювання на селі. Ці риси продовжували відігравати провідну роль в аграрному секторі Правобережжя упродовж усього XIX та початку XX століть, накладаючи відбиток на процес становлення й розвитку сільської кооперації, що брала тут початки з останньої третини XIX століття.

Перебуваючи у специфічних економічних умовах, запозичуючи наявні зразки кооперації, значна частина правобережного українського селянства для порятунку від злиднів і визиску лихварів, представників торгового капіталу, об'єднань, що займалися збутом сільськогосподарської продукції, створила мережу власних господарських самодіяльних спілок. Напередодні 1917 року Правобережна Україна перетворилася в регіон активного розвитку кооперації. За ефективністю кооперативного руху, кількістю кооперативних об'єднань різних рівнів, чисельністю кооперованого сільського населення, він посідав одне з перших місць у Російській імперії.

Кооперація в сільському господарстві Київщини, Поділля й Волині поєднувала в собі відмінні регіональні особливості і загальні риси загальноукраїнської кооперації тієї доби в межах Російської імперії. Висвітлення проблеми дає змогу показати багатоманітність і специфіку організаційних засад і методів роботи кооператорів різних поколінь, їхній внесок у розвиток ринкових відносин, досягнення і недоліки, зусилля в захисті економічних і соціальних прав українства, вихованні національно свідомих громадян. Остання обставина важлива з огляду на те, що саме через широко розгалужену й добре організовану систему української сільськогосподарської кооперації, українське селянство стало одним з найактивніших учасників Української революції початку ХХ століття і процесів національного державотворення.

Мета цієї статті – проаналізувати суб'єктивний чинник у кооперативному русі: етносоціальний та персональний склад кооперативів, показати діяльність кооперативних об'єднань, їхню специфіку, зумовлену особливостями економічних відносин на Правобережжі у досліджуваній період.

Із здобуттям Україною незалежності почалося активне дослідження кооперативного руху. Було розширено коло проблем, уведено в обіг багато нових джерел. Для сучасної історіографії характерними є нові методологічні підходи у дослідженні виявлених фактів та оцінці відомих, намагання проаналізувати їх із принципово нових позицій. Активно здійснюється вивчення історії кооперації окремих регіонів України.

У ряді досліджень із економічної історії України висвітлено соціально-економічні передумови розвитку кооперації, наслідки столипінської аграрної реформи як важливого чинника розгортання кооперативного руху. Це, зокрема, праці В. Марочка, О. Реєнта, О. Крижанівської, О. Сердюка І. Власюка І. Фаренія та інші [1].

Аналізуючи соціальний склад кооперативів, варто вказати на особливостях кожного товариства зокрема. Так, споживча кооперація була особливо необхідною для малозабезпечених верств населення, оскільки ставила за мету забезпечення покупця якісними й дешевими товарами. Заможні могли придбати все необхідне самостійно, тому не мали нагальної потреби у споживчих товариствах [2, с. 17–18]. Ощадно-позичкові товариства найбільше підходили для заможного й середнього класу, а для бідних верств, які не мали капіталу для внесення паїв, створювалися кредитні безпайові товариства. До сільськогосподарських товариств та громад частіше вступали землевласники та заможні селяни, оскільки впровадження агротехнічних новинок вимагало вкладання певних коштів. У період піднесення кооперативного руху, коли земства почали надавати субсидії сільськогосподарським кооперативам, розміри вступних внесків та паїв у них зменшилися. Це розширило доступ до сільськогосподарських кооперативів бідним верствам населення.

Національний склад кооперативів можна простежити на прикладі товариств Поділля, проаналізувавши відомості, зібрані повітовими справниками про 408 споживчих, кредитних і ощадно-позичкових товариств, що діяли навесні 1914 р. в семи повітах губернії. Незважаючи на те, що дані є неповними, вони дозволяють визначити загальні тенденції. Таким чином, у споживчих товариствах більшість (92,8 %) становили українці й росіяни. У кредитних товариствах їх нараховувалося 97,8 %. Оскільки справники у своїх звітах не розмежовували українців та росіян, немає можливості поррахувати їх окремо. Однак, відомо, що за даними перепису 1897 р. на території підросійської України українці становили 73 % населення, а на Поділлі селянство майже на 100 % було українським [3, с. 48]. Тому можна констатувати, що споживчі та кредитні товариства були загалом українськими за складом. Оскільки євреї не відчували проблем із забезпеченням товарами широкого вжитку (частина з них і сама займалася торгівлею), їхній відсоток у споживчих товариствах був незначним (0,8 %).

Натомість в ощадно-позичкових кооперативах українців та росіян нараховувалося тільки 59,4 %. У цьому виді кооперації значну частину складали євреї – 35,9 %. Цей факт пояснювався тим, що більш заможне єврейське населення мало ширші можливості для вступу в пайові ощадно-позичкові товариства. Українці й росіяни, що становили головним чином селянську верству, не мали вільних коштів, тому віддавали перевагу безпайовим кредитним об'єднанням. Певне відображення в нормативно-правових актах, що стосувалися кооперації, знайшло національне питання. Найбільше це торкалося участі євреїв. Згідно з тимчасовими правилами 1882 р. та законом 1887 р. євреям заборонялося проживати в селах. Більша частина Правобережжя входила до смуги єврейської осілості [4, с. 31], тому згадані норми впливали на розвиток кооперативного руху.

Уряд прагнув звузити можливості вступу євреїв до товариств. Так, у 1902 р. вийшло розпорядження міністерства фінансів із вимогою, щоб дві третини членів правління і рад ощадно-позичкових і кредитних товариств обиралися з християн. Це положення гальмувало кооперативний рух, оскільки часто найактивнішими членами кредитних кооперативів ставали євреї: вони мали гроші й були обізнані з кредитними відносинами. У багатьох містах чи містечках взагалі не виявилось християн-позичальників, а якщо знаходилися, то в більшості випадків вони були недостатньо грамотними, щоб керувати товариствами. Якщо євреї становили більшість у кредитних кооперативах, вони не хотіли доручати керівництво недосвідченим членам, ризикувати своїми капіталовкладеннями [5, с. 16–17].

Приклади реалізації цього розпорядження бачимо на Правобережжі, коли адміністрації затверджували статuti товариств лише за умови включення до них зазначених положень. В результаті чого на певний час поява кредитних кооперативів серед євреїв взагалі припинилася.

У 1905 р. уряд скасував розпорядження, що одразу призвело до зростання кількості товариств. Проте на Правобережжі місцева влада продовжувала гальмувати процес, відмовляючи у відкритті товариствам, до складу яких входили євреї.

Були й інші розпорядження, що встановлювали національні обмеження. Наприклад, у квітні 1913 р. міністерство фінансів запропонувало відділенню Державного банку при відкритті кредитних і ощадно-позичкових товариств віддавати перевагу сільським, а не міським чи містечковим кооперативам (до останніх вступало багато євреїв). До статутів товариств вимагалось включати умови обмеження щодо придбання євреями й поляками нерухомості, закріплені в законодавстві.

Окремим питанням була участь у кооперативному русі учителів та духовенства. У багатьох випадках товариства відкривалися й успішно діяли саме завдяки вмiлому керівництву з боку освітян та священників.

Уперше питання про заборону участі духовенства в кооперативах було піднято в 70-х роках XIX ст. Згодом вийшла постанова Синоду від 2 листопада 1884 – 4 березня 1885 рр., згідно з якою заборонялося духовництву бути членами правлінь і рад сільських ощадно-позичкових товариств. Оскільки неможливо було ізолювати духовенство від спілкування з селянами, а отже, й від кооперативної справи, 21–28 березня 1907 р. вийшла нова постанова: рекомендувати священству, щоб воно в приватних розмовах із народом роз'яснювало йому користь установ дрібного кредиту, але саме за жодних обставин не вступало до складу рад і правлінь таких установ. Дозволялося лише бути звичайними пайовиками. Священний Синод мотивував свою позицію тим, що церковні канони забороняють священникам і дякам займатися грошовими операціями. Мовляв, у людей при цьому з'являється пристрасть до "мерзенного прибутку", що важко викорінюється і є неприпустимим для духовного сану [6].

Документ викликав жваве обговорення, зокрема на Правобережжі. Наприклад, священник І. Росновський на сторінках "Газеты", критикуючи двоїсту позицію Синоду, зазначав, що парафіяльний священник, який часто є єдиною освіченою людиною на селі, не може бути байдужим спостерігачем розорення пастви лихварями й виправдовувати свою бездіяльність синодальним указом. Він запитував, як можна щось радити й одночасно ухилятися від керівної участі, особливо на перших порах існування товариств [7, с. 10].

Дії Синоду викликали резонанс не тільки на місцях, а й в офіційних колах. Так, міністерство фінансів звернулося до нього з поясненням, оскільки кредитні кооперативи відрізнялися від решти кредитних установ, позаяк в їхній основі лежать не матеріальні інтереси, а голо-

вним чином, товариські начала. Тому Священний Синод був змушений у 1909 р. визнати можливою участь духовенства в керівних органах кредитних кооперативів. Заборона залишалася тільки стосовно споживчих товариств.

Якщо участь духовенства, яке, в принципі, було консервативним, стояла під питанням, то залучення вчителів до кооперації тим більше привертало увагу влади. У 1906 р., за наполяганням міністерства фінансів і, очевидно, під впливом бурхливих революційних подій, міністерство народної освіти радило сільським учителям допомагати кооперативам. Міністр повідомив попечителям навчальних округів, що для правильного розвитку народного кредиту та в інтересах селянства бажаною є участь освітян як керівників та діловодів кооперативів.

Проте вже в 1911 р. вийшло розпорядження обмежити участь учителів у справі керування товариствами. Міністерство боялося, що діяльність педагогів у кооперативних установах матиме негативні політичні наслідки, відволікатиме освітян від виконання прямих обов'язків [8, с. 565]. З останньою думкою не можна погодитись, адже саме кооперативи часто були на селі носіями народної просвіти.

Навесні 1914 р. у пресі з'явилося повідомлення, що міністр освіти видав наказ про заборону вчителям народних училищ вступати до будь-яких об'єднань, крім товариств взаємодопомоги й педагогічних. Це обурило громадськість, викликало протест із боку міністерства фінансів: заборона, на думку останнього, могла призвести до загибелі значної кількості кооперативів, створених шляхом величезних зусиль освітян. Тому на засіданні Державної Думи товариш міністра народної освіти був змушений роз'яснити, що ніякої заборони не видавалося і що місцевій владі надано право самостійно приймати рішення стосовно цього питання.

Згодом надійшло пояснення стосовно вчителів церковнопарафіяльних шкіл: їм не заборонялося брати участь у кооперативах, якщо це не позначалося негативно на їхній роботі. Про факт вступу до товариства вчитель мав повідомляти до шкільної інспекції [9, с. 41–42]. Реалізацію цього положення бачимо, зокрема, на з'їзді церковно-шкільних діячів Подільської губернії, що відбувся 6–8 березня 1914 р. На ньому було вирішено, що вчителі можуть бути одночасно головами лише одного кооперативу, який є в селі. Дозвіл на це мала надавати вчительська рада [10, с. 294].

Законодавчі норми, прийняті під час Столипінської аграрної реформи, стимулювали розгортання кооперативного руху, оскільки розширювали економічну свободу. Це, зокрема, указ 6 листопада 1906 р. про селянське землекористування, закон про селянське землеволодіння та землекористування від 14 липня 1910 р., закон про землеустрій, прийнятий 29 травня 1911 р. [11, с. 14]. Під час реформи кооперація офіційно визнавалася бажаним засобом удосконалення господарювання. Запроваджувалися нові закони й розпорядження для покращення організації кооперативів, зокрема закон 1910 р. про дрібний кредит міністерство внутрішніх справ наказало земським начальникам сприяти поширенню серед селян кредитних кооперативів. Земцям, які не виконуватимуть наказ, загрожувало звільнення.

Суттєвим гальмом у розгортанні кооперативного руху була відсутність єдиного кооперативного закону. Кооператори неодноразово піднімали питання про його необхідність, однак уряд зволікав із вирішенням цього питання: законодавча розрізненість полегшувала процедуру контролю над товариствами.

Важливу роль у законотворчій діяльності відіграли всеросійські кооперативні з'їзди. Остаточне затвердження проекту єдиного закону відбулося в серпні 1913 р. на другому Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві. Проект передбачав демократизацію порядку створення товариств та їх діяльності. На жаль, його було прийнято лише Тимчасовим урядом у 1917 р. [12, с. 8–10].

Таким чином, функціонування кооперативів Правобережної України регламентувалося нормативно-правовими актами, що розповсюджувалися в межах усїєї Російської імперії. Розуміючи, що кооперативні установи є одним із дієвих засобів стимулювання економічного розвитку країни, уряд розробляв для них певну законодавчу базу. Регламентування діяльності кредитних, споживчих сільськогосподарських, виробничих та інших видів кооперативних установ знаходило відтворення в окремих положеннях та статутах. Разом із тим, побоювання влади щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю призводили до низки обмежень її

діяльності та недоліків у нормативних документах. Ці чинники негативно позначалися на розвитку кооперативного руху Правобережжя.

Список використаних джерел

1. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Власюк І. М. Вплив століпінської аграрної реформи на розвиток народного господарства Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. № 9. Фундаментальні та гуманітарні науки, проблеми освіти. – Житомир: ЖІТІ, 1999; Фареній І. А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП "МКФ", 2004. 2. Файн Л. Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново, 1994. – 276 с. 3. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність (Література, мистецтво, суспільне життя). – 1992. – № 7. 4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: "Основи", 1997. – 423 с. 5. Марголин С. О. Еврейские кредитные кооперации. – СПб.: Типография "Север", 1908. – 112 с. 6. Корелин А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – № 2. 7. Росновский И. О. работе духовенства в кооперативных учреждениях // Газета. – 1909. – № 27. – 17 июля. 8. Про діяльність земств та товариств // Рілля. – 1911. – Ч. 21. – 1 сентября. 9. Хроніка // Наша кооперація. – 1914. – № 41. 10. Дописи // Муравейник-Комашня. – 1914. – № 18. – 8 мая. 11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1928 рр.) – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с. 12. В-он Л. 2-ой Всероссийский кооперативный съезд // Киевская земская газета. – 23 августа 1913. – № 32.

Nataliya Zemzulina

COOPERATIVE MOVEMENT ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: NATIONAL AND SOCIAL STRUCTURE OF ASSOCIATIONS

The article covers ways of population cooperation in Ukraine in the early XX century on legislation basis, national and social structure of cooperation.

УДК 94 (477)

Валентин Терещенко

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО ДРІБНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено діяльність державних установ щодо кредитного забезпечення сільгоспвиробників, проаналізовано основні тенденції розвитку державного сільськогосподарського кредиту в Україні на початку ХХ ст.

Доступне кредитне забезпечення є однією з головних умов розвитку сільського господарства в сучасних умовах. Тому залишається актуальним вивчення досвіду функціонування установ сільськогосподарського кредиту в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Метою цієї статті є аналіз діяльності державних установ дрібного сільськогосподарського кредиту, кредитної діяльності Держбанку і земств в Україні в роки столипінської аграрної реформи.

Основними формами сільськогосподарського кредиту були в перedусім соло-вексельний, продтоварний та меліоративний кредити. Соло-вексельні позики видавались під підписку позичальником соло-векселя (боргового зобов'язання). При продтоварному сільськогосподарському кредиті сплата позики гарантувалась заставою сільськогосподарських продуктів. Окремо виділяли меліоративний кредит, що спрямовувався на покращення умов землевпорядкування (при цьому враховувалась не тільки на меліорація, але й придбання насіння, нових порід худоби і т.п.). Ці форми кредитування використовувались селянами та поміщиками переважно для оперативного отримання дрібного (у порівнянні з іпотечним) кредиту [1, с. 3].

Для короткотермінового оперативного кредитування поміщицьких господарств, закладених в приватних банках, або у Дворянському земельному банку уряд підтримував розвиток системи дворянських кас взаємодопомоги.

Статут цих установ затверджено 3 червня 1902 року. Такі каси засновувались губернськими дворянськими зборами, що встановлювали капітал каси на основі відрахувань їхніх учасників та інших приватних внесків.

Держава активно сприяла діяльності дворянських кас: при заснуванні губернської каси з казни надавалась одноразова сума на формування статутного фонду, визначена безпосередньо імператором. Крім того, щорічно держава надавала допомогу, що дорівнювала річній сумі грошових надходжень в касу від губернських дворянських зборів. Всього за період 1903–1911 рр. дворянські каси отримали з казни в основний капітал 1275 тис. карбованців (далі – крб.) а також 228 тис. крб. у вигляді щорічної допомоги. З п'яти дворянських кас, заснованих в 1903–1911 рр. в Україні діяли дві: у Полтавській та Катеринославській губернії.

Згідно зі статутом, каси надавали позики для здійснення невідкладних платежів за кредитами, отриманих в іпотечних банках під заставу поміщицьких маєтків, що перебували в певній губернії. Позики дворянських кас видавались у розмірі до 20 % до суми всіх боргів, забезпечених заставою певного маєтку. При цьому загальна заборгованість маєтку не повинна була перевищувати 90 % його оціночної вартості. Термін позики – не більше 5 років. Позики видавались спадковим дворянам під заставу маєтку, або при поручительстві двох благонадійних землевласників губернії.

Існував інший вид позик, що видавалась дворянам-землевласникам у випадку різного роду стихійних лих, а також хвороби чи смерті голови сім'ї. Такі кредити видавались на 2 роки. Вищий розмір позики та відсотки з неї визначалися Дворянськими зборами губернії. При недоїмці в термін 2 строкових платежів каса починала достроково стягувати борг. Дворянські каси мали право залишати за собою маєтки, закладені в Дворянському земельному банку з переводом на себе боргу. Маєток міг залишатися за касою терміном до 5 років [2, с. 686].

Таким чином, діяльність дворянських кас була скеровувалась на підтримку дворянського землеволодіння, і передусім на збереження дворянських маєтків, закладених в іпотечних банках.

Поміщики могли також отримувати дрібний кредит у Держбанку під соло-векселі, під заставу сільськогосподарської продукції (майбутнього врожаю). Держбанк також видавав пільгові позики на купівлю сільськогосподарських машин. Діяльність Державного банку в цьому плані регулювалась "Правилами для видачі установами Держбанку позик під соло-векселі на забезпечення сільського господарства оборотними коштами" затвердженим міністром фінансів 19 липня 1897 року. Документ передбачав також можливість надання позики Держбанком під поруку та заставу нерухомості (в тому числі сільськогосподарських угідь) [3, арк. 133–140]. Цей напрямок роботи Держбанку офіційно не мав станових обмежень, тому заможні селяни також могли скористуватися такими видами кредиту. Жорсткі умови видачі позик заважали розвитку цього напрямку діяльності Державного банку. Наприклад, Полтавське відділення Держбанку упродовж 1906–1915 рр. уклало з сільськогосподарськими виробниками лише 1126 угод щодо позик [4, с. 139].

Таким чином, для поміщицьких господарств дрібний сільськогосподарський кредит, в тому числі і державний, був цілком доступним. У селян в цьому плані могли виникнути труд-

нощі, особливо у господарств, закладених в Селянському поземельному банку. Це пов'язано зі слабким розвитком системи дрібного приватного сільськогосподарського кредиту в сільській місцевості. Дрібне кредитування селянських господарств здійснювали кредитні та позичково-ощадні товариства, громадські позичково-ощадні каси, волосні та сільські банки, громадські запасні капітали, лікарняні допоміжні капітали. Їхнього метою була мобілізація приватних коштів для потреб переважно селянського господарства, а також видача позик та посередництво в закупках товарів для своїх членів та збути їхніх власних виробів [5, с. 211]. Кількість подібних установ на початку ХХ століття постійно зростала, але якість їхньої роботи залишалась дуже низькою у внаслідок чого вони часто опинялись на межі банкрутства.

Про недоліки приватних та громадських установ дрібного кредиту говорилось в звіті підкомісії з кредитів на нараді селянських діячів Південно-Західного краю (1910 р.). Відзначалось, зокрема, що мирські каси взаємодопомоги працювали взагалі без розробленого статуту і їхня діяльність зовсім не впорядкована. Деякі кращим було становище сільських банків, проте і їхня робота відрізнялась безсистемністю, кредити часто видавались "за могоричі" неплатоспроможним позичальникам. Наслідком було масове неповернення позик.

Проте для селян небезпеку становила інша тенденція – часто відсотки з позики перевищували розмір самої позики. Ця явище було характерне переважно для мирських кас та зумовлювалось низьким рівнем освіти серед селян [6, арк. 8]. Деякі краще кредитна справа була організована в волосних позичкових касах. Тут видавали кредити на підставі довіреності та під заставу інвентаря [6, арк. 9]. Низький розвиток кредитної справи на селі часто заставляв селян брати позики у лихварів на кабальних умовах. Надзвичайна дороговизна дрібного кредиту, що межувала з лихварством, слабка організація кредитних установ на місцях на тлі розвитку іпотечного кредиту породили ідею пов'язати організаційно установи іпотечно-го та дрібного кредиту. Так, Харківський губернський з'їзд кредитних кооперативів, що проходив у травні 1914 р. запропонував ввести іпотечний кредит у практику діяльності установ дрібного кредиту. Передбачалось, що установи дрібного кредиту зможуть видавати позики під заставу надільної землі в тому числі як агенти Селянського банку або Головного управління землевпорядкування та землеробства [5, с. 214]. Цей проект не був реалізований. Уряд намагався вирішити проблему кредитного забезпечення селянських господарств іншим шляхом – через розширення кредитної діяльності землевпорядних комісій.

Позики від Головного управління землевпорядкування та землеробства, видані землевпорядними комісіями покупцям землі у Селянського банку, скеровувались на переселення покупця на куплену у Селянського банку землю, а також на покращення вогнестійкості селянського житла. Таким чином, пільговий кредит стосувався передусім хуторян. Як нами відзначалось, такі видачі проводились в обмеженій кількості та в незначних сумах – до 165 крб. на сім'ю при переселенні далі 30 верст та 85 крб. при переселенні на ближчі відстані [7, арк. 27]. Проте спостерігалась і позитивна тенденція – фінансування цього виду діяльності землевпорядних комісій неухильно зростало. Упродовж прем'єрства П. Столипіна (1906–1911 рр.) воно зросло з 300 тис. до 8 млн. крб. щорічно [8, с. 192]. Землевпорядні комісії видавали безвідсоткові позики селянам тільки після купівлі землі у Селянського банку або приватизації надільної землі [9, арк. 29]. Така безвідсоткова позика видавалась селянину на 15 років, причому перші 5 років селянин нічого не сплачував і тільки упродовж наступних 10 років повертав борг в казначейство рівними частинами [10, арк. 8]. Необхідною умовою для видачі позики було покриття будівель на хуторі вогнестійким матеріалом [9, арк. 179]. При неповерненні позики можливим був продаж нерухомого майна боржника. При використанні позики такого виду не за призначенням, її сума відразу вилучалась у позичальника [9, арк. 29].

Окрім того землевпорядні комісії здійснювали видачі з особливого грошового фонду позик та грошової допомоги селянам на здійснення найпростіших удосконалень агрокультури: меліорацію, купівлю інвентаря, вогнестійке будівництво, розвиток кустарної промисловості [7, арк. 20]. Позики землевпорядних комісій могли бути використані селянами для сплати недоїмок Селянському банку.

Розвитку державного пільгового кредитування заважала відсутність відповідної правової бази цього напрямку роботи Головного управління землевпорядкування та землеробства. Зокрема, не було чітко визначено порядок видачі пільгових позик при землевпорядкуванні та механізм їхнього стягнення. Для вирішення цієї проблеми, 16 червня 1912 року Державна

дума прийняла "Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні". На отримання позики від Головного управління землевпорядкування та землеробства могли розраховувати селяни, які не мали коштів на улаштування господарства при переселенні на землі, придбані у Селянського банку або відведені землевпорядними комісіями при приватизації [8, с. LXIX]. Іншими словами, кредит призначався виключно хutorянам. Кредит повинен був або видаватись готівкою або землевпорядні комісії (або земства) оплачували виконання робіт з покращення господарства на суму позики. У виняткових випадках (коли покращення господарства мала показове або суспільно корисне значення) допускалась замість виплати позик безоплатна допомога.

Заяви про допомогу при приватизації (або переселенні на банківські землі) могли подаватись не пізніше 3-х років з часу оформлення права власності. Розміри допомоги не могли перевищувати 150 крб. (в окремих випадках розмір міг бути збільшений до 500 крб.) Згідно з новим законом землевпорядні комісії могли визначати термін сплати позики. Максимальний термін якої складав 15 років з 5 річним пільговим терміном [8, с. LXX].

Держава здійснювала пільгове кредитування селянських господарств також через земства. "Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні" зобов'язував комітет з землевпорядних справ надавати позики (в окремих випадках безоплатну допомогу) губернським та повітовим земствам, іншим громадським установам для організації меліорації, розвитку вогнестійкого будівництва в селянському господарстві [8, с. LXIX]. У цьому плані земства певною мірою дублювали кредитну діяльність землевпорядних комісій, розглянуту нами попередньо. Проте на відміну від землевпорядних комісій земства видавали позики та грошову допомогу на переселення і організацію вогнестійкого господарства не тільки одноосібникам, але й селянським общинам [8, с. 200].

Земство використовувало також власні кошти для кредитування селянського господарства. У 1904 р. земствам було надано право утворювати земські каси [3, арк. 115]. Земства створювали спеціальні фонди для дрібного сільськогосподарського кредиту селянам. Зокрема, в 1912 р. такі фонди в Україні мали Полтавське (близько 500 тис. крб.) та Таврійське (близько 170 тис. крб.) земства [11, с. 447]. У 1915 р. в Херсонському земстві для видачі позик та допомоги на покращення системи рільництва виділялось тільки 1114 крб. [12, с. 80]. Як видно, фінансові ресурси земств були обмежені, відповідно обсяги кредитувань сільськогосподарства були незначними. За підрахунками О. Опрі земства упродовж 1 січня – 1 липня 1908 р. видали в Україні на агрономічні зміни лише 85040 крб. [13, с. 114]. Земства намагалися розширити кредитування сільського господарства через створення земських банків, як, наприклад, Полтавське земство, але не дав на це дозволу [4, с. 138].

Земства організували також сільськогосподарські склади та прокатні станції. Показово, що 84 % земських складів та станцій знаходилось в українських губерніях. Селяни могли купувати у земств сільськогосподарську техніку в кредит на виплату до 8 років [14, с. 39–41]. Таким чином, кредитна діяльність земств зосереджувалась на допомозі селянам в механізації господарства і організації вогнестійкого будівництва. Недоліком земського кредиту були доволі високі відсотки на короткотермінові позики. Зокрема, Чернігівське земство видавало позики під 8 %, Волинське – під 9 %, Харківське – під 18 % [13, с. 116]. Земства встановлювали високі відсотки через постійну нестачу власних коштів.

В умовах аграрної кризи деякі українські земства намагались боротись доступними їм засобами з селянським безземеллям та малоземеллям. Ще у 1881 р. Полтавське земство створило спеціальний Олександрівський фонд для купівлі з торгів поміщицьких маєтків з метою перепродажу їх безземельним та малоземельним селянам. Допомогою земства могли скористатись полтавські селяни, наділи яких не перевищували 6 десятин. Цей фонд функціонував і в роки столипінської реформи. Діяльність Полтавського земства могла стати суттєвим доповненням, чи навіть альтернативою, ліквідаційної діяльності Селянського банку в регіоні, проте на практиці фінансові можливості земства були обмежені. У 1911 р. Олександрівський фонд Полтавського земства становив 675179 крб. [4, с. 138]. При тогочасному рівні цін на землю (у середньому 325 крб. за 1 десятину (далі – дес.) [15, с. 172]) земство могло купити за ці кошти лише приблизно 2077 дес. землі. Тим часом Селянський банк володів значно більшими можливостями – у попередньому, 1910 р. у Полтавській губернії він продав селянам 36351 дес. землі і видав позики на суму 745290 крб. [15, с. 174]. Кредитна діяльність

земств обмежувалась дрібним сільськогосподарським кредитом, тому Полтавське земство не могло видавати селянам іпотечний кредит для купівлі землі. Як наслідок, часто селяни не мали достатньо власних коштів, щоб купити землю у земства навіть на пільгових умовах. Полтавське земство в деяких випадках вимушено було не продавати свої маєтки, а здавати їх в оренду, також на пільгових умовах [4, с. 138].

Таким чином, характерною ознакою державної системи дрібного сільськогосподарського кредиту була становість. Державні органи та органи місцевого самоврядування орієнтували свою кредитну діяльність на обслуговування поміщиків та селян. При цьому для перших створювались суттєво сприятливіші умови кредитування, ніж для других.

Недоліком в організації державної системи кредитування сільського господарства була диспропорція в розвитку іпотечного та дрібного кредитування. Поширення іпотечного кредиту та слабкий розвиток державного дрібного кредитування сільського господарства сприяли розвитку заборгованості по іпотечним кредитам у сільськогосподарських виробників. Слід відзначити, що подібне становище характерне і для системи приватного сільськогосподарського кредиту, тут також спостерігався розвиток іпотеки на тлі недорозвиненості інших видів кредитування. Недостатній розвиток установ дрібного кредиту (в тому числі і державного) заважав покращенню агрокультури селянських господарств.

Список використаних джерел

1. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. Сост. Проскурякова Н. А. – М., 1980. – 49 с.
2. Дворянские кассы взаимопомощи // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 15. – С. 686.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 368. – 335 арк.
4. Краснікова О. М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 3. (Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – С. 136–139.
5. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука 1988. – 259 с.
6. ЦДАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618. – 129 арк.
7. ЦДАУ у м. Києві. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 345. – 150 арк.
8. Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной Думе. – СПб.: Труд и польза, 1912 – 899, ХСІХ с.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 754. – Оп. 7. – Спр. 1. – 417 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 754. – Оп. 7. – Спр. 23. – 11 арк.
11. Ипотечный кредит // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 18. – С. 445–462.
12. Денежный отчет Херсонской земской управы за 1915 г. – Херсон: Типография Н. Ольховникова и С. Ходишина, 1916. – 54, 96 с.
13. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Днепропетровский гос. ун.-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией – Днепропетровск, 1982. – 191 с.
14. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Бм.: Пролетар, 1931. – 127 с.
15. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов за 1910 г.). – Полтава, 1911. – 215 с.

Valentyn Tereshchenko

DEVELOPMENT OF STATE SMALL AGRICULTURAL CREDIT DURING STOLYPIN AGRARIAN REFORM IN UKRAINE

The article highlights the activities of state agencies to provide credit to farmers, analyzed the main trends of development of state agricultural credit in Ukraine in the early twentieth century.

УДК 94 (478)

Оксана Бильцан

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1914 Р.)

У статті досліджується процес формування, утворення і діяльності Буковинської соціал-демократичної партії з середини 90-х років ХІХ ст. до 1914 р., визначається її роль на політичній арені краю.

Формування на Буковині класичної масової бази соціал-демократії – промислового пролетаріату – розпочалося в середині ХІХ ст. і було пов'язане з розвитком промисловості. На Буковині найбільш розвинутими галузями виробництва були харчова, лісова й деревообробна, легка промисловість, у решті переважали дрібні підприємства реміснично-кустарного типу. Буковинське робітництво при незначній загальній чисельності було строкатим за національним складом. За даними 1910 р., найбільше серед робітників було євреїв і німців – 48 %, українців – 18 %, румунів й молдаван – 16 %, поляків – 15 % та представників інших національностей – 3 % [10, с. 118]. Найбільш кваліфіковані прошарки буковинського пролетаріату з історичних причин склалися не з представників автохтонного населення. Майстрами чернівецьких підприємств передусім були етнічні німці та австрійці, поляки, євреї, навіть чехи. Серед ремісників різних спеціальностей теж значний відсоток складали німці, євреї, поляки, тимчасом українці та румуни переважали серед малокваліфікованих робітників.

Розглядаючи історію становлення і розвитку соціал-демократії в Буковинському краї, потрібно враховувати особливості цього періоду, оскільки кінець ХІХ ст. для Габсбургської монархії, у тому числі східних її провінцій, був періодом конфронтації у соціально-економічній та політичній сферах. Австро-Угорська імперія перебувала у стані боротьби між консервативним дворянством та буржуазією. У цій ситуації держава маневрувала між різнорідними інтересами цих груп населення. Зокрема, робітничим організаціям, що починають формуватися в цей період, уряд надавав певну свободу дій, у тому числі і у політичній сфері. Центром пролетарського руху стало Віденське робітниче товариство, створене у 1867 р. Наступного року товариство ухвалило соціал-демократичну програму, перейменувавшись у соціал-демократичну партію. Проте у грудні того ж року партія була ліквідована поліцією.

Через 20 років розпочинається організаційне становлення соціал-демократії у Австро-Угорській імперії. У грудні 1888 – січні 1889 рр. утворено соціал-демократичну робітничу партію Австрії (СДРПА). Її програма складалася з двох частин: "Декларація принципів" та "Програма дій" [14, с. 11]. Авторами програми були В.Адлер та К.Каутський. В ній зазначалось, що головним завданням СДРПА є "політичне згуртування пролетаріату, щоб зробити його дієздатним духовно та зміцнити фізично". В політичному плані партія мала боротися за введення загального, рівного і прямого виборчого права "як одного з найважливіших засобів організації та аптації". В економічному плані – переведення засобів виробництва у загальну власність. До соціально-економічних вимог належали: поліпшення умов праці робітників, визнання за робітниками прав на створення профспілок, введення обов'язкової світської безкоштовної освіти, відміна регулярної армії і натомість створення народного ополчення.

СДРПА було проголошено інтернаціональною, проте національне питання багатонаціональної держави залишалось невизначеним [14, с. 15].

У цей же період за прикладом Австрії та Галичини у стадію організаційного оформлення вступив і соціал-демократичний рух на Буковині. Про його початкові кроки першоджерельної інформації збереглося порівняно мало. Відомо, що перші соціал-демократичні гуртки в краї виникли ще на початку 90-х років ХІХ ст., проте довгий час діяли розрізнено. У 1894 р. засновано німецьке робітниче товариство "Vorwärts" ("Вперед"), до якого належало багато робітників лісопильної промисловості. У 1895 р. на Буковині утворені перші профспілки, до яких

спочатку належали чернівецькі кравці, капелюшники, працівники металообробної галузі, згодом, з 1896 р. – будівельники. На 1897 р. фахові товариства робітників діяли вже не тільки в Чернівцях, але й у Вижниці, Берегометі та інших місцях. 18 липня 1897 р. на загальних зборах буковинських профспілок було створено крайове "Загальне профспілкове об'єднання" [13, с. 74–75]. Поступово поширювалися робітничі та ремісничі організації культосвітнього характеру. У 1899 р. філія товариства "Vorwärts" виникла в Радивецькому повіті [4, арк. 3–4]. Того ж року польські ремісники Буковини заснували товариство "Gwiazda", а через рік чернівецькі ремісники – українці утворили своє товариство "Зоря" [13, с. 75].

У період підготовки V з'їзду СДРПА (квітень 1896 р.) на Буковині активізувалися процеси організації соціал-демократичної партії. Як видно з матеріалів Крайового управління Буковини, донесень поліції та повітових староств, провідну роль у роботі в цьому напрямку відігравали Йоганн Вітюк, Вільгельм Ленер, Діонісій Бачинський, Йоганн Лютман. Вони скликали та проводили робітничі збори: 15 березня 1896 р. у Чернівцях, 17 травня – на чернівецькому передмісті Роші, 16 серпня – у Сторожинці та інших місцях, на яких обговорювалися становище робітників та потреба їх солідарності в боротьбі за свої права [3, арк. 1–3]. У серпні 1896 р. на з'їзді у Чернівцях окремі групи соціал-демократів об'єдналися в багатонаціональну Буковинську соціал-демократичну партію (БСДП) – складову СДРПА. Її друкованим органом стала газета "Volksprese" ("Народна преса").

Рішення про утворення БСДП не в останню чергу було прискорене підготовкою виборчої реформи та запровадженням п'ятої курії, в якій соціал-демократи могли мати певні шанси. Реформа набула чинності 25 вересня 1896 р., а вже восени того ж року та взимку наступного року в краї розповсюджувалися листівки німецькою й польською мовами із загальнопартійною виборчою відозвою австрійської соціал-демократії. БСДП висунула своїми кандидатами Ф.Цепхала в Чернівцях та Й.Вітюка в Радивецькому виборчому окрузі в Південній Буковині. Передвиборча програма буковинських соціал-демократів була ідентичною платформі СДРПА [10, с. 122]. У ній робився наголос на вимогах загального, рівного й прямого виборчого права до парламенту, крайового сейму й громадських рад, свободи слова, друку, зборів і коаліцій, максимальної тривалості робочого дня лише до 8 годин та недільного відпочинку мінімум 36 годин, прогресивного оподаткування прибутків тощо. Однак створена фактично напередодні виборчої кампанії партія ще не мала достатнього впливу й здобути посольські (депутатські) мандати не змогла.

Судячи з усього, соціал-демократичний рух на Буковині був у цей період в організаційному плані ще дуже слабким, особливо на місцях. Весною 1897 р. під час підготовки чергового з'їзду СДРПА повітові староства Буковини рапортували Крайовому управлінню про відсутність відповідної роботи на їх територіях. І лише 2–4 червня, практично напередодні з'їзду, відбулися збори у Вижниці, Кимпулунзі, Сереті, Сучаві [5, арк. 5].

Проте, незважаючи на таке, ще доволі слабке, становище буковинських соціал-демократів, за окремим наказом Міністерства внутрішніх справ від грудня 1897 р. БСДП було заборонено організувати збори і демонстрації політичного характеру. Та соціал-демократи не припинили своєї діяльності, і в подальші роки партія зміцніла, ширила агітацію в краї, відбувалося подальше її ідеологічне становлення [12, с. 166].

До БСДП на засадах автономії входили українські, польські, німецькі, єврейські та румунські соціал-демократи. Партія будувалася за територіально-національним принципом, спиралася на інститут "мужів довір'я". Члени партії однієї місцевості й національності утворювали низові ланки, які в межах повіту об'єднувалися в повітову організацію, повітові – у крайову. Місцеві осередки обирали на загальних зборах "мужів довір'я", котрі, у свою чергу, обирали повітових, а повітові – крайових "мужів довір'я". Вищим керівним органом крайової організації була конференція, на якій обирали виконавчий комітет (екзекутиву), спільний для всіх національних соціал-демократичних організацій краю.

Особливістю українських соціал-демократів Буковини було те, що вони одночасно вважалися складовою СДРПА, Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (УСДПГБ) та БСДП. Цей факт свідчив про слабкість контактів, а подекуди і брак елементарної поінформованості про стан справ із розвитком соціал-демократичного й робітничого руху у Буковинському регіоні [12, с. 165].

На початку ХХ ст. соціал-демократичний рух на Буковині переживав період подальшого свого організаційного становлення. Загальнокрайова конференція БСДП 16 серпня 1903 р. у Чернівцях прийняла статут, згідно з яким умовами членства в партії було визначено визнання її програми, підтримка партії морально і, по можливості, матеріально та уникнення нечесних дій. Отож, партійці ще не зобов'язувалися працювати в одній з організацій та не були пов'язані партійною дисципліною [13, с. 71–72].

Спостерігалася типова тенденція до поступового посилення ролі профспілок у робітничому русі, партійній роботі. Профспілки, очолювані соціал-демократами, брали активну участь у страйках та інших формах боротьби на захист прав та інтересів робітників. Наприклад, у червні 1903 р. відбувся страйк підмайстрів чернівецьких пекарень. У серпні 1904 р. помітного резонансу набув страйк, у якому взяли участь мулярі й теслі (близько 1,5 тис. робітників). Одним із найактивніших в організації робітничих виступів, страйків, зборів був голова "Загального профспілкового об'єднання" Буковини Йоганн Віток. Однак у цілому в організаційному плані БСДП була на стадії розвитку [10, с. 220].

Саме в період ідеологічного становлення партії було допущено низку тактичних помилок, що згодом переросли у серйозні недоліки. Партія, повністю перейнявши програму СДРПА, наслідувала діяльність соціал-демократів, що на початковому етапі призвело до відсутності власної політичної програми. Недоліком у діяльності партії стало й те, що початково партія опиралася на селянські маси та робила ставку на неможливі верстви населення. Цей факт був однією з причин повільного розвитку соціал-демократії. Крім того, на відміну від соціал-демократів центральних земель Австрії, що перейшли на засади австромарксизму (пристосування діяльності партії до реального становища в країні – *примітки авторки*), буковинці ще довгий час місцевих особливостей не враховували. Згадані недоліки стали причинами повільного розвитку соціал-демократичної партії на Буковині [12, с. 166].

Вибух революції в Російській імперії в 1905 р. помітно позначився й на розвитку внутрішньополітичної ситуації у Австро-Угорщині. Під впливом подій російської революції відбулася швидка радикалізація суспільно-політичних настроїв у країні, що зумовило нове піднесення робітничого та соціал-демократичного руху в усій Австрійській державі. Зокрема, 28 листопада 1905 р., у день відкриття нової сесії австрійського парламенту, за рішенням виконкому СДРПА й на заклик соціал-демократичних партій в усій країні, у тому числі і в Галичині та на Буковині, відбувся одноденний політичний страйк під гаслом загального виробничого права [10, с. 224]. У Чернівцях того ж дня пройшла, організована комітетом Буковинської соціал-демократичної партії демонстрація, яка, за повідомленнями місцевої преси, являла собою "таке видовище, якого не бачили тут багато років, може ніколи". За тиждень до цього на зборах робітників і ремісників соціал-демократи роз'яснювали значення цього заходу, який відбувався організовано й спокійно. У залі міської ратуші були проведені народні збори, на яких виступив з доповіддю випускник юридичного факультету університету Я. Пістінер. Він заявляв, що "пролетаріат переглядає свої справи і вважає, що влада має належати йому...". Ухвалена зборами резолюція попереджала про готовність робітників розпочати масовий політичний страйк, якщо уряд не зважатиме на їхні вимоги. Виступаючі промовляли до присутніх німецькою (Вітук), польською (Ульріх), румунською (Лаубенштейн), та українською (Огородник) мовами. Потім відбувся вуличний похід під гаслами "Хай живе загальне, рівне і пряме виборче право!" за участю 12–15 тис. осіб [6, арк. 15].

Подібні виступи та зібрання з вимогою загального виборчого права відбувалися у Сторожинці, Садгорі, Радівцях, Сереті, в яких взяли участь майже по 1 тис. чол. Під час цих заходів не раз звучали слова солідарності з борцями за свободу в Російській імперії [7, с. 110].

Масовий рух протесту під впливом подій російської революції та соціал-демократичної організації відбувався і в кінці весни – на початку літа 1906 р. на Буковині. Так, у травні розпочався страйк сільськогосподарських робітників у прикордонній смузі з Галичиною [6, арк. 11]. Тоді ж припинили працю будівельники та робітники цегельних заводів у Чернівцях. Вони організували походи містом, вислали депутації до інших робітників, які ще продовжували роботу. Усе це переросло в масові зіткнення робітників з поліцією та військами 22 травня 1906 р. [6, арк. 16]. На початку червня 1906 р. в Чернівцях відбулося велике робітниче віче, скликане керівництвом крайової соціал-демократичної партії в справі виборчої реформи. Виступаючі звернулися до присутніх німецькою (Фукс), румунською (Григорович), українською (Огородник)

мовами. 14 липня в Чернівцях відбулись організовані соціал-демократами масові збори, на порядок денний яких було винесене питання рішучої боротьби за реформу виборчої системи. Згідно з традицією, прийнятою Буковинською соціал-демократичною партією, доповіді й на цей раз були виголошені всіма мовами місцевого населення [6, арк. 20]. Про розвиток соціал-демократії на Буковині і про позитивні зміни в діяльності партії свідчить й те, що вже в 1906–1907 рр. у Чернівцях видавався соціал-демократичний часопис для селян "Земля і Воля".

З 1908 р. соціал-демократичний рух на Буковині досить зміцнів та починає здійснювати реальний вплив на суспільні процеси в краї. В цей час лідером української секції (БСДП) став учитель Осип Іванович Безпалко [12, с. 166]. У 1907 р. він заснував Буковинську крайову організацію УСДП, яку й очолював аж до Першої світової війни. Водночас у 1907–1908 рр. О. Безпалко був секретарем робітничих профспілок Буковини. З 1908 р. він видавав й редагував двотижневу соціал-демократичну газету "Борба", що стала органом УСДП на Буковині [9, с. 387]. Цей двотижневик був "часописом для робочого люду". "Борба" активно пропагувала ідеї соціалізму, "несла розуміне соціалізму в найглухіші кутки нашої пролетарської України, будила дрімучі пригнічені маси до борби", – писала редакція двотижневика після виходу його перших 12 номерів 1908 р. [1]. Видання "Борби" виявилось справою важкою. Через відсутність засобів газета виходила нерегулярно.

У 1910 р. О. Безпалко засновує перший професійний український орган на Буковині і в Австрії "Залізничник", видання якого було припинено в 1913 р. у зв'язку з малою кількістю передплатників [9, с. 388].

Окрім видавничої діяльності, О. Безпалко вів активну агітаційну роботу серед робітників, організував масові робітничі збори та мітинги, виступав на них українською мовою. Так, 14 липня 1907 р. на робітничих зборах у Чернівцях він виступив з доповіддю "Значення організації робітників". 19 лютого 1908 р. на аналогічних зборах він виголосив доповідь "Християнські суспільники у світлі правди". 7 липня 1910 р. він на зборах української студентської молоді в Чернівцях підкреслював, що в поневолених націй повинні поєднуватися соціальна й національно-культурна боротьба [11, с. 85]. Проведення зборів та з'їздів такого характеру було реакцією соціал-демократії на утиски пролетаріату з боку підприємців і уряду. Разом з тим це сприяло поширенню соціал-демократичних ідей серед мас та мало відповідний вплив на організацію робітничого руху на буковинських теренах.

За ініціативи та участі О. Безпалка в листопаді 1908 р. у Чернівцях було засноване українське культосвітнє робітниче товариство "Воля", яке вже діяло в багатьох містах Галичини, а згодом товариство профспілкового типу "Праця". Їх заснування дозволило згуртувати частину чернівецького робітництва навколо соціал-демократії.

Соціал-демократи – українці на Буковині прагнули провести своїх представників до сейму для захисту інтересів українського пролетаріату. Завдяки широкій політичній програмі, яка містила демократичні вимоги різних верств населення щодо крайового господарства, шкільництва, охорони здоров'я тощо. У квітні 1911 р. українським соціал-демократам вдалося провести на сеймових виборах свого кандидата учителя Миколу Гаврищука, який став першим і єдиним українським соціал-демократам у Буковинському сеймі. 26–27 вересня поточного року в Чернівцях відбулась перша крайова конференція УСДП за участю 50 делегатів від 26 місцевих організацій. На ній було вирішено створити крайове політичне товариство "Борба", яке очолили О. Безпалко, М. Гаврищук, Є. Гуцайло та ін. [10, с. 289].

Важливою віхою в розвитку соціал-демократичного руху на Буковині стала конференція БСДП (об'єднаної) 29–30 жовтня 1910 р. у Чернівцях. Участь у ній взяло 35 делегатів, у тому числі 7 румунів, 5 українців, 4 поляки, решта – німці та євреї. На той час партія мала вже 448 членів, які сплачували партвнески, окрім того понад 1,8 тис. робітників, об'єднаних у профспілки та 130 осіб у юнацьких організаціях. Наради конференції проводилися німецькою мовою. Враховуючи наближення виборчої кампанії до крайового сейму, конференція прийняла "сеймову програму" партії для передвиборчої агітації. Вона передбачала для селян викуп усієї великої земельної власності крайовими інституціями та передачу землі дрібним селянам, які з метою розпорядження нею мали об'єднатися в спілки. З питання організації й агітації доповідав О. Безпалко, який підкреслював, що в умовах багатонаціонального характеру буковинського пролетаріату самостійне існування національних робітничих організацій є абсолютно неможливим. Політична організація робітників Буковини має бути інтернаціональ-

ною, але агітація мусить вестися окремими національними групам, для чого необхідні окремі політичні інституції, а також заснування окремих національних агітаційних комітетів, підконтрольних крайовій екзекутиві, що й було ухвалено конференцією [10, с. 292]. Тобто на конференції буковинці відстоювали думку, що профспілкові організації мають бути єдині для всіх робітників Австрії, а політичні і культурно-політичні організації повинні будуватися за національною ознакою для кожної національності.

На конференції інтернаціональної БСДП 27–28 квітня 1912 р. було затверджено новий статут партії, в другому параграфі якого зазначалося, що: "Основою організації є соціал-демократичні політичні товариства окремих націй краю. Для кожної нації може бути створене не тільки одне політичне товариство." Разом з тим у звіті про конференцію наголошувалося на тому, що крайова організація залишається єдиною. Керівні органи партії, повітові і місцеві організації, як і раніше діятимуть на інтернаціональних засадах. Газета "Vorwärts" стала інтернаціональним органом партії. Тобто, до розпаду єдиної БСДП справа не дійшла, але побоювання такого характеру висловлювались неодноразово.

У 1912–1913 рр. спостерігався помітний спад в діяльності БСДП. У звіті керівництва товариства "Воля" в Чернівцях за 1913 р. відзначалося, що об'єднання не могло нормально функціонувати, оскільки найактивніші члени через кризу в краї емігрували за кордон в пошуках роботи [10, с. 355].

Буковинські соціал-демократи відрізнялися своєрідним ставленням щодо можливої війни. Якщо народовці вітали наближення війни, у ході якої сподівалися на поразку Росії і визволення України, то буковинські соціал-демократи засуджували війну як засіб визволення України. Вони розгорнули широку агітацію проти війни у пресі, брошурах, на конференціях, партійних з'їздах на народних зборах. При цьому вони критикували українських соціал-демократів Галичини, які, осуджуючи мілітаристську політику Австро-Угорщини, все ж спільно з польськими соціал-демократами займали таку позицію: в разі війни з Росією підтримати зусилля Австро-Угорщини у визволенні України і Польщі від царизму [8, с. 396]. У зв'язку з цим буковинська "Борба" писала: "На жаль, між нашими товаришами в Галичині запанувала т.зв. австрійська орієнтація, щодо війни ... що не відповідає інтересам робучого люду, ані українського народу зокрема" [2].

Ця дискусія продовжувалася і на V з'їзді Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини у Львові у березні 1914 р., на який прибула й буковинська делегація українських соціал-демократів (8 осіб) на чолі з О. Безпалко. Зокрема, він у своїй доповіді зазначив, що "в рядах партії вульгарно пропонується думка війни Австрії проти Росії, звільнення України за помочю Австрії, ся думка... не є соціалістичною" [8, с. 398].

Соціал-демократи Буковини пропагували антимілітаристську ідею і на багатьох зборах серед робітників, на вічах у села. "Українське робітництво міста Чернівців, – говорилося у резолюції багатолюдних зборів 23 листопада 1913 р. – рішуче протестує проти напряду зовнішньої політики можновладців нашої держави та надзвичайно важких мілітаристських тягарів". Водночас критикувалася й політика українських націонал-демократів, народовців, зокрема М. Василька, С. Смалья-Стоцького, які підтримували зовнішню політику Австро-Угорщини. На народних зборах у Сторожинці 22 лютого 1914 р. за участі майже 600 осіб український соціал-демократичний депутат крайового сейму Микола Гавришук теж різко критикував українських народовських депутатів парламенту від Буковини за підтримку ними мілітаристської політики уряду [3]. До речі, позиція буковинських соціал-демократів у цьому питанні була близькою до позиції соціал-демократів Наддніпрянщини.

Отже, досліджуючи розвиток партійно-політичної діяльності соціал-демократів Буковини, приходимо до висновку, що БСДП була автономною частиною австрійської соціал-демократії. Вона складалася з п'яти національних організацій: німецької, румунської, єврейської, польської та української. Авторитетним лідером УСДП Буковини був О. Безпалко.

БСДП формально не була окремою секцією австрійської соціал-демократії, не мала свого представництва у загальнопартійному керівництві та на з'їздах, однак діяла як цілком автономна єдина організація, проводила крайові конференції, обирала свій крайовий орган, координувала роботу, здійснювала спільні політичні акції і через відсутність явної переваги однієї із секцій на загальній мала переважно позитивний досвід міжнаціональних взаємин. У порівнянні з іншими крайовими партіями соціал-демократи були краще організовані. Вони мали добре роз-

роблені правила вступу до партії, велику увагу приділяли дотриманню статутних норм, партійній дисципліні, взаємодопомозі членів партії, вихованню почуття солідарності. І саме завдяки чіткій організації, демократичним принципам та зосередженню уваги на вирішенні місцевих, крайових проблем партія відіграла одну з активних ролей на політичній арені того часу.

Список використаних джерел

1. Борба. Орган соціал-демократичної партії Буковини. – 1909. – Ч. 1.
2. Борба. Орган соціал-демократичної партії Буковини. – 1912. – Ч. 2.
3. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 6772. – Арк. 1–3.
4. Там само. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 18244. – Арк. 3–4.
5. Там само. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 7002. – Арк. 5.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 50. – 20 арк.
7. Ботушанський В. М. Перегук революцій (До 100-річчя першої російської революції 1905–1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 107–113.
8. Ботушанський В. М. Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
9. Брицький П., Юрійчук Є. Буковинець. Осип Безпалко – міністр праці Української Народної Республіки // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: У 2-х т. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т.1. – С. 387–393.
10. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2006. – 536 с.
11. Жерноклеєв О.С., Райківський І. Я. Осип Безпалко: сторінки життя і громадської діяльності // Галичина. – 2003. – Ч. 9. – С. 81–94.
12. Мігалатюк В. Утворення та політична діяльність української соціал-демократичної партії Буковини кін. ХІХ – поч. ХХ ст. // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнародний науковий конгрес Чернівці: Рута, 2001. – Т.3. – С. 164–170.
13. Кукурудзяк М. Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів: Вища школа, 1982. – 128 с.
14. Швейцер В.Я. Социал-демократия Австрии: критика политических концепций и программ. – М.: Наука, 1987. – 208 с.

Охана Byl'tsan

SOCIAL-DEMOCRATIC PARTY OF BUKOVYNA (END OF XIX CENTURY – 1914)

This article is dealing with the process of forming and developing of Social – democratic party on Bukovyna. The author describes the activity of Social-democratic party on Bukovyna from the end of the XIX century till 1914 and reveals its role on the political stage.

УДК 94 (477)

Наталья Шульга

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ ЖУКА В ГАЛИЧИНІ (1907–1914)

У статті висвітлюється громадсько-політична і кооперативна діяльність А. Жука у зв'язку з суспільно-політичними процесами у Галичині на початку ХХ століття.

Дослідженню проблеми українського національно-визвольного руху вітчизняними і зарубіжними вченими присвячено надзвичайно багато фундаментальних монографічних праць,

збірників документів і матеріалів, статей. Не менше уваги приділялося й вивченню участі та діяльності у ньому видатних постатей цього руху. Зрозуміло, що чимало науковців більшою чи меншою мірою, прямо чи побіжно торкалися окремих аспектів окресленої нами проблеми [1]. Однак на сьогодні немає в українській історіографії праць, у якій всебічно висвітлювалася громадсько-політична, кооперативна діяльність одного з чільних діячів українського визвольного руху ХХ ст. Андрія Жука. Виходячи з актуальності теми, авторка поставила за мету проаналізувати основні етапи його діяльності у Галичині від часу прибуття до краю 1907 р. і до початку Першої світової війни (1914 р.).

Андрій Жук (1880–1968) – уродженець с. Вовчок Лубенського повіту на Полтавщині. Лубенщина – край, з якого вийшли або в ньому проводили діяльність, можливо, найбільше політичних діячів Лівобережної України (брати Шемети, М. Порш, А. Лівіцький, В. Дорошенко). Тут була досить густа сітка осередків Революційної Української Партії (РУП).

Закінчивши сільську початкову школу, він, за висловом В. Дорошенка, "син убогого вовчанського козака, волосний писарчук Жук дуже швидко переступає зачароване коло, зачеркне його становою приналежністю й писарською професією..." [2, с. 127]

Вирішальною подією у житті 18-літнього А. Жука став перехід до Лубен на посаду в повітовому земстві. Тут зійшовся він з гуртком гімназистів і студентів – свідомих українців, під їх впливом перейнявся українською національною ідеєю та став членом Революційної Української Партії (РУП) [3, с. 31]. Лубенський осередок РУП в основному займався революційною пропагандою серед селян: молоді статистики проводили серед них бесіди, поширювали листівки тощо. А. Жук проявив себе у цій роботі досить активно, через що, очевидно, втратив місце праці в повітовому земстві.

У травні 1901 р. він переїхав до Полтави, де з допомогою Василя Кошового^{*} отримав посаду в статистичному бюро О. Русова, і з цього часу статистика стала його професією. Одночасно Жук не поривав з революційною діяльністю, підтримував тісні зв'язки з лідерами РУП Д. Антоновичем, М. Русовим, М. Поршем та ін.

Вперше А. Жук опублікував у львівському "Літературно-науковому віснику" критичну статтю про заходи щодо поширення українських книжок серед населення Лубенського повіту [4, с. 19–20]. Краще ознайомився А. Жук з галичанами на відкритті пам'ятника І. Котляревському 30 серпня 1903 р. у Полтаві. Напередодні свята, 29 серпня, за містом відбулося віче української молоді, влаштоване РУП, на якому обговорювалася ситуація у зв'язку з забороною виступів і привітань українською мовою. У ньому взяли участь й галицько-буковинські делегати. На цьому святі за наполяганням Д. Антоновича виступив А. Жук, який гостро протестував проти заборони промов на святі українською мовою і за споминами Д. Дорошенка "закликав урядити "збройну демонстрацію".

Згодом про цю подію А. Жук згадував: "Пропонована мною демонстрація могла б бути "збройною" хіба в тому сенсі, що силою зброї була б зліквідована... Я був тої гадки, що заборона промовляти по-українськи на святі відкриття пам'ятника українському поетові є надзвичайно доброю нагодою для "питомо українського протесту"... при тім протесту у всеукраїнському масштабі, на всенародному святі – зборі". Зрозуміло, що тільки гостра форма протесту знайшла б відгомін не тільки в цілій Росії, але й далеко поза її межами й представила б перед світовою громадськістю антиукраїнську політику царизму. "В такий спосіб, – писав А. Жук, – актуалізувалася б справа становища українського народу в Росії не тільки в площині культурній, а також в площині політичній, як серед українського громадянства, так і чужого, російського й закордонного".

А. Жук підкреслював, що присутність гостей з Галичини і Буковини надзвичайно підсилювала національний характер свята. Він писав: "Крім посла Романчука і професора Студинського, пригадую ще письменника Василя Стефаніка, редактора Євгена Лівіцького, Мирона Кордобу, Василя Сімович [5, с. 89–94].

Після свята відкриття пам'ятника І. Котляревському, 9 грудня 1903 р. відбулися арешти членів РУП і "Студентської громади" – Д. Антоновича, П. Андріївського, Б. Мартоса, А. Жука та ін. Однак з нагоди уродин царевича 11 серпня 1904 р. всіх випущено на волю. Жук далі

^{*} Земський статистик у Полтаві, згодом у Житомирі і Києві; до 1905 р. діяч Полтавської вільної громади РУП, пізніше член Української демократичної партії.

продовжував партійну роботу. "Разом з іншими товаришами, – відзначав В. Дорошенко, – він переходить еволюцію від бунтарства до марксизму. В партії, завдяки своїй енергії, начитаності й працездатності, займає скоро чолоне місце як агітатор, пропагандист, партійний організатор і публіцист, та невдовзі стає членом Центрального Комітету (Української соціал-демократичної робітничої партії). А далі так звана доля революціонера: арештування, тюрма й еміграція"... [2, с. 128].

Події першої російської революції вплинули на формування А. Жука як активного селянського агітатора. Він брав участь у багатьох селянських зборах і вічах, на яких разом з іншими рупівцями виступав з промовами [7, с. 176]. Арешт 1906 року і судовий розгляд справи, призначений на жовтень 1907 р., спричинилися до його нелегального виїзду за кордон. Спочатку був намір разом з В. Винниченком і В. Степанківським виїхати до Америки, але через відсутність коштів А. Жук у жовтні 1907 р. осів у Львові [8, с. 90–96].

Галицьке життя з його завзятою національною боротьбою зробило великий вплив на А. Жука. Саме у Львові він прилучився до українського кооперативного руху, ставши одним з провідних його діячів. До роботи в кооперації, А. Жука залучив Кость Паньківський, тодішній директор крайового союзу кредитового – спілки українських кредитних товариств Галичини, та редактор кооперативного журналу "Економіст" (виходив з 1904 р.). К. Паньківський запропонував наддніпрянцеві дописувати в "Економіст" на тему кооперативного життя.

А. Жукові довелося опрацювати відповідну літературу і вже в січневому номері журналу за 1908 р. з'явилася його перша стаття під назвою "Дорожнеча життя і кооперативи". Наслідком кооперативних студій стали і наступні публікації А. Жука: "Кооперативні конгреси в Європі", "Кооперативний з'їзд в Москві", "Міжнародна організація кооперативів", "Роль жінки в кооперативному русі в Англії". Того ж року часопис "Земля і воля" (орган Української соціал-демократичної партії) вмістив його велику працю "Про кооперацію" [9].

На еволюцію ідейних переконань А. Жука вплинули й дружні взаємини з Михайлом Новаківським, одним з лідерів галицької української соціал-демократії. М. Новаківський, власне, й дав змогу А. Жукові ближче познайомитися з життям галицької периферії, прийнявши його на рідній Богородичанщині. Відомо, що А. Жук консультувався у нього щодо проблем галицького села, тодішньої соціально-економічної та політичної ситуації в Галичині; був поінформований про задуми та найближчі плани цього палкого прихильника кооперативної ідеї.

У "Листах з Галичини", опублікованих під псевдонімом "А. Вовчанський" у київському "Слові" (органі Української соціал-демократичної робітничої партії) в 1908 р., А. Жук піддав сумніву необхідність розпалювання класової боротьби у поневоленій нації і висловлюється за національну, а не соціальну революцію в Україні і за роботу для економічного й культурного зміцнення нації.

Цьому сприяло, очевидно, ближче знайомство наддніпрянця з соціально-економічним та громадсько-політичним життям українців у Галичині. Так вважав, зокрема, І. Витанович, який з нагоди 30-літньої літературно-кооперативної праці А. Жука (1938) писав: " В Австрії не треба вже було добиватися політичних свобод, вони існували, треба було тільки їх використовувати для організації народу, для піднесення його економічного добробуту і культурного рівня – отже займатися дрібними ділами, які на Великій Україні відкладалися соціал-демократами на після революції" [1, с. 12].

Значний вплив на революціонера-наддніпрянця мала простудійована ним упродовж 1907–1909 рр. література про кооперацію теоретичного та інформаційного характеру. Згодом А. Жук відзначав, що від такої отриманої обізнаності "був в курсі цієї справи (кооперації) та у зв'язку з набутих знанням політичних, культурних і економічних відносин у Галичині у мене стався крутий перемін у моїм світогляді. Досі я був у полоні теорії класової боротьби, непримиреності інтересів робітництва і буржуазії та пролетарського інтернаціоналізму, а галицька діяльність мені показала, що цей "теплий кожух не для нас шитий", що інтернаціональними гаслами прикривається національна нетерпимість, шовінізм пануючих націй" [11, с. 214].

У 1909 р. А. Жук став редактором двох органів Крайового "Ревізійного Союзу" – "Економіст" і "Самопоміч", з головою поринув у місцеве життя, всюди виявляючи ініціативу, реальний підхід до справи і працездатність [12, с. 128]. Він переклад для "Економіста" деякі з праць теоретиків кооперації і в 1910 р. разом зі своєю вступною статтею "Споживча коопера-

ція в Галичині, на Україні та в Буковині" опублікував у Львові книгу "Ідеали, теорія і принципи кооперації".

1–2 лютого 1909 р. з нагоди 40-літнього ювілею товариства "Просвіта" у Львові відбувся Перший просвітньо-економічний конгрес. Це був не звичний з'їзд, а справжнє національне свято. Народ показував ріст своєї самосвідомості, культурної сили, не говорячи вже про те, що відбулася маніфестація національної солідарності українців, які проживали на різних територіях, що перебували у складі Російської й Австро-Угорської імперій.

На конгресі А. Жук виголосив доповідь "Значення кооперації для нашого народу", в якій підкреслив велику організуючу роль кооперації в процесі творення "національної самосвідомості", під якою розумів тоді політичну автономію українців у складі Росії та Австрії.

Досягти національної самосвідомості, вважав він, можна двома шляхами, які взаємно себе доповнюють: 1) шляхом політичної боротьби, "перейнятої національними цілями і стремліннями, веденої на основі демократизму"; 2) шляхом "народної самодіяльності на всіх полях економічного і культурного життя".

В умовах колоніального гніту й експлуатації українців кооперативи, як одна з форм народної самодіяльності були, чи не найкращим способом самозахисту нації. "Кооперація, – зазначав А. Жук, – утворить нам фабричну промисловість, дасть засоби до існування мільйонам голодного і безробітного тепер трудящого люду, стишить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно остільки, щоб не допускати руїни свого краю і колонізації його чужими елементами. Утворить внутрішній ринок для національної промисловості, запотрібує величезні кадри робітників і тим утворить величезний ринок для національної літератури і штуки – сього найяскравішого вислову національної культури".

Виходячи з цих міркувань, А. Жук зробив висновок: "В основу нашої роботи творчої мусимо покласти ідею народної самодіяльності, ідею демократичної кооперації... Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і культурно-освітні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи і федерації – тоді наш народ прибере форму організму, нації. І коли сей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важкий акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді виведемо купол на якому поставимо прапор самостійної нації" [10, с. 286].

Крім того, А. Жук висловив деякі свої зауваження щодо роботи конгресу вважаючи, що той не виконав поставлених перед собою завдань, бо не порівняв здобутків, не оцінив дотеперішньої роботи українства і тому не зміг показати чітких шляхів і способів діяльності на майбутнє. Він підкреслював, що конгрес – це не ювілейне урочисте зібрання членів "Просвіти", на якому обговорено виключно справи товариства, а він повинен мати універсальний, навіть більше – загальнонаціональний характер. Виходячи з цього на конгресі мали розглядатися не тільки всі сторони просвітньо-економічного життя, але й усі діяльні чинники у цій галузі. Однак конгрес цього завдання не виконав. Далі А. Жук навів конкретні приклади, показуючи, що реферати багатьох доповідачів носили загальний, описовий характер, не пов'язувалися з конкретними фактами, не об'єднувалися у цілісну систему, яка б допомагала виробити плани практичної роботи [12, с. 71].

Однак А. Жук визнавав, що участь у такому представницькому форумі всіх верств суспільства, незважаючи на їх станові та політичні відмінності, означала спільність їх кінцевої національної мети. Конгрес спробував внести певну закономірність і систематичність у просвітньо-економічну роботу, висвітлив багато сторін народного життя, загалом оживив громадянство. Викладені А. Жуком ідеї були підтримані учасниками конгресу і лягли в основу національної кооперації.

Він став одним із лідерів галицького кооперативного руху, активно публікувався в кооперативних виданнях, часописі "Діло", подаючи огляди економічного та кооперативного життя Європи і краю, видав свою ґрунтовну працю "Українська кооперація в Галичині" (Київ, 1913).

А. Жук намагався вивести український кооперативний рух Галичини з "ідейного непорозуміння і організаційного хаосу, подолати його філантропічний характер", солідаризуючись для цього з іншими галицькими кооператорами молодшого покоління, серед яких виділявся І. Петрушевич. Він висловлювався за усамостійнення української кооперації і пропонував розірвати її організаційні зв'язки з "Просвітою". "Практика життя, – зазначав А. Жук, – каже нам,

що тільки ті економічні організації мають вигляди на успішний розвиток, які закладаються як самостійні спілки, на статутах" [13, с. 2].

Усамостійненню кооперації, планомірному розгортанню кооперативного руху серед українців мали слугувати й кооперативні з'їзди, про скликання яких йшлося на Першому про-світньо-економічному конгресі. А. Жук брав активну участь у підготовці першого такого з'їзду, запланованого на 1910 р. Він, зокрема, був одним з референтів на нараді в справі першого національного кооперативного конгресу, яка відбулася 21 вересня 1909 р. у Стрию під час Першої української сільськогосподарської виставки (А. Жук відповідав за кооперативний сектор цієї виставки). У доповіді "Програма I національного кооперативного конгресу" він висловився за те, щоб конгрес приділив основну увагу виробленню "принципових основ" українського кооперативного руху і дав "ідейний напрямок для... національної роботи на економічному полі", вважаючи, що це сприятиме критичній оцінці зробленого в Україні для кооперації і виробленню "бажаного, відповідаючого суті і принципам кооперації типу кооперативної організації". Останнє дало б змогу виробити прийнятну для українських умов схему будівництва кооперативної системи та забезпечити необхідні для кооперативного руху "централізацію, однакостайність і систематичність". А. Жук пропонував також розглянути питання про стосунки між українськими, польськими та "руськими" (москвофільськими) кооператорами і знайти шляхи для порозуміння та співпраці, оскільки "маса непотрібного тертя", що існувала між ними, "стоїть у суперечності з ідеєю кооперації і з елементарними вимогами кооперативної етики". Ці пропозиції були підтримані учасниками цієї репрезентативної наради, однак конгрес скликати тоді не вдалося.

Проблеми, які мав обговорити кооперативний конгрес, А. Жук та його однодумці знову і знову порушували в "Економісті", який набув характеру наукового видання. Тут публікували свої теоретичні розвідки Іван Петрушевич, Сидір Кузик, Кость Кульчицький та ін.

Пробували вони також проводити кооперативні курси для інтелігенції та працівників українських господарських інституцій. Мета курсів – зацікавити слухачів економікою, спонукати до вивчення економічних проблем краю і до практичної господарської роботи, насамперед у кооперації і для кооперативів. Програму перших таких курсів у 1912 р. підготував А. Жук [10, с. 288].

Він був також одним з ініціаторів створення у Львові товариства "Наша кооперація" (на зразок київського), яке ставило своїм завданням об'єднати кооперативи та прихильників кооперативної ідеї, розгорнути кооперативний рух українців. На установчих зборах товариства у 1913 р. А. Жук був обраний його секретарем, йому ж доручили розробити програму організації. Товариство планувало провести кооперативний конгрес, готувало кооперативну виставку, однак Перша світова війна перешкодила реалізації цих планів.

Заслугою А. Жука перед довоєнною українською кооперацією Галичини було налагодження регулярного збору статистичної інформації про її роботу та публікація найповніших на той час відомостей в "Економісті". За статистичні звіти 1911 р. він навіть отримав окрему подяку від Ради Крайового союзу ревізійного. Збирав А. Жук дані про діяльність "Сільського господаря", "Просвіти", інших українських організацій та українських шкіл.

Зазначимо, що А. Жук брав діяльну участь у роботі "Просвіти". Він був членом Головного віділу товариства, як і М. Корчинський – громадсько-політичний і кооперативний діяч. Інші наддніпрянські політичні емігранти – В. Дорошенко, М. Залізняк, С. Русова, С. Сірополко, Г. Хоткевич були редакторами або авторами видань Товариства; М. Бутович, П. Ковжун, В. Січинський ілюстрували книги його видавництва; Г. Жук і Н. Дорошенко працювали бібліотекарями; А. Петренко і М. Тарнович – службовцями. "Тому й не дивно, – писав А. Жук з нагоди 70-літнього ювілею "Просвіти", – що славна ювіліатка однаково дорога всім українцям, де б вони не жили

Заслугою А. Жука перед довоєнною українською кооперацією Галичини було налагодження регулярного збору статистичної інформації про її роботу та публікація найповніших на той час відомостей в "Економісті". За статистичні звіти 1911 р. він навіть отримав окрему подяку від Ради Крайового союзу ревізійного. Збирав А. Жук дані про діяльність "Сільського господаря", "Просвіти", інших українських організацій та українських шкіл.

Працюючи на кооперативній та просвітнянській ниві, А. Жук не залишав партійних справ. У 1908 р. в середовищі наддніпрянських політичних емігрантів починається рух за відро-

дження знищених репресіями українських політичних партій. 17 липня 1908 р. у Львові засновано закордонну групу УСДРП, до якої увійшли поряд з А. Жуком (секретар), В. Винниченко, Д. Донцов, О. Назаріїв, В. Дорошенко та інші.

У липні 1909 р. відбулася у Львові т. зв. "приватна нарада" за участю А. Жука, Д. Донцова, В. Дорошенка і представників Наддніпрянщини, які прибули на загальноукраїнський студентський конгрес – В. Садовський, С. Веселовський, М. Гелевич [15, с. 26]. Учасники наради визнали за доцільне перейти до підготовчої праці над відродженням партії, а не займатися всесторонньою партійною роботою і з метою формування ідейної єдності видавати друкований орган – газету "Праця". Крім того, на пропозицію Жука прийнято рішення про участь соціал-демократів у роботі просвітницько-культурних економічних, профспілкових, кооперативних організаціях, що мало організувати широкі маси працюючих, політично їх освідити [16, с. 74]. Фактично Жук зробив спробу оживити розбиту, майже знищену під ударами царської реакції УСДРП та "влити нового Духа в її напівзамерзле тіло". Учасники наради прагнули відновити широкий революційний рух в Україні, вважаючи це можливим лише після реформування УСДРП, перевівши її на ґрунт загальнонаціональної політики і зробивши відкритою для тих, хто найвище ставив боротьбу за національне визволення, а в тій чи іншій формі сприймав соціалізм. Однак ідейні розходження між соціал-демократами не привели до відновлення партії. "Ортодокси (Л. Юркевич, М. Порш), – писав А. Жук до одного з активних членів УСДРП М. Стасюка у Санкт-Петербург, – не лише не викликали організації до життя, не обновили партії, але й вбили ті зв'язки, які існували, коли за цю справу взялися було "опортуністи", що організували проведення відомої лівської наради 1909 р." [10, с. 51].

Консерватори (М. Порш, Л. Юркевич) перейшли у наступ, засновували у Львові свої контрвидання – за допомогою галицького соціал-демократа В. Левинського газету "Робітник", пізніше за кошти Л. Юркевича – спільний з галицькими соціал-демократами місячник "Наш Голос". Згодом вони виключають А. Жука з партії за його "дрібнобуржуазні та націонал-демократичні" погляди.

Це змусило А. Жука ще ґрунтовніше переглянути та скоригувати набуте раніше партійне "вірую". Він не тільки не зрікся своїх думок, але щораз глибоше і послідовніше їх розвивав під впливом галицького реального життя та міжнародного становища. Місце класової боротьби заступила боротьба національна, а місце класової інтернаціональної солідарності пролетаріату – національна єдність всіх верств нації [2, с. 129].

Наддніпрянці, що перебували в Галичині, шукали власних шляхів національного визволення, розвивали ідеї самостійництва – від пропаганди політичного сепаратизму від Росії до незалежної Української держави [17, с. 276]. Вирішальне значення у діях наддніпрянських політемігрантів мав вплив галицького середовища, де навіть соціал-демократи були великими самостійниками. Антіросійська позиція галицького політикуму тільки поглиблювала самостійництво наддніпрянців. Складне міжнародне становище, зокрема на Балканах, де перехрещувалася політика двох великодержав – Росії і Австро-Угорщини, ускладнювалося – між ними зросла можливість збройного конфлікту. Наддніпрянські політемігранти краще орієнтуєчись у міжнародних відносинах, ніж українські політики в Києві вирішили взяти ініціативу в свої руки, плануючи акцію, яка вивела б українську справу на самостійницькі обрії й підготувала суспільність до відповідного чину.

У Львові 4–11 березня 1911 р. відбулися наради політичних емігрантів за участю А. Жука, В. Степанківського, Л. Юркевича, В. Липинського (він не був емігрантом, але перебував на той час у Галичині). З галичан їх учасником був В. Кушнір, редактор "Ukrainische Rundschau" у Відні. Мета цих нарад – започаткування активної діяльності, яка б ґрунтувалась на національній самостійності (тепер уже йшлося про державну незалежність українських земель) [18, С. 34]. Першим кроком у цьому напрямі мало бути видання друкованого органу під назвою "Вільна Україна", що мав трактувати різні питання українського життя, виходячи з інтересів нації. Згодом навколо журналу мала утворитись відповідна політична організація. Після дискусії за програму цього друкованого органу були прийняті запропоновані А. Жуком тези, суть яких зводилася до того, що "тільки національна незалежність може бути забезпеченням всестороннього культурного й економічного розвитку українського народу, а незалежна Україна може бути витвором тільки української національної революції" [19].

Учасники наради визначили зміст першого числа "Вільної України". А. Жук займався організаційними справами органу, був фактично його редактором. До співпраці запрошено наддніпрянських емігрантів В. Дорошенка і М. Залізняка. В. Липинський залучив до цієї справи В. Темницького, а А. Жук заручився співробітництвом І. Крип'якевича.

На нарадах йшлося про реформування української соціал-демократичної робітничої партії, підготовку нової програми і прийняття іншої назви для партії – Українська партія праці. У випадку невдачі цього плану пропонувалося скликати конференцію патріотично налаштованих українців, готових до активної соціально орієнтованої діяльності, і створити нову політичну партію [20, с. 33].

Однак Л. Юркевич відмовився від співпраці з самостійниками, не підтримав проєктовану ними організацію і не виділив коштів на видання часопису. Крім того, В. Кушнір і В. Степанківський, маючи запевнення від окремих галицьких політиків про допомогу у виданні часопису, хотіли змінити його ідейну платформу в чисто австрійському дусі, а також назву "Вільна Україна" на "Визволення".

У цьому питанні непримиренну позицію зайняв В. Липинський. Він вважав саму назву органу дрібним питанням, але наголошував, що за цим криються два окремі політичні напрями і світогляди. Назва "Вільна Україна", на його думку, виразно означала, якою має бути Україна – не "російська" й не "австрійська, а самостійна держава зі всіма засобами для вільного і всебічного розвитку. Натомість заголовок "Визволення", зазначав В. Липинський, вказуватиме тільки на потребу визволити Україну з-під ярма російської держави, але не більше. Що ж до долі "визволеної" України, підкреслював він, назва часопису нічого не говорить. Готовий номер журналу "Вільна Україна" не вийшов у світ через брак коштів, і задуми українських політичних емігрантів з Наддніпрянщини не були реалізовані [10, с. 41].

Попри те, як й інші вдумливіші окремі наддніпрянські емігранти, А. Жук замислювався над грядущим міжнародним конфліктом та ролюю у ньому України. Він не обмежувався тільки розмовами або якимись фантастичними планами, а намагався реалізувати свої замисли. З вибухом балканської війни у жовтня 1912 р. з ініціативи А. Жука у Львові був заснований Український інформаційний комітет, який об'єднав майже всіх українських емігрантів, що самотужки проводили інформаційну роботу за кордоном, а також зав'язав стосунки з давніми політичними діячами Наддніпрянщини.

Комітет був організацією позапартійною і складався виключно з галичан. Очолював його професор Роман Залозецький, на той час англійський консул у Львові, заступником був доктор Володимир Бачинський, секретар "Народного комітету Української народно-демократичної партії", секретарем – Андрій Жук. До складу комітету входили тодішній редактор "Діла" Василь Панейко, а також Ярослав Весоловський, Василь Пачовський, Іван Петрушевича та ін.

Поставивши собі за мету пропагувати у Європі справи національно-політичного визволення України, зацікавити ними офіційні чини Австро-Угорщини й інших держав. Український інформаційний комітет намагався зібрати всі важливі відомості про суспільно-політичне життя в місцях компактного проживання українців і створити архів-бібліотеку газет та журналів, які містили подібні факти. Він, окрім того, розвинув діяльність у напрямі пропаганди української справи у Західній Європі, видавши низку брошур про Україну англійською мовою [10, с. 64].

Невдовзі балкансько-турецька війна злокалізувалася, міжнародне політичне життя ввійшло в нормальне русло. А. Жук зазначав: "Балканська завірюха, якої так давно всі чекали і так всі боялися, відбулася у своїм першій і другій акті. Тепер є пауза. Але вона не буде тривати вічно, може навіть не буде тривати довго [21, арк. 7–8]. Тому, на думку А. Жука, попри міжнародну ситуацію, в якій не мали сенсу будь-які політичні заходи перед австрійськими та іншими європейськими державними чинниками щодо української справи, не можна було припинити роботу УІК в пропаганді українського питання.

Протягом 1913 р. і першої половини 1914 р. Комітет підтримував стосунки з багатьма особами, які здійснювали пропаганду української справи у різних країнах Європи (І. Бочковський у Празі, Я. Федорчук у Парижі, Л. Шишманова-Драгоманова у Софії) та деякими політичними діячами і групами в Наддніпрянщині [21, арк. 2]. Діяльність українців за кордоном, їхня співпраця з УІК, як головним осередком, дали можливість європейській громадськості познайомитися з реальним становищем українців у Галичині та Наддніпрянщині.

В "Основах Українського Комітету", складених А. Жуком, передбачалося створення загальнонаціональної, безпартійної організації українців Наддніпрянщини, яка під час австро-російської війни мала б виступити на боці Центральних держав проти Росії.

Головною метою діяльності Комітет ставив самостійність або автономію окупованих австрійською армією українських земель в Росії з приєднанням до них Галичини, Буковини й Закарпаття. Ці землі отримали б назву Українське королівство в межах Австро-Угорської монархії з представницьким устроєм і широкими громадянськими свободами, перевагою української мови в органах законодавства, адміністрації, самоврядування, у суді, школі й церкві. Крім того, проведення аграрної реформи передбачало викуп земель великих власників, у тому числі російських державних та австрійських коронних, на користь Українського королівства та передачу їх в користування селян.

Комітет міг вести переговори з компетентними колами іноземних держав, українськими й іншими політичними партіями, організаціями, інституціями, приватними особами, впливати на їх діяльність, укладати з ними угоди у справі національно-політичного визволення України. Програма А. Жука передбачала також утворення різних організацій для сприяння українській справі, підтримку союзного війська на території України, тісну співпрацю з галичанами, які підтримуватимуть Комітет [23, арк. 201–204].

Український Інформаційний Комітет еволюціонував від сугубо пропагандистських акцій – ознайомлення світової громадськості зі становищем українського народу до заснування політичної організації, метою якої було за допомогою австрійських чинників здобути самостійну українську державу.

Таким чином, прибувши до Львова, А. Жук активно включився до галицького громадсько-політичного життя. Кооперативна діяльність дала йому практичне розуміння, якими шляхами може бути подолана економічна безвиглядність українського народу. Завдяки кооперації він сподівався підняти селянську верству як носія національного руху по обидві сторони Збруча. Галицька дійсність вивільнила А. Жука з полону вузького сектантства й догматичного сектантства на шлях самостійництва. Його політична діяльність з ідейного та організаційного огляду, пошуки, боротьба й заходи з вибухом Першої світової війни знайшли свій вияв у Союзі визволення України, одним із засновників якого був Андрій Жук. Він був незалежною постаттю українського політичного життя на еміграції зі власною думкою, і ніколи не схибив зі свого самостійного шляху.

Список використаних джерел

1. Витанович І. Андрій Жук (Єльченко) – кооператор-громадянин. – Львів, 1938; Молода нація. Альманах. – Смолоскип, 2002. – № 3.
2. Дорошенко В. Людина чину // Календар-альманах "Дніпро". – Львів, 1939.
3. Жук А. Моя журналістична діяльність // Український самостійник. – Мюнхен, 1960.
4. Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901.
5. Жук А. На відкритті пам'ятника І. Котляревському. Спогад у 60-ліття події // Сучасність. – 1963.
6. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000.
7. Коллард Ю. Спогади з юнацьких днів. – Торонто, 1962;
8. Жук А. Як ми їхали до Америки // Сучасність. – 1964.
9. Ільченко А. про кооперацію // Земля і воля. – Львів, 1908.
10. Патер І., Пастушенко Р. Андрій Жук // Українські кооператори. – Львів, 1999.
11. Молода нація. Альманах. – № 3.
12. Чуйко І. Євген Олесницький: історія життяпису. Історико-біографічний нарис. – Тернопіль, 2005.
13. Ільченко А. Кілька слів про організаційний хаос в нашій економічній праці // Економіст. – Львів, 1909.
14. Календар-альманах "Дніпро". – Львів, 1939.
15. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2003.
16. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст. – Львів, 2002.
17. Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917.
18. Жук А. До історії політичної думки перед війною // Визволення. – Відень; Прага. – 1923.
19. Жук А. З початків українського самостійництва. Група "Вільна Україна" // Америка. – Філадельфія, 1922.
20. Визволення. – Відень; Прага, 1923.
21. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7–8.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк. 2.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 201–204.

Natalia Shulga

SOCIO-POLITICAL AND COOPERATIVE ACTIVITIES OF ANDRIY ZHUK IN GALICIA (1907–1914)

The article deals with socio-political and cooperative activities of Andriy Zhuk in the contest of socio-political processes in Galicia at the beginning of the 20th century.

УДК 94 (477) 1914/1915

Ігор Баран

ГАЛИЧИНА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ

Досліджується проблема біженців зі Східної Галичини на початку Першої світової війни. Проаналізовано чинники, що призвели до значного переміщення осіб, визначено їхню кількість з окремих повітів, становище, діяльність російських державних установ з облаштування та опіки біженців.

Наслідком контрнаступу австро-угорських військ, розпочатого у квітні 1915 р., було визволення до літа всієї Галичини і частини Волині. Відступ російської армії супроводжувався новою антиукраїнською хвилею. До 12 тисяч осіб, які з початку окупації краю були вивезені на схід імперії лише через київські етапи, додалися заручники і десятки, яких було заарештовано в останні дні перебування російської влади. Разом з російськими військами відступали родини тих, хто перейшов з уніатства у православ'я і боявся помсти австро-угорських властей. Війна викликала велике переміщення осіб-біженців.

В сучасних умовах посилився інтерес до вивчення історичного минулого. Особливо подій, які колись замовчувалися або й свідомо фальсифікувалися. В роки незалежності докорінно змінилися методологічні засади інтерпретації документального матеріалу.

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за мету доповнити новим фактологічним матеріалом загальну тему.

Деякі аспекти цієї теми висвітлені у публікаціях Б.Андрусина, Т.Гунчака, М.Кугутяка, І.Компанійця, С.Макарчука, О.Мазура, І.Нагаєвського, В.Осечинського, О.Перелигіної, І.Патера, О.Реснта та ін [1].

Згідно з розпорядженням командувача Південно-Західним фронтом від 18 квітня 1915 р. опіка і піклування з утримання біженців покладалися на подільського і волинського губернаторів, яким для цього виділявся кредит у розмірі 100 тисяч рублів [2].

Населення покидало рідний край в страху перед репресіями з боку австрійських властей, згадуючи події напередодні війни. Одним з чинників, що збільшив кількість біженців був насильницький перехід у православ'я віруючих греко-католицької церкви. Вглиб Росії евакуювалися з Галичини 70 православних священників [3, арк. 1].

У Яворівському повіті мешканці гмін Новин Яків і Цетуля, що прийняли православ'я всі виїхали [4, с. 61]. За повідомленнями старости з Рава-Руського повіту, разом з російськими військами емігрували майже усі жителі семи гмін. До них належали Біле, Щирець, Парипси, Гійче. З гмін Кам'янка Волоська, Руда Монастирська, Радруж виїхало половина населення [5]. У Бібрківському повіті частина населення з декількох гмін добровільно покинула місце свого проживання, число біженців з Стрийського повіту склало 129 осіб [4, с. 61].

Багато біженців було з Жовківського повіту. Майже всі мешканці с. Сулимів, 379 сімей, близько 2 тисяч осіб, покинуло с. Жовтанці, 95 сімей виїхало з с. Великі Передримихи [6, с. 55,

58, 70]. Загальна кількість біженців з Жовківського повіту становила близько 10 тисяч осіб [7, с. 402].

На схід, в Росію виїхала частина мешканців міст Глиняни (50 сімей) Перемишлянського повіту, Миколаєва, Сокаля, Немирова [7, с. 340, 430, 389, 727].

В Кам'яно-Струмилівському повіті с. Соколя покинуло 652 мешканці, у Львівському повіті с. Запитів залишило 260 осіб [8, с. 77]. Перші загоны австрійської армії, що увірвалися в село, спалили його вщент, розлючені тим, що мешканці пішли з російськими військами.

На початку травня 1915 р. у Києві почали з'являтися біженці з Галичини. У перших числах травня сюди прибуло 1826 осіб, 6 травня – близько 3 тис., 9 травня – 2500, 10 травня – 3025, 18 травня – 635. До 20 травня поточного року хвиля біженців спала. За інформацією особливого комітету з піклування за біженцями з Галичини за 15 днів через Київ пройшло близько 12 тис. біженців-селян і близько 1500 біженців-інтелігентів. До 9 тис. селян комітет розподілив серед наймачів, що шукали робочу силу для сільськогосподарських робіт і промислових підприємств, а близько 3 тис. було відправлено в міста Пир'ятин, Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Канів, Черкаси під опіку місцевих земств. Інтелігенція залишалася у Києві [9].

Потоки біженців тягнулися до австро-російського кордону. Начальник Бродівського повіту доповідав військовому генерал-губернатору Галичини, що через м. Заложці проходять тисячі біженців – чоловіків, жінок, дітей, які просять хліба. Найближчим пунктом, де вони могли отримати хоч якусь їжу було м. Крем'янець. Там для біженців влаштовували пункти харчування.

Про становище біженців можна зробити висновок з повідомлення штабу 8-ї російської армії. У ньому відзначалося, що на всіх дорогах до державного кордону безперервно рухаються тисячі возів з біженцями, які утруднюють пересування військових обозів. Багато з них просили допомоги – видати хліба і гарячої їжі. Особливо підкреслювалося, що "загалом положення біженців безпорадне, більшість з них не дає собі звіту, куди йде і для чого. Паніка і страх оволоділи людьми" [10].

Масове пересування населення зросло ще більше після наказу командувача арміями Південно-Західного фронту про вивезення всього здорового чоловічого населення у віці від 18 до 50 років (крім євреїв) у межі Російської імперії. Виселенці поповнили потоки біженців. 2 червня 1915 року генерал-губернатор Галичини видав розпорядження про евакуацію населення призовного віку. 17 червня 1915 р. начальник Золочівського повіту в рапорті львівському губернатору доповідав, що населення с. Красне та інших місцевостей евакуюється в Росію [11].

За повідомленнями староства в Яворові список примусово вивезених в Російську імперію нараховував 1019 осіб. З цього списку 226 осіб взято заручниками, тобто примусово, решта виїхала добровільно. В Сколівському повіті заручників не брали. Однак багато сімей теж добровільно пішли зі своїх домівок вслід за російськими військами, що відступали [12].

Значна кількість біженців зосередилася в Бродівському повіті. Щоб запобігти інфекційним захворюванням, начальник повіту 21 липня 1915 р. звернувся до волинського губернатора з проханням переправити біженців в Росію. Це прохання не було виконане. У зв'язку із закінченням евакуації з Галичини відправляти біженців в межі імперії заборонялося. Крім загрози інфекційних захворювань в повіті відчувалася нестача продуктів харчування. Багато з біженців змушені були повертатися назад.

Для допомоги біженцям 28 серпня 1915 р. створили відділ допомоги населенню постраждалому від війни при комітеті Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС). Після уточнення шляхів пересування біженців, вони були обладнані пунктами харчування. До листопада 1915 р. на цих пунктах було видано біженцям 3 млн. 705 тис. 598 порцій їжі.

Агентами-провідниками відділу допомоги було перевезено понад 120 тисяч осіб. Вони формували партії біженців за віком і статтю, організовували харчування в дорозі і на місцях поселення, супроводжували в дорозі. Для пошуку серед біженців дітей-сиріт, які втратили батьків, хворих були створені особливі загоны (до 10). Вони організовували притулки для дітей. Через них пройшло близько 100 тисяч дітей.

Після стабілізації фронту і припинення евакуації біженців, в роботі ВЗС настав новий етап. Необхідно було надати допомогу тим біженцям і виселенцям, які не встигли евакуюватися і перебували на території Галичини, а також розореному місцевому населенню. Для цього створили понад 100 стаціонарних пунктів харчування, які годували від 100 до 120 тисяч осіб

щоденно. Спочатку на цих пунктах видавали гарячу їжу, а з часом перейшли на видачу сухих пайків на декілька днів вперед [13].

Близько 40 тисяч галичан осіло у Волинській губернії, сподіваючись на швидке повернення в рідні краї.

За вересень 1915 р. в м. Броди було видано біженцям 75121 холодний пайок, який складався з 45 золотників крупи, 2 золотників чаю, 3 золотників цукру, 2 золотників солі, 10 золотників сала або масла. Пайки отримали близько 600 осіб, в той час як кількість населення складало до 7 тисяч осіб.

Основна маса біженців скеровувалася в наддніпрянські губернії України, в центральні райони Росії. Так, в Курській губернії знайшли своє місце 40 тисяч осіб, яких розмістили у селах.

Проблема біженців стала державною проблемою. Схвалений Державною Радою і Державною Думою закон "Про забезпечення потреб біженців" був опублікований 1 вересня 1915 року. У ньому передбачалося виділення з державного казначейства в 1915 році у розпорядження міністерства внутрішніх справ 25 млн. рублів на задоволення необхідних потреб біженців. Для обговорення і об'єднання всіх засобів з забезпечення потреб біженців була створена під керівництвом міністерства внутрішніх справ особлива нарада з улаштування біженців. Вона отримала статус – вищого державного установлення. До її складу увійшли по 7 осіб від Державної Ради і Державної Думи. Головне керівництво покладалося на міністра внутрішніх справ.

Згідно з розробленим положенням, біженцями визнавалися ті особи, що залишили місцевості, яким загрожував ворог, або вже ним захоплені, або виселені згідно з розпорядженням військових чи цивільних властей з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав за винятком іноземних підданих німецької і угорської національностей.

За даними відділу міністерства внутрішніх справ у справах біженців, на 8 вересня 1915 р. в різних губерніях російської імперії знаходилося близько 750 тисяч біженців. Загальна кількість біженців не повинно була перевищувати 3 млн. осіб. Дані комітету подають загальну кількість біженців в Росії, враховуючи біженців з Галичини і з прикордонних районів.

Поряд з цими установами допомогу біженцям надавав комітет її імператорської величності великої княгині Тетяни, створений у вересні 1914 року. Він виконував різні функції: надавав разову матеріальну допомогу, допомагав відправляти на місце постійного проживання, займався пошуком заняття для працездатних, сприяв влаштуванню в притулки та інші благодійні установи непрацездатних.

Згідно з повідомленнями відділу міністерства внутрішніх справ у справах біженців на листопад 1915 р. кількість біженців з Галичини вільних від робіт (зарєєстрованих) в окремих губерніях складала: Курська – 10 галичан, м. Одеса – 14, Харківська губернія – 405, Саратовська – 46, Ярославська – 498 русин, Подольська – 530, Уральська – 985 галичан, Рязанська – 3928 русин, Астраханська – 1591 русинів, 271 галичанин, Орловська – 3108 осіб невизначеної національності. Звичайно, дуже важко встановити загальну кількість біженців з Галичини на підставі таких документів. Це ж саме стосується і щодо визначення їх національності. Крім галичан, русинів в графі "національність" є і поляки, які теж були з Галичини.

Після евакуації з Києва, частина біженців опинилася в м. Ростові-на-Дону і м. Нахичевані. Тут зосереджувалося близько 5 тисяч осіб. На 29 жовтня 1915 р. залишилося після реєстрації 3741 осіб.

"Русский Народний Совет Прикарпатської Русі", очолюваний В. Дудикевичем, теж виїхав до Росії. Там він відновив свою діяльність і звернувся до російського уряду з клопотанням доручити йому опіку над біженцями з Галичини у м. Ростові-на-Дону. Клопотання задовільнили і для надання допомоги міністерство внутрішніх справ виділило 300 тисяч рублів, а комітет її імператорської величності княгині Тетяни виділив 250 тисяч рублів і крім того щомісячно допомогу у розмірі 60 тисяч рублів на утримання біженців.

Переважну більшість біженців складали інтелігенція і учнівська молодь. Селянам заборонялося поселятися в цих містах. В комітеті, очолюваному В. Дудикевичем працювало 18 комісій: організаційна, бюджетна, з надання допомоги, квартирна, продовольча, з селянських питань, постачання та інші. Кожна комісія складалася з 2–3 осіб. Ці працівники отримували платню. Однак комітет з опіки над біженцями не дуже цікавився потребами біженців-селян, що там опинилися і зосередив всю увагу на інтелігенції.

Зважаючи на численні скарги біженців на адресу комітету, в Ростов-на-Дону була скерована комісія у складі чиновника для дипломатичного листування при військовому генерал-губернаторі В.Олфер'єва та офіцера для доручень підполковника Белоруч'єва. У пам'ятній записці про діяльність комітету відзначалося, що серед біженців-селян "невдоволення проти Комітету зростає. Головною причиною цього невдоволення – байдуже і бруталне ставлення до них осіб, які працюють в Комітеті" [14].

В.Олфер'єв писав, що за час його перебування у Ростові-на-Дону до нього десятками приходили скарги на дії комітету. Лише за два дні, упродовж 20–21 жовтня 1915 р. надійшло 39 скарг, підписаних 421 біженцем.

Турбота про біженців-селян з боку комітету зводилася до мізерної допомоги. Так, 20 жовтня 1915 р. сім'я біженця з м. Самбора, що налічувала 2 дорослих осіб і 6 дітей одержала на добове харчування 1 рубель, сім'я І.Каспера з м. Борислав отримала на 2 дорослих осіб і 4 дітей 80 копійок, сім'я Геттель з м. Стебник на 2 дорослих і 9 дітей – 1 руб. 30 копійок, М.Когут за вересень отримав 5 рублів.

Біженці скаржилися на те, що при дорожнечі у місті на 20 копійок дорослій людині прожито фактично неможливо. В одному з прохань на ім'я В.Олфер'єва, підписаному 23 біженцями зазначалося, що: "Ми всі голі, хворі, навіть ні однієї копійки не маємо".

Багато із сімей не отримували навіть того мінімуму (20–30 копійок), що встановив комітет. Наприклад, сім'я М.Махневича, що складалася з 2 дорослих і 3 дітей отримала на харчування 29 рублів, сім'я І.Кравчука на 2 дорослих і 2 дітей – 24 рублі, М. Захарко з матір'ю і 3 дітьми – 18 рублів. Ці гроші переліченим сім'ям були виплачені упродовж 1 вересня – 30 жовтня.

Що стосується інтелігенції, то вона отримувала 50 копійок щоденно на харчування і одноразову допомогу на влаштування у розмірі 70–80 рублів, поселялася в будинках з кращими умовами для проживання. Галицькі вчителки отримували 50 копійок щоденно на харчування і одноразову допомогу у розмірі 30 рублів, хоча й жили в будинках, де не було ліжок [15].

Були й інші приклади допомоги: колишній перекладач управління начальника Богородчанського повіту Тернопільської губернії А.О.Могильницький отримав за 5 місяців у вигляді допомоги на утримання 308 рублів. Не забули про себе і члени Русского Народного Совета. За клопотанням генерал-губернатора Г.О. Бобринського, отримували допомогу в розмірі 100–150 рублів (незабезпечені) і 50 рублів (тимчасово забезпечені) щомісячно, на що йшло 2 тисячі рублів щомісяця. Крім того, В.Дудикевичу щомісяця виплачували 200 рублів, а ще п'ятьом членам Ради 50 рублів [16].

З 1 вересня 1915 р. щомісячна виплата членам Ради збільшувалася до 4 тисяч рублів. Тому не дивно, що В.Олфер'єв відзначав: "Пани галицькі інтелігенти (Дудикевич і близькі до нього люди) влаштувалися в готелі і з перших же днів стали недосяжними для своїх же братів. Галичани ходили скаржитися на свій Комітет градоначальнику".

Про те, в яких умовах жили біженці, свідчить протокол від 21 жовтня 1915 р., складений підполковником Белоруч'євим після огляду приміщень, які наймав комітет: "1) вул. Скобелівська № 40. В середині двору в двох флігелях напівпідвального типу до сьогодні проживало 18 чоловік. Приміщення не опалюється, вкрай брудно, вопість і холодно, сплять на підлозі. Санітарний стан незадовільний, харчуються погано. Теплового одягу немає. 2) вул. Скобелівська № 11 (колишня нічліжка) в двох сараєподібних кімнатах близько 110 чоловік. Є нари, але їх не вистачає, багато хто спить на підлозі. Були випадки сипного тифу. Сьогодні відправлено в лікарню ще 6 чоловік. Холодно, вопо, немає палива. 3), вул. Згоди № 4. Нагорі 28 чоловік. Дуже холодно. На чотири кімнати одна велика піч і не опалюється, з стелі потоки... Надолі в напівпідвальному приміщенні дуже вопо і холодно. Тут проживає 12 чоловік. Харчуються погано, готувати немає де, теплового одягу немає. 4) вул. Дмитрівська № 112. Приміщення велике, підлога камінна, люди сплять на голій підлозі – 128 чоловік. Ні печі, ні плити для приготування їжі немає, жаліються на сильну захворюваність. Сьогодні двох відправили в лікарню. Харчуються сухим пайком, нема де зварити гарячої їжі" [17].

Загальне враження підполковника Белоруч'єва в розмові з В. Олфер'євим: "...ці притулки жахливі".

Про становище біженців красномовно свідчить одне з прохань: "... життя наше в Ростові нестерпне, до голоду ніби звикли, до холоду важче. Живемо в будинку без печей і кухонних плит, вода тече по стінах і по підлозі, велика вологість, спати немає на чому так як нема за що

купити. Допомоги Комітету не вистачає на сухий хліб. З великими труднощами, з поклонами, в чеканні цілими сутками дістаємо по 6 і 9 рублів на особу в місяць".

24 жовтня 1915 р. 92 біженці подали заяву В.Олфер'єву, в якій висловили своє невдоволення діяльністю Комітету і звернулися з проханням призначити для них інших людей або інший комітет, який взяв би під свою опіку біженців [18].

Як зазначав виконувач обов'язків військового генерал-губернатора Ф.Ф.Трепов, призначений на цю посаду замість Г.О.Бобринського, важке, злиденне, напівголодне існування біженців-селян призвело до того, що "серед біженців цієї категорії почав з'являтися антагонізм до інтелігенції, як найкраще влаштованої і найбільш забезпеченої, а в зв'язку з цим виникло невдоволення проти Русского Народного Совета, яке доводило до озлоблення". Його діяльність викликала невдоволення не лише серед біженців. Повна відособленість і безконтрольність, зухвальна поведінка його членів разом з головою викликали цілу кампанію в газетах на захист біженців. Виступаючи з спростуванням в газеті "Приазовский край", В. Дудикевич заявляв, що селяни отримують від 27 до 30 копійок на харчування, а твердження про те, що селяни голодують назвав "злісною вигадкою".

У цьому ж номері газети була надрукована стаття М.Анчарової "Результати перевірки". У якій наводилися факти, що викривали діяльність комітету з піклування над біженцями. Зокрема відзначалося, що з-понад 100 опитаних біженців 4 листопада 1915 р., жоден з них не отримував більше 20 копійок денно. Крім того, гроші виплачувалися нерегулярно, із затримкою. Відносно тверджень В. Дудикевича щодо того, що біженці отримували взуття, одяг, ліжка і матраци в статті були наведені приклади, що свідчили про їхню відсутність [19].

Кампанію, розпочату ростовською пресою підхопили інші газети. У газеті "Киевская мысль" була надрукована стаття під назвою "Кречинський з Галичини". У ній засуджувалася діяльність як самого В.Дудикевича, так і комітету, очолюваного ним: "Вся допомога Дудикевича галичанам зводилася до уявної видачі допомоги і уявної турботи про них. Діставши гроші на організацію притулків, їдалень і гуртожитків для шкільної молоді, Дудикевич нічого не робив, проте його нахлібники каліграфічно виводили в книгах звітні цифри і писали чуйні повідомлення. Галичани вмирили від холоду і голоду, жили в собачих конурах" [20].

Скільки ж людей змушено було залишити свої домівки і шукати порятунку? Так, у статті, надрукованій 14 березня 1916 р. в газеті "Діло", говориться про те, що кількість українських біженців з Східної Галичини не повинно перевищувати 400 тисяч осіб [4, с. 62]. Однак ця цифра потребує окремого дослідження. Зробити це нелегко, через відсутність узагальнюючих даних по біженцях саме з Галичини та ще й по національностям.

Список використаних джерел

1. Андрусин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 року. – К., 1998; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії. – К., 1993; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996; Мазур О., Патер І. Перша світова війна // Історія Львова. Т. 2. – Львів, 2007; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993; Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954; Перелигіна О. Заручники війни // Галицька брама. № 7–8. – Л. 2007; Реєнт О. Україна в першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Збірник наукових праць. – Вип. 16. – Львів, 2008. 2. Центральний державний архів України у Києві (далі ЦДА України у Києві). – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 546. – Арк. 35. 3. ЦДА України у Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1197. – Арк. 1. 4. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. 5. Діло. – Ч. 100 (8859). – 20 листопада 1915. 6. Талергофський альманах. – Вип. 1. – Львов, 1924. – С. 55, 58, 70. 7. История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. К., 1978. С. 402. 8. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в

Західній Україні (1917–1920 рр.). Документи й матеріали. – Львів, 1957. – С. 77. 9. "Прикарпатская Русь". – № 1639, № 1647, № 1652, № 1654. 10. ЦДА України у Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 546. – Арк. 40, 41, 42 зв. 11. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 907. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 30. 12. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5127. – Арк. 58–161; Спр. 5126. – Арк. 113. 13. ЦДА України у Києві. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1183. – Арк. 9, 9 зв. 14. Там само. – Спр. 1168. – Арк. 21; Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 15, 22 зв. 17. Там само. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 7 зв., 27728, 37, 56–57, 30, 44. 16. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1828. – Арк. 24. 17. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 45; Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 5; Оп. 1. – Спр. 1168. – арк. 39, 39 зв., 51. 18. Там само. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 42, 83, 84. 19. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1168. – Арк. 21 зв., 53. 22. Там само. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1069. – Арк. 10.

Igor Baran

GALICIA AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I: THE PROBLEM OF REFUGEES

The issue of refugees from Eastern Galicia at the beginning of World War I is considered. Factors causing large-scale mobility of people, their quantity in some settlements, conditions, activity of activity of Russian state institutions as to settling and guardianship of refugees are analysed.

УДК 94 (477)

Юрій Древніцький

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1914–1920 РР.

У статті проаналізовано діяльність В. Старосольського у лавах січових стрільців, Головній українській раді та Українській боевій управі, на посаді заступника міністра закордонних справ УНР в уряді І. Мазени.

Володимир Старосольський – видатний громадський, політичний та культурний діяч, відомий вчений європейського рівня. Незважаючи на те, що він був доволі успішним адвокатом, добровільно залишив практику, не будучи військовозобов'язаним, вступив до війська.

Діяльність В. Старосольського оглядово висвітлена його сином Юрієм у 210 томі Записок НТШ, за редакцією Уляни Старосольської [12]. Основні моменти його діяльності у зазначений період розкриті у працях С. Ріпецького [10], М. Лазаровича [8], О. Жерноклеєва та І. Райківського [5] та Т. Огородника [9].

Ще до початку Першої світової війни, В. Старосольський був активним членом спортивно-руханкового руху, за рекомендацією К. Трильовського з 18 березня 1913 р. очолював товариство "Січові стрільці". Під час проведення загальногалицького Шевченківського здвигу у Львові 28 червня 1914 р. він, як кошовий, очолював п'ять сотень січовиків.

Будучи особою гуманістичного світогляду, романтиком за натурою, пацифістом за переконаннями, В. Старосольський кардинально змінює свої політичні переконання та погляди. У складних умовах Першої світової війни, він усвідомлює, що основою національно-визвольних змагань українців є боротьба за політичну самостійність України, оскільки для її здобуття покладено значні жертви.

В. Старосольський чітко усвідомлював, що завершення Першої світової війни мало б завершитися здобутком Україною політичної самостійності. До речі, ця ідея була домінуючою серед більшості західноукраїнських політиків. Цю проблему вони розглядали у двох аспектах: по-перше, вважалось, що, з одного боку, це призведе до об'єднання українців, розділених кордонами імперій, по-друге, створить передумови для здобуття політичної самостійності України. Тим більше, що аналогічні прецеденти в історії були, коли в результаті воєн занепала Османська імперія і балканські народи здобули незалежність.

Однак східногалицькі політики не враховували того факту, які будуть наслідки Першої світової війни і, відповідно, розкладу політичних сил.

Звичайно, що практично усі східногалицькі політики, включаючи націонал-демократичні, радикальні та соціал-демократичні сили, 7 грудня 1912 р. на міжпартійній раді висловили підтримку Австро-Угорщині у разі виникнення війни з Російською імперією. Однак на нараді представники УСДП в особі В. Старосольського, Ю. Бачинського та М. Ганкевича заявили про те, що на перший план необхідно висувати питання політичної незалежності України, а не вірно-підданську ідею лояльності й підтримки Австро-Угорщини. Висунута проблема набула значного поширення, вийшла за межі Східної Галичини і 1–2 березня 1914 р. на V з'їзді УСДП закликала українських робітників Наддніпрянщини до боротьби з царатом та Російською імперією [1, с. 7].

Роз'яснюючи свою позицію щодо війни, В. Старосольський відкидав протиставлення австрофільської орієнтації "самостійницькій", "українській", підкреслював, що "політична самостійність України – це ціль наших змагань", тому австрофільська орієнтація галицьких українців "зродилася однудушно, без спорів та дискусій" і є не тільки "пануюча, але й одинока, бо не було спроби протиставити їй яку-небудь другу". Отже він, як і переважна більшість інших галицько-українських діячів, розглядав проавстрійську орієнтацію фактично як безальтернативну, вважаючи, що визволення України може настати лише внаслідок розпаду Російської імперії після поразки у війні або революції [5, с. 140].

Виходячи з даної проблематики, варто приділити увагу певній еволюції становлення поглядів В. Старосольського щодо питання політичної самостійності України.

Ще будучи студентом, В. Старосольський як один з основних ідеологів "Молодої України" (1900–1903 рр.), що стояла на позиціях визнання Російської імперії ворогом проголошення ідеї незалежності України, вважав, що саме царизм і самодержавство стоїть на заваді впровадження цієї ідеї у практичну реалізацію.

З часом, вступивши до лав УСДП і РУП, В. Старосольський контрабандним шляхом перевозив до Росії нелегальну літературу, що видавалася українськими й російськими соціал-демократами, підтримував емігрантів з Наддніпрянщини.

Під час першої окупації Галичини російськими військами, начальник жандармського управління Галицько-Буковинського генерал-губернаторства у розпорядженні від 27 січня 1915 р. оголосив його у розшук, а жандармерія м. Києва 18 серпня 1915 р. розіслала його фотографію в усі українські губернії як небезпечного ворога імперії [16, арк. 122–122зв.].

З початком Першої світової війни він разом з іншими старшинами підписує наказ про мобілізацію січових стрільців, входить до мобілізаційного комітету й організовує першу сотню УСС.

Про сформованість В. Старосольського як політика свідчить його входження до складу Головної української ради (ГУР) і Української боевої управи (УБУ). Досвід, отриманий В. Старосольським у діяльності в українських організаціях до Першої світової війни, дав йому змогу, згідно з ухвалою УБУ, керувати мобілізацією до лав УСС, забезпечувати легіон всім необхідним. 10 серпня 1914 р. він отримав повноваження від ГУР та УБУ утворювати розгалужену мережу місцевих мобілізаційних комітетів й контролювати їхню діяльність [21, арк. 6].

Зважаючи на те, що УСС в серпні 1914 р. утримувались за рахунок добродійних пожертвувань свідомого українського громадянства, для В. Старосольського проблема забезпечення добровольців була першочерговою й вимагала значних зусиль і особистих якостей

На шляху становлення стрілецькі товариства зустрічали значні труднощі, перш за все матеріального характеру, адже централізованого фінансування не було, а пожертвувань нечисленних меценатів не вистачало. Відчутною була відсутність чіткої, цілеспрямованої концепції стрілецького руху та розуміння провідниками стрілецтва способів досягнення мети, передба-

ченої статуту. Про це з болем констатував В. Старосольський у листі до митрополита А. Шептицького: "...стрілецький рух почався у нас під вражінням російсько-австрійської війни. Під вражінням хвилі вскорі припинився, бо не було вже цілі [...] рух не обчислений на дальшу мету, сьогодні є під вражінням Шевченкового свята" [15, арк. 1]. Автор листа також звертався до А. Шептицького з проханням як про матеріальну допомогу, так і про ідейну підтримку молодого стрілецтва.

Незважаючи на певну лояльність до австро-угорської влади напередодні Першої світової війни, В. Старосольський намагався захистити українське населення Східної Галичини від її репресій в ході так званої "руської зради", коли польська адміністрація краю, сфальсифікувавши інформацію, проводила арешти серед свідомої частини українства, звинувативши їх у "зрадництві" інтересів імперії Габсбургів.

Особиста позиція В. Старосольського проявилася в тому, що під час перебування легіону УСС у Стрию він та його однодумці відмовились від присяги на вірність Австро-Угорщині, декларуючи тим самим невірнопідданство імперії, а власне незалежну політичну ідеологію, суть якої полягала у перспективі здобуття повної політичної самостійності України [20, арк. 98]. Суть такої позиції була цілком виправданою, оскільки в основі тогочасної національної ідеї в діяльності В. Старосольського, була соборність українських земель, здобуття самостійності України. В. Старосольський не обмежувався у своїй політичній діяльності лише членством в ГУР та УБУ, а й досить тісно співпрацював зі СВУ, був співробітником видавництва, видавав окремі праці, виходячи з соціальних, політичних та національних умов того часу. У цьому контексті варто назвати його працю "Національний і соціальний момент в українській історії", видану СВУ у Відні 1915 р. [13, арк. 31 зв].

Власне В. Старосольському належить ідея об'єднання ГУР та СВУ в єдину українську організацію, яку він запропонував 20 грудня 1914 р. [20, арк. 80]. Основною мотивацією якої виступало єднання й згуртування національних політичних структур, досить близьких ідеологічно. Виходячи з домінуючої ідеї соборності українських земель, він вважав за необхідне об'єднатися з СВУ, оскільки це, на його думку, мало б сприяти втіленню в життя прагнення українців на власну державність. 5 травня 1915 р. було утворено Загальну українську раду (ЗУР), до якладу якої увійшов В. Старосольський й інші представники УСДП. Утім, розв'язання назрілих політичних проблем, він будучи представником ЗУР в легіоні УСС, виїхав з Відня 2 січня на фронт. Становище легіону дещо ускладнювалось такими обставинами, як: по-перше, невизначеністю й подвійністю політики австро-угорського командування, по-друге, суперечками ГУР та УБУ з безпосереднім командантом легіону М. Галущинським та значною частиною старшин, які визнавали лише військове командування. Щоб краще знати назрілі проблеми легіону УСС, В. Старосольський постійно перебував у середовищі військових, спочатку на посаді військового кореспондента, а 12 липня 1915 р. він отримав військове звання лейтенанта [18, арк. Зв.]. Звичайно, що це сприяло підняттю морального духу січовиків, але й мало позитивне значення для формування не лише національної свідомості, але й популяризацію ідей соборності українських земель.

В. Старосольський, перебуваючи серед січовиків, виконував не лише обов'язки військового кореспондента, але й намагався залагодити конфлікт між ЗУР, УБУ та керівництвом УСС. Власне конфлікт виник у самій УБУ, його корені пов'язані як з певними тогочасними чинниками, так і протистоянням між К. Трильовським та І. Боберським, а точніше між радикальним та національно-демократичним напрямками. Звісна річ, що це не сприяло авторитетові УБУ й викликало невдоволення старшин УСС й самого М. Галущинського. Тим більше, що це відобразалося не лише на діяльності В. Старосольського, але й легіону в цілому, оскільки не розв'язувалися нагальні проблеми щодо комплектації, забезпечення продовольством, військовим спорядженням тощо. Він навіть висунув ультиматум з цього приводу, заявивши, що складе з себе повноваження представника УБУ в легіоні [14, арк. 45 зв].

Інший аспект проблем, пов'язаний з протистоянням вже на рівні самого легіону УСС. Між власне стрілецькою старшиною, зокрема сотниками Д. Вітовським, В. Дідушком та командантом Г. Коссаком, підтримуваним С. Горуком, Р. Дудинським. Позиція Д. Вітовського й В. Дідушка полягала у тому, щоб реалізовувати ідею політичної незалежності та соборності українських земель, відповідно першочерговим завданням було популяризувати політику й культурно-

просвітницьку працю. До речі, В. Старосольський був прихильником саме такого підходу [9, с. 296–297].

Натомість С. Горук, Р. Дудинський, Г. Коссак основним завданням легіону вважали виконання обов'язку перед Австро-Угорщиною. До речі, якщо на початковому етапі домінувала "група Коссака", то вже в грудні 1915 р. більшість стрілецької старшини підтримувала Д. Вітовського й В. Дідушка [19, арк. 7]. Звичайно, що суть проблеми не вичерпується сказаним. На нашу думку, велику роль у цьому процесі відіграла політика подвійних стандартів Відня, а саме: небажання австро-угорської влади утворити повноцінну стрілецьку бойову частину, погане озброєння, небажання частини січовиків воювати за імперію тощо. На нашу думку, саме В. Старосольський належить важлива роль у припиненні конфлікту. Оскільки він запропонував січовикам не скаржитися на дії Г. Коссака до Відня, тому що це могло б дати привід військово-командуванню призначити командиром легіону неукраїнця. До речі, пізніше так і сталося.

Заслуга В. Старосольського полягає й у тому, що він не лише опікувався питаннями військового й матеріального забезпечення потреб легіону УСС, але й проводив значну ідеологічну роботу. Вважав її важливою в плані творення майбутньої Української держави, надаючи перевагу культурно-освітній та виховній діяльності.

В. Старосольський намагався обмежити вплив австро-угорського командування на легіон УСС щодо призначення старшинського складу, створення окремого польового суду, військового шпиталю у Львові тощо.

В. Старосольському належить авторство "Десяти заповідей Українських Січових Стрільців", у яких викладені основні положення боротьби УСС за незалежну Україну [9, с. 298].

Культурно-просвітньою та виховною роботою серед січового стрілецтва мала опікуватися так звана "Пресова квартира УСС", утворення якої ініціював В. Старосольський. Її завдання полягало у політико-ідеологічному забезпеченні виховного потенціалу стрілецтва на засадах честі, хоробрості, безкорисливості, об'єднанні зусиль в боротьбі за здобуття незалежності України. Логічним продовженням стало ініціювання В. Старосольським організації "Українського пресового бюро" при УБУ, як органу популяризації та інформування іноземної преси, особливо берлінської та віденської, про українські військові здобутки, а також ідеологічна пропаганда серед стрільців, українського населення Галичини та Наддніпрянщини [24, арк. 1–1 зв].

Важливим виховним аспектом у цьому контексті варто назвати запровадження військових одностроїв та відзнак для стрільців. Зокрема, В. Старосольський пропонував в гербі України поєднати лева і архангела Михаїла як уособлення Галичини та Наддніпрянської України, що символізувало б ідею соборності [9, с. 299]. Незважаючи на старання В. Старосольського, лише навесні 1917 р. було остаточно сформовано однострій січового стрілецтва.

Загалом, всю Першу світову війну В. Старосольський пройшов з січовими стрільцями. Як зазначав Степан Ріпецький, він був найкращим політичним теоретиком та публіцистом серед суспільства, а разом з Д. Вітовським вони були творцями ідеології УСС [10, с. 139, 322].

У 1917 р., під час вишколу УСС у Розвадові (Львівська область), В. Старосольського було призначено ад'ютантом майора М. Тарнавського, який командував вишколом [7, с. 401]. У травні цього ж року відбулась нарада усіх формацій Легіону УСС. Після довгої дискусії, було вирішено розформувати УСС, оскільки Україна уже визволена. Проти цього виступив кошовий Н. Гірняк, який отримав підтримку В. Старосольського, однак вони були в меншості. Проте, 24 липня 1917 р. у Відні відбувся новий з'їзд, який затвердив попереднє рішення меншості [6, с. 465] і це було позитивним моментом, оскільки УСС відіграли основну роль в листопадових подіях 1918 р.

В. Старосольський взяв безпосередню участь в організації Листопадового зриву. У першій половині жовтня він увійшов до складу Центрального військового комітету, утвореного Іваном Рудницьким у вересні 1918 р. на основі Віденського революційного гуртка, створеного 31 травня 1917 р. Ініціатором обрання до нього В. Старосольського був Н. Гірняк [3, с. 143].

Проте, повністю внести свій вклад у творення ЗУНР В. Старосольському не вдалося. Причиною цього було те, що, приїхавши з Чернівців до Львова, 2 листопада 1918 р. він потрапив у полон до польських військових на станції Перзенківка [4, с. 118]. Слід зазначити, що дещо раніше за згодою ПКЛ та українського уряду В. Старосольський був при-

значений "парламентарем та мировим посередником" [2, с. 1]. Спочатку його було вивезено у табір в Баранові [23, арк. 58], а пізніше перевезено в Домб'є. Правда, у Баранові В. Старосольського, як і усіх інших, внесено у списки не як військовополоненого українського війська, а як інтернованого [22, арк. 36].

Незважаючи на те, що перший раз його було обміняно за допомогою Червоного Хреста ще в листопаді 1918 р., а згодом на початку 1919 р. – вдруге, у полоні він перебував до жовтня 1919 р. [17, арк. 36].

Після повернення з полону, В. Старосольський опиняється в Кам'янці-Подільському, де в цей час перебували українські уряди. Його запрошують у Кам'янець-Подільський університет. Окрім цього, він стає заступником міністра закордонних справ УНР в уряді Ісаака Мазепи [17, арк. 58]. На час перебування на цій посаді, диктатор ЗОУНР звільнив його від військової служби аж до відкликання із займаної посади [25, арк. 3].

В. Старосольський інколи виконував й обов'язки міністра закордонних справ, коли останній, з тих чи інших причин, був відсутній. Не останню роль він відігравав у фінансових справах, які стосувалися міністерства [25, арк. 1, 7–19].

Під час перебування В. Старосольського на посаді заступника міністра закордонних справ було підписано між Польщею та УНР Варшавський договір 1920 р. Про ставлення Володимира Старосольського до цього акту можна судити виходячи із заяви, яку він зробив в ході дискусії у Місії УНР до Варшави: "після цілого ряду уступок, наші потреби висловлюються в формі бажання, в той же час, коли ми повинні ставити їх як умов'я, невиконання яких потягає за собою уневажнення цілого договору. Особливо один пункт Декларації є цілком неможливий до прийняття нами – це пункт про Галичину. Придніпрянська Україна нині не може допомогти Галичині, але і шкодити їй не мусить. А зазначеним пунктом Декларації Уряду українського відбирає з-під ніг ґрунт єдиному клаптику української землі, який вже дістав з боку Антант певне міжнародне правове положення не знаємо, що чекає Україну в найближчому часі. Отже при скрутному положенні України – Галичина знову могла б зіграти роль українського Піємонту" [12, с. 90].

Разом з урядом Директорії УНР він змушений був залишити Кам'янець-Подільський і опинився у Відні, де основні свої зусилля спрямував на наукові дослідження та фахову діяльність [17, арк. 58].

Отже, можна сказати, що Перша світова війна і національно-визвольні змагання це окремих етап у житті і діяльності Володимира Старосольського. Ще напередодні війни він прийшов до висновку, що єдиним доцільним кроком до здобуття прагнень українців на даному етапі є "витворити ідеологію Самостійної України і її запоруку – мілітарну силу – це задача найближчих днів... поки ще час..." [11, с. 350]. Як наслідок він опинився в лавах УСС, з якими пройшов усю війну. Польський полон 1918 р. не дав йому змоги повністю реалізувати своїх можливостей і прислужитися, але він повернувся і намагався зробити це на посаді заступника міністра закордонних справ в уряді Директорії УНР Ісаака Мазепи. Проте і на цій посаді він пробув недовго і на початку 1920 р. переїхав у Відень, де розпочався абсолютно новий етап його життя та громадсько-політичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Борба. – 1914. – Ч. 2–3. – С. 7. 2. Вперед. – 1918. – Ч. 13. – 14 грудня. – С. 1. 3. Гіряк М. Львів у воєнних роках 1914–1918 // Наш Львів: Ювілейний збірник 1252–1952. – Нью-Йорк, 1953. – С. 137–144. 4. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. – Нью-Йорк–Ванкувер, 1973. 5. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150. 6. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від найдавніших часів до 20-х рр. ХХ ст.) / Упорядник Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1992. 7. Купчинський Р. Володимир Старосольський / Роман Купчинський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 401–403. 8. Лазарович М. Легіон Українських Січових Стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с. 9. Огородник Т. Громадсько-політична діяльність В. Старосольського у період Першої світової війни (1914–1918) / Тарас Огородник // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 2007. – Вип. 15. – С. 289–304. 10.

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона калина, 1956. 11. Старосольський В. Товариство "Січових Стрільців" у Львові / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 349–352. 12. Старосольський Ю. Шляхами предків / Юрій Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 3–115. 13. ЦДАВОВ України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 13. – 59 арк. 14. ЦДАВОВ України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 25. – 81 арк. 15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДДА у м. Львові). – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 121. – 61 арк. 16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. 17. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2239. – Арк. 55–62. 18. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 1. – 146 арк. 19. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 7. – 23 арк. 20. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 11. – 189 арк. 21. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 12. – 72 арк. 22. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 13. – 61 арк. 23. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 14. – 58 арк. 24. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 49. – 80 арк. 25. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 51. – 24 арк.

Yuriy Drevnitskyy

VOLODYMYR STAROSOLSKYY IN UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION COMPETITIONS 1914–1920

In the article activity of Volodymyr Starosolskyy in the rows of cut shooters, to Main Ukrainian advice and Ukrainian battle right, on position of deputy of foreign affairs UNR minister in a government I. Mazepa is analysed.

УДК 94 (477)

Богдан Якимович

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПИСЬМЕННИКА-ПРОСВІТЯНИНА (ДО 140-РІЧЧЯ "ПРОСВІТИ")

У студії, що ґрунтується на зібраних в архівах, періодиці та з рідкісних приттєвих видань, що опублікував автор, зроблено спробу охарактеризувати письменника, правника, громадського та державного діяча А. Чайковського також як активіста товариства "Просвіта", учасника просвітнянських видавничих програм. Звернено увагу на просвітницьку тематику художньої, мемуарної та епістолярної спадщини А. Чайковського.

Андрій Чайковський належить до числа тих українських особистостей, життя яких від молодого віку було якнайтісніше пов'язане з товариством "Просвіта". Взаємини майбутнього письменника і громадського діяча з "Просвітою" почалися фактично ще з юнацьких років. Як свідчить А. Чайковський у своєму життєписі від 17 січня 1926 р., написаному на замовлення Головного виділу "Просвіти", він, навчаючись у Самбірській гімназії, за спонукую Мірона Мальчевського, судового працівника, в 1873 р. заснував там "Студентську громаду", підтримував зв'язки з такими ж організаціями у Львові, Тернополі, Станислававі, Бережанах, читав та поширював просвітні книжки [1, с. 274]. Ця діяльність, коли фактично формувався світогляд юнака, мала виняткове значення для його майбутнього.

Як відомо, документальна спадщина цих "Громад" галицької середньошкільної та й, врешті, студентської молоді (організованих на взірець наддніпрянських "Громад" 60–70 років XIX ст.) мала сумну долю – коли у Львові розпочалися так звані "соціалістичні процеси" (злочасні арешти Івана Франка, М. Павлика й товаришів) – ці документи були знищені. Щодо самбірської громади маємо детально описану її діяльність в автобіографічній повісті А. Чайковського "Своїми силами", що єдиний раз побачила світ за життя письменника у Львові в 1902–1904 рр. і є одним з найрідкісніших його творів [2]. Аналіз і співставлення повісті "Своїми силами" з реальними подіями дозволили нам констатувати: цю повість можна вважати історичним джерелом для вивчення громадської діяльності та формування світогляду українофільської (народовецької) гімназійної (передовсім) та студентської молоді середини і другої половини 70-х років XIX ст. на прикладі життя А. Чайковського [3, с. 242].

Андрія Чайковського можна по праву назвати одним з професійних просвітян. Він вписався до "Просвіти" ще 1877 р. [4, с. 429]. Восени 1878 р. заступив посаду чиновника Головного віділу, отримуючи місячно 15, а згодом 20 золотих ринських місячної платні. Це стало можливим тому, що другий (за чергою) голова "Просвіти" Юліян Лаврівський домігся від Галицького сойму підмоги товариству, що дало можливість утворити при централі штатну одиницю [5, с. 200–201]. На третьому році перебування у Львові, А. Чайковського обрали головою студентського товариства "Дружній лихвар", він стає одним із засновників "Кружка правників" [6, с. 181–189]. У "Просвіті", на час його приходу на працю, у діловодство велось погано. З обранням нового віділу в особі професора політехніки Юліяна Медвецького та гімназійного професора Дам'яна Гладилевича (майбутнього родича Андрія Чайковського по лінії його дружини Наталії, яка була рідною сестрою Дам'яна) [7, с. 197–210] Чайковському вдалося багато чого зробити. Насамперед навести порядок у веденні документації, він давав свої поради й щодо видавничої діяльності "Просвіти". Пропрацював А. Чайковський в товаристві до січня 1882 р. – аж до мобілізації 77-го полку піхоти, де був при резерві, на придушення повстання в Боснії й Герцеговині. Про це написано його твір "Спомини з-перед десяти літ", який помітив і схвально оцінив Іван Франко.

У 1884 р. А. Чайковський склав суддівський іспит і впродовж 1884–1886 рр. практикував у Самборі в канцелярії адвоката Феліціана Яцьковського, після чого в 1886 р. переїхав до Бережан, де 1890 р. відкрив власну адвокатську канцелярію.

Приїхавши до Бережан, А. Чайковський занурився у громадську працю. Народовецький рух в повіті був доволі слабкий. За дослідженнями О. Седляра наприкінці 1895 р. на Бережанщині не було навіть п'яти читальень "Просвіти", тоді як в сусідній Рогатинщині їх налічувалось 11 [8, с. 326]. З перших днів свого перебування в Бережанах, А. Чайковський розпочав активну працю на громадській ниві, разом зі суддею Дам'яном Савчаком уперше в історії Бережанщини почали об'їздити села повіту з метою підвищення свідомості селян. За короткий час зрушення були вкрай позитивними – читальні "Общества им. Качковского" поступаються читальням "Просвіти", філію якої в Бережанах очолив А. Чайковський [9, с. 79]. Очевидно, ця реальна справа дала свої результати: у 1919 р. не було в повіті села, навіть присілка, в яких би не було читальні "Просвіти", а в більших – навіть декілька [9, с. 101].

Певна річ, що ця робота не могла здійснюватися без поширення просвітніх видань, адже кожна читальня вимагала української книжки, фахових промовців, які уміли б донести до селян українське слово. І серед діячів Бережанщини на зламі століть у цьому процесі важливе місце посідав А. Чайковський, вміло поєднуючи фахову адвокатську діяльність з громадською працею (просвітницька робота, організація співочого товариства "Боян", аматорських театральних гуртків, каси "Надія", антиалкогольної пропаганди, "Січей" тощо).

Хронічна українська недуга – самоїдство – призвела до того, що перед початком Першої світової війни, А. Чайковський покинув Бережани і перебрався до рідного Самбора, але його заслуги в просвітницькому русі Бережанщині є надзвичайно вагомими.

Замешкавши після закінчення Львівського університету у провінції, якогось впливу на діяльність Головного віділу "Просвіти" А. Чайковський мати не міг. Однак його письменницька діяльність: книжки, що виходили з-під пера автора, працювали на просвіту галицьких українців, друкувалися й за межами краю, зокрема й за океаном – в США, Канаді, Бразилії. "Матеріали до бібліографії А. Чайковського", які уклали автор цих рядків з Оленою Канчалабою та покійним Мирославом Морозом [10, с. 493–502] фіксують окремі книжкові видання письмен-

ника, що побачили світ накладом Товариства "Просвіта" (подаю за абеткою): "Богданко" (1934), "Бразилійський гаразд" (1896), "Децо про алкоголь" (1928), "Бібліотека "Життя і Знання", "Не піддавайся біді" (1908), "Образ гонору" (1855), "Сонце заходить" (1930), "Украдений син" (1939) – всього сім книжок. Окрім того, покажчик видань "Товариство "Просвіта" у Львові" [11] фіксує твори А. Чайковського в Ілюстрованих народних календарях Товариства "Просвіта" – річниках на 1906, 1916, 1917, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932 роки. Окрім того, зафіксовано ще надруковане без прізвища автора окреме видання оповідання "За козацьким хлібом" (1916)*, "Не було виходу" (1927), низку публікацій в газетах "Читальня" (1893–896), журналі "Життя і Знання" (1927–1939). Можемо стверджувати: факт, що А. Чайковський у міжвоєнний період був третім за популярністю письменником в Західній Україні (після Тараса Шевченка та Івана Франка), велика заслуга належить "Просвіті".

А. Чайковський помер в Коломиї 2 червня 1935 р. Сумна звістка про смерть заслуженого діяча культури облетіла Галичину. Львівські письменники вшанували його пам'ять в понеділок, 3 червня 1935 р. в своїй домівці на жалобному засіданні та відрядили на похорон до Коломиї Романа Купчинського. Повідомлення (клепсидри) про смерть А. Чайковського на мурях Львова розклеїло також товариство "Просвіта", а на просвітянському будинку на знак жалоби широковідомого просвітянина було вивішено чорний прапор [12].

Урешті, "Просвіта" належно відзначила заслуги А. Чайковського ще за життя – він отримав як один із 69-ти заслужених просвітян звання почесного члена товариства [5, с. 142–152].

За ініціативи автора цих рядків, О. Седляр підготував до друку 51 листа А. Чайковського за 1892–1935 рр., що зберігаються у фонді товариства "Просвіта" (ф. 348, оп. 1, спр. 1022, 1026, 6636) Центрального державного історичного архіву України у Львові [13, с. 401–432]. Отже, маємо право стверджувати, що письменник листувався з централею "Просвіти" впродовж усього життя, починаючи, після свого переїзду до Бережан. Це листування можна поділити на два періоди: перший – 1892–1909 рр.; другий – 1925–1935 рр. У першому періоді, починаючи від першого листа до Головного віділу "Просвіти" йшлося про те, щоб створити в Бережанах філію товариства та листування вже як першого голови філії зі своїм львівським керівництвом; у другому йдеться в основному про взаємини письменника із просвітянськими видавництвами. Саме нововіднайдені та опубліковані нами документи разом з дослідженням галицької періодики дають можливість установити перебіг простої, здавалось би в умовах Австро-Угорської конституційної монархії, справи – заснування філії товариства в Бережанах та встановити точно, коли це було.

Зять письменника, Володимир Бемко, пишучи в еміграції історико-географічний нарис "Бережани – Бережанщина", який вперше побачив світ у збірнику "Бережанська земля" [14], торкаючись питань функціонування "Просвіти" на Бережанщині про дату заснування бережанської філії він не пише нічого [15, с. 101]. А втім це дуже цікаве питання, котре потребувало документального підтвердження.

А. Чайковський написав листа до Головного віділу "Просвіти" 12 червня 1892 р., після того, як гурток української інтелігенції (очевидно, за його ініціативи) 9 червня поточного року прийняв einstimmig ухвалу "засновати в Бережанах повіту судового Бережани – Козова, філію товариства "Просвіта". А далі пише, що філія мала би уконституюватися пед 15 липня того року [16, с. 402]. До вельми цікавої інформації з того листа належить його прохання до віділу надіслати йому "поіменний спис тих членів товариства "Просвіта", для котрих вислаєся видавництва товариства до місцевостей нашого повіта, а іменно на пошту Бережани, Куряни, Конюхи, Литятин, Козова, Ходачків великий (місцевість Городище), Козлів. Імен тих треба нам для переведення організації філії" [16, с. 402]. Як бачимо, отримавши інформацію про передплатників просвітянських видань, з їх кола можна було би формувати актив майбутньої філії. Листування з Головним віділом велось регулярно – в листі (прилозі, себто додатку) від 8 травня 1895 р. (sic!) він надсилає "оштемпльоване подане о засноване філії тов. "Просвіта" в Бережанах. а 5 штемплів до прилог а 15 кр. Прилоги тії прошу долучити від се-

* Це могло статися навіть на пропозицію відомого діяча української культури і високого урядовця Російської імперії Дмитра Дорошенка, щоб зайвий раз в умовах російської інвазії краю не наражати відомого "мазепинця" *В. І. Л. К.*

бе, понеже посиlane их звідси потягнуло би за собою більші видатки поштові". Дописка на документі когось з працівників централі: Переслано до Намісництва 12/5 895 [16, с. 403].

Так коли все ж таки засновано філію "Просвіти" в Бережанах? У цей час в Бережанах були засновані товариства "Бережанський Боян", "Селянська рада", але розпочати діяльність філії було годі. А. Чайковський навіть писав до Головного віділу товариства: "Прошу також не числити на місцеві сили, бо тут нема кому. Тут лінь, апатія і тьма кромешная, тай я сам, либонь, як вважаю по деяких споминах, тою недугою заразився" [13, с. 405]. Не без допомоги Головного віділу філію "Просвіти" бережанці організували 29 червня 1899 р. під час проведення просвітньо-економічного віча, коли й було обрано її перший віділ, який очолив А. Чайковський [17]. Отже, від зародження ідеї до її реалізації пройшло аж сім років! Очевидно, крім апатії місцевих українців, до того спричинилися й інші фактори, насамперед домінування польського антиукраїнського елемента в місцевій та крайовій урядових структурах.

Багато просвітянських ідей А. Чайковського можна почерпнути з листування письменника з Іваном Опенком, який привіз з Вінніпеґу та підготував до друку о. проф. Юрій Мицик і які в повному обсязі, без жодних скорочень, побачили світ в четвертому (додатковому) томі нашого видання [16, с. 421–511] – всього 68 листів. Тут письменник подає своєму приятелю інформацію (лист від 14.10.1924 р.) про відвідини у Львові просвітянських заходів [16, с. 431]; про пропозицію "на анкеті в справі української мови в середніх школах вирішили запропонувати кураторії до затвердження, щоб усі мої історичні оповідання прийняти як обов'язкову лектуру в середніх школах (лист від 2.01.1925 р.) [16, с. 433]; про безсоромність галицьких видавців, зокрема й М. Таранька, котрий за видання книжечки "За сестрою" давав гонорар в кількості 100 прим. натурою (лист від 15.03.1925 р.); [16, с. 437] про написання сценарію кінофільму "Козацька помста" німецькою мовою (лист від 4.12.1925 р.) [16, с. 449]; про те, що найкращу оцінку його творам дають не професійні критики, а школярі (лист від 24.08.1926 р.) [16, с. 458]; про проникнення клерикалів в "Просвіту", земельний банк, "Рідну школу" (лист від 17.06.1931 р.) [16, с. 492]; про безчинства супроти Т. Шевченка галицьких комуністів на Покуттю (найпотужніші осередки КПЗУ виникли недалеко від Коломиї, на Снятинщині в містечку Заболотові та в довколишніх селах) під час проведення Шевченківських святкувань (лист від 24.04.1932 р.) [16, с. 496]; про захоплення галицької публіки детективами та еротикою (лист від 19.12.1932 р.) [16, с. 501]; про читання в коломийській читальні "Просвіти" циклу лекцій про козацьку історію (лист від 4.02.1933 р.) [16, с. 505]; про надсилання до Коломиї краківською "Просвітою" портретів Б. Лепкого (лист від 4.02.1933 р.) [16, с. 507] та ін. Скрупульозний аналіз цих документів з науковими висновками про діяльність письменника, зокрема як і просвітянського діяча, ще чекають на свого дослідника.

Нагадаю також, що вельми цікаві просвітянські ідеї неодноразово висвітлював А. Чайковський у своїй численній публіцистичній спадщині (як приклад – про необхідність співпраці на просвітянській ниві товариства "Просвіта", "Січей", "Соколів") [18, с. 548–554].

А. Чайковський належав до тих діячів, які полишили після себе низку мемуарних матеріалів, що є безцінними матеріалами нашої історії. Ми у своїх студіях про життя та діяльність А. Чайковського вже не раз звертали увагу на його знамениті "Чорні рядки" про час його урядкування на посаді повітового комісара ЗУНР у Самборі, але, передовсім в контексті державного діяча [19, с. 15–16]. Проте в багатьох його спогадах – про В. Яворського, Д. Гладилевича, наведених вище про Д. Савчака та ін. він подає співпрацю з померлими друзями й на просвітницькому полі.

До його видавничого доробку належить публікація багатьох творів у виданнях Руського (Українського) педагогічного товариства, дочірньої організації Товариства "Просвіта" – це тема окремого великого дослідження. Наведу лише його думки з реферату "Рідна школа". Її завдання, організація, шкільні закони. Як їх вести – середники до переведення її завдань. Реферат на сходинах кружків". Ця праця написана 1927 р. і зберігається в відділі рукописів Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві [20, арк. 41–65]. Річ у тім, що вже на схилі свого віку А. Чайковський очолив у Коломиї громадський осередок "Рідної школи", котрий утримував жіночі учительську семінарію та гімназію, народну школу [16, с. 461]. Обійняти цю важливу, але дуже клопітну посаду, заставило як завжди його загострене почуття національного обов'язку, про що він писав в листі до І. Огієнка [16, с. 461–462].

У рефераті А. Чайковський ставить найголовніші проблеми українського шкільництва на Покуття, що, врешті, є типовим для усього українського шкільництва на теренах окупованих Польщею українських земель. Полишене повністю на опіку українців, позбавлене державної підтримки, українське шкільництво утримувалося українцями краю, а організаційною громадською структурою була управа "Рідної Школи" у Львові та її структури в усіх повітах Галичини. Один з узагальнювальних і засадничих думок, які він там наводить, причому починаючи свою працю – це про значення "Рідної школи" для виховання патріотів свого народу. "Не віднині чуємо клич: "Рідна школа", та не всі це розуміють, а дехто не хоче розуміти. Чим народ культурніший, тим більшу вагу прикладає до школи. Без школи немає культури, в школі будучність народу. Там виховують наших дітей, які по нас стануть горожанами. Наші наслідники повинні бути розумніші за нас, бо світ і наука поступає, і те, про що старі люди не знали, сьогодні знають всі і з того знання користають... Отож школа має завдання підготовляти молодь на добрих і пожиточних горожан. Пожиточних в першу чергу для себе самих, а опісля для громадянства, для народу" [16, с. 581]. І далі: "...не той патріот, що виконує свої обов'язки і робить те, що повинен робити, але той, хто робить для Батьківщини щось понад свій обов'язок, робить це без власної користи, а лише тому, що добро Батьківщини цього вимагає, і він для неї посвячується. Але таких патріотів, людей з любов'ю до свого рідного, з почуттям громадянського обов'язок може виховати лише своя школа у своїй державі. В чужій державі, так як ми тепер живемо, державна школа таких людей не виховає" [16, с. 581].

Як бачимо, вельми актуальні слова для нашого сьогодні, бо яких українських патріотів виховує нині школа в Донецькій, Луганській областях і, особливо, в Криму? Шкода, що цього ніяк не можуть зрозуміти в Києві, не говорячи вже про те, кого виховує в сучасній українській державі "рускоязычное украинское" телебачення.

У рефераті піднято важливі питання про т.зв. "прилюдність" приватних шкіл, без якої документи про навчання не визнає держава, тобто навчання має вестися за обов'язковими навчальними програмами, але в школах має бути український дух. У ситуації, що склалася, А. Чайковський дохідливо пояснює необхідність особистої пожертви на "Рідну школу" від кожного з 3,5 млн. українців. Мова йде про т.зв. "добровільний податок" – автор наводить приклад, коли 1,5 млн. хорватів на освітні цілі зібрали перед Першою світовою війною 5 млн. корон. Якщо врахувати, що на потреби "Рідної школи" українець жертвуватиме хоч би 1 золотий щорічно, то цієї збірки вистарчило б на вирішення основних потреб українського приватного шкільництва, тобто "Рідна школа" могла би утримувати свої школи безкоштовно, а "український народ виставив би собі найкраще свідоцтво своєї життєздатности" [16, с. 588–590].

Письменник високо оцінював організаційну структуру галицької "Просвіти". У статті "Як нам повести Січову організацію" (1912), у якій йдеться про організаційне впорядкування соціальних та січових організацій, необхідність об'єднання їх під одним проводом, А. Чайковський, як отаман Бережанської "Січі", пропонував долучитися й "Просвіті", оскільки одним із завдань цих структур були просвітницька діяльність [16, с. 553].

Виступаючи 3 березня 1929 р. в Коломиї з нагоди 40-річчя своєї письменницької та громадської праці, Андрій Чайковський зазначав, що: "Мені байдуже, чи мої письменницькі праці перейдуть до світової письменницької скарбниці. І я не писав на експорт, лише для свого лютого, дорогого українського народу. І я щасливий сьогодні, що мої простенькі праці зайшли під селянську стріху і там її радо прийняли." [21, с. 5]. Саме "Просвіта" ставила одним з найголовніших своїх пріоритетів донесення друкованого слова до найширших мас галицьких українців. А. Чайковський був одним з провідних і активних реалізаторів головних просвітянських завдань.

Насамкінець кілька узагальнювальних висновків:

По-перше, галицьке Товариство "Просвіта" з перших днів від свого створення стало одним з найактивніших пропагаторів творів Т. Шевченка – до речі, в "Народному календарі на 1872 р." опубліковано низку Шевченкових поезій (як також і творів Маркіяна Шашкевича). Відомо, першої пори особливу підтримку "Просвіта" надавала шкільництву, нашвидкуруч, літографським способом випускаючи підручники для потреб тоді єдиної української академічної гімназії, заснованої 1867 р. За перші вісім років (1869–1876) з друку виходять 24 підручники з різних галузей знань [11, с. 5]. Одним з перших українознавчих підручників була "Руска читанка для низших клас середніх шкіл" (у 2 частинах) – ч. 2 уклад О. Партицький. Там опубліко-

вано низку творів Т. Шевченка і розвідок про нього. А сам А. Чайковський (врешті, аналогічні думки можна навести зі спадщини І. Франка, інших галицьких письменників), що з нього українця творив Т. Шевченко [22, с. 274]. Урешті, це й була його місія, яку Т. Шевченко, попри перешкоди російської державної системи, гідно виконав для свого народу.

По-друге, творчість Т. Шевченка, пронизана звеличенням козацької доби в історії нашого народу захопила А. Чайковського, і зробила з нього врешті-решт одного з найвідоміших повістярів козаччини якого по праву можна вважати українським Генриком Сенкевичем. Тут – важливе уточнення. Якщо Г. Сенкевич повністю, за зразком А. Дюма, ігнорував у своїх творах історичну правду, то писання А. Чайковського на історичні теми зовсім протилежні. Як згадував його син Микола, відомий математик і професор Одеського та Львівського університетів, "До роботи над історичними повістями батько готувався дуже солідно: читав та конспектував всі доступні йому військові джерела – українські, польські, російські" [23, с. 112]. Особливо цінними є його описи козацького мистецтва, передовсім тактики ведення бою, що є доброю лектурою не лише для пересічного читача, але й для професійних істориків. А це теж пряма заслуга Товариства "Просвіта".

По-третє, просвітницьких питань А. Чайковський торкався в усіх напрямках своєї спадщини – в літературних творах, в численній публіцистиці та мемуаристиці.

По-четверте, і останнє, мабуть, найістотніше. Те, що людність Галичини, попри важкі і довгі часи різних окупацій, зберегла свою високу свідомість та національну самобутність, великою мірою є наслідком діяльності товариства "Просвіта" та її провідних діячів. Творцями багатьох суспільно-політичних, в тому числі й парамілітарних організацій ("Соколів", "Січей", "Пласту", січово-стрілецьких товариств) були або діячі "Просвіти", або її вихованці. Розгорнувши широку видавничу діяльність, орієнтуючись на приклад свого геніального сучасника і навчителя Івана Франка [24–25], охопивши весь край своєю структурою, "Просвіта" готувала патріотів, які згодом стали в обороні рідного краю, боролися за Українську Державу над Дніпром і Дністром. І цьому, напевно, найголовніша заслуга організації перед усім українським народом.

Список використаних джерел

1. Андрій Чайковський. Спогади, листи, дослідження: У 3 т. / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра.; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. 2. Чайковський А. Своїми силами: В 3 т. – Львів, 1902 – 1904. – 530 с. (Літературний додаток "Діла": Б-ка найзнаменитіших повістей. – т. LXVII, LXIX). 3. Седляр О., Якимович Б. Повість Андрія Чайковського "Своїми силами" як джерело до вивчення його життя та громадської діяльності у 60–70-ті роки XIX ст. // Парадигма: Ювілейний збірник на пошану Любомира Сеника. – Львів, 2004. – Вип. 2. – С. 242. 4. Лист А. Чайковського до Головного виділу Товариства "Просвіта" з Коломиї від 23 лютого 1934 р. // Андрій Чайковський. Спогади ... Т. 2. – С. 429. 5. Нарис Історії Матірнього Товариства "Просвіта" і огляд просвітних товариств у Канаді. – Вінніпег, 1968. – С. 142–152, 200–201. 6. Чайковський А. "Мої спомини про Івана Франка" // Андрій Чайковський. Спогади... Т. 1. – С.181–189. 7. Якимович Б. Генеалогія родини Чайковських // Андрій Чайковський. Спогади.. Т. 3. – С. 197–210. 8. Седляр О. Взаємини Андрія Чайковського та Івана Франка // Андрій Чайковський. Спогади... Т.3. – С. 326. 9. Бемко В. Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис // Бережанщина у спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 79, 101. 10. Матеріали до бібліографії. Твори Андрія Чайковського // Андрій Чайковський. Спогади... Т. 3. – С. 493–502. 11. Товариство "Просвіта у Львові: Показчик видань 1868–1939 / Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника / Укладачі О. Г. Бербека, Л. В. Головата. – Львів, 1996. – 580 с., іл. 12. Діло. – 4 черв. 1935. – № 145. 13. Андрій Чайковський. Спогади... Т.2. С. 401–432. 14. Бережанська земля: історично-мемуарний збірник / Комісія регіональних дослідів і публікацій. Голова проф. В. Лев. Укр. архів. – Т. 19. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 877 с. іл. 15. Бемко В. Філія Товариства "Просвіта" // Бережанщина у спогадах емігрантів. – Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во, 1993. – С. 101. 16. Андрій Чайковський. Спогади ... Т. 4. – С.401–405, 421–511, 548–590, 461–462, 581, 553, 588–590. 17. Просвітньо-

економічне віче в Бережанах // Діло. – 22 черв. (4 лип.) 1889. – Ч. 105. 18. Чайковський А. Як нам повести січову організацію // Андрій Чайковський. Спогади... Т. 4. – С. 548–554. 19. Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність // Андрій Чайковський. Спогади... Т. 1. – С. 15–16. 20. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 124. – Од. зб. 57. – Арк. 41–65. 21. Андрій Чайковський. Спогади... Т. 1. – С. 5. 22. Чайковський А. Мій життєпис // Андрій Чайковський. Спогади ... Т. 1. – С. 274. 23. Чайковський М. Андрій Чайковський // Український календар на 1965 рік. (Варшава). – 1964. – С. 112. 24. Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність // Андрій Чайковський. Спогади... Т. 1. – С. 13–18. 25. Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.: портр, іл. 26. Якимович Б. Іван Франко як книгознавець і видавець (90-ті роки XIX ст. – 1916 р. Автореферат дис. ... доктора історичних наук, Київ 2008 р. – 38 с.

Bohdan Yakymovych

ANDRIY CHAYKOVSKYI: A SKETCH OF THE PORTRAIT OF THE WRITER AND ENLIGHTENER (TO 140 ANNIVERSARY OF THE "PROSVITA" SOCIETY)

The article attempts to characterise Andriy Chaykovs'kyi, a writer, lawyer, civic activist and statesman, member of the "Prosvita" society and educational publishing programmes. This study draws on the material published by the author based on the periodicals and rare publications, collected in several archives. The focus is made on the enlightening topics of the artistic, memoir and epistolary heritage of Andriy Chaykovs'kyi.

УДК 94 (477)

Надія Білик

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті на основі архівних джерел та друкованих матеріалів досліджено діяльність Б. Лепкого, співробітника товариства "Просвіта".

Головними напрямками своєї діяльності Богдан Сильвестрович Лепкий вважав письменництво та науку, що найяскравіше могли виявити самобутність української культури, тим самим пробудити національні почуття і виховати національну свідомість українців. Водночас митець брав безпосередню участь у громадсько-суспільному житті українського загалу кінця XIX – першої половини XX ст.

Окреслюючи місце Богдана Лепкого в національно-державному відродженні, не можна оминати тісної співпраці митця з "Просвітою". Багатогранна діяльність письменника, як активного члена товариства, не стала досі предметом окремого дослідження. У монографії "Богдан Лепкий" авторка статті розглянула окремі аспекти співробітництва діяча з організацією галицьких українців [1]. Вперше до цієї проблеми звернувся учасник тих подій З. Кузеля у спогадах про Б. Лепкого [2]. Сучасні дослідники у працях, присвячених діяльності "Просвіти", лише фрагментарно зверталися до постаті Б. Лепкого, тому основним завданням нашої студії є введення до наукового обігу архівних документів і друкованих матеріалів, що висвітлюють різнобічну діяльність Б. Лепкого впродовж 1894–1941 рр., аналіз напрямків співпраці діяча з товариством у цей період.

У кінці XIX ст. активним членом "Просвіти" був батько письменника, о. Сильвестр Лепкий, котрий заохотив сина до роботи на народній ниві. Як згадував Зенон Кузеля, Богдан Лепкий, навчаючись у Львівському університеті, брав участь у впорядкуванні бібліотеки "Просвіти" разом з І. Белеєм [2, с. 35]. Відтоді культурно-громадська діяльність митця, зокрема його літературна спадщина, тісно переплелись зі здобутками товариства у національно-духовній історії України.

Так, дружні взаємини І. Белея, тоді редактора газети "Діло", з молодим письменником сприяли появі друком першого прозового твору Б. Лепкого. У коментарях до "Писань" митець зазначав: "Перше оповідання, яке я написав, називалося "Шумка". Я тоді був студентом філософії у Львові, помагав Іванові Белеєві порядкувати бібліотеку "Просвіти" і передав йому цей першодрук до прочитання. Він помістив "Шумку" в одному з фейлетонів "Діла" і таким чином заохотив мене до дальшої літературної праці. Була це чисто моральна понука, бо про гонорар я тоді й не думав.

За "Шумкою" пішло "На палеті" (чотири поезії в прозі), довше оповідання "В лісі" і цілком довге, котрого імені не тямлю (мабуть, "Дивак") [3, с. 457].

У примітках до ювілейного двотомника письменник також зауважував, що примірники "Діла" не зберігав, тому перелічені твори не було передруковано у жодному збірнику прози [4, с. 375]. Водночас митець сам дезінформував лепкознавців, вказавши, що "Шумка" вийшла друком у 1895 р., і помилку було продубльовано в дослідженнях літературної спадщини письменника, хоча насправді ця подія мала місце роком раніше. З "Шумкою" український читач вперше познайомився на сторінках щоденника у числі 95 від 21 березня 1894 р.

Прихильний до молодого автора І. Белей опублікував на сторінках газети "Діло" й оповідання "Дивак" (1898) про маляра Михайла Троцького. Прототипом головного героя став живописець Стоцький, що жив у Бережанах неподалік помешкання автора [3, с. 457]. Варто зауважити, що згадана творчість митця тільки починає входити в наше духовне життя, оскільки лише в 2007 р. побачило світ видання невідомої спадщини подвижника національно-культурного відродження [5]. (У книгу ввійшли, водночас, поезії й оповідання Б. Лепкого, надруковані в просвітянських часописах 20-х рр. XX ст. – *Н.Б.*)

Товариство "Просвіта" пропагувало українську культуру не тільки в Східній Галичині, а й за межами краю. В цьому контексті надзвичайно яскравою сторінкою в історії організації записалася діяльність Богдана Лепкого як "амбасадора" українства в Польщі. Викладаючи в Ягеллонському університеті українську мову та літературу, діяч не згубився у чужеземному докільлі. Переїхавши у Краків восени 1899 р., митець активно включився у культурне та громадсько-суспільне життя співвітчизників, осередком якого була філія "Просвіти" (1894). Разом з дружиною він став активним членом товариства, упродовж свого побуту сумлінно виконував обов'язки заступника голови Краківської філії: весь вільний час присвячував об'єднанню членів товариства у спільній роботі для української справи. Як згадував О. Луцький, незважаючи на важку викладацьку роботу, діяч "пильно й радо відвідував "Просвіту", співав у її хорі, – як було треба навіть грав там з нецікавими урядовцями нецікавого "преферанса" [6, с. 104]. За ініціативою Б. Лепкого проводилися постійні літературні вечори, на яких він виступав з доповідями про українську культуру. Митець ввів традицію щорічних Шевченківських академій, проводив роботу з молоддю, організовував дні "Просвіти" та інші. важливі масові заходи [7, арк. 9–10; 8, с. 119], тобто став організатором культурного життя української колонії Кракова.

Водночас Б. Лепкий плідно співпрацював з матірною "Просвітою" у Львові, яка часто запрошувала митця виступити з промовами та декламаціями на святкуваннях ювілеїв провідних діячів українського відродження – Т. Шевченка, М. Шашкевича, М. Лисенка, – на вічах, фестинах та маніфестаціях, що проводились у краї з метою національного освідомлення широких мас суспільства.

На початку XX ст. Б. Лепкий активно поборював будь-які прояви москофільства, що мало в той час сприятливі умови для закріплення своїх антиукраїнських позицій. Завдяки його зусиллям Краківська філія позбулася проросійських тенденцій серед тамтешнього українства. Вихований на народовських ідеях, Б. Лепкий став на чолі "Просвіти" з метою об'єднати всіх, хто визнавав себе українцем. У листі до К. Студинського митець писав: "...Навіть у нас, в Кракові, кишить. Ту, як знаєте, було царство тьми. Кацапня процвітала. Від року взялися

люди її проганяти. Але іде тяжко, навіть дуже тяжко" [9, арк. 39–40]. В іншому – читаємо про краківські події, що були яскравим відгуком політичної боротьби в Галичині, наступне: "В життю нашим товаришським ничо нового. В читальні побилисьмо Кацапів, держимо відчити, в надії об'єднати всіляких вольних і ремісників, що звільна стягаються і признаються до Руси" [9, арк. 8]. Письменник погоджувався з думкою, що на чужині слід обстоювати позицію згоди та співпраці між усіма партійними групами. Та це, однак, не означало, що слід дозволити зроби́ти з товариства "Просвіта" "фабрику, на якій виробляться свідомі москофіли" [9, арк. 39–40]. Саме завдяки активній боротьбі Б. Лепкого з москофільством Краківська філія перетворилася на центр формування національної самосвідомості українців у Галичині.

Окресленій меті була підпорядкована й письменницька діяльність Б. Лепкого, що посіла вагоме місце у видавничій діяльності "Просвіти", зокрема на сторінках календарів, що користувалися незмінним успіхом загалом. Велика заслуга в останньому належала творам митця, які друкували у щорічниках упродовж багатьох років. Так, у бібліографічному покажчику "Видання "Просвіти" Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939)" зазначено, що перший лепківський вірш "В світ за очі!", присвячений гострій проблемі того часу – еміграції селян – з'явився в ілюстрованому народному календарі товариства "Просвіта" за 1897 рік. У виданнях наступних років був широко представлений Б. Лепкий як поет та прозаїк. Наприклад, за 1899 р. надруковано поезію "Хлопське серце" (переклад з М. Конопницької); за 1906 р. – вірш "До ясных зір!"; за 1908 р. – "Моя любов"; за 1911 р. – "З сумних часів"; за 1914 р. – "Батури́нські руїни"; за 1916 р. – "Чи то буря, чи то грім", "Стоять коні", "Пісня Січових Стрільців", "Я бачила тебе у бою", "Лист Катруси", "Рожа", "Думки"; за 1918 р. – "Вставай", "Дзвони"; за 1926 р. – нариси "Осип Маковей", "Приніс!", поезії "Весною", "Молитва", "Сон", "Ночі зоряні..."; за 1929 р. – "Розмови" (уривок з повісті "Полтава"); за 1930 р. – "Пригодяться" (уривок з повісті "Орлик"); за 1935 р. – оповідання "Блудний син" та вірш "Під новий рік" [10, с. 20–245].

Твори митця водночас публікували у збірниках, що виходили "коштом і заходом" товариства. Наприклад, видання п. н. "Воскресла Україна" (Львів, 1907; наклад – 14000 примірників) містило оповідання Б. Лепкого "За що?", до збірки "Як воювали запорожці?" (Львів, 1908; наклад – 17000 примірників) ввійшов прозовий твір "Вона не з тих" [10, с. 20–245].

Як письменник і вчений Богдан Лепкий активно співпрацював із матірною "Просвітою" у виданні популярних книжечок для найширших мас українського суспільства. Так, на замовлення "Просвіти" митець написав на поч. ХХ ст. низку художніх творів та науково-популярних нарисів, що з'явилися заходом товариства: "На послухане до Відня" (Львів, 1902; наклад – 10000 примір.), "В глухім куті" (Львів, 1903; наклад – 10000 примір.), "Донька і мати або не протився науці!" (Львів, 1904; наклад – 10000 примір.), "Чекає нас велика річ" (Відень, 1916; наклад – 3000 прим.). З метою вшанування пам'яті Т. Шевченка "Просвіта" видала твори Б. Лепкого "Про житє великого поета Тараса Шевченка" (Львів, 1911; наклад – 20000 примірників), "Про Шевченків "Кобзар" (Львів, 1914; наклад – 14000 примірників), "В Тарасові роковини" (Відень, 1915; наклад – 3000 примірників) [10, с. 20–245].

Товариство "Просвіта" популяризувало й поширювало твори письменника після повернення його з Німеччини в 1926 р. У просвітнянських часописах "Життя і Знання" (1927–1939) та "Просвіта" (1936–1939), щорічних календарях систематично подавали інформацію про вихід з друку нових творів митця. В той же час, товариство видало власним накладом його збірку "Під ялинку" (Львів, 1930), історичні прозові твори митця: "Сотниківна. Історична картина з часів Виговського" (Львів, 1931), "Орли. Історичне оповідання з рр. 1734–1756" (Львів, 1934), "Каяла. Історичне оповідання з нагоди 750-ліття походу князя Ігоря Святославовича на половців 1185 р." (Львів, 1935) [10, с. 200–245], що спричинилися до піднесення національної свідомості читачів.

У міжвоєнний період польська влада забороняла друкувати твори патріотичного спрямування відомих українських літераторів, в т.ч. і Богдана Лепкого. Окремі з них на сторінках календарів "Просвіти" були опубліковані з "білими плямами" – яскравим свідченням антиукраїнської діяльності цензури. Як зазначив Ф. Погребенник, "у двадцяті роки, коли польські власті... почали наступ на українську культуру, ряд творів письменника патріотичного спрямування, надісланих до просвітніх видань, були конфісковані" [11, с. 11]. У 30-і рр. до переліку заборонених творів було віднесено "Кобзар" Т. Шевченка за редакцією Б. Лепкого, впрямую

дковані ним перевидання "Історії України-Руси" М. Аркаса та "Чорної ради" П. Куліша [12, с. 787, 791, 803–804].

Незважаючи на утиски польської влади, товариство "Просвіта" підтримувало Б. Лепкого в його подвижницькій праці: публікувало спадщину митця, статті про нього, влаштовувало святкові урочистості з нагоди ювілеїв автора "Мазепи". За свідченням І. Зуляка, твори письменника входили до обов'язкового переліку книг, що розсилались членам-передплатникам видань товариства і підлягали масовому поширенню серед загалу [13, с. 273]. Водночас їх використовували у сфері позашкільної освіти з метою виховання молоді, зокрема мова йде про підручник з історії української літератури п. н. "Наше письменство". Окрім того, Головний виділ "Просвіти" рекомендував просвітнім осередкам з нагоди роковин смерті останнього запорозького кошового П. Калнишевського прочитати твір Б. Лепкого "Чекає нас велика річ" і відповідні розділи з історії України [13, с. 275].

У 1925 р. за визначні заслуги для української культури загальні збори товариства "Просвіта" одногосно наділили Богдана Лепкого "гідністю почесного члена "Просвіти" [14, с. 169]. У зверненні Головного виділу товариства (від 9 січня 1926 р., Львів, Ч. 187/26) на адресу митця звучали слова: "При цій нагоді не можемо поминути нагоди, щоби не зложити Вам подяки за Ваші дотеперішні заслуги, привітати Вас з відзначенням, яким наділив Вас Загальний Збір Товариства з дня 25 грудня 1925 р. і прохати Вас, щоби й на далі мали на увазі наше Товариство та служили йому Вашою цінною радою і Вашою великою працею.

За півстоліття нащадки наші зрозуміють Твої слова – "Не схиляйте в діл Прапора" і ті золоті слова стануть Гімном народним.

За півстоліття нащадки наші будуть святкувати щороку збірне свято трьох Велетнів Тараса Шевченка, Івана Франка і Богдана Лепкого" [15].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігся лист-відповідь Б. Лепкого до товариства "Просвіта" з нагоди вручення грамоти. У ньому автор висловив свої погляди на історичне значення "Просвіти", яка "є основою кожного культурного народу і чим сильніша та основа, тим кріпше стоїть народна будівля, тим менше вона боїться катастроф. Дай боже, щоб суспільність наша зрозуміла це і не щадила моральної і матеріальної допомоги "Просвіти" [16, арк. 38]. На думку митця, "Просвіта" займає особливе становище у суспільстві, вона "стоїть вище партій, вище всяких політичних і суспільних угруповань,... вона наше спільне добро, котре цінити і котрим дорожити повинен усякий українець" [16, арк. 39]. Лист закінчувався словами, що свідчили про усвідомлення митцем свого обов'язку перед народом: "Як письменник, котрого весь маєток "перо", я готов тим пером служити "Просвіті" і обіцяю не відхилитися від праці, котру вона для мене призначить. Ще раз дякую за цінне, почесне і незаслужене відзначення" [16, арк. 39].

Обрання Б. Лепкого почесним членом Товариства було визнанням самовідданої праці діяча на ниві просвіти українського загалу, адже цим званням вшановували лише найвидатніших просвітян за їх особливо вагомий особистий внесок у духовне й національне відродження українського народу, сприяння Проводу Товариства в організаційній розбудові "Просвіти", поліпшенні її діяльності.

У 1932 р. з нагоди 60-ліття Богдана Лепкого матірня "Просвіта" у Львові та її Краківська філія широко відзначили довголітню громадсько-культурну працю діяча. Так, у Кракові в будинку "Просвіти" була влаштована виставка малярських робіт ювіляра та молодих мистців [17, арк. 4], проведена святкова академія, на яку прибули просвітяни зі Львова на чолі з заступником голови "Просвіти" В. Мудрим [18, с. 1], тоді редактором часопису "Новий час". Згодом на сторінках видання з'явилось повідомлення про пошанування ювіляра в Кракові. Окрема варто згадати про друк накладом "Просвіти" поштової листівки з портретом письменника – автора "Мазепи", "прихід" з продажу якої "призначений на дар Ювілята" [19].

Співпраця Б. Лепкого з "Просвітою" була вагомим внеском діяча у національно-культурне відродження українців ХХ століття. Багатогранний доробок митця спричинився до виховання свідомих патріотів, до популяризації української національної ідеї серед підростаючого покоління зокрема.

Список використаних джерел

1. Білик Н. Богдан Лепкий: життя і діяльність. – Тернопіль: Джура, 2007. – 172 с. 2. Богдан Лепкий. Біографічний нарис, написав Зенон Кузеля // Золота Липа. Ювілейна збірка творів Богдана

Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. – Берлін: Українське Слово, 1924. – С. 9–89. 3. Лепкий Б. Писання: Твори в 2 т. – Т. 2: Проза. – Київ–Ляйпціг: Українська накладня, 1922. (Тут і надалі цитати подаємо за правилами сучасної орфографії та пунктуації зі збереженням особливостей, притаманних українській мові доби Б. Лепкого. – *Аем.*). 4. Лепкий Б. Писання: Твори в 2 т. – Т. 1: Поезія. – Київ–Ляйпціг: Українська накладня, 1922. 5. Лепкий Б. Вибрані твори. У 2 т. / Упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди. прим. Н. І. Білик. К.: Смолоскип, 2007. – Т. 1. – 604 с. 6. Луцький О. Богдан Лепкий у Кракові // Золота Липа. – Берлін: Українське Слово, 1924. – С. 102–107. 7. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА у Львові) – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 234. 8. Лиса Н. Богдан Лепкий у контексті українсько-польських відносин // Українська еміграція в історії та літературі. М-ли міжнародної наукової конференції (18–20 вересня 1996 р.). – Тернопіль. – 1996. – С. 119–125. 9. ЦДА у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 334. 10. Видання "Просвіт" Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик. – К.: Абрис, 1996. – 248 с. 11. Погребенник Ф. Визначний письменник-просвітянин (До 125-річчя від дня народження Богдана Лепкого) // Слово "Просвіти". – 1997. – Листопад. – С. 11. 12. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с. 13. Зуляк І. Б. Лепкий і "Просвіта" // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого. М-ли міжнародної наукової конференції (2–3 листопада 2007 р.). – Тернопіль: Рада, 2007. – С. 273–276. 14. "За працю для народу". (Нові почесні члени товариства "Просвіта") // Календар товариства "Просвіта" на 1927 рік. – Львів: Просвіта, 1926. – С. 161–163, 169. 15. Грамота почесного члена Товариства "Просвіта" у Львові на ім'я Б. Лепкого // Музей Б. Лепкого в Бережанах. 16. ЦДА у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. 17. Там само. – Спр. 68. 18. Свято Богдана Лепкого у Кракові // Діло. – 1932. – 24 листопада. – Ч. 260 (13.208). – С. 1. 19. Поштова листівка з портретом Богдана Лепкого // Музей Б. Лепкого в Бережанах.

Nadia Biluk

EDUCATIONAL ACTIVITY OF BOHDAN LEPKYY

On the basis of the archives documents and published materials B. Lepkyi's activity, as a collaborator of the Prosvita, has been investigated in the paper.

УДК 94 (477) 1917/1918

Ігор Дацків

СТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті досліджено міжнародні зв'язки України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу, проаналізовано плани Центральної Ради щодо утворення закордонних представництв України.

У роки національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр. і відновлення національної державності України чільне місце займало становлення дипломатичної служби.

Історія міжнародних зв'язків України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу – одна з найменш досліджених сторінок нашого минулого.

Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М.Грушевський [1], В.Винниченко [2], Д.Дорошенко [3], І.Мазепа [4] та інші. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відображають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни, подають цікаві для істориків спостереження, особисті враження тощо.

Учені української діаспори видали чимало узагальнюючих праць з новітньої історії України. Багато з них тією чи іншою мірою стосуються дипломатичної діяльності Центральної Ради. Це праці І. Борщака [5], Т. Гунчака [6], П. Мірчука [7], І. Нагаєвського [8], О. Субтельного [9], О.Удовиченка [10] та інших. Частина з них лише у 1990-х рр. перевидана в Україні.

Радянська історіографія, що панувала впродовж сімдесяти років, усіяла замовчувала цю проблему або брутально її фальсифікувала. Вважалося, що зовнішня політика була прерогативою Петрограда чи Москви у всі часи існування українських державних утворень. Щоправда, від 1960-х років деякі аспекти проблеми розглядалися в історичній літературі з необхідними штампами як "дипломатія контрреволюційних націоналістичних утворень" на території України. Посуті, лише в період незалежності України з'явилися поважні науково-історичні праці про зародження, становлення і діяльність зовнішньополітичних відомств і дипломатичного корпусу Центральної Ради. Насамперед треба відзначити творчі здобутки Д. Веденєєва і Д. Будкова [11], В. Матвієнка [12], М. Держалюка [13], В. Косика [14], О. Павлюка [15], Д. Табачника [16] та інших.

Розглядаючи формування дипломатичної служби часів Центральної Ради, бачимо, що цей процес гальмувався у ході розбудови української державності, оскільки вона базувалася спочатку, від Лютневої революції 1917 р. та створення Центральної Ради, на засадах національно-територіальної автономії. Відомі дослідники проблеми, київські історики Дмитро Веденєєв і Дмитро Будков у фундаментальному дослідженні "Юність української дипломатії", ґрунтуючись на еволюції форми державності України в період Центральної Ради, поділяють процес формування зовнішньої політики та національної дипломатії на три етапи: 1) березень-листопад 1917 р. – період розбудови держави та її інституцій; 2) від проголошення Третім Універсалом Центральної Ради самостійності України, відтак, її виходу на міжнародну арену, – до створення апарату зовнішньополітичного відомства; 3) від проголошення Четвертим Універсалом повної незалежності й формування дипломатичної служби у повному обсязі, зокрема, представницької і консульської [11, с. 61].

Вже на першому етапі у створеному уряді – Генеральному Секретарстві – було засновано секретаріат міжнародних справ, який з 15 липня 1917 р. згідно з постановою Малої Ради очолив Олександр Шульгин – талановитий державний і політичний діяч, який рано виявив дипломатичний хист і здатність боронити інтереси України на міжнародній арені. 12 квітня 1917 р. він у складі першої дипломатичної місії Центральної Ради виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та різними політичними діячами Росії про автономію України. Коли переговори закінчилися безрезультатно, О. Шульгин зробив історичну заяву про те, що Україна, в разі незгоди Тимчасового уряду на її статус автономії, буде боротись за свою незалежність. У Генеральному Секретаріаті молодий дипломат працював на посаді заступника секретаря міжнародних справ С. Єфремова й відповідав за зовнішньополітичну сферу діяльності секретаріату.

З проголошенням Третього Універсалу Центральної Ради відродження української державності у формі народної республіки, згідно з міжнародними правовими нормами, Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. Оскільки цими справами певною мірою опікувався Генеральний секретар міжнародних справ, на засіданні уряду 22 грудня було прийнято рішення на його базі утворити Генеральний секретаріат міжнародних справ, залишивши його керівником Олександра Шульгина. У поданому ним законопроекті, ухваленому урядом, зазначалося, що секретарство національних справ створено виключно для вирішення "національних непорозумінь" в Україні. Його назва цілком відповідала функціям, оскільки в секретарстві були створені окремі польські, єврейські і російські відділи. Після проголошення Української Народної Республіки його функції радикально змінилися, оскільки слід було розпочати реалізацію власної зовнішньої політики. Відтак в урядовій постанові за

підписом В.Винниченка та О.Шульгіна визначалися нові завдання і функції: "а) міжнародні зносини; б) охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) тимчасово загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки [17, арк. 129–130].

Одною з перших міжнародних акцій О.Шульгіна, було встановлення дружніх стосунків з Чехословацькою Національною Радою, що діяла у Києві у роки Першої світової війни. У квітні 1917 р. її очолювали визначні діячі країни Т.Масарик і Е.Бенеш. Між іншим, радянська історіографія характеризувала її як "контрреволюційну організацію". Т.Масарик мав тісні стосунки з М.Грушевським, В.Винниченком, С. Петлюрою, О.Шульгиним, оскільки розв'язував важливі завдання: опікувався військовополоненими чехами і словаками, до серпня 1917 р. формував з них стрілецький корпус чисельністю майже 45 тис. вояків, які мали становити ядро армії незалежної у майбутньому Чехословацької держави. Чеська Національна Рада визнавала Українську Центральну Раду проводом України, що поклато початок їхнім дружнім взаєминам, які продовжилися коли Т.Масарик став першим президентом Чехословаччини [18, с. 455–456].

Щоправда, незважаючи на сприяння Центральної Ради, втілити план Т. Масарика й Антанти – перекинути чехословацький корпус на Захід – внаслідок Брестських угод і окупації України німцями не вдалося. У березні 1918 р. його частини були забезпечені залізничним транспортом і через Росію виїхали до Владивостока, щоб звідти морем потрапити до Європи.

Призначений генеральним секретарем міжнародних справ О. Шульгин, усвідомлюючи надзвичайно важливе значення виходу України на міжнародну арену, докладав значних зусиль для перетворення секретаріату на потужне зовнішньополітичне відомство. Будучи прихильником зближення з країнами Антанти, він у вересні зав'язав тісні стосунки з французькими представниками у Києві – відомим впливовим журналістом Жаном Пелісьє, членами санітарної місії, з послом Франції в Росії Нулансом, а також із членами військових місій США, Італії, Румунії, Сербії, Японії. Особливо тісні і перспективні контакти у О. Шульгіна встановилися з головою французької військової місії при штабі Південно-Західного фронту генералом Ж. Табуї.

Цей генерал мав, крім всього, широкі повноваження від уряду Франції вивчати ситуацію в Україні й постійно інформувати Париж про перебіг подій у регіоні. Наприкінці серпня 1917 р., коли російський фронт майже розпався, генерал Ж. Табуї перебрався до Києва й присвятив себе цілком українським справам. Насамперед він встановив постійні контакти з відомством О. Шульгіна. Глава української дипломатії сприяв участі Ж. Табуї у роботі Третього Всеукраїнського військового з'їзду, на якому французького генерала щиро вітали українські військовики. Згодом, він став одним із найбільш послідовних прихильників зближення України з Францією і в остаточному результаті – з Антантою [19, с. 50; 13, с. 80–81].

Слід відзначити, що влітку і восени 1917 р. Київ відвідувало чимало військових і дипломатичних представників країн Антанти, яких цікавила суспільно-політична ситуація в Україні з точки зору стабільності Південно-Західного та Румунського фронтів, що вели бойові дії на її території, а також Чорноморського флоту. Це створювало сприятливі умови для встановлення тісних контактів з іншими державами для забезпечення розбудови незалежної держави. На жаль, політичний провід змарнував ці можливості. Дмитро Дорошенко згадував пізніше: "Даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О.Я.Шульгіна зробити Україну чинником міжнародного значення й використати сприятливу політичну ситуацію". Він вважав, що основною причиною цього стала позиція голови уряду В.Винниченка, який вперто дотримувався автономії та соціалістичної ідеологічної орієнтації. "Кабінет Винниченка, – наголошував Д. Дорошенко. згодом міністр закордонних справ і визначний дипломат, – не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах" [3, с. 214].

Як вже згадувалося, лише після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на сесії пленуму Центральної Ради, було розглянуто питання про створення зовнішньополітичного відомства України. Після доповіді О.Шульгіна про міжнародне становище держави, розгорнулася широка дискусія про війну і мир, щодо орієнтації України на військово-політичні блоки, відношення до оголошеної Брестської мирної конференції та участь у ній українських дипломатів. Наступного дня, 26 грудня, з доповіддю про міжнародне становище і зовнішню

політику виступав В.Винниченко. Він відзначив, що чимало країн Антанти, зокрема Франція, Англія, США та Бельгія і Румунія, а також блоку Центральних держав цікавляться Україною та її зовнішньою політикою. Тому, державі необхідно мати потужне відомство з відповідним дипломатичним корпусом. Таким чином, було ухвалено історичне для української дипломатії рішення про створення окремого міністерства [17, арк.103; 3, с. 230].

Отже, у складі уряду розгорнулося формування Генерального секретаріату міжнародних справ (від 11 січня 1918 р. – міністерство закордонних справ), законодавчо оформлене постановою уряду 26 грудня 1917 р. Основним напрямком і першорядним завданням його діяльності було був вихід України зі світової війни, з цією метою скерували спеціальну дипломатичну делегацію до Бреста на чолі з Всеволодом Голубовичем. Спочатку планувалася її участь у Міжнародній мирній конференції з обмеженими цілями. Проте вона стала повноправним членом міжнародного форуму й виявила велику активність в обороні інтересів України [3, с. 229–230].

У зв'язку з тим, що провід України в особі голови Центральної Ради М. Грушевського, керівника уряду В.Винниченка увійшов у стосунки, а згодом вступив у переговори з Центральними державами у Бресті, на знак протесту О. Шульгин, відомий своїми проантантівськими поглядами, подав у відставку. Керівником зовнішньополітичного відомства призначено 32-літнього генерального секретаря торгівлі і промисловості Всеволода Голубовича, який і сформував центральний апарат відомства. Відомий діяч ЦК Української партії соціалістів-революціонерів у свої 32 роки був досвідченим політичним діячем і здібним організатором.

Відповідно до завдань новоутвореного відомства О.Шульгин і В.Голубович налагоджували контакти з іншими державами, готували законодавчі й дипломатичні акти та організували захист інтересів українців за кордонами. У складі відомства було впроваджено посади міністра і його заступника. Важливі функції виконували утворені структури, насамперед політична секція (голова А. Галіп). Саме вона готувала основні документи, що визначали зовнішню політику держави: ноти, проекти міждержавних угод, інших нормативних документів політичних відносин з іноземними державами, а також виконувала особливі доручення уряду за кордоном та ін. У її штаті було 12 урядовців.

Департамент міністерства (керівник – К. Лоський) був основним робочим органом міністерства. У його складі були: канцелярія міністерства, загальний, консульський, юридичний, архівно-літературний та інші відділи. Найважливішими серед них були загальний (В. Дяконенко) і Консульський відділи (О. Суховерський). На загальний відділ покладалося, насамперед, кадрове забезпечення міністерства та його закордонних структур. Консульський відділ, передусім своїми установами за межами України, відповідав за захист інтересів українських громадян за кордоном, а також громадян інших країн, що перебували в Україні. Юридичний відділ (В. Оренчук) брав безпосередню участь у підготовці міжнародно-правових документів та їхній експертизі. Загальна кількість працівників міністерства сягала 88, а згодом – 126 осіб [11, с. 76–78].

Водночас із формуванням відомства здійснювалися перші акції – відрядження дипломатичних місій для встановлення відносин з іншими державами. 18 грудня 1917 р. на Дон і Кубань виїхали молоді дипломати М. Галаган і Є. Онацький для проведення переговорів з керівництвом цих державних утворень. Щоправда, вони мали обмежене завдання: з'ясувати державно-правовий статус цих держав та можливість встановлення з ними дипломатичних відносин, що не були реалізовані, хоча українців там приймали досить прихильно.

27 грудня поточного року для діяльності у Швейцарії уряд надав повноваження Ю.Гасенкові, який виїхав до Лозанни із завданням створити за межами України перший дипломатичний заклад з функціями посольства, консульства і пресового бюро. Варто відзначити, що Ю. Гасенко розвинув активну діяльність у Швейцарії, спілкувався з її політичним проводом, урядовцями міністерства закордонних справ, а засноване прес-бюро і його філії у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі надавали європейському суспільству широку об'єктивну інформацію про Україну та проблеми її державного будівництва. У квітні 1918 р. Ю.Гасенка, за висловом Д. Веденєєва, першого постійного дипломатичного репрезентанта України за кордоном, замінила місія М.Шрага. Тоді ж до Румунії відбуло посольство М. Галагана [11, с. 80].

Вагомий внесок у розбудову і становлення української дипломатії, доби Центральної Ради й пізніше, вніс палкий патріот України граф Михайло Тишкевич, який у роки Першої сві-

тової війни перебував у Швейцарії, видавав франкомовний тижневик "Україна" і потужно впливав на формування іміджу України в Європі правдивою і професійною інформацією про українські проблеми та прагнення народу до самостійності. М.Тишкевич зав'язав контакти з послом Франції у Берні Ж.-Б. Бо, переконував через нього Париж у тому, що Франція має підтримати Україну, визнати її самостійність, а не орієнтуватися на білу Росію. Він попереджував, що, нехтуючи Україною, Франція підштовхує її до Німеччини [13, с. 80–81].

Безперечно, найбільш важливою і доленосною стала перша значна дипломатична акція – участь представницької української делегації на Брестських мирних переговорах. Як уже зазначалося, її очолив міністр закордонних справ В.Голубович, а до складу увійшли найбільш підготовлені дипломати Олександр Севрюк, Микола Любинський, Михайло Полоз, Микола Левитський, Сергій Остапенко. Після призначення В.Голубовича головою уряду, дипломатичну місію очолив О.Севрюк. Ця делегація стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України [20, арк. 15].

Після підписання Брестського мирного договору, Україна, як суб'єкт міжнародної політики, активізувала налагодження контактів з іншими країнами. Для чого створювала законодавчу базу. У березні-квітні міністерство В.Голубовича підготувало законопроект "Про закордонні установи Української Народної Республіки" із визначенням їх функцій. Він передбачав впровадження вищих рангів – посол, посланник або уповноважений міністр, міністр-резидент, повірений у справах, яких призначав безпосередньо уряд. Залежно від країни, рангу керівників дипломатичних установ, посольства ділилися на 3 розряди. Відповідно до їх статусу, керівники отримували певний ранг й впроваджувався кількісний склад (штат) – від 3 до 9 осіб [21, с. 27].

Безперечно, у ході розбудови дипломатичних установ за кордоном, передусім засновувалися і укомплектовувалися досвідченими кадрами представництва у Центральних державах, оскільки в Бресті були досягнуті відповідні міждержавні угоди. Згодом у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Туреччині були організовані посольства 1-го розряду й їх очолили найбільш досвідчені й підготовлені українські дипломати. Першим до Німеччини 16 березня 1918 р. виїхав зі своїм апаратом член Центральної та Малої Рад, голова української делегації на Брестських мирних переговорах Олександр Севрюк, який повернувся з Бухареста де провів важкі переговори з румунським керівництвом щодо визнання України та підписання мирного договору.

17 березня поточного року тимчасовим дипломатичним представником до Туреччини був призначений Микола Левитський – член Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Він брав активну участь у переговорах і підписанні Брестського мирного договору, виступав за багатовекторність зовнішньої політики України, вважав за необхідне шукати порозуміння і з країнами Антанти. Як і О. Севрюк, він продовжував дипломатичну діяльність в уряді Директорії УНР. Брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

15 квітня 1918 р. виїхав до Відня голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині Андрій Яковлев – член Центральної і Малої Рад, директор канцелярії Центральної Ради. Згодом він працював головою департаменту міністерства закордонних справ Української Держави і послом УНР за часів Директорії в Бельгії та Голландії [22, с. 114–115, 157–158, 203].

Весною 1918 р. міністерство закордонних справ опрацювало законопроекти "Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки" та "Статус о консульських установах УНР", які визначали консульські представництва в іноземних країнах та їх статус. Зусиллями створеного у складі міністерства закордонних справ консульського відділу на чолі з О.Суховерським передбачалося створення 68 консульських установ у 23 країнах. З них 33 – на теренах постімперської Росії, 21 – у Центральних, 8 – у нейтральних державах. Як і посольства, консульства ділилися на чотири ранги: генеральне консульство, консульство, віце-консульство і консульське агентство відповідно до його значення і обсягу діяльності [23, арк. 12].

Відзначимо, що далеко не всі плани щодо утворення закордонних представництв України вдалося реалізувати відомству В. Голубовича. Часом не вистачало підготовлених кадрів, які відповідали б вимогам. Проте уряд зміг висунути на відповідальні посади дипломатичної служби молодих талановитих діячів, які виявили високі морально-політичні якості, швидко ставали, незважаючи на протистояння з досвідченими опонентами, вправними фахівцями й

прислужилися українській справі. Такими були 28-літній О.Шульгин, 32-літній В.Голубович, 22-літній М.Шраг та інші, які справили, зокрема на досвідчених німецьких дипломатів у Бресті, велике враження.

Взимку і навесні 1918 р. міністерство закордонних справ УНР продовжувало налагоджувати міждержавні відносини, для чого нарощувало дипломатичні структури за межами країни. Насамперед, дипломатичні місії надсилалися до державних утворень постімперської Росії: Грузії, Вірменії, на Дон і Кубань, а також – Румунії та Швейцарії.

Значну увагу зовнішньополітичне відомство України приділяло взаєминам з дипломатичними представництвами іноземних держав на її території. До підписання Брестського мирного договору у Києві перебували військово-дипломатичні місії Англії, Франції, США, Бельгії, які у березні покинули Україну. У березні-квітні 1918 р. до столиці прибули посольства Центральних держав. Потужна місія – загалом 30 осіб – з Австро-Угорщини на чолі з графом Й.Форгачем. Повноважним представником Німеччини став Ф.Мумм фон Шварценштейн з групою фахівців, здебільшого військових.

Крім того, в Україні працювали консульські установи Англії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Швейцарії, Швеції. Щоправда, після Бреста консули Англії, США і Франції виїхали з України. В Одесі працювали віце-консульства Іспанії, Персії, Греції [24, арк. 8–11].

Отже, у добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. Були опрацьовані законодавчі акти, на базі яких практично діяли дипломатичні служби Української Держави та УНР Директорії. Водночас були вироблені стратегічні напрямки розбудови відомства та його складових, створені умови для розгортання масштабів міжнародного співробітництва в інтересах України.

Водночас треба відзначити, внаслідок недооцінки зовнішньополітичної діяльності на першому етапі державного будівництва, коли у Центральній Раді домінувала ідея автономії України у складі Російської Федерації, процес формування і розбудови власного міністерства закордонних справ та його дипломатичних структур був суттєво загальмований. Перепоною була також невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, спричинена міжпартійною боротьбою в Центральній Раді. Отже, вдалося лише закласти основи для виходу на міжнародну арену: створити дієздатне міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та ряду нейтральних держав.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – 3-є вид. – К., 1917. – 16 с.; його ж: На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – 120 с.; Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. / Упоряди. Трубайчук А.Ф. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.; Ілюстрована історія України. – К., 1996. – 696 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. – грудень 1919 р.): В 3-х ч. – К.: Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 535 с.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. 1914–1920.- Мюнхен, 1969. – 467 с.
4. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 (Спогади). – Т. 1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – Прага, 1942. – 210 с.
5. Борщак І. Європа і відродження України (1914–1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 10. – С. 5–8; Ч. 11. – С. 8–12; Ч. 12. – С. 7–12.
6. Гунчак Т. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
7. Мірчук П. Українсько-московська війна, 1917–1919. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 80 с.; Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
9. Субтельний О. Історія України. 2-ге вид. – К., 1992. – 510 с.
10. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – 176 с.
11. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках. – Київ, 2006. – 296 с.; Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. – К.: "К.І.С.", 2004. – 220 с.; Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.
- 12.

Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 372 с. 13. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – Київ, 1998. – 240 с. 14. Косик В. Франція і Україна. Становлення української дипломатії. – Львів, 2004. – 264 с. 15. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – Київ, 1996. – 188 с. 16. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – Київ, 2004. – 638 с.; Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України 1917–1996 рр. – К., 1996. – 362 с. 17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – 152 арк. 18. Довідник з історії України. – К., 2001. – 1135 с. 19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.2. – К., 1997. – 424 с. 20. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп. 4. – Спр. 16. – 15 арк. 21. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с. 22. Верстюк В. Онишко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с. 23. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.53. – 13 арк. 24. Там само. – Спр. 67. – 64 арк.

Igor Datskiv

THE FORMATION OF DIPLOMATIC SERVICE UNR DURING THE EPOCH OF CENTRAL RADA

The article is about Ukraine's international relations of Central Rada epoch, formation of foreign political department and its diplomatic representatives. The plans of Central Rada concerning the formation of Ukraine's foreign representations are analyzed.

УДК 94 (477)

Надія Зьомко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПОЛОНІЗАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано стан освітньо-культурного розвитку української студентської та учнівської молоді Східної Галичини упродовж 20-х років ХХ століття та окремі аспекти її протистояння полонізаційній політиці Другої Речі Посполитої.

На основі літературних та архівних джерел авторка робить спробу здійснити аналіз ролі української студентської та учнівської молоді Східної Галичини щодо реалізації своїх прав на здобуття освіти в навчальних закладах з рідною мовою викладання. І якщо студенти завжди відігравали помітну роль на теренах Східної Галичини, залишаючись вірними прогресивним ідеям, то учні, в основній своїй масі, склали дещо детерміновану ланку населення, будучи в більшій мірі залежними від зовнішніх обставин.

Проблематика молодіжного руху, який включав у себе як студентський, так і учнівський чинники, цікавила багатьох дослідників, котрі у працях досліджували його окремі аспекти. Вивченню освітніх процесів у Східній Галичині присвятили свої праці І. Курляк, Б. Ступарик, О. Луків, М. Барна, М. Семчишин, В. Моцюк. Студентський рух був предметом досліджень І. Шумського, Б. Трофим'яка, Р. Ковалюка, І. Гурака, В. Качмара.

Метою цього дослідження є спроба розкрити соціальні, політичні та історичні обставини, що обумовили опір серед української студентської та учнівської молоді Східної Галичини до

існуючого режиму Речі Посполитої, зокрема, проаналізувати характер та форми опору і визначити їх результативність.

У червні 1919 року Польща отримала тимчасовий мандат на право адміністрування Східної Галичини упродовж 25 років з умовою забезпечення відповідних прав українцям. Після закінчення Паризької мирної конференції, окремі неузгодженні питання, зокрема і щодо Галичини, було передано до Ради Амбасадорів (США, Франція, Англія, Італія, Японія), яка 15 березня 1923 року визнала приналежність Східної Галичини до Польщі, але з перспективою надання їй територіальної автономії [9, с. 22].

Плани Польщі стосовно Галичини на той період не передбачали відвертих мілітаристських заходів, але її урядовці відкрито проповідували культурну, цивілізаційну експансію. Учителі-поляки проголошувались місіонерами і мали стати виразниками і пропагандистами польської культури на східних окраїнах.

Турбота про східні окраїни була важливим завданням для Польської держави. Будь-яка соціальна верства українського суспільства асимілювалася поляками, які ставили завдання культурного тиску на українців. Жодне із суспільних питань не підтримувалося державою настільки добре в той час, як запровадження польського шкільництва на окраїнах. При цьому процес організації шкіл мав завершитися упродовж наступних 3–5 років [10, с. 1].

На той час в Східній Галичині функціонувала достатньо розвинута система шкільництва, до якої входили учительські семінарії, зокрема, з польською мовою викладання було 12 державних, 20 приватних закладів; 7 – утравістичних (двомовних), а серед україномовних: 2 державні і 9 приватних. Тобто, з 50 учительських семінарій лише 11 були україномовними. Наступними в градації системи освіти були гімназії. Серед польських функціонувало 53 державних і 40 приватних гімназій, з українських – 7 державних, 11 приватних, окремо функціонували 2 приватні німецькі. Окремі представники польських політичних сил, опираючись на "Трактат Версальський" та Конституцію, вперто доводили що в Польщі не можуть існувати державні українські школи та гімназії, а ті, що є, неодмінно потрібно замінити польськими. Щодо ситуації із народними школами, то в 1920/1921 роках у порівнянні з 1911/1912 роками їхня кількість зменшилась на 682, а кількість польських збільшилась на 335, поряд з цим виникло ще 385 утравістичних шкіл [10, с. 1]. Таким чином, є підстави стверджувати, що планомірно та цілеспрямовано здійснювалась польська політика щодо реорганізації та заміни української шкільної системи польською. Такий стан речей не міг не викликати спротиву, передусім, у середовищі української інтелігенції, а під її впливом і серед учнівської молоді, котра не сприймала польських нововведень через глибоко сформовані національно-патріотичні почуття та насильницьку форму їх запровадження.

У 1923 році С. Собіньські, представник польської шкільної кураторії, що опікувалася системою освіти, видав меморіал, у якому здійснив загальний опис шкіл і контингенту учнів Східної Галичини. Ці дані подано у таблицях 1–2.

Таблиця 1

Кількість закладів системи шкільництва

Мова навчання	Загальні школи		Гімназії		Семінарії	
	Громадські	Приватні	Громадські	Приватні	Громадські	Приватні
українська	2426	11			2	6
польська	2247	35			10	19
інші	16	73			Утравістичних 8	
Разом	4689	119	56	53	20	25

Таблиця 2

Кількість учнів та учительських кадрів

Національність		Школи загальні		Гімназії		Семинарії	
		Громадські	Приватні	Громадські	Приватні	Громадські	Приватні
К-сть учнів	українці	353972	3123	4445	1661	1868	
	поляки	289177	4480	19772	8120	5859	
	інші	71144	7488		573		
Разом		714293	15091	24217	10318	4384	3343
К-сть учасників	українці	3129	106	221	163	82	
	поляки	8523	180	1038	834	248	
	інші	293	151		67	1	
Разом		11945	437	1259	1066	331	

Окрім зазначених показників С. Собіньський згадував ще про 4 середніх торгівельних шкіл, у яких навчалося 64 українці та 817 поляків, 3 середніх технічних школах 31 103 українськими та 819 польськими учнями, а також 12 нижчих ремісничих шкіл, у яких нараховувалось 109 українців і 728 поляків [2, с. 194]. Аналізуючи дані, подані представником освітнього відомства Речі Посполитої, прослідковується тенденція, що кількість учнів (українців і поляків) загальних шкіл була приблизно однакою. С. Собіньський кількість гімназій у своєму описі взагалі не подавав. Цей факт свідчив або про відсутність таких даних, проте це сумнівно, оскільки документ готувався на урядовому рівні, або ж він навмисне не подав цих відомостей, приховуючи реальну картину у сфері середнього шкільництва.

Щодо семінарій, то вже на початку 1923 року, кількісно переважають польські заклади. У подальшому ця ситуація зміниться не на користь українців, після того, як польська влада ухвалила українські гімназії перевести у польські або утравістичні, а випускникам українських семінарій відмовила у здачі іспитів зрілості.

Подібна кількісна тенденція спостерігається і серед школярів. Якщо у загальних школах поляки і українці кількісно представлені відносно однаково, то у гімназіях та семінаріях українців різко значно менше.

Зовсім інша ситуація з кадровим забезпеченням шкіл. Кількість поляків була значно більшою за українців. Це пояснено низкою причин: певну кількість українських вчителів звільнили з роботи, натомість педагоги-поляки отримали їхні місця. Українське педагогічне товариство, орган, що опікувалося системою українських шкіл, не маючи значних матеріальних ресурсів, не могло забезпечити своїм учителям високої заробітної плати, через це деякі освітяни за власною ініціативою залишали роботу. Відмовляючи випускникам українських семінарій у здачі випускних іспитів, польська влада залишала їх без атестату, тому вони не мали права займатися педагогічною діяльністю. Таким чином, штучно скорочувався резерв українських освітянських кадрів.

При цьому варто вказати на факт, що не мав безпосереднього відношення до скорочення кількості українських кадрів у педагогічній сфері, але опосередковано здійснював вплив на все культурне життя Східної Галичини. Тому що співжиття на одній території, кількох народностей з різними національно-культурними традиціями, не могло не викликати резонансних ситуацій. В освітній сфері це проявлялося в автономності єврейської та німецької шкільних систем від польської влади. Їхня незалежність була можливою завдяки фінансовому чиннику. Зокрема, такі єврейські організації, як: "Міцйон Теце Тора", "Жидовське Товариство Шкул людових і середніх", "Агудат Ізраель" та "Тальмуд Тора", попри вороже до них ставлення польської влади, утримували низку народних шкіл, курси єврейської мови, чоловічі та жіночі гімназії, реальні школи, єврейські педагогічні курси та вчительські семінарії, а також си-

ротинці [10, с. 2]. Українці аналогічних можливостей не мали через матеріальні збитки, завдані війною й відносною байдужістю значної частини українського населення до проблем освіти.

Як підсумок треба відзначити, що С. Собіньський, на основі своїх розрахунків стверджував, що скривджене не українське, а польське населення через політику австрійського уряду, який систематично підтримував "русинів" на шкоду полякам [2, с. 194], передумови якої лежали в площині історичного протистояння австрійського та польського урядів. Все ж його меморіал твердить протилежне. Однак, варто взяти до уваги той факт, що ці підрахунки проводилися для країн-учасниць Ради Амбасадорів і мали на меті спростувати твердження східногалицьких українців щодо польської політики, оскільки вони неодноразово зверталися до європейських країн, шукаючи в них захисту.

Натомість польські політики, ігноруючи національні та ідеологічні потреби і прагнення однієї з найбільших "національних меншин" своєї держави, перед Європою хотіли представити себе як цілісну державу. Меморіал С. Собіньського – доказ цього, адже наведені дані щодо розвинутої системи шкільництва, у якій представлені інтереси усіх народів, що входили до складу Речі Посполитої демонстрував демократичність і полікультурність польського суспільства, його відкритість у співпраці з нацменшинами. І хоча країни-учасниці Ради Амбасадорів знали про внутрішні суперечності, що мали місце в Польщі, але Версальсько-Вашингтонською системою договорів вони самі були поставлені у складне становище зі своїми національними меншинами і до певного часу не планували втручатися у внутрішні справи Польщі.

У цьому контексті ще одним ударом для української системи освіти стало розпорядження президії Львівської шкільної кураторії, органу, що здійснював контроль за системою шкільництва, від 23 березня 1923 року про заборону, адресовану дирекціям середніх шкіл з викладанням українською мовою, як державним, так і приватним, використовувати в середніх школах, на печатках, у свідоцтвах та інших документах, терміну "руський" замість "український", доповнюючи тим самим діючий тимчасовий закон про управу українським шкільництвом, схвалений Польським сеймом у 1921 році [5, с. 1].

Реакцією на таке рішення був протест послів українського клубу до міністра віросповідань і народної освіти щодо заборони кураторією Львівського шкільного округу використовувати в українських середніх школах, в офіційних документах термін "український". Цей документ звинувачував кураторію в тому, що вона втручалася у непідвладну для неї ділянку, тому що "річчю нечуваною в культурному світі є насадження назви одним народом іншому. Розпорядження шкільної Кураторії продиктоване політичними мотивами і ображає українські національні почуття". Інтерпеляція апелює до міністра: чи знає він про розпорядження і чи не має наміру негайно його відмінити [7, с. 3]. Розпорядження президії Львівської шкільної кураторії свідчило про подвійні стандарти польської політики.

Таким чином, українська громадськість намагалася захистити своє природне право на вільне використання терміну "український".

Не в кращому становищі знаходилося і українське студентство. Окупавши Львів, польська влада ліквідувала українські кафедри та доцентури, а вступати до вузів було дозволено тільки колишнім солдатам польської армії та польським громадянам. У відповідь на це Товариство українських наукових викладів імені П. Могили, Ставропігійський Інститут та НТШ розпочали роботу з організації університетських курсів, однак згодом їхню діяльність було заборонено.

Упродовж 1920–1921 років зусиллями цих же наукових установ та галицької інтелігенції було організовано таємні курси з філософським, правничим та медичним відділами, які пізніше реорганізували в Український таємний університет, що проіснував до 1925 року і припинив свою діяльність через дисциплінарні розслідування щодо професорського складу, адміністративних покарань студентів, нестачу коштів, урядову заборону службовцям державних установ викладати в університеті, безуспішність спроб легалізувати таємний університет та дискримінацію у працевлаштуванні випускників [1, с. 19]. Оскільки буденним явищем у студентському житті Львова були обшуки та арешти, причиною яких були або реальні факти, або підозри, що не мали під собою реального ґрунту, то серед студентства почали визрівати протестні настрої [4, с. 88].

Українське студентство бажало навчатись в університеті не тільки заради професійної кваліфікації, але й прагнуло довести здатність формування та функціонування української нації. Тому боротьба за український університет стала стрижневим пунктом студентського руху і набула широкого розголосу, отримавши підтримку міжнародній громадськості [8, с. 326–327].

Упродовж 1921–1925 років функціонувала Українська політехнічна висока школа. За відсутності приміщень та навчально-методичної бази студенти навчалися упродовж одного року, з метою закінчити навчання виїжджали за кордон. Політехніка припинила своє існування практично за тих же обставин, що й таємний університет [14, с. 35]. Як і в середовищі української середньої школи, такий стан речей викликав невдоволення серед українського студентства. Для захисту своїх прав та інтересів вони відновили довоєнні організації, зокрема "Український студентський союз", "Українську академічну поміч", "Академічну громаду", "Основу", "Медичну громаду", низку студентських секцій у провінціях. Загальна кількість українських студентів у Східній Галичині на початку 1920-х років становила близько 2000 осіб.

На крайових студентських з'їздах цього періоду українське студентство висловило рішучість продовжувати боротьбу за українську державність, бойкотувати польську владу та навчальні заклади й організувати систему національної освіти. Така позиція студентства викликала репресії влади, погром низки українських студентських товариств, насамперед "Академічної громади" та змусила студентів перейти до нелегальної діяльності [1, с. 19–20]. У другій половині 1920-х років українське студентське життя в Східній Галичині зосереджувалося при новоствореній "Студентській громаді" та в Академічному Домі; це був період боротьби поміж націоналістичними і соціалістичними тенденціями серед студентів.

Наприкінці 1921 р. з'їзд українських студентських організацій у Львові ухвалив рішення про створення на базі закритих студентських товариств "Української крайової студентської організації". Вона діяла нелегально, однак підтримувала контакти з легальними студентськими товариствами. До найважливіших завдань українського студентського руху того часу належало також об'єднання всіх студентських товариств у краю та в еміграції. Цій меті було присвячене зібрання у 1922 році в Празі Конгресу студентів західних земель України та української еміграції, на якому утворили дві організації: "Центральний союз українського студентства західних земель України та еміграції" і "Централю допомоги українському студентству". На крайовому з'їзді студентства у Львові ухвалили створити "Професійну організацію українського студентства західних земель України" ("Профорус") з повітовими осередками, проте її діяльність була припинена з закриттям Українського таємного університету [1, с. 19].

Вартий уваги той факт, що у міжвоєнний період посилювалися політичні розбіжності в середовищі студентства, що відповідало політичній ситуації в Східній Галичині. Із середини 1920-х років значний вплив на формування ідеології українського студентського руху мав Д. Донцов. Його прихильники в 1926 року створили "Союз української націоналістичної молоді". Деякі представники української студентської молоді співпрацювали з УВО і брали участь у підготовці та реалізації її акцій проти польської влади.

Ще однією з форм протистояння колонізаційній політиці були масові інформаційні акції. Вони мали на меті збір фактів з ознаками насильства і ознайомлення із ними широкої громадськості, не тільки місцевої, але і за кордоном. Ця програма була проголошена на шпальтах "Студентського вісника "Поступ" закликком "За рідну школу!" у 1924 році [6, с. 202]. Одночасно з цим часопис "Діло" описував аналогічні факти мало не щодня. На сторінках газети пропагувалася акція зі збору пожертв для потреб "Рідної школи". І варто відзначити, що вона мала певний позитивний резонанс, оскільки у кожному номері "Діла" публікувалися списки жертводавців та суми коштів, що надходили на рахунок товариства.

Якщо газетні акції та публікації здійснювали інформативну діяльність, залучаючи тим самим широку громадськість до вирішення національних проблем, то програма Т. Монюка, що визріла за умов польської "цивілізаційної" окупації та в середовищі протистояння національних меншин, носила, передусім, масово-патріотичний характер. Він, у "Листі до молоді", першочерговим завданням вважав здобуття освіти рідною мовою для української молоді. Для здійснення цього завдання українці мали б купувати україномовні книжки та передплачувати національні часописи. "Якщо в "демократичній" державі, в якій ми зупинились, для нас немає змоги мати навіть приватних шкіл, нехай кожна хата стане школою" [11, с. 248].

Хоча тотальна освітянізація була справою вкрай важкою за умови критично низької кількості національної інтелігенції, проте деякі починання мали певний успіх. Зокрема, в жовтні 1921 року, за ініціативою професора Д. Джержда при українській гімназії в Станіславові засновано студентську кооперативну спілку під назвою "Єдність", що займалась реалізацією таких споживчих товарів, як шкільне приладдя, підручники, а в літні місяці – кислого молока і содової води. Мета спілки полягала у консолідації учнів під гаслом "Свій до свого по своє", навчання кооперативного діловодства і підготовки молоді до громадського життя [3, с. 287]. Подібні акції були ініційовані українською інтелігенцією, найактивнішу участь у них приймали лише школярі. Оскільки без їхньої участі подібні заходи не набули б масового характеру.

Інша ситуація була характерна для студентства, оскільки воно більш самостійне та мобільне і не мало настільки великої потреби у допомозі старших. Однією з форм протесту студентської молоді був виїзд на навчання за кордон. Широкий спектр вищих навчальних закладів пропонувала Німеччина та Чехо-Словаччина. Для виїзду необхідно було подати свідоцтво зрілості, посвідчення зі школи та про матеріальне забезпечення, біографію німецькою мовою і 1 долар США на оплату та перевірку документів міністерством освіти [3, с. 238].

Українська вища освіта в еміграції набуло певного розвитку в Чехо-Словаччині, уряд якої надавав українським студентам стипендії. У 1924 році там навчалося 1900 українських студентів (1255 у Празі, 380 – Подебрадах, 170 – Берні, 80 – Пршібрамі). Найбільшою українською студентською організацією була "Українська академічна громада" (УАГ) в Празі (1920 року нараховувала близько 1000 членів, 1923 – 321); у 1923 році виникли нові організації – "Громада студентів з Великої України" (249 членів), "Українське студентське товариство "Громада" у Празі (290 членів). Сюди ж у 1921 році було перенесено Український вільний університет [8, с. 327].

У Німеччині основним осередком українського студентства був Берлін (приблизно 200 студентів), меншими – Кенігсберг, Кіль, Геттінген, Бреслав. Майже 200 українських студентів у 1925–1927 роках навчалося у Данцигу. Менші об'єднання українських студентів існували в Загребі, Любляні, Парижі, Люмені та Софії. До 1931 року в Чехо-Словаччині отримали дипломи 1667 українських студентів, проте з середини 1920-х років за відсутності бажаючих навчатися, їхня кількість зменшилась. Це пов'язувалось з більшенням вартості проживання, тому студенти-галичани змушені були покидати закордонні вузи та повертатись додому.

Поряд з тим, українці намагалися вступати і до польських вищих навчальних закладів. Однак, польський уряд, трактуючи всі національні меншини як одне, вороже Польській державі середовище, запровадив обмеження їхнього вступу до вищих навчальних закладів "lutereros clauses", розпорядження від 14 серпня 1919 р., зокрема через значну кількість євреїв у вузах. Реалізація проекту полягає у традиційній для польської політики формі – обмеження права всіх національностей вступати до вищих навчальних закладів [4, с. 88]. Не маючи змоги здобути вищу освіту та можливості навчатись за кордоном, українське студентство мігрувало в УСРР, щоби там втілити своє право брати участь в суспільно-економічному та громадському житті. Явище міграції східногалицького населення в УСРР набрало масштабів одночасно із поверненням з еміграції М. Грушевського та його колег – українських соціал-революціонерів [8, с. 330].

Із наведених фактів ми можемо прослідкувати безсумнівне складне становище національної освіти українців Східної Галичини в умовах відсутності власної державності. Хоча польська окупація не носила відкритого агресивного характеру, прикриваючись культурними та цивілізаційними цілями, все ж, розгорнута нею кампанія була відверто антиукраїнською і підірвала основи українського національного устрою, позаяк скеровувалася на руйнування системи освіти, ліквідовуючи тим самим можливість розвитку майбутньої української національно свідомої інтелігенції.

Осторонь цього явища не могли залишитись свідомі українська студентська та учнівська молодь, котра на протигагу утискам української культури проводила активну діяльність, повертаючи собі втрачені можливості.

І оскільки ця боротьба охопила молодіжну верству населення, то їй притаманні деякі особливості. По-перше, шкільна молодь хоча і відзначалася активністю, все ж її діяльність мала б бути кимось керована, позаяк учні середнього шкільного віку не могли мати вагомому впливу на політичне та соціальне життя суспільства. По-друге, національно свідомі східно-

галицька інтелігенція була занадто малочисельною, щоби скерувати у повноцінний молодіжний рух. По-третє, населення Східної Галичини не було готовим протистояти колонізації культурного життя, оскільки ще не пережило наслідків війни, та відзначалося деякою пасивністю.

Для студентської молоді характерні ознаки, продиктовані іншим статусом та молодечим ентузіазмом. Молодь цього віку могла навчатись чи не навчатись у вищому навчальному закладі, у неї був вибір. Реалії тогочасного життя демонстрували, що краще вчитися, щоби в майбутньому не розділити долі своїх батьків та дідів. Маючи перед очима їхній приклад, студентство намагалося здобути освіту і поповнити ряди малочисельної української інтелігенції, щоби за допомогою нових методів та засобів протистояти іноземному впливу різними способами в умовах ліквідації української вищої освіти та середовищі різкого протистояння різних національностей.

Список використаних джерел

1. Український студентський рух на західних землях XIX – XX століття /_Автореф. дис. .. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Р. Т. Ковальук; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. – Л., 2003. – 31 с.
2. Галицьке шкільництво в польському світі // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 6. – С. 194.
3. "Драматична Секція" Научного Кружка української гімназії в Станіславові // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 10. – С. 238, 286–287.
4. З життя української академічної молоді у Львові // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 3. – С. 88.
5. За перебудову освітніх організацій // Діло. – 27 травня 1923.
6. За "Рідну школу"! // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 7–8. – С. 202.
7. Інтерпеляція послів Українського Клубу до міністра віросповідань і народної освіти щодо заборони Кураторії львівського шкільного округу вживати в українських середніх школах в офіційних документах слова "український" // Діло. – 20 червня 1923.
8. Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гужій та ін.; під ред. В.А.Смоля. – К., "Альтернативи", 2000. – 464 с.
9. Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України. – Торонто: Срібна сурма, 1983. – 264 с.
10. Культурний наїзд // Діло. – 24 червня 1923.
11. Монюк Т. Лист до молоді // Студентський вісник "Поступ". – 1924. – Річник IV. – Число 9. – С. 248.
12. "Рідна школа" перед катастрофою // Діло. – 5 квітня 1923.
13. Станіслав Гломбінський про українське шкільництво // Діло. – 20 червня 1923.
14. Шлемкевич М. Галичанство. – Львів. "За вільну Україну", 1997. – 104 с.

Nadiia Zomko

SOME ASPECTS OF THE OPPOSITION UKRAINIAN PUPIL AND STUDENT POLITICIAN POLAND (IN THE TWENTY YEARS XX CENTURIES)

In article is analysed condition educational-cultural development ukrainian student and pupil youth Galicii in the twenty years XX centuries and cross light separate aspects of the opposition politician Poland.

УДК 94 (477)

Ольга Мовчан

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ РОБІТНИКІВ УСРР В ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.)

У статті досліджено основні пріоритети соціального страхування робітників УСРР у добу нової економічної політики, проаналізовано чинники, що сприяли реалізації соціального захисту робітничого класу.

Державно-монополістична стадія індустріального способу виробництва зумовила становлення системи соціального (державного) страхування найманих працівників шляхом централізації приватного і взаємного страхування.

Зрушення до такої системи, що поетапно відбувалися в перші роки радянської влади, визначалися і характером політичного курсу більшовиків. Система соціального страхування відповідала історичним умовам. Спочатку, коли зберігалися капіталістичні відносини, зміни торкнулись тієї частини законодавчої бази, що залишилась у спадок царською Росією. Потім на законах відбився перехід до одержавлення промисловості і торгівлі, а також до трудової повинності. З часом соціальне страхування змінилось відповідно до курсу нової економічної політики [1, с. 21–25].

Перший етап радянської політики соціального страхування можна назвати революційно-утопічним. 30 жовтня 1917 р. народний комісаріат праці РСФРР опублікував "урядове повідомлення про соціальне страхування". У ньому закладалися принципи, що спиралися на його загальність, самоуправління найманих працівників і страхових органів, максимально можливий рівень соціального забезпечення робітників і членів їхніх родин з всіх видів страхування; причому матеріальні витрати покладалися на промисловців. Услід за цим повідомленням з'явилася низка відповідних законодавчих актів, котрі залишалися чинними в Україні до кінця 1920 р. [2, с. 50, 102, 109]. Соціальні гарантії робітників отримували підкріплення в межах переорієнтації індустріального управління – експериментів з посилення самоуправління на підприємствах і поширенням робітничого контролю [3].

І якщо в перші місяці радянської влади страховими фондами управляли представники профспілок та застраховані, то в період "воєнного комунізму" урядові органи скасували децентралізацію, перебравши на себе відповідальність за управління соціальним захистом населення.

Згідно з "Положенням про соціальне забезпечення трудящих", ухваленим 31 жовтня 1918 р., проводилась централізація страхової справи в наркоматі соцзабезу, здійснювався перехід від соцстраху до соціального забезпечення населення, визначались нові джерела фінансування в умовах багатокладності економіки. Влада здійснювала перші кроки на шляху до натуралізації соціальної допомоги, зумовленої знеціненням грошей в умовах господарської розрухи та економічного хаосу. Крім того, у положенні визначалися основні види соціальної допомоги "трудящому населенню" – медична і грошова, пенсії та найбільш популярна її форма – натуральна [4, с. 25]. При цьому необхідні кошти, як і раніше, мали стягатися з підприємств і підприємців, тільки в крайньому випадку виділялися з державного бюджету. До джерел фінансування допомоги додавалися ще кошти від конфіскації приватної власності [5, с. 25].

Цінності зрівняльності розумілися більшовиками своєрідно та буквально: усі громадяни були рівні, але деякі рівніші [6]. Нерівність визначалася створенням нових, радянських станів, як тих, що мали особливі привілеї в рамках "загальної рівності", так і тих, котрі позбавлялися можливості звертатися у кризових ситуаціях за допомогою до держави. У побуті вони отримали прізвисько "позбавленці".

Політизований, класовий характер системи соціального забезпечення у радянській державі знайшов відображення зокрема в пенсійному законодавстві, хоча "Положення", ухвалене у жовтні 1918 р., визначало як основну мету – "забезпечення засобів до існування осіб, що позбавилися основного заробітку й частини його внаслідок втрати працездатності" [7, с. 308]. Аналогічне положення затвердив РНК УСРР 16 квітня 1919 р. Згідно з ним, передбачалося запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів та сиріт. "Інвалідну пенсію" одержували особи, що втратили працездатність внаслідок хвороби, віку або каліцтва і не мали додаткових джерел існування. Пенсії призначалися в розмірі, не меншому за прожитковий мінімум. У разі додаткових джерел забезпечення, що їх отримували пенсіонер, його зобов'язували "під загрозою кримінальної відповідальності" попередити про це органи соцзабезу. Непрацездатними членами сім'ї, на котрих поширювалося право пенсійного забезпечення на випадок смерті пенсіонера-батька, вважалися вдова з однією й більше дитиною віком до 10 років, неповнолітні до 16 років та батьки пенсіонера, старші 55 років [8, с. 422]. Однак це не означало, що влада вирішила взяти на себе забезпечення всіх старих і осіб, що втратили працездатність.

Проголосивши рівне право всіх на пенсії, держава виокремила деякі категорії осіб, що отримували право на першочергове забезпечення. Зокрема, упродовж березня-липня 1919 р. було розроблено низку законодавчих актів, котрі впорядковували пенсійне забезпечення військовослужбовців, надаючи їм певні пільги. З 1920 р. в Україні почали запроваджувати персональні пенсії за особливі заслуги. Спочатку їх отримували відомі вчені та інженери, а з 1921 р. – й особи, які мали особливі заслуги перед "робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної і професійної роботи", на випадок їхньої інвалідності [8, с. 420–421].

До того часу пенсії надавалися переважно червоноармійцям та родинам тих, хто загинув на фронті. У 1920 р. в УСРР серед 740 тис. осіб, котрі отримували пенсії, було лише 200 тис. інвалідів праці, інші ж належали до категорії жертв контрреволюції (166 тис.) або були червоноармійцями й членами їхніх родин (337). У РСФРР внаслідок більшої розвиненості "воєнного комунізму" військові пріоритети проявлялися сильніше. Серед 1 млн. пенсіонерів 2/3 були солдатами і членами їхніх родин та лише 1/3 – робітниками, службовцями і членами їхніх родин [9, арк. 75; 10, р. 35–36].

Хоча широкі, навіть утопічні обіцянки соціального захисту залишалися на папері, влада намагалася зберегти лояльність населення, продовжуючи розширювати межу соцзабезу щодо ризиків, так і груп населення, включивши до числа потребуєчих його і селян. Крім того, як уже зазначалося, соціальна допомога передбачалася у разі всіх основних типів ризиків – не тільки непрацездатності, а й безробіття, вдівства, смерті (у вигляді компенсації витрат на похорони). В дійсності ж ця допомога визначалася політичними пріоритетами влади.

Соціальна політика уряду УСРР у 1920-1921 рр. відбивала особливості політичної ситуації в Україні. У зв'язку з пізнішим (порівняно з Росією), встановленням радянської влади на її території, процес переходу від соцстраху до соціального забезпечення здійснювався триваліше. З цієї причини відповідна політика, що базувалася на принципах соцзабезу, відбивала пережитки соціального страхування.

Система соцзабезу, що передбачала централізоване постачання трудящого населення міст продовольством, почала запроваджуватися в УСРР з другої половини 1919 р. Однак натуралізацію всіх видів державної допомоги та пенсій застрахованим було запроваджено тільки в лютому – березні 1921 р., згідно з постановами РНК УСРР від 1 лютого 1921 р. "Про діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення" й від 7 березня того ж року "Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів" [11]. Ухвалення цих законів мало привести систему пенсійного забезпечення у відповідність до системи пайкового постачання найманих працівників, котра ще зберігалася.

Поступова ліквідація карткового постачання згідно з постановою РНК УСРР від 23 вересня 1921 р. "Основні положення по тарифному питанню" та від 28 жовтня того року "Про колективну (натуральну та грошову) оплату праці працівників радянських установ" передбачала скорочення списку категорій осіб, що мали право на безкоштовне державне забезпечення до завершення тарифікації оплати праці найманих працівників [12]. У 1922 р. до такого спис-

ку було внесено лише непрацездатних робітників і службовців, військових інвалідів, безпритульних дітей, безробітних і частково селян неврожайних губерній.

Основними одержувачами соціального захисту в період непу, або у так званий "урбаністичний період" відповідної політики (1921–1927 рр.) були промислові робітники, військовослужбовці й діти, а селяни знову опинилися поза межами соціальної опіки держави. У той час намітилось повернення до більш реалістичних програм соціального захисту, котрі проводилися раніше, до періоду "воєнного комунізму".

Якщо в період "воєнного комунізму" соціальне страхування оголошувалося сферою буржуазного права, певною формою експлуатації, а на порядок денний виносилося соціальне забезпечення, то у період нової економічної політики, уряд повернувся до системи соцстрахування. В умовах неспівного погравлення економіки, що відбулося за участю недержавних підприємств і внаслідок переведення державних на господарський розрахунок, доктрина соціального захисту все більше поєднувалася з її практикою, насамперед щодо найманих працівників [1, с. 21–25].

Згідно з постановою РНК УСРР від 29 червня 1920 р., грошова допомога у разі тимчасової непрацездатності робітникам і службовцям передбачалася терміном не більше двох місяців, то постановою РНК УСРР від 4 січня 1921 р. "Про порядок видачі грошової допомоги у разі тимчасової втрати працездатності" двомісячний термін замінювався чотиримісячним, причому з першого дня непрацездатності та незалежно від причин, що її викликали (хвороба, каліцтво, вагітність, пологи, карантин тощо). Розмір виплати встановлювався в сумі повного середнього заробітку, але він не мав перевищувати норму, визначену положенням про соціальне забезпечення трудящих.

Обов'язок виплат у разі тимчасової непрацездатності покладался на підприємства, заклади й господарства, де раніше працював хворий, за рахунок кредитів народного комісаріату соцзабезу. Причому, згідно з рішенням наркомату ці виплати могли поширюватися і на приватні установи та підприємства. Вони надавалися виключно за посвідченнями про тимчасову непрацездатність (лікарняними листками) від лікарсько-контрольних комісій (ЛКК) і за умовою дотримання хворими постанови РНК УСРР від 5 червня 1920 р. "Про боротьбу з прогулами". Причому після закінчення двомісячного терміну від першого дня непрацездатності – не інакше, як за засвідченням про останню від ЛКК. Після закінчення зазначеного терміну обов'язок виплати заробітку аж до визнання постійної непрацездатності, переходив до відповідних місцевих відділів соціального страхування [11].

Незважаючи на фінансові труднощі у першій половині 1921 р. було введено щорічні оплачувані відпустки для найманих працівників, термін котрих, згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. "Про відпустки для робітників та службовців", звичайно встановлювався тривалістю в два тижні. Виняток становили відпустки для підлітків у віці до 18 років і для робітників шкідливих виробництв – терміном до чотирьох тижнів. Окрім так званих "тарифних", що у обов'язковому порядку надавалися всім робітникам незалежно від кваліфікації й характеру виробництва, для певних груп останніх надавалися так звані "додаткові" сільськогосподарські відпустки також терміном на два тижні. Їх звичайно отримували постійні, а також сезонні робітники, мобілізовані за трудовою повинністю, "які мали власне сільське господарство і бажали використати відпустку для польових робіт". Сільськогосподарських відпусток позбавлялися високооплачувані робітники із заробітком вище 12-ої категорії, а також залізничники [12].

12 червня 1921 р. РНК УСРР поширив дію положення про соціальне забезпечення трудящих у разі тимчасової втрати працездатності на членів родин робітників та службовців. Така допомога надавалася тим із них, котрі наглядали за дітьми у віці до 12 років або вели домашнє господарство, але в кількості не більше однієї особи на родину. Причому, як і для робітників та службовців, допомога призначалася незалежно від причини непрацездатності (хвороби, вагітності, пологів) у розмірі середньої тарифної ставки для кожної місцевості.

Для утриманців робітників та службовців встановлювалися й соціальні гарантії у разі смерті годувальника. Пенсія для них мала надаватися в розмірі найменшої тарифної ставки певної місцевості на одну особу і на кожну іншу особу – у розмірі половинної відповідної ставки, але не більше двократної на всю родину. Допомога на випадок смерті годувальника передбачалася й при відсутності голови родини з нез'ясованої причини.

Також встановлювалися пенсії непрацездатним членам родин робітників, службовців та червоноармійців при повній інвалідності їх голови, на утриманні якого вони були, в розмірі, визначеному для пенсій на випадок смерті годувальника родини, незалежно від пенсії, котра призначалася інваліду особисто.

Положення про соціальне забезпечення трудящих поширювалося на осіб, що залучалися до трудової повинності, а також на учнів, старших 16 років та на членів родин червоноармійців. Остання група мала отримувати пенсії в такому розмірі: на одного непрацездатного члена – 60 % найменшої у даній місцевості тарифної ставки, для двох членів – 75 %, й для трьох і більше – в розмірі 100 %. Така ж допомога призначалася для родин осіб, мобілізованих за трудовою повинністю [13].

Найбільше постраждали від заміни системи соціального забезпечення системою соціального страху безробітні. 19 листопада 1921 р. РНК УСРР затвердив постанову, що передбачала зменшення кількості осіб, котрі користувалися послугами наркомату соцзабезу. Це скорочення проведилось, згідно з потребами збереження кваліфікованої робочої сили на виробництві, одночасно враховуючи класові пріоритети, що залишалися базовими, й пережитки політики милітаризації праці, які не були остаточно скасовані. Аналіз цієї постанови надавався у параграфі про проблеми працевлаштування безробітних осіб.

До початку 1922 р. в Україні було сформовано страхове законодавство, котре відповідало курсу нової економічної політики. Основоположним законодавчим актом, що узагальнював досвід страхової справи та визначив основні напрямки розвитку соціального страху у нових історичних умовах, стало положення РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. "Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника".

Положення передбачало шість видів державної допомоги для найманих працівників: при тимчасовій втраті працездатності, на випадок материнства або інвалідності, втрати членами родин годувальника, смерті (на поховання), а також медична.

Перший вид допомоги – на випадок тимчасової непрацездатності – передбачався терміном до 25 тижнів (6 місяців та 1 тижня) у розмірі повного заробітку. Тобто порівняно із січнем 1921 р., термін допомоги подовжувався в 1,5 рази, але розмір залишався незмінним.

Інший вид допомоги – у разі вагітності й пологів робітниць і жінок службовців, а також дружин робітників та службовців – призначався, як і раніше, у розмірі, не меншому порівняно з їхнім звичайними заробітками. Однак, згідно з поділом трудящих на працівників фізичної й розумової праці, термін допомоги для робітниць та жінок-службовців не був однаковим. Для осіб фізичної праці він, як і раніше, встановлювався терміном на 8 тижнів до та після пологів, а для осіб розумової праці – 6 тижнів.

Так звана "допомога на годування" для робітниць і жінок-службовців, а також дружин робітників та службовців, котрі мали немовлят, зменшилася за розмірами, але збільшилася за термінами. Якщо раніше вона надавалася лише впродовж дев'яти місяців після пологів, то тепер також упродовж 8 тижнів до них. Щоправда, її розмір зменшився з 1/2 суми допомоги при тимчасовій втраті працездатності до 1/4 суми середнього для певної місцевості заробітку.

Зберігалася одноразова допомога молодим матерям – робітницям і жінкам-службовцям, а також членам родин робітників та службовців – на предмети догляду за немовлям. Як і "допомога на годування" вона видавалася у розмірі, наполовину меншому, ніж раніше, а саме – 1/2 заробітної плати, середньої для даної місцевості, або у речовому еквіваленті.

Пенсії за інвалідністю були диференційованими залежно від стану каліцтва й відповідно повністю або частково компенсували заробітну плату залежно від ступеня втрати працездатності. Для інвалідів 1-ої групи, що втратили руки, ноги, очі або взагалі були безпомічні, вони мали дорівнювати середньому для певної місцевості заробітку; для інвалідів 2-ої групи, котрі на 60 % та більше, позбавилися працездатності – 3/4 останньої; 3-ої групи, які втратили працездатність від 45 до 59 %, – половині його; 4-ої, котрі позбавилися її від 30 до 44 %, – третині заробітку; 5-ої, працездатність яких зменшилася від 15 до 29 %, – до чверті заробітку.

Постанова РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. відкрила новий етап у розвитку пенсійної справи, оскільки згідно з нею, вводилися пенсії для літніх робітників і службовців, що мали серйозні захворювання [14, 6–7]. Цю категорію назвали інвалідами старості при тому, що в

трудоному законодавстві не було передбачено страхування за цієї ознакою у чистому вигляді [15, с. 56]. Передбачалося, що вихід на пенсію можливий тільки в зв'язку з втратою працездатності, пов'язаною зі старінням, виснаженням організму [10, р. 36]. І лише в лютому 1930 р. ВЦВК затвердив положення про пенсії і допомогу з соціального страхування за яким більшій частини пристарілих громадян гарантувався мінімальний рівень соціального захисту [16].

Оскільки виплата грошової допомоги застрахованим в умовах господарської кризи була проблематичною, уряд вирішив компенсувати її обмеженість різноманітними пільгами. Зокрема, 26 вересня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову "Про заходи щодо надання допомоги безробітним", яка доповнювала грошову страхову компенсацію з безробіття пільгами на користування комунальними послугами. Максимальна межа оплати за житло для безробітних не мала перевищувати 50 % від норми, встановленої для робітників і службовців. Крім того, безробітні отримували право на безкоштовне користування комунальними послугами, придбання палива й лікарську допомогу [17].

20 жовтня 1923 р. РНК УСРР поширив пільги, надані безробітним, на робітниць-матерів. Згідно з постановою "Про пільги матері-пролетарці", право на безплатне користування комунальними послугами, паливом та лікарняною допомогою, а також на часткову оплату житла надавалося таким категоріям: а) жінкам-робітницям або дружинам працюючих, що одержували від органів соцстраху пенсію через інвалідність чи внаслідок смерті або безвісної відсутності годувальника родини; б) безробітним жінкам, які втратили годувальника (робітника чи службовця) й мали дітей до 14 років або не менше трьох непрацездатних членів родини; безробітним вагітним, починаючи з 5-го місяця вагітності за умови реєстрації на біржі праці не пізніше від 4-х тижнів після втрати роботи чи годувальника. Ці пільги передбачалися незалежно від отримання допомоги соцстраху, за винятком допомоги з безробіття. Крім того, зазначеним категоріям жінок надавалося першочергове право отримання роботи нарівні з членами профспілок, а також право першочерговості в інших чергах [18].

У тому ж році було встановлено соціальне страхування для сезонних і тимчасових робітників. Постанова Ради праці та оборони від 21 червня 1921 р. розподіляла вказані групи найманих працівників на дві категорії, що страхувалися повністю та частково. Остання категорія також поділялася на дві групи. Перша – страхувалася від нещасних випадків і професійних хвороб та відповідно мала право на допомогу з тимчасової непрацездатності лише внаслідок останніх. Крім того, вона користувалася правом на лікувальну й похоронну допомогу, але на випадок хвороби або смерті самих застрахованих. Застраховані жінки з числа сезонних і тимчасових робітниць отримували допомогу на випадок народження дитини, на предмети догляду за останньою та годуванням дитини.

Таким чином, перша група сезонних та тимчасових робітників, котру дозволялося страхувати частково, не підлягала страхуванню з загальної інвалідності й безробіття. Крім того, соцстрах не поширювався на членів сімей цієї групи застрахованих. Зокрема, вони позбавлялися права на так звану "додаткову допомогу" (похоронні, виплати на придане немовляти та на його годування), а також безкоштовну медичну.

Інша група, що, як і перша, страхувалася частково (у разі нещасних випадків та професійних хвороб), на відміну від неї, також позбавлялася права на безкоштовну медичну допомогу, а "додаткова допомога" надавалася її представникам в усіченій формі – лише на випадок смерті застрахованого від нещасного випадку на виробництві. До того ж, для членів цієї групи зберігалися всі "вилучення" зі страхової допомоги, котрі встановлювалися для першої групи застрахованих [15, с. 58].

Загальні правила соцстраху найманих працівників не поширювалися на сільськогосподарських робітників. Обережний підхід влади до їхнього страхування пояснювався двома причинами. По-перше, недоцільністю обтяжування страховими внесками так званих "трудо-вих" селянських господарств, що наймали одного-двох наймитів тільки на час сільськогосподарських кампаній, а по-друге, нераціональністю при обмеженості страхових фондів надавати допомогу працівникам, які звичайно мали додаткові прибутки від власного, хоча й малопотужного господарства.

Страхування сільськогосподарських працівників здійснювалося за "Тимчасовими правилами про умови застосування підсобної найманої праці у сільських господарствах" від 18 квітня 1925 р. За ними, соцстрах для наймитів здійснювався в скороченому розмірі: проводило-

ся страхування у разі тимчасової непрацездатності, включаючи пологи і всі види "додаткової допомоги", а також від нещасних випадків. Але страхування з безробіття та інвалідності внаслідок хвороби й старості на наймитів не поширювалося [18, с. 89]. Повне страхування їх, за прикладом радгоспів, здійснювали лише селянські господарства, котрі наймали більше 5 робітників [19, с. 73].

Для надання грошової допомоги особам, що мали право на соціальне страхування, визначалися спеціальні платежі до фонду соцстраху, які повинні були сплачуватися підприємствами, установами і господарствами у сумі, котра залежала від шкідливості виробництва. Зокрема, для формування фонду допомоги з тимчасової непрацездатності й материнства вони встановлювалися для підприємств та господарств першого розряду за небезпекою та шкідливістю – в 6 %, для другого – 7 %, третього – 8 %, четвертого – до 4–9 % заробітної плати. Для фонду допомоги інвалідам та родинам, які застраховані на випадок смерті годувальника, – відповідно в розмірі 7–10 % [20].

Зі всіх видів страхувань розміри страхових внесків, залежно від розряду застрахованих, становили 21–28,5 %. Оскільки ці ставки виявилися для підприємств непосильними, 12 січня 1923 р. встановлювалися нові розміри, від 16 до 22 % заробітної плати. Крім того, визначалися особливі тимчасові пільгові внески для підприємств та закладів, що перебували на державному бюджеті, а також заводів і шахт державної гірничої й металургійної промисловості. Для них внески встановлювалися в мінімальному розмірі – 16 %. У 1925 р. пільговий тариф було ще більше знижено – до 10–14 %, що негативно позначалося на можливостях соціального страхування [15, с. 62].

Якими ж були результати впровадження системи соціального страхування в УСРР та як вони позначалися на матеріальному становищі робітників та членів їхніх родин?

На початку 1920-х рр., коли система соціального страхування ще не була сформовано, завдання забезпечення інвалідів, тимчасово непрацездатних та безробітних покладалося на органи соцзабезу.

Незважаючи на складну військово-політичну ситуацію, що склалася в Україні на початку 1920-х рр., умови розвитку соціального забезпечення на її території були більш сприятливими, ніж у РСФРР. Це пояснювалося нерозвиненістю системи "воєнного комунізму" і зокрема запізненням націоналізації промисловості. У той час як в Росії ресурси соціального забезпечення швидко вичерпувалися, через неможливість подальшої конфіскації приватної власності після завершення націоналізації промисловості й внаслідок звільнення від страхових внесків державних підприємств (декретом РНК РСФРР від 17 квітня 1919 р.), в УСРР ситуація була іншою. Процес націоналізації великих промислових підприємств тут тільки розпочинався. Тому на її територію не було поширено дію декретів РНК РСФРР про соціальне забезпечення і про звільнення державних підприємств від страхових внесків. Як уже зазначалося, в Україні до кінця 1920 р. залишалися чинними законодавчі акти російського уряду про соцстрахування у разі безробіття, а також хвороби [15, с. 109].

Це підтверджують зокрема дані про розміри пенсійного забезпечення в радянських республіках у 1920 р. Якщо в РСФРР пенсії отримував 1 млн. осіб, то в Україні – більше 700 тис. [9, арк. 75; 10, р. 35–36]. Відомо, що чисельність населення в Російській Федерації, становила 61,6 млн. осіб, втричі перевищувала його кількість в УСРР [21, с. 525].

Реалізації пенсійного забезпечення в наступні роки, особливо на Півдні України, перешкодив голод 1921–1923 р. За два роки кількість підопічних Наркомсоцзабезу скоротилася більше, ніж втричі: з 739,9 тис. осіб у 1920 р. до 605,8 тис. осіб у 1921 р. та до 223,5 тис. осіб у 1922 р., причому кількість інвалідів праці – більше, ніж у 5 разів, з 200,2 тис. осіб у 1920 р. до 184,2 тис. осіб у 1921 р. й до 28 тис. у 1922 р. Держава фактично зняла з себе функції соціального забезпечення всіх категорій знедолених, перекладаючи їх значною мірою на товариства та каси взаємодопомоги, кооперацію інвалідів, стаціонарні установи соцзабезу, просто відмовляючись від обслуговування [22, с. 101]. Пенсійні відділи неврожайних губерній на той час видавали пенсіонерам виключно продовольчі пайки. Проте під час голоду 1921–1923 рр. держава не виконувала соціальні зобов'язання навіть щодо забезпечення працюючих робітників провідних галузей промисловості. Як зазначав В. Шарпаций, на початку 1920-х рр. органи соцзабезу брали на облік всіх нужденних, але допомогу надавали небагатьом [9, арк. 75].

Проблему страхової допомоги ускладнювала неналагодженість центрально-республіканського управління, котра в умовах централізації страхової справи призводила до несвоєчасного переведення страхових коштів з Російської Федерації до України. Намагаючись повернути заборгованість Наркомату праці РСФРР з соціального забезпечення робітників УСРР за 1921 р., голова Південного бюро ВЦРПС Ф. Угаров в жовтні поточного року неодноразово звертався з клопотаннями до ЦК КП(б)У з метою розв'язання цієї справи [23, арк. 73].

Внаслідок згортання у 1922–1923 р. контингенту осіб, яким надавалося право соціального забезпечення, а також передання справи соцстраху від народного комісаріату соціального забезпечення до наркомату праці УСРР, кількість підопічних соцзабезу скоротилася до 147,7 тис. осіб, причому чисельність пенсіонерів – інвалідів праці, ще більше – до 8,6 тис. осіб [23, арк. 73]. На його забезпеченні залишилися "самостійні трудящі бідняки" – незаможні з числа осіб, котрі мали власне господарство, але не застосовували найманої праці, а також інваліди в закладах соцзабезу (будинках інвалідів). Крім того, на наркомат соціального забезпечення покладалася організація виробничих і торгових артілей інвалідної кооперації, а також технікумів для професійної перекваліфікації частково працездатних пенсіонерів [15, с. 58, 83].

Враховуючи досвід голодних років, ВУЦВК у грудні 1922 р. дозволив центральним органам соцстрахування на випадок відсутності страхових коштів знижувати норму допомоги при тимчасовій втраті працездатності до 2/3 тарифної ставки застрахованих робітників [24]. Норма пенсійного забезпечення інвалідам I групи, що мала дорівнювати середньому заробітку в повному обсязі, наприкінці 1923 р. була встановлена у розмірі 70 % від зарплати [25].

Розвиток страхової допомоги стримувало слабке поповнення фонду соцстраху. Незважаючи на зниження страхових ставок у 1923 р., господарники звичайно розглядали відповідні страхові відрахування як свого роду накладні витрати й сплачували їх із затримками або в неповному розмірі, добиваючись своєчасного поповнення страхового бюджету, профспілкові органи, що контролювали цю справу, неодноразово порушували перед державним та партійним керівництвом республіки питання про заборгованість промислових підприємств з відповідних внесків. Однак це питання не було остаточно розв'язане. У 1926–1927 рр. заборгованість складала 5,8 % [26, с. 61].

Щоб подолати недбайливе ставлення промислової адміністрації щодо сплати страхових внесків, II Всеукраїнська тарифно-економічна нарада, скликана в 1922 р. з ініціативи професійних спілок, дозволила конфліктним комісіям відділів праці обкладати неплатників відповідного тарифу штрафом у розмірі 100 золотих карбованців, а також ув'язнювати їх терміном до двох тижнів [27, с. 26].

Після запровадження в 1924 р. пільгових тарифів для підприємств важкої промисловості, котрі перебували у скрутному економічному становищі, розмір середнього страхового тарифу в УСРР впав з 15,5 % у 1923–1924 рр. до 12,2 % в 1926–1927 рр. У той же час частка найманих працівників, застрахованих за пільговим тарифом, зросла в Україні за відповідний період з 59,2 % до 70,5 %, що негативно позначилась на можливостях соцстраху [26, с. 60]. Враховуючи, що в УСРР питома вага підприємств важкої промисловості була вищою, ніж у РСФРР, II Всеукраїнський з'їзд професійних спілок звернувся з клопотанням до союзного уряду "організувати перерозподіл страхових коштів окремих республік з метою збереження єдиного рівня страхового забезпечення по всьому Союзу через Всесоюзний фонд соціального страхування" [28, с. 228]. Враховуючи це прохання, в 1927 р. уряд РНК СРСР вів нову систему обрахування соціального забезпечення, що складалася з 6 поясів, згідно з відповідною поясною системою нарахування заробітної плати, насамперед в залежності від індустріальних пріоритетів.

У 1925–1926 рр. кількість підопічних соцзабезу становила 220 тис. 430 осіб. Однак через перерозподіл соцзабезівських коштів на користь персональних пенсіонерів, інвалідів війни, родин загиблих комуністів, а також родин вбитих військовослужбовців, кількість інвалідів праці та членів їхніх родин, які отримували пенсії, знизилась у 1923–1926 рр. з 5 тис. 336 осіб до 3 тис. 105 осіб [22, с. 101].

Група інвалідів праці та членів їхніх родин, котрі залишалися на утриманні органів соцзабезу, постійно скорочувалася з 1920 р. Інша група пенсіонерів – членів родин червоноар-

міщів, що різко скоротилася в 1923–1924 рр., в наступні роки несуттєво збільшувалася [9, арк. 75]. Кількість пенсіонерів, що знаходилися на утриманні наркомату праці УСРР, нами нез'ясована. Проте відомо, що допомога пенсіонерам – підопічним наркомату праці поступово зростала. Якщо в 1923–1924 рр. на забезпечення цієї категорії пенсіонерів було витрачено близько 3 млн. 179 тис. руб., то у 1926–1927 рр. в 6 разів більше – 20 млн. 664 тис. руб. Причому частка витрат на пенсії, порівняно з іншими видами страхування, що надавалися наркоматом праці найманим працівникам (допомога з тимчасової втрати працездатності, з безробіття, на курортне оздоровлення робітників, інвалідні заклади і деякі інші види) зростала найбільш активно – з 12,4 % до 23,77 %. Дані про чисельність осіб, які перебували на пенсійному забезпеченні органів праці, не публікувалися. Проте відомо, що розмір середніх пенсій інвалідам за 1923–1927 рр. зріс більше, ніж втричі – з 9 руб. 40 коп. до 31 руб. 59 коп. [26, с. 63–75].

Порівняно з країнами Західної Європи, радянська система пенсійного забезпечення поступалася їм як за широтою охоплення, так і за розмірами допомоги. Кількість пенсіонерів, навіть в цілому у СРСР, була незначною – в 5 разів меншою, ніж у Німеччині, та в 4,5 рази меншою, ніж у Великобританії. Це пояснювалося тим, що в цих країнах пенсіями забезпечувалися як інваліди, так і особи з 65-річного віку незалежно від стану працездатності. Крім того, у Великобританії з 70-річного віку пенсії інвалідам нараховувалися незалежно від соціального становища. Головне, щоб пенсіонер не мав прибутку вище суми, еквівалентної 500 руб. щороку.

Порівняно з Німеччиною й Великобританією, в радянських республіках були меншими і розміри пенсійної допомоги з розрахунку на кожного пенсіонера. У першому випадку – в 1,5 рази, а у другому – вдвічі. Проте у СРСР цей вид допомоги передбачав також допомогу на випадок вдовства та сирітства [26, с. 56, 85, 87].

Найбільш вагомим у бюджеті соціального страхування залишалася частка витрат на допомогу з тимчасової непрацездатності, хоча встановлення обмежувального максимуму з цього виду для високооплачуваних робітників спричинило її зменшення з 47,5 % до 40,17 % [26, с. 63–75].

Незважаючи на те, що згідно зі статтею 182 "Кодексу законів про працю", центральним страховим органам дозволялося за відсутності коштів зменшувати розмір допомоги з тимчасової непрацездатності до 2/3 заробітку, таке зниження не проводилося.

У жодній країні світу не передбачалося такого рівня забезпечення на випадок тимчасової непрацездатності, як у СРСР. Наприклад, в Німеччині розмір допомоги на випадок хвороби складав від 1/2 до 3/4 фактичного заробітку. У Великобританії сума цієї останньої фіксувалася в межах від 1/14 до 1/3 середнього заробітку. У західноєвропейських країнах меншим був і термін надання допомоги з непрацездатності – він звичайно обмежувався 26 тижнями. Крім того, в СРСР допомога з тимчасової непрацездатності надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за хворими членами родини, а також у разі карантину (заразної хвороби одного з членів родини застрахованого) [15, с. 68–69].

Якщо страхування за тимчасовою непрацездатністю в радянських республіках було однією з найбільш розвинутих галузей соціального страхування та вважалося "передовим" навіть на європейському рівні, то допомога у разі безробіття – навпаки, – як за ступенем охоплення безробітних нею, так і за її розмірами. Щоправда, цей вид страхування передбачав й допомогу безробітним на випадок хвороби, материнства та смерті (допомога на поховання).

Витрати на повне забезпечення безробітних були непосильними для держави, котра виходила з економічної кризи. Кількість останніх, які отримували грошову допомогу, й її розміри були незначними. Причому впродовж 1920-х рр. посилювалися обмеження щодо груп одержувачів і розмірів цієї допомоги, згідно з індустріальними пріоритетами. Щоправда, частка витрат на безробітних у "бюджеті соціального страхування" упродовж 1920–1927 рр. поступово збільшувалася – з 10,7 % до 14,25 %. Це пояснювалося насамперед постійним зростанням кількості безробітних впродовж 1920-х рр. [15, с. 56, 96, 100].

В умовах хронічного дефіциту страхових коштів найбільш поширеним видом допомоги безробітним стали пільги щодо оплати користування житлом та комунальними послугами.

Розглянувши основні види страхової допомоги застрахованим, перейдемо до з'ясування розподілу останньої між окремими групами одержувачів її залежно від сфери виробництва, в котрій вони працювали, а також від статевого складу найманих працівників.

Оскільки більшість найманих працівників становили чоловіки, частка застрахованих чоловіків серед них була вдвічі більшою, ніж жінок.

Більшість застрахованих працювала в промисловості – 42 %, 21 % – на транспорті, 25 % – у закладах, 5 % – у сільському господарстві й 4 % – у сфері обслуговування [15, с. 61]. Наведені дані стосуються в цілому СРСР, але пропорції розподілу страхової допомоги між працівниками різних галузей народного господарства УСРР відрізнялися несуттєво.

Незважаючи на високу питому вагу працівників сфери обслуговування і сільськогосподарських робітників, серед групи найманих працівників, частка застрахованих серед них була найменшою. Зокрема, у 1925–1926 рр. в УСРР вдалося охопити повним страхуванням лише 40,5 тис., або 24 % членів профспілки "Всеробітземліс" та частковим – 46,8 % (без робітників цукрової промисловості). Це були переважно працівники радгоспів та лісгоспів, у той час, як частка застрахованих річних та сезонних робітників одноосібних селянських господарств не перевищувала 8,9 % [29, с. 174]. В 1927 р. було застраховано вже 15 тис. або 19 % наймитів. Причому, як і раніше, найменше страхувалися поденні й сезонні робітники – відповідно 0,5 та 9,2 %.

Через рік після прийняття закону про соціальне страхування наймитів у селянських господарствах (1928 р.) кількість застрахованих наймитів збільшилася до 82 тис. осіб, а їх частка серед них – відповідно до 60 %. Оскільки головну увагу профспілкові органи зосереджували на захисті інтересів найманих робітників, які працювали в господарствах підприємницького типу, питома вага застрахованих у них була найбільшою – 64 %. Значною вона була і серед громадських пастухів [19, с. 74].

Розміри соцстраху сільськогосподарських робітників юридично відповідали нормам, встановленим державою для промислового пролетаріату. Однак на практиці нормативи соціального забезпечення не реалізовувалися. У неповному розмірі виплачувалася допомога за "лікарняними", мізерним було пенсійне забезпечення, допомога з безробіття тощо.

Брак коштів на соціальне забезпечення сільськогосподарських робітників зумовлювався різними чинниками. По-перше, недобором страхових внесків з соцстраху через економічну слабкість селянських господарств; по-друге, нерозвиненістю мережі органів соціального страхування на селі; по-третє, пільговим розподілом централізованого страхового фонду на користь промислових робітників відповідно до індустріальних пріоритетів. Так, у 1927 р. з 10 млн. крб. грошових надходжень цього фонду за рахунок відрахувань із заробітної плати працівників радгоспів було повернуто місцевим органам "Всеробітземліс" лише 16 %, або 1,5 млн. крб.

Класова політика в соціальній сфері призводила до ущемлення соціальних прав сільськогосподарських робітників. Так, члени "Всеробітземлісу" становили лише 5,3 % серед представників різних профспілок, які у 1927 р. користувалися соціально-курортним лікуванням. Із безробітних усіх галузей народного господарства, які отримували відповідну допомогу з безробіття їх було 3,5 %, а серед тих, котрі знаходилися на пенсійному забезпеченні – 1% [29, с. 175].

Зважаючи на потребу перерозподілу бюджетних коштів на потреби індустріалізації, компартійно-радянські органи вдалися до часткового перегляду статей державного законодавства задля зменшення розмірів страхової допомоги, а іноді й позбавлення її деяких категорій осіб, насамперед тих, які мали додаткові джерела прибутку.

У 1926 р. розміри пенсійного забезпечення для певних груп його одержувачів було скорочено. Зокрема, постанова наркомсоцбезпеку УСРР від 15 травня поточного року "Про права пенсіонерів у зв'язку з майновим станом їх" позбавляла права на пенсійне забезпечення працюючих, заробітки яких удвічі перевищували норми пенсій, а також усіх членів інвалідних та інших видів кооперативів, які отримували пенсії, незалежно від розміру їх заробітків, за винятком учнів. Обмеження, встановлені для працюючих, поширювалися й на непрацюючих пенсіонерів, котрі мали заробітки від різного майна (денаціоналізованих будинків, садиб, мєблїв тощо). Пенсії також скасовувалися для осіб, які більше 6 місяців знаходилися на ліку-

ванні в медичних закладах. Щоправда, їхні родини зараховувалася на пенсійне забезпечення нарівні з родинами, котрі втратили годувальника [30].

У 1927 р. органам праці було надано право обмежувати на 1/3 розміри пенсії за інвалідністю й так звану "додаткову допомогу" (на поховання, на предмети догляду за немовлятами та на їх годування) для осіб, які проживали в сільській місцевості. Це обмеження не поширювалося лише на мешканців фабрично-заводських селищ [15, с. 82, 86]. Таким чином, підвищення пенсій міським робітникам здійснювалося за рахунок сільських.

Обмеження розмірів пенсій не поширювалося лише на випадок втрати сім'ями годувальника. Однак, встановлювалася пряма залежність розмірів допомоги сиротам від суми заробітку померлого. Якщо до 1926 р. родини з трьома дітьми отримували 2/3 повної пенсії або 50 % середнього для певної місцевості заробітку, то після 1926 р. – 4/9 заробітку померлого; з двома дітьми – 1/2 повної пенсії або 1/3 заробітку (раніше – 40 % заробітку), з одним – 1/3 повної пенсії, або 2/9 заробітку (раніше – 30 % заробітку) [15, с. 83]. Таким чином, держава намагалася посилити зацікавленість робітників у підвищенні продуктивності праці та її кваліфікації.

Згідно з політикою залучення жінок у виробництво, з 1 червня 1927 р. вводився так званий "вичікувальний термін", за котрим право на отримання допомоги для породілля набували виключно робітниці, які пропрацювали за наймом півроку до початку відпуски за вагітністю. Тобто такі, котрі підтвердили статус найманих робітниць [15, с. 76–77].

Восени 1927 р. ліквідовувалась система страхової медицини "Робмед", сформована в середині 1920-х рр. [31].

З метою економії страхових коштів у березні поточного року було введено особливі правила, що передбачали відмову від виплати допомоги при короткотерміновій непрацездатності, викликаній пияцтвом. Вважалися прогулами і також не оплачувалися дні відвідування амбулаторій, якщо вони працювали в неробочий час. Видача допомоги застрахованому звичайно припинялася у разі з'ясування факту використання відпусток, що надавалися йому для лікування, не за призначенням [15, с. 83].

Аналіз досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок про те, що система соціального страхування найманих працівників, сформована на початку 1920-х рр., діяла на основі ідеологічних чинників. Й хоча влада наголошувала на класовому принципі соціальної політики, пільговиками цієї системи були військовослужбовці та особи, які мали особливі заслуги перед революцією. Це пояснювалося домінантою політичних факторів над економічними. Так, за основу пенсійного забезпечення було взято не тільки соціальне походження і майновий стан, а й чинники, що визначали політичну благонадійність потенційних пенсіонерів. Водночас стаж, освіта, кваліфікація органами соцзабезу не враховувалися. Як вважав В. Шарпатий, на початку 1920 рр. пенсії, їхні види та розміри виконували функцію допомоги для певних категорій населення з тих, котрі не мали інших засобів існування. Причому сам факт надання пенсійного забезпечення населенню виконував дві важливі функції: стабілізацію суспільного спокою і формування в свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи [8, с. 422].

У зв'язку з переходом до непу, в соціальній політиці радянської влади посилювалися індустріальні пріоритети. Тому соціальне страхування, запроваджене для сезонних, тимчасових та сільськогосподарських робітників здійснювалося в неповному обсязі. Винятком становили працівники радянських сільськогосподарських господарств, що отримували повну страхову допомогу.

Згідно з індустріальними пріоритетами, пенсії за інвалідністю призначалися виключно у разі отримання травм на виробництві. Вводилися пенсії для літніх робітників, котрі мали серйозні захворювання. Щоправда, при обрахуванні розмірів пенсійної допомоги за інвалідністю, органи соцзабезу не враховували ні коефіцієнту трудової участі, ані попередній заробіток, а лише її групу.

Розміри інших видів соціальної допомоги почали нараховуватися на підставі фактичного заробітку конкретного працівника, а не середнього заробітку для певної місцевості, як це робилося раніше. При визначенні допомоги з безробіття і при тимчасовій втраті працездатності враховувалися не тільки професійна кваліфікація, а й трудовий стаж.

Продовжувалися терміни надання страхової допомоги непрацездатним та безробітним робітникам. Крім того, остання з соцстраху найманих працівників була поширена на членів

їхніх родин. У меншому розмірі її отримували особи, залучені до виконання трудових повинностей, що зберігалися для міського населення на випадок надзвичайних ситуацій.

У той же час розміри деяких інших видів соціального страхування було скорочено – допомогу на поховання, на випадок смерті годувальника, а також на "придане для новонароджених", на випадок вагітності й годування немовлят. Щоправда, терміни останньої суттєво подовжувалися.

Враховуючи необхідність перерозподілу бюджетних коштів на потреби індустріалізації, у 1926–1927 рр. вводилися нові обмеження страхової допомоги найманим працівникам. Зокрема, для застрахованих, котрі проживали в сільській місцевості, скорочувалися розміри пенсії за інвалідністю та розміри "додаткової допомоги" (на поховання, на предмети догляду за немовлям та на його годування); для високооплачуваних робітників – розміри допомоги на випадок тимчасової непрацездатності; для всіх груп застрахованих – пенсії на випадок втрати годувальника. Крім того, було введено так звану "поясну систему" нарахування заробітних плат та страхової допомоги.

З метою підтримки кадрових працівників посилювалася диференціація допомоги для безробітних залежно від рівня їхньої кваліфікації.

Найбільш слабкою ланкою соціального страхування в Україні, як й у цілому в СРСР, порівняно з країнами Західної Європи, були пенсійна справа та страхування у разі безробіття. Вони поступалися західноєвропейським, як за широтою охоплення, так і за своїми розмірами. У той же час допомога на випадок тимчасової непрацездатності та материнства була більш розвинутою, зокрема, остання надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за ними в родині, а також у випадку карантину (хвороби одного з застрахованих членів родини зараженого інфекційною хворобою). Крім того, в СРСР передбачалося соціальне забезпечення на випадок вдовства та сирітства.

Серйозною перешкодою на шляху формування "страхового бюджету" була проблема несвоєчасного надходження страхових внесків, а також їх менші розміри в Україні порівняно з Російською Федерацією.

Список використаних джерел

1. Ашмарина С. В. О разработке электронных ресурсов по истории страхования рабочих России в конце XIX – первой четверти XX вв. // Экономическая история обозрение. – Вып. 9. – Москва, 2003. – С. 21–25.
2. Андрусичин Б. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995. – С. 50, 102, 109.
3. Мандель Д. Рабочий контроль на заводах Петрограда. – Москва, 1994.
4. Косарев Ю. А. Социальное страхование в России на пути к реформам. – Москва, 1999. – С. 25.
5. Лебина Н., Романова П., Ярская-Смирнова Е. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917–1930-е гг. // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. – Москва, 2007. – С. 25.
6. Богословська М. В. Жилищні условия и медицинское обслуживание советской государственной элиты в 1920–1930-е годы. // Новый исторический вестник. – 2006. – № 1 (14).
7. Трудовое право: энциклопедический словарь. – Москва, 1963. – С. 308.
8. Шарпаций В. Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 11. – К., 2004. – С. 420–422.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДА-ВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 75.
10. Georg V., Manning G. Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. – London., 1980. – P. 35–36.
11. Закони України. – 1921. – Ч. 1. – № 1. – Ст. 4; № 4. – Ст. 119.
12. Там само. – № 7. – Ст. 194.
13. Там само. – № 6. – Ст. 177.
14. Милютин М. Очередные задачи собеса в условиях новой экономической политики // Вопросы социального обеспечения. – 1922. – № 1. – С. 6–7.
15. Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь. – Москва, 1928.
16. Астрахан Е. И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР. – Москва, 1961.
17. ЗУ України, 1922. – № 43. – Ст. 617.
18. Там само. – Від I. – № 37. – Ст. 519.
19. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві в умовах непу. – К., 1990. – С. 73.
20. ЗУ України. – 1922. – № 3. – Ст. 56.
21. Шарпаций В. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. – К., 2005. – С. 252.
22. Шарпаций В. Пенсійне забезпечення населення УСРР 1920–1930-ті роки: соціо-історичний дискурс // Україна XX століття: культура,

ідеологія, політика. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 101. 23. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 30. – Арк. 73. 24. ЗУ України, 1922. – № 52. – Ст. 751. 25. Известия. Вечерний выпуск. – Одесса. – 1923. – 22 ноября. 26. Гулий К.М. Положение трудящихся на Украине (Доклад на Всеукраинском совещании работников труда и социального страхования). – Харьков, 1928. 27. Материалы Всеукраинской тарифно-экономической конференции. 20–23 января 1923 г. – Харьков, 1923. – С. 26. 28. II съезд профсоюзов Украины. 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. – Харьков, 1924. – С. 228. 29. Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади. – Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928). – К., 2000. – С. 174. 30. ЗУ України. – 1926. – № 17. – Ст. 60. 31. ЗУ України. – 1927. – Від. I. – № 46. – Ст. 210.

Olga Movchan

SOCIAL INSURANCE WORKERS USRR ADDED NEW ECONOMIC POLICY (1921–1928)

The article investigates the main priorities of social insurance of workers in day USRR new economic policies, analyzed the factors that contributed to real-zatsiyi social protection of the working class.

УДК 94 (477)

Наталія Кузьмінець

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНИХ КОМІСІЙ НА ПОДІЛЛІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті авторка звертає увагу на історію створення надзвичайних комісій на Поділлі у 20-х роках ХХ ст., покладені на них завдання і права. Розглядаються питання підбору кадрів до Подільської надзвичайної комісії, характеризуються її відділення. Авторка робить висновок, що до сфери діяльності надзвичайних комісій поступово потрапляють всі сфери життя населення.

Надзвичайна комісія (далі – НК) з боротьби з “контрреволюцією”, саботажем і службовими злочинами була створена декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. “Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії” [1, с. 1]. У відповідності із затвердженим 30 травня 1919 р. ВУЦВК “Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії”, НК була відділом наркомату внутрішніх справ. Тобто, діяльність НК не регламентувалася законом, не регулювалася органами влади. Вона підпорядковувалася формально тільки більшовицькому уряду, фактично ж – його партії [2, с. 66].

У 1920 р. Всеукраїнську надзвичайну комісію було підпорядковано РНК УСРР [3, с. 44]. На комісію були покладені такі завдання, як: переслідування і ліквідація всіх спроб і дій проти діючої влади, від кого б вони не виходили; передача судові ревтрибуналу всіх страйкарів і “контрреволюціонерів” та розробка заходів боротьби з ними; ведення попереднього слідства. Вони мали право на ведення розшукових, слідчих і бойових дій, були наділені адміністративними, а головне – судовими повноваженнями [3, с. 124].

Таким чином, надзвичайні комісії в своїй діяльності переслідували єдину мету, що була законодавчо закріплена їхньою компетенцією – боротьба з антибільшовицькими елементами

і злочинами, що протидіяли встановленню влади більшовиків та підривали підвалини радянської влади в Україні.

Подільська губернська надзвичайна комісія була створена 20 березня 1919 р. [4, с. 3]. У березні-квітні 1919 р. утворились повітові надзвичайні комісії у Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскурові, Балті, Жмеринці та Сальнику [5, с. 3].

До підбору кадрів працівників НК ставились надзвичайно прискіпливо. У Подільській НК було підбрано віддану і надійну більшовицьку команду. Серед відомих більшовицьких чекістів слід назвати М.Тарногородського, М. Козицького, Б. Потажевича, Максимовича [6, с. 2].

Органи НК відповідально ставились до своєї роботи, особливо до збору інформації. При Подільській губернській НК діяло інформаційно-довідкове відділення, яке через інформаторів і секретних співробітників – "сексотів", що діяли майже на всіх підприємствах, установах і організаціях, збирало достовірні дані не лише про політичне та економічне становище губернії, а й про діяльність політично неблагодійних громадян і селянські збройні угруповання [7, с. 14].

НК губернії активно співпрацювали з революційними трибуналами. Крім того, згідно з положенням 1920 р. до складу кожного революційного трибуналу був введений представник надзвичайної комісії і обирався він Радами на загальних підставах з іншими членами трибуналу та мав рівні з ними права [8, с. 87].

Окремо слід звернути увагу на участь НК у боротьбі із "селянським бандитизмом", а фактично – у придушенні селянського опору більшовицькому режимові. Селяни, незадоволені податковою політикою нової влади піднімали повстання, організовували так звані "банди", що чинили опір місцевим органам влади. Тому постановою Всеукраїнського ревкому від 2 лютого 1920 р. дозволялося застосування вищої міри покарання – розстрілу [9, с. 139]. Крім того, на Поділлі був введений в дію закон ВЦВК і РПО РРФСР від 30 жовтня 1920 р. про місцевості, у яких оголошено воєнний стан [10, с. 40]. У 1921 р. ситуація ще більше загострилась. До НК щоденно надходили оперативні зведення інформаційної частини губернського управління НК щодо стану "бандитизму" на Поділлі. То в одному, то в іншому селі відбувалися виступи проти підвищення розмірів продрозкладки, активізувалася діяльність банд [11, арк. 9].

Надзвичайна комісія на Поділлі діяла у відповідності з основними принципами радянської влади, нехтуючи законами, нормами моралі та загальнолюдськими принципами з метою жорстокого придушення опору радянської влади. Про боротьбу з антирадянським рухом на Поділлі свідчить повідомлення про розкриття "контрреволюційних" організацій в одній із харківських газет. Там відзначалося, що в числі 5 "контрреволюційних" організацій, в Ольгопільському повіті було заарештовано 116 осіб, в Могилеві-Подільському – більше 80, в Проскурові – більше 130, в Жмеринському повіті – до 40 осіб, в Брацлавському – до 110 осіб. Усі організації мали зв'язок із закордоном і місцевими бандами. Члени деяких організацій працювали в органах радянської влади. Так, Проскурівська організація мала назву "Чорна маска", підтримувала зв'язок із групою отамана Хмари. До Жмеринської організації причетні деякі працівники залізниці і лісорозробок. Брацлавська організація працювала з метою дезорієнтації комсомолу, у цій організації працювало декілька осіб, які були родичами колишніх петлюрівських міністрів. Всі ці організації були пов'язані між собою і взаємно інформували одна одну, хоча діяли кожна окремо [9, с. 327].

7 травня 1921 р. голова Всеукраїнської надзвичайної комісії (далі – ВУНК) видав наказ про реорганізацію центрального апарату НК. У його складі затверджувались три управління: адміністративно-організаційне, секретно-оперативне і економічне.

Крім того, у складі ВУНК перебували значні військові формування, які створювались за взірцем російських: корпус військ ВНК, різні види охорони, продармії. Невдовзі, на території Подільської, Одеської та Херсонської губерній дислокувалася 10-та стрілецька дивізія військ внутрішньої служби (ВНУС) [2, с. 73]. На місцях створювались свої збройні сили. Так, у розпорядженні Подільської губернської НК були батальйон особливого призначення під командуванням В.Тоболіна та кінний загін С. Асуляка [5, с. 3].

Селянська війна поступово пішла на спад, але опір більшовикам не припинявся ще довго: повстанці змінюють тактику, боротьби, діючи невеликими частинами [12, арк. 222].

У такій ситуації нарізала необхідність звузити компетенцію НК, практику позасудових репресій. 22 березня 1922 року ВУЦВК прийняв постанову про припинення діяльності НК в Укра-

їні, а натомість організовувалось Державне політичне управління (далі – ДПУ) при НКВС [9, с. 363].

Насправді ж новостворений орган був наділений значно більшими репресивними повноваженнями, що розширювались від перших днів створення.

На органи ДПУ покладались завдання, схожі до компетенції НК: попередження та придушення відкритих антибільшовицьких виступів; боротьба з бандитизмом та збройними повстаннями; розкриття "контрреволюційних" організацій та осіб, діяльність яких скеровувалась на підлив господарського життя республіки; охорона державних таємниць та боротьба з шпигунством у всіх його проявах (політичним, економічним, воєнним та ін.); охорона залізниць і водних шляхів, боротьба зі злочинами, пов'язаними з руйнуванням транспорту чи зменшенням його перевезень; політична охорона кордонів республіки, боротьба з економічною та політичною контрабандою і незаконним переходом кордонів, а також виконання спеціальних завдань верховних органів влади з охорони революційного порядку [13, арк. 320]. Функції ДПУ розширювались поступово, але невдовзі вони набагато перевершували функції надзвичайних комісій.

Місцеві органи ДПУ підпорядковувались губернським виконавчим комітетам. Зміни в організаційній структурі органів ДПУ було внесено 1925 року у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою. Було прийнято рішення про надання окружним відділам ДПУ, що утворювались, прав відділів окружних виконавчих комітетів. У листопаді 1925 року окружні відділи ДПУ утворились при всіх окрвиконкомсах.

Матеріали про діяльність ДПУ на Поділлі засвідчують, що характер роботи ДПУ не змінився, хоча функції ДПУ і розширились. Подільський губвідділ ДПУ як і раніше займався боротьбою з "контрреволюцією". У звітах ДПУ проходять повідомлення про виявлення "петлюрівського елементу", наприклад, в Кам'янецькому та Вінницькому округах [14, арк. 166]. ДПУ також звітує про успішну боротьбу з карним бандитизмом, який зменшився на 50–60 % [14, арк. 29] про виявлення халатності, безгосподарності та махінацій на Вінницькому суперфосфатному заводі і т.д. [14, арк. 196].

Отож, Подільська губернія відразу ж після відновлення радянської влади була покрита мережею надзвичайних каральних органів. Органи ДПУ і НК стежили за порядком в Подільській губернії, боролись зі службовими злочинами, карним бандитизмом тощо. ДПУ регулярно робило огляди економічного та політичного становища в губернії, де ґрунтовно висвітлювались різні сфери життя губернії. Тому можна вважати, що ДПУ було не просто репресивно-каральним органом, воно поступово почало контролювати усі сфери життя населення, придушуючи будь-які спроби опору існуючій владі.

Список використаних джерел

1. СУ УССР. – 1919. – № 1. 2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: у 2-х книгах. Книга 1. – К., 1994. 3. Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К., 2000. 4. З історії Подільської губчека // Комсомольське плем'я. – 20 грудня 1990. 5. Рядки історії // Комсомольське плем'я. – 17 грудня 1987. 6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П-30. – Оп. 1.– Спр. 29. 7. ДАВО. – Ф.П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 53. 8. История государства и права СССР. – Ч.2. / Под ред. О. И. Честякова, Ю. С. Кукушкина. – М., 1986. 9. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК. – К., 1971. 10. Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. XX ст.). – Вінниця, 1999. 11. ДАВО. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 54. 12. ДАВО. – Ф.Р.–925. – Оп. 8. – Спр. 59. 13. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (3/4). 14. ДАВО. – Ф. П-1 – Оп. 1. – Спр. 57.

Nataliya Kuzminets

FOUNDATION AND ACTIVITY OF THE EXTRAORDINARY COMMISSIONS IN PODILIA IN 20-S YEARS OF THE XX TH CENTURY

The article deal with the foundation and activity of the Extraordinary Commissions in Podilia in 20-s years of the XX th century. Duties and rights of these commissions are analysed. The question of selection of specialists to the Podilia Extraordinary Commis-

sions and character of its departments are shown. In conclusion the author underlines that little by little all spheres of life of the population are connected with the activity of the Extraordinary Commissions.

УДК 930. 1 (477) "19"

Валерія Мотуз

УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ В УМОВАХ НАСТУПУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Стаття присвячена особливостях розвитку кінофікації українського села в 20–30-ті роки ХХ ст.

Як і кожне будь-яке відкриття людського генію, кінематограф швидко привернув до себе увагу не лише художників-кіномитців, але й політичних діячів, які досить прозорливо розпізнали в ньому важливий засіб впливу на свідомість мас у необхідному для них аспекті.

Зрозуміло, що на відміну від демократичних суспільств, найбільш пропагандистською складовою функціонування кінематографу переймалися політичні режими тоталітарного ґатунку. Чи не найчільніше місце серед них займав радянський лад. Саме його лідери фактично першими оцінили неперевершені можливості кіно для прямого аудіовізуального звернення політичного лідера до сотень тисяч громадян країни, до того ж таке звернення, якому з використанням засобів режисури та операторської майстерності надавало більшого морально-емоційного ефекту, а отже, давало змогу опанувати не лише розум, але і серце глядача.

Досліджувана проблема має не тільки суттєве історико-пізнавальне значення. У час, коли людство все більше поринає в полон віртуальної світової мережі, посилюється і прикладне значення всіх аспектів, що так чи інакше пов'язані із дослідженням форм, напрямків та темпів розвитку кінематографу і паралельних споріднених йому видів передачі творчого задуму автора технічними засадами.

У силу своєї суспільно-політичної значимості ця проблема неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Ті чи інші її аспекти висвітлювались в роботах Ю. Полякова [1], В. Козлова [2], П. Симуша [3], С. Нікольського [4] та інших. Проте, незважаючи на наявність у них низки цікавої інформації, не можна забувати, що написані вони були ще в радянський період, а тому і не позбавлені суттєвих світоглядно-ідеологічних, не кажучи вже про цензурні, обмеження. Констатація цього й обумовила появу цієї статті.

Відразу після другого приходу більшовиків до влади в Україні, кіномистецтво негайно опинилось під пильним контролем ЦК КП(б)У. За його ініціативою Раднаркомом УСРР вже 27 січня 1919 року був утворив Всеукраїнський кінокомітет, що почав налагоджувати виробництво фільмів радянського спрямування, відбирав потрібні сценарії, створював фонд науково-освітніх стрічок, готував штат лекторів – політичних пропагандистів. З часом, у 1922 році, він був реорганізований у Всеукраїнське фото-кіноуправління (ВУФКУ), що отримало монопольне право керівництва та управління всім кінематографом та підприємствами фотокінопромисловості України [5, с. 24, 30].

У проекті резолюції бюро ЦК КП(б)У на доповідь ВУФКУ від 15 березня 1924 року було спеціально підкреслено значення кіноіндустрії: "Кіно мусить бути знаряддям впливу на широкі маси і повинно посісти чільне місце в роботі партії, як чинник масової агітації й пропаганди комуністичного виховання трудящих, організації їх навколо заходів партії щодо запровадження в маси культури, а також як засіб здорового відпочинку та культурних розваг" [6, арк. 28]. Тому ще напередодні закінчення відбудовного періоду, починаючи з середини 20-х рр., центр уваги партії, щодо реалізації пропагандистських завдань засобами культури, виразно переноситься на кіномистецтво. Тогочасні лідери КПУ, як і їхнє кремлівське керівництво

во, цілком обґрунтовано вважали, що за допомогою "правильного" ідеологічного наповнення, кінематограф може стати могутнім засобом утвердження соціалістичних ідей у свідомості найширших верств населення.

Потрібно зазначити, що поширення кіно в селі розглядалося радянською владою, як необхідна передумова та один із найпотужніших важелів "перетягування" широких верств селянства в комуністичний табір. Партиїно-пропагандистський апарат прагнув максимально використати всі можливості технічного прогресу як засобу впливу на свідомість широких мас українського селянства. У цьому контексті працівники агітпропу враховували особливості сільської аудиторії. З цієї метою вся наявна кінопродукція була поділена на два різновиди. До першого відносили – кінофільми, передбачені для демонстрації у місті, до другого, рекомендовані для показу на селі. Протокол засідання колегії агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У від 14 січня 1924 року містить таку більш ніж промовисту, вкрай відверту вказівку: "Картини для сільського кіно мають відрізнятися малим метражем, примітивністю сюжету, відповідного нашій сільській роботі, та мають бути на українській мові". Тобто, влада проявляє у цьому моменті своє ставлення до українського селянства, як до відсталого в культурному відношенні класу, рекомендуючи максимально спрощувати сюжетну лінію сільського кінофільму. Взагалі ж для України передбачалося створити низку нових радянських фільмів, зміст яких зводився б виключно до популяризації та оспівування засобами мистецтва політичних завдань радянської влади.

При цьому не допускалось художнього спрощення, поставленого перед кіномитцями завдання. Їх спеціально застерігали, що замовлені їм картини, вони, до речі, дуже добре як на той час оплачувалися, мають бути високої художньої якості. Однак, при цьому безумовно, служити справі оспівування і утвердження радянської влади. Для того, щоб краще достукатися до серця і розуму українського глядача, вони повинні були зніматися з обов'язковим використанням моментів переможної революційної боротьби на території України [7, арк. 44].

Не приховуючи своїх намірів поставити мистецтво кіно на службу побудови нового суспільства, партія взяла цілком відвертий курс на суцільну політизацію кінематографії. Більш того, за вимогами центральних партійних органів, нові фільми мали відображати всі головні події, як будівництво соціалізму, створення комуністичного раю. До речі, в тезі "Ми на відміну від церкви, яка лише обіцяє рай на небі, вже сьогодні всі разом будемо рай на землі" наголошувалося на тому, що все це робиться для народних мас, які й будуть жити в цьому звичному "раю".

Оскільки головною темою дня була суцільна колективізація, то серед 41 художньої стрічки, що вийшли у світ в 1930 році, більшість були присвячені саме соціалістичній перебудові сільського господарства, промисловості та життю молоді. Виходячи з цього, кількісний показник тематики картин мав такий вигляд: темі індустріалізації було присвячено – 7 фільмів, реконструкції побуту – 3, життю молоді – 8, соціалістичній перебудові сільського господарства – 6, громадянській війні – 6, революції 1905 року – 2, художньо-публіцистичні фільми – 3, закордонна тематика – 2, інші теми – 3.

Справді широким потоком пішли фільми політосвітнього характеру. Так лише за 1930 рік вийшло 111 кінострічок такого змісту [8, арк. 28]. Радянське кіно дуже швидко стало відображенням економічних, політичних, ідеологічних, антирелігійних компаній партії та уряду, які воно прикрашало засобами свого мистецтва, пробуджуючи захоплення та жагу населення до змін.

Вся продукція кіноіндустрії ретельно переглядалася відповідальними ідеологічними працівниками ЦК КП(б)У з метою своєчасного вилучення шкідливих картин. У "Висновках і пропозиціях по кінофікаційній діяльності ВУФКУ" зазначалося, що до села потрапляє велика кількість "неякісного" кіно. Що під цим розумілось, бачимо із наступного. Усі фільми ділили на чотири групи: "художньо та ідеологічно витримані", "художньо та ідеологічно витримані не зовсім", "ідеологічно слабкі, але художні", "ідеологічно та художньо не зовсім витримані". З всього переліку кінопродукції, що потрапляла в 1930 році на сільські екрани до першої групи було віднесено 11 кінокартин, до другої – 46, до третьої – 14, четвертої – 50 [9, арк. 1319 зв.].

Таким чином, кіно, що повністю відповідало завданням радянської партійної пропаганди та агітації, тобто було здатне естетичними методами добиватися цілей комуністичного виховання становило всього 10 % із того, що демонструвалося. З метою зменшення кількості

стрічок, що не відповідали критеріям, які висувалися владою, пропонувалося переглянути фільмотеки сільських районів. Витяг із протоколу об'єднаного засідання РНК УСРР та Української економічної наради від 2 березня 1931 року містив низку вказівок, що передбачали збільшення поліпшення ефективності використання кінематографії для політичної пропаганди та культурного, безумовно в радянському розумінні, піднесення мас. З цією метою "Укр-фільм" зобов'язувався подавати на затвердження Наркомосу УСРР всі тематичні плани та сценарії ще до початку зйомок. Наркомос, в свою чергу, мав право давати згоду чи забороняти демонстрацію фільму, міг стежити за перебігом зйомок та вносити зміни до сценарію картини [10, арк. 28]. Мистецтво кіно, яке мало такі великі можливості для формування психології радянської людини, з точки зору компартійного апарату, повинно бути повністю забезпечене від іншої ідеї, крім ретельно відібраної та офіційно затвердженої на екрані.

Однак, важливою перешкодою на шляху посилення впливу радянської пропаганди на народні маси засобами кіномистецтва став низький рівень забезпечення кіноустаткування. Особливо гостро це питання стояло у сільській місцевості. Так, кімережа в українських селах на 1 жовтня 1926 року нараховувала всього 476 кіноустановки, через два роки на 1 жовтня 1928 року – 975. Незважаючи на те, що кількість кіноустановок зросла вдвічі, в цілому для України демонстраційних апаратів у селі була ще дуже і дуже малою. Наявна апаратура забезпечувала відносно регулярний перегляд фільмів 225 тис. громадян. Якщо рахувати чисельність дорослого сільського населення – біля 12,5 млн. (у віці від 16 до 59 років), то виходить, що з кожних 1 000 осіб мали змогу відвідати кіносеанс лише 50. Однак, це середнє значення, по регіонах, де ця цифра коливалася від 63 до 27 місць на 1 000 осіб. Найвищий показник кіноперегляду був у Полтавському, Харківському та Вінницькому округах, найнижчий – в Миколаївському та Роменському [11, арк. 130]. У постанові НК РСІ УСРР "Про наслідки обстеження кінофікації України" та діяльності ВУФКУ така ситуація була визнана незадовільною. Дійсно, при загальній кількості – 11 500 сільських адміністративних одиниць, лише 8,4 % були забезпечені кіноустаткуванням. Незадовільним залишалася і організація кінопрокату за допомогою питань кінопересувки. На 1928 рік їх в Україні нараховувалося всього 35, з яких лише 9 діяло у селах. Решта 26 працювали на залізниці у складі вагонів-клубів [12, арк. 60]. Із врахуванням їх можливостей загальна кількість населення, охопленого засобами кіно, в 1930 році становила 240 тис. глядачів. Вони могли переглянути фільми у кінотеатрах, клубах, сільських пересувках, тощо. Лідером серед зазначених осередків кіноперегляду стали клуби, найменша кількість глядачів дивилися кінофільми у кінотеатрах [13, арк. 36].

З метою ліквідації такого незадовільного становища, з точки зору партійно-агтаційної роботи, в апараті ЦК Компартії України було підготовлено проект спеціальної постанови ЦК КП(б)У "Про кінофікацію села". Вона була прийнята 31 листопада 1931 року та містила наступні положення: "1. Визнати, що кінофікація села досі йшла повільним темпом, який не може задовольнити потреб культурного обслуговування села без достатньої кількості уваги кооперативних центрів та чіткого керівництва з боку "Книгоспілки" цією справою. 2. Надалі темп розвитку кіномережі на селі треба збільшити так, щоб на кінець п'ятирічки було кінофіковано всі сільради України" [14, арк. 27].

Крім сільрад, планувалося забезпечити кінодемонстраційними апаратами школи-семирічки. Одним із осередків нового виду мистецтва повинні були стати і будинки-колгоспника, які почали будуватись у великих селах. Вони також мали бути пристосованими для демонстрації кінострічок [15, арк. 35].

Однак, навіть запланована, а не реальна, місткість цих установ не могла забезпечити достатню кількість місць для всіх бажаючих переглянути кінофільм. Тому постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про будівництво у великих селах УСРР кінотеатрів" визнала за потрібне до кінця 1934 року у селах суцільної колективізації, де кількість населення була не менше 3.000 чоловік, побудувати 150 – 200 кінотеатрів, які б вміщали по 500–800 глядачів [16, арк. 24].

Для виконання вимог, які містились в зазначеній постанові, був навіть утворений комітет з будівництва кінотеатрів на селі, який у листопаді 1933 року організував Всесоюзний конкурс, що мав на меті визначити найкращі архітектурні проекти. У конкурсі перемогли проекти Межеровського, Тація, Кондора, Кундерта та Рикової. За його результатами були відібрані найкращі проекти, за якими збудували 103 кінотеатри: на 350 місць – 96, на 500 – 7. Однак новозбудовані заклади не завжди були якісними і придатними до функціонування. Так, у селі

Біляївка Одеської області, щойно відкритий кінотеатр не використовувався через неякісний стан [17, арк. 191]. Це призводило до псування цінної кіноапаратури. Наприклад, інженер М. Н. Лідерман рапортував директору "Кінофототреста", що "...через вологість приміщення (вода на стелі) кіноапаратура покритася іржею, ...існує небезпека втрати підсилюючої апаратури в результаті пошкодження трансформаторів через вологість, ...часті аварії та недостатня потужність енергоживлення, ...жителі обурюються, що штукатурка падає зі стін та стелі кінотеатру, а також протікає дах" [18, арк. 192]. На жаль, подібні скарги були непоодинокими явищами радянського будівництва.

Важливою подією радянської кінематографії середини 30-х років став організований ЛКСМУ та "Укрфільмом" кінофестиваль колгоспної молоді, який був проведений в 4 892 селах 219 районів УСРР [19, арк. 45]. Учасниками-глядачами фестивалю стали, в дусі того часу, ударники колгоспного та радянського будівництва. Вони мали змогу переглянути найкращі фільми: "Партизанська донька", "Ворожі стежки", "Чапаєв", "Юність Максима", "Аероград", "Селяни", "Дивний сад" [20, арк. 27]. Метою проведеного дійства стало максимально повне ознайомлення сільської молоді з кращими зразками кінопродукції, здатними привернути симпатії наївних сердець, які щиро сприймали екранну продукцію як саме життя [21, арк. 53]. Радянські кінокартини мали показати молоді переваги нового ладу, висвітлити через екран прекрасне майбутнє, що неодмінно викличе прихильне ставлення глядачів до комуністичної ідеї.

Таким чином, кіно в СРСР досить швидко стало навіть у відсталій в матеріально-культурному відношенні сільській місцевості ще одним важливим засобом комуністичного виховання населення. Мовою кінофільму ідеологічні настанови сприймалися набагато легше та глибше проникали у свідомість людей. Використання технічної новинки на селі дало змогу радянській владі постійно і відносно ненав'язливо вести пропаганду нового устрою, світобачення нового способу життя.

Список використаних джерел

1. Поляков Ю. А. Переход к непу и советское крестьянство. / Ю. А. Поляков – М., 1967.
2. Козлов В. А. Культурная революция и крестьянство. 1921–1927 гг. (По материалам Европейской части РСФСР). / В. А. Козлова – М., 1983.
3. Симуш П. И. Облик хозяина земли. Новейшие и традиционные черты. / П. И. Симуш – М., 1987.
4. Никольский С. А. Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления / С. А. Никольский // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 13–24.
5. Історія українського радянського кіно: В 3-х тт. / Б. С. Буряк, Г. В. Жуков та ін. – К.: "Наукова думка", 1986. – Т. 1 (1917–1930) – 245 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 28.
7. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 – Оп. 20. – Спр. 1939. – Арк. 44.
8. Там само. – Спр. 4193 – Арк. 28.
9. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1180 – Арк. 1319 зв.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4193. – 28.
11. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1180. – Арк. 130.
12. Там само. – Спр. 1169. – Арк. 60.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4193. – Арк. 36.
14. Там само. – Спр. 4540. – Арк. 27.
15. Там само. – Спр. 4193. – Арк. 35.
16. Там само. – Спр. 6229. – Арк. 24.
17. Там само. – Спр. 6458. – Арк. 191.
18. Там само. – Спр. 6458. – Арк. 192.
19. Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 45.
20. Там само. – Спр. 989. – Арк. 27.
21. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6653. – Арк. 53.

Valeria Motuz

THE UKRAINIAN CINEMA IS IN THE CONDITIONS OF TOTALITARYSM

The article deals with the process of specific development of cinema in Ukrainian village in the period from 1920 till 1930.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ДІЯЛЬНІСТЬ ГОСПОДАРСЬКОЇ ШКОЛА "ПРОСВІТИ" У МИЛОВАННІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено діяльність господарської школи "Просвіти" у Милованні в міжвоєнний період, проаналізовано основні напрямки праці, визначено роль і місце в господарсько-економічному поступі українства.

В західноукраїнському суспільстві міжвоєнного періоду "Просвіта" відіграла надзвичайно важливу роль, оскільки розвиток товариства сприяв активізації не лише культурно-просвітнього, але й господарського руху. Господарська школа у Милованні відіграла важливе значення, оскільки економічне й культурне піднесення українців залежало від вдосконалення сільського господарства й кооперації, а саме від розвитку сільськогосподарської і кооперативної освіти від відновлення культурного й господарського життя, усвідомлення громадянством свого обов'язку й завдань у сфері економічної освіти [1, с. 2–3].

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності "Просвіти" міжвоєнного періоду, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання функціонування господарської школи "Просвіти" у Милованні. Науковий доробок сучасних вітчизняних істориків із даної проблематики обмежується публікаціями А. Середяк, Ж. Ковби, О. Германа, Б. Савчука [2] та інших [10–12], які узагальнено подають аналіз діяльності "Просвіти" у Галичині, на Поділлі, розкривають їхню роль у національно-культурному русі.

Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано функціонування господарської школи у Милованні в Західній Україні у міжвоєнний період. Більш ґрунтовніше її розкрито автором цієї статті у монографії "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)" [3].

Часопис "Кооперативна родина" підкреслював, що діяльність "Просвіти" тісно пов'язана з кооперативним рухом, що посідав чільне місце у поступі української нації [4, с. 2]. Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що місцеве українське населення проявляло більшу зацікавленість у співпраці з кооперативами, ніж із читальнями [5, арк. 11]. Це цілком закономірно, оскільки кооперативи сприяли господарському піднесенню українського села.

Один із важливих напрямків діяльності "Просвіти" полягав у тому, щоб відновити зруйновані війною господарські школи, що постраждали внаслідок близькості лінії фронту [6, арк. 4], перетворити їх у центри підготовки сільської молоді для здобуття навичок праці у сільському господарстві. Власне, у діяльності господарських шкіл товариство вбачало шлях виходу зі скрутного економічного становища [7, арк. 11]. Загальні збори "Просвіти" від 25 грудня 1925 р. ухвалили розвивати сільськогосподарську фахову освіту, зважаючи на значний відсоток сільського населення у Західній Україні [8, арк. 10].

Першочерговим завданням Головного відділу "Просвіти" було відновлення навчально-виховного процесу в господарській школі у Милованні, що припинився до 1925 р. Хоча були спроби відновлення функціонування школи ще до 1925 р. Однак це не було повноцінне відновлення діяльності усіх структурних підрозділів цього закладу, а лише проведення окремих господарських курсів. Однак у цьому питанні є певні неточності. Так, М. Творидло писав, що організувати проведення господарських курсів у 1922–1923 рр. не вдалося [9, с. 129]. У календарі "Просвіти" на 1939 р. вказувалося, що за винятком 1915–1922 рр., школа постійно здійснювала випуск слухачів [10, с. 156]. С. Перський вказував, що у 1922–1923 рр. відбувся перший тримісячний господарський курс, який закінчило 14 учасників [11, с. 172].

На нашу думку, свідченням того, що господарський курс у 1922–1923 рр. відбувся, є дані про те, що у 1928 р. школа у Милованні здійснила шостий випуск своїх учнів, оскільки кожен курс проводився щорічно [12, с. 4]. Згідно зі статистичними даними, у 1922–1923 рр. її закінчило 15 слухачів [13, арк. 1]. Зрозуміло, що це не були повноцінні господарські курси, позаяк втрата будинків, сільськогосподарських приміщень, інвентаря не створювали для цього належних умов, однак товариство все ж таки, незважаючи на повоєнну розруху, проводило господарські курси для якнайшвидшого відновлення не лише власне господарських курсів, але й самої школи у Милованні [7, арк. 11].

Завдання ТШЛ полягало у тому, щоб розвивати національні господарські школи й основну увагу в навчальному процесі приділити молоді. На 1937 р. на території Львівської шкільної округи державних фахових шкіл було у Львові 23, Перемишлі, Станіславові, Коломиї – 5, із приватних – 8 коєдукаційних (для юнаків і дівчат – примітка автора), 9 ліцеїв [14, с. 15]. Окрім того, діяло ще 7 фахових шкіл (підраховано автором). Звичайно, що польські державні господарські школи не могла задовольнити потреб українства в господарській освіті [15, с. 1].

Організуючи сільськогосподарські курси, виставки, польська влада намагалася популяризувати державні господарські школи серед українського селянства, применшити значення й роль національного чинника в економічному житті. Газета "Głos Polski" повідомляла, що 23 березня 1930 р. у Великих Бірках урочисто закінчився освітньо-рільничий курс, організований окружним рільничим товариством ТШЛ ("Товариство школи людової" – примітка автора) у Тернополі. Навчання проводилося щосуботи й щонеділі, інколи в понеділок і четвер. Кількість годин, що відводилися на рільництво, становила 28 викладів. З 42 слухачів, які записалися на курс, лише 22 отримали посвідчення про закінчення курсу [16, с. 3].

Мета ТШЛ полягала у поширенні польської національної освіти, організації культурно-освітніх інституцій у селах і містах, вихованні української молоді у великодержавницькому дусі [17, с. 2]. Один із сучасників тих подій, Ю. Шегедин, згадуючи у своїх мемуарах Тернопільську семінарію, писав про те, що досить неприхильним до українців був Ф. Тінель, голова ТШЛ у Тернопільському воєводстві. Найулюбленішою літературою "кресов'яка" була трилогія Г. Сенкевича з її "дикими полями", "черню", "Заглобою" [18, с. 208].

Упродовж 25 вересня – 2 жовтня 1927 р. філія "Сільського господаря" у Стрию також проводила сільськогосподарську виставку, організовану О.Луцьким і М.Павлюком. Однак у той же час згідно з розпорядженням Львівського воєводства, проводилася виставка "Gospodarskie Towarzystwo rol.". Влада вимагала спільного проведення виставки, обіцяючи покриття видатків на її проведення [19, арк. 2–3]. У разі відмови вона погрожувала комітетові з проведення виставки, однак незважаючи на погрози, філія відмовилася спільно проводити під назвою "Wojewódzka Wystawa Rolnicza" із польським товариством, зате просила допомоги у "Просвіті" на проведення виставки. Комітет навіть подбав про зниження вартості залізничних квитків на 33 % для її учасників [19, арк. 5].

У квітні-травні 1933 р. дві виставки виробів українського кооперативного й приватного промислу, ремесел, торгівлі провадив Центросоюз, намагаючись зацікавити громадськість розвитком національного виробництва, оскільки виставки відбувалися під час зібрань ПСК, РСУК, Центробанку, конгресу католицької молоді, свята, присвяченого І. Франку.

Зростання чисельності польських товариств у Західній Україні пояснюється не лише економічними потребами, а політичними чинниками. Про підтримку владою ТШЛ свідчив офіційний текст відозви за підписом військового міністра Ю.Пілсудського, кардинала й примааса Польщі А.Гльонда, доктора Польської академії наук Я. Развадовського [15, с. 1]. На "кресах" у 1928 р. діяло 112 народних фахових шкіл, 14 фахових, 91 народних домів 11 дитсадків тощо [15, с. 1]. З кінцем 1936 р. у трьох східногалицьких воєводствах існувало 997 польських рільничих гуртків, із них на Львівське воєводство припадало 469, Тернопільське – 426, Станіславівське – 102, на Тернопільський повіт – 64, Скалатський – 40, Ряшівський – 39, Ярославський – 38, Збарзький – 33, Зборівський – 26, Пшеворський – 24, Бережанський – 23, Підгаєцький – 21, Золочівський – 20 тощо [20, с. 1].

13 травня 1923 р. просвітньо-економічне віче, що проходило у Львові, заклиало українців віддавати своїх дітей до українських господарських шкіл для протистояння польській політиці у сфері господарської освіти [21, с. 3]. З господарських українських шкіл діяли: у Львові – трирічна торгівельна школа-гімназія "Рідної школи" ім. "Просвіти", однорічний торгівельний

курс у Сокалі та Стрию – господарські школа “Рідної школи”, у Шибалині – господарські дівочі курси “Рідної школи”, Яворові – однорічна торгівельна школа нижчого типу “Рідної школи” [21, с. 3].

Намагаючись відновити функціонування школи у Милованні, “Просвіта” направила офіційне звернення до міністерства рільництва і державних дібр у Варшаві. У 1923 р. вона отримала дозвіл згаданого міністерства, в якому зазначалося, що виходячи з 110 параграфу конституції й статуту про народні рільничі школи (Dz. Ust. Rz. P. Nr. 62 z 1920 roz. 398 – примітка автора), надається товариству дозвіл на відкриття господарсько-садівничої школи у Милованні на таких умовах: школа повинна стати виразником польських інтересів й дбати про розвиток рільництва, не пропагувати у навчальному процесі політичної ідеології, включати обов’язкові для вивчення предмети – мову, географію, історію. Окрім того, наголос робився на те, щоб статут школи узгодити зі статутом польських рільничих народних шкіл, у § 28 якого зазначити, що школа не використовуватиме фінансової допомоги держави, однак перебуватиме під її контролем [22, арк. 3].

Відновлення діяльності школи мало б сприяти авторитету Головного віділу, поширити вплив “Просвіти” серед селянських мас, зацікавити нею громадянство [7, арк. 11]. Аналізуючи жорсткий економічний і соціальний тиск з боку урядових структур, політичну конфронтацію у власних рядах міжвоєнного періоду, Ж. Ковба писала, що “Просвіта” не спромоглася відновити роботу школи у Милованні [23, с. 19]. Категоричність твердження авторки не відповідала реальній ситуації, оскільки школа у міжвоєнний період діяла, інша справа, що її відновлення було досить складним питанням, розв’язання якого вимагало значних зусиль як з боку Головного віділу, так і керівництва закладу.

Незважаючи на те, у статуті відновленої господарсько-садівничої школи у Милованні вказувалося, що школа не буде використовувати фінансову допомогу держави. Згідно з розпорядженням від 14 грудня 1928 р. міністерство рільництва і дібр державних зобов’язувало Станіславівське воєводство щомісячно виділяти упродовж бюджетного року 750 злотих (далі – зл.) на утримання учительського персоналу рільничої школи [22, арк. 23]. Головний віділ вважав, що потрібно звернутися до міністерства про оплату другого вчителя господарства [24, арк. 5 зв]. Як виявилось пізніше, однією з причин нерентабельності школи було невиділення владою фінансової допомоги на третього вчителя у школі й знецінення сільськогосподарських продуктів [25, арк. 119]. На нашу думку, варто вказати й на нераціональне використання державних коштів, витрачених управителем школи.

Насправді об’єктивні причини цього явища були набагато глибшими. Лише одному викладачеві щорічно школа платила значно більшу суму, ніж виділяло Станіславівське воєводство. На 30 січня 1926 р. М. Творидлу за проведені заняття від 1 листопада 1924 р. до 30 червня 1925 р. школа заборгувала 1250 зл., а з відсотками – 1400 зл. 1 лютого 1926 р. голова “Просвіти” доручив касі виплатити інженерові заборговану суму частинами по 700 зл. [26, арк. 1–1 зв]. Деякі викладачі на зароблені кошти за проведені заняття направляли на відпочинок своїх дітей у Милованні [27, арк. 36–37].

28 березня 1933 р. товариство зверталася до кураторії Львівського шкільного округу з тим, що від Станіславівського воєводства отримано листа, датованого 11 березня 1933 р., у якому зазначалося, що міністерство освіти і віросповідань рескриптом від 28 лютого 1933 р. розпоряджалося передати бюджет рільничих шкіл до відомої кураторії шкільного округу у Львові і просило вказати причини неотримання персоналом зарплати від 1 квітня 1933 р, призначеної міністерством для школи у Милованні [28, арк. 1]. На звернення “Просвіти” 5 травня 1933 р. кураторія Львівського шкільного округу в особі директора Я. Гадамські вимагала затвердженого статуту школи до 13 липня 1933 р. [28, арк. 2]. 16 травня 1933 р. Головний віділ зобов’язав директора школи у Милованні, М. Брилинського підготувати статут [28, арк. 3–3 зв]. 29 грудня 1933 р. А. Гапак подав матеріали щодо зміни статуту школи українською й польською мовами [27, арк. 28]. Директор канцелярії зазначав, що мав зустріч у кураторії шкільного округу з інспектором Я. Мазором, колишнім управителем рільничої школи біля Ряшева, який інспектуватиме школу, інспектор вважав, що для забезпечення навчального процесу школі потрібно мати ще одного учителя, якого б утримували за рахунок державного бюджету [28, арк. 3–3 зв].

Міністерство рільництва і дібр державних у Варшаві затверджувало управителів й учителів школи. На посаду управителя й учительського персоналу господарсько-садівничої школи проводився конкурс, а греко-католицький митрополичий ординаріат висував кандидатури на посаду священика місцевої парохії. Газета "Визволення" від 8 жовтня 1921 р. повідомляла про його проведення, подаючи такі вимоги до претендентів на посаду управителя, як: національність – українець, наявність вищої фахової освіти [28, арк. 55]. Заяви на посаду управителя школи подавали такі особи, як В.Крисько, власник із Дрогобича, О.Ситник, народний вчитель із Тереховлі, І.Балаш, учитель із Ляхівців Богородчанського повіту та інші особи [28, арк. 56–56 зв, 57, 60].

8 лютого 1923 р. директор канцелярії повідомляв В. Батурина з Тернополя про відсутність вільної вакансії учителя у школі [28, арк. 79]. М. Федаківна просила про можливість проходження господарської практики упродовж сезону 1924 р. з оплатою 50 млн. п. м. [28, арк. 83–83 зв]. 6 вересня 1927 р. було задоволене прохання М. Мелішнина з Палагіч щодо прийняття його на посаду вчителя загальноосвітніх предметів на господарському курсі з місячною оплатою 100 зл., харчуванням і помешканням [28, арк. 92, 94].

У поданні М. Каплистого про прийом на посаду вчителя за підписом професора кафедри метеорології агрономічно-лісового факультету зазначалося, що він працював технічним помічником у кабінеті метеорології в Українській господарській академії у Подєбрадах упродовж 1 березня 1926 р. – 1 червня 1928 р. [28, арк. 96–97]. 11 серпня 1928 р. М. Галуцинський отримав лист-прохання ректора Української господарської академії у Подєбрадах щодо прийому на роботу М. Каплистого [28, арк. 130].

У листі від 30 травня 1921 р. І. Макух, адвокат із Товмача, писав, що єдиним можливим кандидатом на місцеву парохію є о. Г. Зінка з Пшеничник, якого він особисто знав багато років [29, арк. 2]. І. Кивелюк повідомляв, що на парохію у Милованні були такі кандидати, як: о. А. Навроцький, о. С. Яськевич, о. А. Базилевич, о. Л. Боднарук, о. В. Яримович, о. Г. Зінка. На засіданні Головного віділу від 7 червня 1921 р. право надано о. Л. Боднаркуві. У листі єпископського ординаріату зі Станіславова, датованому 29 березня 1923 р., ставилося питання, чи "Просвіта" бере на себе обов'язки патронату над Милованням [29, арк. 10]. 11 квітня 1923 р. Головний віділ підтвердив права патронату товариства над Милованням.

Філія "Просвіти" у Станіславові на посаду священика місцевої парохії пропонувала о. П. Чужака [29, арк. 8], філія "Просвіти", гурток Українського педагогічного товариства (далі – УПТ), повітовий кооператив "Сільського господаря" у Копичинцях – о. І. Блавацького, засновника кооперативу "Добробут", члена старшини гуртка УПТ, який відновив читальню й організував громадян на побудову пам'ятника борцям за волю України, єдиного на той час у Галичині [29, арк. 5 – 5 зв]. 21 квітня 1923 р. єпископ Г. Хомишин запропонував "Просвіті" шість осіб-претендентів на парохію у Милованні (серед поданих прізвищ кандидатів, прізвище о. І. Блавацького було виділено єпископом олівцем червоного кольору – І. З.) [29, арк. 11]. 9 травня 1923 р. "Просвіта" повідомляла єпископський ординаріат у Станіславові, що на засіданні Головного віділу товариства від 8 травня 1923 р. одностайно обрано парохом Миловання о. І. Блавацького [29, арк. 12].

Систематично школа зазнавала інспекторських перевірок. Кураторія Львівського шкільного округу повідомляла школу в Милованні, що два дні її інспектуватиме Я. Мазор, інспектор рільничих шкіл Львівського шкільного округу [30, арк. 6]. У його звіті від 17 грудня 1936 р. [30, арк. 13–15] зазначалося, що управитель школи повинен частіше відвідувати навчальні лекції, варто надати методичну допомогу у викладанні фізики, хімії й догляду рослин, не використовувати некомплектних й брудних приладів, ввести натуральне господарство під наглядом учителя, підняти низький рівень молочності худоби, закупити робочих коней, приймати слухачів лише з місцевих околиць [30, арк. 15].

Окрім шкільної державної інспекції, Головний віділ також призначав інспектора, який займався перевіркою діяльності школи, про що свідчить повноваження, видане 23 червня 1922 р. на ім'я С. Байгерта, дипломованого агронома зі Львова, який від 20 червня 1922 р. виконував функції інспектора господарсько-садівничої школи у Милованні й школи жіночого господарства в Угерцях Винявських [31, арк. 3]. У "Акті обстеження підвідомчої господарсько-садівничої школи в с. Миловання" від 9–11 травня 1932 р. інспектор зазначав, що на уроках українознавства й математики замість того, щоб вимагати від учнів механічного засвоєння

матеріалу, потрібно вчити їх самостійно мислити. Історію варто вивчати не у формі дат, ро- доводів князів й гетьманів, а подавати в контексті соціально-економічного, політичного й культурного руху народних мас.

Учительський контингент і управитель школи були свідомі того, що за одинадцять міся- ців навчання неможливо було вивчити історію й українську літературу, тому намагалися по- давати найголовніше з курсу [32, арк. 2]. У цьому контексті варто наголосити й на тому, що слухачі, які навчалися у школі, мали різні природні задатки до навчання, неоднаковий рівень знань, тим більше, що основне місце у навчальному процесі відводилося на практичні навчи- чки ведення господарства слухачами, а не на вивчання загальноосвітніх предметів.

Важливе значення для фахового розвитку господарсько-садівничої школи відігравав пе- дагогічний патронат й опікунський комітет при філії «Просвіти» у Станіславові. 11 травня 1932 р. у Станіславові представники українських установ проводили конференцію з питань діяль- ності школи у Милованні. Зокрема, предметом обговорення було тогочасне становище гос- подарсько-садівничої школи та питання її подальшого розвитку. Конференція ухвалила рі- шення про те, що школа була необхідною для цілого району, тому не могло бути й мови про її ліквідацію. Однак її подальший розвиток пов'язувався з реорганізацією у відповідності до життєвих потреб українського селянства. Також розглядалося питання крім навчання у школі проведення господарських курсів, й переведення її на самозабезпечення [33, арк. 1].

Для безпосереднього контакту школи й місцевого громадянства ухвалено при Станісла- вівській філії «Просвіти» утворити для школи опікунський комітет у складі голови Ю. Олесни- цького, одного заступника, трьох членів [33, арк. 1 зв]. Голова згаданого комітету М. Холев- чук 16 вересня 1932 р. надіслав «Просвіті» проект «правильників» педагогічного патронату й опікунського комітету, ухвалених й затверджених у Станіславові на засіданні від 16 вересня 1932 р. [34, арк. 1]. Проект «правильника» складався з дванадцяти пунктів, затверджених Го- ловним віділом, офіційно називався «Правильник педагогічного патронату для садівничо- господарської школи товариства «Просвіта» у Милованні, організованого при Головному ви- ділі товариства на основі ухвали Головного віділу від 4 жовтня 1932 § 28 статуту товарист- ва» [34, арк. 4].

Педагогічний патронат вважався для господарсько-садівничої школи у Милованні допо- міжним органом Головного віділу, до складу якого входили представники «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря», Ревізійного союзу українських кооператив (далі – РСЮК), Центросоюзу, Маслосоюзу й інших українських установ, що надавали школі матеріальну до- помогу. Завдання патронату полягало у тому, щоб здійснювати фаховий нагляд за діяльніс- тю школи, дбати, щоб школа звертала основну увагу на предмети з господарського й коопе- ративного життя, щоб там викладали фахівці, які практично працювали у господарсько- кооперативних установах. Також до сфери патронату входив контроль теоретичного і прак- тичного плану навчання, за використанням коштів, внесення подань щодо управителя і учи- тельського персоналу, матеріальна й моральна підтримка школи, звіт Головному віділові щодо стану навчання у школі [34, арк. 4, 44; 35, арк. 35].

«Правильник» передбачав, що опікунський комітет мав стати допоміжним органом для господарсько-садівничої школи, що діяв при філії «Просвіти» у Станіславові. Його мета поля- гала у посередництві між школою та місцевим громадянством, проведенні пропаганди для використання школи в інтересах місцевого населення, матеріальної і моральної підтримки школи, інформування Головного віділу про стан навчання й господарство школи [34, арк. 6– 7].

Досягнення зазначеної мети опікунський комітет домагався за допомогою проведення нарад з громадянством щодо ознайомлення зі станом навчання й господарством школи, створення, за певних умов при кожній філії у районі школи стипендійного фонду для її ціло- річної матеріальної підтримки, скерування хоча б одного учня з району певної філії на на- вчання, щорічно перевірки діяльності школи через уповноважених осіб [34, арк. 6–7]. Педаго- гічний патронат як і опікунський комітет був дієвим органом, про що свідчить лист 13 червня 1933 р. до М. Холевчука з проханням прибути на засідання патронату, заплановане на 14 червня 1933 р. [28, арк. 4].

Утримання фахової школи у Милованні виявилось непростим завданням, тому «Просві- та» постійно зверталася до філії з проханням забезпечити хоча б одного слухача як до річ-

ної школи, так і на сільськогосподарські і кооперативні курси, оскільки на той час це була єдина рільнича й кооперативна школа для села [36, арк. 7]. Статистичні дані щодо кількості проведених курсів, слухачів господарсько-садівничої школи у Милованні (1922–1929 рр.) подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість проведених курсів і слухачів у господарсько-садівничій школі Миловання (1922–1929 рр.)

№ п/п	Курс	Рік	Кількість слухачів
1.	Тримісячний курс	1922	-
2.	П'ятимісячний курс	1925–1926	45
3.	Семимісячний курс	1926–1927	31
4.	Два одномісячні курси кооперативного діловодства	1926–1927	45
5.	Семимісячний курс	1927–1928	31
6.	Семимісячний курс	1928–1929	34

[37, арк. 18–18 зв].

Важливою умовою функціонування господарської школи у Милованні була певна кількість слухачів, щонайменше їх мало бути 40 щорічно [36, арк. 2]. Головний відділ товариства постійно повідомляв філії й читальні товариства про вступ учнів до школи [38, арк. 1], наголошував на тому, щоб кожна філія щорічно скеровувала хоча б одного селянина до школи, відповідно оплативши його навчання [39, арк. 7]. У 1933 р. у школі навчалося 43 слухачі, й філія «Просвіти» у Станіславові виділяла для своїх учнів стипендії [36, арк. 2]. Для залучення якомога більшої кількості слухачів на навчання у господарсько-садівничій школі відбувалася реорганізація навчально-виховного процесу [33 арк. 3–4]. Головний відділ також планував використання школи з метою підготовки помічників для збуту сільськогосподарської продукції [40, арк. 1–2].

План реорганізації школи передбачав узгодження навчального плану школи з вимогами часу, тобто одночасним проведенням крім навчання в школі ще й господарських курсів. Тому навчальний рік поділявся на три самостійні частини – курси, фахові предмети, що викладалися в однорічній школі, також поділялися на три групи: годівельну, агротехнічну і економічно-кооперативну [33, арк. 3]. Окрім однорічної школи, щороку провадилися три спеціальні курси: годівельно-ветеринарний, господарсько-городничий, кооперативно-економічний [35, арк. 36–37]. Окремі предмети читалися за таким розкладом, що весь навчальний матеріал, який викладався у однорічній школі, читався упродовж цілого курсу. Поділ на курси проводився тому, що слухачі мали можливість отримати якомога більше практичних знань з окремих ділянок господарства. Окрім того, кожен курс вивчав певні загальноосвітні предмети. Шкільний курс навчання розпочинався з 1 листопада і тривав до 30 вересня наступного року. Навчання тривало щоденно по 7 годин, крім суботи, з 39 годинами тижневого навантаження [33, арк. 3].

Годівельно-ветеринарний курс тривав упродовж 1 листопада – 28 лютого з двотижневою перервою на Різдвяні свята і нараховував майже 80 днів навчання. Його мета полягала у тому, щоб дати змогу учням отримати практичні навички із зимової годівлі тварин, практики у місцевій молочарні й гуртку за контролем молочності. Навчальний план годівельно-ветеринарного курсу подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Навчальний план годівельно-ветеринарного курсу господарсько-садівничої школи у Милованні

№ п/п	Предмет	Кількість годин тижневого навантаження
1.	Годівля тварин	6
2.	Птахівництво	2
3.	Молочарство	1
4.	Ветеринарія	1

5.	Організація контролю за домашніми тваринами	2
6.	Енциклопедія рільництва	2
7.	Енциклопедія городництва і сад	2
8.	Енциклопедія господарської економіки	2
9.	Хімія	3
10.	Зоологія	2
11.	Релігія	1
12.	Українознавство	6
13.	Польське народознавство	2
14.	Устрій Польщі	1
15.	Математика	1
Всього		39

[41, арк. 3].

Умови прийняття слухачів аналогічні як в однорічну господарську школу, оплата за весь курс навчання з опаленням і харчуванням складала 150 зл. [35 арк. 36]. Господарсько-городний курс тривав упродовж 1 березня – 30 квітня, оскільки весняно-польові роботи на городі, у саду й полі сприяли кращому засвоєнню теоретичного матеріалу, виробленню практичних навичок. Навчання тривало майже 90 днів із перервою на Великодні свята [35, арк. 4]. Навчальний план господарсько-городничого курсу подано в таблиці 3.

Таблиця 3

**Навчальний план господарсько-городничого курсу
господарсько-садівничої школи у Милованні**

№ п/п	Предмет	Кількість годин тижневого навантаження
1.	Догляд ріллі і рослин	6
2.	Городництво	3
3.	Садівництво	3
4.	Пасічництво	2
5.	Енциклопедія годівлі	2
6.	Енциклопедія господарської економіки	2
7.	Ботаніка	2
8.	Хімія і мінералогія	4
9.	Релігія	1
10.	Українознавство	6
11.	Польське народознавство	2
12.	Устрій Польщі	1
13.	Математика	4
Всього		38

[41, арк. 4].

Умови прийняття на цей курс такі, як і у однорічну річну школу, оплата навчання за весь курс складала 120 зл. [35, арк. 36].

30 квітня 1938 р. "Просвіта" зверталася з проханням до кураторії Львівського шкільного округу щодо дозволу на проведення однорічного городничого курсу в Милованні [28, арк. 23].

Економічно-кооперативний курс провадився упродовж 1 серпня – 30 вересня, майже 75 днів навчання [33, арк. 4]. Навчальний план економічно-кооперативного курсу подано в таблиці 4.

Таблиця 4

**Навчальний план економічно-кооперативного курсу
господарсько-садівничої школи у Милованні**

№ п/п	Предмет	Кількість годин тижневого навантаження
1.	Економія і адміністрація господарства	2
2.	Господарське птахівництво	2
3.	Рільниче законодавство	1
4.	Народне господарство	1
5.	Історія розвитку кооперації	1
6.	Значення і види кооперації	1
7.	Книговодство у споживчій і кредитній кооперації	3
8.	Книговодство молочної кооперації	2
9.	Організація і ведення кооператив	2
10.	Товарознавство	2
11.	Кооперативне законодавство	1
12.	Енциклопедія рільництва	2
13.	Енциклопедія годівлі	2
13.	Релігія	1
14.	Українознавство	6
15.	Польське народознавство	2
16.	Устрій Польщі	1
17.	Математика	4
Всього		36

[41, арк. 4].

Умови прийняття такі ж, як у однорічну школу, оплата за весь курс складала з помешканням і харчуванням 100 зл. [35? арк. 36–37]. У 1932 р. кооперативні курси при школі відвідувало тринадцять слухачів, які сплачували 100 зл. за навчання й утримання. Важливою умовою існування школи була її рентабельність й самоокупність, тобто для того, щоб школа діяла, потрібно було 60 учнів [32, арк. 4]. Цьому мала сприяти реклама у пресі щодо навчання у школі у формі невеликих статей про школу, її значення й досягнення [32, арк. 4–5]. Зниження оплати за навчання мало б зробити школу загальнодоступним навчальним закладом для широких мас. Якщо школа нараховувала б 80 учнів, то оплата на утримання й навчання мала б складати щомісячно 25 зл., найменше 10 зл. на місяць, тобто 800 зл. щомісячно від 80 учнів [32, арк. 4–5].

Зауваження щодо реорганізації господарсько-садівничої школи у Милованні, висловлені 1 липня 1932 р., ґрунтувалися на тому, що проблема реорганізації школи мала бути винесена на засідання Головного віділу, що мав ухвалити необхідні заходи щодо реалізації цього плану [32, арк. 5]. Керівництво школи намагалось реорганізувати однорічну школу і три основних курси за умови постійно діючої однорічної господарсько-кооперативної школи, позаяк тогочасна школа, була організована фактично для синів заможних господарів, які після її закінчення поверталися до своїх господарств. Реорганізація стосувалася й оплати вартості навчання відповідно до середнього рівня заможності селян [7, арк. 11].

Навчальна програма господарсько-садівничої школи у Милованні ґрунтувалася на навчальних планах для крайових трирічних сільськогосподарських шкіл "Plan nauki krajowych szkół rolniczych z trzyletnim kursem nauki" LW. 948/24 [42? арк. 17–31, 33–36]. План навчання для крайових рільничих шкіл із трирічним курсом навчання подано в таблиці 5.

Таблиця 5

**Навчальний план тижневого навантаження
для крайових рільничих шкіл з трирічним курсом навчання**

№ п/п	Предмети	Рік I		Рік II		Рік III	
		зима	літо	зима	літо	зима	літо
1.	Релігія	1	1	1	1	1	1
2.	Польська мова	3*	2	3*	2	2*	2
3.	Українська мова	1	1	1	1	1	1
4.	Історія і географія	3	2	2	2	2	2
5.	Математика і геометрія	3	2	3	2	2	2
6.	Каліграфія і малювання	3	2	2	2	-	-
7.	Виготовлення найпримітивніших предметів	-	-	-	2	-	-
8.	Гігієна	-	-	-	2	-	-
9.	Природничі науки	-	-	-	-	-	-
10.	Фізика і метеорологія	3	2	-	-	-	-
11.	Хімія і мінералогія	2	2	3	-	-	-
12.	Рільнична зоологія	2	1	-	-	-	-
13.	Рільнична ботаніка	2	2	3	-	-	-
14.	Управа рослин	3	2	3	2	-	-
15.	Огородництво	-	-	-	-	1	1
16.	Годівля домашніх тварин	3	2	3	2	-	-
17.	Молочарство	-	-	-	-	2	-
18.	Ветеринарія	-	-	-	-	2	-
19.	Господарські рахунки	-	-	-	-	2	2
20.	Відомості з аграрного статуту	-	-	-	-	2	2
21.	Рільнична практична праця	-	2	-	2	-	2
22.	Спів	1	-	1	-	1	-
Всього		24	19	25	19	25	19

(*кількість годин на вивчення польської мови у зимовий період збільшували на 1 год. – примітка автора) [42, арк. 1, 16–17, 36 зв].

Проект програми подавався українською й польською мовами [43, арк. 11–15]. Проект навчальної програми господарсько-садівничої школи у Милованні подано в таблиці 6.

Таблиця 6

Проект навчальної програми господарсько-садівничої школи у Милованні

№ п/п	Предмети	Однорічна школа		Зимовий п'ятимісячний курс	Літній семимісячний курс
		I півр.	II півр.		
1.	Релігія	1	1	1	1
2.	Українська мова	3	3	3	2
3.	Польська мова	2	-	2	2
4.	Географія	1	1	2	1
5.	Історія Польщі	2	1	2	1
6.	Устрій Польщі	-	2	1	1

7.	Фізика і метеорологія	2	-	1	1
8.	Хімія і мінералогія	-	-	1	1
9.	Ботаніка	-	-	1	1
10.	Зоологія	-	-	1	1
11.	Математика	3	2	3	2
12.	Управа рослин	4	4	4	3
13.	Годівля худоби і молочарня	4	4	4	3
14.	Городництво і садівництво	3	2	3	4
15.	Основи господарської адміністрації	2	1	2	1
16.	Кооперація	3	2	3	2
17.	Пасічництво	1	1	1	3
18.	Практичні заняття	33	23	36	28
19.	Ветеринарія і кування коней*	-	-	-	-
20.	Гігієна і перша допомога*	-	-	-	-
Всього		64	47	71	57

(* при умові, що фахівці зможуть прибути і вестимуть ці курси – примітка автора).

[43, арк. 1–1 зв].

Навчальні предмети містили бесіди на морально-етичні теми, вивчення рідної і польської мов, історії і географії Польщі, історії України (географії і історії українських земель, українських говорів, краси й багатства України, української культури, заснування шкіл у давнину, міст, мистецтва, народного одягу, звичаїв, пісень), математики, основ природи [43, арк. 2–2 зв]. До фахових предметів належали догляд рослин, городництво і садівництво, пасічництво, годівля худоби, молочарство, загальне господарство, кооперація, ветеринарія й кування коней, гігієна [43, арк. 3–5].

Проект програми від 11 червня 1924 р. для господарсько-садівничої школи у Милованні для однорічної школи передбачав вивчення аналогічних предметів, що вивчалися на п'ятимісячному й семимісячному курсі, різниця полягала у кількості навчальних годин і практиці [43, арк. 16–16 зв]. Проект навчальної програми господарсько-садівничої школи у Милованні від 11 червня 1924 р. подано в таблиці 7.

Таблиця 7

Проект навчальної програми господарсько-садівничої школи у Милованні від 11 червня 1924 р.

№ п/п	Предмети	Однорічна школа		Зимовий п'ятимісячний курс	Літній семимісячний курс
		I півр.	II півр.		
1.	Релігія	2	2	2	1
2.	Українська мова	3	2	3	2
3.	Польська мова	2	-	2	2
4.	Географія	2	1	2	1
5.	Історія Польщі	2	-	2	1
6.	Устрій Польщі	-	2	1	1
7.	Фізика і метеорологія	1	-	1	-
8.	Хімія і мінералогія	1	-	1	1
9.	Ботаніка	1	-	1	1
10.	Зоологія	1	-	1	1
11.	Математика	3	2	3	2

12.	Догляд рослин	4	4	4	3
13.	Годівля худоби і молочарня	4	4	4	3
14.	Городництво і садівництво	3	2	3	4
15.	Основи господарської адміністрації	2	1	2	1
16.	Кооперація	3	2	3	2
17.	Пасічництво	1	1	1	3
18.	Практичні заняття	24	30	18	24
19.	Ветеринарія і кування коней*	-	-	-	-
20.	Гігієна і перша допомога*	-	-	-	-
Всього		59	53	54	53

(* за умови, що фахівці зможуть прибути і вестимуть ці курси – примітка автора)
[43, арк. 16–16 зв].

Як і планував управитель Є. Брилинський, з 1929 р. розпочалося однорічне навчання у господарській школі від 25 січня до 20 грудня кожного року [35, арк. 13]. Час початку й закінчення навчання змінювався у залежності від кількості учнів, які бажали вступити до школи. У 1930 р. навчання тривало упродовж 20 січня – 20 грудня поточного року [35, арк. 19]. У 1932 р. навчання розпочиналося 1 листопада й закінчувалося 30 вересня [35, арк. 36]. У 1930 р. директор управи канцелярії С. Магальяс подав розпорядження щодо розміщення інформації про утворення однорічної господарсько-садівничої школи у Милованні в часописі "Добробут" у Львові [35, арк. 17]. Школа розпочала діяльність у 1922 р. тримісячним курсом, у 1923 р. у зв'язку з недостатньою кількістю учнів курс не розпочався. Більш планова праця школи розпочалася з 1925 р. [35, арк. 18–18 зв].

6 грудня 1929 р. закінчився перший курс однорічної школи, на який записалося 24 учні, віком 15–23 роки з 8 повітів: 5 із Волині, батьки яких були в основному малоземельні, мали до 6 моргів поля, лише у 1 учня батьки мали 30 моргів. Два учні закінчили 3 класи гімназії, усі інші – народну школу. Викладали 4 постійні викладачі, доїжджали фахівці з пасічництва й ветеринарії. Навчальна програма включала 1027 годин, із них 723 год. складала фахові предмети, 484 год. – загальноосвітні предмети. Теоретичні курси читалися взимку, практичні влітку, коли учні проходили практику у місцевій районній молочарні [35, арк. 18]. Окрім того, було проведено учнівську екскурсію до п'яти сусідніх сіл для ознайомлення з типовими господарствами, дводенна екскурсія до городнього господарства А. Терпиляка у Залукві й селищенна у Карпати. Організовано шеститижневий курс кооперативного книговодства і діловодства, що тривав від 15 травня до 30 червня поточного року, який закінчили 23 учні, яких скеровували кооперативи з району ПСК Станіславова [35, арк. 18].

В оголошенні про прийом на навчання до школи у Милованні у 1933 – 1934 рр. зустрічаємо припис, який свідчить про те, що товариство просить прискорити подання документів до зарахування, оскільки кількість учнів була обмеженою [36, арк. 3]. Головний відділ повідомляв, що для того, аби навчання у школі розпочалося з 1 березня 1933 р., потрібна допомога громадянства [35, арк. 44], наголошуючи на тому, що з 1 січня 1930 року відкрито однорічну господарсько-садівничу школу в Милованні, навчання у якій тривало упродовж 20 січня – 20 грудня щорічно на основі програми, затвердженої міністерством рільництва [44, с. 5]. Навчання було безкоштовним, однак учні оплачували за харчування, опалення щомісячно 5 доларів США (далі – дол. США) і 15 зл. при зарахуванні їх учнями. Зараховували на навчання юнаків 16 – 24 років, які закінчили щонайменше народну школу при умові, що їхні родичі або опікуни подадуть письмове зобов'язання щодо оплати за харчування, опалення й навчання [44, с. 5]. На час навчання учні школи користувалися пільгами на придбання квитків на проїзд залізницею. Наприклад, на свята вартість проїзду для учнів становила лише 33 % [19, арк. 5].

"Діло" у 1933 р. помістило оголошення Головного відділу, що з 1 березня 1933 р. розпочинається семимісячний господарсько-садівничий курс у школі. Навчання коштувало 5 зл. щомісячно, за опалення, світло – 5 зл. харчування – 25 зл. на місяць, на покриття коштів адміністрації – 15 зл. Не враховуючи покриття коштів адміністрації, навчання й утримання одного учня складало 35 зл. на місяць, а із записом – 260 зл. за весь курс. Для оплати всього курсу навчання селянин повинен був продати 10 центнерів (далі – цнт) пшениці, або 18 цнт жита або 22 цнт ячменю, або 26 цнт вівса, або 87 цнт картоплі [35, арк. 56].

На основі аналізу архівних матеріалів й тогочасної періодики можна зробити висновок, що навчання у школі в Милованні не постійно було безкоштовним. Так, у 1928 р. оплата становила 5 дол. США щомісячно, включаючи навчання й утримання учня. Хоча були випадки, що читальні "Просвіти" оплачували певну суму за навчання свого учня, власне учні могли оплачувати навчання своїх товаришів тощо. На 1933 навчальний рік учні вже платили 35 зл. щомісячно, з них за навчання – 5 зл., за утримання – 5 зл., 25 зл. за харчування [36, арк. 3].

У повідомленні про запис до господарсько-садівничої школи "Просвіти" у Милованні на 1930 р. вказувалося, що оплата за приміщення у шкільному притулку, харчування, опалення й світло коштує 5 дол. США щомісячно і 15 зл. на покриття коштів адміністрації. Навчання безкоштовне. Запрошуються на навчання 40 учнів віком 16 – 24 роки, які закінчили народну школу [35, арк. 19]. У 1932 р. щомісячна плата за навчання у школі Милованні складала 5 зл., харчування – біля 30 зл. Щорічні витрати на навчання одного учня становили понад 1000 зл. (11 учнів у 1932 р.) [32, арк. 3]. Того ж року навчалось 11 учнів, з них 2 з Полісся, 2 з Волині, 1 з Перемищини, 1 з Надвірної, 1 з Городка, 1 з Ясла, 1 з Підгайців, 1 з Золочева, 1 із Добромільщини. Маєтний стан: батьки 2 учнів мають по 25 моргів, 3 – по 8 моргів, 2 – по 5 моргів, 4 – по 2 морги [32, арк. 1]. Згідно з рішенням Головного відділу від 6 червня 1934 р. учні оплачували витрати за опалення й світло, утримання канцелярії [45, арк. 2].

Для залучення учнів до навчання у школі Головний відділ підготував звернення "Селяни дайте своїм синам фахову рільничу освіту!" [35, арк. 35–37], "Поможім селянським дітям вчитися сільського господарства" [35, арк. 56–58]. "Просвіта" вважала, що сільські читальні й кооперативи можуть зекономити кошти у сумі 260 зл. або ж зібрати їх з українських організацій певного повіту, надавши слухачам позику [35, арк. 57]. Розвиток школи залежав від того, скільки слухачів вступить до неї з повітів Станіславівського воєводства, тому що школа призначувалася для потреб вказаного воєводства, у якому відчувалася найбільша потреба у фахівцях [35, арк. 57].

План навчання у школі охоплював усі предмети, необхідні для задоволення потреба передового селянина у його господарстві (догляд ріллі й рослин, годівля домашніх тварин, господарський облік, пасічництво, ветеринарія, городництво, садівництво). При школі діяло зразкове господарство з племінною худобою, курятником, городом, садом, шкількою дерев, було важливим чинником практичного навчання. Крім фахової освіти, школа виховувала учнів у свідомих й діяльних громадян, які мали працювати у селах не лише над піднесенням господарства, але й організацією культурно-освітніх установ, оскільки учні вивчали українську літературу, історію, географію та інші загальноосвітні предмети [35, арк. 35].

Незважаючи на фінансові труднощі, все ж таки школа функціонувала. Значних зусиль було докладено Головним відділом для того, щоб школа діяла й проводила відповідні курси. На засіданні економічної комісії від 15 грудня 1921 р. С. Кузик запропонував організувати зимовий курс у Милованні, за основу використати навчальний план школи з 1914 р. [46, арк. 146–147]. На засіданні економічної комісії Головного відділу від 29 грудня 1921 р. Ю. Павликовський подав навчальний план господарсько-молочарського курсу (загальна кількість годин 220 із них 140 год відводилося на фахові предмети, 80 год на загальноосвітні), підготовлений М. Коцюбою й І. Раковським [46, арк. 147–148].

Згаданий проект господарсько-молочарського курсу затверджено 23 грудня 1921 р. М. Коцюбою й І. Раковським. Його мета полягала у тому, щоб практично підготувати слухачів до ведення діловодства у селянських молочарських спілках зі знанням особливостей годівлі худоби, молочарства й ветеринарії, піднесення загальноосвітнього рівня на зразок курсів вищої освіти у народних університетах. Час навчання тривав два місяці. Відношення фахових предметів до загальноосвітніх становило не більше як 2/3. Зі 140 годин, що відводилися на вивчення фахових предметів, на годівлю худоби – 40 год., молочарство – 60 (практики 2 год.), ветеринарію – 30 та інші предмети. На курсі викладали Г. Стефурак, І. Раковський та інші викладачі [41, арк. 1–5].

Зважаючи на значення кооперативної ідеї для економічного відродження українського села, щорічно, починаючи з 1925 р., школа у Милованні за підтримки РСУК проводила курси кооперативного книговодства і діловодства. Курс у 1936 р. тривав упродовж 9 травня – 15 липня, всього 10 тижнів, хоча планувалося вісім тижнів навчання. Продовження курсу

пов'язано з тим, що згідно з навчальними програмами кооперативних курсів, підготовлених РСУК, слухачам читалася ще історія й теорія кооперації, товарознавство [35, арк. 1].

До програми курсу, що тривав 56 днів, входило, крім фахових кооперативних предметів, вивчення основ годівлі тварин, організація контролю за молочністю, ветеринарія, пасічництво, математика й українознавство. Викладали на курсах від РСУК В. Кубаєвич, О. Дяків, від Маслосоюзу – М. Мазурок та інші. Навчальна програма включала 406 годин навчання, що проводилося від 7–12 год., 14–17 год. Курс закінчило 26 слухачів з різних повітів Галичини, з них 2 з Волині і 2 із Полісся. 22 учні закінчили народну школу, 2 – чотири класи гімназії, 1 – два роки учительської семінарії, 1 – учительську семінарію. Вік учнів 15–37 років. Маєтний стан був таким: 3 учні були безземельні, 2 – селянські діти, 13 мали господарство до 5 га, 10 – більше 10 га [35, арк. 1].

Випускний іспит проводив управитель школи М. Брилинський, на закінчення якого прибули як делегати від Головного відділу Я. Олесницький, адвокат і голова філії "Просвіти" і комітету опіки над господарською школою в Станіславові, директор окружного союзу кооператив у Станіславові М. Швалюк, гість о. Й. Раковський, довголітній учитель господарства. Результати іспитів: 14 учнів склали їх на "відмінно", 12 – на "добре". Від імені слухачів виступив Ігнатій Гаврилів, який подякував учителям за їхню працю, наголосивши, що набуті у школі знання вони використають для добра українського села [35, арк. 1–2].

На курсі викладали 9 вчителів, з них 4 постійні і 5 немісцеві: постійні вчителі: Є. Брилинський викладав годівлю домашніх тварин (37 год.), молочарство (37 год. з них 23 год. практик), ветеринарію (6 год.), В. Кучера – садівництво й городництво (125 год. з них 63 год. практичні), Г. Еліяшевський – рільництво (72 год.), адміністрацію і господарський облік (20 год.), ботаніку (15 год.), зоологію (15 год.), фізику (15 год.), хімію й мінералогію (27 год.), О. Ремезовський – загальноосвітні предмети (202 год.). Приїжджі вчителі: І. Грабар викладав кооперацію і книговодство (57 год.), Л. Гаванський – пасічництво (18 год.), о. І. Блавацький – релігію (15 год.), М. Левецький – годівлю риби (10 год.), В. Янович – гієну (3 год.). Всього годин 689, із них 91 год. практичні заняття [35, арк. 5].

Навчання відбувалося щоденно, крім неділі й релігійних свят, з 8 до 12 год. і від 14 до 17 год. Тричі на тиждень були практичні заняття у саду і на городі, стайні, молочарні й полі. Упродовж лютого у межах курсу проходило навчання книговодства і діловодства, у якому взяло участь, крім учнів, ще 7 слухачів з Товмацького повіту, надісланих кооперативами. Не вистачило часу на пожежно-руханковий курс. За повне утримання учні сплачували 30 зл. щомісячно. Хто оплачував усю суму, то вартість курсу становила 130 зл., один учень мав знижку до 10 зл. на місяць, двох слухачів утримували спільно товариство "Опіки над інвалідами", кооператив й читальня "Просвіти" у Видинові. Окрім того, "Просвіта" доплатила за утримання кожного учня по 130 зл., зважаючи на незадовільний стан харчування слухачів [35, арк. 5–6].

Для підготовки слухачів до праці у читальнях, гуртках "Сільського господаря" УПТ, кооперативах учні на засадах самоврядування, організували власний просвітянський гурток, самостійно підготувавши його статут, який затвердила управа школи, провівши загальні збори 11 грудня 1925 р. Упродовж навчання у просвітянському гуртку тричі проводилися перевибори відділу, також бібліотекар гуртка організував мандрівну бібліотеку "Просвіти". Зокрема, слухачі вчилися писати реферати на різноманітні теми, передусім на господарські, що викликало зацікавлення, доказом чого була дискусія над кожним рефератом, яких було підготовлено 17. 29 грудня 1925 р. спільними силами просвітянського гуртка і читальні у Милованні було проведено свято "Просвіти" [35, арк. 6].

30 листопада – 1 грудня 1925 р. школу відвідував голова "Просвіти", а 3 березня 1926 р. – С. Чужинський, начальник рільничого відділу Станіславівського воєводства. На закінчення курсу прибув І. Макух, делегат від Головного відділу і філії "Просвіти" у Товмачі та інші особи. Варто зауважити, що своїх делегатів не направили інші читальні, окрім місцевої [35, арк. 6]. Останні загальні збори просвітянського гуртка ухвалили рішення виступити з проханням до Головного відділу й управи школи підготувати статут товариства прихильників селянської освіти під назвою "Миловання", дійсними членами якого будуть винятково особи, які закінчили господарську школу [35, арк. 7].

У 1928 р. школа у Милованні здійснила шостий випуск 31 випускника (усіх учнів було 35, із них 4 учні самостійно залишили навчання впродовж навчального року). Для проведення

випускного іспиту прибули М. Галушинський, голова філії Товариства у Товмачі, куратор маєтку І. Макух. Іспит тривав упродовж 9 годин. 14 учнів склали його на "відмінно", 13 – на "добре", 4 – на "задовільно". Учні в основному були родом із таких повітів: по одному з Берестейського, Борщівського, Кобринського, Короснівського, Любартівського, Добромільського, Рава-Руського, Станіславівського, Надвірнянського, Сокальського, по два з Грубешівського, Дубнівського, Дрогобицького, Ковельського, Львівського, Рівненського, Стрийського, чотири з Товмацького [47, арк. 2].

З них чотирикласну народну школу закінчило 25 учнів, семикласну – 2, чотири учні навчалися у гімназії, де закінчили перший – четвертий класи. За соціальним станом 20 учнів були селянськими дітьми, один учень – син священика і зарібниці. З них безземельних сімей було 2 учні, сімей, що мали до 5 моргів землі – 3, від 5–10 моргів – 10, від 10–20 моргів – 6, до 30 моргів – 4, до 40 моргів – 4, до 50 моргів – 1, 1 учень – 450 моргів [12, с. 2].

Весь навчальний курс 1928 р. включав 903 години з них 763 теоретичні години (зазвичай у зимовий час) і 140 практичних (у літній час) (підраховано автором). У 1933 році курс навчання тривав 163 дні при 962 годинах (із них теоретичних годин було 732, на фахові предмети припадало 318, загальноосвітні 230, допоміжні 170). Теоретичні заняття відбувалися щоденно з 7 до 12 год., практичні заняття – з 14 до 18 год. [12, с. 2]. Крім фахової освіти, обов'язкових навчальних годин і практичних занять, учні набували навичок культурно-просвітньої праці [7, арк. 11].

Учні заснували "Просвітний гурток ім. І. Франка", члени якого вчилися проводити збори, вести дискусію. За час курсу відбулося шість загальних зборів гуртка і таким чином кожний його член мав змогу працювати практично у відділі гуртка. Драматична секція, організована при гуртку, поставила виставу "Наймичка" у двох навколишніх селах. Гуртковий "Сокол" щоденно проводив руханкові вправи, фаховий шкільний кооператив, що діяв при гуртку, кошти в сумі 62,50 зл. направив на добродійні цілі з нагоди свята книжки, що проходило у Станіславові [12, с. 2]. Учні школи на чолі з професором І. Каблаком у 1932 р. здійснили екскурсію до Станіславова, де побували у молочарні Маслосоюзу і ознайомились з її роботою [48, с. 190].

У часописі "Життя й знання" знаходимо два листи, написані колишніми учнями школи у Милованні, які досить неоднозначно згадують свою школу. При їхньому аналізі спостерігається своєрідна учнівська позиція щодо навчального процесу. Зрозуміло, що теоретичні знання учні мали застосовувати на практиці, тим більше, починаючи з 1934 р., кількість годин на фахові предмети було збільшено, відповідно це привело і до збільшення практичних занять й стало основною причиною конфлікту, про який згадував один з учнів. М. Дяченко писав, що школа й учителі, їхні методи навчання йому сподобалися, незважаючи на те, що це була школа нижчого типу. Автора дивував з того, що українська громада не до кінця оцінила значення школи, хоча Головний відділ "Просвіти" постійно звертався з обіжниками до філій і читалень з метою залучення молоді до її стін. Для розвитку української кооперації і господарства потрібні були фахівці, яких готувала школа, тому громада мала щороку скеровувати кандидата на навчання й спільними зусиллями утримувати його [49, с. 270]. Інший учень, В. Богоніс, писав, що у Милованні задарма використовують селянську молодь у важкій фізичній праці, що й стало основою конфліктів між учнями й управою закладу, оскільки теоретичних знань давали мало. Тому не варто, на думку автора, скеровувати туди учнів на навчання [50, с. 16].

"Просвіта" активно проводила різноманітні сільськогосподарські курси за місцем проживання слухачів, адже скрутне економічне становище українського селянства не давало змоги направляти слухачів на навчання у фахові школи. Навчання на курсах відбувалося згідно з "Program ludowej szkoły rolniczej", затвердженою міністерством рільництва, що містила теорію й практику рільництва, галузі хліборобства, народне господарство і загальноосвітні предмети [7, арк. 11]. Такий господарсько-садівничий курс тривав упродовж 6 місяців, слухачами могли бути юнаки не молодші 16-річного віку, які закінчили чотирикласну народну школу. Навчання було платним і коштувало 180 зл., однак слухачі, які сплачували повну вартість навчання при зарахуванні, платили за навчання лише 150 зл. [51, арк. 26].

В основному такі курси були орієнтовані на селян середнього рівня заможності, тому що практично у таких межах щодо оплати за навчання можна було здобути освіту у фаховій школі. Упродовж 9 травня – 30 червня 1932 р. у сільськогосподарській школі у Милованні

проходив восьмитижневий курс кооперативного діловодства. До програми входило книговодство і діловодство у споживчих, молочарських і кредитових кооперативах, годівля домашніх тварин, пасічництво, ветеринарія й організація молочності. На навчання приймали осіб віком 16 – 35 років із закінченою народною школою, вартість утримання одного слухача складала 100 зл. [51, арк. 26].

Читальняний виділ у Погарі звертався з проханням до Головного виділу щодо прийняття О. Дуб на семимісячний господарський курс школи у Милованні [52, арк. 3]. 24 листопада 1927 р. на звернення виділу читальні у Погарі директор канцелярії відповідав, що курс розпочався з 1 жовтня лише для юнаків, тому що школа жіночого господарства в Угерцях Винявських після війни не відновлена [52, арк. 1]. 22 червня 1937 р. директор канцелярії повідомляв М. Малого, мешканця Вислік Горішніх Сяноцького повіту, що наступний господарський курс розпочнеться восени, про його початок буде оголошено у всіх часописах [53, арк. 1]. Українська молодь цікавилася сільськогосподарськими курсами, про що свідчать звернення до Головного виділу щодо інформації про їх проведення [54, арк. 2].

Читальні "Просвіти" також вели відповідні курси, що мали змогу відвідувати члени товариства і вони були безкоштовними. Ветеринарно-годівельний курс "Сільського господаря" у с. Вікно провела місцева читальня "Просвіти" старанням місцевого пароха о. Р. Зарицького упродовж 26 травня – 3 червня 1928 р. [55, с. 3]. Під час іспитових випробувань інспектори товариства Д. Миколаєвич та І. Ришавий були приємно здивовані знаннями випускників курсу. Філія "Просвіти" у Тернополі прийняла рішення організувати освітньо-кооперативні виклади, які проводилися у зимовий час і тривали упродовж трьох місяців. Зокрема, такі виклади проходили з 1 грудня 1928 р. до кінця лютого 1929 р. Через проведення викладів філія звернулася до кооперативів, аматорських гуртків, читалень з проханням скерувати одного слухача зі своєї місцевості і спільними зусиллями оплатити його навчання [56, с. 39–40].

Про високий рівень проведення викладів свідчить їхня програма, що передбачала 22 навчальних предмети, з них на вивчення кооперації відводилося – 8, по одному на ветеринарію, гігієну, географію, всесвітню історію, українську й зарубіжну літературу, природничі науки, техніку, режисуру, суспільно-політичні науки, суспільне виховання, практичне ведення культурно-освітніх, руханкових і гуманітарних установ [57, арк. 1–4].

Упродовж 23 листопада 1936 р. – 6 лютого 1937 р. філія "Просвіти" у Рожнятові організувала освітньо-господарський курс за участю 24 слухачів, представників 11 читалень, із яких закінчили курс лише 14 осіб [56, с. 39–40]. Філія "Просвіти" у Ярославі спільно з повітовим союзом кооперативів і філією "Сільського господаря" упродовж 18 листопада – 25 грудня 1938 р. організувала освітньо-господарський курс із навчальною програмою на 196 год. З них відводилося на українознавство – 22 год., всесвітню історію й історію України – (18 год., діловодство – 53 год., товарознавство – 10 год., методику просвітньої праці – 24 год., агрономію – 24 год., театральне мистецтво – 15 год., по 6 на християнську етику, адміністративне й кооперативне право, історію кооперації, економіку, гігієну [58, арк. 360, 362].

У 1938 р. РСУК провадив курс для підготовки кооперативно-виховних референтів, завданням якого було навчання слухачів, скерованих на навчання місцевими кооперативами. Відповідний курс планувалося проводити восени упродовж двох тижнів у кожному кооперативному осередку, залучивши до навчання членів "Просвіти" [59, арк. 1]. Навчальна програма курсу передбачала 78 годин, з них на читання й пояснення заочного кооперативного курсу 40 год. (курсанти мали на місцях організувати гурток для студіювання заочного курсу, який вони мали перевіряти); методику кооперативно-виховної праці на селі 8 год., по 12 год. на методику громадських виступів, спів кооперативних пісень, по 2 год. на організацію кооперативної бібліотеки, правові засади проведення зборів, діловодство кооперативно-виховного референта [59, арк. 1].

Критично проаналізувавши програму курсів підготовки кооперативно-виховних референтів РСУК, приходимо до висновку, що в основному курс мав формальний характер, скеровувався не на вивчення методики кооперативно-виховної праці на селі, тому що кількість годин на предмет, який вважався основним для слухачів, відводилося лише 8 год., коли на виголошування рефератів і промов, спів кооперативних пісень передбачалося 24 год., як на підготовку курсантів до громадської праці.

Отже, по-перше, господарська освіта була важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві й кооперації, складовою частиною організаційної діяльності "Просвіти", сприяючи економічному розвитку українського села, позаяк відновлення господарських шкіл визначалося власною потребою, оскільки економічний і культурний поступ нації вимагав кваліфікованих фахівців.

По-друге, реорганізація господарських шкіл була викликана потребами й вимогами часу. Навчальний план охоплював усі предмети, необхідні для задоволення знань слухачів. Окрім повноцінних господарських курсів, проводилися короткотермінові в залежності від потреби у фахівцях.

По-третє, незважаючи на реорганізацію, господарська школа у Милованні так і не стала масовою і загальнодоступною для широких верств селянства, оскільки була розрахована на навчання заможних слухачів.

По-четверте, тим не менше теоретико-методологічні засади функціонування господарської школи "Просвіти" у Милованні мало принципове значення, оскільки вона готувала не лише фахівців для потреб сільського господарства й української кооперації, але й була основою і визначальним чинником національної свідомості й суспільної організованості громадсько-культурних сил Західної України.

Список використаних джерел

1. Наш Гр. Завдання часу // Нова Україна. – 1922. – Ч. 1. – С. 2–3.
2. Середяк А. Діяльність Товариства "Просвіта" в 1929–1939 рр. / Нарис історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 53–63; Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. – 128 с., іл.; Герман О. М. Діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1995. – 24 с.; Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с.
3. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
4. Наш Великдень // Кооперативна родина. – 1939. – № 4. – С. 2.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 11.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 4.
7. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 11.
8. Там само. – Спр. 69. – Арк. 10.
9. Творидло М. Економічна діяльність "Просвіти" // Народний ілюстрований календар Товариства "Просвіти" на переступний рік 1928. Ювілейне видання з нагоди 60-ліття і 50-ліття Календаря. – Львів, 1927. – С. 129–130.
10. Господарська школа "Просвіти" в Милованні. Коротка історія // Народний Ілюстрований Календар "Просвіти" на звичайний 1939. – Львів, 1938. – С. 156.
11. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. – Львів, 1932. – 268 с.
12. Господарсько-садівнича школа в Милованні. (З приводу закінчення шестого курсу) // Діло. – 13 травня 1928.
13. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7214. – Арк. 1.
14. Татомир Я. Освіта й виховання. За національне виховання нашої селянської дівчорі // Життя і знання. – 1934. – Ч. 1. – С. 15.
15. Галушинський М. Господарсько-садівнича школа в Милованні. (з приводу закінчення шестого курсу) // Діло. – 14 травня 1928.
16. Glos Polski – 1930. – 30 marca.
17. Народня освіта чи полонізація? // Діло. – 8 травня 1923.
18. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скататщина. Регіональний історично-мемуарний Збірник. Том III. Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Регіональне Об'єднання Тернопільщина, Філадельфія, Па., ЗСА, 1983. – 846 с.
19. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6545. – Арк. 2–3, 5.
20. Господарська хроніка. Польська організаційно-торговельна експансія в селах Сх. Галичини // Новий час. – 1937. – Ч. 115 (2226). – С. 1.
21. Просвітно-економічне віче у Львові // Діло. – 16 травня 1923.
22. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7184. – Арк. 3.
23. Ковба Ж. Микола Творидло – провідник господарського та економічного просвітництва / Творидло Микола. П'ятдесятилітня діяльність "Просвіти" на полі економічним / Упоряд., вступні статті В. Пашука, Ж. Ковби. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 19.
24. ЦДАУ у Львові. –

Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7199. – Арк. 5 зв. 25. Там само. – Спр. 112. – Арк. 119. 26. Там само. – Спр. 7192. – Арк. 1–1 зв. 27. Там само. – Спр. 839. – Арк. 28, 36–37. 28. Там само. – Спр. 7166. – Арк. 1, 2, 3–3 зв. 4, 23, 55, 56–56 зв. 60, 79, 83–83 зв. 92, 94, 96–97, 130. 29. Там само. – Спр. 7181. – Арк. 2, 5–5 зв. 8, 10–12. 30. Там само. – Спр. 7208. – Арк. 6, 13–15. 31. Там само. – Спр. 7500. – Арк. 3. 32. Там само. – Спр. 7201. – Арк. 1–5. 33. Там само. – Спр. 7202. – Арк. 1, 1 зв. 3–4. 34. Там само. – Спр. 7200. – Арк. 1, 4, 6–7, 44. 35. Там само. – Спр. 6778. – Арк. 1–7, 13, 17, 18–18 зв. 19, 35–37, 44, 56–58. 36. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 2, 3, 7. 37. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6778. – Арк. 18–18 зв. 38. Там само. – Спр. 197. – Арк. 1. 39. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 7. 40. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 1–2. 41. Там само. – Спр. 7199. – Арк. 1–5. 42. Там само. – Спр. 6397. – Арк. 1, 16–31, 36 зв. 43. Там само. – Спр. 7185. – Арк. 1–1 зв. 2–2 зв. 3–5, 11–15, 16–16 зв. 44. До господарської освіти. Вписи до Господарсько-Садівничої Школи Т-ва "Просвіта" в Милованні // Діло. – 1 січня 1930. 45. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 2. 46. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6986. – Арк. 146–148. 47. Там само. – Спр. 6478. – Арк. 2. 48. Написав Б-ий М. З життя і праці Господарської школи в Милованні // Життя і Знання. – 1933. – Ч. 6 (69). – С. 190. 49. Дяченко М., бувший учень милованської школи. Милованська школа Т-ва "Просвіта" // Життя і Знання. – 1933. – Ч. 9 (72). – С. 270. 50. Богоніс В., учень милованської школи. Ще про милованську школу Т-ва "Просвіта" // Життя і Знання. – 1934. – Ч. 1. – С. 16. 51. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 26. 52. Там само. – Спр. 4493. – Арк. 1, 3. 53. Там само. – Спр. 311. – Арк. 1. 54. Там само. – Спр. 360. – Арк. 2. 55. Дописи. Грималівщина. (Ветеринарно-годовільний курс "Сільського Господаря" у Вікні) // Діло. – 20 червня 1928. 56. Освітньо-господарський курс у Рожнітові (23 листопада) // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 1 – 2 (10–11). – С. 39–40. 57. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 1–4. 58. Там само. – Спр. 6215. – Арк. 360, 362. 59. Там само. – Спр. 6394. – Арк. 1.

Ivan Zulyak

ACTIVITY OF THE ECONOMIC SCHOOL "PROSVITY" IN MILOVANIE IN WITHIN-WAR PERIOD

In article explored activity economic school "Prosvity" in Milovanie in within-war period, is analysed main trends of the work, is determined role and place in economic progress of ukrainians.

УДК 94 (477)

Віктор Савенко

БОРОТЬБА НТШ ЗА ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ В 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті розглядається діяльність НТШ з відкриття українського університету у Львові у 20-х рр. ХХ ст., аналізуються передумови, структура і зносини Українського таємного університету і його роль в суспільно-громадському житті Східної Галичини міжвоєнного періоду.

Після Першої світової війни Східна Галичина, Західна Волинь, Полісся і Холмщина опинились під владою Польщі. Українці були найчисельнішою етнічною групою у міжвоєнній Європі, яких доктрини політичного самовизначення та воз'єднання не стосувалися.

Українська проблема у міжвоєнній Польщі була соціальною, економічною та культурною, а водночас політичною – комплекс, який польська влада, що вважала за краще позбутися українського націоналізму або як незрілого, або відмовлялась визнати взагалі.

Українці були ображені, відчужені мовним тиском і культурною полонізацією, економічною експлуатацією та польською колонізацією, так само як обмеженим доступом до вищої освіти, державної кар'єри та сфальшованим малим представництвом у законодавчих органах [1, с. 59].

З перших днів після завершення війни польська влада скасувала Галицький автономний сейм, ліквідувала місцеве самоврядування. Після перемоги в українсько-польській війні поляки вирішили повністю ігнорувати права українців на національну освіту, розпочалася реорганізація й Львівського університету. Тенденція до етнічної дискримінації знайшла відображення і у діяльності вищої школи.

Вже у 1919 р. утраквізм був скасований повністю, всі 7 українських кафедр у Львівському університеті ліквідовано. Мовою викладання в університеті було визнано виключно – польську, викладачів-українців звільнено з роботи. Університету присвоєно ім'я польського короля XVII сторіччя – Яна Казимира [2, арк. 2].

Реакцією на репресивну політику польського уряду стало відкриття у 1921 р. Українського Вільного Університету та ряду вищих навчальних закладів, у республіці, де українським емігрантам, колишнім інтернованим воякам українських армій, доброзичливо сприяв президент, дійсний член НТШ Томаш Масарик [3, с. 67–68].

14 серпня 1919 р. ректор Львівського університету видав розпорядження, згідно з яким, до навчального закладу мали прийматися лише студенти – громадяни Польської держави, котрі служили в польському війську, або громадяни держав, союзних з Польщею. У вересні того ж року ці правила підтвердила Рада міністрів. Варто відзначити, що все це робилося задовго до 15 березня 1923 р., тобто до рішення Ради амбасадорів про подальшу долю Східної Галичини [4, с. арк. 9 зв.].

Українська делегація звернулася до ректора університету із запитом, чи ця постанова стосується українців Східної Галичини, ректор підтвердив розпорядження. Як наслідок, делегація висловила протест і оголосила, що скасування українських кафедр і полонізація університету є насильством над українцями. У відповідь на це, 22 вересня 1919 р. було опубліковано рішення Ради міністрів, що підтверджувало розпорядження ректорату [5, арк. 1].

Отже, українська молодь була позбавлена можливості отримати освіту у Львівському університеті, і в Польщі загалом. Окрім цього українським студентам заборонялося виїжджати і здобувати освіту за кордоном.

Тим часом до Львова прибувало щораз більше української молоді, яка має намір навчатися у вищому навчальному закладі. Одні поверталися з таборів полонених й інтернованих, оскільки закінчилася українсько-польська війна, інші приїжджали з дому. Усім їм не була байдужа подальша доля університету і можливість навчання в ньому. Оскільки заклад був для них зачинений, вони прагнули зарадити собі самоосвітою.

Поступово почали відновлюватися всі передвоєнні студентські товариства. Представники "Академічної громади", зокрема, вели переговори з ректором університету про можливість навчання в ньому українських студентів. Ректорат погоджувався прийняти їхні умови, якщо вони, заповнюючи формуляр, у графі "державна приналежність" напишуть "Польща", тобто визнають польську державність, а себе – громадянами цієї країни. На такі умови молодь не погодилась [6, с. 66].

У відповідь НТШ вирішило, що настав час для негайного відкриття українського вищого навчального закладу. Це товариство організоване на зразок західноєвропейських академій наук відіграло величезну роль не тільки в розвитку української, а й європейської і світової культур.

За чверть століття, з 1894 р., українське суспільство досягло значних здобутків. Як що тоді, на думку М. Грушевського, "... обсадження українськими силами цілого університету було проблематичним ..." [7, с. 9], то на початку 1920 р. таке питання не стало взагалі. Виросло покоління, що отримало освіту у вищих навчальних закладах Європи, галичани мали спеціалістів усіх професій, окремі з яких могли стати окрасою будь-якого

європейського університету. Велика частина української інтелігенції Наддніпрянщини після поразки УНР емігрувала до Чехо-Словаччини, Австрії, Німеччини. Молодь, пройшовши важкі воєнні випробування у боротьбі за державність по обидва боки Збруча, загартувала почуття відповідальності за майбутнє свого народу [518, с. 23].

Уже 19 серпня 1919 року дійсні члени НТШ В. Щурат, І. Свенціцький, І. Крип'якевич, Б. Барвінський та В. Гарасимчук запропонували віділові НТШ заснувати українські університетські курси з трьома факультетами: філософським, юридичним і теологічним. Ця пропозиція віділом була прийнята і для оголошення запису було оприлюднено об'яву, де вказано план навчання та лекторів з предметів за зимовий семестр на 1919–1920 навчальний рік. Так, наприклад, у навчальний план філософського факультету входили такі дисципліни як українська мова і література, слав'яністика, історія, класична філософія, германістика, природничі науки, математика, фізика, хімія, історія культури, педагогіка [8, арк. 3–7].

Упродовж місяця складено програму занять і вже 20 вересня поточного року її було надруковано в пресі. Однак, з такою ж оперативністю 27 вересня польська влада розпорядженням ч. 6818/2993 XIV/19 ці курси заборонила. НТШ надіслало протест, у якому йшлося про повну безпідставність і самоволю заборони [9, арк. 17]. Ще двічі робилась спроба започаткувати університетські курси за цією ж програмою і в такому викладацькому складі вперше – 13 жовтня 1919 року. Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, згідно із § 3 статуту, мало право влаштовувати такі курси. Вдруге – 9 березня 1920 року від імені Ставропігійського братства при греко-католицькій церкві Успенія Присвятої Богородиці. Незважаючи на те, що Ставропігійське братство мало право і привілей, затверджений ще польськими королями і ніким не скасований, на наукові курси університетського характеру, але й заснування власної вищої школи. Про це також було "оголошено прилюдно в часописах про наукові виклади", 7 березня поточного року про це було повідомлено Галицького намісництва. Однак у призначений час усі приміщення братства оточили озброєні війська і поліція, нікого не впустили, а самі курси заборонили. Братство надіслало протест до уряду, але відповіді так і не одержало [9, арк. 17 зв]. Усі намагання легалізувати свою діяльність закінчувались невдачами. Польські можновладці від яких залежало юридичне визнання діяльності наукових гуртків, одностайно відповідали – недозволом, погрожуючи "шомполами" за утворення таких курсів [15, арк. 5].

Таким чином, усі заходи української молоді та науковців нашоувалися на заборони окупаційної влади, яка не бажала дозволити розвиватись українській науці і культурі. Драматичні події загрожували знищенням культурно-інституційних набутків української інтелігенції у Східній Галичині, з таким станом вони не могли змиритись. Залишається єдиний вихід – власними силами, на противагу заборонам, таємно від влади організувати навчання, започаткувати університетські курси.

На початку 1920 р. Львів заповнила студентська молодь, гуртуючись навколо "Академічної громади", що перебувала в Академічному Домі на вул. Супінського 21 (тепер вул. Коцюбинського – *примітка автора*). Пожвавлюється діяльність і довоєнних студентських товариств, таких як Українського студентського союзу, Медичної громади, Гуртка правників, товариство студентів-політехників "Основа". На початку 1920 р. на загальних зборах "Академічної громади" було ухвалено рішення про створення декількох гуртків, які б організували вищі наукові курси.

Вже у березні поточного року утворився гурток математиків-природників, членами якого були студенти політехніки, філософії і медицини. У діяльність гуртка входили і навчально-організаційні обов'язки. Студенти І. Кандяк та К. Білинський дбали про заснування вищих технічних курсів, котрі зі згоди Українського технічного товариства розпочали роботу з 15 квітня 1920 р.

З початком діяльності курсів особливе місце займало питання фінансового забезпечення. З цією метою було скеровано делегацію до тодішнього голови Національної Ради у Львові до В. Перфецького з проханням фінансування курсів. На засіданні 21 квітня, Мала Національна Рада постановила задовольнити це прохання. Курси тривали до 15 липня і їх успішно закінчили 9 студентів [10, с. 47].

Одночасно з технічними курсами розпочали роботу, під проводом лікаря М. Панчишина – медичні курси. Заняття розпочалися із 7-ма студентами [11, с. 52–53]. Поряд з М. Панчишином викладали і допомагали організовувати курси М. Музика, О. Барвінський і загалом члени Українського лікарського товариства у Львові.

Влітку кількість студентів збільшується, будинок при "Академічній громаді" стає затісним для потреб курсів. Підшукуються нові приміщення – будинки НТШ, "Просвіти", приміщення Національного музею, запрошуються нові наукові сили, розширюється навчальна програма, заняття стають суто науковими і проводяться систематично [10, с. 47].

Восени того ж року при "Академічній громаді" розпочали діяльність філософські і правничі курси. Кількість бажаючих навчатись на них дедалі збільшується. Для розміщення слухачів підшукуються нові аудиторії, відомі науковці запрошуються для читання лекцій, поглиблюється програма вивчення. Для керівництва курсами було обрано трьох директорів – філософського, правничого та медичного відділів, які колегіально вирішували всі організаційні питання [6, с. 67].

На філософському відділі навчання розпочалось 17 грудня 1920 р. Бажаючих навчатись було 17 студентів, заняття проводили – 9 викладачів, на медичному відділі – 14 студентів і 3 викладачі, а на правничому – 18 студентів і 7 викладачів [12, арк. 3].

Вже на початку 1921 р. на всіх відділах курсів налічувалось – 25 кафедр, на філософському – 14, правничому – 6, на медичному – 5, які відвідував 101 слухач. З них філософський відділ – 27, правничий – 61, медичний – 13 чоловік. На філософському, правничому і медичному відділах були такі кафедри [13, с. 86–87].

Паралельно з організацією курсів (з осені 1920 р. до весни 1921 р.) у Варшавському сеймі розглядалась справа заснування українського університету. Пройшовши складний шлях перевірок і розгляду комісій, було ухвалено рішення про заснування українського університету у м. Станіславі (Івано-Франківську). Таку постанову, прийняту Варшавським сеймом, вкрай негативно сприйняли станіславські поляки, розуміючи її, як посягнення на польське місто – Станіслав. У пресі виходили обурливі статті, проти створення такого університету.

Тоді дев'ять найбільш впливових українських організацій Галичини, головну роль серед яких відігравало НТШ, 30 червня 1920 р. видало "Меморіал українських наукових і культурних установ академіям, університетам та іншим науковим закладам цивілізованого світу", в якому було стисло викладено історію боротьби українського народу Галичини за власний університет. Від професорсько-викладацького складу університету, вимагалось скласти присягу на вірність Польській державі, навчатись в університеті мали право лише ті студенти, що визнають "польську державність". У документі підкреслювалось, що "Такі вимоги були злочином проти культурних намагань українського народу Галичини, в цьому простежується планове позбавлення українського народу, на рідній землі, права на здобуття вищої освіти". В архівних матеріалах наведено факти злочинних дій польської окупаційної влади проти намагань започаткувати у Львові 27.XI.1919 р. українські університетські курси [14, арк. 1–4].

Цей протест, дещо стурбував польських політиків. Вони вирішили показати себе з кращого боку перед світовою громадськістю. З цією метою міністр освіти польського уряду запросив представників українських науковців Львова, які очолювали "університетську акцію" В. Щурата, К. Студинського і Ф. Федака – й повідомив їх, що уряд дасть можливість відкрити 1 січня 1921 р. український університет у м. Станіславі. Для реалізації цієї мети буде виділено 3 млн. польських марок (дуже мізерну суму як на той час, оскільки відбувається постійна девальвація цієї валюти – *примітка автора*). Українські представники оголосили, що українська громадськість не погоджується на утворення університету за межами м. Львова. Ідея створення університету поза Львовом була абсурдною, через відсутність бібліотек і наукових закладів, та ще й тому, що ніхто з поважних українських науковців не погодився б на переїзд і працю в такому навчальному закладі. На цьому заході польської влади, точніше, їхня видимість, навколо заснування українського університету, припинилися [4, арк. 10 зв].

Коли навчання на курсах відбувалося систематично, 16 квітня 1921 р. тодішній ректор Львівського університету доктор Махек запросив представників українських студен-

тів – М. Матчака, О. Філяса та І. Мойсая для вирішення умов вступу української молоді до Львівського університету. Делегація вручила ректорові меморіал, в якому йшлося про те, що:

“Українське студентство, не ризикуючи зі свого основного стремління до українського університету у Львові, ухвалило домагатися від властей Львівського університету:

Повернення всіх прав, які мало українське студентство на Львівському університеті до 1 листопада 1918 р. та допущення на Львівський університет всіх українських студентів, без ніяких обмежень.

Тому, що правно-державна приналежність Східної Галичини досі не вирішена, рубрики про державну приналежність в картах впису не виповнювати.

Допущення до Львівського університету всіх українських професорів, які викладали у цьому університеті до 1 листопада 1918 р.

Українське студентство заявляє, що всіх студентів українців записаних вже до Львівського університету, вважає зрадниками і оголошує їм бойкот” [15, арк. 2 зв].

На ці вимоги відповідь ректора була такою: “Такі вимоги, можуть ставити ті, що виграли війну, а ви за програму мусите бути покарані” [15, арк. 2].

Бойкот університету вступив в дію з 1 травня 1921 р., тобто, з початком останнього триместру. Комісія бойкоту українських студентів Львова подала списки зрадників, що “сплюндрували свою національну гідність записавшись у польські вищі школи”. На філософському факультеті університету Яна Казимира – 54 особи, на правничому – 25 (з них 9 жінок), на медичному – 8 (з них одна жінка), польська політехніка – 3 особи [16, арк. 28].

Тим часом українське громадянство робило одну за одною численні спроби отримати дозвіл на легалізацію курсів, для нормальної роботи це було нагальною необхідністю. За цю справу знову взялось Товариство ім. Петра Могили. На початку лютого 1921 р. воно повідомило про створення цих курсів дирекцію поліції міста Львова, посилаючись на відповідний параграф свого статуту, в якому йшлося про те, що метою товариства є поширення та популяризація знань з усіх галузей, а саме через: наукові і популярно наукові загальнодоступні виклади, лекції, розмови і систематичні курси українською мовою [17, с. 1].

Польська поліція Львова 19 березня 1921 р. надіслала ухвалу, в якій забороняла проводити ці курси. Заборона аргументована тим, що такого типу курси розцінювалися, як приватна академічна школа, відповідно вона повинна мати відповідний статут затверджений варшавським міністерством віросповідань і освіти на основі 197 арт. польського закону від 13 липня 1920 р. Головна рада товариства вислала протест проти такого рішення до міністерство віросповідань і освіти у Варшаві 18 квітня 1921 р. Відповідь так і не надійшла [13, с. 88–91].

Офіційного дозволу для проведення навчання на українських університетських курсах легально отримано не було. Однак навчання продовжувалося. Викладачів рекомендувало НТШ, доцентами вважались ті, хто мав ступінь доктора, причому всі вони працювали безкоштовно. Складанням навчальних планів і програм керували відповідні секції НТШ. Технічним забезпеченням і організацією навчального процесу займалась “Академічна громада”, а необхідні матеріальні видатки – університетська комісія, організована при шкільній секції Українського горожанського комітету, в грудні 1920 р. в тісному контакті зі студентським товариством Академічна поміч [18, с. 63].

30 червня поточного року відбулось святкове закінчення II семестру, а з ним і першого навчального 1920/1921 року. Підсумки праці були такі: перший правничий іспит складався упродовж 8–11 липня, його успішно витримали 10 студентів (7 з відзнакою), другий правничий іспит склав лише один студент. На медичному відділі колоквиуми склали 16 студентів, на філософському – 12, на правничому – 37. Упродовж II навчального семестру наукові семінари на філософському факультеті проводили: В. Щурат, І. Крип'якевич і О. Макарушка [19, арк. 1, 9]. Лекції на цьому факультеті щотижнево читали – з україністики: В. Щурат, К. Студинський, І. Брик, І. Свенціцький, професор Л. Білецький; з історії – І. Крип'якевич, М. Кордуба, з філософії – Ст. Балей, І. Раковський, з класичної філософії – Е. Макарушка, М. Галушицький, фізико-математичні дис-

ципліни: В. Левицький, Р. Цегельський, Р. Кучер, Р. Барвінський. Упродовж навчального семестру наукові семінари на правничому факультеті проводили: В. Вергановський, Р. Ковшевич, М. Чубатий, В. Левицький, О. Надрага, В. Охримович, Р. Чайковський, Ільницький; на медичному М. Панчишин, М. Музика, Тисовський [19, арк. 9 зв].

Враховуючи постійні відмови на спроби отримати дозвіл офіційно створити власний університет, 1–3 липня 1921 р. усі львівські студентські товариства організували студентський з'їзд, на який прибуло 250 учасників. На з'їзді було ухвалено рішення про реорганізацію курсів на зразок західноєвропейських університетів. Прийнято постанову про припинення еміграції української молоді на навчання до європейських університетів і необхідність забезпечення їхнього належного освітнього рівня в українському приватному університеті. З'їзд висловив надію, що всі українці зрозуміють потребу навчання в цьому вузі та підтримають його благодійними внесками [20, арк. 1–3].

Одночасно зі з'їздом українських студентів відбулось засідання професорсько-викладацького складу курсів. Оскільки польська влада зробила практично неможливим подальше навчання українських студентів у Львівському університеті, з'їзд ухвалив рішення про те, що українське суспільство "мусить допомогти університетській молоді іншим шляхом здобути собі знання і відповідні кваліфікації". Професор В. Щурат і більшість виступаючих відстоювали думку про заснування при НТШ приватного українського університету у Львові [21, с. 221–222]. Деякі члени УНТП, зокрема М. Кордуба, І. Куровець, В. Вергановський, висловились за те, щоб українські студенти продовжували навчання у Львівському університеті. Вони застерігали прихильників організації приватного українського університету, що такий навчальний заклад "не матиме жодного значення, складені екзамени не будуть визнані ані в краю, ані за кордоном". Однак більшість підтримала пропозицію В. Щурата [21, с. 223].

З ініціативи дійсних членів НТШ – В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип'якевича, В. Герасимчука та інших було обрано перший сенат українського університету, деканів та заступників. Першим ректором університету став Василь Щурат – відомий літературознавець, письменник, професор, доктор наук, тодішній голова НТШ. Проректором був обраний – доктор М. Панчишин, деканом філософського відділу – доктор М. Кордуба, правничого – доктор В. Вергановський, медичного – доктор Г. Куровець. До складу першого сенату ввійшли 11 чоловік: В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип'якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, Г. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин [15, арк. 2–3].

Провідні діячі НТШ, у час важких випробувань, організували УТУ, у всьому ж що стосувалося життєздатності – воно мало широку підтримку і співпрацю всіх верств українського суспільства. Секції товариства керували роботою щодо формування наукової структури університету, кафедр, програм занять, підбору предметів та лекторів. Більшість дійсних членів НТШ були професорами університету.

В структуру університету входили й технічні курси, деканами яких у різні часи були П. Дурбак, Ю. Прняк, В. Лучків, а з 1922–1923 навчального року Українська політехніка існувала, як окремих вищий навчальний заклад, ректором якої був Віктор Лучків. У перший рік функціонування курсів їх закінчили 112 студентів [22, арк. 15].

Створений при Українському університеті четвертий – технічний факультет мав такі відділи: загальний, механічний та гірничий. З 15 вересня 1921 р. відкрито запис на цей факультет, але навчання розпочалось тільки 23 січня 1922 р. В березні в складі політехніки був організований також лісничий відділ, на якому, упродовж першого року навчалось 79 студентів [22, арк. 15].

Всього на факультеті навчалось 150 студентів. Він швидко потрапив в поле зору польської поліції, і вже під час другого викладу жандарми розігнали студентів, тому далі заняття доводилось проводити таємно, нелегально, викладачі домовлялись із студентами про наступне, законспіроване місце проведення навчання [23, арк. 3].

За даними комендатури поліції міста Львова в складі окремої, на той час Української високої технічної школи: інженерно-будівельний, будови машин, лісоагрономічний та мистецтва. Заняття проводили: А. Барщівський, В. Бартош, О. Мартічак, М. Федецький, М. Чайковський. – П. Волосенко, С. Белей, В. Пицонський, І. Раковський, О. Новаківсь-

кий. Навчання, згідно з планом, проводилось в основному в приміщеннях фабрики Івана Левинського [24, арк. 59].

НТШ, окрім кадрового забезпечення Українського університету розробило чітку структуру закладу, кафедр, підбір програм, занять.

Архівні матеріали свідчать про те, що "Була це важка праця, бо кожна година викладів була новою цеголкою, вкладеною в будову системи нової українознавчої науки. Ця праця все таки давала велике душевне задоволення, бо на тих тайних лекціях творилось щось нове, що необхідно заповнювало прогалину в галузі українознавчих наук" [25, с. 145].

"Професори працювали за невеличку символічну платню з університетської каси, зміцнюваної постійно всенародними збірками і пожертвами. Той ентузіазм переносився також на слухачів, що склалися на 50 % із старшим бувших українських військових формацій..." [25, с. 146].

Завданням Українського університету було "[...] умістовувати в плеканні і подаванні знань з усіх ділянок наук і заспокоєння науково-культурних потреб свого громадянства, подальша підготовка фахівців, робітників різного типу чи урядовців для державного апарату [...]" [26, арк. 1]. Виходячи із намічених цілей і поставлених завдань, діючи, на противагу усім заборонам шовіністично налаштованих правлячих кіл Польщі, університет існував і задовольняв наукові потреби української молоді. Збільшується кількість студентів, розширюється і вдосконалюється структура закладу. Так, підсумком 1921–1922 академічного року була діяльність 58 кафедр (в порівнянні з 1920–1921 н.р. їх кількість зросла вдвічі). Кількість студентів становила 1028 осіб, з них 69 студенток. На факультеті філософії навчалось 235 студентів (з них 35 студенток), на правничому 608 студентів (з них 12 студенток), медичний факультет відвідувало – 185 студентів з них 22 студентки [27, арк. 13в].

НТШ очолило організацію Українського таємного університету у Львові. Заслуга вузу полягала в тому, що це був важливий чинник боротьби за власну державність, це – демонстративний протест проти дій польської влади, це – основа формування політичної активності і наукових кадрів.

Отже, заходи НТШ у сфері боротьби українського університету були важливим чинником патріотичної консолідації науковців, студентів, всього громадянства. Діяльність Українського університету у Львові стала об'єктом співпраці різноманітних суспільних сил, школою національного гарту українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Ротшильд Дж. Східн-Центральна Європа між двома світовими війнами. Видавництво: "Мега-тайп". – К., 2001. – 494 с.
2. Протоколи засідань членів правління // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДДАУ у Львові). – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 7.
3. Герегова С. Утворення та становлення УВУ. Матеріали V Буковинської Міжнародної історик-краєзнавчої конференції. Т. 1. – Чернівці, 2005. – С. 65–72.
4. Щурат В. – ректор Українського Таємного Університету // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф.206. – Од. збер. 849. – П. 20. – Арк. 20.
5. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 4.
6. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1924–1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 64–71.
7. Грушевський М. Невідклична справа // За український університет у Львові. – Л., 1910. – 7 с.
8. Довідка про заснування і роботу Університету // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 12.
9. Матеріали, звіти, листи та інші документи про переслідування і полонізацію українського населення Галичини польською владою // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 35.
10. Хобзей П. Таємний Університет у Львові // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – С. 45–59.
11. Конгрес українського студентства західних земель України на еміграції. Протоколи пленумів конгресу. – Прага, 1922. – С. 52–53.
12. Звернення українських вчених до Ліги Націй з протестом проти переслідування польською владою української науки в Галичині // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.
13. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Вип. 1, Львів, 1923. – 130 с.
14. Звернення українських товариств до світових організацій про ставлення польського

уряду до створення українського університету // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 4. 15. Довідка про українські університетські курси організовані НТШ у Львові // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11. 16. Щурат В. – ректор УТУ // Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 206. – Од. зб. 846. – П. 20. – Арк. 29. 17. Діло. – Ч. 42. – 26 січня 1924. – С. 4. 18. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с. 19. Хроніка про діяльність факультетів університету за 1920–1922 рр. складена І. Крип'якевичем // Державний архів Львівської області. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 3118. 20. Кугутяк М. Історія української національної демократії (1918–1929). Київ–Іван-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с. 21. Проекти статуту, протоколи конференцій, листи та інші документи про діяльність комісій по заснуванню Українського університету у Львові // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 49. 22. Реферат нествановленого автора "Про технічний факультет Українського університету у Львові" // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 3. 23. ДАЛЮ. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 850. – Арк. 59. 24. Чубатий М. Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник УВУ на пошану Івана Мірчука (1889–1975). – Т. 8. – Мюнхен-Нью-Йорк-Париж-Вінніпег, 1974. – С. 140–148. 25. Огляд "Сучасний стан українських вищих шкіл та його передісторія" // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 7. 26. Звіт про роботу Університету // ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5.

Victor Savenko

STRUGGLE FOR OPENING NTSH UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV ON 20-TH XX CENTURY

We consider the activities NTSH with the opening of the university in Lviv on 20 th of the twentieth century., Analyzes the background, structure and relations Ukrainian secret university and its role in social and public life in Eastern Galicia interwar period.

УДК 94 (477.87) "1920/1939"

Іван Стряпко

ВПЛИВ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАКАРПАТТЯ 1920–1939 РР.

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку між діяльністю товариства "Просвіта" та формуванням партійної системи Закарпаття упродовж 1920–1939 рр. Автор демонструє процеси виникнення проукраїнських політичних партій й нової генерації політичних діячів, перейнятих національною ідеєю.

Важливою проблемою при дослідженні історії Закарпаття міжвоєнного періоду є діяльність крайового товариства "Просвіта". Вона відіграла визначну роль у відродженні української культури, формуванні національної свідомості, зростанні культурного і освітнього рівня населення. Товариство було культурно-просвітньою установою, але воно вплинуло і на політичне життя, зокрема на становлення і діяльність проукраїнських політичних партій. Тривалий час роль товариства в історії краю замовчувалася. Із встановленням радянської влади на Закарпатті, вона описувалася як реакційна – антинародна.

Можливість об'єктивно оцінити діяльність товариства настала лише при здобутті Україною незалежності. Група культурних та наукових діячів 23 грудня 1990 р. відновила крайове товариство "Просвіта". Проте, навіть сьогодні діяльність Товариства досить слабо висвітлена в науковій літературі. Єдині фахові розробки проблематики впливу товариства "Просвіта" на формування і діяльність проукраїнських політичних партій здійснені М.Токарем [3; 4; 5]. Проте вони маловідомі за межами Закарпаття. Таким чином, доцільним є більш детальний розгляд цієї проблеми.

Метою дослідження є розкриття впливу товариства "Просвіта" на формування й діяльність проукраїнських політичних партій Закарпаття.

Входження Закарпаття (офіційна назва Підкарпатська Русь) до складу Чехо-Словацької республіки, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, зумовило розгортання демократичних процесів, насамперед становлення багатопартійної системи і формування політичних партій.

Водночас демократичний політичний режим спричинив появу негативних факторів у суспільно-політичному житті, які придушувалися попередньою угорською владою, мова йде про розкол у суспільстві на народовців (українофілів) і русофілів. Боротьба між цими національно-культурними напрямками пронизувала всі прояви суспільно-політичного і культурного життя Підкарпатської Русі.

Значення товариства "Просвіта" в культурному житті Закарпаття важко переоцінити. У статті ми зупинимося лише на його ролі у формуванні й діяльності проукраїнських політичних партій.

Товариство було засноване 9 травня 1920 р. До нього увійшли: А. Волошин, Ю. Брацайко, М. Брацайко, М. Стрипський, В. Желтвай, В. Гаджега, І. Панькевич, В. Бірчак, В. Пачовський та інші. Згідно зі статутом, основним завданням Товариства було "культурне та економічне піднесення Підкарпато-руського народу, а передусім виховання його в моральнім і патріотичним дусі з виключенням всякої політичної акції" [1, арк. 3]. Це звичайно ж імпонувало чехам. Проте, "виключення всякої політичної акції" залишилося радше побажанням, адже будучи потужною організацією, репрезентантом й очільником українського національно-культурного, а згодом політичного руху, Товариство впливало на політичну ситуацію у Підкарпатській Русі. Та й багато діячів "Просвіти" вихідців з Галичини й Наддніпрянщини постійно стверджували, що проблемою українського руху було розходження культурного й політичного, що, зрештою, призвело до поразки Визвольних Змагань. Вони постійно наголошували на тому, що кожна українська справа мусить бути і є справою політичною, просто тому, що українська проблема сама по собі є політичною проблемою [2, арк. 16].

Незаперечним є і той факт, що інтелігенція не могла повністю дистанціюватися від політичного життя в умовах відсутності власної державності й розколу в суспільстві.

15 липня 1920 р. в Ужгороді була заснована Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П). Майже 600 делегатів зібрання обрали керівництво політичної партії, її головну управу. Головою РХ(З)П став А.Товт, відомий просвітянин, член Головного Віділу (правління) "Просвіти", засновник читальні в селі Дравці, секретарем Ю.Брацайко, голова Товариства, а заступниками голови були обрані Ю.Добей, І.Деяк, В.Джомурат, А.Волошин, І.Тенінець [3, с. 260]. Всі вище названі діячі були активістами "Просвіти". Це, у свою чергу, і зумовило співпрацю партії й Товариства в різних сферах. Упродовж 1920–1924 рр. ними було проведено велику кількість святкових вечорів, присвячених підкарпатським і українським громадсько-культурним діячам, театральних, і танцювальних вистав, хорових виступів та інших акцій як культурно-просвітнього, так і політичного й економічного характеру [3, с. 260]. Слід зазначити, що більшість членів РХ(З)П були просвітянами, брали активну участь у культурно-освітній діяльності на місцях, входили до складу різних громадсько-політичних, господарських і мистецьких комісій та організації [4, с. 32]. Тому й авторитет партії серед населення постійно зростав.

Партійні лідери не висували будь-яких радикальних вимог, а обмежувалися проханням надати автономію Підкарпатській Русі, як це було зазначено в Сен-Жерменському мирному договорі й Конституції Чехословацької республіки.

Після невдалої участі у виборах 1924 р., РХ(З)П отримала лише 4,4 % голосів [5, с. 327], партія саморозпустилася. Проте замість неї була створена Християнсько-народна партія

(ХНП). Більшість колишніх активістів РХ(З)П стали її членами. Головою було обрано А. Волошина, його заступником М. Брацайка, секретарем М. Долина. До головної управи партії увійшли: Ю. Брацайко, В. Гаджега, В. Лар, І Грига [5, с. 195]. Отже, все керівництво партії одночасно було і керівництвом товариства "Просвіта". Активно співпрацювала з партією і студентська молодь. Як зазначав С.Росоха: "Чим більше припливало до неї української молоді, тим більше сходила вона на платформу українського націоналізму" [6, с. 22]. Відтак опорою ХНП знову ж таки стала "Просвіта". Ними проводилися масові спільні акції, які торкалися всіх сфер суспільного життя. Просвітянське життя регулярно висвітлювалося на шпальтах газети "Свобода", яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом ХНП.

У своїй діяльності партія проголошувала, що населення Підкарпатської Русі є частиною української нації, декларувалося бажання єднання з "братами по той бік Карпат", проте це єднання мало бути культурницьким, оскільки партія наголошувала на лояльності до існуючої влади і дотримувалася думки, що Підкарпатська Русь є складовою частиною Чехословацької республіки.

Серед членів "Просвіти" були й представники інших політичних партій, Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі (СДППР), Аграрної партії. Зокрема, до керівного органу СДППР входили такі діячі-просвітяни, як Є. Пуза, Я. Остапчук, С. Ключурак, Я. Нечас, В. Климпуш, В. Шуба, І. Михалко та ін. [7, с. 277]. Відтак СДППР була проукраїнською партією. Недаремно члени філії "Просвіти" в Мукачеві на одному з її засідань висловилися за підтримку партії, оскільки вона підтримує народовецький, український культурний нарямок [8, арк. 51]. Друкований орган партії, газету "Народ", а потім "Вперед" редагували Є. Пуза та С. Ключурак. Проте кількісна частка просвітян у СДППР була значно меншою ніж ХНП, здебільшого до цієї партії входили члени філії "Просвіти" в Мукачеві.

Поступово частка українців в партії, особливо керівництві, знижувалася. У 1929 р. керівництво СДППР у погодженні з Чеською соціал-демократичною партією (ЧСДП) висунуло кандидатський лист до парламентських виборів, в якому не знайшлося місця українським соціал-демократичним активістам [5, с. 204]. Це спричинило вихід з лав партії Я. Остапчука.

Активні просвітяни С. Ключурак, В. Курах, М. Марущак, А. Штефан, Ю. Перевузік у 1934 р. створили у Аграрній партії (її філія у Підкарпатській Русі була русофільською) українську фракцію, яка у мовно-національних питаннях стояла в опозиції до русофільського керівництва. Фракція видавала власну газету "Земля і воля". Незважаючи на протидію з боку аграрників-русофілів, українська фракція продовжувала активно працювати, роблячи значний вклад у національне та культурне відродження Підкарпатської Русі.

Діяльність української фракції Аграрної партії змусила зважати на неї центральне керівництво в Празі. Для ознайомлення з її роботою делегація українських аграрників у складі: С. Ключурака, Ю. Перевузіка, М. Гулянича, М. Лацанича їздила в столицю республіки. Розуміючи важливість підтримки Аграрної партії, центральне керівництво змушене було схвально поставитись до існування фракції [7, с. 214].

Проте, на виборах 1935 р., центральне керівництво підтримало склад кандидатського листа від Підкарпатської Русі, куди не увійшло жодного представника української фракції.

Відсутність єдиної проукраїнської політичної сили і розпорошеність просвітян по різних партіях призводило до того, що український національно-культурний рух ніколи не мав потужного представництва в парламенті, на відміну від русофілів, й не міг належним чином впливати на внутрішню політику держави. Більше того, часто в своїх партіях просвітяни не мали належного впливу. На цій основі в середовищі просвітянської молоді формується переконання у необхідності створення партії, яка б об'єднала всі народовецькі сили, адже участь українців у діяльності інших, зокрема чеських партій, користі не принесла. Один з просвітян з жалем констатував: "Маємо, на жаль, сумні досвіди, як ті чеські партії забирають наші голоси для себе, просто долучуючи їх до своїх. А вихід такий, що – хоч і маємо українців у парламенті, вони виконують те, що їм накажуть партії чехів і ми не можемо спромогтися на заступника, на посла, що заступав би в парламенті виключно нас, наші інтереси. Бо ні один посол чеської партії – хоч і найсвідоміший українець – не буде в силі боронити українців на сто відсотків, просто з тієї причини, що наше українство є і буде завжди червоним полотном в очах чеських партій навіть і тих, що ще тепер це українство толерують" [4, с. 264]. Слід зазначити, що просвітяни старшого покоління доволі скептично ставилися до можливості заснування

незалежної проукраїнської партії. На цій основі між молоддю та старшим поколінням просвітян починаються конфлікти [9, с. 1].

Старше покоління просвітян вказувало на перепони, які постають на шляху створення єдиної проукраїнської партії, насамперед неможливість об'єднання всіх соціальних та політичних переконань в одній партії, фінансова неспроможність і т.д. Молодь звинувачувала їх у нехтуванні національними інтересами заради своїх, вузькопартійних. В.Гренджа-Донський писав: "Скажете, що є нонсенс злучити всі погляди господарських інтересів і соціальних питань в одну партію. Та переживаємо переломові часи, нам наші національні інтереси, наше "бути, чи не бути" понад усе важніше і ми повинні відложити всі свої дрібнички, щоб спільними силами рятувати те, що нам найважливіше: нашу національність. Не забуваймо, що Підкарпаття – це малий клаптик землі й наша партійна, чи краще кажучи, соціальна диференціація – це наша загибка. Можу я бути соціалістом, але мені дорожчий той український священик, ніж соціаліст чужої нації, хоч би клясово й ближче стояв до мене; можу я бути, наприклад, найрадикальнішим націоналістом або фашистом, але той український комуніст мені дорожчий, чим націоналіст або фашист чужої нації, що мені чужий як по крові, так і по мові, і по культурі.

Тому, отже, мусимо відложити всі диференціації, всі сварки між собою, і ми всі, праві й ліві, коли не бажаємо собі національної смерті, повинні чим скорше зреорганізувати, перетворити ціле наше політичне життя.

До цього насамперед потрібно нам своєї, ні від кого незалежної української партії" [10, с. 270].

У 1935 р. була створена партія, що претендувала на те, щоб об'єднати всі проукраїнські політичні сили. Принаймні так вважали самі засновники. Партія була заснована 7 квітня 1935 р. І.Невицькою, І.Грицем, В.Кузьмиком, М.Тулеком та І.Боднаром [340, с. 208]. Тривалий час не було відомо, яку ж назву матиме партія. Планувалося назвати її Українське Національне Об'єднання, але невдовзі вона отримала назву Українська селянська партія.

Основним завданням новоствореної партії було створення з неї ядра, довкола якого мали об'єднатися всі українські сили.

Проте, ідея створення єдиної української партії на той момент не набула популярності, тому Українська селянська партія так і не досягла якихось політичних успіхів.

Поступово ставало зрозуміло, що лише об'єднавши свої сили проукраїнські партії зможуть досягти успіхів у своїй діяльності. Молодше покоління просвітян надихалося успішно організованими і проведеними з'їздами народовецької молоді. Перший з'їзд відбувся у 1929 р., а другий 1934 р., незважаючи на мовчазний опір старшого покоління просвітян, партійного керівництва СДПР і перешкоди чехословацької адміністрації [11, с. 73]. У них взяла участь просвітянська молодь, незалежно від її партійної приналежності. З'їзди прийняли низку резолюцій, спрямованих проти політики уряду в освітній сфері, підтримки ним русофілів.

У жовтні 1937 р. було проведено Всепросвітянський з'їзд у якому взяли участь: Просвіта, Січ, члени ХНП, представники Української селянської партії, українська фракція Аграрної партії, українські діячі СДПР та комуністи. Успішне проведення з'їзду засвідчило здатність проукраїнських партій успішно співпрацювати.

Звичайно, залишалися проблеми матеріального забезпечення партії. Слід відзначити, що організації проукраїнської орієнтації у цьому важливому компоненті стояли найслабше, але процес створення єдиної проукраїнської політичної партії розпочався. Питання консолідації проукраїнських політичних сил на 1938 р. набуло першочергового і водночас безповоротного значення. Проте, лише 13 січня 1939 р., в той час коли народовецький напрям переміг русофільський і прем'єр-міністром автономної Підкарпатської Русі був А. Волошин, процес консолідації проукраїнських партій завершився створенням УНО (Українського Національного Об'єднання) [12, с. 24].

Насамкінець спробуємо висвітлити відносини між "Просвітою" і крайкомом Комуністичної партії Чехословаччини. До 1924 р. комуністи не мали чіткої позиції в національно-культурній приналежності. Але, починаючи з 1925 р. КП, виконуючи рішення Компартії України, стали на українофільські позиції. Можна вважати їх найрадикальнішими прихильниками українського національно-культурного руху. Чимало рядових членів компартії одночасно перебували в лавах "Просвіти", хоч офіційно керівництво не визначилося чи вести співпрацю з Товариств-

вом, чи вважати його "фашистською" організацією. Зрештою, комуністи схилилися до співпраці, про що свідчить їх активна участь у Всепросвітянському з'їзді 1937 р. [13, с. 19–20].

Отже, Товариство, хоч і опосередковано, виявилось причетним до створення першої проукраїнської політичної партії. Згодом, коли кількість подібних партій зросла, "Просвіта" стала своєрідним координаційним центром між ними. В середовищі просвітян, особливо молоді, визріла ідея створення на основі різних проукраїнських партій однієї, яка б виступила політичним репрезентантом українського населення Чехословацької республіки. Цей проект був успішно реалізований створенням УНО.

Список використаних джерел

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 72. – Оп. 2. – Спр. 1. 2. ДАЗО. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 5. 3. Токар М., Басараб В. Роль Просвіти у процесі становлення та розвитку політичних партій Закарпаття в 1920–1939 роках // *Carpatica–Карпатика*. Вип. 21. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 260–269. 4. Токар М. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920–1924 роках // *Carpatica–Карпатика*. Вип. 10: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX–XX століттях. – Ужгород: Два кольори, 2001. – С. 31–52. 5. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 380 с. 6. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег: Культура і освіта, 1949. – 98 с. 7. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті // Науковий збірник товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII) / Під. ред. П.Федаки. – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 276–279. 8. ДАЗО. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 2. 9. Сільський політик. Справа незалежної української партії. Дискусійна стаття // *Українське слово*. – 1935. – 17 січня. – Рік видання IV. – Число 2 (95). – С. 1–2. 10. Гренджа-Донський В. Доки ще нам чекати? Дискусійна стаття // Гренджа-Донський В.С. Я теж українець: Публіцистика / Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В. Льницького. – Ужгород: ВАТ "Видавництво Закарпаття", 2003. – С. 268–274. 11. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Наук. ред. О. Мишанич. – Ужгород: Карпати, 1991. – 144 с. 12. Росоха С. Сойм карпатської України. – Львів: Меморіал, 1991. – 88 с. 13. Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17. X. 1937. – Ужгород, 1997. – 35 с.

Ivan Stryapko

INFLUENCE OF ASSOCIATION PROSVITA ON THE DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF UKRAINE-ORIENTED PARTIES IN TRANSCARPATHTIA 1920–1939

The article is dedicated to the deep analysis of the correlation between activity of the association Prosvita and forming of party system on the territory of Transcarpathia during 1920–1939. The author shows processes of appearance of Ukraine-oriented parties and new generation of political actors which were full of national idea.

УДК 94 (427)

Оксана Муц

ВИСВІТЛЕННЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНИМИ ВИДАВАННЯМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано основні часописи націоналістичного спрямування, поширені в Західній Україні в міжвоєнний період, авторка зробила спробу простеження тенденцій висвітлення культурно-освітньої проблематики і визначення впливу тематичних публікацій на українську громадськість краю.

Політична ситуація, що склалася в Західній Україні після Першої світової війни, певною мірою активізувала українську громадськість краю. Повоєнне реформування світу призвело до того, що Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина і Підляшшя фактично опинилися під владою Польщі. Міжнародні договори, хоч і декларували захист прав національних меншин, на практиці цих домовленостей ніхто не дотримувався. Українська громадськість краю, переживши етап невизначеності упродовж трьох років (1919–1923 рр.), після 14 березня 1923 р. остаточно зрозуміла, що "українське питання" найбільше повинно хвилювати саме українців і за свої національні права їм доведеться боротися самим.

Зауважимо, що конституційні засади Другої Речі Посполитої все ж давали можливість національним меншинам відстоювати свої інтереси. Відтак, в міжвоєнний період українці краю відновлювали діяльність довоєнних громадських організацій та політичних партій, а також створювали нові.

Одним із вагомих засобів громадської діяльності галицьких українців були періодичні видання. Практично кожна структура висвітлювала свої ідеї, погляди та плани на сторінках часописів. Преса охоплювала широке коло населення краю, а відтак мала вплив на формування громадської думки та ведення ідеологічної боротьби.

В цьому дослідженні поставлено мету: на основі аналізу публікацій в націоналістичних часописах, поширених в Західній Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст., визначити рівень актуальності питань культурно-освітнього характеру. Основні завдання: простежити тенденції націоналістичної преси що стосувалися проблем виховання української молоді; охарактеризувати культурно-освітню тематику націоналістичних видань; визначити вплив націоналістичних часописів на збереження та розвиток української нації.

Варто зауважити, що ця проблематика знайшла часткове відображення у дослідженнях Б. Ревери [26], О. Богуславського [2] і потребує подальшого поглиблення.

Політична ситуація західноукраїнського краю від 1925 р. почала стабілізуватися, зростає кількість партій. Серед основних політичних тенденцій помітне місце, в колі українського суспільства, посіли націоналістичні сили. Головною легальною політичною силою Західної України міжвоєнного періоду було Українське Національно-демократичне об'єднання. Маневрування політики УНДО призвело до того, що почали формуватися більш радикальні політичні сили, які також відстоювали національні права українців, зокрема Українська військова організація, Організація українських націоналістів, Фронт національної єдності.

Кожна із названих організацій мала свої пресові органи, адже друковане слово в той час являлося "єдиним лучником великої української громади" [14, с. 1]. На сторінках висвітлювалася політична платформа, завдання, а також позиція щодо тих чи інших проблем суспільного розвитку. Варто зауважити, що тематика статей політично-профільюючої преси націоналістичного спрямування охоплювала широкий спектр проблем. Чи не найголовніше місце відводилося саме культурно-освітній сфері. Адже виховання національно свідомого громадянина було першочерговим завданням. Відзначимо, що націоналістичні політичні сили схилили-

ся до радикальних методів боротьби за волю України, та все ж віддавали належну увагу і пропандистській роботі.

Першим виявом такої громадської активності можемо вважати Українську військову організацію. За ініціативою цієї організації, що виникла як рух спротиву польській окупації і здобула значну підтримку серед східногалицьких українців, упродовж 1923–1924 рр. у Львові почав виходити часопис "Заграва". Журнал офіційно був органом незалежної політичної думки. У першому номері видання редакція (гол. ред Д. Донцов) наголошувала на тому, що часопис є "органом людей, яких еднає те націоналістичне "Вірую", яке знає лише один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя" [26, с. 119].

Тематичний спектр "Заграви" був широким. Одним із провідних завдань часопису було висвітлення та обговорення проблем культурно-освітнього життя українців під владою Польщі. У виданні піднімалися актуальні питання щодо українського шкільництва. На сторінках часопису підкреслювалося, що польська шкільна влада з відвертим цинізмом не визнавала існування української нації, а завданнями польської школи були нищення всього, що могло б зміцнити українську національність, прискорити її асиміляцію шляхом зменшення годин на вивчення української літератури та історії [11, с. 180].

Редакція видання спостерігала за вирішенням університетського питання. Так, наприклад, часопис повідомляв, що Львівська шкільна кураторія підготувала й винесла на обговорення сейму проєкт заснування університету. Окрім того зазначалося, що предметом обговорення зібрань Центрального Союзу українського студентства в Данцигу та українських викладачів у Львові в липні 1923 р. було питання організації національної вищої школи. У резолюції зокрема наголошувалося на тому, що український університет мав би символізувати духовно-культурні риси нації, й служити об'єднуючим чинником політико-ідеологічних напрямів [29, с. 153]. У статтях, присвячених висвітленню боротьби українців за університет у Львові, підкреслювалося, що українці мають право "домагатися державного університету, і то не одного, а що найменше двох", вважалося, що це принципова справа цілої нації. Засуджувалася асимілятивна політика польського уряду. Закликали професуру і студентство боротися за "існування існуючого українського університету" [20, с. 69].

Часопис розглядав це питання з політичної позиції, наголошуючи на тому, що зазначена проблема стосується всього українства і є лише частиною національного шкільництва вцілому [28, с. 15].

На шпальтах видання гостро піднімалося питання національного виховання української молоді. Основним мотивом якого виступала боротьба за збереження самоідентичності українців Східної Галичини [6, с. 84]. Найчастіше освітню тематику на сторінках "Заграви" порушував М. Галуцинський, який підтверджував роль у вихованні української нації "Просвіти" та "Рідної школи", вважаючи, що "натиск треба класти на масову роботу, а не на поверхневу агітацію серед мас" [18, с. 28]. Окрім того, на його думку, серед засобів освітньої роботи значна увага відводилася курсам неграмотних, читанню преси, аматорським виставам та бібліотекам [4, с. 9].

Питання активізації української інтелігенції в той час стояло досить гостро. Поширювалася думка, що преса та провінційна інтелігенція у сільській місцевості мала б розвиватися пропаганду, з метою пошвавлення культурного й економічного поступу [3, с. 65]. Нація знаходилася в складних умовах, а тому культурно-освітню працю слід було активізувати [8, с. 7].

Важливість виховання молодого покоління стояло на першому місці, оскільки від цього залежало майбутнє існування українського народу. Для формування національної свідомості молоді пропагувалося вивчення рідної мови й літератури, історії та географії України [13, с. 89].

Таким чином, "Заграва" була чи не єдиним друкованим виданням, що першим порушило питання виховання молоді в дусі національної ідентичності. На сторінках журналу поширювалися ідеї, що з часом стали основою українського національного руху.

Упродовж 1927–1934 рр. видавався нелегальний друкований орган УВО "Сурма". На сторінках видання публікувалися статті, що знайомили читачів з методами ведення підпільної боротьби. Видання значною мірою орієнтувалося на поширення ідей націоналізму. Висвітлення проблем культурно-освітнього характеру також мало місце на сторінках "Сурми" [7; 10; 31].

УВО у своїй діяльності опиралася на радикальні методи боротьби, та разом з тим відводилася особлива роль пропанді. Так, наприклад, в низці статей "Сурми" наголошувалося на важливості пропанді у вихованні патріотичних почуттів [22, с. 1–3]. Її завдання полягало в поширенні державницької ідеології, популяризації національної моралі, виховання і дисципліни, домінуючої ролі інтересів нації [23, с. 5–6]. Так, наприклад, з допомогою свого часопису члени УВО намагалися донести до світової громадськості факти зловживання польської влади на теренах Західної України [10, с. 1].

Важливе місце на шпальтах "Сурми" відводилося темі національного виховання та культури, оскільки низький рівень політичної активності й національної свідомості були актуальними питаннями часу. В Західній Україні сили, що гуртувалися в УВО ставили завдання підготовки молоді до боротьби за волю України, адже це вважалося найпершим обов'язком [7, с. 2; 31, с. 1].

З метою національного виховання та підняття почуття обов'язку перед нацією, редакція часопису подавала статті про Т. Шевченка, відзначаючи, що його творчість – сила для українського народу, яку потрібно скріплювати і розбудовувати. Низка статей присвячувалися активному борцю за волю, письменниці Ользі Бесараб, яка була прикладом справжньої та відданої любові народу друкувалися з метою націоналістичного виховання. Широко популяризувалися події листопадового зриву 1918 р. [31]

Таким чином, одною з провідних тем часопису "Сурма" було виховання молоді та поширення націоналістичних ідей, популяризація активних методів боротьби за волю свого народу.

У листопаді 1933 р. сформовано легальну авторитарну націоналістичну партію Фронт національної єдності (далі – ФНЄ). Друкованим органом структури був журнал "Перемога". Поряд із суспільно-політичною проблематикою, на сторінках "Перемоги" піднімали питання культурно-освітнього життя краю. У першому номері видання наголошувалося на тому, що духовна культура це основа могутності усієї нації. Зауважувалося, що тогочасний стан української культури може призвести до ліквідації нації. Відзначаючи, що культурно-освітнє життя – найважливіша ділянка і робота у цьому напрямку повинна бути ретельно спланована. На думку "Перемоги" в Східній Галичині функціонувало чотири структури, що працювали в цьому руслі: "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар", "Наукове товариство імені Т. Шевченка". Їхня діяльність оцінювалася позитивно, адже працювали вони з метою виховання національно свідомої молоді та нації загалом.

В контексті культурного життя західноукраїнських земель розглядалися питання тогочасного письменництва. З погляду ФНЄ завдання літератури вбачалися у пошуках нових підходів до життя, нового розуміння людини та її цінностей. Поширювалася теза, що література не може бути для себе самоціллю, а повинна працювати на формування національного духу [16, с. 1]. Слід відзначити, що таку думку висували й інші суспільно-політичні часописи.

Таким чином, на сторінках "Перемоги" серед основних проблем суспільного розвитку українства особлива увага приділялася вихованню молоді, зосереджувалася увага на його засобах та методах.

Поширеним у Західній Україні націоналістичним журналом була "Розбудова нації", його видавала ОУН у Празі. Під час конференції українських націоналістів у Берліні, в листопаді 1927 р., було прийнято рішення про видання місячника. Часопис орієнтувався на поширення націоналістичних ідей, висвітленні актуальних питань суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель, становища України на міжнародній арені, життя радянської України.

У широкому спектрі політичних публікацій мали місце статті, присвячені культурно-освітній проблематиці. З огляду на націоналістичну спрямованість часопису це було логічним, оскільки в програмі праці ідеологічної референтури проводу ОУН зазначалося, що духовна культура є найголовнішим визначенням нації [21, с. 10]. Слід відзначити, що особлива увага приділялася організації виховання молоді в дусі націоналізму та патріотизму.

В основі цього підходу стояли завдання розвивати духовні і фізичні можливості молоді і віддати їх на службу народові, з метою забезпечення його нармального розвитку.

Таким чином, виховання в першу чергу носило національно-державницький характер, формувало політичну й моральну свідомість. Молодь не повинна була допустити до поширення чужих державницьких чи національних ідей. Крім того серед основних завдань було виховання морально сильних членів ОУН [24, с. 249; 19, с. 38].

Зауважувалося, що хоча й існували розбіжності між батьками та молодим поколінням, все ж "діти" готувалися до боротьби за краще майбутнє, зокрема за моральне відродження ідеалу української нації та її членів, національну культуру, уможливлення всім українцям досягнути належного рівня культурного, соціально та економічного розвитку відповідно до особистої здатності й виконаної праці [25, с. 57–62].

Відзначимо, що поставивши собі за мету активізувати українську молодь, націоналісти визнавали, що фанатизм і готовність до самопожертви, віру в себе і свою силу до певної міри розбудив більшовизм, зокрема у Надніпрянській Україні, і для того, щоб соціальну більшовицьку революцію перетворилася в національну, варто виховувати молодь в націоналістичному дусі [17, с. 156].

Питання літературного життя краю на сторінках "Розбудови нації" піднімав Г. Калицький. Цикл його статей "Українська література в світлі націоналізму", доводять, що саме письменство було головним засобом формування, культурного та політичного визволення. Поезія розглядалася як найбільш "придатна для зрушення мас". Ставились завдання витворити модерну українську літературу і зробити з неї найсильнішого союзника у боротьбі за свої ідеали.

Основним чинником, що не дозволяв українській літературі розвиватися самостійно, була недовіра до власних сил, схильність до орієнтації на культурні впливи. Основна проблема вбачалася у впливі російської культури відсутності талантів серед галицьких письменників й творів, наповнених життєвою енергією й побудованих на національному світогляді. Відтак пропонувалося обірвати зв'язки із російською культурою. Варто зауважити, що задовольнити потреби в літературі того часу могли Т. Шевченко та Леся Українка, що вселяли піднесений настрій [12, с. 100–109, 154]. Якщо літературу націоналісти критикували за наслідування чужих впливів, то театр закликали звертатися до західноєвропейського досвіду. Разом з тим, зауважували, що успіх для українців може принести власна національна творчість, змодифікована на модерних театралізованих напрямках [5, с. 171].

Отже, періодика націоналістичного спрямування, поширена в Західній Україні в 1920–1930-х рр, мала значний вплив на українську громадськість краю. Основними тенденціями таких часописів можемо відзначити порушення проблем виховання української молоді в дусі патріотизму та націоналізму. Головну тезу, що характеризує тематичну скерованість "Заграви", "Сурми", "Перемоги", "Розбудови нації" можемо сформулювати, так: переконати та навчити українців відстоювати свої національні ідеї та права, в чому провідна роль належала культурно-освітній сфері. Відтак щоразу більшої актуальності набирали питання українського шкільництва, збереження традицій, мови та культури загалом, як обов'язкових умов існування нації.

Список використаних джерел

1. Алексієвцев Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918 – 1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Богуславський О. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичним шлях, досвід, дискусії. – Запоріжжя, 2004. – 452 с.
3. Бой. Нова селянська інтелігенція // Заграва. – 1923. – Ч. 5. – С. 65.
4. Галушинський М. Освітні завдання // Заграва. – 1923. – Ч. 1. – С. 8–9.
5. Гнатишин М. Синтетичний тетар // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 169–174.
6. Довкола університетського питання // Заграва. – 1923. – Ч. 6. – С. 84.
7. До Українського громадянства // Сурма. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 1–3.
8. До чину // Заграва. – 1923. – Ч. 18. – С. 7.
9. Епізод із бою за українську літературу // Перемога. – 1936. – Ч. 6. – С. 71–72.
10. Заява Української військової організації до всього культурного світу в справі колонізації краю // Сурма. – 1930. – Ч. 10. – С. 1.
11. З новим шкільним роком // Заграва. – 1923. – Ч. 145. – С. 179–182.
12. Калицький Г. Українська література в світлі націоналізму // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4; Ч. 5. – С. 100–109, 153–166.
13. Меч-рин. З приводу національного виховання шкільної молоді // Заграва. – 1923. – Ч. 6. – С. 89.
14. Місце ідейної преси // Батьківщина. – 12 грудня. – 1935. – С. 1.
15. Наше культурно-освітнє життя // Перемога. – 1933. – Ч. 4. – С. 1.
16. Наші тези // Перемога. – 1933. – Ч. 1. – С. 1.
17. Н. Н. Ставка на молодь // Розбудова нації. – 1933. – Ч. 7–8. – С. 155–158.
18. Організація просвітньої діяльності (розмова з головою "Просвіти" М. Галушинським) // Заграва. – 1923. – Ч. 2. – С. 27–28.
19. Офіційна частина виховання молоді відділу ОУН // Розбудова нації. – Ч. 1–2. – С. 38–40.
20. Паліїв Д. За університет // Заграва. – 1923. – Ч. 5. – С. 69.
21. Програма праці ідеологічної референтури проводу українських націоналістів // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 5–6. – С. 10.
22. Пропаганда //

Сурма. – 1927. – Ч.5. – С. 1–3. 23. Пропоганда // Сурма – 1928. – Ч. 6–7. – С. 5–6. 24. П. С. За душі молоді // Розбудова нації. – 1932. – Ч. 9–10. – С. 248–252. 25. Райгородський М. Чого хоче наша молодь? // Розбудова нації. – 1933. – Ч. 3–4. – С. 57–62. 26. Ревера Б Часопис "Заграва" (1923–1924 рр.) історико-тематичне дослідження // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, – 2000. – Вип. 8. – С. 118–121. 27. Розмова з головою "Рідної школи" // Перемога. – 1934. – Ч. 3–4. – С. 9. 28. Р. О. З приводу університетського питання // Заграва. – 1923. – Ч. 18. – С. 15. 29. Українські високі школи на студентських з'їздах // Заграва. – 1923. – Ч. 10. – С. 153. 30. Українські часописи Львова 1848 – 1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження У 3-х т. – Т. 3. Кн. 1. 1920 – 1928 рр. – Львів: Світ, 2003. – 912 с. 31. Сповнім своє призначення // Сурма. – 1934. – Ч. 3–4. – С. 1–2.

Oksana Muts

ILLUMINATION OF NATIONALISTIC EDITIONS OF WESTERN UKRAINE THE PROBLEMS OF PUBLIC DEVELOPMENT OF UKRAINIANS IN PERIOD BETWEEN THE WARS

In the article are analysed the basic magazines of nationalistic direction, widespread in Western Ukraine period between the wars. An author attempted the investigation tendencies of cultural and educational problems and determination of influence the thematic publications on ukrainians of region.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА "МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ" В ПРАЗІ

Стаття присвячена вивченню діяльності Івана Горбачевського у товаристві "Музей визвольної боротьби України" в Празі.

Одним із важливих завдань сучасних досліджень в Україні є повернення із забуття імен видатних осіб, які впливали на становлення і розвиток української науки, вивчення їх культурної та громадської діяльності. До таких постатей належить видатний вчений і громадсько-політичний діяч Іван Горбачевський. Вивчення найрізноманітніших аспектів його діяльності дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії української науки й культури, роботу окремих громадських організацій та установ, означити еволюцію наукової інтелігенції в кінці XIX – першій половині XX ст.

Метою цієї статті є аналіз суспільно-політичної діяльності І. Горбачевського у товаристві "Музей визвольної боротьби України" в Празі.

Після Першої світової війни Прага, стала найвизначнішим центром української політичної еміграції. Туди прибували особи, які не хотіли (або й не могли) жити ні в Східній Україні, окупованій більшовиками, ні в Галичині та Буковині (що опинилися під владою Польщі й Румунії). Були це національно свідомі політики та дипломати, колишні офіцери і громадські діячі, висококваліфіковані науковці, творча інтелігенція та вище духовенство – одним словом, цвіт української нації, національна еліта. Усі вони боролися за самостійну незалежну демократичну Українську державу. У 1917–1919 рр. вони на короткий час створили її на руїнах Російської і Австро-Угорської імперій у формі Української Народної Республіки, однак у нерівній

боротьбі потерпіли поразку. Саме заради продовження боротьби за досягнення високої мети вони не повернулися на батьківщину, бо на рідних землях чекали неминучі репресії: в'язниці, табори, а, може, і смерть. Згадані кращі представники нації твердо вірили, що їхня еміграція є лише тимчасовою, що український народ незабаром все ж таки звільниться від чужої неволі, й ідеали, за які вони боролися, стануть дійсністю. Та вони хотіли повернутися додому не з порожніми руками, а зі здобутим на чужині немалим доробком у формі нових знань, наукових праць, художніх творів, газет, журналів і, головним чином, документів про боротьбу за визволення України.

Щоб усе це реалізувати, потрібна була незалежна установа, що мала б змогу програмово зосереджувати матеріали з усього світу про національно-визвольну боротьбу українського народу. Таким закладом став "Музей визвольної боротьби України" (далі – МВБУ) в Празі. Це була наймолодша установа української політичної еміграції у Чехо-Словаччині [15].

Наприкінці 1924 р. Іван Горбачевський як ректор Українського вільного університету (далі – УВУ) за участю професорів цього та інших вищих навчальних закладів, громадськості організував у Празі товариство "Музей визвольної боротьби України" [8, с. 37].

Ініціатором створення громадсько-політичної організації для збереження документальних і речових свідчень про визвольну боротьбу України був саме Український вільний університет. Безпосередніми творцями цієї організації стали професори УВУ, знаний історик мистецтва Дмитро Антонович, який перейняв постійне керівництво згаданою важливою установою, а також Іван Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів та Дмитро Дорошенко. Завдяки клопотанню керівництва Українського вільного університету уряд Чехо-Словаччини 16 січня 1925 р. затвердив статут новоствореного товариства "Музей визвольної боротьби України", висловивши цим лояльність до ідеї збереження документальних і меморіальних свідчень про визвольну боротьбу українців у різних її проявах, чим мала займатися новостворена громадсько-політична інституція [17, с. 7].

Наприкінці травня 1925 р. академік І. Горбачевський обговорив деталі заснування МВБУ зі заступником міністра закордонних справ ЧСР В. Гірсою та міністерським радником Завазлом. Обидва вони погодилися на створення українського музею на громадських засадах (без державних дотацій), що дало змогу групі українських патріотів, які опинилися в еміграції, приступити до збирання матеріалів й опрацювання статуту майбутнього товариства "Музей визвольної боротьби України" [15].

28 травня 1925 р. відбулися перші загальні збори товариства, на яких обрали управу: професор І. Горбачевський – голова, професор О. Лотоцький – заступник голови; члени: генерал М. Омелянович-Павленко, професори О. Колесса, В. Біднов, В. Старосольський, доктор М. Коновалець (секретар). До ревізійної комісії ввійшли професори С. Шелухин, М. Лозинський, К. Лоський. Директором МВБУ обрали професора Д. Антоновича.

Міністерство закордонних справ Чехо-Словаччини доброзичливо сприйняло створення Музею визвольної боротьби України і виділило в тимчасове користування невелике приміщення.

У зверненні до української громадськості мету товариства окреслено чітко та обґрунтовано: заснувати й утримувати МВБУ для збирання і збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, а також усіх предметів, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з визвольною боротьбою України, особливо з подіями світової війни, революції та національної війни за незалежність України. Товариство хотіло згрупувати й зберегти в МВБУ все те, що стосувалося визвольної боротьби і могло мати значення як пам'ятка, як історичний документ, джерело для пізнання тих подій, осіб, котрі брали в них участь, ідей, змагань, настроїв, побуту та відносин. МВБУ прагнув зібрати, щоб зберегти й у слушний час перевезти на рідну землю, насамперед предмети музейної і архівної вартості, що перебували поза межами України та які тоді не можна було передати в Україну.

У зверненні йшлося, зокрема, про те, що МВБУ допоможе майбутнім історикам України і взагалі майбутнім поколінням є краще вивчати й досліджувати події визвольної боротьби. Музей визвольної боротьби України мав зібрати експонати, що охоплювали б усі періоди, фази, форми та ділянки тієї боротьби: "підготовчі її фази й форми, починаючи з доби перед світовою і національно-визвольною війною та революцією, життя під час їх і після них на рідній землі, в еміграції, у полоні, в таборах, політичну діяльність, пропаганду й організацію,

життя партій, діяльність урядових установ у краї та за кордоном; дипломатію, збройну боротьбу в усіх її фазах і формах – організацію армії та нерегулярних частин, життя на фронті, бої і походи, усвідомлюючи працю в армії, постачання, санітарні відносини тощо; культурну працю в усіх її формах – наукову, освітню, мистецьку, економічні відносини та всю діяльність на економічному полі, санітарні відносини й всю діяльність на санітарному полі – як власну, так і чужу; відносини публічної моралі та боротьби зі злочинністю, благодійну діяльність; усе те також відносно всіх ворогів і противників визвольної боротьби України, їх сили організації, поводження та становище, яке вони займали”.

Зазначались, що для музею має цінність усе те, що стосується настроїв, думок і поведінки суспільства – як українського, так і іншомовного – в зв'язку з подіями визвольної боротьби. Так само цінне для МВБУ все, що проливало б світло на становище та ставлення до цієї боротьби чужинців. Іншими словами, управа прагнула зібрати просто все, причетне до визвольної боротьби України. “Предмети, що видаються сьогодні нецікавими, можуть мати через якийсь час величезне значення, якого тепер навіть передбачити не можна”. Тобто, управа Музею визвольної боротьби України бачила перед собою обширне поле діяльності, спрямованої на далеку перспективу [1, с. 1–4].

Товариство звернулося до української громадськості з проханням здавати експонати і матеріали для Музею визвольної боротьби України [10, с. 11]. Незабаром до МВБУ почали надходити матеріали від українців не тільки з Праги та її околиць, а й з інших міст і країн світу, зокрема з Австрії, Югославії, Франції, Італії, Північної Америки, Аргентини, Маньчжурії. Отримали деякі документи та матеріали з України – здебільшого архіви Українських січових стрільців, Головної команди – штабу Української галицької армії, дипломатичних місій Української Народної Республіки [9, с. 73–74]. Першими експонатами, що стали основою фондів Музею визвольної боротьби України, були також книжки, часописи, карти, художні полотна, військові прапори, письмові документи і т. п., що їх привезли з батьківщини українські емігранти [15].

Все це потрібно було розмістити, тому Іван Горбачевський організував збір коштів, розпочавши з власного внеску, й не одного [7, с. 48]. Управа МВБУ збиралася на засідання щонайменше раз на тиждень, постійно узгоджуючи питання розміщення нових матеріалів. Частина з них зібрали на складі УВУ. З великої кількості різних матеріалів, що надійшли до музею, І. Горбачевський передав 70 номерів дипломатичних документів і політичних видань.

Музей визвольної боротьби України комплектували, звичайно, в складних умовах, без власного належного приміщення. Експонати зберігали в різних місцях, зокрема у гаражах. Так тривало до 1 грудня 1929 р., коли управа нарешті розмістила зібране майно в приміщенні з трьох кімнат на вулиці Карловій, 14, на Жижкові. Утримувати фінансово МВБУ взявся українець із Нью-Йорка К. Лисюк, який щорічно виділяв музеєві 250–300 доларів США [9, с. 74].

Управа закладу видавала “Вісти Музею визвольної боротьби України”: спочатку неперіодично, а від січня 1936 р. – чотири рази на рік. Упродовж 1925 р. – вересня 1938 р. вийшло 20 випусків цього друкованого видання, у якому подано детальну хроніку діяльності Музею визвольної боротьби України. У “Вістях Музею визвольної боротьби України” опубліковано зміни до статуту МВБУ, звіти, повідомлення, постанови, заклики до громадськості. Тут зазначено пожертви матеріалів та грошей, надруковано ювілейні статті, некрологи, уривки з листів жертводавців, інформацію про загальні збори товариства, склад його управ тощо. Особливо багато уваги “Вісти...” присвячували побудові, а згодом – купівлі Українського дому [15].

Музей визвольної боротьби України врочисто відкрили 27 жовтня 1930 р. в присутності представників багатьох українських установ і організацій у Чехо-Словацькій. Відтоді товариство “МВБУ” належало до Українського академічного комітету в Празі й таким чином за посередництвом міжнародної комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй мало духовний обмін із науковими установами світу. Саме в результаті такого духовного обміну з інтелектуалами світу українська наукова та культурна еліта в Празі особливо різко відчувала відсутність власної держави [9, с. 74].

У зверненні до української громадськості, яке підписали І. Горбачевський і С. Сірополком, опублікованому в “Вістях Музею визвольної боротьби України”, (січень, 1934), читаємо: “22 січня – День Музею визвольної боротьби України, що своїми збірками свідчить про важ-

кий шлях, пройдений українським народом і кличе до дальшої боротьби за створення незалежної України". Одним із важливих національних свят українського народу було свято 22 січня з нагоди проголошення самостійності України та соборності українських земель [17, с. 9].

У Музеї визвольної боротьби України були організовані такі відділи, як: військовий, табірного життя з воєнних і післявоєнних часів, архівів "Союзу визволення України", політично-дипломатичний, еміграційний, академічної праці та студентського життя за кордоном, театально-мистецький, хоровий і музичний, сокільського та січового руху, видавництва, періодики. Кожний з цих відділів містив багато матеріалів, яких ніде ніхто, крім МВБУ, не зберіг і не мав [6, с. 1].

Матеріали Музею визвольної боротьби України, в т.ч. книжки, можна було вивчати лише на місці у визначені години. Використання музейних матеріалів із агітаційно-політичною метою суворо заборонили. В актовому залі МВБУ часто відбувалися засідання, лекції, доповіді, тобто пульсувало активне життя. Вхід до музею був вільним. Окрім пражан, відвідували його гості з Чехії, Моравії, Словаччини, Закарпатської України, а також із-за кордону [15].

Завдяки грошовим пожертвуванням, майно Музею визвольної боротьби України постійно збільшувалось, і для дальшого розвитку МВБУ необхідно було придбати власний будинок. У зв'язку з цим загальні збори 27 червня 1934 р. ухвалили звернутися до української громадськості з проханням здавати пожертви на Український дім у Празі [10, с. 12]. Усі відділи музею у результаті постійного поповнення новими матеріалами швидко розширювалися. Варто відзначити, що МВБУ не мав у колекціях жодної купленої речі – всі він набув тільки як пожертви. Обов'язком товариства було збереження зібраних в музеї національних скарбів українського народу й уможливлення проводити дослідникам наукову працю над ними [6, с. 1]. Українські емігранти вважали за честь подарувати в єдиний музей рідної культури за межами України той чи інший експонат. Варто відзначити, що МВБУ співпрацював із майже всіма українськими установами в еміграції [15].

У квітні 1934 р. Іван Горбачевський звернувся до громадськості з такими словами: "Радісно бачити, як українці з усього світу цеглину за цеглиною складають національний дар на Український дім у Празі, навіть безробітні емігранти, навіть малі діти. Якби так і кожний значущий та заможний наш діяч чи діячка й кожна видатна національна організація чи установа, всі дали свою цеглину, то скоро можна було б завершити збірку. Моїм великим бажанням є, щоб наш Музей визвольної боротьби України в ювілейному році (1935) свого першого десятиліття дістав як національний дар об'єднаного українства власну хату – Український дім у Празі" [9, с. 75–76].

4 вересня 1934 р. уряд у Празі затвердив внесені до статуту МВБУ доповнення і, зокрема, параграф, у якому зазначалось: "Будинок під назвою "Український дім", який товариство має збудувати в Празі на пожертвування української громадськості, призначається лише для приміщення у ньому Музею визвольної боротьби України з усіма його установами та майном; при цьому один зал будинку може служити для влаштування святкових академій і наукових чи репрезентаційних зборів. Віримо, що спільними зусиллями всієї української громадськості вдасться товариству здійснити намічений план – збудувати Український дім у Празі, що буде служити гідним пам'ятником лицарської боротьби українського народу за свою незалежність" [10, с. 12].

У числі постанов загальних зборів від 21 червня 1934 р. ухвалено заснувати при МВБУ бібліотеку імені академіка І. Горбачевського на знак вшанування його 80-літнього ювілею [5, с. 5]. До статуту внесено доповнення, що до управи товариства, крім членів, яких обирають загальні збори, належить представник від НТШ в Львові [10, с. 12].

Незабаром у відповідь на звернення Івана Горбачевського багато українських громадян із різних держав світу надіслали грошові внески на Український дім у Празі. Всім їм учений висловив подяку: "Багато земляків і деякі інші організації були ласкаві з нагоди мого 80-ліття скласти свій дар на Український дім у Празі. Зворушений цією увагою, дуже прошу всіх Високоповажних жертводавців прийняти мою щирю подяку" [9, с. 76]. Відзначимо, що за порівняно короткий час у музей надійшла величезна кількість (понад 700 тис.) експонатів від українських громад із усього світу [10, с. 12].

На посаді голови управи товариства "Музей визвольної боротьби України" І. Горбачевський залишався до 1935 р., встигаючи багато зробити. За цей час було зібрано кошти для

закупівлі будинку під музей, щоб розмістити там понад 700 тисяч експонатів із часу визвольних змагань [11, с. 16]. Розвиткові МВБУ Іван Горбачевський постійно приділяв велику увагу [8, с. 37].

8 квітня 1935 р. відбулися загальні збори за участю 51 члена товариства "Музей визвольної боротьби України" в Празі під головуванням професора С. Смаль-Стоцького. З огляду на те, що дотеперішній незмінний голова товариства й управи І. Горбачевський листовно повідомив, що через хворобу він не може надалі виконувати свої обов'язки та попросив збори не виставляти його кандидатуру, щоб не ускладнювати виборів, новим головою товариства й управи обрали С. Смаль-Стоцького. Підтримавши пропозицію управи, загальні збори одногolosно обрали академіка І. Я. Горбачевського почесним членом МВБУ та щиро подякували йому за довголітню плідну працю [12, с. 15].

30 травня 1935 р. у великій аудиторії філософського факультету Карлового університету на вулиці Бржеговій з нагоди 10-річчя товариства "Музей визвольної боротьби України" відбулась урочиста академія у присутності представників 35 різних установ, організацій, численних гостей і членів товариства [9, с. 76]. Після закриття святкової академії її учасники оглянули виставку вибраних експонатів із МВБУ, розміщену в Мистецько-промисловому музеї у центрі Праги, навпроти будинку парламенту. Під час виставки на щоглі біля будинку підняли жовто-блакитний український національний прапор. Такого порядку дотримувався Мистецько-промисловий музей при влаштуванні в своїх залах виставок із інших держав.

На цій виставці були гідно представлені всі відділи Музею визвольної боротьби України, зокрема експоновані фотографії з життя Українських січових стрільців, праці українців-полонених у Німеччині під час війни, з таборового життя та діяльності "Союзу визволення України", таборові гроші. Окрему вітрину займали друковані універсали, відозви, накази й закони; фотографії і малюнки епізодів визвольної війни українського народу, військові шапки, мундири, кулі, багнети, відзнаки, малюнки одностроїв. Із дипломатичного відділу були виставлені фотографії деяких документів й осіб, які належали до головних українських представництв у іноземних державах, портрети українських письменників, розстріляних більшовиками в 1934 р. Мистецький відділ представили взірцями графіки, скульптури та живопису. Серед відвідувачів було багато представників різних націй, здебільшого чехів, німців, а також італійців і голландців [9, с. 77].

Пожертвування на будинок музею надходили постійно. Правда, у санаційній Польщі кошти на будівництво Українського дому в Празі збирали у складних умовах. Із таємних архівних матеріалів поліції видно, що служба безпеки та Львівське й Тернопільське воєводства заборонили збирання коштів. Згідно з розпорядженням львівської поліції 1937 р. розпочато карно-адміністративне розслідування і накладено арешт на відповідні кошти у банках [10, с. 12].

Незважаючи на перешкоди й ускладнення, 16 вересня 1938 р. управа МВБУ купила триповерховий будинок на вулиці Гориміровій, ч. 6, біля Вешераду, недалеко від центру Праги. У цій споруді розмістили величезну колекцію експонатів, що розповідали про боротьбу українського народу за державність [11, с. 18]. Так збулась одна з найбільших мрій Івана Горбачевського. Його слова "Моїм гарячим бажанням є, щоб Музей визвольної боротьби України дістав як національний дар об'єднаного українства власну хату – Український дім у Празі" мали всі підстави стати дійсністю.

Але надто суворими були історичні реалії того часу. Незабаром знову почалася війна. З вибухом Другої світової війни управа товариства "МВБУ" змушена була всі творчі плани та задуми відкласти на невизначений термін. У 1945–1947 рр. радянські спецслужби вивезли з Праги величезну збірку музейних реліквій. Загалом вона становить вагомий частку з багатого скарбниці української культури [9, с. 80]. Музей визвольної боротьби України, як і всі інші форми українського національного життя у Чехо-Словаччині, ліквідували, експонати МВБУ вивезли, найімовірніше, до Києва. "Безцінні" для чекістів матеріали були широко використані в боротьбі з українською еміграцією, за якою полювали в Чехії, Австрії, Німеччині й інших країнах Західної Європи [10, с. 12].

Загалом Музей визвольної боротьби України зібрав понад 700 тисяч експонатів і створив 25 окремих бібліотек. Таким чином, він набув важливого загальнонаціонального та соціально-наукового значення, зокрема як архів документальних і друкованих джерел до історії Першої світової війни та боротьби українського народу за свою державну незалежність [9, с. 64].

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що багатогранна діяльність І. Горбачевського залишила відбиток і в такій важливій установі української еміграції, як товариство "Музей визвольної боротьби України" в Празі. Іван Горбачевський як ректор Українського вільного університету за участю професорів організував у Празі МВБУ. На перших загальних зборах Музею визвольної боротьби України І. Горбачевського обрали головою управи товариства. За час, коли Іван Горбачевський був на цій посаді, зібрано кошти для закупівлі будинку під МВБУ. З великої кількості різних матеріалів, що надійшли до Музею визвольної боротьби України, І. Горбачевський передав 70 номерів дипломатичних документів та політичних видань. При МВБУ була заснована бібліотека імені академіка Івана Горбачевського на знак вшанування його 80-літнього ювілею.

Список використаних джерел

1. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 1. – 4 с. 2. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 2. – 4 с. 3. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 4. – 8 с. 4. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 5. – 10 с. 5. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 6. – 6 с. 6. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 8. – 16 с. 7. Волотовська Н. Іван Горбачевський. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 56 с. 8. Головацький І. Видатна постать української і світової науки // Вісник НТШ. – 2004. – Ч. 31. – С. 36–37. 9. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 1995. – 125 с. 10. Головацький І. Товариство та Музей визвольної боротьби України в Празі // Вісник НТШ. – 1993. – Ч. 5. – С. 11–12. 11. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с. 12. Загальні збори товариства "Музей визвольної боротьби України" в Празі // Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 8. – С. 15. 13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 4. – 97 арк. 14. Музей визвольної боротьби України в Празі // Діло. – 1930. – 13 верес. – С. 3. 15. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. – Ч. I–2 // Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Mushynka_M/Part_I-II.php 16. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. – Ч. 3–4 // Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Mushynka_M/Part_III-IV.php#borot 17. Наріжний С. Українська еміграція. – К.: Вид-тво імені Олени Теліги, 1999. – Ч. 2. – 272 с. 18. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 3. – 31 арк. 19. Свято десятиліття товариства "Музей визвольної боротьби України" в Празі // Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 9. – С. 8–9. 20. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 1. – 2 арк.

Tetjana Lahmanjuk

PLACE AND VALUE OF IVAN GORBACHEVSKYY IN ACTIVITY OF SOCIETY A "MUSEUM OF LIBERATION FIGHT OF UKRAINE" IS IN PRAGUE

The article is devoted the study of activity of Ivana Gorbachevskogo in society "Museum of liberation fight of Ukraine" in Prague.

* Фонди Музею визвольної боротьби України не загублені. Виняток становлять тільки матеріали, передані в 1957 р. з Праги до Празева. Велика частина експонатів та майже весь архів МВБУ збережені. Еільше того: і в Україні, і в Чехії його матеріали опрацьовані й доступні для наукового користування. Але, на жаль, фонди згаданого Музею визвольної боротьби України сьогодні не є цілісними. Їх зберігають у різних архівах, музеях та бібліотеках України, Росії, Чехії і Словаччини. Реконструювати МВБУ практично неможливо та й недоцільно, але необхідно видати друком опис усіх його матеріалів, що є у Києві, Харкові, Львові, Тернополі, Рівному, Берегові, Москві, Празі, Свіднику та інших містах [16].

УДК 94 (477)

Тарас Гладюк

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ (УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ОБНОВИ): ЇЇ ПРОГРАМА ТА ІДЕОЛОГІЯ

У статті висвітлено основні причини заснування Української католицької народної партії, встановлено політичні та ідеологічні завдання партії, з'ясовано роль провідних діячів партії Г. Хомишина та О. Назарука на формування її ідеологічної платформи.

Важливу роль у культурному та суспільно-політичному розвитку Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939) відігравали консервативно-клерикальні організації. На нашу думку, вивчення питання створення Української католицької народної партії (УКНП), її програми та ідеології є надзвичайно актуальним, оскільки дозволяє дослідити причини створення партії, з'ясувати її погляди на вирішення різноманітних суспільних і політичних проблем. У зв'язку з цим метою статті є висвітлення процесу заснування партії, встановлення її програмних та ідеологічних принципів.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Західній Україні міжвоєнного періоду, а предметом – ідеологічні та програмні праці УКНП, причини її створення. Наукова новизна полягає у детальному, об'єктивному, усесторонньому висвітленню досліджуваної проблеми.

Серед досліджень, які тією чи іншою мірою, стосувались вивчення діяльності УКНП слід відмітити працю О. І. Єгрешія "Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904–1939)" [1], дисертаційні дослідження Л. В. Бурачок "Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940)" [2], М. Ф. Москалюка "Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920–1939)" [3], О. І. Єгрешія "Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945)" [4]. Важливе значення для вивчення програмних та ідеологічних постулатів партії мають праці її визначних діячів станіславівського єпископа Г. Хомишина "Пастирський лист про політичне положення українського народу у польській державі" [5] та О. Назарука "Ідеологічні основи УКНП" [6].

24 вересня 1930 р. у Львові відбулась нарада, на якій обговорювалось питання створення католицької політичної організації [1, с. 24]. Учасники цієї конференції заявили про неможливість українським католикам реалізувати свою ідеологію в загальнонаціональній партії Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), що на їхню думку, була ідеологічно неоднорідною. Вони звинуватили її у відсутності чіткої суспільно-господарської програми, зневажливому ставленні до католицької церкви, втручанні у внутрішні справи католицької церкви, проведенні помилкової політики. На їхню думку, УНДО та його керівництво своєю діяльністю призвело до саботажної акції та погіршення рівня життя українського народу. У зв'язку з цим, учасники конференції одноголосно вирішили заснувати окрему католицьку політичну організацію, що мала відстоювати ідеологічні та політичні принципи українських католиків [7, с. 56; 8, арк. 2].

Головний редактор "Нової зорі" та один з провідних ідеологів УКНП О. Назарук аргументував створення партії необхідністю впливу церкви на політику та вимогами часу [6, с. 18; 9, с. 184]. Він заявляв, що політика регулювала економічний, культурний, моральний розвиток народів та країн, в той час як українські католики не мали навколо чого об'єднуватись і змушені були підтримувати ворожі для церкви партії або не брати участь у політичному житті. Така ситуація, на його думку, загрожувала церкві катастрофою [6, с. 18; 10, с. 40]. О. Назарук вважав, що безпосередня участь духовенства у політиці могла дати позитивний імпульс для розвитку українського народу. Він заявляв, що західноєвропейські народи знаходились на

високому рівні розвитку саме завдяки відкритому кількостолітньому впливу духовенства на публічне життя [6, с. 24].

Головний редактор "Нової зорі" вважав, що український народ мав гуртуватись навколо католицької церкви. Він заявляв, що католицизм був найбільшою опорою гноблених націй і для підтвердження своєї думки наводив приклад ірландських та українських католиків, які на його думку, зуміли найбільше розвинути свою національну окремішність [6, с. 17]. О. Назарук закликав церкву активніше втручатись у політичне життя. Він вважав, що церква була регулятором суспільної думки і лише вона могла впоратися з комуністичною пропагандою [6, с. 56]. На його думку, у тих регіонах, де був слабкий вплив католицької церкви з'являлись різні руйнівні течії: давнє язичництво на Балканах, сектантський комунізм у Росії, ліві течії із соціалістичним забарвленням у протестантській Європі [6, с. 57].

Редактор "Нової зорі" відзначав, що церква велику увагу приділяла боротьбі з бідністю і заявляв, що вона завжди дбала про економічний добробут людей та була однією з найкращих господарників. На його думку, у тих місцях, де існувало монастирське господарство, не було бідності [6, с. 34].

О. Назарук підтримував заснування християнських партій. Він заявляв, що їхнє завдання полягало в усуненні соціальних протиріч та підтримці економічно залежних верств населення, що на його думку, було надзвичайно актуальним [6, с. 16].

Редактор "Нової зорі" особливе значення приділяв назві клерикальної партії і вважав, що вона повинна була підкреслювати її зв'язок з церквою та відобразити ідеологію. Він критикував "християнсько-суспільну" назву, оскільки вважав, що таке поєднання понять було малозрозумілим і в умовах поширення великої кількості християнських сект могло викликати різне враження у населення. На його думку, найбільш оптимальною була назва "католицька партія" [6, с. 15].

Таким чином, після кількостолітньої ідеологічної підготовки в українських католицьких періодичних виданнях "Нова зоря" і "Правда" 24 вересня 1930 р. була заснована УКНП [11, с. 1]. Організаційний комітет партії очолив Олексій Саяк. У жовтні 1930 р. було оголошено програмний документ партії "Програмову Заяву", що була розроблена провідними теоретиками консервативного політичного руху Степаном Томашівським, Володимиром Охримовичем, Осипом Назаруком, о. Теодозієм Галущинським. У 1933 р. вона зазнала деяких змін. "Програмова Заява" УКНП являла собою тези до майбутньої програми партії [8, арк. 2–3].

У травні 1932 р. УКНП було перейменовано в Українську народну обнову (УНО). Це було зроблено для того, щоб відкинути підозри у використанні католицької назви для політичних цілей. Водночас партія, незважаючи на зміну назви, продовжувала відстоювати католицькі принципи [12, с. 1].

УНО не мала офіційного пресового органу. Її неофіційними органами були "Нова зоря", що виходила двічі у тиждень у Львові (вул. Гродзіцьких, 2/1) та популярний тижневик "Правда", що також виходив у Львові (вул. Гродзіцьких, 2/1). Редактором "Нової зорі" з 1928 р. був Осип Назарук, а редактором "Правди" з осені 1929 р. Роман Гайдук. При організаційному комітеті існувало видавництво політична бібліотека УНО [13, с. 2].

18 листопада 1933 р. було обрано нову управу УНО, яка складалась з 12 членів. Головою було обрано станиславівського адвоката Івана Волянського, а його заступниками станиславівського суддю Євгена Барановського та станиславівського купця Северина Снігуровича. Секретарем було обрано львівського журналіста Романа Гайдука [13, с. 2].

Ідеологічна та політична платформа УКНП базувалась на поглядах провідних діячів партії станиславівського єпископа Г. Хомишина та головного редактора католицького видання "Нова зоря" О. Назарука. Головними ідеологічними творами партії були пастирський лист Г. Хомишина "Про політичне положення українського народу в польській державі" та "Ідеологічні основи УКНП" О. Назарука.

Покровитель та ініціатор створення УКНП Г. Хомишин був прихильником курсу співпраці з польською владою. У тому, що польська влада зневажливо відносилась до українців, єпископ покладав вину на самих українців і вважав цілком логічним, що вона не бажала порозумітись з українцями. На його думку, українці мали можливість отримати певні поступки від поляків, однак не скористались такою нагодою через своє небажання йти на компроміси [14, с. 5].

Г. Хомишин засудив саботажні акції та діяльність таємних організацій. Він заявляв про безглуздість таких дій, оскільки вважав, що розпад Польської держави не гарантував українцям створення власної. На його думку, саботажні акції та таємні організації завдавали шкоду українському народу і були вигідні польським шовіністам, тому, що давали їм привід для розгортання широкомасштабних репресій. Єпископ скептично відносився до можливої участі іноземних країн у вирішенні українського питання у Польщі і заявляв, що у випадку проведення репресій, вони не втручатимуться у конфлікт, або будуть його використовувати у власних інтересах [14, с. 5].

Критикуючи українську сторону у розв'язанні україно-польського протистояння, Г. Хомишин, водночас, вважав, що польська влада своїми діями сама спровокувала українське населення на радикальні заходи та незадоволення [13, с. 5–6]. Він заявляв, що українці трактувались у Польщі громадянами другого сорту, польські шовіністи відкрито пропагували ідею винищення українців, а провідні польські діячі виступали за проведення асиміляції національних меншин.

Г. Хомишин вважав, що польська влада упереджено ставилась до українців. Єпископ заявляв, що вона не виконувала своїх міжнародних зобов'язань про автономію для українців, ухвал польського сейму щодо воєводської автономії, створювала перешкоди для діяльності українських церковних, гуманітарних, просвітніх установ, скорочувала кількість народних та середніх шкіл, не приймала українців на керівні посади, накладала штрафи за листування з нею українською мовою, зневажливо відносились до вшановування українцями своїх героїв, ставила надзвичайно високі вимоги і прискіпливо відносились до діяльності українських сирітських притулків та дошкільних закладів. На його думку, було цілком логічним, що за таких обставин з'являлись таємні організації та здійснювались саботажні акції [14, с. 6].

Г. Хомишин вважав несправедливим проведення Польщею пацифікації. Він заявляв, що українське суспільство не мало можливості впливати на діяльність таємних організацій та здійснення саботажних акцій і тому не могло за них відповідати. На його думку, проведенням пацифікації польська влада викликала велике розчарування в українського населення і таким чином нанесла значний удар по можливості налагодження україно-польських взаємовідносин [14, с. 6].

Єпископ закликав український народ розвивати духовність та бути консолідованим. На його думку, духовно розвинутий народ міг витримати будь-яке гноблення та переслідування [13, с. 7].

Незважаючи на складне становище українців, Г. Хомишин виступав за лояльне відношення українців до Польської держави та закликав робити усе для її зміцнення. Він заявляв, що Польща захищала українців від встановлення більшовицької влади, прихід якої, на його думку загрожував закриттям церков, розстрілами інтелігенції та духовенства, введенням колективізації, гнобленням народу. На його думку, у сильній та заможній державі, кожен народ мав можливість на власний розвиток [14, с. 7].

Г. Хомишин скептично відносився до можливості створення українцями власної держави. Він заявляв, що без Польщі українці були б швидко завойовані іншою державою та звертав увагу на відсутність кваліфікованих державних діячів, державного апарату для управління країною [14, с. 7]. Однак у майбутньому, на його думку, існував шанс створити самостійну Україну. Єпископ вважав, що для реалізації цієї мети українцям необхідно було готуватись і чекати сприятливого моменту. Г. Хомишин виступав за співпрацю Наддніпрянської України з Галичиною. Він сумнівався у тому, що Наддніпрянська Україна могла самостійно створити власну державу і тому заявляв, що саме Галичина повинна була стати П'ємонтою для України [14, с. 8].

Станіславівський єпископ пророкував велике майбутнє для українського і польського народів і вважав, що історія їх об'єднала для виконання великої місії на Сході. На його думку, саме Польща і Україна повинні були відіграти ключову роль у появі нових держав на більшовицьких територіях [14, с. 8].

Великий вплив на формування ідеологічного обличчя УКНП мав О. Назарук. Він активно виступав з підтримкою інституту приватної власності і критикував тезу французького мислителя П. Прудона про ототожнення власності з грабунком [6, с. 36]. Редактор "Нової зорі" вважав, що приватна власність була природною необхідністю і заявляв, що її ліквідація при-

звела б до втрати стимулу працювати, унеможливила господарський розвиток, посилення авторитарної влади, деморалізації, пасивності, інертності населення. На його думку, людина у державі з виключно державною формою власності була невільником [6, с. 39–40].

О. Назарук критикував надмірне зростання приватної власності в одних руках [6, с. 42]. Він пропонував залишати після смерті власника його нащадкам лише певний максимум [6, с. 46]. На його думку, встановлення великих податків не вирішувало проблеми, оскільки підтримувало ініціативу власників [6, с. 45]. О. Назарук був переконаний, що держава мала усі можливі засоби для того, щоб багатії не могли уникнути обмеження їхньої власності. Він пропонував налагодити співпрацю між державами таким чином, щоб унеможливити вивезення капіталів за кордон [6, с. 46].

У програмі УНО було викладено її основні завдання та погляди на вирішення багатьох актуальних проблем. Партія виступала за забезпечення впливу католицької церкви на виховання молоді та формування громадянської моралі і проти різних проявів безконфесійності, вільнодумства, масонства, сектантства, індиферентизму [8, арк. 2]. Свою політичну діяльність вона планувала розгорнути на українських територіях, які були приєднані до Польської держави. УНО вважала їх окремою геополітичною й суспільно-господарською цілісністю, що мала власні традиції, національно-культурне обличчя та виступала за надання цим територіям права на самовизначення і самоуправління.

Партію хвилювала наявність багатьох проблемних явищ, які були характерні для місцевостей населених українцями: неврегульованість рік, поганий стан доріг, скрутне фінансове становище місцевого населення, поширення серед народних мас соціальної боротьби, спалахи національної ворожнечі, падіння рівня освіти, національної, громадянської, господарської культури [8, арк. 2].

УНО критикувала польську владу за небажання дотримуватись своїх обіцянок. Вона заявила, що Польща не виконала своїх міжнародних зобов'язань і не надала навіть мінімального самоуправління українським територіям, а також обмежувала права українських установ. Партія виступала за перегляд адміністративного поділу Польщі і створення на основі українських територій окремої державно-юридичної одиниці [8, арк. 2; 15, с. 251]. УНО вимагала, щоб дана автономна територія була наділена законодавчою, адміністративною, судовою, освітньою, господарською, військовою владою. Вона виступала за створення для українських територій у складі Польщі окремого крайового сейму та уряду. Крайовий сейм мав займатись законодавчими питаннями, а уряд – керувати місцевою адміністрацією і бути підзвітним крайовому сейму. Вирішення спільних питань з польською владою мало відбуватись на переговорах крайової делегації та варшавського сейму [8, арк. 2].

УНО підтримувала налагодження україно-польських відносин і проголосила лояльне відношення до польської держави. Партія декларувала своє прагнення шанувати українські історичні традиції та поширювати серед місцевого населення ідеї господарсько-політичної солідарності, окремішності та самостійності [8, арк. 2].

Особливу увагу УНО приділяла захисту прав місцевого населення і вимагала, щоб воно, незважаючи на мову, віру, расу мало право користуватись усіма матеріальними багатствами краю та доступ до усіх керівних, державних посад, а місцева молодь до публічних шкіл. Партія виступала за проведення національної парцеляції великої власності з урахуванням інтересів місцевих жителів та надання повного територіального самоврядування [8, арк. 2; 16, с. 4; 17, с. 4].

УНО підтримувала збереження принципів господарської рівноваги, суспільної гармонії і гостро виступала проти ідеї класової боротьби [8, арк. 2]. Вона вважала хліборобство основою достатку української землі. У зв'язку з цим, партія вимагала забезпечення хліборобській верстві відповідного впливу на усі функції державного життя, виступала проти штучної підтримки великої західнопольської промисловості та за збільшення економічного і культурного значення сіл, містечок. УНО заявляла, що штучна підтримка польської промисловості підтримувала українське аграрне господарство, оскільки створювала диспропорцію між цінами на сільськогосподарські та промислові товари [8, арк. 2]. Партія прагнула стати посередником у культурній взаємодії Заходу та Сходу і виступала за поширення на Схід культурних цінностей західного католицького світу [8, арк. 3].

Таким чином, слід зазначити, що клерикально-консервативною політичною організацією УКНП була засновувана внаслідок розчарування частини українського греко-католицького духовенства політичним курсом та діяльністю провідної української політичної партії Східної Галичини УНДО. Вона мала на меті відстоювати політичні та ідеологічні принципи українських греко-католиків. Програма та ідеологія партії базувалась на політичних поглядах станіславівського єпископа Г. Хомишина та головного редактора "Нової зорі" О. Назарука.

УКНП виступала за налагодження співпраці з польською владою, збільшення впливу католицької церкви на суспільно-політичне життя, надання українським територіям у межах Польщі автономії, підтримку приватної власності. Свою діяльність партія проводила легальними методами і засуджувала будь-які радикальні заходи по відношенню до польської влади.

Список використаних джерел

1. Єгресій О. І. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько – польського порозуміння (1904–1939). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 71 с.
2. Бурачок Л. В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Івано-Франківськ, 2006. – 208 с.
3. Москалюк М. Ф. Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920 – 1939): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 1999. – 23 с.
4. Єгресій О. І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Івано-Франківськ, 2003. – 214 с.
5. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів: Накладом Української католицької організації, 1931. – 38 с.
6. Назарук О. Ідеологічні основи УКНП. – Львів: Накладом Організаційного Комітету УКНП, 1931. – 64 с.
7. Політичні партії Західної України. Методичні вказівки для викладачів і студентів. – Львів: ЛДУ, 1992 р. – 77 с.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.359. – Оп. 1. – Сп. 380. – 134 арк.
9. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
10. Назарук О. Узасаднення Скали. – Львів, 1936. – 55 с.
11. Комунікат // Нова Зоря. – 28 вересня 1930.
12. Комунікат // Нова Зоря. – 24 квітня 1932.
13. УНО (Українська Народна Обнова). Історичний нарис з приводу виборів // Нова Зоря. – 11 серпня 1935.
14. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі // Нова Зоря. – 22 березня 1931.
15. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
16. Комунікат УНО (УКНП) // Нова Зоря. – 22 травня 1932.
17. Політичні Вісти // Нова Зоря. – 14 квітня 1932.

Taras Hladyuk

CREATION OF UKRAINIAN CATHOLIC FOLK PARTY (UKRAINIAN FOLK OBNOVA): ITS PROGRAM AND IDEOLOGY

Basic reasons of foundation of Ukrainian catholic folk party are reflected in the article, political and ideological tasks to the party are set, the role of leading figures of H. Khomyshyn and O. Nazaruk's party on forming of its ideological platform is found out.

УДК 94 (477)

Кліш Андрій

РАДЯНОФІЛЬСЬКІ ПОГЛЯДИ К. СТУДИНСЬКОГО

У статті проаналізовано еволюцію поглядів К. Студинського щодо радянської влади упродовж 20–30-х рр. ХХ ст.

Одним із найважливіших завдань, яке ставив перед собою К. Студинський, було намагання встановити тісні контакти з інтелігенцією УРСР. Це органічно впливало з його соборницької ідеології. Будучи головою НТШ (1923–1932 рр.), він отримав можливості для роботи в цьому напрямку. Паралельно до цього виникає одна з центральних наукових проблем, яку варто розглянути в межах нашого дослідження – відносини К. Студинського з радянською владою. Впродовж 1924–1933 рр. академік був втягнутим у доволі неприємні інциденти, в тіні яких було ДПУ УСРР. Тісні контакти з радянською владою ускладнили становище академіка в Галичині, викликавши там хвилю обструкції.

Загалом можна стверджувати, що впродовж 1924–1939 рр. відносини між К. Студинським і владою радянської України пройшли кілька етапів:

1924 р. – листопад 1928 р. – визначається тісною співпрацею, будучи повністю на боці М. Грушевського, К. Студинський ув'язався в інспірований ДПУ УСРР конфлікт останнього із С. Єфремовим і А. Кримським;

листопад 1929 р. – 1933 р. – розуміючи, що радянська влада вміло використала конфлікт у ВУАН, аби розпочати репресії проти інтелігенції, К. Студинський здійснює кроки, що були розкритиковані радянською владою. Пік протистояння припадає на трагічний 1933 р. Підсумком цього стало позбавлення К. Студинського звання академіка ВУАН разом з М. Возняком, О. Колесою і В. Щуратом 4 жовтня 1933 р. й розпочата в радянській офіційній пресі огульна звинувачувальна кампанія;

1933 р. – вересень 1939 р. – усунення К. Студинського від активної громадсько-політичної роботи позначилося на контактах із радянською владою. Вони відсутні внаслідок взаємного розчарування;

вересень 1939 р. – 1941 р. – не маючи ілюзій стосовно радянської влади, К. Студинський значною мірою під тиском обставин вимушено відновив відносини, які будувалися легально. Підтримка дій К. Студинського з боку радянської влади мала прагматичний характер. Використовуючи авторитет вченого для реалізації своїх планів, влада готувала розправу над ним.

Розглянемо ці етапи детальніше. Наукові зв'язки К. Студинського з інтелігенцією УСРР стають особливо інтенсивними після повернення туди з еміграції М. Грушевського. Саме за його рекомендацією 22 травня 1924 р. К. Студинський був обраний позаштатним академіком на кафедрі давньої української літератури історично-філологічного відділу ВУАН. 23 червня поточного року це обрання затвердило спільне зібрання ВУАН.

Обрання членом ВУАН голови НТШ організаційно зміцнювало зв'язок між двома найавторитетнішими науковими інституціями українських земель, відповідало соборницькій ідеології М. Грушевського й частково реалізовувало його масштабний задум надати установам і діяльності ВУАН справді всеукраїнського статусу.

Про цю стратегічну мету видатного вітчизняного історика стало відомо сталінським спецслужбам. Так, на початку червня 1929 р. керівництво Київського окружного відділу ДПУ, характеризуючи ситуацію в ВУАН, наголошувало, що: "Керуючись ідеєю Соборної України, Грушевський велику увагу приділяв зв'язку з галицькими ученими, зокрема, з головою Львівського "Наукового Товариства" Студинським й намагався провести останнього у штатні академіка ВУАН" [1, с. 141].

Діяльність українських наукових установ від початку перебувала під пильним контролем ДПУ УСРР. Крім того, з метою її ослаблення здійснювалися операції, скеровані на посилення

конфліктів між лідерами. Одним із них став конфлікт між М. Грушевським з одного боку, та А. Кримським й С. Єфремовим, з іншого. Він загострився в жовтні-листопаді 1927 р., а досягнув свого апогею навесні-влітку 1928 р.

К. Студинський брав участь у конфлікті на боці М. Грушевського. З травня 1928 р. у львівському "Ділі" з'явилася стаття К. Студинського з Києва, під назвою "За Українську Академію наук". У ній у досить стриманому тоні попередній Президії ВУАН закидалося недостатнє залучення до постійної штатної роботи в Академії науковців із західноукраїнських земель та засилля у ній академіків-росіян й "малоросів" (тобто тих, хто, за словами голови НТШ, "нехтував українською мовою", будучи українцем за походженням). У статті використані окремі матеріали "Висновків і пропозицій комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської Академії наук", підготовлених за наслідками ревізії стану справ в Академії на початку 1928 р. Відзначимо, що для чекістів не було сумніву: автором або принаймні інспіратором цих публікацій був М. Грушевський. "Виступ Студинського, – читаємо в одному повідомленні від 9 жовтня 1928 р. – виходив, зрозуміло, від всієї групи Грушевського і мав на меті зміцнення позицій саме цієї групи" [21, с. 76]. На захист К. Студинського виступив відомий діяч А. Хвиля у своїй статті "Під академічним забралом", опублікованій у трьох номерах газети "Комуніст" у вересні 1928 р. [2, с. 157].

Саме в той час, коли в УСРР розгорталася антиєфремівська кампанія, в західноукраїнській пресі (крім порівняно вузького кола комуністичних і близьких до них органів преси) вістря критики скеровувалося проти К. Студинського. Після публікації в Галичині статті С. Єфремова проти К. Студинського, розпочалася гостра кампанія під гаслами: "Більшовицький агент", рефреном котрої була вимога усунення академіка з головування у НТШ. Погіршували ситуацію відомості про фінансування К. Студинського з боку ДПУ, особливо напередодні його ювілеїв, котрі припадали на 1928 р., коли він святкував 60-річчя з дня народження та 35-річчя наукової діяльності.

Аналіз офіційних архівних матеріалів свідчить про те, що ця критика була небезпідставною. Так, у інформаційному листі Народного комісаріату освіти до ЦК КП(б)У від 2 жовтня 1928 р. повідомлялося, що оскільки К. Студинський – особа впливова в Галичині і надзвичайно корисна для радянської влади на посаді голови НТШ, "є потреба так планувати наші заходи, щоб вони не призводили до небажаних наслідків" [3, с. 156]. З метою моральної підтримки вченого в листопаді-грудні 1928 р. Львів відвідали Ф. Я. Савченко та офіційний представник НКО УСРР, голова Укрнауки Ю. І. Озерський.

Святкуванню відводилася значна пропагандистська роль як з боку ювіляра, так і радянської влади, котра офіційно розглядала діяльність академіка в контексті об'єднання українських земель. Знову ж таки підтримка К. Студинського радянською владою щодо відзначення ювілею була значною. 19 червня 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У видав постанову "Про ювілей академіка Студинського". У ній зазначалося: "Дозволити Наркомпросу прийняти участь у проведенні святкування ювілею академіка Студинського з тим, щоб використати для виступу перед робітниками і селянами Галичини по питанню про досягнення України в області науки і літератури і т. д." [4, арк. 72].

Це підтверджував і лист секретаря ЦК КП(б)У П. П. Любченка до секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева щодо виплати коштів академікам, які проживали в Західній Україні. У цьому листі, зокрема, йшлося про те, що: "Для нас это имеет политическое значение. Получая материальную поддержку от Украинской Академии наук, эти академики имели до сих пор возможность не работать в польских государственных учреждениях... Только в последнее время ундовская пресса открыла поход против академика Студинского, обвиняя его в сотрудничестве с ГПУ. Прекращение выплаты содержания в нынешней обстановке политически нам крайне невыгодно" [1, с. 180].

Своє 60-річчя і 35-річчя наукової діяльності К. Студинський зустрів в ореолі наукової слави. На адресу ювіляра надійшли вітання від ВУАН, Академії наук Польщі, Югославії, Болгарії, Саксонії, Баварії, Австрії, Американської академії мистецтва і науки (Бостон), університетів Києва, Харкова, Львова, Владивостока, Кракова, Праги, Відня, Белграда, Софії, Сорбони, наукових товариств зі Львова, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Москви, Ленін-

* Збережено мову оригіналу.

града, Саратова, Праги, "Товариства слов'янської співдружності" (Белград), Союзу революційних письменників "Західна Україна", "Товариства письменників і журналістів ім. Івана Франка", Польського історичного товариства (Львів), редакції журналу "Славія" (Прага) та інших організацій. Особисті вітання надіслали Б. де Куртене, посол СРСР у Польщі Д. Богомолов, письменниця О. Кобилянська, академіки ВУАН М. Грушевський, А. Кримський, В. Левицький, М. Василенко, М. Корчак-Чепурківський, І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, дійсні члени НТШ Ф. Колесса, М. Возняк, В. Щурат, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, десятки інших вчених і громадських діячів. З наведеного переліку можна зробити висновок про визначну роль академіка К. Студинського в тодішньому суспільному житті [5, с. 4].

З початком так званої "справи СВУ", повністю інспірованої ДПУ УСРР, нового розвитку набуло гоніння проти С. Єфремова. До неї був причетний і К. Студинський. Проти С. Єфремова виступило чимало співробітників ВУАН. У листопаді 1929 р. на засіданні Ради ВУАН було ухвалено резолюцію, скеровану проти С. Єфремова. І хоча К. Студинський критикував останнього, він, а також Ф. Колесса і В. Щурат, прилюдно відмовилися від цієї резолюції. Як свідчив М. Яворський, під час засідання ВУАН, "коли голосувалася резолюція про СВУ, я ледве вмовив Студинського, Щурата, Колессу не виходити перед голосуванням, а тільки повстриматися од голосування..." [3, с. 157]. Це підтверджується і заявою, яку, після повернення додому академіка вмістили у львівських часописах. У ній зазначалося, що вони виїжджали в Київ суто в наукових справах, тому під час голосування резолюції щодо С. Єфремова не брали жодної участі. Таке фрондерство К. Студинського засвідчувало, що він відмовився від надмірного пієтету до радянської влади. Зрозумівши її справжні цілі, що полягали в згортанні процесу українізації, він намагався самоусунути від публічної оцінки судових процесів, одночасно непрямо підтримував переслідуваних науковців. Зрозуміло, що його відносини з радянською владою в такій ситуації неминуче погіршилися. І можна констатувати початок нового етапу взаємин.

Заява К. Студинського, В. Щурата і О. Колесси в "Ділі" викликала надзвичайно негативну реакцію партійного керівництва УСРР. Розглянувши 3 січня 1930 р. виступ львівських членів ВУАН, Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директиву щодо радянськфільської преси в Польщі й організації кампанії проти них, хто "не протестували перед громадянською думкою на умови, поставлені їм польським урядом при поїзді їх на Україну" [153, арк. 109]. Трьом академікам закидалося, що вони надто легко погодилися з заборонаю польської влади, що така позиція несумісна зі становищем "справжніх друзів Радянської України" [3, с. 157].

На судовому засіданні в справі процесу СВУ 12 березня 1930 р. громадський обвинувач, секретар ЦК КП(б)У П. Любченко зачитував такий фрагмент щоденникового запису С. Єфремова від 12 квітня 1929 р.: "Появився Студинський – по 30 сріблеників, одержав, до Харкова з подякою. Гнус" [1, с. 509]. Очевидно, що оприлюднення такої характеристики голови НТШ П. Любченко, який у секретаріаті ЦК КП(б)У разом з С. Косіором відповідав за зв'язки з КПЗУ та закордонну роботу, не було випадковістю, а натомість дуже зваженим і розрахованим кроком. Імовірно, що так партійно-державне керівництво УСРР "віддячувало" К. Студинському за листопадну (1929 р.) сесію ВУАН і згадану заяву академіків-галичан у "Ділі".

Після публікації у львівській національній пресі повідомлення про цей епізод К. Студинський зробив, на думку О. Рубльова, емоційний і невиважений крок, надіславши телеграму до голови суду в Харкові, аби той зажадав від С. Єфремова доказів, бо інакше він вважатиме його наклепником. Найімовірніше, що саме на це сподівалися організатори процесу СВУ, що прагнули не лише у черговий раз використати чвари у середовищі української інтелігенції для її дискредитації й зміцнення власного статусу такого собі незалежного "арбітра", а й намагалися зруйнувати "аполітичне становище" львівського науковця та залучити його до антиєфремівської кампанії.

Одночасно з оприлюдненням львівською пресою неприхильних до К. Студинського слів С. Єфремова, голова НТШ у листі до Ю. Коцюбинського від 20 березня 1930 р. звертався з проханням полегшити долю С. Єфремова та інших оскаржених у справі СВУ "в ім'я нашого духовного і культурного єднання" [6, арк. 61]. Можливо, таке прохання диктувалося листом І. Опенка, який закликав К. Студинського, враховуючи ймовірний суворий присуд, виявити людяність і докласти максимум зусиль, аби врятувати жертви більшовицької влади [7, с. 586].

Тоді ж в пресі Галичини продовжуються публікації про зв'язки К. Студинського з більшовиками. Так, наприклад, часопис "Нова зоря" надрукував статтю "Українська наука в УСРР". У якій гостро критикувалася думка К. Студинського щодо "матеріальної і моральної підтримки радянською владою" української науки, відзначалося, що замість української культури більшовики фінансують різноманітне "дрантя" (малися на увазі "Записки НТШ" – примітка автора) [8, с. 6].

У цей же час до нього доносяться звістки з Великої України про терор у відношенні до інтелігенції. Зокрема, у листі від 31 жовтня 1930 р. київський кореспондент О. Киричинський повідомляв: "Із газет знаємо, що у Вас живеться погано, але і у нас не краще. Арешти та заслання українців проєк[туються] ще в більшій мірі, як минулого ро[ку на] слідстві в справі СВУ. Кажуть, що арештованих більш 1000 чоловік [...]. Що за причина арештів, ніхто не знає, кажуть, що відкрито якусь петлюрівську агітацію. Цей терор, я гадаю, був причиною, що на похороні Олени Пчілки було не більше 20–30 чоловік. Похорон відбувся без релігійного обряду. Мовчки винесли тіло з дому і так завезли на Байкове кладовище. Над гробом сказав кілька слів Грушевський, який один із усіх академіків був на похороні. Не було ніякого представника літератури та професури. Мабуть, боялися попасти в число неблагонадійних, адже ж Олену Пчілку в справі СВУ хотіли заарештувати, лише вік її та хворобу узгледнили і залишили її в покої. Яка різниця між похоронами Лисенка та Грінченка, на яких я був присутній!" [20, арк. 16].

Тиск з боку ДПУ посилювався на К. Студинського навесні 1931 р. у зв'язку зі справою найближчого соратника М. Грушевського, Ф. Савченка. У процесі слідства неодноразово згадувалося прізвище К. Студинського. Слідчі вимагали від заарештованого Ф. Савченка вживати якнайтемніші барви та все різкіші епітети, змальовуючи його контрреволюційну діяльність. Так, якщо у протоколі допиту від 22 травня 1931 р. 60-літній ювілей М. Грушевського подано як "смотр" "українських національних сил Наддніпрянщини", який "дав привід УНДО під фірмою Наукового товариства імені Шевченка у Львові вислати до Києва своїх делегатів в особі... голови Наукового товариства – Студинського – й директора Національного музею у Львові, близького до Шептицького й клерикальних сил – Свенціцького", то 26 червня 1931 р. ця ж подія подається так: "3 жовтня 1926 р., коли делегатами від УНДО (про НТШ взагалі не згадується) на ювілей Грушевського приїздили Студинський і Свенціцький, з'явилася можливість... встановити єдиний фронт між фашистським Львовом і націонал-соціалістичним і шовіністичним Києвом і Харковом" [3, с. 100–101]. У такому ж контексті подавався приїзд у 1927 р. професора паризького Колеж де Франс А. Мазона, який нібито у Львові зустрівся з українськими науковцями, серед яких був і К. Студинський, та обговорив з ними питання про допомогу інтервенції з боку УНДО [9, с. 226].

Таким чином, на початку 1930-х років позиції К. Студинського в Галичині суттєво послабшали. Його неприховане радянофільство зумовило неприйняття з боку поміркованих кіл галицького політикуму та відкриту ворожість радикалів. Намагання академіка проводити соборницьку лінію єднання інтелігенції Галичини і Наддніпрянщини зазнала повного краху переважно через позицію радянської влади. Для останньої політика українізації була лише тактичним кроком. А тому щирі намагання К. Студинського використати її для реалізації власних планів були ілюзією. Об'єктивно він ставав інструментом в руках ДПУ, що використовувався двоюко – в Галичині для підвищення авторитету радянської влади, а в УСРР – для провокації і розпалення конфліктів у науковому середовищі. Спроби К. Студинського вирішити ці протиріччя самотужки виявилися марними. Він неминуче скочувався на маргінес громадсько-політичного життя в Галичині. Свідченням цього стали події 1932 р.

Широкого розголосу набуло побиття професора К. Студинського двома членами ОУН на початку 1930 р. Так, львівські щоденники "Діло" та "Новий час" опублікували замітки щодо побиття К. Студинського, гостро засуджуючи методи особистого терору. "Діло", торкаючись причин проблеми, признавало, що "вислів осуду та обурення не вичерпує справи і треба сягнути в глиб до джерел того справді прикрого випадку... Сутнім джерелом того прикрого випадку було публічне згіршення, на яке склалася низка поодиноких виступів нинішнього голови НТШ... Публічне згіршення викликає явище довголітнього перебування на високому і відповідальному становищі людини, під адресою якої розглядаються закиди безхребетності" [10, с. 1].

Із засудженням акту насилля над професором виступив виділ НТШ. Так, в тому ж таки "Ділі" було поміщено коротку замітку В. Левицького (заступника голови товариства) та

Р. Цегельського (секретаря), у якій вказувалися на причини побиття: К. Студинський як голова НТШ відмовився підписати без відома Віділу та президії товариства запропонований ним лист [11, с. 4].

Особливо важкого удару авторитету К. Студинського як громадсько-політичного діяча завдала так звана "справа Юрченка". Події, пов'язані з нею, відбувалися в першій половині 1932 р. На рік раніше у Львові кооперативним видавництвом "Червона калина" було опубліковано в трьох частинах спогади втікача з СРСР В. Юрченка. Як з'ясувалося згодом, це був псевдонім Юрія Карась-Галинського, котрий втік з ГУЛАГу до Львова.

Утеча Ю. Карась-Галинського до Львова була резонансною, особливо після того, як преса почала коментувати його книги. Багато хто піддавав сумніву інформацію В. Юрченка. Гостро критикував його свідчення і К. Студинський, адже свідчення останнього контрастували з його власними статтями про культурне та наукове життя в УСРР. На шпальтах преси почали з'являтися статті, нібито К. Студинський був агентом НКВС, коли той ймовірно на прохання радянського консула у Львові Андрія Радченка, спробував з'ясувати, ким насправді є В. Юрченко. Професор подав до суду на директора видавництва "Червона калина" П. Постолюка та редактора "Діла" О. Костика за звинувачення у співпраці з НКВС.

Прагнучи якось захистити себе, К. Студинський подав скаргу до суду з вимогою покарати П. Постолюка та відповідального редактора "Діла" О. Костика за "поширювання видуманих та перекручених фактів" щодо його особи. Судовий процес тривав понад місяць – з 14 квітня по 21 травня 1932 р., широко висвітлювався у часописах "Вікна", "Діло", "Новий час", "Нові шляхи", "Сила" й ін. Про рішення суду можемо дізнатися зі спогадів І. Кедрина, який, зокрема, зазначав, що найгірше враження на польських суддів зробила "незручність" К. Студинського, який приніс на засідання суду том документів – 2000 сторінок. На запит здивованого судді виявилось, що це протоколи харківського процесу СВУ, якими К. Студинський хотів показати глибину конфлікту між ним та С. Єфремовим. Суд 19 травня 1932 р. відкинув скаргу К. Студинського та виправдав П. Постолюка й О. Костика і присудив К. Студинському оплатити 300 польських злотих, покрити витрати на судовий процес [12, с. 199].

У ході цієї справи було завдано непоправної шкоди всьому українському рухові, а особливо його науково-культурному осередку. "Співчуваю тій спільності, що одного дня вибирає на голову якусь людину, а другого дня називає її шпигуном", – такі слова пролунали в залі польського суду у справі К. Студинського і вони означали не що інше, як офіційний прояв зневаги до українського громадянства [13, с. 1].

Незважаючи на інші прикросі особистого життя, К. Студинський намагався підтримувати контакти з науковими колами УСРР, в деяких випадках порушував клопотання перед знайомими урядовцями про перегляд справ окремих репресованих українських учених. Так, 28 грудня 1932 р. він у листі до секретаря ВУЦВКУ Ю. Войцехівського, висловив прохання, допомогти у звільненні з ув'язнення Ф. Савченка. 6 січня 1933 р. Ю. Войцехівський вченому львівському науковцеві, що ознайомившись із справою Ф. Савченка переконався у правильному застосованні вироку, щодо нього, а тому нема ніяких підстав вживати заходи з метою його звільнення чи пом'якшення становища ув'язненого. Відповідь ця була формальною відпискою, оскільки за лічені дні між отриманням листа й відповіддю на нього навряд чи можна було ґрунтовно ознайомитися зі справою Ф. Савченка [3, с. 165–166].

К. Студинського дуже вразило самогубство народного комісара освіти УСРР М. Скрипника та голодомор в Наддніпрянщині. У липні 1933 р. він писав Я. Гординському: "Події на Україні мене приголомшили. Мусить там бути дуже важко, коли ідейний Скрипник наложив на себе руку, нехай би тільки його смерть окупила зміну режиму на Україні... Я бачу, московські більшовики пішли приступом на Україну та своєю безцеремонною нахабністю перевисчили в десятеро царську владу, за якої бодай нарід не гинув з голоду..." [14, арк. 42].

Після подій 1932–1933 рр., в УСРР західноукраїнські вчені, в тому числі і К. Студинський, на знак протесту проти більшовицького терору і голодомору, що забрав мільйони людських життів, відмовилися від своїх академічних зарплат [15, с. 254]. Цей вчинок безумовно диктувався глибоким патріотизмом і співчуттям до наддніпрянців. У вересні 1933 р. апарат культурпроповідділу ЦК КП(б)У підготував проект постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У "Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук". Щодо львівських членів ВУАН у документі пропонувало-

ся позбавити звання академіків М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського, В. Щурата. 22 вересня 1933 р. проект цієї постанови розглянуло і схвалило Політбюро ЦК КП(б)У [3, с. 169].

4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. Богомольця, а також членів Президії, академіків О. Палладіна й О. Гольдмана та вченого секретаря президії І. Адамовича і кількох запрошених "представників", розглядалося питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що академіки ВУАН М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський і В. Щурат "тісно зв'язались" з панівними класами Польщі, "продались польським поміщикам". Враховуючи таку обставину Президія ВУАН ухвалила виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського і В. Щурата як "ворогів трудящих мас України" [3, с. 169–170].

Наприкінці 1933 р., після виключення галицьких науковців з ВУАН, у пресі УСРР було вміщено статтю, у якій зводився наклеп на К. Студинського. Він називався вченим у лапках, науковцем "од дворушництва", "ундівським лазутчиком", "наймитом польського імперіалізму". До цього додавався закид за публікацію у 1927 р. матеріалів про подорож до УСРР, де, зокрема, містилися такі рядки: "Два секретарі нар[одного] комісара освіти Ерстенюк і Бадан – галичане. Хоча не знайомі раніше, вітаємося як браття". Оскільки останні на той час були репресовані, це давало "підстави" залучити й К. Студинського до уявної "контрреволюційної шпигунської організації". Отже, якщо статті К. Студинського про перебування в радянській Україні в 1927 р. викликали роздратування у некомуністичних національних колах Західної України, котрі вважали їх "глюоріфікацією більшовицького режиму", то пильне око харківського газетяра в 1933 р., вишукувало у тих самих публікаціях "контрреволюцію" і бачило в них емісара закордонних "центрів", який налагоджував зв'язки з місцевими "шкідниками" [3, с. 171–172]. А в московських "Известиях Центрального Исполнительного Комитета" від 26 березня 1935 р., М. Бухарін взагалі називав К. Студинського "шпигуном польської дефензиви". Пізніше вченого назвали й "фашистом".

Отже, впродовж 1932–1933 рр. К. Студинський опиняється в ізоляції. Це стало наслідком поразки його соборницької діяльності з виразною орієнтацією на підтримку уряду радянської України. Засуджуючи терор і переслідування, К. Студинський вимушений був публічно дистанціюватися від підтримки більшовиків. Однак, ідея соборності України в його свідомості залишалася непорушною.

Після цього К. Студинський повністю усунувся від громадського життя. На додачу до цього, польський уряд позбавив його пенсії. Обґрунтування таких дій міжурядовою австрійсько-польською угодою про невиплату пенсій тим колишнім підданам Австро-Угорської імперії, хто не склав присяги на вірність Польщі, видаються малопереконливими. Сам К. Студинський вважав, що його позбавили платні за статті у "Ділі", "Раді", "Новому часі" про радянську Україну, її культурне життя [16, арк. 7]. У цей час він жив з невеликого прибутку від будинку, що ще за австрійської влади придбав для дружини. У нього залишалася два шляхи: "руку на вулиці простягати або йти на службу до Києва, а звітам на Соловки як контрреволюціонера" [17, арк. 7].

У 1935 р. він писав своїм друзям: "Я по давньому не бачуся з ніким. Бувають дні, що з хати не виходжу" [18, с. 96]. Друга половина 1930-х років – це час, повністю відданий творчій праці. К. Студинський спокійно ставить до звинувачень у радянофільстві: "Я вже стільки пасквілів перечитав на себе в житті, що вони перестали на мене робити враження" – писав він до Я. Гординського 3 серпня 1937 р.

Позиція К. Студинського яскраво проявляється у полеміці з державником-гетьманцем й політичним емігрантом Д. Дорошенком. Так, наприклад, 21 жовтня 1935 р. Д. Дорошенко з Праги кинув К. Студинському докір: "Ви знали, що робили, коли в 1926–30 роках стали на шлях оборони й глюоріфікації большевицького режиму на Україні. Всього того, що Ви тоді писали, Ви по сей день публічно не відкликали [...]. Чи Ви думаєте, що в людей така коротка пам'ять? [...]. Невже Ви думаєте, що все це ми можемо так легко забути?" [7, с. 649].

У відповіді К. Студинського від 8 листопада 1935 р. йшлося: "Рівно 50 літ (бо від 1885 року) стою на становищі єднання з Україною. Як активний діяч, переводив я ці зв'язки, коли вперше поїхав на Україну (1887 р.), коли працював науково в Києві (1894–1895), коли приїздив на національні свята, відслонення пам. Котляревського (1903), ювілей Лисенка (1904), Нечуя-Левицького (поч. 1905), Михайла Грушевського (1926) та коли їздив на засідання Ака-

демії (1926–1927). Відкликувати не маю що і ніколи нічого не відкличу – бо я писав правду, а оповідав тільки те, що бачив власними очима (роботу в Академії, спец. акад. Грушевського, працю в мистецтві малярському, кіновому, науку в школі і т. п.)... Я надто шаную свої 50-літні зв'язки з Україною, щоб я їх зневажав яким-небудь відкликом" [19, с. 3].

Заперечуючи аргументи свого опонента, Д. Дорошенко у листі від 16 листопада 1935 р. переконливо обґрунтовував власне негативне ставлення до будь-якої співпраці з більшовицьким урядом УСРР як окупаційною, нелегітимною владою у Наддніпрянській Україні, вже з самого початку виразно окресливши засадничу відмінність своєї позиції від позиції колишнього голови НТШ: "Головна між нами різниця є та, що Ви приймаєте большевиків як свого роду "законну владу" на Україні, і при тім – українську; а я вважаю її за чужу, ворожу, окупантську. Адже з Вашого погляду приятні стосунки з Скрипником і К^о є річ корисна для української справи, а з мого – шкідлива, бо [...] приятні стосунки з ворогом, запобігання його ласки, це річі дуже шкідливі, бо скріплюють ворога, дають йому моральну підтримку" [7, с. 650].

Таким чином, оцінюючи діяльність К. Студинського, не можна залишати поза увагою тогочасний суспільний контекст. Адже створення УСРР, політика українізації – це були тоді реальні позитивні кроки, що відповідали поглядам академіка. І сприймав він ці події в розвитку, що значно ускладнювало їх розуміння вченим. У цьому сенсі підтримка більшовиків була логічною. Ці відносини впродовж 1924–1939 рр. склалися по-різному – від тісної співпраці до взаємних звинувачень. За цей час академік зрозумів характер цієї влади, її інтереси, які не були толерантними до української справи.

Однак альтернативи більшовикам у справі об'єднання українських земель не було, тому, попри образи, К. Студинський у 1939 р. стає активним учасником приєднання Західної України до УСРР, намагаючись якомога повніше використати нову владу у вирішенні нагальних суспільних потреб.

Зрозуміло, що така орієнтація К. Студинського ні галицькою інтелігенцією, ні активними учасниками націоналістичного підпілля не сприймалася. На академіка тиснули з усіх боків – через газети, судові справи, побиття тощо. Невипадково активна політична діяльність К. Студинського не мала перспектив у Галичині. Натомість високий академічний статус сприяв громадській роботі: участі в матеріальній підтримці населенню, боротьбі за освітні програми, а також науковій.

Список використаних джерел

1. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
2. Годун Н. Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926–1936 рр.): функції і завдання головного цензора // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 15. – С. 155–167.
3. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34. – 167 арк.
5. Ювілей акад. Студинського // Діло. – Ч. 271 (11.522). – 6 грудня 1928.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 228. – 131 арк.
7. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
8. Українська наука в УСРР // Нова Зоря. – 18 травня 1930. – С. 6.
9. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): Дис.д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 1994. – 353 л.
10. Явище публичного згіршення. З приводу зневаження проф. Кирила Студинського // Діло. – Ч. 77 (12.443). – 6 квітня 1930.
11. З Наукового Тов. ім. Шевченка. Заява виділу // Діло. – Ч. 66 (12.432). – 25 березня 1930.
12. Кедрин І. Призабутий епізод // Альманах Українського народного Союзу на рік 1973 – Нью-Йорк, 1973. – С. 195–201.
13. Новий час. – 1932. – Ч. 81. – С. 1.
14. ЦДАУ у Львові. – Ф. 384. – Оп. 1. – Спр. 52. – 59 арк.
15. Грицак Я. Наукове товариство ім. Т.Шевченка // Львів. Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 249–254.
16. ЦДАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – 96 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 267. – 41 арк.
18. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність

академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97. 19. Єдлінська У. Учений великих заслуг і доброго серця // Свобода. – 1993. – 2 жовт. – С. 4. 20. ЦДАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 16. 21. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

Andriy Klish

RADYANOFIL VIEWS BY K. STUDYNSKY

The article analyzed the evolution of views K. Studynsky for Soviet power during the 20–30's the twentieth century.

УДК 94 (477) – 058.232.6 “1941/1944”

Оксана Яшан

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ)

У статті досліджено повсякденне життя селян Центрального регіону України в умовах військового побуту під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр.

Повсякденне життя цивільного населення під час окупації 1941–1944 рр. становить значний науковий інтерес, адже з розвитком історичної науки виникає потреба освоювати все нові й нові підходи, у тому числі й ті, що довгі роки були по суті забороненими або перебували на маргінесах історичних пошуків. З-поміж інших можна виокремити і ті “сегменти” минулого, що орієнтуються на вивчення найдрібніших деталей і фрагментів буття людини, її повсякденного життя, яке складається з таких складових, як робота, дозвілля, духовна та побутова сфера тощо. У мирний час життя відбувається за налагодженою схемою, але змушене частково змінюватися в екстремальній ситуації. Такою ситуацією для населення України стала німецько-фашистська окупація, що внесла свої корективи у повсякденне життя.

Спогади сучасників дають можливість через відображення деталей побуту та реалій повсякденності показати спосіб життя українського суспільства в умовах війни.

Зазначимо, що повсякденне життя селянства знаходилося під суворим контролем з боку окупаційної влади. Так, місцева влада зобов'язувалася скласти два списки мешканців. До першого з них, за наявності документів, що засвідчують особу, вносилися прізвища осіб, які прибули до населеного пункту після початку війни (біженці, тимчасові робітники). До другого – прізвища постійних мешканців, за умови відсутності щодо них будь-яких підозр. Населення, що потрапило до цих списків, отримувало посвідчення особи терміном на три місяці, яке можна було продовжувати, але лише в тому пункті, де воно видавалися [1, арк. 8–10].

Однак, навіть наявність таких документів не давала селянам права переїжджати з місця на місце, або просто виїжджати за межі свого села у власних справах. Згаданими посвідченнями селяни фактично були прикріплені до свого місця проживання. За недозволені поїздки, в якості покарання, у селян відбирали коней, худобу, продукти. Цікаво, що згідно з розпорядженнями німецьких сільськогосподарських керівників, старости, які видали довідки для поїздки за межі округи, також притягалися до відповідальності [2, с. арк. 11]. Відповідно до даних оперативної групи НКВС УРСР від 30 вересня 1942 р., паспортний режим і пропускна си-

стема на території, окупованій румунами, була значно слабшою, ніж на території України, підконтрольній німецькій адміністрації [3, арк. 29].

Без дозволу місцевої окупаційної влади, на території, що знаходилась під владою німців, також заборонялося приймати гостей [1, арк. 10]. Натомість на території, окупованій румунами, селяни могли залишати гостей на ніч без отримання дозволу на це від місцевої влади [3, арк. 29].

Згідно з наказами районних управ та жандармських постів у населених пунктах було встановлено комендантську годину – з 21⁰⁰ до 4⁰⁰, обов'язкову для виконання та, за твердженням " нової влади", "спрямовану для забезпечення спокою населення і гарантування його приватної власності". Ввечері та вночі проводилося також затемнення населених пунктів [4, арк. 114]. У розпорядчих документах зазначалося, що "особи, які порушуватимуть наказ, будуть затримані і каратимуться штрафом, або іншим стягненням, залежно від характеру порушення" [5, арк. 18].

Запроваджено було зміни й щодо режиму роботи адміністративних установ. Він визначався з 7⁰⁰ години ранку до 16³⁰, з обідньою перервою з 12⁰⁰ до 13⁰⁰ [4, арк. 287]. Проте, чи діяв цей режим на практиці, документально не засвідчено.

Для нагляду за належним виконанням робіт при сільських управах було створено структуру сотених та десятихатників. Новопризначені "посадовці" мали під наглядом відповідну кількість хат і стежили за виконанням планових завдань постачання продуктів харчування для німецької армії [6, арк. 6]. Для виконання планів постачання залучалися навіть незрячі з товариства сліпих, які виготовляли мотузки для потреб армії [7, арк. 8].

За будь-які недоліки в роботі застосовувалися фізичні покарання. Так, у директивній вказівці рейхскомісара України (1943 р.) йшлося про потребу запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою. Непокірних селян після двох попереджень пропонувалося піддавати тілесному покаранню, наступного разу – висилати до трудових таборів [8, арк. 15]. Фізичні покарання застосовувалися також із метою попередження крадіжок. Є.О. Вдовиченко із с. Бужанки Лисянського району Черкаської області пригадує, що на селі була ферма з худобою, біля якої був великий баштан. Для того, аби не було випадків крадіжок, "німці поставили біля нього три шибениці і тих, кого піймали, вішали одразу. І не дивились, чи то доросла людина, чи дитина. У нас було два випадки повішання, і надалі люди просто боялись" [9]. В.О. Міщенко із с. Мар'янівки Гайсинського району Вінницької області пригадує, як німці повісили людину за те, що було поламано штахети біля двору, де вони жили. "Труп висів три дні на площі, щоб боялися люди" [10]. Фізичні покарання застосовувалися не тільки до дорослих, страждали й діти [11].

Окрім наведених форм покарань, окупанти застосовували й інші. Наприклад, у деяких громадських господарствах передусім визначалася група заручників, яка мала бути страчена в разі "невиправданя сподівань" окупаційної влади результатами роботи селян. Також, незважаючи на те, що на початку окупації німці проводили досить лояльну політику щодо церков, мали місце випадки закриття церков, аби селян "нічого не відволікало від роботи" [12].

Узагалі в повсякденному житті українського селянина церква традиційно займала важливе місце. Проте в 1930-х рр. більшовицька влада практично знищила інститут церкви і в Україні збереглося лише 3 % дореволюційних парафій. У Вінницькій, Кіровоградській областях, наприклад, були закриті всі православні церкви, одна діяла у Полтавській області [13, с. 52; 14, с. 106]. Незважаючи на сильний тиск, більшовицький режим так і не зміг досягти своєї мети – значна частина населення залишалася віруючою. З приходом німців, релігійна ситуація помітно змінилася. Окупаційна влада здійснювала гнучку церковну політику, активно використовуючи її для своєї пропаганди. У містах і селах відкривалися церкви, відновлювалося церковне життя [15, арк. 31]. У селах, де не було церковних споруд, "дітей хрестив батюшка вдома" [16]. Храм відвідувало не тільки місцеве населення, а й німці [17]. Окрім обряду хрещення, "брали шлюб у церкві" [10]. Святкували на селі великі релігійні свята – Великдень, Різдво, "... бо з віри ніхто не виходив" [18]. Віра допомагала людям вижити в тих складних умовах. Т.Х. Кузик, уродженка с. Головкивка Чигиринського району Черкаської області, пригадує, що в селі розповідали "...нібито приснилось одній жінці Божа Матір, яка прикривала собою село. Ось тому жодна бомба не впала на Головкивку" [19].

Однією з нагальних необхідностей під час окупації стала відсутність одягу і взуття, які в цей період стали значною цінністю. Ціна на одяг була непомірною, тому він здебільшого був кустарного виробництва або доношували те, що було придбано ще до війни. "Я пам'ятаю свої спідниці з мішковини, та як з сестрою мінялися курточками й ходили в них по черзі", – згадує З.Т. Буценко із с. Лебедина Шполянського району Черкаської області [20]. Мішковину фарбували бузиною, іржею, полотно намочували у цибулинні [19; 21]. Повсякденним одягом були "свита, кожух, вишита сорочка", "сачки, юнки, попони на шинелі" [11; 22].

Плаття, спідниці, сорочки шили також із парашутів, тканина яких цінувалася, оскільки була приємною на дотик, а після фарбування, мала ще й гарний колір. "А брали ми ці парашути, навіть крали, – згадував Є.О. Вдовиченко, – в самих німців. Вночі, самолёти скидали в село допомогу своїм же німцям. А люди побачать що лежить щось, та й туди. Забрали парашут та й гайда звідти. Це страшно було робити, адже якщо побачать тебе, зразу розстріляють" [9]. Є.О. Вдовиченко з гордістю пригадував, що у неї було аж три парашути [9].

Окрім парашутів, для пошиття спідниць, піджаків, штанів використовували також німецькі брезентові палатки [23]. В.О. Резнер пригадував, як з украденої ним німецької плащ-палатки мати пошила йому штани і сорочку [24]. Непоодинокими бували випадки, коли одяг знімали з мертвих солдатів [25].

В умовах військового часу, коли всю шкіру було реквізовано на військові потреби, швидко зростали ціни на взуття. Для пошиття "взуванки" самотужки вичиняли шкіру, тому шкіряне взуття в ті часи було розкішшю [11]. "У нас із братами були одні чоботи на всіх. Я в школу ходила у першу зміну, а брати в другу" – пригадував Ф.П. Гордієнко [16]. Коли не було взуття, то "обмотували ноги ганчір'ям, так і ходили" [19].

Але не тільки проблеми побутового характеру турбували тогочасних селян, адже існувала постійна загроза їхньому життю, життю близьких людей. У спогадах очевидців зустрічаємо інформацію про випадки ґвалтування молодих жінок німцями [26]. Саме тому дівчата для того, щоб не привертати до себе уваги, обмазували обличчя багном, сажею, намагалися виглядати старшими і непривабливими [27; 28].

Що стосується дозвілля населення, то, зокрема юнаки й дівчата не втрачали бажання до розваг, до традиційного проведення дозвілля, часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в якійсь хаті, молоді люди, якщо такі були на селі, спілкувалися, жартували, розповідали анекдоти, співали [17]. Якщо була можливість дістати інструменти, не обходилися й без музики. На вечорницях грали троїсті музики, співали українських та російських пісень [16].

Гучні гуляння все ж таки на селі не відбувалися, через страх бути пійманими і відправленими до Німеччини [29].

Німці інколи брали участь у організованих сільською молоддю вечорницях, катаннях на санчатах, святах [30, арк. 92]. "Коли було одне весілля – пригадував В.Д. Синегуб, – гуляв один німець. Він дав свій одяг, і Дунька Крес переодяглася в цей одяг і "грала" німця" [31]. Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до дівчат, проводжали їх до домівок [17]. Мали місце і більш інтимні стосунки, були випадки вагітності жінок від німецьких солдат, навіть поодинокі факти одруження німецьких солдатів з українськими дівчатами [32; 33].

Таким чином, у повсякденне життя населення Центрального регіону України війна принесла незчисленну кількість смертей, знущань, страждань, епідемій та ін. Розв'язавши загартницьку війну, нацисти вели її не лише проти діючої армії СРСР, а й проти беззахисного мирного населення, позбавивши його засобів для нормального існування. Зараховане до расово неповноцінних, українство було приречене більшою частиною на винищення, меншою – на слугування німецьким колонізаторам. Водночас варто зауважити, що незважаючи на труднощі того періоду, життя людей не припинилося, продовжували народжуватися діти, зустрічатися парубки з дівчатами, в неділю люди ходили до церкви, відзначали свята тощо.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33.
2. Державний архів Київської області у м. Києві. – Ф. Р – 2227. – Оп. 1. – Спр. 2.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124.
4. Державний архів Черкаської області у м. Черкаси (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр.2.
5. ДАЧО. – Ф. Р-1352. – Оп. 1. – Спр.1.
6. ДАЧО. – Ф. Р-58. – Оп. 1. – Спр.1.
7. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 5.

8. Центральний державний архів вищих органів влади України у м. Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262. 9. Спогади Вдовиченко Є.О. (с. Бужанка Лисянського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 10. Спогади Міщенко В.О. (с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007. 11. Спогади Сороки А.О. (с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 12. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 240. 13. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: Людський вимір: дис. ... канд. іст.наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. 14. Реверук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Реверук. – Полтава, 2004. – 288 с. 15. ДАЧО. – Ф. Р-60 – Оп. 1 – Спр. 1. 16. Спогади Гордієнко Ф.П. (с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області) – Рукопис, 2008. 17. Спогади Тимченко Р.А. (с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007. 18. Спогади Косової Є.Ф. (с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2007. 19. Спогади Кузик Т.Х. (с. Головкивка Чигиринського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 20. Спогади Буценко З.Т. (с. Лебедин Шполянського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 21. Спогади Сокур І.А. (с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 22. Спогади Юрченко Л.Д. (с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 23. Спогади Федченко П.І. (хутір Червона Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 24. Спогади Резнера В.О. (с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 25. Спогади Джуса П.Ф. (с. Шаропіль Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 26. Спогади Свінцицької Г.К. (с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 27. Спогади Трегуб Т.Д. (с. Стара Осота Олександрійського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007. 28. Спогади Розгон П.С і Разгон Г.М. (с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. 29. Спогади Квашука С. С. (м. Монастирище Черкаської області) – Рукопис, 2007. 30. ЦДАГО України. – Ф. – 166. – Оп. 2. – Спр. 4. 31. Спогади Синегуб В.Д. (с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2007. 32. Спогади Кривенко Л.Г. (с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області) – Рукопис, 2008. 33. Спогади Довган В.Я. (с. Троянка Голованіського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007.

Oksana Yashan

EVERYDAY LIFE OF PEASANTS DURING OCCUPATION 1941–1944 (ON MATERIALS OF CENTRAL REGION OF UKRAINE)

The article is about in the Central Ukrainian territory of peasants' daily life in the hard conditions of military life during the fascist occupation in 1941–1944.

УДК 94 (477)

Олександр Перехрест

ВІДРОДЖЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1943–1945 РР.: ЗДОБУТКИ ТА НЕ ВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджено відродження технічної бази сільського господарства України у 1943–1945 рр., охарактеризовано основні здобутки та не вирішені проблеми.

Дослідження цього питання є важливим завданням у справі об'єктивного відтворення історії українського села. У публікації автор, спираючись на попередній доробок радянських та вітчизняних істориків [1], критично переосмислюючи раніше оприлюднені джерельні дані та

залучаючи нові документальні матеріали, робить спробу подолати застарілі стереотипи у висвітленні названого питання й розглянути комплекс факторів, які зумовили не лише позитивні результати, а й негативно позначилися на процесі відродження технічної бази сільськогосподарства України в 1943 – 1945 рр.

За роки війни та окупації технічній базі сільськогосподарства республіки було завдано нищівного удару. У 1941 р. в сільському господарстві УРСР працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів [2, с. 227] і понад 200 тис. інших складних сільськогосподарських машин [3, с. 11], які знаходилися на балансі МТС, радгоспів та інших господарств промислових та господарських галузей, котрі в системі Наркомзему УРСР обслуговували потреби сільськогосподарства. До евакуації на території республіки вдалося підняти тільки 50 тисяч тракторів МТС, а вивести за межі України – лише 20 302 [4, с. 287–288]. Радгоспних тракторів за межі України було евакуйовано 3182 [3, с. 62]. На жаль, більша частина українських тракторів улітку 1942 р. у ході подальшої евакуації з сусідніх областей РРФСР була перехоплена наступаючими німецькими військами біля переправ через річку Дон. Це сталося також з більшою частиною тракторів, залишених у 1941 р. на неокупованій території УРСР і реєвакуйованих туди навесні 1942 р. з РРФСР (всього на 12 липня 1942 р. там нараховувалося 7998 тракторів) [3, с. 65]. Підсумкові результати евакуації сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів, були маловтішними. За результатами обліку на 1 листопада 1942 р. в областях РРФСР числився 3321 трактор МТС УРСР [4, с. 288]. Таким чином, на окупованій ворогом території республіки залишилася велика кількість сільськогосподарської техніки.

Окупаційному режиму ціною великих зусиль вдалося зібрати, відремонтувати та запустити в роботу чималу кількість тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, відновити роботу частини МТС, опорні пункти і бази яких обслуговували землю "общинних господарств". Ця техніка майже повністю була безповоротно втрачена під час відступу окупантів з території України, коли за вказівками керівників рейху цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до Німеччини все, що являло хоч якусь цінність. Те, що не можна було вивезти – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобілі та багато тисяч інших сільськогосподарських машин і реманенту [3, с. 178; 5, с. 187; 6, с. 104]. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної збруї [4, с. 274; 7, арк. 36–37].

Румунські загарбники також вивезли до Румунії 1741 трактор, 4860 різних сільськогосподарських машин, 1134 комбайни і локомотива [8, с. 228]. За офіційними даними уряду І. Антонеску, до початку 1943 р. більшість тракторного парку Румунії були машини з України. У Румунії опинилось також майно 19 МТС, 30 майстерень з ремонту тракторів і сільськогосподарської техніки, велика кількість колгоспного реманенту [5, с. 188].

За період від початку війни до визволення території України від окупантів було повністю зруйновано базу для ремонту складної сільськогосподарської техніки, знищено майстерні поточного ремонту, які в довоєнний період діяли в кожній МТС, 22 ремонтних заводи та 102 машинно-тракторних майстерні капітального ремонту [9, арк. 172], безповоротно втрачено більшу частину їхнього парку верстатів, енергетичного та іншого обладнання.

Тому, насамперед від відновлення технічної бази залежало відродження всіх галузей сільськогосподарства. У зв'язку з цим першочергового значення набувала відбудова МТС, мотороремонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. Упродовж 1943–1945 рр. були реалізовані широкомасштабні заходи по відбудові та введенню в експлуатацію МТС, здійсненню реєвакуації із східних районів СРСР вивезеної туди на початку війни техніки українських МТС і радгоспів, устаткування ремзаводів та МТМ, завезенню виділених Україні тракторів та іншої сільськогосподарської техніки із фондів союзних наркоматів, підготовці кадрів механізаторів та ін.

Звичайно не всі намічені заходи через об'єктивні причини та нерозпорядливість владних і господарських органів були реалізовані в повному обсязі та своєчасно, що нерідко призвело до негативних наслідків, зокрема на першому етапі відбудови в 1943 р.

Показовою у цьому плані була ситуація, пов'язана з надходженням у звільнені на початку 1943 р. райони України сільськогосподарської техніки в порядку реевакуації та спеціальних поставок. Згідно з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 січня 1943 р. "Про заходи по відбудові МТС і колгоспів у районах, що звільнюються від німецько-фашистських окупантів" передбачалося ще до початку весняних польових робіт повернути Ворошиловградській і Харківській областям евакуйовані звідти трактори та інші сільськогосподарські машини і поставити їм значну кількість нової техніки [1, с. 458]. Однак реевакуація техніки в 1943 р. у визволених районах України фактично здійснювалася вже після закінчення весняних польових робіт і вона могла бути використана вже тільки під час збирання урожаю та осінніх польових робіт. А щодо поставок нової техніки, то в 1943 р. всі МТС СРСР одержали лише 500 нових тракторів [1, с. 74], і з них МТС звільнених районів України протягом першого півріччя одержали лише 67 тракторів, а також 500 моторів для комбайнів, 450 кінних сінокосарок, 197 жаток-самоскидок тощо [10, с. 66].

Факти недотримання організаціями, що займалися реевакуацією техніки у визволених районах, визначених урядовими рішеннями обсягів і термінів їхніх поставок, мали місце й у наступні періоди. Так, згідно з рішеннями Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня та 7 листопада 1943 р. зі східних районів СРСР в Україну повинні були надійти 4366 тракторів, але станом на 5 лютого 1944 р. поступило лише 2634 трактори. При цьому 845 тракторів навіть не відвантажили [9, арк. 25]. Бували випадки коли техніку не повертали колишнім власникам. Зокрема, упродовж тривалого часу при допомозі Сумського обкому партії та ЦК КП(б) У намагалися вирішити питання про повернення з Саратовської області евакуйованих туди 43 тракторів – Лебединська МТС, 58 тракторів – Маловорожб'янівська МТС, 38 тракторів – Михайлівська МТС, 38 тракторів – Синівська МТС та 31 трактор – Банічеська МТС, а з Ростовської області 71 трактор Охтирська МТС [11, арк. 26]. Траплялися випадки, коли техніка поступала розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла. Та попри всі труднощі поставки реевакуйованої техніки щомісяця збільшувалися й це мало важливе значення для відродження технічної бази сільського господарства.

Велика кількість техніки у визволених районах України надійшла також у порядку допомоги. До весни 1944 р. МТС України одержали від союзних республік близько 7 тис. тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металорізальних верстатів, комбайни та автомобілі. Тільки такі області РРФСР, як Куйбишевська, Чкаловська, Саратовська й Удмуртська АРСР направили Україні 750 тракторів і 350 тракторних плугів [12, с. 481]. Загалом за 1944 р. для МТС і радгоспів України було завезено 8,8 тис. тракторів, 895 комбайнів, 2,5 тис. тракторних плугів, 1193 автомашини й ще багато інших сільськогосподарських машин і знарядь [13, с. 335]. А всього за роки війни Україна одержала із республік СРСР 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і тисячу комбайнів [14, с. 314].

Разом з технікою, що поступила в МТС і радгоспи в ході реевакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства була техніка, передана військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів біля 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, відбитих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської області одержали 560 вантажних автомашин від частин 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської області – 151 автомашину від частин 4-го Українського фронту [14, с. 314]. Загалом у першому півріччі 1944 р. у районах розташування 3-го Українського фронту трудівникам села було передано 1276 автомашин, 315 тракторів, 59 комбайнів та чимало іншої сільськогосподарської техніки, 5 вагонів запасних частин до неї. За рішенням командування військові частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передавали МТС і радгоспам звільнених районів всі колісні трактори та запасні частини до них [15, с. 112–113].

Однак основним джерелом для масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомашин та інші сільськогосподарські машини. Та у перші післяокупаційні місяці ремонт цієї техніки відбувався невисокими темпами через слабкість ремонтної бази. До червня 1943 р. не було і централізованих поставок запасних

частин, ремонтних матеріалів та інструментів, тому ремонт тракторів проводився виключно за рахунок використання внутрішніх ресурсів [16, с. 334]. Для поліпшення стану справ з ремонтом сільськогосподарської техніки, важливе практичне спрямування мала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23 березня 1943 р. "Про підготовку до весняної сівби 1943 р. по колгоспах і радгоспах районів УРСР, звільнених від німецько-фашистських окупантів", якою до 1 квітня 1943 р. передбачалося здійснити заходи з укомплектування та відновлення роботи ремонтних заводів, МТМ, майстерень МТС і радгоспів, виготовленню і реставрації запасних частин, закінченню ремонту техніки та інвентаря, організації збирання запасних частин та ремонтних матеріалів. Цим же документом для виконання завдань, поставлених у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 р. "Про підготовку тракторів, комбайнів і сільськогосподарських машин МТС до польових робіт 1943 р.", облвиконкоми та обкоми КП(б)У зобов'язувались організувати з робітників промислових підприємств ремонтні бригади в складі кваліфікованих слюсарів, ковалів, токарів, електрозварювальників і направити їх на чолі з бригадиром-інженером або техніком в МТС, в яких не вистачає кваліфікованих спеціалістів для закінчення ремонту тракторів. Наркомземсправ, Наркомрадгоспів, облвиконкоми та обкоми КП(б)У, директори МТС і радгоспів зобов'язувались до 1 квітня 1943 р. закінчити підготовку трактористів у кількості, необхідній для забезпечення двозмінної роботи [17, арк. 46, 48]. У районах була розгорнута відповідна робота з виконання вказаних постанов. Було зроблено чимало, але реалізувати намічені заходи повністю не вдалося.

Результативною виявилася проведена у визволених районах республіки в 1943–1944 рр. компанія зі збору поламаних тракторів, запчастин до них та іншої сільськогосподарської техніки, які залишалися на полях, на садибах колгоспів, радгоспів та МТС, уздовж доріг, починаючи ще з доокупаційного періоду й після відступу загарбників. Здебільшого цю роботу проводили спеціально організовані комсомольсько-молодіжні бригади під час численних місячників, декадників, суботників, недільників. Наприклад, у Ворошиловградській області в період підготовки до весняної сівби 1943 р. цією справою займалися понад 200 комсомольсько-молодіжних бригад, силами яких було зібрано понад 20 тис. запчастин. У Дніпропетровській області з початку визволення і до кінця 1943 р. було проведено 21 комсомольсько-молодіжний недільник зі збору запчастин та реманенту. У комсомольсько-молодіжному місячнику, що проходив у Сталінській області 1 грудня 1943 р. – 1 січня 1944 р. взяло участь понад 1 тис. комсомольсько-молодіжних бригад, зусиллями яких було зібрано 50 тис. запчастин та інструментів. А під час підготовки до весняної посівної кампанії 1944 р. на визволеній території республіки було зібрано 236 тис. запасних частин до сільськогосподарської техніки та реманенту; на ремонті тракторного парку працювали 3 тис. молодіжних бригад [18–20].

Для успішного проведення ремонту сільськогосподарської техніки важливе значення мало налагодження постачання запасних частин із тилкових районів СРСР та відновлення їх виробництва на відбудованих заводах республіки. Від серпня 1943 р. до лютого 1944 р. Україна одержала запасних частин до тракторів та інших сільськогосподарських машин на суму 6,8 млн крб. [21, с. 481]. У другій половині 1944 р. приступили до випуску запасних частин київський завод ім. Лепсе, одеський завод ім. Жовтневої революції та інші машинобудівні заводи республіки [22, с. 72] союзного та республіканського підпорядкування. Масове виробництво запасних частин було організовано також на відбудованих підприємствах місцевої промисловості: уже в 1944 р. їх було виготовлено на суму 2052,8 тис. крб., а в 1945 р. на суму 3790,8 тис. крб. В основному на підприємствах місцевої промисловості було зосереджено виробництво возів і ходів до них (у 1944 р. їх було виготовлено 10,9 тис. шт., у 1945 р. – 18,9 тис. шт.), упряжі та іншого обладнання для гужового транспорту. На підприємствах галузі здійснювалося також масове виробництво сільськогосподарського інвентарю [23, с. 363; 25, с. 296]. У другій половині 1944 р. в Україні було відновлено виробництво сільськогосподарської техніки: харківський завод "Серп і молот" випустив перші молотарки "МК – 1100", а ХТЗ – трактори [21, с. 482; 22, с. 72]. Налагодження централізованого постачання та виробництва запасних частин на підприємствах республіки сприяло більш швидкому розгортанню ремонту сільськогосподарської техніки.

За порівняно короткий строк сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей біля 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин [21, с. 481].

До ремонту сільськогосподарських машин та інвентарю залучалися також червоноармійці. Навесні 1943 р. у Зміївському районі Харківської області воїни Південно-Західного фронту відремонтували 8 тракторів, 16 комбайнів, 11 молотарок, 24 лоборгійки, восени того ж року – 13 тракторів, 19 комбайнів, 14 молотарок та іншу техніку. Солдати та офіцери 40-ї армії І Українського фронту з розрізнених вузлів та агрегатів зібрали і передали Драбівському району Полтавської області 20 тракторів і 40 комбайнів. Воїни 236-ї ремонтної тракторної бази 3-го Українського фронту відбудували та налагодили роботу Привільнянської МТС Дніпропетровської області [15, с. 108].

Ще в більших розмірах практикувалося залучення червоноармійців до ремонту техніки, інвентарю та спорудження будівель ремонтних майстерень у 1944 р. Солдати та офіцери І Українського фронту лише під час проведення весняної сівби відремонтували 80 тракторів, 256 сівалок, 425 плугів, 113 борін, 316 возів та іншу сільськогосподарську техніку і дрібний інвентар. У Тернопільській області ремонт техніки в МТС і радгоспах проводили 20 бригад військовослужбовців. Пересувні ремонтні загони з 4-го Українського фронту ремонтували техніку в ряді районів Миколаївської та Запорізької областей, 1-го Білоруського фронту – у Чернігівській області.

До ремонтних робіт в МТС, радгоспах та колгоспах залучалися видужуючі та легкопоранені воїни. Навесні 1944 р. в евакопункті І Українського фронту було сформовано ремонтну бригаду з 300 колишніх трактористів, механіків, ковалів, токарів, теслярів та інших спеціалістів, що працювала в Броварському, Димерському, Бородянському та Іванівському районах Київської області. Під час підготовки та проведення весняної сівби у Фастівському районі сільськогосподарський інвентар ремонтувало 50 видужуючих бійців з 2688-го госпіталю, у Києво-Святошинському – 18 бійців з 3375-го госпіталю. У Дніпропетровській області видужуючих солдатів та офіцерів-спеціалістів госпіталі посилали у розпорядження свої колгоспшефів. Так, у Волоській сільраді група у складі ремонтників та інших спеціалістів відпрацювала 500 робочих днів. У П'ятихатському районі колгоспникам допомогала бригада воїнів з колишніх спеціалістів сільського господарства, а в приміському Дніпропетровському районі – бригада механіків [15, с. 114–115].

У результаті проведеної центральними та місцевими органами влади значної організаційної та господарської роботи, допомоги інших республік СРСР та червоноармійських частин, за активної участі тисяч сільських трудівників уже до жовтня 1943 р. у визволених лівобережних областях України відновили роботу більшість МТС (440 МТС із 484, що були там до окупації), але їхній тракторний парк був майже у три рази, а комбайновий – більше ніж у п'ять разів менший, ніж до війни. Хоча МТС значно полегшили колгоспам звільнених районів виконання сільгоспробіт, все ж навіть там, де їхнє відновлення відбувалося швидко, вони в кращому випадку могли виконати лише до 40 % основних польових робіт [25, с. 256].

До кінця 1943 р. відновили діяльність усі 496 МТС, які працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40 % наявних тракторів у 1941 р. [1, с. 463–464]. А на кінець 1944 р. в Україні вже функціонували 1223 МТС, з них у східних областях – 1010, у західних областях – 213 (нагадаємо, що на початку 1941 р. кількість МТС відповідно складала 1220, 1011 і 209) [26, арк. 41 зв, 110]. Однак, відновлення довоєнної кількості МТС аж ніяк не означало, що технічна база сільського господарства була відновлена. Техніки було значно менше, ніж до війни, рівень механізації різко знизився. Ремонтна та обслуговуюча база технічного парку залишалася надзвичайно слабкою. Відновлені на кінець 1944 р. всі 22 ремонтних заводів та 79 (із 102 довоєнних) машинно-тракторні майстерні капітального ремонту [13, с. 334] ще не спроможні були виконувати в необхідному обсязі завдання по капітальному ремонту тракторів і двигунів через відсутність кількості верстатів, обладнання та недостатнє енергетичне забезпечення. У більшості МТС не було добре обладнаних ремонтних майстерень, ремонтні роботи здійснювалися переважно у погано пристосованих приміщеннях.

У сільському господарстві республіки станом на 1 січня 1945 р. уже нараховувалося біля 48 тис. тракторів, що в порівнянні з відповідним періодом 1941 р. становило 50,7 %; комбайнів – 14 932 або відповідно 48 %, вантажних автомобілів – 3575 або 7 %, а також тракторних плугів – 39 494 або 50 %, тракторних культиваторів – 27 825 або 43 %, тракторних сівалок (зернових) – 20 999 або 55 %, складних молотарок – 13 912 або 58 %, кінних плугів – 469 542 або

66%, кінних культиваторів – 140 644 – або 54 %, кінних сівалок 85 726 або 52 %, лобогрійок – 63 263 або 55 %, самоскидок – 22 389 або 38 %, сінокосарок 11 680 або 47 %. На 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51 200, що становило 57 % до їх кількості на 1 січня 1941 р. [26, арк. 111–114; 22, с. 78]. Однак, значна частина цієї техніки через несправність не використовувалася у виробничому процесі. Згідно офіційних даних у 1944 р. на колгоспних полях в Україні працювало лише 38 163 трактори, 6574 комбайни, 12 166 молотарок [13, с. 334].

Як видно із наведених показників село на кожному етапі відбудови в умовах війни вже мало певну матеріально-технічну базу, у відповідності з якою досягався той чи інший рівень механізації сільськогосподарських робіт. У 1943 р., особливо навесні, він ще був надзвичайно низьким. У міру наближення війни до закінчення і зростання спроможності держави більше виділяти коштів на відбудову села та розширювати виробництво сільськогосподарської техніки та запасних частин до неї, рівень механізації сільського господарства зростав. Так, хоча в цілому в 1945 р. він ще далеко не досягав рівня 1940 р., але набагато перевищував рівень 1944 р. Про ступінь механізації основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у процентах до загального обсягу робіт свідчать показники наведені у таблиці [27, с. 55; 22, с. 81].

Роки	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	81,8	96,0	52,4	56,0	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

Отже, МТС виконували, передусім, найбільш трудомісткі польові роботи – веснооранку, підняття парів, оранку на зяб. У 1944 р. МТС України виконали тракторних робіт, включаючи молотьбу 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку [28, с. 55; 22, с. 81]. Загальне виконання ними у складних умовах воєнного часу річного плану сільськогосподарських робіт становило 102 %. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16 %, обсяг тракторних робіт збільшився на 52 %, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7 % довоєнного обсягу. При цьому в загальному обсязі виконаних тракторних робіт понад 11400 тис. га або 57 % припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага всіх видів оранки в тракторних роботах становила 38 %) [28, с. 48–49]. Такого великого приросту тракторних робіт в 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-ти сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5 % довоєнного рівня [28, с. 48; 13, с. 219].

Значна робота проводилася також з підготовки механізаторів для сільського господарства. Відразу ж, як тільки почалося визволення районів УРСР, за вказівкою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР Наркомзем СРСР видав наказ про підготовку резерву трактористів, бригадирів тракторних бригад і механіків для потреб МТС в областях РРФСР та союзних республіках. Уже незабаром із Оренбурзької, Саратовської, Куйбишевської та інших областей в Україну було відправлено 1095 механізаторів [22, с. 80].

Широка підготовка і перепідготовка механізаторів та керівних кадрів МТС розгорнулася у визволених областях республіки. Згідно з прийнятою 9 грудня 1943 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про підготовку і перепідготовку трактористів, комбайнерів і бригадирів тракторних бригад для МТС України» планувалося, головним чином у зимовий період 1944 р., підготувати для МТС 30700 трактористів, 3730 комбайнерів, 4620 бригадирів тракторних бригад, 1610 шоферів, охопити перепідготовкою 5 тис. трактористів і 1000 комбайнерів; передбачалося створення 12 шкіл механізації для підготовки бригадирів, комбайнерів і шоферів [22, с. 80]. Однак планові завдання були перевиконані. Лише трактористів і комбайнерів упродовж 1944 р. було підготовлено й перепідготовлено біля 70 тис. осіб [28].

Загалом у зимовий період 1943–1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944–1945 рр. (по всій Україні) навчалися на спеціальних курсах за фахом тракториста 84 447, комбайнера – 6670 і бригадира тракторної бригади – 3357 колгоспників і робітників МТС [28, с. 69].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що незважаючи на надзвичайні труднощі об'єктивного характеру та упущення з боку владних та господарських органів у 1943–1945 рр. у республіці була здійснена значна робота по відродженню технічної бази сільського господарства. І хоча до повного її відновлення на довоєнному рівні було ще далеко, досягнуті результати дозволяли позитивно вирішувати широке коло проблем пов'язаних з відбудовою

та функціонуванням сільського господарства республіки як загалом, так і окремих його галузей, насамперед рільничої.

Список використаних джерел

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 Т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 2. – 512 с.; Т. 3. – 416 с.; История Украинской ССР. В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 8. – 636 с.; Історія народного господарства Української РСР. У 3 Т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 464 с.; Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.; Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 286 с.; Буцько М.О., Данилюк М.З. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни // Історія селянства Української РСР: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – С. 129–330; Буцько М.О., Лавринович М.І. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 168 с.; Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. – М.: Наука. – 1970. – 466 с.; Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Українське село в роки Другої світової війни. // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 267 – 330 та ін. 2. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1972. – С. 227. 3. Лаута С. П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – С. 136. 4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы в трёх томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. – С. 287–288. 5. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 187. 6. Київський процес: Документи і матеріали. / Упор. Л.М. Абраменко. – К., 1995. – С. 104. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 33. – Арк. 36–37. 8. Сборник сообщений Черезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Политиздат, 1946. – С. 228. 9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 172. 10. Буцько М.О., Лавринович М.І. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 168 с. 11. ЦДАГО України. – Спр. 33. – Арк. 26. 12. История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 481. 13. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Т. 3. – С. 335. 14. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 Т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 2. – 512 с. 15. Ткачова Л. І. Радянська армія – українському народові. – К., 1971. – С. 112–113. 16. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т. 2. – С. 334. 17. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 46, 48. 18. Молодь України. – 1944. – 19 березня. 19. Костенко В.С. Про роботу комсомольських організацій // Молодь України. – 1944. – 24 червня. 20. Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // Український історичний журнал. – 1978. – № 5. – С. 96–97. 21. История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 481. 22. Буцько М., Лавринович М. Вказ. праця. – С. 72. 23. Тітіка О.О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. / НАН України Інститут історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 363. 24. Тітіка О.О. Місцева промисловість України в 1943–1945 рр.: здобутки та проблеми відбудови // Україна соборна: Збірник наук. статей. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – Вип. 4. – Т. 2. – С. 296. 25. Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 256. 26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 41 зв., 110. 27. Старченко В.Ф. Підсумки 1945 р. і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР. – К., 1946. – С. 55. 28. Каневський О.П. Вказ. праця – С. 48. 29. Колгоспник України. – 1944. – 29 серпня.

Olexander Perehrest

RENAISSANCE TECHNICAL BASE OF AGRICULTURE OF UKRAINE IN 1943–1945 RR.: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS NOT RESOLVED

The article investigates the revival of the technical base of agriculture in Ukraine in 1943–1945 he described the main achievements and not resolved the problem.

УДК 37.014(477) "1943/1945"

Марія Бистра

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УРСР В 1943–1945 РР.: ЖИТТЯ ТА ПРАЦЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті на основі аналізу архівних матеріалів розкриваються питання умов життя і професійної діяльності науково-педагогічної кадрів вузів України в упродовж 1943–1945 рр. Визначено роль і місце цієї категорії інтелігенції у національно-культурних процесах і відбудові народного господарства республіки у зазначений період.

У житті будь-якого народу інтелігенція історично завжди була важливим чинником формування суспільної свідомості, специфіки спонукальних і поведінкових мотивів особистості і, в кінцевому підсумку, справляла суттєвий вплив на хід політичних подій. Роль інтелігенції як активного чинника життя суспільства зростає в період великих соціально-політичних зрушень, докорінних соціальних перетворень і, насамперед, екстремальних умов розвитку суспільства, з якими, безперечно, пов'язані трагічні події радянсько-німецької війни. Гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася в той час, повною мірою відбилася на житті і професійній діяльності української науково-педагогічної інтелігенції. Отже, всебічне вивчення ролі науково-педагогічної інтелігенції в умовах війни є передумовою відтворення цілісної картини культурного розвитку України, осмислення сутності суспільно-політичних і національно-культурних процесів в УРСР зазначеного періоду, основоположних принципів політики та ідеології СРСР. Без наукового аналізу ролі інтелігенції неможливо пояснити багато сучасних процесів в Україні, що закономірно несуть на собі відбиток попередньої епохи.

В останні роки робиться спроба створення нової наукової концепції Другої світової війни, в рамках якої значне місце посідають проблеми вітчизняної соціальної історії, зокрема становища науково-педагогічної інтелігенції. Серед останніх наукових розвідок, що торкаються проблеми життя і діяльності науково-педагогічної інтелігенції в 1943–1945 рр. слід відзначити колективну монографію "Нариси історії української інтелігенції..." [10], а також дисертаційні дослідження О.В.Замлинської [6] та Р.П. Попп [11]. Значний внесок у розробку теоретико-методологічних засад проблеми української науково-педагогічної інтелігенції ХХ ст. зробив М.М.Кузьменко [9]. Науковці сходяться на думці, що в роки війни стали серйозним випробуванням для представників інтелектуальної праці. Проте низка важливих питань, пов'язаних з умовами життя педагогів вузів залишилося поза увагою дослідників. Виходячи з наукової значущості теми та недостатньої її розробки, метою нашого дослідження є вивчення на основі аналізу архівних документів становища науково-педагогічної кадрів вузів України упродовж 1943–1945 рр., визначення ролі і місця цієї категорії інтелігенції у національно-культурних процесах і відбудові народного господарства республіки.

У ході визволення території України від нацистських загарбників починалася відбудова народного господарства республіки, в тому числі і вузів. Великою мірою ефективність цього процесу залежала від наявних науково-педагогічних кадрів та їхньої громадської позиції. На викладачів вузів державою покладалася відповідальна місія професійної та ідеологічної підготовки кваліфікованих кадрів. Це робило цю категорію населення надзвичайно важливою. За роки війни у складі української науково-педагогічної інтелігенції відбулися серйозні зміни. Велика кількість педагогів перебувала у лавах діючої армії, евакуації, багато талановитих науковців і педагогів загинуло під час війни. Так, тільки у Києві загинули відомі професори М.А. Даміловський, Г.С. Іваницький, В.Л. Лозинський, М.О. Левитський – загалом близько 30 осіб [7, с. 18].

Дефіцит науково-педагогічних кадрів в республіці був досить значним упродовж усіх воєнних років. Про це свідчать документальні матеріали. Згідно з даними звіту про підсумки роботи педвузів УРСР за 1943/1944 навч. р. тут не вистачало 292 педагоги. Особливо гостро

відчувався дефіцит викладачів марксизму-ленінізму [26, арк.32]. До вересня 1944 р. повернулося до праці тільки 33 % професорсько-викладацького складу вузів УРСР [1, с. 365]. Іноді науково-педагогічні кадри надавали перевагу роботі на підприємствах і в установах викладацької діяльності. Так, значна частина доцентів і аспірантів Київського сільськогосподарського інституту в 1944 р. працювала директорами МТС, агрономами, і не поспішала повертатися до основної діяльності [27, арк. 75].

Існувала певна проблема з рівнем кваліфікації науково-педагогічних кадрів, про це свідчать статистичні дані і деякі факти [26, арк.9]. У 35 педагогічних вузах УРСР на 1 жовтня 1944 р. працювало 1286 осіб, з них 18 докторів наук (1,4 %) і 156 кандидатів наук (12,1 %). Водночас у педвузах УРСР вчене звання професора мали 56 викладачів (4,4 %), доцента – 218 (17 %) [26, арк. 85].

Спостерігалася нерівномірність у розподілі кваліфікованих кадрів між вузами різного профілю, а також між вузівськими центрами УРСР. Порівняно краще були забезпечені такими кадрами технічні вузи, слабше – педагогічні. Перевагу у кількості науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації традиційно мали старі вузівські центри України, такі, як Харків і Київ. Так, у вузах Харкова в 1944/1945 навчальному році працювало 11 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, 312 професорів і докторів наук. У вузах західних областей УРСР нараховувалося всього 357 осіб, що мали вчене звання доцента або професора [10, с. 134].

Кадрова проблема у вузах вирішувалася частково за рахунок відкликання педагогів з евакуації та відрядження на роботу з інших республік СРСР. Упродовж 1 травня – 1 жовтня 1944 р. для роботи в університетах та педвузах УРСР було відкликано зі східних районів СРСР понад 700 викладачів [26, арк. 30]. Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР скерував з Москви до вузів УРСР 8 викладачів марксизму-ленінізму та політехномії у відрядження терміном з 10 квітня по 5 липня 1944 р. [27, арк. 41]. Проте зазначені заходи не допомогли повністю ліквідувати кадровий дефіцит у вузах. Керівники вищих навчальних закладів вимушені були самотужки вирішувати проблему, запрошуючи кадри на роботу за сумісництвом. Лише в Харківському державному університеті, який порівняно непогано був забезпечений професорсько-викладацькими кадрами, за сумісництвом працювало 8 викладачів [19, арк. 6 зв.].

Подібна практика іноді спричинялася до порушень трудового законодавства. Науково-педагогічна інтелігенція нехтувала оформленням всіх необхідних документів і поєднувала одночасно роботу на декількох кафедрах, науково-дослідних установах з консультативною діяльністю на підприємствах і у закладах. Так, в Харкові восени 1944 р. взагалі працювати на трьох кафедрах одночасно для науково-педагогічних кадрів стало нормою. Проте були професори, що поєднували роботу у чотирьох і навіть п'яти установах [29, арк. 27 зв.]. Непоодинокими були випадки перевантаження викладачів навчальною роботою і в межах одного навчального закладу. Так, у Ворошиловградському педінституті у 1944/1945 навчальному році значна кількість викладачів працювала на півтори і навіть на дві ставки [28, арк. 3].

Крім навчальної роботи науково-педагогічні кадри широко залучалися до різноманітних громадських робіт: лекторська діяльність, участь у відбудові будівель навчальних закладів тощо. Звичайно ж така перевантаженість не давала можливості науково-педагогічній інтелігенції якісно виконувати свої службові обов'язки. Подібна практика також негативно впливала і на стан здоров'я науково-педагогічних працівників, проте на якийсь час дозволяла покращити матеріальне становище багатьох з них.

За таких умов дефіциту науково-педагогічних кадрів велике значення для підготовки і підвищення кваліфікації вузівських викладачів мала аспірантура. Однак кількість аспірантів в роки війни різко скоротилася. Зокрема, в Українському об'єднаному університеті в 1943 р. курс аспірантури проходило всього 13 осіб, у той час як до війни лише в одному Київському державному університеті нараховувалося 250 аспірантів [20, арк.19].

З метою заохочення вступу до аспірантури вступникам надавалися пільги. З 1 вересня 1943 р. підвищувалася стипендія з 400 крб. до 600–700 крб. на місяць залежно від категорії вузу, аспірантам надавали відстрочку від мобілізації до лав армії, а на час вступних іспитів – відпустку [17, арк. 30, 78]. Але перший набір до аспірантури у 1944 р. в Україні був виконаний тільки на 63 % [6, с. 84.]. З 60 вузів УРСР, що готували аспірантів до війни [8, с. 58.], аспірантуру було відновлено у 31 [15, арк. 67].

Зруйнованість матеріальної бази вузів, нестача коштів, науково-педагогічних кадрів високої кваліфікації та їхня перевантаженість навчальною роботою дозволили відновити наукову діяльність більшості вузів республіки лише в 1945 р. Значна частина викладачів не була охоплена науково-дослідною роботою, в середньому в вузах республіканського підпорядкування залучення викладачів до науково-дослідної роботи становило 52 % [23, арк. 3]. Серед неохоплених дослідницькою діяльністю іноді були колективи цілих інститутів. У 1945 р. різко, порівняно з 1941 р., скоротилося державне фінансування науково-дослідних тем і становило лише 20–30 % від довоєнного [23, арк. 4, 10]. Через об'єктивні причини терміни виконання науково-дослідної тематики у вузах часто не витримувалися, самі дослідження здебільшого базувалися на літературній обробці раніше проведених досліджень, складанні підручників тощо [23, арк. 1].

Надзвичайно важкими були умови праці професорсько-викладацького складу вузів. Навчальні корпуси, бібліотеки були зруйновані, вузи часто розташовувалися у шкільних або пристосованих для навчання приміщеннях. Особливо важким був перший після визволення навчальний рік. Так, Ворошиловградський педагогічний інститут розпочав роботу у приватному будинку, викладачі не мали житла. Восени в аудиторіях ішов дощ, у зимовий період приміщення зовсім не опалювалися, було холодно так, що замерзали чорнила і хімічні реактиви. Бібліотека була повністю знищена, не було меблів, викладачі та студенти по вісім годин на день читали та слухали лекції стоячи [4, арк. 1]. Незважаючи на складні умови праці, викладацький склад вузів УРСР зробив значний внесок у справу підготовки кадрів вищої кваліфікації, брав активну участь у відбудові корпусів навчальних закладів.

Як одна з найбільш вразливих категорій населення в умовах війни і розрухи науково-педагогічна інтелігенція потребувала від держави посиленої уваги у справі покращення соціального захисту, зокрема, забезпечення житлом, одягом, предметами першої необхідності. З метою поліпшення харчування та побутових умов викладачів вузів, у березні 1944 р. була прийнята спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про покращення харчування та побутових умов студентів і професорсько-викладацького складу у звільнених від окупантів областях", що, хоч і мала позитивні наслідки, все ж таки більшою мірою носила декларативний характер за відсутності коштів. Відповідно з цим документом при вузах для викладачів та студентів відкривалися їдальні закритого типу, крамниці й ремонтні майстерні взуття та одягу, організовувалися підсобні господарства [24, арк. 21–23]. Так, загальна площа підсобних господарств при медичних вузах УРСР становила 720 га [30, арк. 39]. Проте у період війни значні за площею підсобні господарства вузів через матеріальні труднощі так і не змогли суттєво покращити якість харчування. Громадське харчування з об'єктивних причин перебувало в незадовільному стані: більшість вузів не мали власних приміщень для їдалень, вкрай бідним був асортимент харчування, про що свідчать дані перевірок стану їдалень навчальних закладів [2, арк.24].

Карткова система, що діяла в УРСР, не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьких кадрів. За карткою викладач вищого навчального закладу отримував щомісяця на одну особу: м'яса – 180 гр., жиру й цукру – по 400 гр., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 гр. і 600 гр. хліба щодня. Ці продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища, проте певним чином підтримували прожитковий мінімум. Продукти видавали лише на одну особу і не враховували родинного стану працівників вузів. Крім того, непоодинокими були перебої в постачанні продуктів за картками.

Вживалися заходи, скеровані на покращення матеріального становища викладачів. Згідно з постановою РНК СРСР від 13 вересня 1942 р. в середньому на 50 % збільшувалися посадові оклади педагогічних кадрів вузів. Заробітна плата викладачів вищої школи була значно більшою (700–2300 крб.), ніж у педагогів середньої ланки професійної освіти (450–675 крб.) [16, арк. 16, 19]. Однак суттєво покращити матеріальне становище більшості науково-педагогічних працівників в умовах війни це не дозволило. Особливо якщо врахувати те, що серед всіх соціальних груп населення представники інтелектуальної праці зuboжили, мабуть, найбільше. Наприклад, доктор медичних наук, професор Л.П. Ніколаєв разом з родиною під час окупації Харкова жив виключно за рахунок продажу власних речей. За даними Харківського обкому КП(б)У, ці люди були вкрай виснажені, а вдома в них не залишилося навіть меблів [5, арк. 9]. З огляду на це влаштований у перші дні після визволення Харкова розподіл між науковцями і викладачами одягу та взуття майже на 1 млн. крб. мав велике значення.

Проте подібні акції з боку влади не були масовими. Наприклад, працівники Артемівського учительського інституту упродовж I півріччя 1945 р. зовсім не отримували промислових товарів навіть за картками [2, арк.23]. Купівельна спроможність вузівських викладачів не була високою з огляду на ціни на ринку. Так, у листопаді 1943 р. у Полтаві ціна одного десятка яєць на базарі становила 95 крб. [21, арк.1]. Іноді виплату заробітної плати затримували, зобов'язували педагогів підписуватися на воєнну позику. Так, у 1943/1944 навчальному році всі викладачі педагогічних вузів УРСР підписалися на воєнну позику в розмірі місячної зарплати і речову лотерею у розмірі 20 % від зарплати [26, арк. 22].

Педагоги вищих навчальних закладів повинні були першочергово забезпечуватися житлом. Ще до війни цій категорії працівників згідно з постановою ЦВК й РНК СРСР від 27 березня 1933 р. гарантувалося право на окрему кімнату або додаткову житлову площу 20 м². Однак в умовах війни реалізувати всі передбачені законом пільги було просто неможливо. Іноді причиною побутових проблем викладачів вузів ставало і неухвалене ставлення керівників до питань влаштування науково-педагогічних кадрів. Так, Донецький індустріальний інститут навіть в 1945 р. заповнити викладацькі вакансії не міг через відсутність квартир. Разом з тим, у будинках професорсько-викладацького складу вузу мешкали посторонні особи [2, арк. 9].

Директор Сталінського педінституту в 1945 р. змушений був написати доповідну записку на ім'я голови Сталінського облвиконкому, в якій повідомляв що стан речей з житловим фондом ставить під загрозу саме існування вузу, оскільки унеможливує підбір викладацьких кадрів. У документі зазначалося, що, незважаючи на рішення бюро Сталінського обкому КП(б)У квартири для викладачів вузів не виділялися. У березні 1945 р. три викладачі інституту разом з родинами – І.В.Мальцев, Д.С. Цвейбель і Т.В.Баймут, жили у навчальних аудиторіях. Родина завідувача кафедри російської мови Сталінського педагогічного інституту Г.І.Ріхтера в адміністративному порядку була виселена з квартири без надання іншої житлової площі. Це спричинилося до серйозного конфлікту і ледь не закінчилося справою про хуліганство і зняттям з посади Г.І.Ріхтера. Однак ситуацію залагодили працівники наркомату освіти УРСР [2, арк. 21–22].

Посилена увага держави до житлової проблеми науково-педагогічних кадрів створювала ґрунт для зловживань з боку партійної номенклатури. Так, у Харкові перевіркою було встановлено, що при відновленні житлового будинку професорсько-викладацького складу Харківського машинобудівного інституту, мали місце факти незаконного використання більше 350 тис. крб. для ремонту 4-х квартир, призначених для представників партійної та господарчої номенклатури. Оздоблення цих квартир різко відрізнялося від інших, призначених для професорсько-викладацького складу. Крім того, перевірка виявила, що будівельники всю увагу зосередили на цих 4-х квартирах, а інші дев'ять квартир для викладачів відновлювалися надзвичайно повільно, виглядали неохайно і доволі убого [20, арк. 175–177].

Навіть із закінченням війни, ситуація із забезпеченням житлом професорсько-викладацького складу вузів УРСР залишалася складною. У жовтні 1945 р. газета "Правда України" повідомляла про катастрофічний стан навчально-матеріальної бази вузу, від чого потерпали викладачі [12].

Негативною тенденцією у житті науково-педагогічної інтелігенції після повернення в Україну було поглиблення соціальне розшарування в її середовищі. Неможливість реалізації повною мірою постанов і розпоряджень щодо покращення матеріального забезпечення науково-педагогічних кадрів в умовах війни, створила сприятливий ґрунт для диференційованого ставлення до представників науково-педагогічної інтелігенції з боку влади. До того ж, існувала різниця в оплаті праці кадрів, що працювали у вузах і науково-дослідних установах різних категорій. Категорія, а отже і рівень заробітної плати і різного роду соціальних гарантій, залежали від важливості закладу для оборонної справи. Так, в 1944 р. Харківська астрономічна обсерваторія при Харківському університеті, що мала міжнародне значення, штатною комісією при РНК СРСР не була віднесена до групи науково-дослідних інститутів, що призвело до курйозів з оплатою праці. Так, старший науковий співробітник отримував заробітну плату 275 крб. на місяць, а аспірант до нього прикріплений – 400 крб. [25, арк. 150–151].

Як і все суспільство, представники інтелектуальної праці очікували, що після переможного завершення війни відбудуться зрушення у бік пом'якшення режиму правління, почнеться лібералізація умов творчої праці. Однак ці сподівання виявилися марними. Вже в перші роки відбудови починаються переслідування представників інтелігенції за співпрацю з оку-

пантами, за найменші прояви вільнодумства. Звичайно ж, колаборанти не могли розраховувати на прощення, однак, недовір'я і утиски поширювалися на всю інтелігенцію, що залишалася на окупованій території.

Щоб подолати небажані впливи на громадську думку та свідомість громадян, спричинені війною, влада активізувала діяльність з ідеологічної обробки науково-педагогічних кадрів. Питання про інтелігенцію розглядалося на трьох з чотирьох пленумах ЦК КП(б)У, що відбулися упродовж 1944–1945 рр. Крім того, при ЦК КП(б)У в 1944 р. проходили наради істориків, літераторів тощо. На залучення інтелігенції у відбудовчий процес скеровувалися і республіканські наради з пропаганди і агітації. Агітаційна робота проводилася у двох напрямках: подолання негативних наслідків ворожої ідеології, а також скерування зусиль інтелігенції на нормалізацію господарського і культурного життя.

Одним з методів демонстрації лояльності до влади був вступ представників інтелігенції до лав комуністичної партії. Особливу увагу приділяли залученню до партії відомих вчених, діячів культури, що покликано було сприяти піднесенню авторитету партії в народі. Тільки в Києві в 1944 р. у ВКП(б) вступило понад 160 визначних представників наукової та художньої інтелігенції. Проте не завжди знані науковці, незважаючи на певний ризик для кар'єри і навіть життя, погоджувалися на вмовляння партійних діячів і писали заяви з проханням прийняти до партії. Так, навідріз відмовилися вступати до ВКП(б) академіки Л.А.Булаховський і М.Я.Калинович [22, арк.18].

Перебуваючи під ідеологічним тиском з боку держави, представники науково-педагогічної інтелігенції, ставали активними учасниками агітаційних бригад, лекторських груп тощо. Упродовж січня–квітня 1945 р. в різні місцевості України з лекціями та доповідями виїхало близько 2000 науковців, літераторів, митців з Києва та низка обласних центрів УРСР. Мета лекційних виступів серед широких верств населення полягала у вирішенні як суто практичних, так й ідеологічних завдань: популяризації досягнень вітчизняної науки у галузі сільського господарства, медицини, техніки; подоланні негативних наслідків нацистської пропаганди та релігійного світобачення; утвердженні у свідомості мас ідеї провідної ролі партії та уряду у перемозі над ворогом; роз'ясненні міжнародного становища у світі; популяризації позитивного досвіду відбудови народного господарства тощо.

Підвищена увага приділялася лекторській роботі в Західній Україні. До пропаганди досягнень науки були залучені такі відомі вчені, як О. О. Богомолець, О. В. Палладін, І. П. Крип'якевич, їхній авторитет значною мірою підвищував ефективність агітаційної роботи. Участь професорсько-викладацького складу вузів у вирішенні господарських завдань відбудовчого періоду оформилася у громадський рух. Його ініціаторами виступили вчені Харкова, які звернулися через газету до науковців і спеціалістів з відкритим листом, у якому закликали їх «включитися в справу відбудови своїх міст і областей [13]. Це звернення мало відгук з боку наукової інтелігенції Києва, Одеси, Донецька та інших міст. На місцях відбулися науково-технічні збори, наради, конференції вчених і виробників, на яких були розроблені конкретні форми участі працівників науки у відбудові народного господарства республіки.

Отже, аналіз опрацьованих джерел дозволяє стверджувати, що радянсько-німецька війна стала надзвичайно важким випробуванням для науково-педагогічної інтелігенції України. Разом з іншими представниками інтелектуальної еліти суспільства на науково-педагогічних працівників вузів УРСР в 1943–1945 рр. була покладена дуже важлива і відповідальна місія у відновленні народного господарства республіки та довоєнного суспільного порядку. Негативно на діяльність осіб інтелектуальної праці позначилася відсутність необхідного рівня життя, умов праці, а також моральний тиск з боку командно-адміністративної системи. Однак незважаючи на значні труднощі і неоднозначність становища, творча діяльність науково-педагогічної інтелігенції стала важливим чинником не лише культурної, але й економічної відбудови республіки, забезпечуючи потребу народного господарства у здійсненні науково-дослідних робіт, а також у підготовці кваліфікованих спеціалістів і відродженні інтелектуального потенціалу УРСР.

Список використаних джерел

1. Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. – К.: Вид-во Київ. університету, 1967. – Ч. 1. – 395 с.
2. Державний архів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 1070 а.
3. Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.2. – Спр. 427.
4. Державний архів Луганської області. – Ф. 179.

– Оп. 3. – Спр. 246. 5. Державний архів Харківської області. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 404. 6. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943–1953 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1995. – 219 с. 7. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 13–28. 8. Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Высшая школа, 1970. – 315 с. 9. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕС, 2004. – 455 с. 10. Нариси історії української інтелігенції: (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн.3. Білокінь С. І., Бойко О. Д. Брега Г. С. та ін. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 153 с. 11. Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 18 с. 12. Правда України. – 11 жовтня 1945. 13. Радянська Україна. – 5 травня 1944. 14. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 4263. 15. ЦДАВОВУ. – Ф. 4849. – Оп.1. – Спр. 2390. 16. Там само. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр. 1. 17. Там само. – Спр. 3. 18. Там само. – Спр. 5. 19. Там само. – Спр. 15. 20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1650. 21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 39. 22. Там само. – Оп. 70. – Спр. 125. 23. Там само. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 392. 24. Там само. – Оп. 73. – Спр. 3. 25. Там само. – Спр. 4. 26. Там само. – Спр. 5. 27. Там само. – Спр. 7. 28. Там само. – Спр. 24. 29. Там само. – Спр. 37. 30. Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1470.

Maria Bystra

SCIENTIFICALLY PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA OF UKRAINE IN 1943–1945 RR.: LIFE AND LABOUR IS IN THE CONDITIONS OF WAR

In the article on the basis of analysis of the archived materials the questions of terms of life and professional activity open up scientifically pedagogical shots of institutes of higher of Ukraine in a period from 1943 to 1945. Certainly a role and place of this category of intelligentsia is in nacional-cultural processes and renewal of national economy of republic in a noted period.

УДК 94 (477) "713"

Тетяна Удалова

СТАН ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА В 1943–1945 РР.

У статті на основі архівних джерел розкривається особливості державної політики в сфері охорони здоров'я матерів та дітей після визволення території України від окупантів. Розкриваються основні заходи держави щодо покращення їхнього стану здоров'я та матеріального забезпечення. З'ясовано основні причини підвищення захворюваності дітей та методи розв'язання цієї проблеми державою.

Стан здоров'я матерів та дітей є індикатором стану і добробуту суспільства в цілому. В Україні, як і в усьому світі, поширюються несприятливі тенденції динаміки низки важливих показників стану здоров'я жінок і дітей: підвищилось розповсюдження хвороб, в тому числі соціально-обумовлених (туберкульоз, ВІЛ-інфекція, наркоманія та інші). Причому хронічна патологія реєструється в більш ранніх вікових групах, щорічно зростає чисельність дітей-інвалідів. Повільними темпами знижується материнська і дитяча смертність. Погіршується стан здоров'я майбутніх матерів. Заходи, що проводяться сьогодні урядом з охорони здо-

ров'я дітей і матерів є недостатньо ефективними. В умовах відсутності закріплених законодавством механізми координації міжгалузевих взаємодій не стали основним принципом при вирішенні медичних і соціальних проблем материнства і дитинства.

Аналіз змісту публікацій, присвячених цій проблематиці, засвідчує той факт, що увага в них акцентується переважно на позитивних моментах, а саме на досягненнях у галузі охорони здоров'я незахищених верств населення, водночас замовчуються негативні явища та факти, які мали місце в медико-санітарній сфері в період звільнення території України від загарбників і аж до закінчення Другої світової війни [1; 2; 4; 12]. Все зазначене свідчить про актуальність цього дослідження, необхідності подальшої розробки і здійснення державної політики в сфері охорони здоров'я матерів та дітей в роки Другої світової війни (1943–1945 рр.).

Мета дослідження полягає в аналізі діяльності органів державної влади, системи охорони здоров'я матері та дитини, що склалася в роки війни та визначення шляхів удосконалення державної політики в області охорони материнства і дитинства на прикладі управління охороною здоров'я на території України упродовж 1943–1945 рр.

Об'єктом дослідження виступають органи радянської влади, що здійснювали охорону здоров'я матерів та дітей в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є діяльність органів державної влади з охорони здоров'я матерів та дітей упродовж 1943–1945 рр.

В умовах Другої світової війни захист здоров'я та життя дітей уявляло собою особливо відповідальне і складне завдання. Як згадував уповноважений Державного комітету оборони Г.А. Митерев, "рятування дітей в роки війни стало такою ж загальнонародною справою, як порятунок від гітлерівських агресорів" [11, с. 15].

У якості особливого напряму органами охорони здоров'я проводились основні заходи з охорони материнства та дитинства. Якщо в перші роки війни державні витрати на допомогу вагітним та на пологи були знижені, у 1942–1943 рр. вони становили 25 % довоєнного рівня, що враховуючи навіть зниження рівня народжуваності, було недостатнім. У 1942–1943 рр. урядом видавалися спеціальні розпорядження про видачу додаткового харчування вагітним жінкам, жінкам-годувальницям і донорам грудного молока. Становище змінилось тільки в 1944 р., коли 8 червня була видана постанова Президії Верховної Ради СРСР "Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства та дитинства". Відповідно до її ухвал, народні комісаріати торгівлі та охорони здоров'я СРСР 7 вересня 1944 р. прийняли наказ за № 431/592 "Про відпуск продовольчих пайків для вагітних жінок, жінок-годувальниць та комплексів білизни для немовлят". Згідно з ним, вагітним жінкам, починаючи з 6 місяців вагітності, жінкам-годувальницям упродовж 4 місяців після пологів, а також годувальницям дитячих і лікувальних установ і жінок, які здають грудне молоко в консультації, будинки і ясла наркомату охорони здоров'я. Упродовж всього періоду годування ними дітей або здачі молока, повинні були відпускати окрім установлених норм щомісячного забезпечення, ще додаткові продовольчі товари: смальцю – 800 г, цукру – 600 г, крупи – 1200 г, молока натурального – 12 л.

До цього ж, категорично заборонялось відпускати замітники в рахунок встановлених понаднормових продовольчих товарів, що свідчило про турботу керівництва про вживання якісних продуктів та здоров'я дітей та матерів. А жінок, які не працювали і мали більше трьох дітей, забезпечували хлібом та іншими непродовольчими продуктами за нормами, встановленими для робітників [17, арк. 65]. Однак необхідно зазначити, що прослідковувалися випадки, коли ці жінки отримували неповноцінні продукти харчування у цьому пайку. Так, наприклад, замість того, щоб видати манну крупу давали квасолю, а замість вершкової олії давали бавовняну олію [17, арк. 6–7].

Видачу зазначених продуктів проводили в містах, робітничих селищах і селищах міського типу за спеціальними талонами, що видавалися районними (міськими) відділами торгівлі через карткове бюро на підставі єдиних довідок лікувальних установ (жіночих, дитячих консультацій) і за рахунок фондів області, через спеціально виділені магазини чи секції, а в містах і робітничих селищах, що обслуговувалися споживчою кооперацією – в одному з магазинів міста чи селища. Контрольно-облікові бюро повинні були приймати від магазинів спеціальні талони, за якими відпускались продукти, а також контролювати виділені фонди продовольчих товарів [6, арк. 6].

Додатково встановлювалась щомісячна видача господарського та туалетного мила. До того ж було забезпечено продаж як матерям, які отримували одноразову допомогу із коштів соціального страхування і кас взаємодопомоги кооперативних артілей, так і матерям, які не отримували вказану допомогу, за рахунок державних фондів комплектів для немовлят [6, арк. 6 зв]. У комплект для кожного немовляти входило 10 предметів: пелюшок холодних – 4 шт., пелюшок теплих – 2, простирадл – 2, підковдр – 1, сорочок – 2, сорочечок – 2, кофтинки теплих – 2, підгузок – 3, ковдр теплих – 1, підкладної клейонки – 1/2 м [6, арк. 8]. Що стосується тих жінок, які мешкали в сільській місцевості, то їм, за єдиною довідкою лікувальних установ, відпускалося по 10 м тканини на кожне немовля через торгову споживчу кооперацію і закриту мережу відомств [6, арк.7]. Однак незважаючи на таке сплановане забезпечення новонароджених, іноді траплялися випадки, коли матері приносили немовлят до дитячих поліклінік, загорнутих буквально у дрантя, у зв'язку з тим, що їм не було видано комплект білизни для немовлят [17, арк. 7].

Надання медичної допомоги вагітним жінкам та породильницям в областях України було важким. Передусім, вдалось взяти недостатню кількість жіночих консультацій і породильниць, а також акушерів-гінекологів, в першу чергу мобілізованих на фронт у якості хірургів. Дитячо-жіночих консультацій в сільській місцевості Сталінської області в першій половині 1945 р. планувалося – 35, а фактично – 21. У першій половині 1945 р. в Сталінській області було заплановано мати родильних ліжок в місті 1500, фактично було – 855, а в сільській місцевості заплановано 350, а фактично – 207 [6, арк. 18]. Внаслідок чого зменшилась кількість і якість лікувально-профілактичної роботи в консультаціях та пологових будинках, підвищився відсоток смертності при пологах. Так, у 1944 р. в Сталінській області від загальної кількості вагітних, що поступили під нагляд жіночих консультацій своєчасно, тобто до 3 місяців, спостерігалось тільки 25,2 % [7, арк. 40]. Вже в 1945 р. в порівнянні з 1944 р. в Сталінській області спостерігалось збільшення народжуваності і незначне підвищення дитячої смертності. Однак, якщо порівнювати з 1940 р., то дитяча смертність в 1945 р. становила 60–62 % [7, арк. 44]. При цьому потрібно відмітити, що підвищились показники смертності саме дітей до двох місяців [17, арк.10].

З метою поліпшення демографічної ситуації, підвищення рівня народжуваності, Президія Верховної Ради СРСР видала наказ від 8 липня 1944 р., яким запровадила почесне звання "Мати-героїня", триступеневий орден "Материнська слава" та двоступеневу "Медаль материнства". Матері, які народили і виховали десять дітей, присвоювалося почесне звання "Матері-героїні" [3, с. 100–101, 150]. Тим матерям, які народили і виховали сім, вісім і десять дітей, присвоювався орден "Материнська слава", а для нагородження матерів, які народили і виховали п'ять і шість дітей – медаль "Медаль материнства" [10, с. 212]. Так, Президією Верховної Ради УРСР від 2 серпня 1945 р. було вирішено присвоїти ордени та медалі багатодітним матерям Сталінської області. Проведення вручення цих нагород покладалось на голову виконкому Сталінської області. Було вручено: орденів "Материнська слава" 1 ступеня – 8 шт., 2 ступеня – 46 шт.; медалей "Медаль материнства" 1 ступеня – 28 шт., 2 ступеня – 65 шт. Одночасно надсилалися документи до орденів та медалей: орденських книжок та книжок проїзних квитків – 54 комплекти, посвідчень до медалей "Медаль материнства" – 93 шт. [7, арк. 28]. А всього ж, для порівняння, в СРСР упродовж липня 1944 р. – 1949 р. почесних звань "Мати-героїня" було присвоєно 31 тис., орденами "Материнська слава" I ступеню – 67 тис., II ступеню – 193 тис., III – 468 тис., медалями "Медалями материнства" I ступеню – 754 тис., II ступеню – 1млн. 434 тис. Чисельність багатодітних матерів, які отримували щомісячну допомогу в СРСР становило 844 тис., у тому числі з чотирма дітьми – 287 тис., з п'ятьма – 181 тис., з шістьма – 100 тис., з сімома і більше дітьми – 276 тис. [10, с. 212].

Війна негативно позначилась на лактаційних можливостях багатьох матерів, збільшилась чисельність новонароджених, які потребували підгодовування для чого при консультаціях були організовані пункти збору грудного молока. Збільшувалась кількість молочних кухонь. Так, наприклад кількість молочних кухонь у 1944 р. в Сталінській області збільшилась до 48, тобто на кожні 2 консультації припадала одна молочна кухня [7, арк.23]. Вони реконструювалися в так звані "харчові станції", де готувалися обіди, а іноді і повне денне харчування для дітей. Їхній персонал переводився на графік роботи в дві-три зміни.

Оскільки жінки в роки війни стали фактично основною виробничою силою, то окрім надання матеріальної і лікувально-профілактичної допомоги працюючим жінкам, необхідно було створити умови для виховання дітей. Передусім, це стосувалось жінок, які мали малолітніх дітей. Тому особливу увагу було приділено поновленню роботи мережі дитячих ясел. Цьому посприяло прийняття постанови Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р., згідно з якою кількість ясельних ліжок на 1 листопада 1944 р. порівняно з серпнем того ж року зросла в Україні на 32118 одиниць і становила 53942. Однак вийти на такі показники на місцях не було можливості, що пояснювалось об'єктивними причинами. Так, наприклад, замість прогнозованих 48 ясел на 2365 місць у м. Полтаві на 1944 р. працювало лише 23 ясел на 968 ліжок (46 % до плану) [2, с. 174]. А в першій половині 1945 р. в Сталінській області планувалося розгорнути мережу дитячих ясел, в яких кількість місць в постійних яслах в містах планувалося 14850, а фактично було організовано 9973 місць із загальної кількості ліжок за планом – 11700, виконано фактично – 9197, які планувалося заснувати в лікарнях міст цієї області [6, арк. 18]. В багатьох містах, починаючи з 1942 р., в яслах відкривалися спеціалізовані групи для ослаблених і хворих дітей, які мали контакт з інфекційними хворими.

Щорічно збільшувалася кількість дитячих садків. Так, у Ворошиловградській області до жовтня 1944 р. вже існувало 186 дитячих садочків, в яких перебувало 13,1 тис. дітей, а в Сталінській вже в липні 1944 р. працювало 314 дитячих садочків, які відвідували 1 тис. 014 дітлахів [15, арк. 80]. Розвитку мережі дитячих садків сприяла і постанова Раднаркому СРСР "Про заходи щодо розширення мережі і покращення роботи дитячих садків", прийнята в січні 1944 р. Згідно з нею, місця в дитсадках надавалися, передусім, дітям, батьки яких знаходилися на фронті чи на виробництві. Разом з цим, Раднарком СРСР затвердив план побудови дитячих садків на 1944 р. Як і промислові підприємства та установи, дитячі садки збільшували свій робочий день, а частіше їхні колективи працювали цілодобово. Жінки-матері, що працювали, звільнялися від сплати за відвідування ясел і дитячих садків. Для годування грудних дітей їм виділялися кімнати і приміщення гігієни [17, арк. 6–7].

Проаналізувавши архівні документи, можна дійти висновку про те, що найпотужніша дошкільна мережа функціонувала в областях, які раніше були визволені від окупантів (Харківській, Сталінській, Ворошиловградській) [15, арк. 1]. Зі звільненням міст та селищ України надання медичної допомоги дітям України значно погіршилась. Основними причинами чого були, відміна дільничної системи обслуговування населення, відсутність медичних кадрів до окупації та руйнація мережі медичних лікувальних установ загарбниками. До того ж, з початком відбудовчих робіт на досить низькому рівні перебувала санітарна просвіта населення, що впливала на збільшення чисельності захворюваності дітей. Так, наприклад, в Сталінській області у 1944 р. у порівнянні з 1940 р. відбувається підвищення показників розповсюдження дитячих інфекційних захворювань: тиф сипний до 3141 дітей, тиф віковий – 40 дітей, кір – 29459 осіб [5, арк. 23].

У зв'язку з недостатністю кадрів в мережі дитячих лікувальних установ упродовж усіх воєнних років спостерігався значний відсоток відмовлень в обслуговуванні дітей вдома. У наслідок чого інфіковані діти потрапляли в поліклініки і консультації, розповсюджуючи інфекцію.

Дільничними лікарями та медичними сестрами організовувалось медичне обслуговування дітей у дитячих будинках і школах. Лікарі відвідували дитячі садки двічі-тричі на тиждень, а медичні сестри – щодня. При школах організовувались медичні кабінети, двічі на рік повинен був проводитися поглиблений медичний огляд. Однак в медичних кабінетах при школах у ряді випадків було відсутнім обладнання, медичні огляди не проводилися, і, звичайно, медичне обслуговування школярів здійснювалось за місцем мешкання. Саме з цієї причини школи упродовж всієї війни були джерелом інфекції та антисанітарії.

Значну увагу приділялося дітям-інвалідам. Так, у надісланій в березні 1943 р. до Раднаркому СРСР записці з наркомату соціального забезпечення України повідомлялося, що тільки в Луганській, Сумській і Харківській областях, звільнених від фашистів, зареєстровано декілька тисяч дітей-інвалідів, більшість з яких підірвалися на мінах чи гранатах. Багато з них стали інвалідами під час обстрілів територій [14, с. 296]. Для них, згідно з рішенням Раднаркому СРСР, у 1944 р. були підготовлені піонерські табори і дитячі оздоровчі позаміські майданчики, де діти мали змогу не лише відпочити, але й поліпшити стан свого здоров'я.

Завдяки відповідним заходам, влітку 1944 р., в піонерських таборах України отримали змогу відпочити 3,4 тис. дітей та ще 2,3 тис. школярів на дитячих майданчиках. На оздоровчу кампанію дітей фронтовиків Київської, Ворошиловградської і Сталінської області влітку 1944 р. було виділено 110 тис. крб. із коштів соціального страхування. Зокрема, на облаштування та ремонт санаторіїв м. Костянтинівки – 50 тис. крб., де було заплановано оздоровити 430 дітей, фактично ж оздоровили 463 дитини. Під час відправки на відпочинок їх було забезпечено спеціальними харчовими пайками. Після відпочинку діти не тільки поправили стан свого здоров'я, але й збільшили свою вагу від 1 до 3 кг [18, арк. 17–17 зв].

Упродовж 1944 р. в УРСР почали працювати багато дитячих санаторіїв, сотні таборів, в яких було оздоровлено 220 тис. дітей [13, с. 385]. Із загальної кількості санаторіїв, що існували в СРСР, в 1945 р. дитячих було 724 тис. на 62 тис. койкомісць, із яких 132 тис. на 10,9 тис. койкомісць розташовувались на території УРСР [10, с. 223, 226, 227]. В УРСР чисельність санаторіїв у 1945 р. становила 185 тис., з койкомісць 19,1 тис. [10, с. 224–225].

Значну роботу проводили державні органи з виявлення безпритульних та бездоглядних дітей, чисельність яких невпинно зростала. Так, на 1 квітня 1944 р. в окремих областях було виявлено наступну кількість сиріт: в Чернігівській – 13638 дітей, в Сталінській – 5203, Сумській – 5142, в Дніпропетровській – 4100. У звільнених областях України нараховувалось 66868 дітей-сиріт, яких потрібно було надати допомогу [19, арк. 30–31]. В результаті послідовно проведених заходів, було виявлено станом на 1 квітня 1945 р. більш ніж 143 тис. дітей-сиріт, у порівнянні з 1 серпням 1944 р ця кількість становила 91 тис. осіб [20, арк. 18 зв]. Вже на початку вересня 1945 р. на обліку перебувало 162 тис. сиріт і 11660 напівсиріт [16, арк. 74].

Саме така чисельних дітей-сиріт вимагала від державних органів відкривати дитячі будинки. Для цього в Україні станом на 1944 р. було відкрито спеціальні дитячі будинки на 16300 дітей, спеціальні будинки малюка на 1750 місць [9, с. 799–800]. Так, наприклад, після звільнення Донбасу згідно з постановою постановою ВЦСПС було відкрито 7 дитячих будинків, в Одесі 2 дитбудинки на 500 дітей, спеціальний дитячий будинок у Києві на 100 осіб.

На початок 1944 р. в крупних промислових центрах республіки функціонувало 107 дитячих будинків на 9310 дітей [13, с. 385]. У звільнених районах України за даними на 20 березня 1944 р. працював 191 дитячий будинок, із яких 39 спеціальних дитячих будинків. У них виховувалося 16604 дітей [16, арк. 21]. А вже на 1 грудня 1944 р. по м. Києву та 24 областям було виявлено 125409 дітей-сиріт, із яких було влаштовано в дитячі будинки – 32773 дітей [19, арк. 202]. Якщо у містах створити дитячі будинки було легше, ніж в сільській місцевості, тому відкриття таких установ на селі були важливою подією. Щодо чисельності відкриття цих установ, то потрібно, навести такий приклад, що на 1 квітня 1945 р. в Україні було відкрито 3 колгоспних дитячих будинки: в Сталінській, Кам'янець-Подільській та Київській областях [20, арк. 19].

У складному становищі знаходилися дитячі будинки, що намагалися надати дітям усе необхідне. Однак, за орієнтованими підрахунками наркомун СРСР станом на 1940 р., повне утримання однієї дитини віком до 4-х років в дитячому будинку становило 2094 крб. щороку [17, арк. 65]. Задля покращення харчування цих дітей їм надавалася допомога шефами різних установ. Так, наприклад, Маріупольським міським комітетом Червоного Хреста у 1945 р. було відрховано 35 тис. крб., 800 кг пшениці, 4 т картоплі, 1,5 т кукурудзи, 11 т із них овочами, 45 кг фруктами, 50 кг борошном, 18 кг квасолі, 30 л рослинної олії, 2 барани, 23 курки тощо [8, арк.12].

Однак, зустрічалися і випадки зловживання з боку адміністрації дитячих будинків, коли продукти харчування не видавалися в повному обсязі дітям-сиротам. Так, в дитячому будинку хутору Скучного м. Маріуполя, де утримувалися 42 дитини-каліки, у 1945 р. шефами було виявлено, що діти не їли три доби, оскільки дирекція не додала повної норми продуктів харчування. За цей випадок директора було звільнено [8, арк. 12 зв].

У Маріупольському районі в 1943 р. комсомольцями було організовано їдальню на 500 сиріт, а в Макіївці, Горлівці, Слов'янську та інших містах безкоштовне харчування отримували близько 6 тис. дітей-сиріт. Постійно проводився збір молоді коштів до фонду допомоги дітям-сиротам коштів на суму 2 млн. крб. і 1735 ц продовольства [21, арк. 58–59].

Хліб випікався із суміші ячмінного, житнього і вівсяного борошна – не просіяної і мав у своєму складі значну кількість вівсяного лушпиння, що призводило до шлунково-кишкових захворювань серед дітей. Таке забезпечення дітей харчуванням призвело до високих показників дитячої захворюваності і смертності.

Таким чином, дослідивши питання надання лікувально-профілактичної допомоги державою матерям та дітям України у 1943–1945 рр. авторка доходить висновку про те, що в зазначений період воно було недостатнім, а якість лікування було низькою. Причини подібного становища полягало в тому, що основну увагу органів охорони здоров'я було сконцентровано на військовій медицині і протиепідеміологічній роботі. Лікувальна допомога матерям та дітям відходила на інший план. До того ж цивільна медицина в тяжкі роки війни відчувала нестачу фінансових коштів, лікувальних препаратів, обладнання і кадрів, що й ускладнювало надання медичної допомоги матерям та дітям.

Список використаних джерел

1. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення України (1943–1945). – К., 1995. – 83 с.
2. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945.: Монографія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
3. Государственные награды Союза ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 412 с.
4. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 58–62.
5. Державний архів Донецької області (далі –ДАДО). – Ф.Р. 4856. – Оп. 1. – Спр. 1.
6. ДАДО. – Ф. 4856. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. Там само. – Оп. 1. – Спр. 6.
8. ДАДО. – Ф. Р. 5465. – Оп. 1. – Спр. 8.
9. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1957 гг.: Сборник документов. В 3-т. – Т.2 – М.: Госполитиздат, 1957. – 798 с.
10. Здравоохранение в СССР. Статистический сборник. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 272 с.
11. Митерев Г.А. Народное здравоохранение за 25 лет Советской власти. – М.: Воениздат, 1942. – 325 с.
12. Митерев Г.А. Забота о матери и ребенке – важнейшая государственная задача. – М.: Медгиз, 1944. – 63 с.
13. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Рук. авт. кол. Ю.В. Бабко. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 663 с.
14. Сеницын А.М. Всенародная помощь фронту. О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1975. – 319 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 26.
16. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 1836.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 775.
18. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 419.
19. Там само. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132.
20. Там само. – Ф. 1. – Оп.73. – Спр. 243.
21. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 336.

Tetyana Udalova

STATE OF GUARD OF MATERNITY AND CHILDREN IN 1943–1945

In the article on the basis of the archived materials opens up the feature of public policy in the field of health care mother and children after the release of territory of Ukraine from invaders. The basic measures of the state open up on the improvement of the state of health of children-invalids and their financial providing. Principal reasons of splash of morbidity of children and methods are certain them razvyazaniya by public organs.

УДК 94 (477.6) "1943/1950"

Наталія Касьянова

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1943 – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

У статті на основі аналізу літератури та архівних матеріалів розглядаються окремі форми державної соціальної політики щодо вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в Донбасі у перші післявоєнні роки, а саме: опікунокство, попечительство, патронат та всиновлення. Автор розглядає умови влаштування дітей-сиріт до родин трудящих, визначає якості, якими повинна була характеризуватися родина, що виявляла бажання взяти на виховання дитину. Разом з тим, автор робить висновки про причини домінування одних форм сімейного виховання у прийомних родинах над іншими.

Під час та після німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни, за умови значних людських втрат та руйнації, велика кількість дітей залишилися без батьків та потребувала державної підтримки. Боротьба з масовою безпритульністю та бездоглядністю стала одним з першочергових завдань соціальної політики партійної влади. Спираючись на досвід подолання подібних явищ у 20–30-х рр. ХХ ст., держава значно розширила мережу дитячих приймальників-розподільників, будинків дитини і дитячих будинків, ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання. Утім, в радянській системі хоча й домінувало колективне виховання дітей та підлітків, все ж таки визнавалися переваги сімейного та родинного затишку. Передбачалися різні форми виховання у родинах трудящих, як то усиновлення, опіка, попечительство та патронат. На жаль, не має спеціальних історичних досліджень, які б торкалися безпосередньо цих аспектів державної політики радянського уряду щодо подолання безпритульності у перші повоєнні роки. Наявні праці у переважній більшості досліджують саме колективні форми виховання і лише поверхово дозволяють досліднику розглянути та зрозуміти організаційні моменти влаштування дітей до прийомних родин, умови їх перебування у них та механізми державної підтримки сімейного виховання [1–6]. З огляду на це, авторка ставить за мету якомога ширше дослідити всі аспекти влаштування дітей-сиріт на виховання до родин трудящих.

Підґрунтям для підготовки статті став значний масив документів і матеріалів, що зберігаються у центральних та обласних архівах України, а саме: Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), державному архіві Донецької області (ДАДО) та державному архіві Луганської області (ДАЛО). У переважній більшості це доповідні записки, довідки, листи обкомів партії, райкомів та міськкомів КП(б)У, обкомів комсомолу, адміністративних структур, органів соціального забезпечення та народної освіти про здійснену роботу щодо боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, а також про влаштування дітей-сиріт.

Незважаючи на злидні повоєнних років, сотні тисяч людей брали сиріт на виховання. Уже у перші роки після звільнення від німецько-фашистських загарбників багато підлітків були усиновлені, взяті на патрунування або під опіку. Так, фактична кількість патрунованих дітей Ворошиловградської області на 1 січня 1945 р. становила 1 868 осіб [7, арк. 110]. А упродовж 1946 р. у Сталінській області було влаштовано на патронат 757 дітей-сиріт, усиновлено – 133, взято на опіку 267 дітей [8, арк. 92]. До середини 1947 р. у Сталінській області на патронаті вже перебувало 2 911 осіб, під опікою – 832 дитини [9, арк. 121]. Як видно з аналізу наведених даних, кількість родин, що виявляли бажання взяти на виховання дитину щорічно збільшувалася. На нашу думку, це пояснювалось багатьма чинниками, серед яких були, як звичайна людська чуйність та турбота, оскільки багато родин під час війни втратили

чи загубили рідних, зазнали моральних травм і таким чином намагалися налагодити власне життя, повернути його у звичайне русло, так і матеріальна вигода, бо деякі форми прийомного виховання передбачали грошову допомогу з боку держави. У будь-якому разі, партійна влада підтримувала ініціативність громадян та їхнє намагання допомогти безпритульним дітям.

Під час ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності держава спиралася на зазначені форми прийомного сімейного виховання, оскільки прагнула поряд з матеріальним забезпеченням, створити для дітей психологічний клімат родини. Улаштування дітей-сиріт на патронат, усиновлення та опіку проводилися згідно з відповідними інструкціями та являло собою окремі форми сімейного виховання.

Патронат – це форма виховання дітей, що втратили батьків, у родинях громадян за дорученням державних організацій. Влаштування дітей на патронат відбувалося згідно з положенням "Про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинях трудящих", затвердженим РНК УРСР від 11 червня 1940 р. Положення визначало, що на патрунування могли віддаватися діти віком від 4 до 16 років. Встановлення дітей-сиріт на патрунування до родин відбувалося на добровільних засадах та скріплювалося договором останніх з відділами народної освіти. Громадяни, які виявляли бажання взяти дитину на патронат, згідно з договором, зобов'язувалися забезпечити її харчуванням та створенням належних побутових умов нарівні з іншими членами родини, що включало "місце для сну, збалансоване харчування, одяг, виховання та початкову освіту" [10, арк. 19]. Районний (міський) відділ народної освіти та відділ охорони здоров'я у свою чергу зобов'язувалися виплачувати такій родині щомісячну грошову допомогу, згідно з законом про патрунування та періодично двічі на рік перевіряти побутові умови дитини й надавати, у разі можливості, потрібну допомогу [10, арк. 19]. Договір на патрунування складався у трьох екземплярах, які отримували: родина, що брала дитину на патрунування, відповідний відділ народної освіти та орган опіки.

Відповідальність за своєчасне влаштування дітей-сиріт на патронат до родин та до колгоспів покладалася на голів виконкомів селищних, сільських та міських рад депутатів трудящих, а у містах з районним поділом – на голів виконкомів районних міських рад депутатів трудящих. Їхні представники разом з відділами народної освіти попередньо перевіряли умови родин, що виявляли бажання взяти дитину на патронат.

У першу чергу перевірялися всі члени родини на предмет працевлаштування та за рівнем прибутків. Члени родини обов'язково повинні були мати постійні місця роботи та джерела прибутків, тобто державна допомога при патрунуванні, не була основною метою оформлення патронату. І хоча допомога у розмірі 50 крб. щомісячно не покривала усіх витрат на утримання дитини, інспекторські перевірки все ж виявляли випадки патрунування задля отримання додаткового прибутку. У такій ситуації замість виховання, діти залишалися без нагляду, приречені на напівголодне існування, займалися жебрацтвом та дрібними крадіжками.

Ретельно перевірявся й моральний клімат родини-патронавця. Серед членів родини громадянина, який виявив бажання патрунувати дитину не мало бути алкоголік, наркоманів, душевнохворих, а також хворих на епілепсію та гострі й заразні хвороби [7, арк. 144].

Відділи народної освіти постійно вели облік патрунованих дітей за єдиною формою, де відображалися усі дані про дитину, а саме: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стан здоров'я, інформація про родину, у якій знаходиться на патронаті тощо. Виховання дітей у порядку патрунування тривало до досягнення ними 16 років, після чого вони розпочинали власне самостійне життя. Утім зв'язок із відділами народної освіти не припинявся. У цей період їм надавали одноразову грошову допомогу у розмірі 200 крб. з коштів, що виділялися місцевими бюджетами для потреб патрунування [11, арк. 144]. Окрім цього, дитині допомагали із працевлаштуванням або вступом до учбового закладу.

Необхідно зазначити, що в окремих випадках передбачалося й дострокове розірвання угоди патрунування у разі, якщо перевірками виявлялися суттєві порушення умов договору або якщо у родині, що виховувала дитину відбулися зміни, що заважали нормальному розвитку та вихованню дитини.

Поступово патронат як форма виховання дітей населенням набув значного поширення. За підрахунками дослідників-істориків А. С. Бобровського та В. М. Нікольського кількість ді-

тей, що знаходились на патронаті у родинах, майже дорівнювалася кількості дітей в дитячих будинках. Так, з моменту визволення Сталінської області до 1 липня 1945 р. було влаштовано установами освіти та охорони здоров'я до дитячих будинків 4 041 дитину, а встановлено на патронат 3 958 дітей [1, с. 229].

Але ідеалізувати таку форму боротьби з безнадглядністю та безпритульністю на той час мабуть не варто. Постійні комісії допомоги дітям при виконкомах міських рад депутатів трудящих систематично перевіряли умови утримання патронованих. Обстеження показували, що більшість патронованих дітей перебували в родинах з важкими матеріально-побутовими умовами, які не мали можливості забезпечити їх елементарним – взуттям і більш-менш придатним одягом, через що діти часто пропускали заняття у школі. Так, на початку 1944–1945 навчального року лише у Лисичанському районі Ворошиловградської області з загальної кількості патронованих, не відвідували до школи більше ніж 30 дітей [12, арк. 10]. Найбільш знедолених дітей знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Усім іншим надавалася допомога. Так, наприклад, у м. Маріуполь для дітей-сиріт та напівсиріт було організоване харчування для 1200 осіб за картками посиленого додаткового харчування і для 808 дітей – у їдальнях промислових підприємств. У м. Сталіно усі патроновані діти безкоштовно харчувалися у шкільних та промислових їдальнях, а комісія при міській раді зібрала 28 тис. крб., що використала для надання допомоги патронованим дітям [13, арк. 122]. Крім того, патронованим дітям виділялися значні фонди промислових товарів через систему торгівельних організацій. Великим додатковим джерелом поліпшення матеріально-побутових умов патронованих дітей була підтримка з боку громадськості, що регулярно організовувала збір коштів на їхню користь, проводила недільники та місячники допомоги знедоленим дітям, надавала індивідуальну допомогу [5, с. 24].

Утім були й недоліки й у роботі постійних комісій. У деяких районах умови перебування дітей на патронаті перевірялися несистематично. Архівні джерела свідчать, що справа патрунування дітей була найгірше поставлена у Сталінському, Красноліманському, Харцизькому, Ольгінському районах Сталінської області. Майже не здійснювала роботу постійна комісія Меловського району Ворошиловградської області [7, арк. 272]. У деяких районах виконкоми районних рад депутатів трудящих не стежили за правильністю використання асигнувань на патронат та промислові товари, що виділялися для потреб патрунування, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання грошових та товарних фондів. Такі приклади мали місце у Єнакіївському, Старо-Бешевському, Амвросіївському районах Сталінської області. У архівних документах в переважній більшості знайшли відображення саме негативні випадки, тому стверджувати про їхні масштаби дуже важко. На разі можемо лише констатувати, що були випадки коли винних у розбазарюванні викривали та притягували до судової відповідальності [14, арк. 96].

Таким чином, індивідуальне патрунування стало поширеною формою влаштування дітей-сиріт у перші повоєнні роки. Однак наявність суттєвих недоліків як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, не знайшла втілення цієї форми боротьби з безпритульністю у подальші роки. По-перше, неможливою була централізована допомога з боку органів народної освіти у справі забезпечення патронованих дітей одягом і взуттям через обмеженість фондів, що були спеціально для цього призначені. Центральні та місцеві органи влади і громадськість широко допомагали патронованим дітям-сиротам, але ця допомога не могла повністю забезпечити їхні потреби для нормального розвитку. По-друге, недостатньою була і державна грошова допомога, а саме 50 крб. щомісячно, родинам, що патрунували дітей. Ці кошти не могли покрити всіх витрат на повне забезпечення дитини, що особливо гостро відчувалося у великих містах, а тому іноді було дуже важко влаштувати на патронат дітей саме через цю причину [12, арк. 28]. Окрім того спостерігалися випадки й відвертих зловживань з метою матеріальної вигоди. В умовах повоєнного лихоліття громадяни часто намагалися покращити власні побутові умови за рахунок державної допомоги патронованим дітям. З огляду на наявні труднощі та проблеми практика патронату поступово стала згоратися, а у 1968 р. взагалі була скасована [2, с. 131].

Стабільно високою у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю була така форма як опікунство. Опіка – це форма охорони особистих та майнових прав дітей, що залишилися без батьків. У травні 1945 р. у Донбасі перебувало під опікою 1739 дітей [15, арк. 10]. А на

серпень 1946 р. лише у Ворошиловградській області було встановлено опіку над 1071 дитину [16, арк. 12]. Зазвичай, опікунами (попечителями) ставали родичі дитини, якими керували родинні почуття, а не матеріальний розрахунок. Утім, опікунами могли стати не лише близькі родичі дитини, але й зовсім сторонні особи. Різниця між опікуном і попечителем виявлялася лише у віці дитини – дітям до 14 років призначався опікун, а з 14 до 18 років, коли неповнолітній отримував право самостійно розпоряджатися заробітком та нести відповідальність перед законом – попечитель. Грошова допомога від держави при опікуванні не виплачувалась. Передбачалось, що кошти на утримання дитини покривалися за рахунок майна підопічного або за рахунок заробітку чи стипендії, якщо підліток працював або навчався. Якщо ж після смерті батьків у дитини не залишилося майна, то органи опіки і піклування клопотали перед органами соціального забезпечення про видачу опікунові засобів на утримання підопічного [17, арк. 17].

Опіка встановлювалася для виховання дітей та захисту їхніх прав й інтересів, а також для охорони майна дитини відповідно до інструкції міністерства освіти УРСР "Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків", затвердженої РНК УРСР від 24 липня 1945 р. [14, арк. 93].

Кожна дитина, яка не перебувала під наглядом батьків чи у відповідній дитячій установі – підлягала опіці. Обов'язково опіка над дитиною призначалася у випадку смерті обох батьків. У окремих випадках опіка могла бути встановлена й за життя батьків дитини, зокрема, коли батьки через суд були позбавлені батьківських прав, коли обидва з батьків тривалий час не могли займатися вихованням дітей або коли батьки були психічно хворі.

Громадяни, що виявляли бажання стати опікунами дитини зверталися з відповідними заявами до районних (міських) відділів народної освіти або охорони здоров'я. Після розгляду заяви її передавали до районного (міського) виконавчого комітету, який приймав рішення на підставі наступних документів: копії свідоцтва про народження дитини чи іншого документу, що визначав її вік та документів, що засвідчували, що дитина не може виховуватися у батьків за їхньої наявності. Як і у випадку з патронуванням, не могли бути опікунами алкоголіки, психічно хворі, особи, які у судовому порядку були позбавлені виборчих чи батьківських прав, засудженні та неповнолітні. Органи опіки до призначення опікунів були зобов'язані вжити заходів щодо майна малолітнього, зробити його опис та оцінку [17, арк. 16].

Дії опікуна могли бути оскаржені у органах опіки як особами, які перебували під опікою, так і державними установами, громадськими організаціями, а також окремими громадянами. Тому, щорічно опікун звітував перед органами опіки [17, арк. 17].

Таким чином, на другому місці за розповсюдженням серед форм виховання у прийомних родинах було опікунство. Воно вимагало від опікуна виховання та піклування про підопічного, а також охорони та збереження його майна. Незважаючи на відсутність матеріальної допомоги з боку держави при опікуванні, його відсоток був високим, що можна пояснити родинними та сусідськими почуттями людей, що ставали опікунами.

Усиновлень після війни було небагато, оскільки жодної матеріальної підтримки з боку держави у цьому випадку не передбачалося, а усиновитель зобов'язувався виконувати усі майнові та особисті обов'язки перед дитиною. Процес усиновлення оформлювався відповідно до вже зазначеної інструкції міністерства освіти УРСР "Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків".

Усиновлення стосувалося лише малолітніх дітей і, зазвичай, всиновлювали дітей, які не мали батьків. Для всиновлення дитини, яка мала батьків або опікунів потрібна була їхня згода. Усиновлення відбувалося у зв'язку з проханням усиновителя згідно з ухвалою виконкому районної (міської) ради депутатів трудящих і реєструвалося у місцевому органі запису актів громадського стану. Для всиновлення дитини необхідно було мати відповідні документи, а саме: свідоцтво про смерть обох батьків, або свідоцтво про визнання їх в установленому порядку, померлими; медичну довідку про відсутність хвороб, які могли б загрожувати здоров'ю усиновленого, як у усиновителя, так і в інших членів його родини, які з ним мешкають. Попередньо проводилося обстеження соціально-побутових умов усиновителя, яке здійснювали працівники відділів народної освіти або, за дорученням відділу народної освіти, представники громадськості, якщо всиновлювали дітей чотирьох років і старших і працівниками відділу охорони здоров'я, якщо діти ще не досягли чотирьох років. Усиновлення дітей, які досягли

10-річного віку, без їхньої згоди не дозволялося [17, арк. 14]. Це було ще однією причиною не досить поширених фактів усиновлення. Багато дітей не вірили у загибель батьків та продовжували їх чекати, і тому самі не давали згоди на усиновлення.

Усиновлені та їхні нащадки набували щодо усиновителів усіх прав та обов'язків рідних дітей усиновителя, як особистих, так і майнових. Відповідно, при усиновленні привласнювалося усиновленому прізвище та у випадку заяви про це усиновителя можна було привласнити також ім'я по батькові за ім'ям усиновителя.

Усиновлення могло бути скасовано органами опіки та піклування у судовому порядку якщо воно відбулося без згоди батьків усиновленого та якщо повернення їхньої дитини відповідало інтересам останньої. При скасуванні усиновлення неповнолітнього понад 10-ти років, потрібна була його особиста згода [15, арк. 15].

Отже, здебільшого всиновлювали дітей дошкільного віку. Перевірки умов життя всиновлених свідчили про те, що у переважній більшості вони були сприятливими. Документи фіксують такі приклади. Світлану Семиркину шести років, мати якої загинула від голоду під час окупації, а батько загинув на фронті, удочерив садівник колгоспу "Перещепне" Костянтинівського району Сталінської області Веприцький Я. П. Умови проживання дитини були дуже добрі. Дівчинка мала окреме ліжко, чисту та гарну постіль, одяг, взуття, білизну. Дитина була здоровою, веселою і з теплотою та любов'ю ставилася до своїх прийомних батьків [18, арк. 47]. Дуже багато подібних прикладів зберігають фонди державних обласних та центральних архівів.

Поряд з цим, варто зазначити, що усиновлення надавало максимальну ступінь близькості прийомних батьків з дітьми, тому в переважній більшості в ролі усиновителів виступали рідні батьки дітей, які не перебували у шлюбі з матір'ю. За діючими тоді законами, батьківство не визнавалося, якщо шлюб не був оформлений.

Таким чином, усиновлення було найменш розповсюдженою формою боротьби з дитячою безпритульністю. Якщо порівнювати статистичні дані усиновлення в Донбасі з опікою та патронатом, то у 1945 р. його відсоток був відповідно у 9,3 рази меншим [15, арк. 10].

Отже, всиновлення, опіка, попечительство та патронат були поширеними формами боротьби з безпритульністю та бездоглядністю у перші повоєнні роки. Усі зазначені форми виховання дітей-сиріт у прийомних родинах мали юридичне оформлення та окреслювали перелік прав і обов'язків як родин, що приймали дітей на виховання, так і підопічних, а також органів опіки. Поряд з цим, усі форми сімейного виховання у прийомних родинах були майже ідентичними. Усі, хто приймав на виховання дитину виконували стосовно неї певні обов'язки щодо утримання, виховання та навчання. Утім були й відмінності, що сприяли домінуванню одних форм виховання над іншими. Так, найменш розповсюдженим було усиновлення, оскільки не мало матеріальної підтримки з боку держави, а соціально-економічні труднощі повоєнного суспільства торкнулися всіх сфер життя людей, які не наважувалися без додаткової матеріальної підтримки брати на виховання дитину, а, інколи, навіть були вимушені віддавати до державних виховних установ власних дітей, щоб забезпечити їхнє нормальне харчування та виховання. Перше місце за ступенем поширення займав патронат, бо мав, хоча й невелику, але постійну грошову допомогу з боку держави, що певним чином стимулювало громадян. На всиновлення та опіку згоджувалися переважно близькі та рідні дітей, що залишилися без батьків. У випадках патрунування утримувачами виступали зазвичай знайомі або сторонні ж громадяни.

Список використаних джерел

1. Бобровський А. С., Нікольський В. М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.
2. Зезина М. Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945–1955) // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 127–136.
3. Зезина М. Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 58–67.
4. Зезина М. Р. Без семьи. Сироты послевоенной поры // Родина. – Сентябрь. – 2001. – № 9. – С. 82–87.
5. Коваленко С. С. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР // Радянська школа. – К., 1948. – № 1. – С. 20–26.
6. Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85–86.
7. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1067. – Оп. 4. – Спр. 45. – Арк. 110.
8. Державний архів

Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 4. – Спр. 513. – Арк. 92. 9. Там само. – Спр. 1139. – Арк. 121. 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1229. – Арк. 19. 11. Там само. – Спр. 1202. – Арк. 140, 144. 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 9. 13. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 4. – Спр. 1139. – Арк. 122. 14. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 4. – Спр. 513. – Арк. 96. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1226. – Арк. 10. 16. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 550. – Арк. 12. 17. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1229. – Арк. 17. 18. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 47.

Natalia Kasyanova

STATE POLICY ON LIQUIDATION OF HOMELESSNESS AND CHILD NEGLECT IN THE 1943 – AT THE BEGINNING OF THE 1950-TH. (ON THE EXAMPLE OF DONBASS).

In the article on the basis of analysis of literature and archived materials the separate forms of state social policy in relation to the decision of problem of child's homelessness and child neglect in Donbass in the first post-war years are considered, namely: guardianship, попечительство, patronage and adoption. The author considers the terms of adoption of children-orphan in families of workers, names qualities, that characterize family which desired to bring up a child. At the same time, the author draws conclusions about the reasons of prevailing of one forms of family education in receiving families in comparison with others.

УДК 94 (477)

Олександр Бровар

ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІРНИКІВ ДОНБАСУ УПРОДОВЖ 1943–1955 РР.

У статті на основі архівних джерел розглянуто та проаналізовано забезпечення продовольством шахтарів Донбасу у перші післявоєнні роки, та подальший розвиток означеної проблеми. Починаючи з середини 50-х рр., ситуація поступово поліпшується: збільшується купівельна спроможність гірників і членів їхніх родин, відбувається розширення раціону харчування, поліпшення якості харчових продуктів, розширення мережі закладів громадського харчування та поліпшення рівня обслуговування в них. Це позитивним чином відобразилося на рівні продуктивності праці працівників підприємств вугільної промисловості Донбасу.

В умовах сучасної України постала нагальна потреба у забезпеченні належного рівня матеріально-побутових потреб населення, особливо актуальним це в індустріально розвинених регіонах країни, де побутові негаразди традиційно були джерелом соціальних конфліктів, вносили розлад у трудову діяльність тощо. У цих умовах звернення до історичного досвіду вирішення проблеми задоволення матеріально-побутових потреб робітників, а саме – забезпечення ефективної системи харчування є досить важливим. Особливу увагу привертає проблема харчування працівників вугільної промисловості Донбасу упродовж періоду повоєнної відбудови народного господарства. Попри окреслену вже важливість цієї проблеми, дотепер вона не привертала належної уваги науковців, не була об'єктом цілісного наукового дослідження, хоча окремі її аспекти відображені у радянських та сучасних монографічних виданнях, фахових публікаціях. Виходячи з цього, метою дослідження є висвітлення за-

безпечення працівників підприємств вугільної промисловості Донбасу продуктами харчування впродовж періоду повоєнної відбудови – у 1943–1955 рр.

Побутове життя працівників вугільної промисловості Донбасу характеризується у досліджуваній період передусім значним дисонансом між доволі високою заробітної платою та невисокими можливостями задоволення побутових потреб. Загалом це явище було характерним для усього робітничого середовища радянської доби, однак у шахтарів Донбасу воно мало свої особливості. Це відобразалося й на стані харчування працівників вугільної промисловості Донбасу.

Стан харчування гірників Донбасу після визволення цього регіону від окупації був дуже важким. Упродовж війни у декілька разів скоротилося виробництво харчових продуктів (а деяких навіть – навіть у 10–12 разів) [22, с. 324]. Восени 1943 р. із 108 хлібопекарень Донбасу, що діяли тут до війни, залишилося лише 20, були зруйновані м'ясокомбінати, інші підприємства харчової промисловості [32, с. 141].

Заходи з упорядкування системи харчування мешканців шахтарських міст і селищ Донбасу почали проводитися компартійною владою майже одразу після звільнення цього регіону від німецької окупації. У березні 1945 р. XIII пленум ВЦРПС виробив програму поліпшення побутового обслуговування трудящих. Секретаріат ВЦРПС систематично контролював діяльність центральних комітетів, обкомів і місцевих організацій галузевих профспілок у справі реалізації цієї постанови. Декларувалася необхідність докорінного поліпшення стану харчування робітників, що мало сприяти підвищенню продуктивності праці, стимулюванню творчої активності трудящих. На жаль, це так і залишилося декларацією [36, арк.1].

19 вересня 1943 р. президія ВЦРПС прийняла постанову "Про поліпшення роботи громадського контролю профорганізацій над роботою їдалень, крамниць і підсобних господарств" [5, с. 189]. Згідно зі згаданою постановою спілковими організаціями гірників Донбасу було створено 500 комісій робітничого постачання, які стежили за дотриманням відповідних інструкцій 87 продуктовими та товарними базами, 645 їдальнями тощо. Ці комісії нараховували у своїх лавах 7075 активістів. При комісіях робітничого постачання створювалися бригади робітничих контролерів, які контролювали роботу торгівельних закладів і установ громадського харчування, стежили за дотриманням норм видачі робітникам продуктів харчування. Особливо ретельно ці бригади перевіряли видачу талонів на додаткове харчування тим робітникам, що перевищували норми виробітку [38, с. 132, 135]. Громадські контролери, які виділялися з-поміж профспілкового активу, стежили за тим, як працівники торгівельної сфери обслуговують гірників і членів їхніх родин [37, с. 19–20].

Окреслені заходи опиралися на відпрацьовану систему, сформовану ще впродовж міжвоєнної доби. Остання передбачала пріоритетність задоволення харчових потреб тих робітників, які працювали на підприємствах важкої промисловості, на шкідливому виробництві. До числа таких відносилися й вугільні шахти Донбасу: умови праці на цих підприємствах були вкрай важкими [19, с. 82, 85–86].

При відділі робітничого постачання комбінату "Сталінвугілля" станом на 1 січня 1945 р. функціонували 233 крамниці, 209 їдалень, 33 бази та склади, 80 овочесховищ, 185 підприємств побутового обслуговування, 69 підприємств промислових товарів, 28 радгоспів і 3 риболовецькі господарства [7, арк. 34].

Продовольча ситуація в Донбасі у перші роки після визволення від окупації була вкрай важкою. Ще у роки війни постачання населенню харчів стало нормованим. Наприкінці 1944 р. норма хліба для робітників становила 400 – 800 грамів, для службовців – 300–450 грамів, а для непрацюючих дорослих і дітей – лише 200 – 300 грамів [18, с. 27]. Утім, ті гірники, які працювали на підземних роботах і на відновленні шахт, отримували 1 кг хліба на добу [15, с. 84]. На підприємствах вугільної промисловості Ворошиловградської області поширеним явищем були перебої у постачанні хліба гірникам [13, арк. 371].

Складна продовольча ситуація у перші роки після визволення Донбасу від гітлерівської окупації зумовлювалася руйнуванням інфраструктури харчової індустрії під час війни [39, с. 270]. Станом на 1944 р. раціон гірника Донбасу у середньому був наполовину меншим, ніж до війни [30, с. 139]. Люди змушені були відмовляти собі у найнеобхіднішому [27, с. 225]. У 1944–1945 рр. робітник за карткою міг отримати щомісяця не більше 2 кг м'яса та риби, 1,2 кг крупи та макаронів, 400 грам жирів. Існували збої у постачанні гірникам навіть цією обмеже-

ною кількістю продовольства. Ситуація поступово поліпшується лише з другої половини 40-х рр. [18, с. 27]

У 1943–1945 рр. у дуже скрутному становищі опинилися родини гірників, які перебували на фронті. Для хоча б мінімального поліпшення їхнього матеріального становища відповідними державними органами організувалась система постачання продовольства та промислових виробів [35, арк. 85]. Для допомоги гірникам Донбасу наприкінці 1943 р. почали надходити ешелони з продовольством із інших регіонів СРСР, що не постраждали від окупації [31, с. 94].

У перші роки після звільнення Донбасу від гітлерівців досить часто харчування робітників вугільних підприємств не було поставлене на належному рівні. Так, на шахтах № 9 ім. Кагановича тресту "Макіїввугілля", № 13 тресту "Куйбишеввугілля", № 30 і 31 тресту "Рутченковвугілля" у їдальнях для гірників їжа була неякісною, самі їдальні знаходилися у поганому стані, давно не ремонтувалися. Найгірше харчувалися представники "спецконтингенту" – особи, силоміць мобілізовані для праці на вугільних шахтах Донбасу [36, арк. 89].

Ситуація з продуктами була кращою на тих вугільних підприємствах, де були власні продовольчі бази. Це, зокрема, стосується комбінату "Сталінвугілля" [6, арк. 28]. Наприкінці 1944 р. гірники Донбасу користувалися послугами 964 їдальень, 922 крамниць і 98 продовольчих баз [39, с. 271].

Калорійність продуктового набору робітників вугільних шахт Донбасу становила у перші післявоєнні роки у середньому від 1387 до 1592 кілокалорій. Денний раціон службовців становив 1074–1076 кілокалорій, а утриманців – 780 кілокалорій [16, с. 114]. Шахтарі Донбасу упродовж 1943–1945 рр. відчували гостру нестачу м'яса, масла, овочів, солі, цукру та ін. Значні перебої були у постачанні борошняних виробів. Гірники у цей час замість належних їм 900 г хліба на добу отримували лише 600 [40, с. 237].

Достатньо бідним був раціон учнів професійно-технічних училищ. Часто їжа у їдальнях цих установ була одноманітною, несмачною, її не було вдосталь. Поширеною була практика, що учнів не годували гарячою їжею [5, с. 180–181]. У 1945 р. послугами закладів громадського харчування користувалися близько 18 тис. працівників вугільної промисловості Сталінської області, із них триразове харчування у цих закладах мали 73 %, дворазове – 10 %, одноразове – 17 %. У цей час гірники, зазвичай, отримували у їдальні на сніданок борщ, консерви, жири та кашу [39, с. 272, 275].

Суттєвому збільшенню споживацьких можливостей гірників, особливо у найбільш важкі часи – у 1943–1945 рр. – сприяло утримання підприємствами підсобних господарств. Так, наприкінці війни шахти Донбасу утримували 225 підсобних господарств, під які було відведено 109 тис. га землі [39, с. 271]. Розвитку індивідуального городництва гірників Донбасу сприяли як державні, так і профспілкові органи. При ВЦРПС у 1943 р. було створено навіть спеціальний орган, який опікувався цим – комітет сприяння індивідуальному та колективному городництву [30, с. 140]. Індивідуальне городництво сприяло пом'якшенню гостроти продовольчого питання. На весну 1945 р. колективні та індивідуальні городи мали уже 2,5 млн. робітників і службовців Української СРР, а їхня загальна площа становила 385,5 тис. га [5, с. 192–194].

Упродовж 1943–1945 рр. городи мали понад 240 тис. працівників вугільної індустрії Донбасу. Загальна площа яких становила 34257 га. Лише у 1944 р. із них було зібрано 12,8 тис. т. овочів і злакових культур. Як бачимо, городи вугільників Донбасу становили майже 1/10 усіх городів робітників і службовців радянської України. З-поміж цих городників знову ж таки було майже 10 % гірників Донбасу. Такий розвиток городництва у середовищі працівників вугільної промисловості Донбасу можна пояснити передусім пріоритетністю цієї галузі промисловості, що певною мірою зумовлювалось увагою компартійної влади до проблем харчування гірників. Упродовж згаданого періоду мала місце тенденція поступового збільшення як кількості гірників, що мали городи, так і розширення площ цих городів [33, арк. 129–130].

Компартійна влада як у центрі, так і на місцях, заохочувала робітників мати свої індивідуальні городи [30, с. 140]. Профспілкові та господарські органи розробляли низку заходів із розвитку індивідуального та колективного городництва серед робітників Донбасу, у тому числі й серед гірників. Розвиток городництва мав відбуватися у плановому порядку, під прискі-

пливим контролем згаданих органів [39, с. 273]. Господарські органи мали постачати робітникам-городникам насіння овочів, забезпечувати необхідним інвентаром [26, с. 20–21].

Колишні фронтовики, а особливо – інваліди війни у передусім наділялися індивідуальними городами [40, с. 238]. Про це мали дбати профспілкові організації, у тому числі й спілка працівників вугільної промисловості [17, с. 54].

У 1947 р. шахтарі вугільної шахти "Лідиївка" були практично усі забезпечені індивідуальними городами. На допомогу робітникам-городникам профспілковою організацією цієї шахти було відпущено 8 тонн посівної картоплі та декілька тонн різноманітного насіння [2, с. 34]. Утім, варто відзначити, що при обробітці індивідуальних городів шахтарі Донбасу відчували відсутність сільськогосподарської техніки та реманенту, тяглової худоби та насіння [40, с. 238]. Городництво займало важливе місце у підтриманні матеріального становища і наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. [28] Утім, коли наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. матеріальне становище шахтарів Донбасу поліпшилося, дедалі менша їх частина продовжувала обробляти городи [27, с. 226].

При вугільних шахтах Донбасу із 1943 р. організовувалися підсобні господарства, де утримували домашніх тварин для отримання молочної та м'ясної продукції. Тут же вирощували картоплю. Було організовано навіть вирощування риби у ставках [40, с. 236]. У 1944–1945 рр. на підсобних господарствах вугільних шахт Донбасу було зібрано 159 тис. т. овочів. Підсобні господарства значною мірою задовольняли потреби гірників і їх родин у овочах, молочних продуктах, яйцях, і, певною мірою, у м'ясі [34, арк. 39–41].

З-поміж гірників Донбасу найбільше постачалися продуктами забійники та наваловідбійники, що зумовлювало особливу популярність цих професій у перші післявоєнні роки [20, с. 120].

Вкрай складною була продовольча ситуація в Донбасі у 1946–1947 рр., коли в Україні лютував голод. Утім, шахтарі Донбасу не зазнали значною мірою цього лиха, оскільки влада створювала при шахтах мережі продовольчих магазинів і їдалень. Варто відзначити, що харчові продукти у цих закладах були доволі одноманітними, бідними на вітаміни, дозволяючи шахтарям лише не померти з голоду. Для забезпечення нормального харчування гірників доставлялися продукти з інших регіонів України [27, с. 226].

6 вересня 1946 р. ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР прийняли указ про підвищення цін на ті продукти, що видавалися за картками (так званих "пайкових" цін). 27 вересня того ж року було видано указ про економію у витрачанні хліба, згідно з якою значно скоротилась кількість осіб, які знаходилися на нормованому забезпеченні. Жорстка економія хліба значною мірою послугувала причиною голоду 1946–1947 рр. [18, с. 22–23]. Утім, вона дозволила зекономити необхідний для вільної торгівлі обсяг продовольства, що було однією з передумов проведення у грудні 1947 р. грошової реформи та ліквідації карткової системи згідно з указом ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР "Про проведення грошової реформи та відміну карток на продовольство та промислові товари" від 14 грудня 1947 р. [4, с. 117, 120]. Ця реформа передбачала перехід до продажу продовольчих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами [18, с. 28].

У другій половині 40-х рр. продовжувало існувати, запроваджене ще за часів війни, нормоване забезпечення населення продуктами та промисловими товарами першої необхідності за картковою системою. У грудні 1947 р. у Ворошиловградській області норма продажу одній людині хліба не мала перевищувати 2 кг, а борошна – 3 кг. На додачу до цього ціни на продовольчі товари у регіоні Донбасу були доволі високими. Так, у 1950 р. 1 кг яловичини на ринку Сталінської області коштував 16 крб., Ворошиловградської – 14 крб., відповідно: свинини – 23 і 20 крб., сала – 35 і 38 крб., літр молока – 5 і 4 крб. Навіть незважаючи на те, що працівники вугільної промисловості Донбасу отримували порівняно високу заробітну плату, такі ціни були для них явно високими. Станом на 1949 р. у вугільних районах Донбасу у товарообігу продовольчих товарів 13,5 % складав хліб і хлібобулочні вироби, 8,8 % – горілка, м'ясо – лише 4,6 %, риба – 2 %, овочі та фрукти – 1,7 %, картопля – 1 %, а яйця – 0,26 % [27, с. 225].

Видачу продуктів харчування за картками було скасовано 16 грудня 1947 р., одночасно з грошовою реформою і встановленням єдиних знижених державних цін на продовольчі товари. При цьому ціни на хліб, крупи та макаронні вироби було знижено на 10–12 % у порівнянні

з попередніми пайковими цінами [1, с. 288–289]. Регулярні зниження цін проводилися й надалі. Наприклад, у результаті одного з таких знижень цін, що проводилося у квітні 1952 р. вартість продуктів, розповсюджуваних через мережу державної торгівлі, знизилася на 11,5 %, а продукти на ринку стали дешевшими на 4,5 %.

У середньому на одну шахтарську родину вартість закуплених харчових продуктів знизилася на 4 крб. Ціни на м'ясо були зніжені на 10 %, на масло – на 14 %, на яйця – 30 %. Зниженню цін сприяло збільшенню купівельної спроможності гірників та їхніх родин (упродовж 50-х рр. вона збільшилася майже на 1/5). Утім, варто відзначити, що система державної торгівлі не могла задовольнити потреби населення Донбасу у продуктах харчування, тому шахтарським родинам доводилося часто купувати продукти харчування на ринку, а там ціни були набагато дорожчими: інколи на третину і вище [14, с. 165–167].

У 1948 р., у порівнянні з попереднім роком, робітниками було закуплено вдвічі більше цукру, наполовину більше хліба [25, с. 412]. У 1953 р. родини шахтарів Донбасу стали споживати на 86,2 % більше хліба та виробів із борошна, ніж у 1940 р., на 168,9 % більше молока та молочних продуктів (у тому числі масла – на 246,7 % більше), на 189,4 % більше м'яса та м'ясопродуктів. Споживання яєць за згаданий період збільшилося на 205,4 %, а споживання цукру – на 173,9 % [21, с. 238]. У порівнянні з 1947 р., у 1953 р. шахтарі Донбасу мали змогу купити у 5 разів більше хліба, утричі – фруктів, більш ніж удвічі – м'яса, масла, картоплі та макаронів [29]. У 1957 р. порівняно з 1953 р. обсяги продажу населенню Донбасу молока та молочних продуктів зросли втричі, м'яса, тваринного масла та ковбасних виробів – майже вдвічі [18, с. 45].

Упродовж другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ціни на основні продукти харчування у цілому залишалися стабільними, а ціни на такі продукти, як молоко, сало, олія та деякі інші навіть знизилися за цей час [11, арк. 26]. У той же час, майже на третину упродовж згаданого періоду зростають ціни на м'ясо та масло. Незважаючи на те, що реальна зарплата гірників теж виросла за цей час на 22 %, можна простежити реальне підвищення цін на згадані харчові продукти: м'ясо зросло на 4 %, а масло – на 3 %. Ціни зростали найбільше упродовж 1962–1963 рр. [9, арк. 27]. Однак рівень купівлі продуктів харчування у цей час також зростав, що засвідчує зростання купівельної спроможності гірників Донбасу та членів їхніх родин [24, с. 489]. Збільшення у продажу харчових продуктів зумовлене поступовим відновленням наприкінці 40-х р. сільського господарства Української РСР [3, с. 228–229].

На ринках гірники та члени їхніх родин переважно купували яйця, овочі, м'ясо, молоко тощо. Хліб, цукор, масло, рибу та деякі інші продукти, зазвичай, купували у крамницях. Упродовж 50-х рр. у раціоні гірників та їхніх родин поступово з'являється більша кількість страв із м'яса та риби. У шахтарській родині з'являються вареники, пельмені, домашні та фабричні ковбаси, пироги з м'ясом, розширюється асортимент овочевих, молочних, круп'яних і мучних блюд [12, с. 13–17].

Витрати на харчові продукти складали доволі значну частку видатків сімейного бюджету шахтарських родин. Доволі часто вони "з'їдали" половину сімейного бюджету. Нормою ж було витрачати близько чверті – третини прибутку на харчування. У першій половині 50-х рр. шахтарська родина у середньому витрачала на харчування 1000–1700 крб. на місяць, при тому, що шахтар отримував у цей час щомісячну зарплатню у середньому у розмірі 3,5–4 тис. крб. [8, арк. 30] У першій половині 60-х рр. у гірницькій родині витрати на харчування складали у середньому 47,5 % усіх витрат родини [23, с. 83].

Харчовий раціон гірників Донбасу був типовим для всієї Української РСР. Це: борщ, каші, картопля, сало, овочі. Щоправда, овочів і фруктів гірники Донбасу та їхні родини споживали не дуже багато [4, с. 124]. Суттєвим поповненням харчового раціону гірників та їхніх сімей були продукти харчування з домашнього господарства: овочі та фрукти, вирощені на присадибних ділянках, м'ясо свиней, птиці, молоко тощо. Присадибні ділянки упродовж 50-х рр. мала майже половина шахтарів, близько третини тримали домашню худобу [10, с. 15].

Отже, можна стверджувати, що побутове становище шахтарів Донбасу у перші післявоєнні роки було вкрай важким: постійно не вистачало продуктів харчування, не була розгорнута мережа робітничих їдалень і продуктових магазинів. Починаючи з середини 50-х рр. ситуація поступово поліпшується: збільшується купівельна спроможність гірників та членів їхніх родин, відбувається розширення їхнього раціону харчування, поліпшення якості харчових

продуктів, розширення мережі закладів громадського харчування та поліпшення рівня обслуговування в них. Це позитивним чином відобразилося на рівні продуктивності праці працівників підприємств вугільної промисловості Донбасу.

Список використаних джерел

1. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943 – 1950 гг.). – М.: Мысль, 1978.
2. Бриль М. Передовая шахта "Лидиевка". – М.: Углетехиздат Министерства Западугля, 1948.
3. Восстановление Донбасса. 1946 – 1950. Документы и материалы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1986.
4. Герасимова М. С. Історичні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 12. Донецьк: Донецький національний університет, 2006.
5. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Навчальний посібник. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, 2002.
6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 288.
7. ДАДО. – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 289.
8. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп.1 (дод.). – Спр. 245.
9. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1 (дод.). – Спр. 246.
10. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1 (дод.). – Спр. 248.
11. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1 (дод.). – Спр. 1223.
12. ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1 (дод.). – Спр. 1224.
13. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 252.
14. Данилин А.Н. Матеріальне положення шахтерів и их семей в 50-е – 1 пол. 60-х гг. // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 7. – Донецьк: Донецький національний університет, 1999.
15. Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – Донецьк: ООО "Друк – инфо", 2000.
16. Добров П.В., Багликова М.С. К вопросу о медицинском обслуживании немецких военнопленных в 1943–1949 гг. (на материалах Украины) // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 9. Донецьк, 2002.
17. Коваль М.В. Все – для перемоги. – К.: Наукова думка, 1975.
18. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К.: Інститут історії України, 2003.
19. Костюк Є.С. Діяльність профспілок радянської України у сфері охорони праці упродовж 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник "Гілея". – Випуск 20. – К., 2009.
20. Кравченко Э.Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943 – 1945 гг.) // Новые страницы истории Донбасса. Статьи. Книга 4. – Донецьк, 1995.
21. Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1965.
22. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968.
23. Миرون В. В. Культура і побут гірників радянської України. – К.: Наукова думка, 1969.
24. Нариси історії професійних спілок України. – К.: ФПУ, 2002.
25. Народное хозяйство СССР. Сборник 3. – М., 1950.
26. Постановление Ворошиловградского обкома КП(б)У о дальнейшем развитии индивидуального и коллективного огородничества среди рабочих и служащих. 15 февраля 1946 г. // Восстановление Донбасса. 1946 – 1950. Документы и материалы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1986.
27. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк: ООО "Лебідь", 2004.
28. Социалистический Донбасс. – 8 февраля 1952.
29. Социалистический Донбасс. – 31 октября 1953.
30. Социальная политика Советского государства. – М.: "Мысль", 1985.
31. Страною возвеличенный Донбасс. Очерки. – Донецьк: "Донбасс", 1987.
32. Участие женщин в восстановлении легкой и пищевой промышленности (1943–1945 гг.) // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Книга 5. – Донецьк, 1997.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5451. – Оп. 25. – Спр. 624.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 159.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 415.
36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 316.
37. Чернега П.М. Деятельность профсоюзов на освобожденной территории Украинской ССР (1943–1945 гг.). – Авт. дис. ... к.и.н. – К., 1982.
38. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.: Главное издательство издательского объединения "Вища школа", 1987.
39. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). – К.: НПУ ім. М. П.

Драгоманова, 2004. 40. Чернега П.М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006.

Olexandr Brovar

CATERING OF DONBASS COALMINERS DURING 1943–1955

Catering of Donbass coalminers in the first afterwar years was examined and analysed in this article on the basis of the Archives office sources. Beginning from the middle 50-s the situation was gradually improved: the purchasing activity of coalminers and their families was growing, food allowance was widening, food quality was improving, chain of different catering places was broadening and services were improving. It has positively influenced the labour productivity of Donbass coal-mining workers.

УДК 94 (477) "1943/1947"

Світлана Гальченко

СКАСУВАННЯ КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ В ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

В статті показано механізм та заходи, які були спрямовані на поліпшення умов забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності в повоєнний час.

Ще донедавна політики та учені, підраховуючи збитки, заподіяні війною, акцентували свою увагу здебільшого на матеріальних втратах і лише потім зверталися до людських. У такій же послідовності з явним домінуванням аналізу виробничої сфери, цифрових показників та статистичних даних висвітлювались повосенні відбудовчі процеси. Водночас із поля зору випадали ті, хто найбільше потерпів від окупації, чийми руками з руїн та попелу відроджувалась промисловість, зводилися будівлі, зрештою, налагоджувалося мирне життя ще у воєнні та перші повоєнні роки. Не отримали належної уваги і ті чинники, без яких неможливе існування людини і яким не існує альтернативи у роки війни та після неї – проблеми забезпечення їх найнеобхіднішим – продуктами харчування і одягом. Недаремно у визволених від окупантів містах найбільш актуальними ставали питання: де взяти хліба? У що одягтися? Засоби вирішення цих питань перетворювалися у стратегію виживання. Всі інші до часу відсувалися на другий план, оскільки цілком очевидно, що почуття голоду за силою свого впливу на функціонування людського організму поступається хіба що почуттю збереження життя. До того ж і життя у міській місцевості диктує свої особливі умови. Держава, намагаючись забезпечити своїх громадян найнеобхіднішим і запровадивши карткову систему у ті важкі часи, не могла розв'язати її в силу об'єктивних та суб'єктивних причин.

Науковий доробок останнього десятиріччя з досліджуваної проблеми збагатилися значною кількістю нових праць, головною рисою яких є прагнення об'єктивно висвітлити події минулого нашої історії. Є серед них серйозні та ґрунтовні дослідження, що базуються на ретельному і добросовісному вивченні великого кола джерел, у всебічному аналізі та зіставленні отриманих відомостей. Утім, питання налагодження і системи забезпечення продуктами харчування міського населення, звільнених районів від фашистських окупантів та відміна карткової системи, не стало окремим дослідженням в науковій літературі. Лише окремі її аспекти висвітлені в роботах Т. В. Вронської [1], А. Ф. Ларина [2], У. Г. Чернявського [3]. Вийшли друком узагальнюючі праці В. Барана [4] та В. Литвина [5], в яких здійснена спроба переосмислення подій повосенного часу, що відбувалися в різних сферах життя України. Побіжно торкаються згадані автори і тогочасних побутових проблем.

Фрагментарно висвітлюються проблеми збитків, завданих сільському господарству, харчовій та легкій промисловості України. Про деформаційні процеси в економіці, що позначилися на постачанні міського населення продуктами харчування, а також інші аспекти, що так або інакше впливали на стан у цій сфері, йдеться в окремих працях українських та російських істориків О. Перехреста [6, с. 251–253], Г. Голиша [7, с. 37–49], Л. Хойнацької [8], М. Плюща [9, с. 71–77], Л. Ковпак [10], І. Ветрова [11], А. Арутюняна [12] та багатьох інших.

Одним з важливих заходів, в облаштуванні повоєнного життя, було налагодження постачання та розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності. Обмеженість у найнеобхіднішому стала постійним супутником людей у повсякденному житті, та й голод ще на тривалий час посилювався. Всі прагнули стабільності й скасування набридлого нормування. Держава також воліла скинути з себе безпосередню відповідальність за постачання населення продуктами та промисловими товарами.

Перебіг подій останнього року дії карткової системи суттєво не відрізнявся від попередніх. Відмінність полягала переважним чином у стрімкому збільшенні чисельності контингентів, що були охоплені гарантованим постачанням, на противагу попередньому зменшенню та кількості людей, що постачалися за картками, і самих норм. Громадян України понад усе турбувало вчасне та повне постачання за картками, а також головне – коли, нарешті, це регламентоване нормування закінчиться. Громадяни не розбагатіли у той час, однак ті, хто працював і мав гроші, не могли за картковою системою придбати більш-менш широкий асортимент промислових та продовольчих товарів. Це можна було зробити лише у комерційних магазинах або на ринку, що не кожен міг собі дозволити. Хоча за час війни, та й у повоєнні роки, державні ціни на нормовані товари майже не змінювались, скорочення державної торгівлі предметами широкого вжитку і збільшення попиту населення призвели до різкого підвищення ринкових цін, які в окремі періоди були вищими від довоєнних у 10–15 разів.

До скасування карткової системи в СРСР стали готуватися вже наприкінці 1945 р. Здійснити цей захід на практиці планувалося у 1946–1947 рр. Першочергово – восени 1946 р. збиралися скасувати картки на хліб, борошно, крупи і макарони. Інші ж товари планували продавати у вільному продажу поступово – упродовж наступного часу. Прогнозований щорічний приріст виробництва продуктів харчування та предметів широкого вжитку дозволяв сподіватися на це. Зміцнив ці сподівання і перший повоєнний 1946 р. Зростало виробництво, розширювався товарообіг. Повним ходом ішла підготовка до запланованого першого етапу скасування карток.

Обіцянка скасувати карткову систему у була озвучена Й. Сталіном в лютому 1946 р., коли, він виступаючи перед виборцями Москви напередодні обрання кандидатів до Верховної Ради СРСР, запевнив громадян у швидкому подоланні наслідків війни. Тоді вождь переконував, що цей захід сприятиме підвищенню добробуту радянських людей.

Про те, що такі плани дійсно існували та найближчим часом мали бути виконані, свідчить і підготовча робота до цього. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 29 червня 1946 р. "Про підготовку до торгівлі хлібом, борошном, крупами та макаронними виробами без карток" передбачалося відкрити велику мережу торговельних закладів, долучити величезну армію продавців для безкарткової торгівлі тощо. У 26 областях України передбачалося відкрити 3156 магазинів, 550 бакалійних спеціальних, продуктових (мішаних) – 1615, укркоопспілки – 3557. І як справжнє глузування, зважаючи на подальший перебіг подій, сприймається анонсований у такий страшний рік голоду "асортиментний мінімум хлібних і хлібобулочних виробів для спеціальних хлібних магазинів" із 42 найменувань [13, арк. 38]. Як бачимо, під обіцянки вождя закладалося принаймні "паперове" – формальне підґрунтя.

У зв'язку з посухою і викликаним нею скороченням державних запасів продовольства, Президія Верховної Ради СРСР у серпні 1946 р. перенесла скасування карткової системи на 1947 р. Зменшення державних запасів продовольства вимагало наведення суворого порядку, серйозної економії у витрачаннях продовольчих ресурсів і в передусім хліба, про що йшлося попередньо.

Скасування карткової системи і наприкінці 1947 р. було під запитанням. Недаремно, мабуть, друкувалися бланки карток на всі види продовольства та промислові товари ще й на 1948 рік. Значна кількість таких документів, зокрема і для центральних областей України, зберігається в Російському державному архіві економіки.

Усвідомлюючи важливість переходу від нормованого постачання за картками до вільної торгівлі, влада серйозно готувалася до цього, розробивши низку заходів.

Згідно з ухвалою уряду створювався резерв основних продовольчих та промислових товарів для скасування карткової системи. Вивчався попит на ті чи інші продукти харчування і промислові вироби, пов'язаний із майбутніми змінами у постачанні, оскільки без з'ясування цього не можна було підготуватися до відновлення вільної торгівлі, важко було обґрунтовано визначити, які за обсягами мають бути запаси, з якою кількістю товарів слід розпочинати торгівлю без карток. Здійснити такі підготовчі роботи, орієнтуючись лише на довоєнний рівень 1940 р., було б помилковим явищем, оскільки надто великі зміни відбулися і в складі населення, і в його розміщенні, і в попиті. Отже, виникла необхідність провести досить велику аналітичну, статистичну роботу, що потребувала часу, відповідної кваліфікації та зусиль.

Передусім вимагалось подати до центру, де розроблялися плани майбутніх широкомасштабних заходів зі скасування нормованого постачання, заявки-розрахунки на необхідні обсяги товарів із місць: республік, країв, областей та міст. Аналогічні відомості мали надійти і від головних управлінь робітничого постачання промислових підприємств та галузевих міністерств. Після розгляду та аналізу цих матеріалів у міністерстві торгівлі СРСР здійснювався розрахунок плану реалізації товарів для продажу населенню після скасування карток [14, с. 213].

Що стосується товарів народного споживання, то в основу планування покладалося очікуване надходження від промисловості самої УРСР та з централізованих фондів щоквартально і щомісячно з орієнтацією на темпи зростання у 1947 р. Розроблені матеріали планувалося також уточнювати в процесі виконання народно-господарського плану.

Промисловість мала за будь-яких умов поставити торговельним організаціям товари у чітко встановлені терміни, забезпечуючи їхню доставку до торговельної мережі завчасно.

На основі визначених товарних ресурсів складалися плани заводу і продажу основних промислових товарів у республіках, краях, областях і найбільших містах із виділенням відповідних фондів.

Плани продажу складалися після ретельного вивчення заявок із місць та даних стосовно реалізації товарів за останні довоєнні роки, при цьому враховувалися зміни, які відбулися за час війни в чисельності населення міст, розміщенні промислових об'єктів, особливості розвитку промисловості окремих областей та республік. Бралися до уваги стан заводу та цін, продаж товарів і обіг державної комерційної торгівлі та міської кооперативної торгівлі, розрахунковий баланс грошових прибутків і витрат населення. Враховувалися й інші чинники, що мали вплив та попит на постачання.

Особливої уваги вимагало формування асортименту з урахуванням місцевих, національних, побутових, кліматичних особливостей. Для цього ретельно аналізувалися накопичені матеріали про характер попиту в комерційній торгівлі під час війни та після неї.

Був розроблений груповий асортимент постачання окремих товарів, прийнятий промисловістю до виробництва, враховуючи наявність запасів сировини і виробничих потужностей. Вносилися корективи і до асортименту з урахуванням параметрів та розмірів. Бралися до уваги й інші аспекти.

Так, очікувався більший попит на жіночий одяг, ніж на чоловічий. Пояснювалося це не тільки зменшенням чоловічого населення, але й тим, що жінки, зазвичай, більше піклуються про своє вбрання: одяг та взуття. Враховувалось також і те, що більшість чоловіків після демобілізації користуватиметься обмундируванням, а також речами, що збереглися ще з довоєнного часу. В зв'язку з різким скороченням народжуваності під час війни можна було розраховувати, що попит на дошкільний одяг і взуття буде меншим, ніж у довоєнний час, але значно зросте попит на ці вироби для наймолодших. У визначенні потрібного асортименту товарів для дітей допомагали компетентні працівники охорони здоров'я та освіти. Проте, як з'ясувалося, вже у перший рік вільної торгівлі ці сподівання і прогнози виявилися хибними, оскільки саме дитячі речі потрапили до категорії найбільш дефіцитних. Вони користувалися підвищеним попитом, а їх якраз і не вистачало у продажу.

Складніше було з накопиченням резервів продовольства, хоча у 1947 р. валовий збір хліба становив приблизно стільки ж, як у кращі довоєнні роки. Цьому питанню були присвя-

чені численні наради та засідання на найвищих щаблях влади й на місцях, де розглядалися проблеми підготовки до скасування карткової системи на продукти харчування.

За півроку до цієї події, 17 червня 1947 р., одна з таких нарад, на якій розглядалося питання підготовки до скасування карткової системи на хлібні вироби і продовольство, відбулася у заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Рудницького. Було проаналізовано стан постачання міського населення й зроблений невтішний наголос на тому, що середня норма хліба на одного городянина в УРСР становить 525 г порівняно з 680 г у 1940 р. Під час обговорення перспектив вільної торгівлі, підкреслювалося, що для запланованого продажу хліба 7,5 тис. т на добу треба відкрити 1060 спеціалізованих магазинів і 2 500 стаціонарних палаток, які могли б забезпечити безперебійну реалізацію цього продукту. Окрім згаданих проблем, ішлося також про обсяги поставок, майбутні ціни та багато інших важливих аспектів майбутнього переходу до вільної торгівлі [15, арк. 100–101, 104–114].

Згідно з ухвалою уряду упродовж встановленого для цього часу був створений резерв основних продовольчих і промислових товарів для скасування карткової системи. Промислові товари з III кварталу 1947 р. направлялися на торгівельні бази і склади, а також у великі магазини без права витрачання на поточні потреби. Товарні запаси накопичувалися за рахунок не лише централізованих ринкових фондів, а також продукції місцевої промисловості і промислової кооперації. Резерв продовольчих товарів став завозитися трохи пізніше, у IV кварталі – ближче до часу скасування карток. Ці запаси створювалися не лише за рахунок централізованих ринкових фондів, а й завдяки продукції місцевої промисловості та промислової кооперації, надходжень від децентралізованих заготівель і закупівлі.

Накопичення запасів промислових товарів до скасування карткової системи здійснювалася всіма торгівельними організаціями і збутовими базами промисловості. Так, на базах міністерства легкої та текстильної промисловості СРСР запаси бавовняно-паперових тканин збільшилися більше ніж у півтора рази, вовняних – майже на 70 %, шовкових – на 85 %, швейних виробів – більше ніж у два рази, панчіх та шкарпеток – майже на 65 %, шкіряного взуття – майже в три рази [14, с. 118].

У межах підготовки до вільної торгівлі велике навантаження лягало на магазини, мережа яких збільшилася. Там були проведені не лише ремонти, але й заощадження упаковки, необхідної для розфасування товару, який раніше продавався у суворо дозованих нормах. Готувалася й документація: прейскуранти цін на всі товари, інструкції з переоцінки, порядку роботи. Всі ці матеріали за три дні до скасування карток були розіслані у торгівельні установи. Цей час був необхідний для вивчення прейскурантів та інструкцій оперативними працівниками і представниками інвентаризаційних комісій із переоцінки товарів для забезпечення прейскуранту кожного магазину. Щоб здійснити цю роботу, за три дні до початку вільної торгівлі практично одночасно закрилися всі магазини, кіоски, що займалися продажем певних промислових товарів, і постачання цих товарів населенню було практично паралізоване.

У понеділок, 15 грудня 1947 р., працівники промтоварних магазинів, що мали у цей день загальний вихідний, завершили розпочату ще увечері 14 грудня інвентаризацію і переоцінку товарів, оформлення вітрин та торгових залів, виклали товари з новими цінами. Складнішими справи були у продуктових магазинах, що працювали напередодні відкритої торгівлі у звичному режимі. Їм довелося все робити у пришвидшених темпах.

Цілком об'єктивно орієнтуючись у реаліях того часу і розуміючи, що можливі спроби окремих осіб придбати більше потрібного товару, що призведе до швидкого зникнення його з полиць магазинів, уряд встановив граничні норми відпускання ряду продовольчих та промислових товарів "в одні руки". Ці норми відпуску поширювалися і на кооперативну торгівлю [14, с. 118].

За десять днів до закриття магазинів суттєво підвищився попит, оскільки громадяни в очікуванні змін побоювалися якихось непередбачуваних новацій, ще більшого дефіциту і тому ініціативно воліли створити можливі запаси. Та й очікуваний обмін грошей, який мав відбутися одночасно із переходом до вільної торгівлі, також став для певних осіб "шансом" покращити свій матеріальний стан.

Від 30 листопада 1947 р. підвищився попит у комерційних магазинах на продовольчі товари тривалого зберігання (копчені ковбаси, сири, балики, консервовані продукти, масло, цукерки, чай, цукор, горілку тощо) практично у всіх містах УРСР і центрального регіону, зокре-

ма. Така ж картина спостерігалася в ресторанах, де значно збільшлася кількість відвідувачів. Так само енергійно, на відміну від попереднього часу, розкуповувалися музичні інструменти і ювелірні вироби, інші дорогі речі [16, с. 567]. Підвищився попит та ціни на ринках, зокрема і в Києві, де речі продавалися удвічі-тричі дорожче. Окрім цього, у столиці України та інших її містах спочатку спостерігався відтік грошей із вкладів, а вже 30 листопада 1947 р. надходження на рахунки становили 2 млн. крб. [16, с. 567].

Занепокоєння, розповсюдження чуток і паніки призводили до непрогнозованих настроїв, а відтак і дій місцевого населення. З отриманих від периферійних органів МВС даних видно, що джерелами розповсюдження чуток виступали працівники фінансових установ. МВС УРСР повідомляло своєму союзному керівництву, що 30 листопада поточного року батько однієї зі співробітниць Київської обласної контори держбанку переказував своїм знайомим про майбутні грошові перетворення, напружуючи таким чином атмосферу серед городян [17, арк. 171–358].

До союзних партійних органів надходили й інші численні повідомлення про зловживання та порушення законності вже під час проведення грошової реформи, зокрема і серед вищих посадовців радянсько-партійного апарату. Так, в одному з інформаційних листів, що надійшов у січні 1948 р. до відділу партійної інформації (колишнього організаційно-інструкторського відділу) ЦК ВКП(б) з УРСР, було чимало таких прикладів. Так, 12 керівників Чернігівського обкому партії та облвиконкому, в тому числі і перший і другий секретар обкому та голова облради, а також три його заступники, скориставшись інформацією конфіденційного характеру, встигли зробити вклади до ощадних кас задля отримання матеріального зиску для себе і своїх родин. Так само вчинив і перший секретар Фастівського райкому партії Київської області, а також 12 відповідальних працівників МДБ і МВС, 105 співробітників фінансових установ [18, арк. 180]. Усі згадані "посадовці" були притягнені якщо не до кримінальної відповідальності, то позбавлені своїх посад.

Таких прикладів було вдосталь не лише у згаданих областях. Вищі очільники держави і республіки готувалися до скасування нормованого постачання та грошової реформи, користуючись поінформованістю краще, ніж це могли зробити пересічні громадяни.

Підготовка до скасування карткової системи проходила і в системі ОРСів. Проте, на відміну від інших торговельних установ, там не вдалося створити належних запасів, про що наголошувалося у численних листах на адресу заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Рудницького, зокрема у повідомленні від 22 грудня 1947 р. [19, арк. 134], яке вже "заднім" числом констатувало незадовільний стан у цій важливій сфері забезпечення працюючого населення харчами.

Довгоочікуване скасування карткової системи на продукти харчування, хліб та промислові товари було задеклароване постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 14 грудня 1947 р. [20, с. 256]. Увечері того ж дня грудня 1947 р. її текст передано по радіо, а наступного дня – опубліковано в центральній та місцевій пресі. Відтепер держава скидала з себе безпосередню відповідальність, яка тривала понад 6 років, за постачання населення товарами. Відбулася подія, унаслідок якої розподільники перетворювалися на магазини, у яких населення мало змогу купувати наявні товари за бажанням і з урахуванням свого матеріального становища. Останнє також багато в чому залежало від держави, оскільки вона залишалася регулятором і обсягу заробітної плати й товарів, що надходили до того чи іншого регіону.

Скасування карткової системи відбувалось паралельно з грошовою реформою. Останньою передбачалося ввести в обіг нові "повноцінні" гроші та вилучити з обігу як фальшиві, яких після війни було чимало, так і "неповноцінні" старі гроші [20, с. 260].

Грошова реформа проводилась в ніч з 14 на 15 грудня 1947 р. із цього моменту у СРСР припинявся обіг грошей "старого", довоєнного зразка. Їх упродовж тижня обмінювали на нові – з розрахунку 10:1. Пільговому обміну підлягали вклади в ощадкасах (до 3 тис. крб. у співвідношенні 1:1, більші суми "старих" грошей переоцінювалися за не вигідним курсом).

У постанові про грошову реформу і скасування карткової системи зазначалось на тому, що її проведення вимагатиме того що значну частину видатків держава брала на себе, однак це мали зробити її громадяни [20, с. 260]. І, вже торкаючись карткової системи, вищезгаданий документ декларував. "По-перше. Продаж продовольчих та промислових товарів буде проводитись шляхом відкритої торгівлі без карток.

По-друге. Впроваджуються єдині роздрібні ціни замість наявних комерційних та пайкових цін.

По-третє. Єдині ціни на хліб та крупу встановлюються на більш низькому рівні, ніж нинішні ціни, причому пайкові ціни на хліб знижуються у середньому на 12%, на крупу – на 10 %, а порівнянно з нинішніми комерційними цінами знижуються більш як у 2 з половиною рази.

По-четверте. Єдині ціни на інші продовольчі товари в основному зберігаються на рівні діючих пайкових цін.

По-п'яте. Єдині ціни на промислові товари встановлюються на дещо підвищеному рівні порівнянно з низькими пайковими цінами, а порівнянно з комерційними цінами знижуються у середньому більш як у 3 рази..." [20, с. 260].

Не аналізуючи далі зміст постанови, зазначимо лише одне – вона була справді вкрай необхідна й очікувана громадянами. СРСР провів цей захід одним із перших у Європі, але це ще не означало, що скасування карткової системи остаточно вирішило питання забезпечення населення усім необхідним в повоєнний період.

Список використаних джерел

1. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995.
2. Ларина А.Ф. Деятельность Коммунистической партии по организации материально-бытового обеспечения населения от освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории Украинской ССР (1943–1945 гг.). – К., 1975.
3. Чернявського У. Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941–1945 гг.). – М., 1964.
4. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: МП Свобода, 2003. – 667 с.
5. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) – К.: Видавничий дім літера, 2004. – 240 с.
6. Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1 (23). – С. 251–253.
7. Голиш Г. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37–49.
8. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003. – 232 с.
9. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 15. – К., 2001. – С. 71–77.
10. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 250 с.
11. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
12. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – М., 1963. – 459 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі –ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3356. – 283 арк.
14. Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968. – 231 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4664. – 140 арк.
16. Советская жизнь. 1946–1953 гг. / Сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева. – М.: РОССПЭН, 2003. – 720 с.
17. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Спр. 171.
18. Российский государственный архив социально-политической информации. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 900. – 229 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4402. – 134 арк.
20. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. – М., 1958. – 256 с.

Svitlana Galchenko

ABOLISHMENT OF CARD SYSTEM IN POSTWAR UKRAINE

The article reveals means and ways to improve the conditions of food and consumer goods providing the population in the postwar period.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті розглянуто окремі аспекти співпраці київських і львівських шістдесятників крізь призму ідеї соборності України.

Винесена в заголовок проблема, на перший погляд, може видатися нелогічною, адже сам термін "соборність України" є історизмом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Втім, помилково ідею соборності обмежувати виключно територіальним виміром та не помічати її актуальності (в новому звучанні) в наш час.

Прикладом сучасного розуміння соборності України може бути визначення В. Панібудьласки. В умовах демократизації, до практично-політичних чинників реалізації ідеї соборності України відноситься "формування етнічної, міжетнічної та соціально-класової єдності людності України, збереження цілісності території держави, зважена внутрішня і зовнішня політика, толерантне ставлення до всіх політичних партій, громадських рухів і угруповань, визнання єдиної, соборної української християнської церкви та уважне ставлення до інших релігійних конфесій, руху екуменізму" [1, с. 601]. Це визначення доволі суперечливе аби використовувати його в якості робочого. Проте його цінність в іншому – дозволяє поглянути на соборність як перманентну ідею, що в різних контекстах виникає серед української еліти; як реакцію на виклики породжені розколами українського суспільства.

Навіть обережний погляд на нього на початку 1960-х рр. розкриває кілька ліній розламів. Насамперед, це цивілізаційний розкол "Схід–Захід", який заново переживається кожним поколінням українців, і породжує, значною мірою, ідеологічні розбіжності. Інший гострий розкол ХХ ст. – між українцями, що компактно проживають на етнічних територіях у складі єдиного державного утворення та діаспорою. Якщо українську націю розглядати як шевченкову триаду "мертвих, живих і ненароджених", то очевидний розкол відбувся між поколіннями. Наприклад, шістдесятники змушені були самостійно встановлювали зв'язок із поколінням "розстріляного відродження", з поколінням борців за незалежність 1940-х рр. Виходячи на рівень соціокультурних характеристик, можна відзначити це один фундаментальний розкол у середовищі українців по лінії відмінностей традиційного та модерного суспільств.

Предметом розгляду цієї статті є аналіз пошуку шістдесятниками моделі соборності, що дозволила подолати розбіжності, зумовлені різними історичними шляхами розвитку українців у складі іноземних держав, у ідеології, тактиці відносин із владою, меті руху та ментальності. Це питання ще не отримало належного висвітлення в історіографії. У працях Г. Касьянова, А. Русначенка, О. Бажана та Ю. Данилюка [2] воно розглядається виключно в контексті загального розвитку руху шістдесятництва. Натомість цікаві факти й роздуми над цією проблемою в своїх інтерв'ю й спогадах дають самі учасники руху (В. Мороз, Б. Горинь та ін.). Доволі специфічним джерелом є їхні мистецькі твори, просякнуті соборницьким мисленням. Втім, цим думкам бракує системності й послідовності. Вони потребують уточнень, доповнень та співставлень. Саме на розв'язання цих завдань орієнтується ця стаття.

Закінчення Другої світової війни мало для українців важливе значення в територіальному плані. Більшість етнічних земель опинилася в складі УРСР. У цьому сенсі ідея соборності нарешті була реалізована. Наразі недоречно зупинятися на історичній оцінці такого розв'язку. Відзначу, що територіальна єдність не витворила людської єдності серед українців. Залишилося багато упередженості, відчуженості, непорозумінь про які свідчать наступні факти. Коли українці з центральних чи східних областей, в силу відповідної міграційної політики, переїжджали для проживання й роботи в західні області, то місцеве населення їх сприймало як чужинців, носіїв ворожого світогляду. Аналогічно, щодо вихідців із західних областей у суспільній свідомості закріпилися образливі ярлики на кшталт "бандерівець" чи "западенець". Ці ментальні стереотипи виявилися живучими до сьогодні. Опускаючись ще на

один щабель, показовим фактом слабкої згуртованості українців є практика українського антикомуністичного підпільного руху 1950–1970-х рр. Його особливістю є чітка розрізненість ідеологічного характеру – в західних областях "перехідні" організації перебували в дискурсі інтегрального націоналізму, наслідуючи практику ОУН і УПА, а нарешті території України – в дискурсі націонал-комунізму. Звичайно, досягти бодай якоїсь єдності в умовах підпілля було неможливо. При цьому, такі різні орієнтації були характерними не лише для учасників підпільної боротьби, але й молоді. Шістдесятники зробили перший крок у напрямку подолання такого стану.

На початку 1960-х рр. українське суспільство залишалося ментально неоднорідним. Уніфікаційні процеси, що здійснювалися в західних областях у економіці, соціальній сфері, політиці, культурі й релігії, не мобілізували галичан на здійснення "радянського проекту". Значною мірою, це пояснюється тривалим збройним опором. Соборницька ідея єднання з "Великою Україною", що тривалий час живила національно-культурне життя регіону, в радянському варіанті поглиналася механічним адміністративним процесом, що мав слугувати абсолютно неприйнятним з погляду галичан цілям. Звідси внутрішній опір політиці радянзації й потяг молоді до української національної культури.

Аналогічно русифікаторські процеси на решті території УРСР викликали невдоволення в частини молоді інтелігенції й провокували своєрідну кризу ідентичності. Форсування "радянського проекту" оголювало диспропорції між їхнім українським походженням і бажаним владою інтернаціональним ідеалом "будівничого комунізму". Невипадково серед молоді зростає зацікавлення західними областями УРСР, де українська культура краще збереглася в автентичному варіанті.

Щоб краще зрозуміти ментальні відмінності, які існували між Києвом і Львовом (як центрами українства) необхідно звернутися до такої категорії як мова. Під "мовою" маються на увазі не стільки певні стилістичні та орфоепічні особливості, скільки сукупність гасел, піднятих шістдесятниками та способи її відстоювання. Цікаві спостереження щодо цього знаходимо у В. Мороза. Особливість львівського менталітету 1950-х років полягала в очікуванні чогось особливого на кшталт III світової війни, що спричинить новий виток боротьби проти радянських окупантів. Це була мова радикального націоналізму, що в умовах закінчення збройної боротьби не була ефективною. Нею говорили у власному середовищі, але на громадських форумах – мовчали, побоюючись переслідувань і репресій [3, с. 14]. Ігор Калинець так охарактеризував власний світогляд початку 1960-х рр.: "Змалечку знав, хто ми такі, хто ворог, хто приятель. Це було виховання в національному дусі. Я виховувався так, що не мав потреби перевиховуватись чи перебудовуватись. Лише відкинув ту маску, якою треба було прикриватися в школі, в університеті чи ще де-небудь" [4, с. 14]. Львів'яни були знайомі з різними апітаційними брошурами, частково з фундаментальними українознавчими працями як-от "Історія філософії" Д. Чижевського, "Історія української державності" К. Терлецького, "Націоналізм" Д. Донцова, історичними дослідженнями М. Грушевського, літературними творами Б. Лепкого, окремими числами "Літературно-наукового вісника" тощо.

Київська ситуація відрізнялася – боротьба ОУН–УПА була далекою реальністю, часом навіть ворожою. Водночас процес українізації 1920-х рр. викликав справжнє захоплення. Ознайомлення з тогочасною компартійною полемікою з національного питання, привело молодь до усвідомлення відходу радянським суспільством за правління Й. Сталіна від "справжнього" комунізму. І на цій підставі вони почали вимагати від партії повернення до ленінської національної політики. Вони не мали страху, не мали того почуття, що їхня реальність не є в радянській реальності. Вони відчували себе комуністами, але вважали, що справжні комуністи це саме вони, і що в комунізмі знайдеться місце й для України [3, с. 14].

Налагодження особистих зв'язків між молодістю українською інтелігенцією Києва й Львова припадає на початок 1960-х рр. До червня 1962 р. контакти мали епізодичний характер. Сюди відносяться часті візити "по роботі" до Львова В. Чорновола. У щоденнику Л. Танюка від 21 грудня 1960 р. є цікава замітка, яка розкриває зацікавлення киянами Львовом: "Водив Чорновола до Світличного. Насміялися на тиждень вперед... У Славка загашник львівських "типів", колекція... Івана Олексійовича цікавив Львів "с толком, с чувством, с расстановкой" – всі аспекти" [5, с. 44].

Ймовірно 1961 р. відбулася поїздка до Львова В. Симоненка, підсумком якої став вірш "Український лев" з хвилюючими рядками: "Вибухає душа – я тебе розумію, // Але Львове, хоч трішки мене зрозумій". Однак, поет жодних знайомств не започаткував. Восени 1961 р. до Львова приїжджала редактор Державного видавництва художньої літератури (згодом – видавництво "Дніпро" – Я. С.) Н. Лісовенко у пошуках рукописів для перших поетичних збірок. Тоді ж вона привезла з собою деякі поезії В. Симоненка. В свою чергу львівські молоді літератори їздили до Києва на творчі семінари, уважно стежили за публікаціями в "Літературній Україні" перших поезій киян.

Весна 1962 р. виявилася знаковою в процесі зближення шістдесятників. У квітні в кінозалах республіки демонстрували перший радянський широкоформатний художній фільм "Повість полум'яних літ". З цієї нагоди до Львова приїхав виконавець головної ролі Івана Орлая, актор М. Вінграновський, а також поет І. Драч. Головними опікунами київських гостей стали Р. Братунь [6, с. 178]. Наступним кроком став приїзд до Львова 9 травня 1962 р. І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча. Опікувався візитерами на цей раз Д. Павличко. Виступи киян у Спілці письменників і університеті стали справжньою сенсацією. Як пізніше згадували львів'яни нічого нового, чого б вони не знали, там не було. Але форма, в якій все подавалося, виявилася незвичною. Новим стало те, що змістивши акценти в бік культурницької роботи, перебуваючи в своєрідному владному дискурсі, кияни вміло критикували владу зсередини. Під час цих зустрічей обговорювалися питання перспектив подальшого розвитку української мови й культури, долі нації, розгортання національного руху, який би протистояв русифікаторським тенденціям, політичному тиску на літературне й культурне життя.

Після травневого візиту до Львова розпочалося справжнє паломництво творчої інтелігенції спочатку з Києва, а потім із Сум, Харкова, Чернігова та інших міст. "Розуміючи важливість наведення контактів між Львовом і Києвом, – пише Б. Горинь, – я готовий був віддати весь свій час, всі свої знання, енергію, аби тільки прихилити до Львова, зацікавити Львовом інтелігенцію Києва та інших східноукраїнських міст. Якщо б назвати прізвища усіх шанованих гостей, що побували у галицькій столиці, яких я знайомив з експозицією Музею українського мистецтва, з архітектурними пам'ятками Львова, з Личаківським і Янівським цвинтарями, яких водив у майстерні львівських художників, то вийшов би величезний список, в якому були б імена відомих поетів, прозаїків, драматургів, режисерів, критиків, живописців, графіків і науковців різних профілів" [6, с. 188].

Ще однією знаковою подією 1962 р. стала історія зі спробою постановки у Львові Л. Танюком та А. Горською вистави М. Куліша "Отак загинув Гуска". Влада заборонила захід, негайно відкликавши організаторів до Києва. Але перед тим їм вдалося провести зустріч в університеті, на якій дуже гостро прозвучали питання реабілітації українських митців, зокрема Л. Курбаса та М. Куліша.

Визначна роль у налагодженні зв'язків між Києвом і Львовом належала критику І. Світличному. Наприкінці 1962 р. починається його зближення з Б. Горинем [6, с. 193]. 30 червня 1963 р., під час відпустки, І. Світличний разом із дружиною та сестрою Надією приїхали до Львова. Кілька днів перебування у місті виявилися надзвичайно насиченими. Б. Горинь писав, що "Іванові хотілося якнайширше пізнати львівське інтелігентське середовище. Можливо то була його мета – не тільки ознайомитись з архітектурними і мистецькими пам'ятками Львова, побувати в майстернях, придбати букіністичні видання, а, найголовніше – розширити знайомства з людьми" [6, с. 250].

Потім, у липні, відбувся знаменитий карпатський рейд, який став визначальним у організаційному плані для шістдесятників. Мальовничі карпатські полонини, вечірні ватри й розмови виявилися хорошим підґрунтям єднання українців. Як згадував один із його учасників І. Гречко "залишилася радість, а властиво її ремінісценції від самого факту зустрічі з вартісними людьми з Великої України, які своєю тактовністю й делікатністю суджень в оцінці певних фактів новітньої трагічної нашої історії поступово ламали стереотипи нашого галицько-українського мислення, і наша політична обережність і підозрілість поступово переростали в щирість, відкритість, а потім – у беззастережну довіру, ба навіть подив щодо тих, зі Сходу, які витривали і не втратили свого національного "я" [7, с. 281].

Практичним аспектом посилення зв'язків стало створення 1963 р. у Львові клубу "Пролісок". Це був аналог Київського Клубу творчої молоді (КТМ). Обидва клуби підтримували як-

найтісніші зв'язки. Творчі вечори, екскурсії, лекторії, зустрічі та інші форми роботи також варто розглядати в контексті реалізації ідеї соборності. Цікава мета КТМу, викладена в щоденнику Л. Танюка: "У нас кожен сам по собі. Тому й потрібен Клуб Творчої Молоді, щоб їх усіх якось познайомити. Влада багато постаралася для того, щоб роз'єднати українців, особливо – мислячих. Час збирати каміння" [8, с. 714].

Під час спільних візитів до Львова і Києва, українською інтелігенцією обговорювалася стратегія дій, укладалися плани проведення окремих акцій, звірялися сценарії деяких літературних вечорів, що сприяло зближенню світоглядів. Час перебування максимально заповнювався пізнавальними екскурсіями та цікавими знайомствами. Можна навіть сказати, що головним підсумком цих зв'язків стало вироблення соборницької ідеології шістдесятництва.

Львів після нетривалих дискусій погодився на мову Києва та його візію подальшого розвитку. На початку липня 1963 р. відбулося знайомство І. Світличного з М. Горинем. Молоді люди дуже швидко вийшли на відвертість і без зайвої дипломатії обговорили надзвичайно важливі питання розвитку руху. М. Горинь з братом, спираючись на досвід ОУН, висловились за конспіративну діяльність. І. Світличний їм опонував твердженням, що в країні, у якій доноси є елементом державної політики, лише легальна діяльність може мати якісь перспективи. А отже, необхідно працювати, вмівло використовуючи громадські та політичні інституції. Таку тактику дій "з відкритим забралом", М. Горинь порівнював із діяльністю народників XIX ст., що виявилася нетривалою і була розгромлена. Не відкидаючи цього, І. Світличний не відмовився від власної лінії, висловившись за інтенсифікацію роботи [9, с. 201]. У кінцевому підсумку були прийняті аргументи І. Світличного.

Наприкінці 1963 р. аналогічна розмова велася з Іваном Дзюбою. Останній переконував, що найкраще критикувати існуючий режим, приймаючи його ідеологічні засади за чисту монету. Він вважав, що варто критикувати те, що влада робить, використовуючи те, що вона говорить [10, с. 111]. Саме такий стиль мислення лежав у основі його пізнішої праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Врешті-решт брати Горині погодилися з необхідністю ведення саме легальної боротьби. Свою роль у цьому відіграли й чутки про викриття УРСС Л. Лук'яненка та Українського національного комітету на чолі з Ковалем. Певною компенсацією для прихильників підпілля стало розширення обсягів і сфери функціонування самвидаву, що кваліфікувався владою як незаконне поширення інформації. У цю роботу вони включилися охоче.

Створення шістдесятниками єдиної мережі самвидаву, без сумніву, також було вагомим кроком у напрямку соборності. Їх об'єднували В. Симоненко та співзвучна йому поезія інших митців, анонімні (на той час) "З приводу процесу над Погружальським" та "Стан і завдання українського визвольного руху", справжній маніфест покоління "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, надзвичайно гострі й яскраві есе В. Мороза, публіцистичні твори В. Черновола "Правосуддя чи рецидиви терору?", "Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців)", "Що і як обстоює Богдан Стенчук" тощо. Усі ці твори, різною мірою, витворювали соборний дискурс шістдесятників, у якому попередні регіональні ідентичності перетворювалися на стилістичні варіації єдиної української ідентичності. Втім, цей процес у межах шістдесятництва не завершився через репресії проти інтелігенції. Точніше сказати, впродовж 1962–1972 рр. намітилися певні контури такої соборної ідеології. "Мова" Києва і Львова зберігали своє звучання, але домінанта поступово зміщувалася в київському напрямку. Певним спільним знаменником стала подальша еволюція української суспільно-політичної думки в напрямку правозахисту.

На думку І. Лисяка-Рудницького, націонал-комунізм й інтегральний націоналізм у кінцевому підсумку виявилися тупиковими через неухвалювану увагу до прав людини. Альтернативу їм вчений побачив в українському правозахисті, найхарактернішою ознакою якого названо поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні людські права. Це також означало повернення в оновлених формах до традицій українського визвольного руху XIX – початку XX ст. та української держави 1917–1920 рр., з їх основоположною демократичною і гуманістичною спрямованістю. При цьому досягнення українського комунізму й інтегрального націоналізму не відкидаються, а очищуються від тоталітарних спотворень і сублімуються в межах правозахисту [11, с. 482].

Звичайно, не ідеологія об'єднала шістдесятників. Вона стала закономірним наслідком подолання відчуженості на особистісному рівні. Досягнувши порозуміння між собою, молоді люди змогли домовитися, в основному, про "знаки і символи". Показово, що процес вирівнювання ідеологій на ґрунті правозахисту формально припадає на час, коли шістдесятництво було розгромлене. Саме тому, значущішими, первинними є такі об'єднавчі способи порозуміння як налагодження приятельських стосунків, вершиною яких стали шлюби між представниками "Києва" і "Львова" (І. Драч і М. Луцишин, І. Дзюба і М. Ленець). Свою роль відіграло й витворення єдиного епістолярного простору. Не можна забувати і про вплив репресій 1965–1972 рр., які чи не найкраще згуртували молодь.

Підсумовуючи, необхідно визначити "київські" та "львівські" компоненти, що стали визначальними в соборницькій ідеології шістдесятництва. Впливи киян позначалися, насамперед, на вписуванні традицій українського національного руху в широкий контекст світових процесів. Такі вади інтегрального націоналізму, як агресивність і домінування мілітарних форм, елементи шовінізму й ксенофобії, зацикленість на своєму національному "я", неуха до проблем індивіда, проходили через фільтри гуманізму, демократичних цінностей, критицизму тощо. Ось фрагмент спогадів З. Антонюка, представника Західної України, носія традицій "інтегрального націоналізму": "Вважав себе дуже національно вишколеним та свідомим ... коли вчився у Львівській політехніці чи університеті. Вважав себе таким "дуже-дуже" українцем і тоді, коли весною 1960 р. переїхав до Києва – аж до зустрічі з І. Світличним. І ось нарешті такий "національно свідомий та вишколений" стою перед зовні непоказним, щуплою будови вихідцем із зрусифікованого Донбасу. І куди поділася ота моя "національна вишколеність"! Бо одразу відчув, що насправді перебуваю тільки на перших щаблях вишколювання – вишколювання духовного, в якому національне природно вплетене у мозаїку вселюдського" [12, с. 250].

Вже відзначалося, що саме київська ідея легальної боротьби, шляхом використання засобів культури стала домінуючою. Саме кияни намагалися створити нову парадигму боротьби з владою. Попередні етапи розвитку українського національного руху характеризуються чітким розмежуванням із владою. Вона поставала "чужинецькою" й "окупаційною", з якою не ведуть переговори, а лише борються. Це виглядало логічно через бездержавність України, й саме таке відчуття закріпилося в мові Львова. Кияни не відкидали змін, що відбулися впродовж 1920–1950-х рр., а тому навіть формальна державність в рамках УРСР, для них була важливим кроком у напрямку вирішення національного питання. Вони запропонували нову модель діалогу "влада – опозиція", що передбачала взаємне визнання. Львів'яни не могли уявити, як можна вести діалог із владою, тоді як "кияни" продемонстрували це практично. Візьмемо, для прикладу, "Інтернаціоналізм чи русифікація?", копія якої була відіслана автором на адресу ЦК КПУ. І немає нічого дивного, що слово "колонія" в лексиконі І. Дзюби набувало зовсім інших відтінків, як, наприклад, у І. Геля. Це не стільки природний стан української нації, скільки набутий в результаті деформацій у національній політиці.

До "львівських" впливів відноситься, по-перше, – сильне національне звучання. На думку Г. Касьянова, завдяки контактам між львівськими і київськими шістдесятниками, "саме шістдесятництво набувало нової якості. Львів і Західна Україна в цілому залишалася в уявленнях національно-свідомої інтелігенції "українським П'ємонтом..." [13, с. 21]. Можна стверджувати, що концепт "нації", який з'являється в шістдесятників, багато в чому визначався впливами інтегрального націоналізму. "Стан і завдання українського визвольного руху" Є. Пронюка, есе В. Мороза, твори І. Геля дуже показові в цьому плані. І хоча їхня категоричність ніколи не сприймалася всіма шістдесятниками, все ж, сама ідея "нації" виглядала дуже привабливо.

По-друге, диференціація руху на тих, хто все більше цікавився політичними і соціальними аспектами культурництва, й тих, хто вважав доцільним обмежуватись суто мистецькими справами. За переконанням Г. Касьянова, це головний наслідок персональних контактів шістдесятників [13, с. 23]. Саме з середовища львів'ян виходили ідеї радикалізації руху. Це, зокрема, проявлялося в ідейному спрямуванні творів; в ентузіазмі з яким львів'яни втягнулися в налагодження механізму виготовлення і поширення самвидаву (можливості лінотипного виготовлення матеріалів, поява "Українського вісника" тощо). Зазначу, що такі настрої

львів'ян проявилися і в появі терміну "рух опору" (В. Мороз), який застосовувався до боротьби шістдесятників із владою.

По-третє, львів'яни вкладали в "український проект" шістдесятників надзвичайно потужний етнічний компонент, який поступово ослаблював "інтернаціоналістські" хитання киян. Оскільки основні виклики українській ідентичності йшли з боку Росії, то природно, що Галичина, яка мислила себе краєм "чистої", неспотвореної національної культури (через відсутність сильних російських впливів), претендувала на те, аби стати взірцем наслідування для решти України в питанні національної реконквісти. Загалом, у такому потязі до Києва вся історія галицького регіону. Варто пригадати військові походи на Київ Д. Галицького, січових стрільців, УГА, похідних загонів ОУН, аби зрозуміти, що в ньому поєднується гарібальдизм – намагання захопити столицю й запліднити її своїми ідеями, з розумінням своєї провінційності щодо "матері городів руських".

Варто звернути увагу на те, що в пошуках об'єднавчого начала шістдесятники звертаються до історичної та літературної спадщини. Іншими словами, вони шукають його в минулому, і через відновлення такого зв'язку виявляють власну національну самобутність. Мотиви такого пошуку, його методи та етапи докладніше висвітлено у моїй статті "Шістдесятники і віднайдення "українського проекту" [14]. Наразі варто детальніше проаналізувати наслідки такого реверсу "до джерел". Неприйняття радянської ідентичності у "львів'ян" і "киян" мало різні витoki й виміри. Безперечно, вже це об'єднувало саме по собі. Але у випадку з шістдесятниками, такого голого критицизму було не достатньо. "Кияни", зокрема, не були відвертими антирежимниками, а тому намагалися знайти позитивну програму відповідей на породжені розвитком соціалізму проблеми (це зближувало їх з ревізіоністськими рухами в східно-європейських країнах).

Неприйняття пропонуваної владою "радянської ідентичності" стимулювало пошук опертя, як "киянами", так і "львів'янами". Оскільки сучасність у цьому контексті була безплідною, адже саме від неї відбувалася втеча, то очевидно, що напрямків для пошуку альтернатив було обмаль. Залишитися в "сучасності" можна було лише за умови прийняття західної традиції, що в умовах "холодної війни" виглядало вельми утопічно. Ще раз підкреслю, переважна більшість шістдесятників не відкидала соціалістичного вектору розвитку суспільства. Саме тому, "кияни" і "львів'яни" різними шляхами пішли в минуле, й природно, зустрілися на першій же точці перетину – часі визвольних змагань 1917–1920-х рр. Здійснивши рецепцію тих ідей, вони спробували їх інсталювати на ситуацію 1960-х рр. і, таким чином, запропонували альтернативу "радянському проекту". Однак, заглиблюючись у минуле, створюючи передумови для єднання серед інтелігенції, шістдесятники, водночас, втрачали зв'язок із суспільством, яке продовжувало інтегруватися в "радянський народ". Причиною такого розмежування стали репресивні дії влади, які відтіснили частину шістдесятників на маргінес, розірвавши можливості для комунікації. Кращих представників інтелігенції ізолювали в таборах, психіатричних лікарнях, або ж вимушено змусили мовчати, залишивши на волі. Згубні наслідки розмежування між гуманітарною елітою й суспільством виявилися лише в період розбудови незалежності. Українська інтелігенція, ядро котрої складала колишні шістдесятники, запропонувала, присуті той самий, дещо модифікований проект національної ідентичності. Суспільство цей проект у більшості його положень і досі повністю не прийняло.

Не можна сказати, що шістдесятникам вдалося уникнути нових розколів. Поділ на "політиків" і "культурників" в умовах репресій поглибив протиріччя між ними. Однак, цей розрив носив не ідеологічний, і не ментальний характер, а лежав у моральній площині. Це була швидше проблема внутрішнього конформізму чи нонконформізму у відносинах із владою. Невипадково, наприкінці 1980-х рр. колишні шістдесятники дуже легко знайшли між собою спільну мову, хоча й образи, безперечно, не забулися.

Витворення єдиного дискурсу в межах шістдесятництва було специфічним проявом реалізації ідеї соборності України. Можна стверджувати, що саме усвідомлення потреби об'єднання українців стало однією з вирішальних причин заглиблення частини інтелігенції у глибинні пласти національної культури, історії, мистецтва. Обрані методи й напрям виявилися доволі привабливими і дозволили витворити не просто ауру, а специфічний код у якому досі перебуває значна частина української гуманітарної еліти. Водночас, цей процес мав доволі вузьку сферу поширення, адже суспільство залишилося поза ним. У конкретних обста-

винах 1960-х років це стало особистою трагедією для шістдесятників, що опинилися наодинці з владою. Якщо ж говорити про наслідки для української науки, то очевидно, що маємо справу з феноменом, який С. Хантінгтон називає "розірваністю". Його визначальною рисою є різна зорієнтованість еліти й суспільства. Оцінюючи спробу шістдесятників об'єднати українство, варто насамперед, вказати на її незавершеність, а також на те, що вона здійснювалася в дуже несприятливих умовах. Ідеал соборності так ним і залишився, проте шлях досягнення його поповнився надзвичайно цінним досвідом, окремі елементи якого можуть бути використані й на сучасному етапі націотворення.

Список використаних джерел

1. Панібудьласка В. Соборність України // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 601.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. – К., 2000. – 329 с.
3. Мороз В. Лекції з історії України. – Торонто, 1982. – 127 с.
4. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т Українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 178 с.
5. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах. – Том 5. Щоденники 1960–1961 рр. – К.: Альт прес, 2005. – 808 с.
6. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965). – К.: Пульсари, 2006. – 348 с.
7. Гречко І. Про аетерна memoia // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. / Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998. – С. 279–283.
8. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах. – Том 4. Щоденники 1959–1960 рр. – К.: Альт прес, 2004. – 832 с.
9. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234.
10. Ця книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 91–152.
11. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 477–488.
12. Антонюк З. Як не я – тоді хто // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 246–256.
13. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
14. Секо Я. Шістдесятники і віднайдення "українського проекту" // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТНПУ, 2006. – С. 17–27.

Yaroslav Seko

IDEA OF UKRAINE COLLEGIORITY SIXTIES

The article discussed aspects of cooperation in Kyiv and Lviv sixties through the idea of Ukraine.

УДК 947.7: 329,7

Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ

У статті автор розглядає діяльність Народного Руху України у контексті відродження української державності наприкінці 1980-х – на початку 90-х років ХХ століття.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні визначається необхідністю наукових досліджень місця та ролі політичних партій, громадських організацій і рухів у житті суспільства, становлення й розвитку Української держави. До таких суспільно-політичних рухів та громадських організацій належить Народний Рух України (далі – НРУ) – масова громадсько-політична організація, котра підняла в Україні прапор боротьби за її незалежність і суверенітет та очолила національно-демократичний рух, ядром якого він був, за відродження та розбудову української національної державності в означений період.

Важливо зазначити, що аналіз української та зарубіжної історіографії цієї проблеми дає підстави для висновку, що ступінь її наукової розробки перебуває на стадії становлення. Таке становище пояснюється тим, що пройшло порівняно мало часу від зазначених у дослідженні подій. Крім того, дослідники НРУ розглядали переважно у контексті загального руху опору в Україні, національно-визвольного руху, створення суспільно-політичних рухів і партій й формування багатопартійності, приділяючи участі рухівців у діяльності демократичної опозиції кінця 1980-х – початку 90-х років недостатньо уваги [1–4]. Тема історії та діяльності Руху добре забезпечена як архівними, так і опублікованими джерельними матеріалами. Однак при ближчому знайомстві з ними з'ясовується, що інформативна якість не завжди відповідає їхній кількості. На жаль, документи і матеріали архівних сховищ крайових організацій НРУ, зазвичай, ще й досі не систематизовані та не зфоновані, що ускладнює їхнє використання і введення до наукового обігу. Зазначимо також на відсутності в архівах Руху багатьох документів, що згадуються в засобах масової інформації. Мають місце суперечливі трактування одних і тих же подій у різних джерелах, особливо це стосується крайових Рад НРУ. Значна частина інформації має суто локальний характер і водночас майже відсутні узагальнюючі дані. За таких обставин авторові, працюючи з документами, доводилося вирішувати проблему перевірки достовірності деяких з них шляхом порівняльного аналізу з аналогічними за тематикою та зіставляти наявні в них відомості для об'єктивного висвітлення досліджуваної теми. Такий стан вивчення проблеми історії виникнення і діяльності НРУ наприкінці 1980-х – початку 1990-х років доводить, що вона представляє великий інтерес для дослідження. Проведений аналіз історіографії з обраної теми показав, що дослідники здебільшого зверталися до таких питань, як: історія Ради Національностей НРУ, діяльності Руху з розробки національної програми, її практичного втілення, ролі Руху у створенні багатопартійної системи, розвитку українського національно-визвольного руху [5–10]. Аналіз сучасного стану наукової розробки історії виникнення, становлення і діяльності в окреслений період свідчить про те, що сьогодні ця проблема не знайшла цілісного вирішення і потребує вивчення та комплексного дослідження концептуальних засад і багатогранної практичної діяльності НРУ в контексті сучасного українського національно-державного відродження. Певною спробою надолужити прикру прогалину вітчизняної історіографії є це дослідження.

Аналіз історичних передумов виникнення Народного Руху України призводить до висновку, що вони визначаються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками: станом України як в межах радянської держави, а також розвитком міжнародної суспільно-політичної думки у напрямку свободи і незалежності кожного народу, його правом на самостійну національну дер-

жавність. Тобто, український Рух, як ядро громадсько-демократичних сил України, – це динамічна складова процесу національного державотворення, що формувався під впливом політичних, економічних, культурних чинників і перманентно розвивався в часі й просторі, забезпечуючи практичну реалізацію актуальних завдань української національної ідеї. Суб'єктивним чинником виникнення Руху слід вважати традиції національно-визвольного руху українських дисидентів, шестидесятництва, Української Гельсінської групи, інших національно-демократичних організацій та об'єднань: «Меморіалу», Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Просвіти», асоціації «Зелений світ» ін., що стало поштовхом до активізації у боротьбі за власну державу. Рухівські лідери, серед яких були колишні дисиденти – В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, Іван Дзюба, Левко Лук'яненко, шістьдесятник Іван Драч та ін. набули досвіду організаційної боротьби за часів Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки.

Духовними витоками Руху стали споконвічні прагнення українського народу до самовизначення, здобуття національних прав і встановлення власної держави. НРУ, ініціювавши процес створення незалежної України, був породжений вибухом громадсько-політичної активності на хвилі національного відродження 1989–1991 рр., акумулював ідею незалежності Української держави, зробив її першочерговою [11, с. 8]. Враховуючи попередній досвід національно-визвольних змагань, він на противагу налагодженому десятиріччями механізму тоталітарного режиму протиставив ініціативу й діяльність народу. І заслугою його лідерів та керівників було те, що вони використали попередні історичні надбання в цій царині у нових політичних і соціально-економічних умовах.

Об'єктивними передумовами виникнення НРУ були тоталітарний характер радянської системи, стан України в складі СРСР, відсутність власної Української держави. Перебування України упродовж тривалого часу в складі СРСР призвело до глибокої політичної та економічної кризи, практично до вирішення питання про існування чи неіснування Української держави і нації взагалі [12, с. 104].

Народний Рух України виступив як широка коаліція національно-демократичних сил, об'єднавши представників усіх верств українського суспільства, що підтримали демократичні реформи в республіці, та став чинником консолідації національно-демократичних сил. Рух української спільноти, руйнуючи стару радянську систему, був суголосний глибинним силам національної історії. У суперечності з комуністичною ідеологією, Народний Рух України став своєрідним спрямовуючим вектором для національно-демократичного руху, не випадково роль загальносоюзних партій на Україні була незначною. Актуалізація рухівської ідеї в суспільстві стала ознакою його політизації, відмови від пасивного сприйняття рішень до готовності самостійно їх виробити й відповідати за них. Природно цей перехід був позначений пошуком нових форм участі в громадсько-політичному житті країни поза межами партійних структур.

Ідеологія НРУ в цілому відображає характерну тенденцію всього українського національно-визвольного руху, а саме – перехід від бездержавного до державного статусу української нації. Вже перші програмні документи рухівської організації свідчили про її опозиційний до влади характер, що зберігся упродовж всього часу її існування. Програма НРУ синтезувала в собі усі вимоги українців до демократизації суспільно-політичного життя, створення умов для національно-державного відродження, поліпшення життєвого рівня, збереження природного середовища. У прийнятій установчим з'їздом програмі Руху обстоювалось питання відродження української мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що постали перед Україною, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС, вказувалось на необхідності проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав національних меншин і груп в Україні. Виразне домінування саме національної ідеї було тим критерієм, який дозволив однозначно ідентифікувати Народний Рух України як виразника інтересів українського народу [13, с. 17].

Становлення Народного Руху України не можна розглядати поза демократичним рухом, адже навіть перші акції національних сил у 1987–1989 рр. спрямовувалися на поширення гласності, плюралізму, реального доступу до механізмів влади. У процесі кристалізації рухівської ідеї можна виділити, на нашу думку, наступні етапи: перший – публічні висловлювання потреби створення народного фронту за підтримку перебудови (липень – вересень 1988 р.); на другому простежується підтримка ідеї письменницькою організацією та робота над доку-

ментами (жовтень 1988 – 16 лютого 1989 рр.); для третього етапу характерне публічне обговорення програмних документів (16 лютого – 9 вересня 1989 р.). Рух, разом з іншими національно-демократичними організаціями, виступав за реальний політичний і економічний суверенітет України; політичний плюралізм; багатопартійну систему; створення економічної системи України на засадах різноманітності; рівноправних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної; прийняття нової Конституції України, створеної до міжнародних угод про права і свободи людини; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальну свободу віросповідання, легалізацію Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

У той же час у програмових документах і діяльності НРУ позначилися притаманна українцям обережність та вичікування в прийнятті відповідальних рішень, далися взнаки наслідки радянської національної політики, сформоване мислення згідно з директивами КПРС. Чітко сформульовані ідеї суверенності та незалежності України знайшли своє відображення в програмних документах Руху лише тоді, коли процес демократизації українського суспільства розвинувся настільки, що було прийнято радикальну "Декларацію про державний суверенітет".

Попри домінуючу романтично-мітингову суть рухівської діяльності в початковий період історії НРУ та певну невизначеність перших програмних документів, з перших днів існування Рух виступав за українську національну державність і національно-культурне відродження українців. Рух постав не лише як громадсько-політичне об'єднання, а насамперед політична концепція, нова форма багатовікової боротьби українського народу за самостійну і незалежну Українську державу. У процесі вивчення механізму його функціонування найбільш реально проявлялися такі напрямки проведення політичної, агітаційної та організаційної роботи з піднесення національної свідомості громадян України як вирішальної передумови здобуття української державності та побудови громадянського суспільства; висунення своїх кандидатів на виборах; його взаємодія з іншими самодіяльними рухами, об'єднаннями і партіями на спільній або коаліційній платформі; підготування і поширення друкованих видань та інших інформаційно-пропагандистських матеріалів; прагнення до координації дій і обміну досвідом політичної боротьби з національно-демократичними силами різних регіонів України. На характер Руху особливо впливали й різні форми і методи в громадсько-політичній роботі серед населення республіки, які застосовувались. Найчастіше використовувалися: мітинги, демонстрації, акти громадської непокори, засоби масової інформації, як впливова сила на суспільно-політичну думку.

Найпотужнішими заходами Руху були "Живий ланцюг" до дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.) та масове відзначення 500-річчя запорізького козацтва (7–12 серпня 1990 р.) на Нікопольщині та в Запоріжжі, а також великі історико-просвітницькі акції під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині [14, с. 7]. Вони демонстрували силу Руху, єдність України на шляху до її соборності.

Багатогранна діяльність НРУ справила визначальний вплив на консолідацію демократичних сил та їхнє організаційного згуртування, наростання різновекторних виявів громадсько-політичної активності у боротьбі за незалежність і відновлення української національної державності. Значну роль у посиленні впливу Руху на свідомість громадян відіграли виборчі кампанії 1989–1990 рр., а також парламентські і непарламентські форми роботи.

Найбільшим досягненням НРУ було прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 р. "Декларації про державний суверенітет України" та 24 серпня 1991 р. "Акту проголошення незалежності України", що переконливо свідчило про його значний внесок у відновлення й становлення Української держави, тобто серед найвизначніших досягнень слід назвати незалежність України. Рухівці відіграли роль каталізаторів демократичних процесів досліджуваного періоду української історії, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України. Найактивніше діяльність НРУ проявилася в західних областях і в центрі, тобто там, де національна свідомість населення була найсильніша, і де українці виразно ідентифікували себе з Україною, а не з СРСР, визначали себе, власне українцями, а не радянськими людьми.

У багатоаспектній діяльності Народного Руху України в умовах боротьби за відродження Української держави на одне з перших місць постало завдання залучення всіх національних

меншин, що проживали на теренах України до участі в суспільно-політичному житті й державотворенні, перетворити багатонаціональний склад населення республіки на чинник сили і могутності держави. У відповідні періоди створення і становлення Руху національні проблеми були чи не найголовнішими серед широкого спектру проблем. Національне питання знайшло своє відображення в програмних і пропагандистських документах НРУ: програмах і статутах Всеукраїнських зборів НРУ, зверненнях, заявах та ухвалах центрального проводу, великої та малої Рад НРУ [15].

Питання, що піднімалися в рухівських документах, стосувалися таких ключових проблем, як: права людини, нації та держави; питання двомовності; проблема російсько-українських відносин; кримсько-татарська проблема; питання взаємин національних меншин; допомога національно-культурним товариствам. Діяльність Руху щодо гармонізації міжнаціональних відносин здійснювалась за напрямками: використання Ради Національностей НРУ, фракції націонал-демократів у парламенті, організація багатотисячних маніфестацій, страйків, мітингів, що проходили під національно-демократичними гаслами; проведення культурно-просвітницької роботи зі сприяння піднесення національної самосвідомості населення республіки.

Народний Рух України постав як інтернаціональна громадсько-політична організація, своєрідна форма вияву громадсько-політичної активності народу України, як діяльність, сфокусована на досягнення спільної мети, що могла б задовільнити усі національні меншини і етноси, що проживали в Україні. НРУ відіграв значну роль у формуванні міжнаціональної толерантності і взаєморозуміння.

У своєму розвитку Народний Рух України повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови. Усі вони, переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив. Невипадково після проголошення незалежності України і заборони комуністичної партії, дезінтеграційні процеси в НРУ набули незворотнього характеру, що в політичних питаннях вилилося в протистоянні ліній І. Драча – М. Гориня та В. Чорновола, а в організаційно-структурних М. Поровського та В. Чорновола. Перемогу лінії В. Чорновола забезпечила потужна низова підтримка критично налаштованих до "нової" влади громадян, що в свою чергу зумовлювалася суперечливістю умов постанови незалежної Української держави в результаті політичних домовленостей між владою і рухівською верхівкою, а не внаслідок виконання рухівської програми. Перетворення Народного Руху України в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільно-політичному житті незалежної Української держави.

Таким чином, дослідження історії виникнення і діяльності Народного Руху України показує, що в силу своєї природи і призначення масові суспільно-політичні партії, громадські організації і рухи є активними учасниками соціально-політичного життя. Вони можуть успішно функціонувати і, що важливо, розвиватися і діяти в конструктивному для суспільства напрямі тільки на основі дотримання національно-державницької ідеї з врахуванням досвіду історичного минулого в Україні, її традицій, на основі узгодження дій та інтересів. Тому громадсько-політичним рухам, партіям доцільно брати до уваги процес формування політичних об'єднань і груп, які можуть стати реальною силою у розв'язанні завдань внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку Української держави, а це, в свою чергу, значною мірою сприятиме стабільності громадсько-політичної обстановки, як винятково принципового і вагомого чинника в умовах зміцнення національно-державної незалежності України на сучасному етапі її становлення.

Список використаних джерел

1. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії. – К.: Знання, 1990. – 48 с. 2. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. – 117 с. 3. Литвин В. М. Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62. 4. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 5. Журавський В. С. Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. – 247 с. 6. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с. 7. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 8. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 9. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху на Волині. –

Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 10. Бураковський О. З. Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999). – Едмонтон – Альберта: Канадійський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с. 11. Бондаренко С. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття // Автореф. дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 200 с. 12. Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. 13. Народний Рух України. Всеукраїнські Збори (2; 1990; Київ) / Документи. – Нью-Йорк, Нью-Джерсі: Пролог, 1991. – 74 с. 14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с. 15. Народний Рух України за перебудову. Програма. Статут. – К.: "Смолоскип", 1989. – 40 с.; Народний Рух України: Документи і матеріали. – К., 1993. – 64 с.

Mykola Alexiyevets, Sergiy Bondarenko

PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE AND ITS ROLE IN THE NATIONAL-AND-POLITICAL LIFE AT THE END OF THE 80^S – THE BEGINNING OF THE 90^S OF THE 20TH CENTURY

In the article the author investigates activity of People's Movement of Ukraine at the end of of Ukraine and its role in the national-and-political life at the end of the 80^s – the beginning of the 90^s of the 20th century in the context of the National Revival of the Ukrainian Statehood.

УДК 94 (477)

Володимир Мисик

ФОРМУВАННЯ ІГОРЯ ҐЕРЕТИ ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА ТА НАУКОВЦЯ

У статті висвітлені основні етапи формування та становлення Ігоря Ґерети як особистості, громадсько-політичного діяча та науковця. Проаналізовано громадсько-політичну та наукову діяльність вченого та її значення для політичного та культурного поступу Тернопільщини.

Життєвий шлях Ігоря Ґерети позначений багатогранною науковою і громадсько-політичною діяльністю. Він – археолог, мистецтвознавець, історик, активний громадсько-політичний діяч та визначний організатор української науки. Ігор Ґерета настільки різнобічна та відома постать в українському суспільно-національному та наукових процесах середини та кінця XX ст., що вивчення його діяльності вказує не лише на важливе значення цієї особистості в історії українського народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини розвитку західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні взагалі. На жаль, ще й досі питання життя і громадсько-політичної діяльності І. Ґерети не стали проблемою наукового дослідження українських науковців. Ця стаття певною мірою усуває прогалину в національній історіографії [4, с. 25].

Ігор Петрович Ґерета народився 25 вересня 1938 року в селі Скоморохи, сьогодні Тернопільський район Тернопільської області. Значного впливу на формування Ігоря Ґерети, як видатної особистості краю та України відіграла його сім'я. Батько, відомий поет та компо-

зитор під псевдонімом Олесь Герета, був священиком. Мати, видатного археолога Тернопілля Євгенія (з роду Скоморовських) була диригентом у церковних хорах [5].

За легендою, якої дотримується родина Герета, їх прізвище походить із грецької, а багато членів родини мають польське походження. Сам же батько, як і в майбутньому його син Ігор, вважав себе українцем. За родинними свідченнями, після смерті Довбуша один з Геретів очолював опришків на Криворівні. Таким чином, любов батьків до українського народу, самоідентифікація з ним привила ще з дитячих літ майбутньому історичу захоплення краєм, в якому він народився і прожив усе своє життя [10].

Сім'я Геретів була багатодітною: крім Ігоря та його молодшого брата Олега, знаменитого музиканта, проживало ще дев'ятеро дітей. У воєнні та повоєнні часи батько переховував ще й євреїв, за що завжди зазнавав переслідувань гестапівців. Сусіди Петра Герету завжди прикривали, коли було необхідно [8, с. 474].

Ігор Герета виховувався на традиціях видатних українських діячів, де на формування його духовного світогляду своїми ідейними поглядами вагомий вплив мав український письменник, поет-зачинатель нової української літератури в Галичині, священик, культурно-громадський діяч, речник відродження західноукраїнських земель Маркіян Шашкевич, з яким була посвоячена мати Ігоря. Очолюючи «Руську трійцю», Маркіян Семенович виступав за рівноправність української мови з польською. А от фундатором і сподвижником «Руської трійці» був прадід Ігоря, Йосиф Скоморовський, парох Великої Березовиці Тернопільського району, який навчався в духовній семінарії, разом із М. Шашкевичем. Згодом отець Йосиф тісно співпрацював з Яковом Головацьким як збирач народної творчості й автор п'ятитомного польсько-українського словника [8, с. 474–475].

На формування українських національно-демократичних поглядів Ігоря Петровича вплинув видатний родич по материній лінії, український громадсько-політичний діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець та міністр внутрішніх справ ЗУНР, Лонгин Цегельський, який зачитував 22 січня 1922 року на Софіївському майдані у Києві Акт Злуки ЗУНР і УНР.

Серед видатних особистостей українського народу, які заклали національно-патріотичні переконання Ігоря, виділяється постать генерала УГА Мирона Тарнавського, який народився у селі Бариліві Радехівського повіту в Галичині у родині священика. Закінчивши гімназію у Бродях і однорічний військовий вишкіл, Мирон став підпоручиком і був на службі в австро-угорській армії. Його служба проходила у Галичині, де у 1909 році він отримав звання капітана, перебуваючи на австро-російському фронті під час Першої світової війни. З січня 1916 р. був призначений комендантом вишколу УСС, упродовж вересня–грудня 1917 – Легіону УСС. Після розпаду Австро-Угорської імперії та становлення Західноукраїнської Народної Республіки приймає під свою команду групу «Схід», згодом реорганізовану в Другий корпус УГА. Не менш визначною постаттю у родині був і двоюрідний брат батька Володимир Герета – член УВО та ОУН, який став національним героєм. Він помер у 1936 році у віці 25 років у львівській в'язниці на Бригідках. Саме на честь Володимира Герети названа Козівська державна гімназія та вулиця у цьому місті [8, с. 475, 476].

Походження його роду завжди пов'язувалося зі священиками та набожними людьми, що упродовж кількох поколінь як по батьковій, так і материній лінії боролися за визнання та становлення української автокефальної церкви. Так, кузен Ігорової бабусі з роду Цегельських Михайло заснував у Києві греко-католицьку парафію. Пізніше митрополит Андрей Шептицький призначив його генеральним вікарієм для Наддніпрянщини. Виховання І. Герети у сім'ї священика сприяло формуванню духовно-релігійного світогляду, на основі традицій уніатського віровчення [2, с. 7].

Прекрасним співаком, диригентом, скрипалем і перекладачем з польської літератури був отець Остап Скоморовський, чоловік бабусі Ігоря. Але найбільш відомою постаттю в родині Скоморовських вважається стрілецький композитор та письменник Роман Купчинський – кузен матері. А старший брат батька Ігоря адвокат Володимир Герета, який отримав першим вищу освіту у ремісничо-хліборобській родині, став доктором права і одночасно керівником знаменитого на всю Галичину золочівського хору «Українська муза». Така плеяда видатних родичів зі шкільних літ вплинула на любов Ігоря до українського фольклору. Це посприяло вступу у 1952 році у музичне училище, де можна було проявити свій талант [8, с. 476].

Під впливом українських традицій та національно-патріотичних настроїв, закладених упродовж багатьох поколінь, розпочалось формування особистості Ігоря Герети. Усвідомлюючи важливість та необхідність становлення та розвитку української державності, відбиваючи споконвічні родинні інтереси, Ігор вирішує після завершення школи у селі Велика Березовиця вступати на історичний факультет Чернівецького університету. Але така багата історія його роду і те, що батько був священиком, могли спричинити ряд перешкод у вступі до ВНЗ. Для того, щоб не виникло жодних проблем, Ігор при заповненні допустив неточність у своїх біографічних даних, свідомо вказавши, що його батько був радянським держслужбовцем [3].

Ще коли Ігор був студентом, навколо нього гуртувалася молодь, яка свідомо вирішила обрати боротьбу проти радянської влади за відродження української державності. Саме співпраця з українськими патріотами краю, які вирішили призначити одним із лідерів І. Герету, продовжила формування громадсько-політичного світобачення студента історичного факультету [11, с. 5].

Разом із братом Олегом, який тоді навчався у Львівській консерваторії, Ігор виступає ідеологом великої антибільшовицької групи. До її складу входила плеяда українських дисидентів Тернопільського краю, таких, як: бандурист Микола Литвин, поет Василь Ярмуш, фармацевт Христина Дурбак (Куркевич), економіст Марія Тивонюк, фінансист Ірина Загалюк, викладач музучилища Методій Чубатий, учитель Михайло Гуральчук. Основною діяльністю групи було поширення просвітницьких ідей серед західно-українського населення [11, с. 5].

Але цим діяльність молодих ентузіастів не обмежувалась. Група під керівництвом Ігоря Герети прикривала колишніх членів ОУН-УПА, що відразу було помічено агентами КДБ, які боролися із підпільниками-націоналістами та бандерівцями. За цим фактом було відразу розпочато розслідування і відкрито справу. Ігор прикрив всіх членів напівпідпільної організації, пожертвувавши власним здоров'ям і свободою. Ось що про цей період життя Ігоря Петровича розповіла його донька Ярина в інтерв'ю газеті "Місто": "Україну накрила нова хвиля боротьби з "буржуазним націоналізмом", батько потрапив у поле зору спеціальних служб. Арешт не забарився. У серпні 1965 року його "взяли" в Одесі під час від'їзду. А у лютому 1966 року він був засуджений на п'ять років умовно. Півроку він відсидів у "камері-одиночці", що на вул. Коперника, де зараз музей політв'язнів. Багато людей тоді заарештували, багато хто уникнув покарання завдяки тому, що жодної документації, яка б підтверджувала їх антирадянську діяльність, не було" [7; 8, с. 475; 11; 9].

Відбувши покарання Ігор вирішує продовжити боротьбу проти радянської влади, займаючись дослідженням національної культури та духовності. Він повертається до своєї роботи у краєзнавчому музеї, але вже на нижчій посаді. Тут у молодого мистецтвознавця під впливом зацікавленості долею видатних українських письменників, поетів, громадських діячів, що мали корені на Тернопільщині, виникає грандіозний задум створити низку державних музейних установ, присвячених їх пам'яті [8, с. 475].

Ще в 1963 році Ігор створив експозицію дорадянського періоду, де було висвітлено інформацію про розвиток культури краю, а також подавалися матеріали про діяльність ще не реабілітованих діячів культури: режисера Леся Курбаса, артистів Севастяна Зубрицького, Софії Стадникової, Ганни Юрчакової та інших.

Одну із перших експозицій Ігор Петрович присвятив діяльності Соломії Крушельницької, музей якої знаходився у парафіяльному будинку села Біла. І справді творчість оперної співачки та педагога Соломії справила колосальний вплив на колишнього учня музичної школи і вихідця із сім'ї священика, як і Соломія Амвросіївна. Серед численних нагород та відзнак С. Крушельницької звання "Вагнерівська примадонна" ХХ століття. Співати з нею на одній сцені вважали за честь Енріко Карузо, Тітто Руффо, Федір Шаляпін [8, с. 475].

Серед громадських досягнень І. Герети не менш важливою виглядає допомога Остапові Черемшинському у відкритті етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка у Велесневі на Монастирищині у 1969 році. Будучи з дитинства зачарованим українським фольклором, Ігор Петрович створює експозицію, для якої придбав збірники народних пісень Зоріана Доленги-Ходаковського та Осипа Бодяньського, з якими доводилося мати справу В. Гнатюку [8, с. 476].

"Ще у Тернопільському краєзнавчому музеї у батька зародилася ідея створення в обласному центрі художньої картинної галереї. За сприяння музейних установ Львова, Києва, Луцька, Ленінграда він зібрав понад 300 творів живопису, графіки і скульптури. Його мрія здійснилася у травні 1978 року, коли у приміщенні колишнього Домініканського костелу, теперішнього Катедрального собору, картинну галерею було там відкрито" [7] – такими словами донька І. Герети змогла охарактеризувати неймовірне бажання свого батька створення такого закладу, де могли б проводити свої виставки митці не лише з Тернопільщини, а навіть із зарубіжжя. При галереї було відкрито літературно-мистецький клуб "Золотий Вересень", навколо якого згуртувалася національно свідомо інтелігенція. Серед них були: мистецтвознавці В.Овсійчук та Х.Саноцька, народний художник України Е. Мисько, заслужений художник В. Манастирський, поети М. Вінграновський, Б. Стельмах, П. Засенко, народні артисти України Б. Ступка, Ф. Стригун та інші. Але і тут не обійшлося без втручання агентів КДБ, які вважали цей клуб бандерівським і нерідко його членів викликали на допити [8, с. 476].

До визначних справ здійснених Ігорем, належить створення музею імені Леся Курбаса, видатного режисера, актора, драматурга, публіциста і перекладача. Упродовж двадцяти років КДБ чинило тиск як на самого І. Герету, так і на людей, які тим чи іншим чином сприяли його діяльності. У 1978 році музей було відкрито.

Будучи від природи ентузіастом та генератором нових ідей, Ігор яскраво проявив себе і у археології. "Шляхів у велику археологію є два, – говорив Ігор Петрович. – Перший – політати, як бджілка з квітки на квітку, з пам'ятки на пам'ятку і швидко зліпити дисертацію. Другий – повністю розкопати бодай одну пам'ятку, на що інколи йде все життя... Коли у 1973 році мені пощастило натрапити на особливо цінний могильник черняхівської культури, яку вже кілька років перед тим досліджував, я твердо рішив йти другим шляхом. І не каюся. Стою на засадах необхідності дослідження пам'ятки монографічно, бо інакше робити якісь висновки просто смішно..." [3, с. 6].

Серед видатних відкриттів археолога було дослідження, як керівника археологічної експедиції Тернопільського обласного краєзнавчого музею, могильника у Чернелеві-Руському, яке розпочалося у 1973 році. Унікальність цієї пам'ятки полягає в уточненні хронології черняхівських пам'яток, їх етнічної належності, вивчення тогочасного мистецтва, поховального обряду, економіки, торговельних зв'язків [1, с. 16–18].

Про значимість цього дослідження свідчать Всеукраїнські, всесоюзні та Міжнародні конференції та симпозиуми. Також було видано двадцять публікацій в українських, польських та німецьких виданнях.

Знову експедиція під керівництвом Ігоря Герети здійснила дослідження даного могильника у липні й середині серпня 1994 року. У ній також взяли участь співробітники Інституту національного відродження України та студенти-практиканти І курсу історичного факультету ТДПУ. На цей час було розкопано площу у 1108 м², де було виявлено 8 обрядово порушених трупопокладань і зафіксовано рештки трьох зруйнованих поховань. Загальна ж площа могильника склала 5344 м² [1, с. 19].

Визначним було те, що автор розкопок могильника у Чернелево-Руському у 1987 році виступав на Міжнародній археологічній конференції у Любліні (Польща), що і принесло високу оцінку вчених із різних країн. З цього часу розпочинається співпраця І. Герети із видатним польським археологом, професором Краківського університету Анджеєм Коковським [1, с. 20–21].

Також під керівництвом Ігоря Герети тією ж експедицією було відкрито могильники навколо Тернополя: у селах Біла, Романівка, Великі Бірки, Чистилів, Лозівка, а також на Збручі – у с. Токи Підволочиського району [1, с. 22; 6, с. 317].

Чимало зробив він на громадській ниві на посаді голови депутатської комісії обласної ради з питань культури й духовного відродження упродовж восьми років. Був час, коли до компетенції цієї комісії належала освіта, справи молоді і спорту. Чотири рази обирався депутатом обласної ради і членом тієї комісії, що встановила обласну художню премію ім. М.Бойчука, стипендій імені В.Барвінського та М.Литвина для тернопільських музикантів, перетворення картинної галереї Тернопільського краєзнавчого музею в обласний художній музей. Комісія виступала із заявами про недопустимість створення автономії у Криму та входження України до складу СНД, добила визнання ОУН-УПА воюючою стороною. Завдяки

цьому учасники національно-визвольної боротьби отримують пільги і невеликі пенсії [8, с. 480–481, 11].

Це лише початок переліку громадських посад Ігоря Герети. Він працював у науковій раді краєзнавчого музею, радах Спілки краєзнавців області та України, обласної організації Українського фонду культури та асоціації "Світ культури", редакціях "Енциклопедії Тернопільщини" та рухівської газети "Тернове поле", редакційній раді журналу "Тернопіль", Українській раді Міжнародного історичного товариства ім. М.Грушевського, правлінні Тернопільської організації Спілки художників України, кількох обласних та міських комісіях. Саме комісії підкреслюють неймовірну багатогранність діяльності І. Герети. Багато років він очолював секцію археології обласного товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1997 році він заснував у Тернополі і очолив один із перших в Україні осередок Наукового товариства ім. Т.Шевченка, який вже провів кілька наукових конференцій, зокрема разом із львів'янами на честь Олександра Барвінського, а також його сина Василя, чотири наукові сесії (одна до 125-річчя НТШ) [8, с. 480–481].

Історик також тісно пов'язав свою працю з Тернопільською вищою духовною семінарією ім. Патріарха Йосифа Сліпого у його рідному селищі Великій Березовиці. Коли вона ще була філією Львівської семінарії на пропозицію І. Герети до її програми було введено курс археології, історії та мистецтва України. Він був улюбленим викладачем семінаристів [8, с. 482].

Отже, формування Ігоря Герети як особистості, громадсько-політичного діяча та науковця відбувалося під впливом його батьків, які з дитячих літ прив'язували любов до рідного краю та прищеплювали патріотизм до українського народу та його держави. Це в майбутньому послужило багатогранній розгорнутій діяльності Ігоря Петровича як історика, мистецтвознавця, громадсько-політичного діяча, науковця, дисидента та борця за національну культуру та свободу.

Список використаних джерел

1. Археологічні відкриття у Чернелові-Руському в 1994 році / Наукові записки // Терноп. обл. краєзн. музей. – Т., 1997. – Кн. 2., Ч. 1. – С. 16–38.
2. Гайдукевич Я. Ігор Герета: невеликий штрих до осягнення феномену/Я. Гайдукевич // Наукові записки / Терноп. обл. краєзн. музей. – Т., 2003. – Вип. 3. – С. 4–14.
3. Зозуляк Є. Жовтень: Ігор Герета // Русалка Дністрова. – Т., 1993. – № 20. – С. 6.
4. Іванюта І. П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.: дис... кандидата іст. Наук: 01.03.02 / Іванюта Ігор Петрович. – Т., 2002. – 192 с.
5. Ігор Герета (1938–2002) [Електронний ресурс] // Обласна бібліотека для молоді. – Режим доступу до статті: http://www.yl.edu.te.ua/index.aspx?res_xml=Online/Famous/sci/sci39.xml&num=3&res_xsl=Online/Famous/sci.xsl.
6. Исследования в Тернопольской области // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 317.
7. Лінчевська С. Ігор Герета був своєрідним символом Тернополя // Місто. – 9 жовтня. – 2008.
8. Литвин М. Одержимість Ігоря Герети / М. Литвин, В. Шевчук, Б. Хаварівський // Тернопілля 98–99: регіон. річник. – Т., 2002. – С. 474–483.
9. Литвин М. Ой, у лузі Червона Калина // Літературна Україна. – 26 вересня. – 2008.
10. Новосядла Н. Справ великих сівач і жнець // Свобода. – 4 червня. – 2004.
11. Окаринський В. Душа тернопільських шістдесятників // Вільне життя. – 26 вересня. – 2008.

Volodymyr Mysyk

FORMATION OF IHOR GERETA AS A PERSONALITY, PUBLIC FIGURE, POLITICAN, AND RESEARCH WORKER

Some aspects of formation of Ihor Gereta as a personality, public figure, politician research worker are presented in the article. Civil, political and scientific work of the figure and its value for political and cultural enlightenment of the Ternopil population is analyzed.

УДК 502.11(477.8) "1970/2000 рр."

Руслан Чигур

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ НА ДОВКІЛЛЯ, ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ЕКОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1970–2000-Х РР.

У статті на основі аналізу архівних документів розглянуто вплив антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище, населення Західного регіону України в окреслений досліджуваний період, наслідки та шляхи виходу з екологічної кризи.

Поруч із негативними процесами, що відбуваються у сфері забруднення повітря, водних, земельних, лісових ресурсів в Західному регіоні та в країні в цілому, техногенна діяльність має свою специфіку, яка крім цих компонентів пов'язана з іншими, не менш важливими соціально-екологічними чинниками, які негативно позначаються як на стані природи, так і негативно впливають передусім на самопочуття людини та екологічну безпеку України.

До найбільш актуальних проблем сьогодення, що торкаються кожного громадянина України, й від яких залежить майбутнє нашого покоління, слід віднести проблеми екологічні – ресурсів, гармонізації взаємин людини і природи, охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки. Зацікавленість серед науковців проблемами стану довкілля, екологічної безпеки України, згідно з аналізу наукових напрацювань щорічно зростає, проте змушений констатувати, що ця проблематика не викликає такої зацікавленості серед населення України та не належному рівні вирішується органами влади усіх рівнів в країні.

Серед програм охорони навколишнього природного середовища, правового його обґрунтування слід виділити праці науковців С. Гавриша, В. Андрейцева, А. Качинського, М. Кисельова, Л. Лозинську, І. Різака, Ю. Стадницького, В. Трегобчука. Проблемам екологічної безпеки та довкілля присвячені наукові праці Б. Буняка, М. Малихіна, А. Тердовидова, О. Гуменної, М. Дробнохода, Т. Перги, С. Стойка, Ю. Шеляг-Сосенка; економіку із раціональним використанням пов'язують О. Адаменко, Л. Міщенко, В. Євдокименко, С. Злупко, Д. Колотило, В. Костецький, С. Курикін, Л. Малишева, Є. Хлобистов. Проте, недостатньо ще наукових праць присвячених аналізу екологічної специфіки саме Західного регіону України в радянський період та сьогоденному незалежному періоді розвитку краю.

Мета цієї статті – на основі аналізу архівних документів Західного регіону України присвячених проблемам забрудненості повітря, вживання населенням перенасичених нітратами продуктів, незадовільної якості питної води, стану екологічної освіти, впливові аварії на ЧАЕС на самопочуття, здоров'я, демографічні процеси нашого краю в окреслений період знайти ймовірні шляхи виходу з екологічної кризи.

Кризовий стан економіки, забрудненість довкілля передусім негативно впливають на стан здоров'я суспільства. Так, наприкінці 1980-х рр. через загальний викид в атмосферу забруднюючих речовин – 105 млн. тонн в рік, на кожну людину в СРСР їх припадало більше 350 кг [1, арк. 51]. Шкідливі речовини відпрацьованих газів автомашин приводять до загострення хронічних захворювань дихальної системи, онкологічних хвороб, затримують ріст і розвиток дитячого організму. Окиси вуглеводнів у крові людини викликають головний біль, знижується працездатність, погіршується увага, а при концентрації його вмісту більше 1 % виникають атеросклероз, ураження центральної нервової системи, захворювання легень, інфаркт міокарда [1, арк. 56].

Іншим негативним чинником, що впливає на стан здоров'я людини, є надмірне застосування нітратів при врожаї, які потім поступають у продукти харчування, так, 70–80 % нітратів поступають в організм людини з овочами, 15–20% – з питною водою, 5–10 % – з фруктами, ягодами, молочно-м'ясними продуктами [1, арк.63]. Проте, у Волинській області застосован-

ня отрутохімікатів щороку зростало, їх припадало 3,7 кг на одну людину. В картоплі Івачевського району було зафіксовано 18,8 % отрутохімікатів, в Горохівському – 13,3 %, морква Івачевського району містила 56,3 % отрутохімікатів, у Горохівському – відповідно 40 %, у Луцькому – 37 %, Любесівському – 33 %. Необхідно враховувати і той факт, що від медиків здоров'я залежить тільки на 8 %, а на 20 % від стану природного навколишнього середовища, яке через забрудненість викликає нові хвороби: алергічні, токсичні, променеві [1, арк. 63].

Такий стан склався тому, що цінова політика не заохочувала господарників виробляти екологічно чисту продукцію. Багато керівників і спеціалістів в СРСР відстоювали думку, що високі і стійкі врожаї сільськогосподарських культур неможливо одержати без систематичного використання хімічних засобів захисту рослин. Хибність такої думки довів світовий досвід, який перейшов на систему біологічного землеробства [1, арк. 67].

Немаловажну значимість має застосування та вплив пестицидів і різноманітних отрутохімікатів на самопочуття населення регіону. Зокрема, на Тернопіллі в 1970-х рр. однією із проблем було забруднення отрутохімікатами і особливо препаратами ДДТ сільськогосподарської продукції. Якщо в 1971 р. загальний процент забруднення харчових продуктів препаратами ДДТ становив 2,4 %, то у 1972 – 3 %. Вони були знайдені в продуктах тваринництва – молоці, молочних продуктах, м'ясопродуктах. У 1974 р. було виявлено препарати ДДТ в маслі Вишневецького, Кременецького, Шумського маслозаводів, в молоці колгоспів Збаразького і Чортківського районів. У 1972 р. було заборонено використовувати ДДТ, але вони і надалі продовжували застосовуватись колгоспами Гусятинського, Монастирського, Збаразького, Чортківського, Буцацького районів [2, арк. 21]. Через порушення правил зберігання отрутохімікатів та їхньої непридатності препарати ДДТ, гексахлорану, поліхлорпінену були виявлені в річках Горинь, Іква, Золота Липа, Дністер, Коропець, мало місце також отруєння дітей одного із сіл Бережанського району, а у 1974 р. в ряді сіл Тербовлянського і Буцацького районів були виявлені препарати ДДТ і гексахлорану в питній воді [2, арк. 22]. Зазначені недоліки були наслідком того, що в окремих господарствах на посадах агрономів з захисту рослин працювали малокваліфіковані спеціалісти з середньою освітою, а у Збаразькому, Зборівському, Підволочиському, Козівському районах ці посади були скорочені і обов'язки агрономів з захисту рослин виконували головні агрономи колгоспів [2, арк. 23]. У 1969 р. були зафіксовані смертельні випадки отруєння отрутохімікатами в Зборівському, Гусятинському, Збаразькому районах [3, арк. 111]. Для Закарпатської області була актуальною висока концентрація отрутохімікатів у продуктах харчування у Рахівському, Виноградівському, Березівському, Свалявському, Тячівському, Ужгородському районах [4, арк. 128]. Діяльність промислових підприємств і недосконалість діючих систем очищення призводять до утворення техногенних аномалій важких металів, нітритів, нітратів, органічних шкідливих сполук, зазвичай, розташованих поблизу населених пунктів [5, арк. 78].

Аварія 26 квітня 1986 р. на ЧАЕС спричинила загальне погіршення здоров'я, ураження щитовидної залози, особливо у дітей, захворювання крові та кровотворної системи, вегетосудинні дистонії та імунodefіцитні прояви, що навіть одержали назву "Чорнобильський СНІД" [6, арк. 88 – 119]. Чорнобильська катастрофа значною мірою загострила соціально-екологічну ситуацію Західного регіону України. Так, у Дубовецькому, Рокитнівському, Заречнянському, Владимирецькому районах Рівненської області було зафіксовано підвищені рівні вмісту радіоцезію в організмі дорослих і дітей, загальна кількість яких складала у 1986 р. 25–27 тис. осіб. Діти, які хворіли на щитовидну залозу, склали 47,7 %, на функціональні зміни в системі крові – 28,6 %, на захворювання органів травлення – 25,2 % [7, арк. 29, 81–82]. У 1986 р. масові інфекційні захворювання спостерігались у Закарпатській, Львівській областях, в той же час Міністерство охорони здоров'я СРСР заявляло, що не може виділити додаткові фонди на медичні ліки через відсутність резерву [8, арк. 26, 67].

Не менш важливою регіональною проблемою залишається утилізація відходів та боротьба з самовільними сміттєзвалищами. Зокрема, у Волинській області щорічно підприємствами не утилізується, а вивозиться на міські звалища більше 1,5 тис. тонн різних токсичних речовин. У сільській місцевості проблемою залишається антисанітарне утримання отрутохімікатів, які іноді вже непридатні до застосування. Так, в Локачинському районі у 1986 р. їх нараховувалось 8,5 т, Любешівському – 6,4 т, Іванічевському – 6 т [1, арк. 2]. Проте місцева влада так і не знайшла дієвих засобів вирішення проблеми утилізації відходів. Поруч з цим щорічно зростала

кількість несанкціонованих сміттєзвалищ. Так, лише в м. Луцьку у 1990 р. їх налічувалось більше десяти, все частіше можна було бачити сміття не тільки у підворітках, а й на центральних вулицях міста [9, арк. 3]. Щоб вирішити проблему зі сміттям, необхідно було побудувати сміттєпереробний завод, як це давно уже практикували країни Західної Європи.

На Тернопільщині з 35 організованих сміттєзвалищ жодне не було паспортизоване, створилась реальна загроза їхнього негативного впливу на якість питної води, якою забезпечувалось близько 70 % мешканців м. Тернополя [10, арк. 6]. На Закарпатті актуальним залишалось питання наявності промислових і хімічних відходів, у 54 складських приміщеннях зберігались непридатні, заборонені до використання 2196 т отрутохімікатів [11, арк. 23]. На Івано-Франківщині так і не була вирішена проблема, пов'язана із розміщенням, утилізацією та переробкою відходів промисловості, яких нараховувалось 1012,6 тис. тонн [12, арк. 117–118]. У 1990-х рр. ситуація ще гірше загострилась. Проте, необхідно пам'ятати, що зростання стихійних сміттєзвалищ опосередковано впливає на стан водних, земельних ресурсів, а також на самопочуття населення, адже вони є не тільки пристановищем для щурів та бродячих собак, але й сприяють у розповсюдженні таких хвороб, як лептоспіроз, холера, черевний тиф.

Не менш важливою проблемою є якість води. Зокрема, у м'якій воді міститься багато кальцію, який несприятливо впливає на серце і судини. Рівень серцево-судинних захворювань залежить також від вмісту в питній воді хлоридів. Збільшення їх кількості може викликати розвиток гіпертонічної хвороби. Отже, як підвищена, так і занижена мінералізація питної води несприятливо позначається на здоров'ї людини. Існує пряма залежність між рівнем твердості питної води і частотою захворювання на виразкову хворобу шлунка, гастрит [13, с. 235]. Не обминула ця проблема і Західний регіон України. Зокрема, найбільшу небезпеку для здоров'я населення Закарпаття викликала забрудненість питної води [14, арк. 130]. Вода в багатьох випадках не відповідає нормам Державного стандарту і стала причиною захворювань гострими кишковими захворюваннями у Тячівському, Воловецькому, Перечинському районах. Питна вода в Мукачівському районі була забруднена на 63,7 %, у В. Березнянському – 66 %, Міжгірському – 57,7 %, Воловецькому – 55,3 %, Ужгородському – 55,7 % [14, арк. 126].

На Закарпатті на початку 1990 рр. так і залишалось невирішеним питання забезпеченості населення централізованим питним водопостачанням та водовідведенням. На Тернопільщині, незважаючи на те, що природа дає тут чисту воду, проте за якістю вона є найгіршою в Україні, через зношеність систем, які будувались 25–40 років тому, а на їхню заміну навіть не передбачалось виділення коштів. Найкритичніший стан якості води склався в Борщівському, Чортківському, Кременецькому районах, в яких водні ресурси на 30–40 % бактеріально забруднені. У той же час здорова людина щоденно споживає близько 3 літрів води. За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я 13 % смертей пов'язані зі станом водних ресурсів.

Безпосередньо стан довкілля впливає і на демографічні процеси та на збільшення зростання різноманітних хвороб серед населення. Так, для Волинської області наприкінці 1980-х рр. був характерний ріст хвороб, пов'язаних з катарактами верхніх дихальних шляхів, бронхітами, серцево-судинними, нервово-психологічними, онкологічними захворюваннями. Це безпосередньо вплинуло на демографічні процеси, зокрема, у Волинській області у 1988 р. знизилась дитяча народжуваність на 2,8 % та збільшилась смертність на 2,7 %, природній приріст населення знизився на 11,8 % [1, арк. 67] причинами дитячої смертності були вроджені аномалії, від яких померло 52,8 % всіх дітей до одного року.

Забрудненість навколишнього природного середовища призвела до того, що упродовж 1975–1981 рр. в Україні загальна захворюваність щорічно збільшувалась на 1,3–1,6 млн. випадків. Якщо у 1970 р. в Україні на 1000 жителів помирало – 9, то у 1979 р. – вже 11 чоловік. Середня тривалість життя скоротилась за цей час у чоловіків з 66,4 р. до 64,9 р., у жінок з 74,5 р. до 73,9 р. [15, арк. 6,8]. Подібна ситуація була і в Тернопільській області. У 1999 р. коефіцієнт народжуваності знизився до 9,7 % на 1000 жителів, що на 7,8 % нижче, ніж у 1998 р. (10,5 %) та на 29,7 %, ніж у 1992 р. (13,8 %). А коефіцієнт смертності зріс до 14,3 % – на 5,1 % більше, ніж у 1998 р. (13,6 %). [10, арк. 6]. У 1999 р. народжуваність на Закарпатті склала 10,8 % на 1 тис. населення і була нижчою у порівнянні з 1998 р. (11,8 %), в той же час рівень смертності

на тисячу населення зріс від 10,7 % у 1998 р. до 11,1 % у 1999 р. [11, арк. 22]. Подібна ситуація спостерігалась і у Івано-Франківській області. Якщо у 1997 р. на тисячу жителів припадало 11,6 % новонароджених, то у 1998 р. – 10,8 %, у 1999 р. – 10 %, поруч з цим смертність населення залишалася на високому рівні: на 100 тис. населення у 1997 р. всього померло 1239,7 чол., у 1998 р. – 1120 чол., у 1999 р. – 1180,08 чол. [12, арк. 111–112]. На Рівненщині у 1999 р. кількість померлих перевищувала кількість новонароджених в 11 районах області [5, арк. 69]. Тривав процес зниження народжуваності населення у 1990-х роках і на Львівщині. Якщо цей показник на 1000 чол. населення у 1994 р. становив 11,8 %, у 1997 р. – 10,2 %, то у 1998 р. – тільки 10 % [16, арк. 7]. Екологічні умови, що склалися в Чернівецькій області у 1990-х роках, негативно впливали передусім на демографічний стан – зменшилась народжуваність серед населення: якщо у 1995 р. вона складала 12,5 %, то у 1999 р. – 10,4 %. Кількість померлих перевищувала кількість новонароджених: якщо у 1995 р. цей показник складав 12,7 %, то у 1999 р. – 12,6 %, дитяча смертність у 1995 р. складала 15,9 % [17, арк. 58–59].

Іншою, немаловажною проблемою був стан екологічної освіти в регіоні. У школах, незважаючи на розробленість чисельних екологічних програм, видання екологічних підручників, не приділяється належної уваги питанням екології та природоохорони, не має такого предмету, який би розглядав у комплексі соціально-екологічні процеси. Через погане фінансування неефективно працюють екологічні громадські організації, не видається періодична преса, присвячена екологічним питанням, по суті, охороною довілля переймаються лише державні управління екологічної безпеки в регіоні, проте їхніх зусиль замало для покращення навколишнього середовища, коли екологічно неграмотне населення пасивно спостерігає за цими процесами, а владні органи теж не проявляють інтересу та ініціативи у вирішенні цього питання.

Таким чином, Західний регіон України внаслідок непродуманої і згубної для довкілля антропогенної діяльності потрапив у соціально-екологічну кризу, та не може власними зусиллями вирішити регіональні екологічні проблеми. Економічні можливості держави не забезпечували у 70–90-х рр. ХХ ст. у повному обсязі фінансування заходів, скерованих на вирішення та подолання екологічних негараздів регіону. Рівень економічного розвитку України ще явно недостатній для того, щоб нейтралізувати ріст шкідливого антропогенного впливу суспільства на природу і людину, як результат існування гострих соціально-екологічних регіональних проблем, які так і не знаходять поки що свого вирішення. Для того, щоб стабілізувати екологічну ситуацію в краї та практично реалізовувати основні засади державної екологічної політики, необхідна фінансова підтримка з боку центральних органів влади. Для подолання екологічної кризи необхідно формувати й послідовно реалізовувати єдину державну політику в галузі екології. Ми повинні включити природне середовище в систему соціально-економічних відносин, розглядати його як найцінніший компонент національного надбання. Нераціональне використання природних ресурсів загрожує життєдіяльності суспільства. Тому природоохоронна політика повинна стати ключовою у процесі прийняття державних рішень. Екологічні загрози національній безпеці пов'язані зі значним антропогенним порушенням та техногенною переважаністю території України, негативними екологічними наслідками Чорнобильської катастрофи; неефективним використанням природних ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих та недосконалих технологій; неконтрольованим ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності. При такому підході Україну чекає екологічна катастрофа, якщо кожен з нас не змінить свого ставлення до природи.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 2244. – Оп. 4. – Спр. 7.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 124.
3. Там само. – Спр. 52.
4. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 285.
5. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Рівненській області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. "Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Рівненській області за 1999 рік".
6. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМП "Астон", 2000. – 536 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3336.
8. Там само. – Спр. 2986.
9. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 4. – Спр. 8.
10. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Тернопільській області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. "Стан

навколишнього природного середовища у Тернопільській області за 1998 рік". 11. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Закарпатській області. – Ф. пост. зб. – Оп.1. – Спр. "Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 1999 рік". 12. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Івано-Франківській області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. 1. "Стан навколишнього середовища в Івано-Франківській області за 1999 рік". 13. Луцянова Л. Б. Основи екології: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2000. – 327 с. 14. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 285. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2262. 16. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Львівській області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. "Річний звіт – 1998. Матеріали до Національної доповіді". 17. Поточний архів Держуправління екобезпеки у Чернівецькій області. – Ф. пост. зб. – Оп. 1. – Спр. "Інформація по Чернівецькій області за 1999 рік до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні".

Ruslan Chyгур

THE INFLUENCE OF SOCIAL-ECONOMIC PROBLEMS ON AN ENVIRONMENT, VITAL FUNCTIONS OF MAN AND ECOLOGICAL SAFETY OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN 1970 – 2000 YEARS

In the article on the basis of analysis of the archived documents is considered the influence of anthropogenic activity on a natural environment, population of the Western region of Ukraine in an outlined probed period, consequences and ways out of an ecological crisis.

УДК 94 (477)

Василь Чура

ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОМПАРТИЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАПРИКІНЦІ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.

Монополія на політичну владу в СРСР дозволила КПРС безконтрольно використовувати державний ресурс у власних цілях і перетворила останню у потужну фінансову структуру. На зламі 1980-х – 1990-х рр. соціально-економічне становище КПУ похитнулося, особливо у західному регіоні УРСР. Львівський компартапарат, під тиском антикомуністичного національно-демократичного руху, втрачає політичну владу в регіоні, а відтак стає на межі фінансового банкрутства.

З огляду на те, що КПРС була ініціатором створення СРСР, вона розглядала соціально-економічний потенціал країни як власне надбання, а тому широко користувалася ним для забезпечення своєї фінансової потуги. За десятиліття безконтрольного використання державного ресурсу, компартійні статки перетворилися у найбільшу фінансову структуру країни. Великий бюджет партії забезпечував безперебійне функціонування комуністичної системи як в межах Союзу РСР, так і за його кордонами.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. КПРС налічувала близько 19,5 млн. партійців [1]. Ключовим джерелом наповнення партійної скарбниці були щомісячні внески її членів. Розмір сплати встановлював партійний статут: при доходах до 70-и крб. – 10 коп., від 71 до 100 крб. – 20 коп., відповідно 101–150 крб. – 30 коп., 151 – 250 крб. – 1 % від місячного заробітку, понад 250 крб. – 2 %, понад 300 крб. – 3 % [2, с. 15]. Крім того, кошти партії формувалися із видав-

ничої, виробничо-господарської діяльності, добровільних внесків комуністів і громадян СРСР та інших країн. Бюджет КПРС в зазначений період становив близько 5 млрд. крб., що демонструвало вагомий фінансовий стан партії [3].

Соціально-економічне становище КПУ також не вирізнялося скрутою. У 1988 р. її кількість налічувала більше 3 млн. членів і поступалася лише чисельності компартійців РРФСР [4, с. 11]. Партійний бюджет акумулював 497 млн. крб., будучи, очевидно, найбільшим в республіці [5, с. 14].

Проте, наприкінці 1980-х рр. національно-демократичний рух спричинився до втрати політичного авторитету комуністичної партії, а відтак до зменшення компартчисельності, що негативно позначилося на фінансовому становищі компартії України. Особливо гостро антикомуністичне протистояння розгорталось у Львівській області, де спад фінансової потуги парторганізації простежувався досить помітно.

Історіографія порушеної проблеми не знайшла відображення у вітчизняних наукових виданнях. Однак, дослідження генези фінансового становища Львівського компартапарату наприкінці 1980-х рр. дасть змогу зрозуміти причини політичного фіаско комуністів Львівщини, а відтак простежити шляхи становлення державної самостійності України. Тому завданням цієї наукової розвідки є спроба дослідити динаміку компартійних коштів на тлі розгортання антикомуністичного руху в регіоні.

У 1988 р. в області діяло близько 3 тис. первинних партійних організацій, 2796 цехових осередків, більше 5,5 тис. партійних груп. Обласну партструктуру складали 30 міськкомів, 20 райкомів [6, с. 23], загальною кількістю 130365 комуністів [7, арк. 4].

Згідно із постановою секретаріату Львівського обкому КПУ партійний бюджет 1988 р. зафіксований на рівні близько 12 млн. крб. прибутку та більше 8 млн. крб. видатків [8, арк. 4]. Серед основних засобів на балансі обкому перебувало: споруд на суму 10,5 млн. крб., устаткування – 142,7 тис. крб., транспорту – 699,9, засобів пропаганди – 172,7, музейних цінностей – 192,2. На партійному рахунку в Держбанку СРСР знаходилося близько 1,5 млн. крб. обігових коштів та 557,1 тис. крб. членських внесків [8, арк. 8]. До кінця року на рахунки поступило ще близько 12 млн. крб. партвнесків та надходжень від партійних видавничих організацій [8, арк. 10]. До бюджету КПРС було надіслано більше 2,7 млн. крб. [9, арк. 6].

У пояснювальній записці до фінансового звіту за 1988 р., підписаній керуючим справами обкому С. Луковичем, йшлося про те, що на партійні рахунки поступило внесків більше 8,6 млн. крб., що 617,4 тис. крб. понад план [10, арк. 39]. Цей документ демонструє стабільно зростаючу фінансову динаміку компартійних коштів, яка була притаманна усім минулим рокам партійного панування.

У 1989 р. фінансове становище Львівської парторганізації було схожим з минулорічним. Це засвідчує її бюджет, який налічував більше 11,5 млн. крб. Величина партійних щомісячних сплат становила близько 9 млн. крб. Відчислення від прибутків партвидань – більше 2,6, інші поступлення – 25 тис. крб. Видатки зупинилися на позначці більше 8,3 млн. крб. Витрати на утримання керівних парторганів становили близько 6,7 млн. крб. – первинних партосередків – 268,5 тис. крб., на будівництво будівель партійного призначення – більше 1 млн. крб., ремонт приміщень – 112 тис. крб. Відрахування до бюджету КПРС становили 3252 млн. крб. [11, арк. 4].

Поповнення партійної каси від членських внесків демонструє порівняльна таблиця їхніх надходжень у 1988–1989 рр.:

Назва парторганізації	1988 (тис. крб.)	1989 (тис. крб.)
Львівський міськом	4,662	4,816,9
Залізничний райком	1,229	1,266,6
Ленінський райком	1,139	1,173,7
Радянський райком	940,4	968,8
Червоноармійський райком	676,4	696,8
Шевченківський райком	689,2	710
Бориславський міськом	189,1	194,8
Дрогобицький міськом	448,1	461,6
Самбірський міськом	228,8	235,7
Стрийський міськом	268,4	276,5

Червоноградський міськом	454	467,7
Бродівський райком	133,9	138
Буський райком	104,6	107,8
Городоцький райком	108,5	111,3
Дрогобицький райком	109,9	113,2
Жидачівський райком	145,8	150,2
Золочівський райком	159,9	164,7
Кам.-Бузький райком	128,8	132,7
Миколаївський райком	198	204
Мостиський райком	102,5	105,6
Нестерівський райком	175,3	180,6
Перемишлянський райком	90,3	93
Пустомитівський райком	135,6	139,7
Радехівський райком	141,2	145,6
Самбірський райком	181,7	187,7
Сколівський райком	70,4	72,6
Сокальський райком	177,8	183,2
Старосамбірський райком	116,7	120,2
Стрийський райком	115,3	118,8
Турківський райком	70,8	73
Яворівський райком	138,9	143,1
Всього	8,687,4	8,950,5

Як бачимо, понад половину партійних надходжень забезпечував Львів, де перебувала найбільша кількість партійців, позаяк численні промислові підприємства та установи міста дозволяли суттєво поповнювати обласний партійний бюджет.

З огляду на те, що у 1990 р. антикомуністичний рух досягнув свого апогею, відбувається стрімке скорочення партійних лав. У першому півріччі поточного року партійний рахунок складав більше 10,5 млн. крб. [12, арк. 6], що дало змогу перерахувати до бюджету КПРС близько 1,4 млн. крб. [12, арк. 8]. Однак упродовж року, обласні компартійні ряди коротилися до 94,5 тис. осіб, тобто на 36 тис. членів. Відповідно зменшилися надходження до партійної каси. Запланована сума збору партійних внесків становила більше 9,8 млн. крб. Однак, фактично, їх надійшло близько 6,6 млн. крб., що означало виконання плану на 67,5 %. Основною причиною такого становища було зниження чисельності парторганізації області та масова відмова від сплати членських внесків. 30,4 % парторганізацій області не сплачували партвнески, чим, фактично, ставили себе поза партією. Цікаво, що найменше несплат допустили сільські парторгани, найбільше – міськкоми (48,5 %), райкоми (54,3 %). Очевидно, національно-демократичний рух розгортався у містах значно швидше, ніж у селах Львівської області [12, арк. 82].

Виконання плану надходжень від партійних періодичних видань сягнуло 95,7 %, не додавши до компартійної скарбниці 114,3 тис. крб. Показовим є значне збільшення партійних надходжень за графою "інші поступлення". При плані 58 тис. крб. вони склали 193,1 тис. крб. Це пояснюється втратою монополії компартії на політичну владу в області, що спричинило департизацію суспільного життя її мешканців. Роздержавлення КПУ змусило компартапарат продавати партійне майно. Прибутки від реалізації меблів та іншого інвентаря склали 132,8 тис. крб., автотранспорту – 32,7 тис. крб. [12, арк. 83]. Скоротилися і видатки: заплановану кількість виконано на 77,9 %. Те саме стосується і асигнувань, скерованих на утримання парторганів: виконання плану сягнуло 83 %. На 24,7 тис. крб. знизилася асигнування на лікування партапарату, 633,8 на господарські витрати. План освоєння коштів, виділених на партійну пропаганду, виконано лише на 80 % [12, арк. 84]. Первинні партійні організації недоотримали 104,3 тис. крб. Значно знизилася партійне фінансове становище постановою обласної ради щодо заборони діяльності компартструктур на підприємствах та установах Львівщини. У області розпочинається вилучення споруд та майна, що перебувало у віданні КПУ.

1991 р. приніс у компартійні ряди фінансову скруту. Декомунізація суспільного життя вкрай негативно позначилася на компартійних статках. Крах комуністичного режиму спричи-

нив стрімке погіршення фінансового становища КПУ, яке поставило обласний компартапарат на межу виживання. Майно здебільшого вилучалося і передавалося на облік обласної, міських та районних рад народних депутатів. Апелювання компартійних керівників щодо законності таких дій в судові інстанції, переважно, залишалися останніми без уваги. Основним оправдовуючим аргументом була широко культивована думка про те, що компартійне майно на 90 % набуто із внесків рядових партійців, що тепер вийшли з партії і вимагають його повернення. В умовах фінансового банкрутства, львівський компартапарат змушений був просити додаткових асигнувань у республіканського та союзного компартійного керівництва.

Станом на 1 липня 1991 р. на обліку в обласній партійній організації перебувало 78233 особи. У порівнянні з минулим роком її ряди покинуло 48822 членів КПРС. Чисельність первинних партійних організацій скоротилася на 944 осередки, або на 38,4 % [13, арк. 1]. На партійних рахунках знаходилося більше 2 млн. крб., з яких партвнески становили 1,8 млн. крб. Львівський міськком спромігся зібрати 1,1 млн. крб., решту додали райкоми. Прибуток від видавництва – 400 тис. крб., інші надходження – 60 тис. крб. [14, арк. 11].

Якщо врахувати те, що для нормального функціонування компарторганів у 1991 р. потрібно було більше 10 млн. крб., Львівський обком планував отримати від страхового фонду КПРС більше 8,7 млн. крб., призначених для покриття дефіциту бюджету та 660 тис. крб. для фінансування діяльності первинних партійних осередків [14, арк. 77]. Компартійці змушені сплачувати вагомі суми за оренду приміщень. Зважаючи на те, що сума орендної плати для міськкому становила 113,9 тис. крб., обком в березні поточного року звернувся з проханням в ЦК КПУ щодо збільшення асигнувань на утримання приміщень на 155,5 тис. крб. [14, арк. 18].

Передбачаючи втрату політичної влади в республіці, московська компартійна влада почала поступово виводити партійні активи з місцевого підпорядкування. Великі суми переказувалися в Москву і акумулювалися на рахунках ЦК КПРС. Так, у 1988–1990 рр. тільки партійних грошей до союзної партійної каси було перераховано більше 7,4 млн. крб., як це засвідчують бюджети Львівського обкому (підраховано автором). Це, не беручи до уваги ті активи УРСР, що зберігалися в Ощадбанку СРСР. Відтак, далекоглядні партійці, допущені до керування фінансовими потоками з метою формування бази для подальшого відродження партії, почали вкладати значні кошти в діяльність різного роду комерційних структур, що в цей період оформлювалися юридично та розпочинали діяльність. Зрозуміло, що далеко не всі авансовані суми потрапляли за призначенням. Їхня сума привертала увагу тієї частини парткерівників, які втратили віру у відродження компартії, а відтак позиціонували себе, як майбутні бізнесмени. Однак, документів, котрі б засвідчили перерозподіл партійних грошей після краху комуністичного режиму в області, встановити не вдалося. Їхнє збереження до сьогоднішнього дня видається малоімовірним, оскільки вони могли скомпрометувати на походження статків не одного сучасного політика-олігарха.

Таким чином, компартійна організація області у другій половині 80-х рр. XX ст. була потужною фінансовою структурою, кошти якої на 80–90% формувалися із партійних внесків її членів. Це дозволяло щорічно перераховувати в Москву значні грошові суми, що становили приблизно 20–30 % від обласного партійного бюджету. По мірі наростання антикомуністичного національно-демократичного руху відбувається скорочення компартійних лав, що негативно позначилося на фінансовому становищі обласної компартійної організації. Перемога демократичних сил спричинила роздержавлення КПУ, чим поставила партію на межу фінансового виживання. Наприкінці існування УРСР львівський компартапарат знаходився у стані фінансового банкрутства і надіявся лише на допомогу союзного компартійного керівництва. Отримати її перешкодили події, пов'язані з антиконституційним заколотом ДКНС, що поставили партію поза законом.

Список використаних джерел

1. Правда. – 14 апреля 1988.
2. Статут Комунистичної партії Радянського союзу. – К., 1990.
3. Комсомольская правда. – 28 августа 1991.
4. Комунистична партія України в цифрах. – К., 1988.
5. Коммунист Украины. – 1990 – Август. – С. 14.
6. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 415. – Арк. 23.
7. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 313.
8. Там само. – Спр. 415.
9. Там само. – Спр. 419.
10. Там само. – Спр. 415.
11. Там само. – Спр. 644.
12. Там само. – Спр. 872.
13. Там само. – Спр. 1061.
14. Там само. – Спр. 1058.

Vasyl Chura

FINANCIAL STATUS OF LVIV REGION COMMUNIST PARTY ORGANIZATION AT THE END OF 1980'S – BEGINNING OF 1990'S

The Communist Party's monopoly of political power in the USSR allowed it uncontrolled use of state resources for its own benefit and transformed the Party into a powerful financial structure. At the edge of 1980-s – 1990-s, the social and economic status of the Communist Party of Ukraine was shaken, especially in the western part of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Lviv communist party staff, under the pressure of the anticommunist national-democratic movement, lost the political power in the region, thus standing on the edge of financial bankruptcy.

УДК 94 (477.8)

Ольга Строевус

СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК “МІФОЛОГІЗАЦІЇ” ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЕТА

У статті авторка аналізує різноманітні гіпотези смерті поета в Кучинському таборі на основі джерел. Основна увага звертається на загадкову смерть Василя Стуса, що сприяла певній “міфологізації” особистості поета та його творчої діяльності.

В умовах національно-культурного відродження України на сучасному етапі особливе зацікавлення науковців, широкої громадськості викликає проблема пошуку історичних паралелей до процесів і явищ сьогодення. У цьому контексті не випадковим є інтерес до українського шістдесятництва та дисидентського руху. Особливе місце серед них належить поетові Василю Стусу, громадсько-політична діяльність якого стала надзвичайно актуальною сьогодні. Ця тема, що стосується проблем сучасного політичного життя країни, і є своєрідним символом патріотизму нашого суспільства.

У дослідження громадсько-політичної діяльності Василя Стуса особливе зацікавлення має смерть поета, як головний чинник “міфологізації”. У цьому контексті актуальним є звернення у цій статті до загадкової смерті Стуса, що стала апогеєм “міфу” постаті поета. Однак на сьогоднішній день однозначної відповіді щодо обставин смерті поета немає. Тому мета статті – дослідити та проаналізувати причини та обставини смерті поета через принцип деконструкції створеного міфу його громадсько-політичної діяльності.

Відбувати покарання В. Стуса скеровували у табір особливо суворого режиму ВС-389/36 в с. Кучино Пермської області. Як писав поет у своїх “Таборових зошитах”, режим там сягав поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до влади залишалася без відповіді, або й каралася. Упродовж півроку його тричі позбавляли побачення, щомісяця – магазин, три тижні він перебував у ізоляторі, двічі карали за голодування 13 січня 1982 р. і в річницю загибелі Ю. Кукка [1, с. 160].

Варто зауважити, що строгий режим доповнювався страхітливою атмосферою смертей в'язнів. Серед загиблих були українці Андрій Турик, Михайло Курка, Іван Мамчич з Миргорода, Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин, азербайджанець Акпер Керімов. Наступним із них став В. Стус.

Перебуваючи в таборі, він викликав невдоволення місцевої адміністрації кількома моментами. По-перше, йому вдалося передати свої "Таборові зошити", по-друге, у відносинах із адміністрацією він себе викликає, постійно завдаючи їй клопотів. В. Стус, як свідчать ті, хто його знав, часом розпалювався і говорив надто різко, а адміністрації того тільки й треба було: вони його зумисне "розкручували", щоб мати привід покарати. І нарешті, по-третє, як вважає В. Овсієнко "зверху" прийшла команда вбити В. Стуса. Для влади він ставав небажаним політичним в'язнем. Справа в тому, що в 1985 р. Генріх Бьолль, лауреат Нобелівської премії, висунув його творчість на здобуття Нобелівської премії 1985 року. Як відомо, цю премію присуджують тільки живим, а помертвоні – ні. Звідси і мотив, на думку В. Овсієнко. М. Горбачов не хотів мати лауреата Нобелівської премії в камері, а тим паче звільнити його. Розв'язали проблему в традиційний спосіб: "Нет человека – нет проблемы" [2, с. 92].

Улітку 1985 року В. Стус перебував із Леонідом Бородіним у 12-й камері, єдиній, що виходила вікном на північ. Туди ніколи не заглядало сонце, там було холодно і вогко. Ціле літо він був дуже засмучений: йому не приходили листи, він опинився в інформаційній ізоляції. Однієї ночі на сторожовій вежі вартував солдат, який на посту співав пісень. Л. Бородін викликав наглядача і попросив зателефонувати охоронцеві, щоб замовк, бо не міг заснути. Вранці наглядачі склали рапорт, що В. Стус уночі розбудив усіх в'язнів, не давав засудженим відпочивати. І як вирок – 15 діб карцеру. Намагання Л. Бородіна пояснити ситуацію не було.

Через декілька днів після карцеру – нова неприємність. 27 серпня поточного року В. Стус узяв книжку, поклав її на подушку своїх верхніх нарів, і, зіпершись на них ліктем, так читав. Це не сподобалося наглядачеві, який зробив зауваження В. Стусу за порушення режиму (лежати вдень на ліжках заборонялося – О. М.). В. Стус відреагував на те спокійно, поправив подушку і вибрав іншу, "дозволену" позу. Однак на наступний день виявилось, що наглядач з черговим помічником начальника колонії та ще з кимось із наглядачів склав рапорт, що В. Стус у робочий час лежав на нарах, та ще й у верхньому одязі. Брежньова була очевидна. В. Стус, збираючись до карцеру, повідомив Л. Бородіна, що оголошує голодівку "до кінця" [2, с. 209].

Як стверджує В. Овсієнко, Стусова доля була вирішена. Він спочатку перебував у четвертому, а потім у третьому карцері. Перш ніж перейти до аналізу обставин смерті поета, варто назвати деякі деталі, що стосуються умов перебування в карцері. Там існувало наступне правило щодо використання нар. На день нари піднімалися попід стіну і закріплювалися шворнем, якого з коридору крізь стіну просував наглядач. Прибита до нарів під кутом 90° дошка стає столиком. Під нарами – прикований до підлоги стільчик. Коли оголошують "відбій", наглядач гукає: "Держи нары". Наглядач виймає шворінь, а в'язень мусить опустити нари, вони повисають на ланцюгах і опираються на виступи. Стільчик опиняється під нарами, на нього вже не можна сісти [2, с. 210].

Ще одним свідченням смерті поета стала така обставина. Другого вересня перед обідом Василя Стуса водили до якогось начальника у протилежний від карцерів бік. Коли повертався, то він оповіщав в'язнів у камерах про своє здоров'я, хоча це було заборонено. Того ж дня годині о 17–19-й естонець Енн Тарто, обов'язком якого було забирати після роботи з камер готову продукцію (шнури електропрасок з прикрученими панельками) і заносити роботу на завтра, почув, що Василь просив валідол, сидючи у 7-ій робочій камері, навпроти карцерів. Працювати його поставили у другу зміну. Наглядачі сказали, що лікаря нема, хоча він тоді ще був, однак, валідол все ж таки дали [2, с. 210].

Левко Лук'яненко, що також відбував покарання, ходив тоді на роботу до 7-ї камери. Нібито до тієї ж камери в другу зміну виводили й Василя Стуса. Левко щодня озивався до Василя: "Василію, здоров!" Або: "Ахи!". Залежно, яка зміна наглядачів. Василь відповідав. Але 4 вересня вранці В. Стус не озвався [3, с. 155].

Того дня в обідній час, як розповідав згодом Гунар Астра, територію табору відвідувало керівництво. Заходили не коридором, а попри вікна житлових камер (а в'язні в цей час перебували навпроти, у робочих камерах). І зайшли в карцерний коридор з боку двору, де знаходилися камери для одиночників. Поводилися дуже тихо, бо й Л. Лук'яненко не чув. Може, під той час його якраз вивели на обід до житлової камери. А на обід тоді Левка вела вся наглядацька команда – чотири наглядачі і черговий офіцер, щоб він не зважився заглянути до ка-

рцери, де перебував В. Стус. Повертаючись з обіду, він кинувся до дверей – його туди не пустили [3, с. 155].

Василь Овсієнко називає ще низку деталей, які дозволяють говорити про те, що влада намагалася приховати смерть В. Стуса. Кухареві Гунарові Астрі веліли приготувати триденну пайку хліба – так, ніби когось беруть на етап. Кого – неважко здогадатися. Такого ніколи не бувало: везти в'язнів можна тільки до Пермі три – чотири години або до лікарні дві – три години, пайка ніколи не давали.

Згодом розповідали, що О. Візир з В. Остапенком (із Житомира) споряджали Василя Стуса в останню дорогу. Уже на волі вони обидва категорично заперечували це в листах, надісланих на прохання В. Овсієнка [2, с. 212].

Уночі, приблизно опівночі, Василь Овсієнко чув у коридорі шум, тупіт, крик майора охорони: "Давай нож, нож давай!". На його думку, тоді вночі наглядачі виносили тіло Василя, щоб хтось його випадково не побачив. І вже запускали версію про самогубство в 7-й камері. Цю версію цілком спростував Л. Лук'яненко: того вечора В. Стус не працював у цій камері: наступного дня Левко зауважив, що деталі на єдиному там робочому столі не були порушені [3, с. 156].

Одна з перших версій, що поширювалася серед в'язнів полягала в тому, що В. Стус загнав собі ножа в серце, затиснув рукою ґрати і так і заляк. Але виникає питання – де він міг його взяти, коли перед входом до камери його ретельно обшукували?

Через декілька місяців Енн Тарто розповідав, що він скоро після події мав розмову з в'язнем, що перебував у шостій камері-одиночці, поблизу камери В. Стуса. Ніби-то увечері 3 вересня в 3-ій камері опускали нари. Коли наглядач висмикнув шворінь, В. Стус ніби не втримав їх, вони його вдарили. В. Стус ніби застопнав: "Убили, холера!". Він часто вживав це слово. У грудні 1987 року В. Овсієнко мав нагоду поговорити з цим в'язнем, який не захотів підтвердити цю версію. Василь Овсієнко пропонував ще один можливий варіант – "А може, того шворня наглядач зумисне несподівано висмикнув, коли Василь сидів на стільчику під нарами і вони його вдарили по голові? А вони важкі, з грубої дошки, та ще й оббиті по краю металевим кутником" [2, с. 214].

Лише в жовтні поточного року в'язням кучинської в'язниці повідомили "офіційну" причину смерті – не витримало серце. Як бачимо, версій смерті є декілька. Природно, що кількість гіпотез породжує певну містифікацію події. Що й спостерігаємо в твердженні окремих свідків про вбивство В. Стуса. Загадкова смерть стала одним із чинників міфологізації постаті поета.

Слід зауважити, що на наших очах відбулася остаточна канонізація В. Стуса. Усі без винятку дослідники відмічають якийсь метафізичний зв'язок В. Стуса з Т. Шевченком. Передусім впадає в око подібність біографій – перспективи кар'єри, життєві успіхи, арешт, заслання, 47 років життя, смерть на чужині, перепоховання. Його вважають також іншим Т. Шевченком, або Т. Шевченком в образі В. Стуса. Ю. Шевельов наводить десятки парафраз із Шевченкових поезій. Вражають і поодинокі Шевченкові слова в поезіях Стуса, і паралелізми деяких технічних засобів. Зрозуміло, що це не імітації і не копіювання. Шевченківське у Стуса – не вплив і не наслідування, його цитати не з книжки взяті. Оту с знаходить усе це в своїй підсвідомості [4, с. 24]. Дехто на повному серйозі вважає В. Стуса святим. Цього не приховує відомий літератор, близький товариш В. Стуса київського періоду, Роман Корогодський. Василь Овсієнко, який перебував із В. Стусом в Кучинському таборі, вважає себе апостолом В. Стуса, покликаним свідчити про нього. Деякі автори відмічають у В. Стуса багато спільного з Ісусом Христом. Поет народився на Святвечір за правління "царя Ірода", батьківщина його на той час була колонією, його ім'я означає "цар" (Є. Сверсток називав його не інакше як "Базилеос"), "та й прізвище у нього майже Боже (CHRISTUS)", заарештували його, як Христа, у віці 33 років, зрадив його один з найкращих друзів, побратими зреклися його, був перепохований в оточенні двох розбійників ("особливо небезпечних державних злочинців рецидивістів" О. Тихого і В. Литвина). Влаштоване В. Стусом прощальне чаювання в Мордовському таборі "спокусило" декого побачити в цьому пригощанні "таємну вечерю" і "причастя чаєм" [5, с. 17].

Через якийсь час В. Стус виявився канонізованим також і текстуально-науково опрацьовані його тексти видрукували багатотомним виданням. Акт текстової канонізації, як і на-

лежить, відбувся після канонізації особи Стуса-мученика, тому що саме особа надає ваги своїм атрибутам. Деякі тексти були визнані неканонічними. Це окремі слабкі вірші і кілька листів до новопризначеного секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та до "Літературної України". Зрозуміло, що тексти, які не узгоджуються з образом в іконостасі, не можуть бути оголошені канонічними.

Західні критики вважають іконостас пережитком колоніалізму і закликають руйнувати його методами сучасного літературного аналізу, наголошуючи на реконструкції ідеологій, розвінчуванні міфів та нищенні узвичаєних ієрархій цінностей. Місцеві ж постколоніальні літератори, особливо старшого покоління, наполягають на розбудові і зміцненні іконостасу, бо він, на їхню думку, є могутнім ідеологічним засобом. Він служить процесові національно-культурного самоусвідомлення і сприяє розбудові держави.

Однак за цими тимчасовими потребами губиться щось дуже важливе. І все було б нічого, якби не один момент. Іконостас лише стверджує і переконує, з ним не можна вести діалог, він не терпить критики. Іконостас натомість вимагає агіографії – канонічного церковного тексту, стилізованої біографії, схеми, що складається з описів обмеженої кількості чеснот, конфліктів, випробувань, звитяг, і мучеництва. Агіографічні штампи і табу не заохочують до плідної дискусії над текстами, які є чимось безмірно більшим і важливішим для культури, ніж просто атрибут канонізованого мученика [4, с. 27].

Не можна не зауважити, що ситуація, яку ми переживаємо, відчутно резонує із силовим полем постмодернізму і наше винародовлене населення бездумно вітає нищення усіх канонів та іконостасів, схвалює деконструкцію будь-яких ідеологій та міфів, у тому числі націєтворчих. Здається дуже неприродною ситуація, коли в молодому, ще не сформованому національному організмі відбуваються явища, характерні для етносів, які перебувають на кінцевій стадії етногенезу.

Костянтин Москалець виявив, що першими зачинателями формування образу В. Стуса були "іміджмейкери в погонах". "Всі Стусові листи перлюструвалися, ба більше – добиралися з метою сформувати певний імідж В. Стуса. Він не раз скаржиться, що його найкращі, найзадушевніші й найзмістовніші листи не потрапляють до адресатів, натомість доходять найсухіші, пласкі за змістом (те саме – з кореспонденцією для В. Стуса). Не випадково вціліли листи до друзів і знайомих, пропущені цензурою, доносять нам образ В. Стуса більш озлобленого, зацикленого на політичних чварах та підозрах, агресивнішого, ніж він був насправді. Цей заданий гебістами пафос зафіксувався в закордонних правозахисних виданнях. Саме ці листи та ще скупі повідомлення про героїчну та безкомпромісну поведінку Стуса на закритих судах і в таборах заклали фундамент, на якому далі розбудовувався образ національного героя [6, с. 5].

Спогади колишніх в'язнів, які знали його в останній період життя, укріпили задану подобу В. Стуса як героя-мученика і безкомпромісного борця, започатковану таборовими "іміджмейкерами". Пізніше з'явилися спогади його друзів київського періоду, які й собі підхопили естафету героїзації.

Як бачимо, загадкова смерть В. Стуса стала однією з причин створення навколо нього своєрідної міфологізованої аури. Але не тільки вона. Вся громадсько-політична діяльність поета разом із його творчим доробком стала джерелом цієї аури. Принцип поєднання особистого життя і творчості, за яким жив В. Стус виявився визначальним для цього. Невипадково, вже сьогодні перед історичною наукою стоїть надзвичайно важке завдання – проаналізувати роль В. Стуса в громадсько-політичному житті, діючи через принцип деконструкції створеного міфу. Вважаємо, що це має стати пріоритетом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Стус В. Листи до сина. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 192 с.
2. Овсієнко В. Світло людей. Мемуари та публіцистика. – Книга 1. – Київ, Харків, 2005. – 352 с.
3. Левко Лук'яненко // Нецензурний Стус... – Книга 2. – С. 110–159.
4. Коцюбинська М. Мої обрії: в 2-ох томах – Т. 2 – К.: Дух і Літера, 2004. – 386 с.
5. Василь Овсієнко // Нецензурний Стус... – Книга 1. – С. 9–38.
6. Підгірний В. Вступ // Нецензурний Стус... – Книга 1. – С. 3–8.

Olga Strojevus

DEATH OF VASYL STUS AS THE PRINCIPAL FACTOR "MYTHOLOGICAL" SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES POET

Death of Vasyl Stus is the main factor of "mythological" social and political work. In article authoress analuses various hypothesis of poet death in Cupchynsk camp. Mysterious death of Vasyl Stus assisted "mythological" personality of poet and his creative work.

УДК 94 (477)

Ігор Процик

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ.

У статті зроблено спробу визначити основні історичні причини, передумови та фактори, які сприяли утвердженню інституту президентства в Україні на початку 90-х років XX ст.

Запровадження інституту президентства в Україні у 1991 році безперечно відбулося внаслідок не тільки світових тенденцій або наявності певних історичних традицій. Ці чинники справили свій вплив, однак навряд чи їх можна розглядати їх вирішальними. Утвердження інституту президентства зумовили передусім суспільно-політичні зміни в Українській РСР і загалом в СРСР наприкінці 80-х років XX століття.

Особливо слід відзначити зміну інститутів влади, пов'язану із запровадженням посади Президента СРСР 15 березня 1990 року на позачерговому Третьому з'їзді народних депутатів СРСР. Слід зазначити, що тільки 12 лютого 1990 року на засіданні Президії Верховної Ради СРСР відзначалося на необхідності і доцільності введення посада президента СРСР [6, с. 7], внаслідок чого було прийнято постанову "Про склад комісії для підготовки пропозицій пов'язаних із запровадженням поста Президента СРСР" [3, с. 94]. Але вже 27 лютого 1990 року Верховна Рада СРСР прийняла постанову "Про заснування поста Президента СРСР і внесення відповідних змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР" [4, с. 115]. Остаточне рішення з цього питання мав прийняти позачерговий Третій з'їзд народних депутатів. Оскільки до його початку більшість депутатів була ознайомлена з ідеєю президентства, то перший розділ підготовленого законопроекту "Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР" – про запровадження поста Президента СРСР був прийнятий більшістю голосів. І хоч вибори першого Президента СРСР відбулися безпосередньо на з'їзді таємним голосуванням, однак в прийнятому з'їздом народних депутатів законі "Про запровадження поста Президента СРСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР" від 14 березня 1990 року на майбутнє були передбачені вибори на основі загального прямого виборчого права при таємному голосуванні громадянами СРСР [5, с. 189].

Запровадження посади Президента СРСР супроводжувалося введенням аналогічних постів у союзних республіках, ще до виходу їх зі складу СРСР. Деякі дослідники, зокрема Е. Л. Кузнецов, пояснюють це політичною слабкістю тодішнього генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова, який не наважився на закріпленні положення про те, щоб Президент в СРСР був лише один [8, с. 98]. Однак варто взяти до уваги і ту обставину, що подібні до за-

гальносоюзних, політичні процеси відбувалися і в багатьох республіках, як союзних, так і автономних. У зв'язку з цим виникала необхідність виведення апарату державного управління з під впливу демократично обраних представницьких органів, збереження можливості легального впливу на державні структури з боку місцевих партійних керівників.

На запровадження поста президента в Українській РСР у 1991 році поряд із загальносоюзними політичними процесами істотно вплинули специфічні інтереси вітчизняної політико-адміністративної еліти.

Для тієї її частини, що була сформована за часів командно-адміністративної системи, контроль з боку виборного президента міг бути як перевагою, оскільки обмежував вплив на неї представницьких органів, так і недоліком, який полягав у можливості бути у прямій залежності від волі однієї особи [9, с. 44]. Однак зростаючі намагання депутатського корпусу як в центрі, так і в регіонах втручатися у діяльність виконавчо-розпорядчих структур, політизований, непрофесійний, а в багатьох випадках – відверто корисливий характер цього втручання зумовлювали все більшу прихильність значної частини народних депутатів Української РСР, що підтримували офіційну позицію керівництва компартії України, до запровадження інституту одноособового глави держави [1, с. 73].

Однак не тільки представники компартійної політико-адміністративної бюрократії намагалися використати свій вплив у суспільстві та парламенті для виведення виконавчих структур з-під контролю інших політичних сил. Демократична та антикомуністична опозиція також плекали певні сподівання на одноособового главу держави. Зокрема, програми створених у 1990 році партій містили певні положення щодо організації державної влади в Україні і запровадження інституту президентства.

Так, у програмі Української селянської демократичної партії передбачалося у державно-правовому напрямку набуття державного та політичного суверенітету України та введення в Україні інституту президентства [12, с. 98], а згідно з програмою Української народно-демократичної партії Україна мала бути побудована як парламентська республіка, яку очолює Президент України, обраний шляхом загальних, рівних, прямих виборів таємним голосуванням [12, с. 113]. Аналогічним шляхом йшла і Народна партія України, у декларації якої записано, що метою НПУ є "побудова мирним шляхом самостійної парламентської республіки" і НПУ виступає за "прямі вибори президента республіки" [12, с. 136–137]. У позиції цих політичних сил певною мірою відображалися неспроможність здобуття достатньо помітного впливу у парламенті, так і розрахунок на можливий тиск на конкретну особу – президента.

Важливою передумовою введення посади президента були і суспільні настрої очікування змін в усіх сферах суспільного життя від нового інституту влади. Як відзначалося того часу: "У розвитку нового державного утворення треба вирішити цілий комплекс практичних завдань. Головні з них: домогтися чіткого розмежування компетенції центру і республік, створивши для цього ефективну систему поділу влади, здатну зупинити безперервне нарощування компетенції загальносоюзних органів" [7, с. 6]. Крім того в Україні необхідно було реформувати економіку, розвивати відносини власності, запроваджувати нові форми господарювання, змінювати соціальну сферу та ін. Ці перетворення навряд чи могли бути підтримані широким загалом. Серед політико-адміністративної еліти помітнішим ставало усвідомлення неминучості звернення до "непопулярних заходів". Тому з інститутом президента не в останню чергу пов'язувалися сподівання як "низів", так і "верхів" на здійснення масштабних соціально-економічних перетворень, послідовність яких би не залежала від швидкоплинних коливань громадської думки.

Взяті у своїй сукупності ці підстави і умови привели до прийняття 5 липня 1991 року Верховною Радою України законів "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР", "Про вибори Президента Української РСР" та "Про Президента Української РСР". До Конституції Української РСР від 26 квітня 1978 року була включена глава 12-1. Президент України, він був спочатку визначений як найвища посадова особа і глава виконавчої влади, а в лютому 1992 року у ст. 114-1 Конституції України вже його трактувала як "глава держави і глава виконавчої влади України" [2, с. 12].

Доцільно звернути увагу на той факт, що рішення про введення посади Президента в Українській РСР приймалося за короткий проміжок часу, що відображало усвідомлення цього

кроку передусім більшістю української політико-адміністративної еліти і її відверте небажання знати з цього приводу позицію громадськості. 21 червня 1991 року Верховна Рада прийняла постанову про доцільність заснування поста Президента Української РСР до прийняття нової Конституції Української РСР та про доцільність проведення виборів Президента у 1991 році. Цією ж постановою було доручено комісіям Верховної Ради Української РСР підготувати проекти відповідних законів, з тим, щоб прийняти їх ще на третій сесії Верховної Ради. І вже 5 липня ці закони були прийняті [10, с. 445].

Конституція наділяла Президента широким колом прав і обов'язків. Будучи главою держави Президент України виступав гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, додержання Конституції, законів України. Він мав право звертатися з посланням до народу України, а також повноваження у галузі особистого статусу громадян (вирішував питання громадянства, надання притулку, здійснення помилування, присвоєння вищих військових звань, дипломатичних рангів, заснування президентських відзнак і нагородження ними).

У сфері національної безпеки і оборони Президент України, маючи статус Головнокомандувача Збройними Силами України, повинен був вживати заходи до забезпечення обороноздатності, національної безпеки та територіальної цілісності України, приймати рішення про оголошення стану війни, введення надзвичайного стану, про загальну або часткову мобілізацію. У галузі зовнішньої політики Президент наділявся правом представляти Україну у міжнародних відносинах, вести переговори і підписувати міждержавні і міжнародні договори України, призначати і відкликати дипломатичних представників України, приймати вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав.

У законодавчій сфері Президент наділявся правом законодавчої ініціативи, підписання законів і правом відкладального вето (воно могло бути подолане більшістю від конституційного складу парламенту). У сфері виконавчої влади Президент України, будучи її главою, здійснював керівництво Кабінетом Міністрів України, забезпечував взаємодію органів державної виконавчої влади з Верховною Радою України, представляв Верховній Раді на затвердження та звільнення з посади кандидатуру прем'єр-міністра України, а також кандидатури на посади міністрів деяких міністерств, подавав до неї проект Державного бюджету та звіт про його виконання [13, с. 84–86].

Президент наділявся також правом видавати укази про амністію та тлумачити прийнятими акти. Це були дещо своєрідні для глави держави повноваження, які згодом ані у проектах Конституції, ані у чинній Конституції не були зафіксовані [11, с. 93].

Отже, підсумовуючи, потрібно зазначити, що запровадження інституту президентства в Україні відбувалося під переважаючим впливом суто політичних розрахунків через відсутність сталих традицій здійснення державної влади в умовах демократичного ладу та браку досвіду правового врегулювання статусу одноособової глави держави. Закріплені в українському законодавстві норми значною мірою створювали основу для еволюції форми правління як в бік парламентської республіки, так і президентської; знову ж таки під переважаючим впливом суто політичних чинників та розрахунків. Вже на початку 90-х років ХХ століття окреслилося прагнення значної частини української політико-адміністративної еліти використати одноособове здійснення повноважень глави держави як засіб протидії розширенню впливу представницьких інституцій на формування та функціонування державного управління.

Список використаних джерел

1. Белов Д.М. Конституційно-правове регулювання інституту президентства в Україні та Франції / Д. М. Белов, Ю. М. Бисага. – Ужгород: Ліра, 2007. – 216 с. 2. Бурчак Ф. Г. Президент України / НАН України, Ін-тут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін-Юре, 1997. – 24 с. 3. Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 7. – С. 94. 4. Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 9. – С. 115. 5. Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 12. – С. 189. 6. Засідання Президії ВР СРСР // Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 7. – С. 7. 7. Кравець Є. Вдосконалення соціалістичної федерації і проблеми національного державного будівництва (питання теорії і практики) // Радянське право. – 1991. –

№ 3. – С. 6. 8. Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 98. 9. Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні: Становлення та розвиток / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко: Національна академія державного управління при Президенті України. – К.: Вид. дім "Максімум", 2004. – 223 с. 10. Про заснування поста Української РСР і внесення змін до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – С. 445. 11. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків.: Ксілон, 2001. – 277 с. 12. Україна багато- партійна: програмні документи нових партій. – Київ: МП "Пам'ятки України", 1991. – 279 с. 13. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України / Укр. центр політичного менеджменту. – К., 2004. – 159 с.

Igor Protsyk

**THE SOCIAL-POLITICAL SUBPOSITIONS OF INTRODUCING OF THE
INSTITUTE OF PRESIDENTS IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF 90-TH OF
THE XX CENTURY**

The attempt of determination of the main historical reasons, subpositions and factors promoting conformation of the institute of presidents in Ukraine at the beginning of 90th of the XX century was made in this article.

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 006. 91 (477) (091)

Олена Храмова-Баранова

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СЕРТИФІКАЦІЇ

У статті розкрито ідею сертифікації і загальне її розуміння з давніх часів. Здійснено аналіз літературних джерел, що підтверджує необхідність клеймування продукції виробником для отримання високої її якості, а також формування законодавчої бази сертифікації. Висвітлено період, коли зародилася найпростіша форма сертифікації і виробник продукції вперше почав стверджувати, що вона відповідає вимогам загальноприйнятого стандарту.

В цій статті, на основі аналізу документальних матеріалів та їхнього узагальнення, висвітлюються витoki зародження сертифікації, як науки в Україні, вказуються досягнення і перспективи. Актуальність теми полягає в тому, що розгляду проблем, що склалися у сертифікації, не приділяється достатньо уваги в літературі, а це один з фундаментів загального розвитку технічного життя країни. Деяким аспектам цієї теми приділяється увага у фаховому журналі "Стандартизація, сертифікація і якість". Для нашого ж дослідження ми використовуємо, в основному, роботи Д.І. Менделєєва [5], Г.А. Саранчі [6], Б.А. Рібакова та ін., де викладено теоретичні основи сертифікації, показана її роль та значимість в суспільстві.

Мета статті полягає в тому, щоб показати діалектичну взаємодію сертифікації й інших природничих наук, а також її вплив на розвиток цих наук. Досягнення сертифікації безпосередньо пов'язані з досягненнями в таких галузях, як хімія, фізика, механіка, електроніка, обчислювальна техніка, математика і т.д. Але і навпаки, рівень розвитку сертифікації безпосередньо впливає на рівень і темпи розвитку наук. Завдання статті вбачається у висвітленні деяких періодів з розвитку сертифікації в Україні в світовому контексті.

Сертифікація – це форма підтвердження вимог технічних регламентів, стандартів і умов договору, що здійснюється органом з сертифікації. Сертифікація продукції є одним з шляхів забезпечення високої якості продукції, підвищення торгівельно-економічної співпраці між державами, укріплення довіри між ними. У перекладі з латини "сертифікат" означає "зроблено вірно". Хоча термін "сертифікація" став відомий в повсякденному житті в кінці ХХ ст., як процедура, сертифікація використовується давно і термін сертифікат відомий з ХІХ ст. Наприклад, словник Ф.О.Брокгауза і І.О.Єфрона, виданий у 1900 р., трактує сертифікат як "посвідчення", а економісти визначають сертифікат як "грошове свідоцтво на визначену суму" або як "облігацію спеціального державного займу" [8, с. 84].

Історичні джерела наводять багато прикладів стародавнього маркування виробів. Наприклад, щоб відрізнити свої речі від чужих, люди винайшли спеціальні знаки – тамги, які видавлювали на виробах з сирого або термічно обробленої глини, випалювали на тілі своєї худоби, висікали на каміннях, які ставили біля меж своїх земельних володінь. Одним з найбільш серйозних досліджень походження руських мір, стандартів і сертифікації є робота М.Т.Беляєва. У своїй концепції він виходив із того впливу, який зробила метрологія Стародавнього Сходу на метрологію країн, аж до сучасності [1]. Вагомий внесок у становлення стандартизації і сертифікації в контексті розвитку науки метрології зробили: Г.Паукер, А.Я.Купфер, В.С. Глухов, Д.І.Менделєєв, Г.А.Саранча, М.І.Шаповал [2; 5; 6; 8]. У їхніх ґрунтовних працях можна знайти відомості від виникнення мір, ваги, норм і контролю до опису наукових досліджень і використання результатів цих досліджень на практиці. З-поміж інших виділяється новизною поглядів праця професора Г.Де-Метца, де він цілеспрямовано підходив до проблем метрології і сертифікації в електрофізиці [3].

З розвитком ремесла і торгівлі, людям стало небайдуже, чиї товари вони купують. Майстри почали мітити свої товари особливими клеймами, що нагадували тамги. Клеймо – це знак авторства, яким мітилася товарна власність, нею володіють не заради накопичення, а

заради продажу товару. На клеймо переносилася репутація виробника, тому воно було необхідне для засвідчення високої якості товару. Наявність на товарі клейма відіграло вирішальну роль в суперечках, коли приналежність товару ставилась під сумнів. Коли між виробником і покупцем з'являвся посередник – купець, який іноді відвозив товар далеко від місця виробництва, клеймо почало слугувати певною гарантією якості, оскільки репутація окремих майстрів була різною. Так, майже 4000 років до н.е. ремісники Ассирії і Вавилону на кам'яних плитах, збудованих ними, висікали свої знаки, що були знайдені у XX столітті, можна вважати попередниками товарних знаків [9, с. 58].

Подальший розвиток ремесла і торгівлі зумовив швидке зростання ролі і значення клеймування товарів та позначення послуг. Цьому в значній мірі сприяла поява дворянських гербів, що були родовими позначеннями, такі знаки ставилися на зброї, меблях, одязі тощо. Слідом за дворянськими гербами з'явилися цехові позначення, замість клейма майстра на виробках почали проставляти герб цеху або який-небудь з його елементів. У такий спосіб прибуток ремісників було поставлено у залежність від збуту продукції, що ними вироблялась, а збут, у свою чергу, зумовлювався її якістю. Відомо, що існував суворий контроль, аби клеймо не було поставлено на неякісному виробі. З поширенням виробництва паперу постала необхідність певним чином позначати і сам папір того чи іншого виробника. У XIII ст. з'явилися перші позначення паперовиробників, ними стали водяні знаки, які застосовуються й до сьогодні. Певна форма водяного знаку індивідуалізувала його виробника, що спонукало до підвищення якості самого паперу [4, с. 21].

Наступним етапом у розвитку позначень товарів стали знаки гільдій, у які об'єднувались ремісники. Ці знаки вже чітко окреслювали походження товару, що знаходило закріплення і у правових нормах того часу. Статути містили приписи, майстри, що працювали з золотом й оловом, повинні були застосувати особисті клейма, які вносилися до державних реєстрів. Користуватися такими знаками могли тільки гільдії, а підробка знаків або зловживання ними суворо каралися. З моменту своєї появи, клейма захищали право на власність і в свідомості людей постійно зростала повага до таврованої ручної і цехової праці. Інтереси торгового і промислового підприємництва призвели до виникнення потреби захисту знаку, тому перші клейма на товари як юридична форма захисту праці відноситься до кінця середніх віків [7, с. 8].

Зародження російського законодавства в сфері промислового торгового знаку можна віднести до XVII ст., коли 22 квітня 1667 року вийшов російський законодавчий документ "Новоторговий Устав" Росії. Статут містив правові норми, що регулювали внутрішню і зовнішню торгівлю і саме тут вперше згадується клеймо. У XVII ст. клеймо більшою мірою мало функцію митного знаку для розрізнення російських та інших товарів, а також для підтвердження факту оплати митного збору. Лише після початку реформ царя Петра I, що сприяли швидкому зростанню російської промисловості, клеймо на товарах почало відігравати роль, яку в нашому сучасному сприйнятті має товарний знак. У 1774 році за пропозицією мануфактур видається перший указ влади про обов'язкове клеймування всіх російських товарів особливими фабричними або заводськими знаками, щоб можна було відрізнити їх один від одного. Так, товарне клеймо стало виконувати теперішню функцію. У 1830 р. в Росії був прийнятий закон, де зазначалися точні правила і способи клеймування, а також передбачалася відповідальність за підробку товару або клейма. Клеймо, що проставлялося на товарі, вказувало на приналежність до цехової організації ремісників (гільдії купців) і водночас було знаком якості [6, с. 34–37].

У метрології сертифікація давно відома як діяльність з офіційної перевірки і клеймування обладнання (ваги, гирі). Більше 100 років термін "сертифікат" використовується в міжнародній метрологічній практиці. Так, документ, що супроводжував прототип кілограма, отриманий Росією в 1879 р., мав наступну назву: "Міжнародний комітет мір і вагів. Сертифікат Міжнародного бюро мір і вагів для прототипу кілограма № 12, що переданий Міністерству фінансів Російської Імперії" [8, с. 24].

У Росії також є класифікаційна організація – морський реєстр, створений у 1913 р. З самого початку російський реєстр, заснований страховими компаніями, займався тим, що називають сертифікацією суден. Сьогодні морський реєстр – одна з авторитетних організацій, що займається сертифікацією систем якості. Розвинуті економічні держави почали розвивати

процеси сертифікації у 1920–1930-ті роки ХХ ст. У 1920 р. німецький Інститут стандартів за-снував в Німеччині знак стандарта, зареєстрований згідно з законом про захист торгівельних знаків.

Сертифікація в Росії почала проводитися у 1993 р. згідно з законом Російської Федерації "Про захист прав споживачів", що встановлював обов'язок сертифікації безпеки товарів народного вжитку. У 1984 р. владою СРСР була прийнята постанова про сертифікацію продукції, що відправляється на експорт. У 1986 р. Держстандартом було введено в дію порядок сертифікації продукції машинобудування. В 1988 р. державами – членами РЕВ була підписана конвенція про системи оцінки якості і сертифікації продукції. До 1991 р. в державі функціонувало 14 дослідних центрів, в СРСР здійснювалася оцінка співвідношення продукції встановленим вимогам в інших формах: атестація за категоріями якості; державний прийом продукції; державні дослідження (через які проходило 30 % продукції); державний нагляд за стандартами [7, с. 186].

У Росії після ліквідації СРСР, атестація продукції за категоріями якості, державні дослідження і державний прийом продукції були офіційно ліквідовані.

Перетворення дрібного кустарного виробництва у масове і поширення капіталістичного способу виробництва змінює національні ринки. У зв'язку з широким розповсюдженням машин, виникло масове виробництво однорідних товарів, що в свою чергу, зумовило розвиток торгівлі і жорсткої конкурентної боротьби. Саме конкуренція примусила виробників шукати свого споживача, а для цього потрібно було підвищити якість свого товару і позначити його певним знаком. Таким чином, для цього періоду є характерним зростання ролі товарного знаку у двох основних його проявах: з одного боку, як засобу індивідуалізації товару, з іншого – як інструменту реклами. Проте найкращі умови для маркування товарів були створені ринковою економікою в період планування класичної політичної економії та сформованого в її рамках економічного лібералізму.

Необхідність забезпечення надійної правової охорони товарних знаків існує вже досить давно. Раніше діяли санкції за підробку товарного знака. Ініціатором такого підходу стала ще на межі XVIII–XIX ст. найбільш передова французька буржуазія. Пізніше законодавство про знаки розвивалось відповідно до потреб розвитку капіталістичного виробництва. В останній третині XIX ст. у найбільш розвинутих країнах були прийняті закони про охорону товарних знаків [7, с. 17–19].

У Росії "Закон про охорону товарних знаків" був прийнятий у 1896 р., діяв до революції 1917 р., а потім питання про товарні знаки знайшло відображення у декреті Ради Народних Комісарів "О пошлине на товарные знаки", прийнятом у 15.08.1918 р. Декрет зобов'язував зареєструвати товарні знаки, які отримали правову охорону. В Україні на теперішній час охорона прав на товарні знаки регламентується Законом України "Про охорону прав на знаки для товарів від 15 грудня 1993 р. Паризькою конвенцією з охорони (чинна в Україні з 25 грудня 1991 р.), угодою про міжнародну реєстрацію знаків, підписаною 1991 р., (чинна в Україні з 25 грудня 1991 р.), протоколом угоди про міжнародну реєстрацію знаків, підписаним 1989 р. (чинний на території України з 29 грудня 2000 р.). А також низкою законів і підзаконних актів, які регулюють сумлінне використання знаків з врахуванням національних інтересів, в тому числі закон України "Про мови", "Про захист прав споживача, недопустимість недоброякісної конкуренції", "Про наукову технічну експертизу", а також інші нормативні акти [7, с. 32; 8, с. 115].

Підвищення вимог до якості продукції, процесів і послуг в умовах конкуренції зумовили потреби виробників, експортерів та імпортерів підприємства сфери обслуговування виконувати і впроваджувати в практику перевірку і підтвердження якості продукції або послуг відповідно до вимог стандартів. У світовій і вітчизняній практиці застосовуються різні процедури і методи підтвердження відповідності продукції заданим вимогам. Незалежна сертифікація серед цих способів підтвердження відповідності займає особливе місце, вона стала складовою частиною будь-якої інфраструктури, що ефективно функціонує. Сертифікація продукції на основі визначених на міжнародному рівні принципів і процедур є найважливішим кроком встановлення взаємної довіри до результатів перевірки.

Список використаних джерел

1. Беляев Н.Т. О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса // Seminarium Kon-

dakovianum. – Прага, 1917. – Т.1. – С. 258–260. 2. Д. И. Менделеев – основоположник современной метрологии: Сб. статей / Под ред. В. В. Бойцова. – М.: Изд-во стандартов, 1978. – 240 с. 3. Де-Метц Г. Г. Столетие метрической системы // Физическое обозрение. – 1909. – Т.10. – № 1. – С. 299. 4. Ермаков В.В. Рекламное дело. – М.: Изд.Московского психолого-социального института, 2004. – 184 с. 5. Менделеев Д. И. Заветные мысли: полное изд. (впервые после 1905 г.). – М.: Мысль, 1995. – С. 41–43. 6. Саранча Г. А. Метрологія, стандартизація, відповідність, акредитація та управління якістю. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 672 с. 7. Таньчин В. А. Основы стандартизации и управления качеством продукции. – М.: Изд-во стандартов, 1989. – 214 с. 8. Шаповал М. І. Основи стандартизації, управління якістю і сертифікації: Підручник. – 3-тє вид. – К.: Європейський університет фінансів, інформації, систем, менеджменту і бізнесу, 2000. – 174 с. 9. Шумєга С. С. Дизайн. Історія зародження та розвитку дизайну. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 300 с.

Olena Hramova-Baranova

HISTORY FOR CERTIFICATION

The article disclosed the idea of certification and general understanding of ancient times. Analyzed the literature, confirming the need for marking products manufacturer for high quality, as well as forming the legal basis of certification. Cover the period when born the simplest form of certification and manufacturer of products for the first time to argue that it meets standards.

УДК 262.13+94 (47)

Елла Бистрицька

АКТИВІЗАЦІЯ УНІЙНИХ ПИТАНЬ У РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1917–1920 РР.

У пропонованій статті з'ясовується значення унійних планів Ватикану у російсько-ватиканських відносинах у складний період закінчення Першої світової війни та боротьби більшовиків за встановлення своєї влади на території колишньої Російської імперії.

Бажання відновити канонічне спілкування між православною і католицькою церквами спонукало Ватикан до налагодження відносин. В історії відомі Ліонська (1274 р.), Ферраро-Флорентійська (1439 р.), Берестейська (1596 р.) унії, які засвідчили зацікавленість Апостольського Престолу в поширенні свого впливу на православний Схід. Дослідженню цих подій присвячений значний масив наукової літератури як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Православно-католицькі відносини склалися під тиском непростих геополітичних обставин, коли формувалися держави та їхні кордони, і вплив церкви на суспільно-політичні події був доволі вагомим. Падіння династії Романових і перехід влади до Тимчасового, а згодом до більшовицького уряду ознаменували новий період для Російської православної церкви (РПЦ), що згідно з нормативними документами була позбавлена диктату держави. Відновлення інституту патріаршества ініціювало в середовищі самої церкви та навколоцерковних колах пошуки до встановлення православно-католицького діалогу. Репресії проти духовенства та віруючих тільки пожвавили цей процес. Відтак у Ватикані сподівалися на швидкі темпи злиття східної і західної церков.

Після встановлення влади більшовиків, дипломатичні відносини Росії з країнами світу були припинені. Наказами наркомату закордонних справ від 26 листопада (9 грудня) 1917 р. міністр-резидент російської місії у Ватикані О. Лисаковський та його заступник М. Бок були звільнені. Зносини уряду більшовиків зі Святим Престолом мали епізодичний характер. Контакти відбулися у 1918 р., коли Ватикан опікувався долею ув'язненої царської родини: Бенедикт XV готовий був надати їй притулок у Ватикані або в Кастельгандольфо [1, с. 12]. Проте зусилля папських дипломатів влітку-восени 1918 р. не мали успіху. У липні 1918 р. царська сім'я була розстріляна [2, с. 31]. Вдруге папа Римський звернувся до радянських чільників у зв'язку з переслідуваннями духовенства та нищенням святинь у 1919 р. [3, с. 245]. Але у відповідь надійшла телеграма від наркома закордонних справ Г. Чичеріна, який заперечив факти вандалізму і звинуватив Апостольський Престол у непослідовності захисту прав віруючих [3, с. 245–246].

Ці контакти О. Лисаковський назвав "випадковими спробами" Св. Престолу "мати зносини з більшовиками, викликані швидше випадковими міркуваннями, необхідністю "що-небудь зробити" і "чому б не спробувати", ніж більш глибокими політичними розрахунками" [4, л. 63].

У Ватикані до перемоги більшовиків поставились як до явища тимчасового. Римсько-католицьке керівництво в Росії не одразу відреагувало на законодавчі акти більшовицького уряду, скеровані проти церкви. Загалом вони не виходили за межі міжнародних правових норм антиклерикального спрямування. Декрети більшовиків передусім підривали засади панівного становища РПЦ. За умов соціально-політичної нестабільності у Росії, Римська курія керувалася необхідністю вжити запобіжних заходів з метою найменших втрат для католицької церкви на період перебування більшовиків при владі. На їхнє хитке становище вказувала інформація з Росії. Зокрема, архієпископ Могильовський Едуард фон Ропп розглядав більшовицький переворот як чергову подію у ланцюгу соціальних конфліктів, що їх переживала країна. Більшість ватиканського керівництва й особисто Бенедикт XV були впевнені у тому, що після збройного протистояння ситуація стабілізується і більшовики, якщо залишаться при владі, будуть проводити більш помірковану толерантну політику [5, с. 85–89].

З цих міркувань у Ватикані продовжували вважати місію, очолювану О. Лисаковським, законним представництвом Росії. У березні 1921 р. він повідомляв колезі-послу в Римі М. Гірсу, що російська "Місія включена, поряд з іншими Посольствами і Місіями, до списку дипломатичного корпусу, акредитованого при Св. Престолі" [6, л. 9–9зв].

За згодою Омського уряду О. Колчака, ним було заявлено, що зберігають чинність закони про свободу совісті і права католицької церкви, ухвалені влітку 1917 р. [7, л. 7зв]. Для Ватикану підтвердження правонаступництва мало важливе значення для подальших відносин з представниками демократичної Росії. Сподіваючись на швидку перемогу "білого руху", російські дипломати намагалися використати прагнення Ватикану поглибити католицько-православний діалог з метою зміцнення політичного впливу уряду генерала О. Колчака та РПЦ, що зазнавала гонінь більшовиків, у системі міжнародних відносин. Зокрема, дипломати колишнього Тимчасового уряду намагалися послабити діяльність політиків, що шукали підтримки Ватикану у справі незалежності України.

У 1919 р. боротьба проти "українського сепаратизму" визначалася одним із найголовніших пріоритетів діяльності роботи, оскільки "з легкої руки союзників симпатії до України, без сумніву, існують всюди, і можна остерігатися того, що Ватикан буде їм потурати, діючи як безпосередньо, так і опосередковано через Польщу". Щоб нейтралізувати підтримку Ватиканом незалежної Української Народної Республіки (УНР), О. Лисаковський обстоював у куріальних колах небезпечність такого кроку, який призведе "до різкого негативного ставлення

* Обов'язки міністра закордонних справ в урядах О. Колчака і А. Денікі на виконував колишній міністр МЗС Російської імперії С. Сазонов. Перебуваючи у Парижі, він представляв їхні інтереси при урядах країн Антанти. Продовжували виконувати свої обов'язки й інші дипломати, зокрема О. Лисаковський, призначений Тимчасовим урядом головою дипломатичної місії Росії у Ватикані у 1917 р.

**Дослідження українських істориків доводять, що українській дипломатичній місії у Ватикані вдалося досягти визнання папою Бенедиктом XV УНР "де-факто". Див.: *Попенко Я. В.* Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.). Автореф. Дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 13. *Сергейчук В. І.* "У Ватикані завжди вірили, що і на Україні скоро запанує вільне життя..." (До питання про українсько-ватиканські зв'язки в 1918–1921 рр. // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – К., 2001. – Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. – С. 290–296).

до нього в Росії, змішавши релігійне питання з політичним». Аргументація російського дипломата була розрахована власне на понтифіка. «Особисте бачення Бенедиктом XV цього питання дає підстави мені сподіватися, що така аргументація може на нього подіяти в позитивному для нас розумінні», – писав він. Гарантією виступали запевнення про збереження чинності законів про свободу совісті, ухвалені Тимчасовим урядом [7, л. 7–7зв].

В іншому листі О. Лисаковський писав про аудієнцію у Бенедикта XV, у якому питання свободи совісті, що забезпечували права католицької церкви, пов'язував з цілісністю Росії: «Однією з умов... є відновлення єдиної Росії. Цим і пояснюється, додав я, що... Тимчасовий Уряд не може допустити штучного поділу російського народу під приводом різних неіснуючих Україн чи Білорусій. Цей принцип не порушує необхідності децентралізації влади.

Папа відповів мені, що, за його даними, у Франції розчарувались в Україні, і що місія українського посланця до нього також не мала ніяких практичних наслідків» [7, л. 13].

Надалі О. Лисаковський продовжував розвивати релігійну тему, наполягаючи на тому, що будь-яка політична підтримка державних прагнень України була втручанням у внутрішні справи і неодмінно призвела б до погіршення становища Католицької церкви в Росії [7, л. 15–15зв].

Уніоністичні настрої у Ватикані залишалися предметом ретельного аналізу російської місії О. Лисаковського. Критично оцінюючи діяльність Бенедикта XV під час війни, він відзначав його особливу діяльність щодо «так званого східного обряду... Однак дії Папи в цьому напрямі дуже різняться від попередніх дуже відомих нам прагнень католицизму до унії». Посланник звернув увагу, що у Ватикані відмежувалися від політичної діяльності А. Шептицького і не надають основного значення його проекту поширення католицизму в Росії [7, л. 10]. Практичними кроками Папи на шляху поглиблення православно-католицького діалогу було заснування Конгрегації східних церков (1917 р.) та Інституту східних церков (1918 р.) [7, л. 10зв].

Втрата впливу А. Шептицьким у Ватикані розглядалася дипломатом як сприятливий чинник для Росії у вирішенні питань і політичних, і у церковних справах. У листах до екміністра С. Сазонова, О. Лисаковський вживав термін «Шептичина», яким характеризував будь-яку діяльність, скеровану проти обмеження впливу РПЦ і поширення проукраїнських настроїв. Уже у травні 1919 р. він звертав увагу, що погляди Бенедикта XV на «прагнення католицизму до унії» зазнали певних змін: «...Нинішній Папа не має особливої прихильності до Шептичини і шукає швидше примирення церков, діючи іншими шляхами» [7, л. 15–15зв].

У зв'язку з листом про успішність місії графа М. Тишкевича та української справи, адресованим кардиналом Гаспаррі голові Директорії УНР С. Петлюрі, О. Лисаковський мав зустріч з заступником держсекретаря монсенйором Черетті. Про зміст розмови він повідомив С. Сазонова, підкресливши, що втрата інтересу до проекту А. Шептицького не послабила прагнень Папи до посилення католицької церкви в Росії [7, л. 11–11зв].

У липні О. Лисаковський продовжував цю тему, протиставляючи нові підходи Ватикану щодо попередньої діяльності митрополита А. Шептицького: «Папа має надію на примирення церков: не стільки навернення у чисте католицтво окремих осіб і навіть країн, скільки більш широке возз'єднання усіх церков, навіть з найбільш діяльними автономними правами, але під видимим главенством Папи, приваблює нинішнього Римського Первосвященника». І далі продовжував: «Для нас з державної точки зору, вказані настрої Бенедикта XV, без сумніву, менш небезпечні, ніж попереднє русинство або українські вигадання. Але на них можна покладатися, наполягаючи перед Ватиканом на безпеку підтримки самостійності України» [7, л. 10–10зв].

Сам О. Лисаковський позитивно сприймав ідею православно-католицького діалогу. В одному з листів він відверто писав, що: «...Мені довелося останнім часом дедалі більше переконуватися в практичній можливості зближення церков, і я щиро став прихильником цієї лінії» [8, с. 162].

У листі до князя Григорія Трубецького⁷ від 29 листопада 1919 р. він назвав основні політичні причини, з якими, на його думку, відкрилися нові можливості для зближення Святого Престолу з Православною церквою: поділ світу на дві політичні системи – капіталістичну і більшовицьку. Усвідомлення небезпеки більшовизму, який продукує революції і безбожжя, було для Святого Престолу однією з основних причин для зближення; "поступове зникнення польського питання і падіння Габсбурзької монархії ліквідує головні політичні мотиви труднощів зближення"; "повна віротерпимість, завжди, потрібно сподіватися, що встановлена у нас, і свобода Російської церкви є тими умовами, за яких обидві церкви можуть вільно одна з одною говорити, і багато, мені здається, залежатиме від щирого бажання їх Глав стати на шляхи заповіту миру і любові"; особиста позиція Бенедикта XV у цьому питанні [8, с. 162].

Бачення нових перспектив для православно-католицького діалогу формувалося під впливом офіційних контактів і приватних розмов з ватиканськими високопосадовцями з оточення Папи, зокрема з держсекретарем Гаспаррі. "Найближчий співробітник Папи сказав мені чітко: "Немає питань догматичних, так само, як немає питань обрядів. Для нас наступництво від Апостолів Вашого єпископства таке ж святе, як і наше", – звітував О. Лисаковський.

У підсумку проблема зводилася до визнання примату Папи. Коментуючи позицію кардинала, О. Лисаковський допускав можливість ведення мови про форми підпорядкування, "можливо, навіть у формі, яка визнавалася східною церквою до розподілу церков, ось те, що є найбільш суттєвим при розгляді цього важливого і складного за своїми труднощами питання зближення церков" [8, с. 162].

На жаль, документи того періоду, що збереглися, не дають можливості відтворити цілісну картину діяльності російських дипломатів, за посередництва яких представники інтелігенції та церковних кіл Росії вели переговори з ватиканською стороною. На те, що вони мали місце, вказує ще один документ. 5 січня 1921 р. телеграмою О. Лисаковський повідомляв представника в Парижі: "Сподіваюся, що на о. Дербіньї⁸... буде покладено завдання з'ясування ставлення наших ієрархів до питання про зближення між церквами у зв'язку з приїздом сюди кн. Трубецького" [9, л. 67].

Сам Г. Трубецький у своїх працях згадував про зустрічі з "авторитетними представниками Ватикану", з якими мав розмови щодо питань церковної єдності [10, с. 75]. Висловлюючи власний погляд на проблему, він вважав, що "нинішні обставини надають йому особливо актуального значення". Ми можемо припустити, що основою переговорів для російської сторони було збереження принципу соборності РПЦ. Г. Трубецький неодноразово підкреслював, що Православна церква ніколи не погодиться на применшення своїх прав на користь одноосібного авторитету Папи. Шукаючи компромісні рішення, він стверджував, що "першість по честі Римського першоієрарха не підлягає сумніву, і за ним могли би бути визнані деякі прерогативи дисциплінарного характеру" [10, с. 79].

Висловлюючи жаль з приводу труднощів, що супроводжували православно-католицький діалог, князь зауважував, що православні й католики "завжди стояли не на ґрунті з'єднання, а *приєднання* іншої сторони до себе". І далі продовжував: "Немає сумнівів, що в корінних основах віри компроміси неможливі, але існуючі труднощі – більш церковного, ніж віроповчального, догматичного характеру" [10, с. 80].

Ще одне суттєве зауваження стосувалося проблеми індивідуального навернення, які "не зближають, а посилюють взаємну упередженість між віросповіданнями". Саме з позицій прозелітизму ним тлумачилися уніїні форми католицизму. "Нам, православним, особливо неприйнятні засоби уніатства, яким не притаманна відвертість, і розраховані саме на заманювання, а не на вільний і свідомий перехід у католицтво... У всякому разі необхідно вибрати одне з цих завдань: зближення в душі любові і взаємної поваги, з кінцевою метою з'єднання

⁷ Трубецький Григорій Миколайович (1873–1930) – один з відомих політичних діячів Росії, брат філософа кн. Євгенія Трубецького. Дипломат, член Церковного собору РПЦ 1917–1918 рр., учасник "білого руху". В еміграції, головним чином, займався церковною діяльністю. Учасник руху зближення церков. Брав участь у міжконфесійних конференціях російських православних, французьких католиків і протестантів, які влаштовувалися з ініціативи росіян.

⁸ Д'Ербіньї Мішель (1880–1975) – з 1910 р. католицький священник, член ордену єзуїтів, з 1926 р. – єпископ Ліонський. Мав значний вплив на формування ідеології православно-католицького діалогу у 20 – 30-х рр. З 1925 (1926 ?) р. до 1934 р. очолював комісію Pro Russia. У 1926 р. опублікував у Парижі роботу "Релігійне обличчя Москви". У 1930 р. вийшла наступна робота – "Антирелігійна війна у Радянському Союзі". З 1934 р. відійшов від справ.

Церков, або індивідуальні і групові навернення "єретиків". Разом вони не вживаються", – зазначав Г.Трубецької [10, с. 81].

Боротьбу армії О. Колчака підтримували союзники, плекаючи надію на швидку перемогу. У ноті від 26 травня 1919 р. Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж, В. Орландо, В. Вільсон, К. Сайондзі офіційно заявили, що визнають і підтримають уряд О. Колчака як всеросійський [3, с. 283–284]. Омський уряд мав на меті визнати і Ватикан, про що доповідав О. Лисаковський С. Сазонову 29 травня після приватної розмови з держсекретарем: "Маю підстави сподіватися, що Св. Престол днями вказав католицьким колам Великих держав вплинути на свої Уряди в сенсі найшвидшого офіційного міжнародного визнання Тимчасового уряду" [11, л. 52–52зв].

Але тоді ж, у травні 1919 р., держсекретарю Гаспаррі почала надходити неофіційна інформація, що влада більшовиків "справляє враження міцності і деякі справи з нею можна мати", а також про відсутність реальних сил, які могли б здолати більшовиків [12, л. 49].

У справі визнання нових урядів, Ватикан займав вичікувальну позицію. Політична ситуація в європейських країнах була вкрай нестабільною. Після Першої світової війни в боротьбу за владу вступили представники різних політичних сил і напрямів. Тому в Римській курії не поспішали з визнанням національних урядів, надаючи право першості рішенням міжнародних конференцій.

Відверта заангажованість Ватикану щодо політики Центральних держав під час Першої світової війни зашкодила авторитету папи Римського. У дипломатичних колах вважали, що релігійно-моральна роль Святого Престолу могла б бути ефективнішою [12, л. 76зв].

Формування нової системи державних відносин у повоєнній Європі змусило Бенедикта XV зайняти більш помірковану позицію. У Ватикані розуміли, що будувати політику, орієнтовану на великі держави і сильні уряди, а через них опиратися виключно на католицькі партії, ігноруючи при цьому політичну множинну партій і сил, означало повторення помилки минулого. "Не вкладати в офіційні договірні рамки взаємовідносини Католицької церкви і світської влади, зачекати для з'ясування наслідків світової боротьби з усіма її географічними, політичними і соціальними наслідками – ось керівна думка нинішньої політики Ватикану", – повідомляв керівництву О. Лисаковський [12, л. 77зв]. Подібна тактика пояснювала співчутливе ставлення до уряду О. Колчака, доброзичливий прийом усіх "ефемерних урядів", що приїздили з Росії, але водночас тверду відмову на їх прохання по суті.

Перемога більшовиків у громадянській війні спонукала міжнародне співтовариство до встановлення дипломатичних контактів з радянським урядом. Росія як важливий політико-економічний партнер на певних умовах повинна була повернутися у світову спільноту. Водночас і радянський уряд Росії шукав можливості встановити нормальні дипломатичні відносини з країнами світу. У 1920 р. став очевидним провал курсу більшовиків на розгортання світової революції. Комуністично орієнтовані партії не отримали підтримки населення у Німеччині та інших країнах, на що так сподівалися більшовицькі лідери на чолі з В. Леніним. Поразкою закінчився похід Червоної Армії на Варшаву, поховавши надії на створення європейського коридору експорту революції. Найактивніша дипломатична діяльність припала на 1921–1922 рр., коли торгівельні угоди з радянською Росією уклали Великобританія (1921 р.), країни Скандинавії та США. На протигагу англо-французькому пануванню в Європі розпочалися російсько-німецькі контакти, що згодом завершилися підписанням економічних і політичних угод.

Зміну політичної курсу відчули у Ватикані. Підготовку до відновлення офіційних контактів з Апостольським Престолом у Наркоматі закордонних справ розпочали ще у 1920 р., вважаючи першочерговим завданням досягнення юридичного визнання РРФСР Святим Престолом. Приводом для радянського уряду розпочати офіційний переговорний процес з Ватиканом став голод, що розпочався в 1921 р. й охопив значну частину території Росії та України. 12 березня 1922 р. держсекретар Гаспаррі та представник радянської Росії в Італії В. Воровський таємно підписали угоду надання Росії гуманітарної допомоги. Поза письмовим договором залишилася домовленість сторін про припинення Ватиканом офіційних стосунків з раніше акредитованою при Святому Престолі місією О. Лисаковського, діяльність якої не визнавалася радянським урядом [2, с. 39; 13, с.185–259].

Це перший дипломатичний документ між Ватиканом і радянською Росією, яким Апостольський Престол фактично визнав уряд більшовиків.

Список використаних джерел

1. Бок Н. Россия и Ватикан накануне революции. Воспоминания дипломата. – Нью-Йорк: Русский Центр Фордамского Ун-та, 1962. – 79 с.
2. Родд Вим. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів: Свічадо, 1995. – 279 с.
3. Внешняя политика СССР: Сб. док. – М., 1944. – Т. I: (1917–1920 гг). – 572 с.
4. Державний архів Російської Федерації (далі – ГА РФ) – Ф. 200. – Оп.1. – Д. 310.
5. Morozzo della Rocca R. Le nazioni non muoiono. Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e Santa Sede. – Bologna, 1992.
6. ГА РФ. – Ф. 5680. – Оп. 1. – Д. 52.
7. ГА РФ. – Ф. 3696. – Оп.1. – Д. 22.
8. Исторический архив. – 1994. – № 2.
9. ГА РФ. – Ф. 5680. – Оп.1. – Д. 121.
10. Кн. Григорій Трубецкой. Красная Россия и Святая Русь. – YMCA PRESS. – Paris. – 1931. – 87 с.
11. ГА РФ. – Ф. 5680. – Оп.1. – Д. 121.
12. ГА РФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Д. 310.
13. Токарева Е. Отношения СССР и Ватикана: от переговоров к разрыву, 1922–1929 // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века. – СПб., 2003. – 321 с.

Ella Bystrytska

ACTIVATING UNION ISSUES IN RUSSIAN-VATICAN RELATIONS 1917–1920

The proposed articles it appears the value union Vatican plans in Russian-Vatican relations in a difficult period of the end of World War I and fight the Bolsheviks to establish its authority in the territory of the former Russian Empire.

УДК 94 (438)

Іван Стрикун

**ЗАХІДНОБІЛОРУСЬКІ ЕТНІЧНІ ЗЕМЛІ У ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ
ПРО ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИЙ КОРДОН У 1919 Р.**

У статті автор з'ясував статус західнобілоруських етнічних земель у контексті визначення польсько-литовського кордону в 1919 р.

У ході Першої світової війни розпались Російська, Австро-Угорська, Османська та Німецька імперії. На їхніх територіях розпочались національно-визвольні змагання, наслідком яких стало формування національних держав, серед них: Азербайджан, Армения, Грузія, Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Австрія, Угорщина, Чехословаччина та Королівство сербів, хорватів й словенців. Кожна з новостворених держав прагнула самовизначитись в максимальному територіальному просторі. Обґрунтуванням територіальних претензій новоутворених держав слугувала історія, точніше історична пам'ять, внаслідок чого на одні й ті ж самі землі не рідко претендували дві-три держави.

В цей час землі Центрально-Східної Європи були собою, за визначенням французького геополітика Ж. Готмана, "приливно-відпливні землі". Це визначення стосується не проблематики ліній міждержавного кордону, а просторового прикордоння [1, с. 17–28]. Таким просторовим прикордонням для Литви та Польщі, виступали західні етнічні землі Білорусії.

Вперше кордони етнічної Білорусії було визначено на поч. XX ст. професором Є. Карським. В його праці "Етнографічна карта білоруського плем'я" (1903) досконало визначено етнічну територію Білорусії – ареал, в якому білоруси становили абсолютну або переважну більшість [2, с. 8–10]. До західних білоруських етнічних територій ним було віднесено: Віленсь-

кий, Вілейський, Дзисенський, Лідський, Ашмянський, Свянцянський, Троцький повіти Віленської губернії; Бельський, Білостоцький, Вовковиський, Гроденський, Пружанський, Солонізький, Сакольський повіти Гроденської губернії; Ілукшенський повіт Ковенської губернії; Августовський, Сененський повіти Сувалковської губернії [2, с. 8–10]. Окреслені Є. Карським західні межі етнічного розселення білорусів входили також до сфери інтересів Литви та Польщі. Підставою територіальних претензій останніх на етнічні землі Білорусії була відсутність кордонів і, як наслідок, змішання народів в межах таких поліетнічних державних утворень, як Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ), Річ Посполита, Російська імперія.

Проголошена 16 лютого 1918 р. незалежна Литовська республіка розглядала ВКЛ з столицею в м. Вільно як предтечу незалежної Литовської держави в її іпотетичних етнічних межах [3]. У своїх претензіях на Віленщину та Гроденщину литовський уряд керувався політикою мирного долучення цих земель до своєї державності – політикою співробітництва. Розгортанню політики співробітництва сприяв й той факт, що частина білоруської національної еліти виводила свої погляди на становлення білоруської державності з точки зору історичної пам'яті – єдності двох народів (білоруського та литовського) в межах ВКЛ на засадах паритетності. Про актуалізацію білоруськими діячами минулого в тісному взаємозв'язку з майбутнім та сучасним свідчить той факт, що з 1905 р. частина білоруського політичного активу, зокрема, Р. Скірмунт, А. Луцкевіч, В. Ластовський (в різний час обіймали посаду голови уряду Білоруської народної республіки (далі – БНР)) стояли на позиціях крайової ідеології. Вихідними засадами якої були: спільне історичне минуле для всіх народів колишнього ВКЛ; збереження територіальної цілісності "історичної Литви" [4, с. 108]. Крайова ідеологія скоріше була світоглядною, аніж політичною. Її ідеї, модифіковані у відповідності з часом, знайшли своє відображення в програмних положеннях провідної білоруської партії Білоруської соціалістичній громаді (автономія Білорусії) та Віленській білоруській раді, що діяла на території Західної Білорусії (організація Литовсько-Білоруської держави з відповідними автономними частинами).

В межах політики співробітництва при литовському уряді вкінці листопада 1918 р. було організовано Міністерство білоруських справ (МБС) [5, с. 296–300], юрисдикція якого розповсюджувалась на територію Гроденської, південну частину Віленської (Лідські, Ашмянські, Віленські повіти) губернії та Августовський повіт Сувалковської губернії. Визначені території входили до складу Литовської держави на правах автономії й знаходились під безпосереднім протекторатом Литви, що підтверджує грамота протесту МБС від 20 січня 1919 р. [5, с. 319] скерована окупаційним польським військам. В ній містилось повідомлення й детальний опис територій, що належать Литовській державі й які "ніяк не підлягають керуванню Польського уряду". Литовський уряд, зокрема, зобов'язувався призначати службовців на етнічні території Білорусії зі згоди уряду БНР, створювати необхідні умови для розвитку національної культури та освіти на білоруських територіях [6, с. 166].

У другій декаді березня 1919 р. литовським міністром іноземних справ А. Вольдемарсом було направлено розгорнуту ноту керівництву Паризької мирної конференції, в якій зазначалось, що Литва претендує на території колишньої Віленської, Ковенської, Гроденської та Сувалковської губерній, а також частину Курляндської губернії та Східної Пруссії [5, с. 353]. Нота не містила інформації про надання автономного статусу чи спеціальних прав білоруському народу на окреслених білоруських етнічних територіях. Цей факт не є однозначним для трактування. Подальше розгортання білорусько-литовських взаємовідносин дає підстави вважати, що відсутність тези про спеціальні права чи автономний статус білоруського народу, створило передумови для анексійних посягань литовського уряду на етнічні білоруські землі. З іншого – квітнева литовська депутація до Варшави, про що мова йтиме далі, 2 п. меморандуму [5, с. 353] білоруського представника на Паризькій мирній конференції, дають підстави вважати, що це був тактичний хід уряду БНР, продиктований прагненням "заховати"

* В 1915 р. частина земель Білорусії, захоплених німецькими військами, було включено до складу військово-адміністративної одиниці Обер-Ост.

*** На західноєвропейських та російських етнографічних картах к. XIX – поч. XX ст. частина Литви, разом з Віленщиною, позначалась як білоруська етнічна територія.

**** 25 березня 1918 р. III Установчою грамотою було проголошено утворення незалежної, суверенної Білоруської Народної Республіки.

якомога більшу частину білоруської етнічної території з певними автономними правами в межах Литовської республіки.

В квітні 1919 р. до Варшави* виїхала делегація литовського уряду на чолі з надзвичайним послом у Варшаві Ю. Шаулісом. До складу делегації було включено й представника від білорусів, полковника К. Єзавітова [8, с. 58–63]. Депутація вимагала визнання державного кордону Литви в межах Ковенської, Віленської, Сувалковської та Гроденської губерній. Проте досягти домовленості не вдалось, оскільки політика польського уряду на сході базувалась на двох основних принципах: забезпечення Польській державі захисту від радянської Росії, внаслідок перенесення кордонів далі на схід [9, с. 20]; включення в межі польського впливу всіх земель колишньої Речі Посполитої. Свої претензії на етнічні землі Білорусії Польща обґрунтовувала з позицій історичної пам'яті. Для поляків Віленщина була особливим символом "Польщі Ягеллонської". Голова Польської держави Ю. Пілсудський називав м. Вільно "ключем до Литви та Білорусії". Такий підхід польського уряду до питання державних кордонів, викликав протест з боку уряду БНР, який прогностично охарактеризував польсько-білоруські взаємовідносини, як "нові Балкани" в Східній Європі [5, с. 344–345].

Відсутність компромісної домовленості між Литвою та Польщею, призвело до втручання у вирішення питання польсько-литовського державного кордону країн Антанти. Визначення тимчасової демаркаційної лінії відбувалось без врахування білоруських інтересів. Визначена 18 червня 1919 р. демаркаційна лінія [10, с. 50] порушувала й інтереси литовського уряду в цьому регіоні, який прагнув збереження в своїх межах Віленщини та Гроденщини. Відстоювання урядом Литовської держави перед країнами Антанти права на ці землі, відзначилось переходом литовських діячів від політики співробітництва з урядом БНР, до політики анексії. Останнє засвідчувало хід переговорів між надзвичайним представництвом БНР на чолі з секретарем Ради республіки П. Кречевським та головою литовського уряду М. Слєжявичюсом, що проходили під час роботи військової комісії країн-переможниць з визначення тимчасової демаркаційної лінії. Паралельно з білорусько-литовськими переговорами, 16 червня 1919 р. на міжнародній арені литовською делегацією було зроблено заяву, в якій депутація відмовлялась брати участь у роботі Загальної конференції України, Литви, Естонії, Білорусії та Грузії, внаслідок претендування білоруською місією на значну територію Литовської держави [5, с. 359–360]. Недвозначну заяву литовської місії головою дипломатичної місії БНР в Парижі А. Луцкевичем було розцінено, як підривно діяльність окремих осіб А. Вальдемарса та М. Ічаса в сфері білорусько-литовських переговорних процесів. Підривна діяльність литовських делегатів, пояснювалась головою уряду БНР дотриманням ними антилитовської – "московської лінії" в міжнародних відносинах [5, с. 363]. Таке пояснення не відповідало дійсності.

Наступні, до липня 1919 р., білорусько-литовські взаємовідносини характеризувались, з одного боку, намаганням одних з'ясувати ставлення інших до ідеї Литовсько-Білоруської держави, з іншого – вичікувальною позицією литовського уряду. Останнє пояснювалось окресленням країнами Антанти нової польсько-литовської тимчасової демаркаційної лінії [11, с. 62–63].

На подані дві заяви литовському уряду П. Кречевським від 14 червня та 12 липня 1919 р. з приводу дотримання вироблених в листопаді 1918 р. домовленостей між урядами республік, литовський уряд дав відповідь 21 липня: "литовський уряд прихильно ставиться до відновлення незалежної Білорусії, готовий підтримувати з нею приятні сусідські відносини й цією точкою зору буде керуватись у ставленні до закордонної політики білоруського уряду" [5, с. 382]. Отримана відповідь не містила конкретного роз'яснення формулювання "прихильне ставлення", чого в зверненні від 23 липня 1919 р. до міністра закордонних справ Литовської республіки вимагав П. Кречевський. В своєму зверненні голова надзвичайного представництва БНР піднімав також питання з приводу форми державної організації Литовської рес-

* В кінці 1918 р. країни Антанти вирішили спинити більшовицький наступ шляхом створення "санітарного кордону" з держав, що розташовувались між Радянською Росією та Німеччиною. Важливе місце в цьому плані відводилось Польщі, яка 3 листопада 1918 р. отримала незалежність. В листопаді 1918 р. польські війська зайняли, Августовський повіт Сувалковської губернії, Бельський та частину Белостоцького повітів Гроденської губернії, звідки на підставі рішень Антанти виводились німецькі війська. На даній території розпочався процес долучення її до Польської держави.

* 18 липня 1918 р. був кооптований разом з А. Вальдемарсом до складу Тариби. Входяв до складу литовської місії на Паризькій мирній конференції.

публіки й дійсності анексійних планів литовського уряду у відношенні до Віленщини та Гроденщини [5, с. 382].

Наступний перебіг подій, свідчить про не отримання надзвичайним представництвом БНР належної відповіді з боку литовського уряду. 4 серпня 1919 р. білоруською місією в Парижі було подано меморіал мирній конференції про необґрунтованість претензій литовського уряду на частину території етнічного розселення білорусів [5, с. 392–396]. В кінці місяця урядом БНР було прийнято рішення про розірвання білорусько-литовських відносин [5, с. 415]. Ліквідація білоруських установ при литовському уряді проходила з середини без участі в цьому процесі білоруської дипломатичної місії в Литві. Проведення таким чином ліквідації білоруських установ в Гроденщині та Віленщині, по суті, означало опосередковане волевиявлення населення цих територій й могло вплинути на рішення мирної конференції при вирішенні питання кордонів.

Погіршення в другій половині 1919 р. білорусько-литовських відносин, псевдофедералістська політика Ю. Пілсудського, призвели до конверсії поглядів уряду БНР в бік організації польсько-білоруської федерації. У серпні 1919 р. в Парижі відбулась зустріч голови уряду БНР з прем'єр-міністром Польщі І. Падеревським. На ній А. Луцкевічом було запропоновано проект об'єднання Білорусії та Польщі зі спільними міністерствами: військовим, торгівлі, пошти та закордонних справ. Проект передбачав визначення білорусько-польського кордону на основі плебісциту [12, с. 98]. За запрошенням І. Падеревського голова уряду БНР відбув до Варшави, де перебував як інтернований до жовтня 1919 р.

Паралельно з встановленням білорусько-польських відносин в серпні того ж року голова Польської держави, керуючись концепцією відродження польської державності в межах 1772 р., намагався вирішити питання польсько-литовського кордону, на основі проведення двох плебісцитів: на землях, зайнятих польськими військами; на литовській території. Ця пропозиція була відхилена литовським урядом як така, що не відповідала сучасному моменту [13]. В тому ж місяці Ю. Пілсудський спробував скинути литовський уряд в Ковно за допомогою державного перевороту, однак зазнав невдачі.

19 вересня 1919 р., за відсутності голови уряду БНР, відбулась зустріч обраного з членів уряду сеньор-конвенту (Я. Льостк, А. Смолич, М. Шило, А. Пуршинський, Я. Мамонько, О. Овсяннік) з Ю. Пілсудським. У ході зустрічі, головою Польської держави було зроблено заяву про позитивне ставлення до білоруської державності й зауважено відсутність визнання останньої країнами-переможницями [5, с. 433–434]. Той факт, що Польща, маючи домовленості з Антантою, однією з яких було не визнання новоутворених держав, що не отримали свого визнання з боку країн-переможниць, робило логічним й для уряду БНР дотримання концепції відродження польської державності в кордонах 1772 р., в якій Білорусія могла отримати статус автономії.

Активна політика Польщі, скерована на "збирання" кордонів Речі Посполитої, поставила питання визначення східного кордону Польщі перед Верховною радою Антанти. Для вирішення демаркаційної лінії було створено особливу слідчу комісію в Варшаві, а до Білорусії, східної України, Литви вислано делегації для зібрання матеріалу зі складу польського населення на цих територіях [14, с. 17]. 25 вересня 1919 р. на Паризькій мирній конференції Верховною радою країн-переможниць було прийнято пропозицію слідчої комісії, яку очолював французький дипломат Ж. Камбона, про проведення східного кордону Польщі по лінії, що співпадає з етнічними межами розселення поляків (в Білорусії кордон мав пройти лінією Гродно – Яловка – Немирів – Брест-Литовськ). 2 грудня 1919 р. слідча комісія Ж. Камбона окреслила демаркаційну лінію, приймаючи за основу лінію третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) [15, с. 106]. Демаркаційну лінію Камбона або "лінію Керзона" (за підписом під рішенням Верховної Ради Антанти) було проігноровано Польщею, наступ військ якої в глибокій Білорусії тривав до жовтня 1919 р. й не визнано урядом БНР, оскільки вона відділяла від Білорусії Бельські, Беластоцькі та Сакольські повіти Гроденської губернії, де переважало білоруське населення.

* В ході червоноармійського наступу, який розпочався 13 листопада, виникла реальна загроза захоплення м. Вільно, звідки в другій половині грудня 1918 р. до Ковно евакуювався литовський уряд.

Таким чином, Польща та Литва в питанні визначення польсько-литовського кордону керувались національною політикою, в основі якої лежала історична пам'ять, і як зауважив Р. Ластовський західнобілоруські землі при цьому розглядались як "козир". Заручившись підтримкою уряду БНР, держава мала більше шансів на позитивне вирішення країнами-переможницями запропонованого кордону. Країни Антанти, в свою чергу, встановлюючи нові кордони в Центрально-Східній Європі, керувались намаганням віднайти кращого геополітичного балансу сил для протистояння більшовизму. Інтереси білоруської державності при цьому не враховувались.

Список використаних джерел

1. Миллер А. Об истории концепции Центральной Европы // Центральная Европа как исторический регион. – М.: ИСБ, 1996. – С. 19. – С. 17–28.
2. Карский Е. Этнографическая карта белорусского племени. – СПб: Тип. Рос. акад. наук, 1917. – С. 8–10.
3. Ситько З. Возвращаемся к Литве // Люди Великого Княжества: история и генеалогия Великого княжества Литовского, Русского и Жемайтского // Режим доступа: <http://www.petergen.com/lwk/history/wozklitwe.shtml>.
4. Смалянчук А. Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя // Białoruskie Zezyty Historyczne (Białystok)=Беларускі гістарычны зборнік. – 2000. – № 14. – С. 108.
5. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі (далі – Архівы БНР). – Фонд № 582 Дзяржаўнага архіва Літвы ("Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі"). Бібліяграфічная серыя; № 4 / Сост. С. Шупа. – Т. 1. – Кн. 1. – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага: Беларускі інстытут навукі й мастацтва таварыства беларускага пісьменства Наша Ніва, 1998. – С. 296–390.
6. Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сянья. – Мн., 1994. – С. 166.
7. Ласоўскі Р. Беларуская карта ў якасці літоўскага казыра 1918–1924 гг. // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 3. – С. 4.
8. Грыцкевіч А. Беларускі Літоўскі дачыненні // Спадчына. – 1994. – № 5. – С. 51. – С. 58–63.
9. Ціхаміраў Рыжскі мірны дагавор 1921 г. і лес Беларусі // Назаўсёды разам: Да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР. Мн., 1999. – С. 20.
10. Рубцов А. Литва в политике французского империализма. – Томск, 1988. – С. 50.
11. Навицкас К. Литва и Антанта (1918–1920 гг.). – Вильнюс, 1970. – С. 62–63.
12. Снапкоўскі У. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі / В 2-х ч. – Ч. 2. / Вуч. дапоміж. – Мн.: БДУ, 2004. – С. 98.
13. Снайдер Т. Часткі з кнігі "Рэканструяванне нацыяў: Польшча, Украіна, Летува, Беларусь (1569–1999 гг.)" // Режим доступа: <http://snyder.litvin.org/razdz13.htm>.
14. Волаціч М. Лінія Керзона на фоне падзеяў і тэрытарыяльных зменаў у ўсходняй Еўропе // Спадчына. – 1993. – № 6. – С. 17.
15. Знешняя палітыка Беларусі. Зб. док. і матэрыял. – Т. 1 (1917–1922 гг.) / Склад. У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч та ін. – Мн.: Бел НДДАС, 1997. – 398 с.

Ivan Strykun

ETHNIC WEST-BILORUS EARTH MATTERS WHEN DECIDING THE POLISH-LITHUANIAN BORDER IN 1919

In the article the author found West-Bilorus status ethnic lands in the context of determining the Polish-Lithuanian border in 1919.

УДК 94 (438)

Оксана Парнета

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПРОГОЛОШЕННЯ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ПОЛЬЩІ

У статті досліджено вплив наслідків Першої світової війни на державотворчі процеси II Речі Посполитої та її міжнародне визнання

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі (Франція) між Німеччиною, з одного боку, і США, Англією, Францією та іншими державами – з іншого, було підписано перемир'я на 36 днів. 11 год. пролунав перший залп в 101 постріл, який сповіщав про закінчення Першої світової війни. Вона мала виключно руйнівний характер, особливо на європейському театрі дій, перевершила усі попередні війни за чисельністю людських жертв і матеріальних витрат. У ній брали участь 38 країн світу: на боці Антанти – 34 держави, германо-австрійського блоку – 4. Перша світова війна за своїми масштабами, людськими втратами і соціально-політичними наслідками не мала собі рівних у всій попередній історії. Вона значним чином вплинула на економіку, політику, ідеологію, на всю систему міжнародних відносин, спричинила складання нової геополітичної ситуації багатьох регіонах світу, особливо в Європі: країни Четверного блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) зазнали поразки; Росія вийшла з війни в новому політичному статусі: тут було встановлено диктатуру пролетаріату; перестали існувати імперії: Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська; на території Європи утворилися нові держави – Польська республіка, Чехословацька республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. На 70 % сучасні кордони в Європі склалися внаслідок Першої світової війни.

На жаль, проблема закінчення війни та впливу її наслідків на державотворчі процеси народів Центрально-Східної Європи ще й досі залишається малодослідженою. Певне відображення ця проблематика знайшла у працях сучасних дослідників Л.Алксієвець [1–4], Л.Зашкільняка, М. Крикуна [5], В. Ярового [6], З. Баран [7] та інших. Однак проблема висвітлення геополітичних наслідків Першої світової війни і пов'язаних з цим державотворчих процесів, все ще не втратила своєї наукової актуальності, а її вивчення стає нагальним завданням в сучасних умовах розвитку міжнародних відносин та євроінтеграційних процесів.

Ця стаття покликана сприяти подальшому науковому дослідженню цих питань. Авторка намагається неупереджено, на новітній методологічній основі проаналізувати вплив наслідків Першої світової війни на процес державотворення і міжнародного визнання II Речі Посполитої у повоєнний час.

Війна 1914–1918 рр. стала одним із основних чинників, що сприяли державотворчим процесам у Європі. Попри всі масштаби втрат, руйнувань, людських жертв вона дала можливість національного державотворення багатьом країнам Центрально-Східної Європи. Ще під час війни відбулася зміна стратегічних цілей національно-визвольних рухів пригноблених слов'янських народів: прагнення до широкої автономії змінилося на вимоги утворення суверенних держав. Саме в цей період склалися необхідні внутрішні та зовнішні умови для розпаду Австро-Угорської дуалістичної монархії, послаблення та руйнування завдяки революціям Російської й Німецької імперій. Усе це сприяло значному посиленню та міжнародному визнанню національно-визвольних сил цього регіону континенту. Албанці, поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, боснійці та македонці продовжували виборювати право бути незалежними та самостійними. Із завершенням Першої світової війни та за активної підтримки держав-переможниць на Паризькій мирній конференції відбулися радикальні зміни на політичній мапі Центрально-Східної Європи. Рішучість сил національних рухів та підсумки війни каталізували процеси створення національних держав для більшості народів регіону. На території

Європи утворилися нові держави – Польська республіка, Чехословацька республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія.

Особливої уваги заслуговує питання відродження незалежності Польщі, оскільки упродовж більш ніж 120 років ця держава перебувала під владою Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, але намагалась повернути втрачену державність. На межі XIX–XX ст. склались умови, що сприяли відродженню Польщі. Пов'язані вони, насамперед, з подіями Першої світової війни, оскільки в її ході між собою зіткнулись три поневолювачі, які належали до протилежних таборів. Росія була однією з держав Антанти, Німеччина й Австро-Угорщина утворювали блок Центральних держав. Конфлікт між ними поклав кінець їхній єдності в антипольській політиці. Остаточо перестав існувати потужний союз трьох держав, із якими поляки досі боролися. Відродження державності уможливилось після поразки Центральних держав. Використавши сприятливу міжнародну ситуацію, правлячі кола Польщі 11 листопада 1918 р. проголосили відновлення незалежності. Надалі основними завданнями зовнішньої політики II Речі Посполитої були: захист національної державності, забезпечення збереження територіальної цілісності та утвердження її на міжнародній арені як суверенної незалежної держави.

Президентом і головнокомандуючим польської армії став лідер Соціалістичної партії Юзеф Пілсудський. 16 листопада 1918 р. він розіслав главам держав-переможниць та нейтральних країн телеграму, у якій повідомляв про утворення незалежної Польщі. Однак відповідей не отримав. Таким чином, надалі, основним завданням зовнішньої політики стало утвердження Польщі на міжнародній арені як самостійної незалежної держави. Невдовзі після утворення уряду І. Падеревського II Річ Посполиту визнали і заявили про встановлення з нею дипломатичних зв'язків: США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Англія – 25 лютого 1919 р. та інші держави [7, с. 14]. Проте подальша доля Польщі вирішувалась на Паризькій мирній конференції в ході дипломатичних переговорів та шляхом збройної боротьби.

Для укладення мирних договорів з переможеними країнами, державами – переможцями була скликана Паризька мирна конференція, яка проходила з перервами упродовж 18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р. У ній брали участь 27 країн, що належали до табору переможців і безпосередньо воювали з чотирма центральними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією.

Офіційно керівництво Паризькою конференцією здійснювали п'ять головних держав-переможниць: Сполучені Штати Америки, Англія, Франція, Італія, Японія. Лише їхні представники, двоє від кожної країни, входили до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. утворилась Рада чотирьох, до якої увійшли: президент США В. Вільсон, глава англійського уряду Д. Ллойд-Джордж, французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо і прем'єр-міністр Італії В. Орландо. Пізніше функціонували й інші керівні органи конференції, але фактично на всіх етапах найважливіші питання, у тому числі щодо кордонів Польщі, вирішували представники трьох держав: Сполучених Штатів Америки, Англії і Франції [2, с. 147].

Конференція розпочала свою роботу в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. Війна призвела до краху наймогутніші європейських держав – Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій. Внаслідок Першої світової війни зміцнилося міжнародне становище Сполучених Штатів Америки. У ході війни зросла економічна сила цієї країни, із боржника вона перетворилась на кредитора. Президент В. Вільсон уже влітку 1916 р. заявив, що Сполучені Штати Америки стали настільки багатою країною, за рахунок військових поставок, що можуть фінансувати значною мірою весь світ [8, с. 400]. Надалі основною їхньою метою було посилення впливу на європейські держави-переможниці. Економічне піднесення Сполучених Штатів і значні борги європейських держав робили вагомими їхні претензії на світову гегемонію [9, с. 247].

Англія ще в ході війни досягла своєї мети: німецький флот вже не існував, його кораблі були інтерновані в британських базах, майже всі німецькі колонії опинилися під її контролем. Тому вона намагалась закріпити вже досягнуте і не допустити, щоб Франція стала лідером, оскільки французькі війська займали важливі стратегічні пункти в Європі.

Головною метою Франції було послаблення Німеччини, створення "автономного" утворення на лівому березі Рейну і приєднання Саарського вугільного басейну. Японія, сподівалася на захоплення німецьких колоній на Далекому Сході.

Таким чином, основним завданням країн-переможниць на Паризькій конференції було закріплення на рівні міжнародних договорів результатів військової перемоги, що зумовило гострі протиріччя, при обговоренні висунутих проблем.

У роботі конференції брала участь і Польща. На чолі делегації до травня був Роман Дмовський, – далі – прем'єр Ігнацій Падеревський. 29 січня 1919 р. на засіданні Ради десяти були викладені пропозиції щодо кордонів Польщі. В основу їхнього визначення пропонувалося покласти "історичний принцип", тобто повернутись до кордонів 1772 р. з можливою частковою зміною. До Польщі мали відійти Литва, частина Латвії, Білорусія, більша частина України [6, с. 70].

Ставлення до Польщі не було надто прихильним. Складність ситуації полягала в тому, що Польща, будучи однією з найбільших європейських держав, маючи значний і різнобічний потенціал, не мала відповідного місця й впливовості у міжнародних стосунках, лише поставала його суб'єктом, набувала певного досвіду, відчувала брак дипломатичних кадрів, власне лише створювалась її дипломатія. Особливість польської зовнішньої політики полягала у визначенні державних кордонів та забезпеченні територіальної цілісності в складних умовах повосенної Європи.

Трагізм долі II Речі Посполитої полягає в тому, що кожна із центральних держав – США, Англія, Франція та інші, від рішень яких, власне, залежали питання відновлення держави, визначення її кордонів та міжнародного визнання розглядали державність Польщі через призму власних інтересів та амбіцій на міжнародній арені. Складність становища II Речі Посполитої полягало в тому, що вона знаходилась між двома сильними і небезпечними країнами – Німеччиною і Росією. Саме тому кожна з країн-переможниць намагалась використати поляків і їхню землю у своїх цілях.

Британці і французи прагнули, щоб Німеччина та Росія загрожували одна одній. У розпалі дебатів Клемансо відверто заявив: "Коли було підняте питання про утворення Польської держави, малося на увазі не лише загладити один з великих злочинів історії, а й створити бар'єр між Німеччиною і Росією". Водночас, французька політика у польському питанні зумовлювалась прагненнями: з одного боку – послабити Німеччину, й з іншого – використати її, як і Польщу у боротьбі з радянською Росією. Тому, французькі політики, відмовились від запропонованого історичного принципу визначення кордонів Польщі, оскільки велика і сильна держава в такому разі стояла б на заваді.

Англії не ставились до Польщі як до гідного підтримки партнера, вбачали в ній, насамперед союзника Франції, тому польські інтереси неодноразово страждали від англо-французьких сутичок. Розбудова Польщі за французьким зразком означала посилення Франції в Європі. Англії розглядали Польщу насамперед крізь призму свого ставлення до Німеччини і Росії. Вони були настійливіші, ніж французи, у прагненні створити загрозу Німеччині від Росії і навпаки Росії з боку Німеччини. У такій ситуації сильна незалежна держава, зі значною територією стояла на заваді, тому її кордони намагались "обрізати" з усіх боків [2, с. 148]. Артур Бальфур трактував цю позицію так: "Остерігалися, що нова Польща страждатиме на ті ж хвороби, які згубили давню Польщу; що вона буде ареною постійних інтриг між Німеччиною та Росією; і що її існування, зовсім не приводячи до справи європейського миру, давало б постійний привід до європейських суперечностей. Більше того, якби навіть така Польща була здатна відіграти ефективну роль як буферна держава (у чому є сумнів), не є певен, чи буферна держава між Німеччиною і Росією була б корисна для Західної Європи. Якби Німеччина була позбавлена всієї боязні натиску з боку Росії й мала вільне повернення всієї своєї сили в напрямку розвитку власних західних амбіцій, то Франція і Великобританія могли б стати жертвами. Не є повністю певен, чи відрізання Росії від західних сусідів не повернуло її інтересів до Далекого Сходу в мірі, яка не могла не сповнювати британських мужів стану певного неспокою. Чим більше Росія буде державою європейською, ніж азійською, тим краще для кожного. Звідси приходимо до висновку, що розв'язання польського питання, яке найкраще відповідало б нашим інтересам, означало б утворення Польщі, наділеної ав-

тономією у широких розмірах, що залишалася б одночасно інтегральною частиною російської імперії" [10, с. 42–43].

Позиція американських представників щодо вирішення питання кордонів Польщі на Паризькій конференції була близькою до англійської, водночас відображала прагнення США до світового панування. Ця політика мала на меті посилити вплив Америки у Європі, тому суперечила бажанням Франції зміцнити своє становище на європейському континенті. Утвердження Польщі за рахунок передачі їй важливих польських земель не відповідало інтересам американських представників на конференції [11, с. 11–12].

Отже, долю Польщі вирішували держави-переможці відповідно до їх бачення і впливів у повоєнному світі: сильна Польща була потрібна, як перешкода на шляху поширення більшовицьких революційних ідей, та як союзник у боротьбі з переможеною, але все ще небезпечною для Франції Німеччиною; з одного боку незалежна II Річ Посполита була бар'єром між Радянською Росією і Західною Європою, з іншої – вона була буфером між двома сильними ворожими країнами Німеччиною і Росією, що було вигідним для забезпечення миру в регіоні; для Центральних країн вигідною була постійна загроза Німеччині Росії, а Росії – Німеччині. У такій ситуації сильна, незалежна держава, зі значною територією стояла на заваді.

На жаль, при вирішенні територіальних суперечностей інтереси польського народу ставали другорядними.

Територія незалежної Польської республіки формувалася упродовж листопада 1918 р. – червня 1922 р. Версальським мирним договором, підписаним 28 червня 1919 р., був встановлений західний кордон. До складу II Речі Посполитої увійшли: частина Померанії, більша частина Західної Пруссії. Гданськ ставав вільним містом і переходив до Ліги Націй. У червні 1922 р. Верхня Сілезія була приєднана до Польщі.

Ризький мирний договір 1921р. встановлював східний кордон за так звану "лінію Керзона". За ним II Річ Посполита отримала Західну Україну та Білорусію. [12, с. 149–151]. Згідно з встановленими кордонами, за переписом 1921 р. площа Польщі досягла 389 тис. км². Польська Республіка за цим показником займала шосте місце в Європі.

Таким чином, на початок 20-х рр. XX ст. II Річ Посполита завершила процес визнання державних кордонів, визначила в Березневій конституції 1921 р. основні принципи зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені.

Міжнародне становище Польщі було складним і напруженим. Упродовж 1918–1923 рр. вона поставила перед собою завдання матеріалізувати свої уявлення про власну геополітичну роль у Європі й налагодити, насамперед, взаємні стосунки з сусідніми державами. Переважно профранцузька орієнтація зовнішньої політики в період становлення польської національної державності обмежувала свободу маневру в майбутньому, в міру того, як Франція втрачала свої панівні позиції на європейському континенті. Внаслідок цього стосунки із сусідніми країнами були напруженими і суперечливими.

Зовнішня політика Другої Речі Посполитої здійснювалася у 1918–1923 рр. здебільшого відповідно до дипломатичних комбінацій великих держав, що скеровувались на зміцнення власних позицій та послаблення позицій суперників. Упродовж міжвоєнного часу Польща намагалася матеріалізувати свої уявлення про геополітичну роль Польської Речі Посполитої в Центрально-Східній Європі й налагодити міждержавні відносини на фоні загального повоєнного ускладнення міжнародного становища на континенті.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л.М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Алексієвець Л.М. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2005. – Вип. 1. – С. 145–161.
3. Алексієвець Л. М. Зовнішньополітичні чинники становлення Польської держави та визначення її кордонів у 1918–1923рр. // Україна-Європа-Світ. – Вип.1: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 27–47.
4. Алексієвець Л. М. Основні етапи зовнішньої політики Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2002. –

Вип. 3. – С. 152–154. 5. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 6. Яровий В. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 416 с. 7. Баран З. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921рр. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. Університету, 1995. – 55 с. 8. Всесвітня історія: Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2007. – 694 с. 9. История Польши: В 3 т. / Под ред. Ф. Г. Зуева, А. Я. Манусевича, Й. А. Хренова. – Т. 3. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – 668 с. 10. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s. 11. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 322 s. 12. Гевко В. Пріоритети зовнішньої політики польської Речі Посполитої у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 3. – С. 149–151.

Oxana Parneta

GEOGRAPHICAL AND POLITICAL RESULTS OF THE WORLD WAR I. PROKLAMATION AND INTERNATIONAL RECOGNITION OF POLAND

This article deals with the influence of the results of the World War I on the state processes of the second Rich Pospolita and also on it's international recognition.

УДК 94 (438)

Валентина Василова

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В РУМУНІЇ ТА УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

У статті проаналізовано пост-комуністичні трансформаційні процеси в Україні та Румунії в пост-комуністичний період. Стверджується, що перехід внутрішньої ситуації в цих двох країнах, які були вирішальними факторами цих відносин у першій половині 1990-х років. Відносна стабілізація політичної та економічної кон'юнктури в країнах збіглася з поступовою нормалізацією українсько-румунських відносин і початком переговорів на основі договору між ними.

Падіння тоталітарного режиму Н. Чаушеску в Румунії в результаті грудневої революції 1989 р. та набуття незалежності Україною у 1991 р. внесли суттєві зміни в українсько-румунські відносини. Це ознаменувало початок нового етапу їх історії, створивши передумови для розвитку взаємин у форматі двох національних держав. Утім, зміна геополітичної ситуації в регіоні виявилась необхідною, але недостатньою умовою для швидкого налагодження добросусідських відносин і розв'язання нагромаджених суперечностей.

На початку 90-х рр. XX ст. діалог Румунії і України налагоджувався досить повільно і не просто. Україна підписала договори про добросусідство і співробітництво з іншими сусідами: 6 грудня 1991 р. з Угорщиною, 19 травня 1992 р. з Польщею, 29 червня 1993 р. з Словацькою республікою [8, с. 617–618]. Натомість зі своїм сусідом – Румунією – Україна закріпила відносини у базовому договорі лише у червні 1997 р., навіть дещо пізніше ніж з Росією – у травні того ж року.

Перші роки українсько-румунських відносин позначились загальним напруженням. Румунія визнала незалежну Україну 8 січня 1992 р., а 1 лютого 1992 р. між країнами було встановлено дипломатичні відносини у Спільному комюніке Міністрів закордонних справ. Проте це ще не означало визнання існуючого кордону, що і стало наріжним каменем двосторонніх відносин у подальші роки. Одним із прикладів можна назвати ноту Румунії, скеровану у квітні 1993 р. МЗС України, в якій, посилаючись на розпад СРСР проголошено неправомірним Договір про режим радянсько-румунського кордону 1967 р. До 1995 р. питання базового договору, який би визначив основні засади двосторонніх відносин, не обговорювалося на офіційному рівні.

Слід зазначити, що у фаховій літературі практично відсутні комплексні дослідження причин ускладнень посткомуністичного розвитку українсько-румунських відносин. Серед праць, які певним чином торкаються цього питання, можна назвати низку загальних публікацій з українсько-румунських відносин С. Алпатова та І.Макана, С. Віднянського, П.Черника та ін. [1; 3; 9]. Водночас, в цих працях основну увагу приділено минулим конфліктам та, особливо, сучасному стану двосторонніх взаємин, у яких бракує рефлексії на контекст, в якому вони розвивались до сьогодні.

Метою цієї статті є контекстуалізувати загострення суперечностей між Україною і Румунією у 1990-х рр. через встановлення особливостей внутрішньополітичного розвитку двох країн після краху в них комуністичних режимів. У статті окреслюються умови, в яких виникли і загострилися численні українсько-румунські конфлікти і їхній вплив на динаміку двостороннього діалогу. При цьому авторка не ставить за мету всебічний аналіз постсоціалістичних трансформацій двох країн, а лише виділення тих їх аспектів та особливостей, що позначились на становленні двосторонніх взаємин.

Після краху комуністичних режимів в Румунії і Україні та, відповідно, зняття чинника відносної соціалістичної солідарності, яка певним чином законсервувала і стримувала існуючі протиріччя, було відкрито своєрідну "скриньку Пандори" із взаємними претензіями. З розпадом СРСР та утворенням Української держави у 1991 р. країни опинились "наодинці" одна з одною, практично без досвіду міждержавного співробітництва. Водночас, крім розробки нової зовнішньої стратегії, в тому числі стосовно сусідніх держав, постала необхідність вирішення складних внутрішніх проблем, пов'язаних із трансформаційними процесами. Перехід до демократичної політичної системи та ринкової економіки відбувався проблематично в обох державах, проте зі своїми особливостями в кожній країні.

Першою на трансформаційний шлях стала Румунія, де у грудні 1989 р. відбулась найбільш суперечлива антикомуністична революція у Центрально-Східній Європі. Точкою відліку транзитивних процесів в Україні можна вважати Акт проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. та його затвердження на референдумі 1 грудня 1991 р. Втім, на думку деяких фахівців, впродовж 1990–1991 рр. в Румунії відбулись незначні зрушення [6, с.123].

Попри це, важливо враховувати, що на 1991 р., коли Україна стала незалежною державою, Румунія вже мала 2 роки посткомуністичного досвіду, а внутрішньополітична ситуація була на той час все ж більш консолідованою. На час проголошення незалежності України, Румунія вже готувала свою першу демократичну конституцію, яка була затверджена на референдумі 8 грудня 1991 р., в той час як Основний закон України буде прийнято лише через 5 років. У цьому розумінні постсоціалістична транзиція Румунії і Україні та, зокрема, процеси державобудівництва, відбувались із певним зміщенням у часі. У цьому відношенні, на думку російського журналіста А. Брзенка, ситуація в Росії (як і в інших пострадянських країнах, в том числі в Україні) у 1992 р. нагадувала ту, що її переживала Румунія у перші роки після 1989 р. [2, с. с. 135–142].

Ще однією відмінністю був спосіб ініціювання змін. На відміну від "оксамитових" революцій у Польщі та Угорщині, де існувала підготовлена і організована опозиція, румунська груднева революція, "змела" диктатора Ніколае Чаушеску та його режим, заклала основну особливість внутрішньої ситуації в Румунії в перші роки посткомуністичного розвитку – брак легітимності влади. За визнанням першого лідера посткомуністичної Румунії Іона Ілієску, на початку 1990-х рр. ситуація в країні мала невизначений, "сейсмічний характер", суспільство характеризувалось розгубленістю, а антикомуністичні сили – відсутністю чіткого плану дій [16, р. 207]. В Україні ж повалення комуністичного режиму відбулось не революційно, як в

Румунії, а еволюційно, внаслідок чого в Україні питання легітимності влади не стояло, а також не було різкого розриву з минулим, що визначало певною мірою більш потужну інерцію.

Основні особливості посткомуністичних трансформацій Румунії і України пов'язані з їх приналежністю до різних категорій посткомуністичних держав. Є суттєва різниця між контекстами змін в пострадянських країнах та інших країнах колишнього соціалістичного табору. Так, Румунія, як і інші країни Центрально-Східної Європи з колишнього соціалістичного табору, переживала подвійну транзицію: економічну і політичну, в той час як Україна – щонайменше потрібну, адже тут зміна політичного ладу відбувалась паралельно зі створенням нової незалежної держави, що значно ускладнювало ситуацію і створювало певну асиметрію між темпами та характером транзиції в Румунії та Україні. В Україні основною проблемою було не питання легітимності влади, а самоідентифікації та міжнародне утвердження країни. Поставши як суверенна держава, вперше у тогочасних кордонах, Україна ще мала утвердитись як "геополітична реальність" [7, с. 249].

Спільною рисою в трансформаційних процесах двох країн можна виділити проблему політичних еліт. Так, П.Черник звертає увагу на приналежність політичних еліт України і Румунії до колишніх комуністичних сил, яким властиві авторитарні методи управління, схильність до централізації влади тощо [9, с. 202]. Так, на виборах 20 травня 1990 р. президентом Румунії було обрано колишнього комуністичного лідера Іона Ілієску (85 % голосів), а Фронт національного порятунку, сформований з колишньої Румунської комуністичної партії, здобув більшість у парламенті. Те ж можна сказати і про українські реалії, які характеризувались відсутністю консолідованої опозиції та зрозумілою аморфністю і незрілістю політичної еліти, яка також була переформатована з комуністичних кадрів. Наслідком цього явища для українсько-румунських відносин були застарілі принципи роботи, підходи, негнучкість тощо, в т.ч. і в зовнішній політиці.

Ситуацію ускладнювала економічна криза, що мала місце в обох країнах у 90-х рр. ХХ ст. Як пишуть українські дослідники М. Гостюк і С. Григоришин, груднева революція 1989 р. створила передумови для ринкових перетворень, втілених згідно з програмою на 1990–1992 рр., проте вона не дала очікуваних результатів і навпаки втягнула країну у глибоку економічну кризу, що тривала орієнтовно до середини 1990-х рр. [4, с. 37–38]. Загалом 1989 р. ВВП Румунії скоротився на 40 %, промислове виробництво – на 50 %, валюта девальвувала стосовно долара на 4 тисячі відсотків. В Україні також мала місце глибока економічна криза – 1990–1999 рр., розбалансована грошова і фінансова система, гіперінфляція. За 10 років ВВП країни скоротилось на 59,2 %.

Характерно, що найбільш кризовий період економіки двох країн припадає на першу половину 90-х рр. Так, деяку стабілізацію економічної ситуації в Румунії було зафіксовано лише у першому півріччі 1994 р., в результаті вдалих кроків Нацбанку Румунії [10, с. 5]. Втім, уже з 1996 р. права коаліція на чолі з Е.КонстантINESКУ вдалась до "шокової терапії" в економіці і ситуація була знову дестабілізована. Найбільш відчутні втрати української економіки, як і румунської, припадають на 1990–1994 рр., за цей час ВВП України знизився на 45,6 % [7, с. 311].

Економічний чинник мав суттєві наслідки для українсько-румунських відносин. Низький рівень життя сприяв радикалізації суспільства своїм наслідком поширення націоналістичних настроїв. У свою чергу, з метою відволікання населення від економічних негараздів політичні кола вдавались до пошуку зовнішніх "проблем", спекулюючи на патріотичних почуттях та соціальній розгубленості населення.

Одна із характерних рис постсоціалістичних транзиційних процесів – високий ступінь "етнізації" і загострення етнічних конфліктів, що означав різке зростання значущості національної та етнічної політики. Етнічні питання та пов'язані з ними проблеми територіальної цілісності були спільною рисою внутрішньої ситуації в Румунії і Україні у 1990-х рр. Вона також відчутно позначилась на взаємовідносинах.

У посткомуністичній Румунії актуалізувалась традиційно гостра "трансильванська" проблема, адже угорська меншина в Румунії – найчисельніша в Європі. Політична партія Демократичний союз угорців Румунії, що брала активну участь у державотворчих процесах, наолягала на формулюванні в Конституції "багатонаціональна держава" і виступала проти синтагми "унітарна держава". Учасник подій і член першого парламенту від Фронту національно-

го порятунку Петре Цурля описував, наскільки гостро в той час стояла угорська проблема, що сприймалась як серйозна загроза територіальній цілісності країни [18, р. 147–148].

В українському державному будівництві також були актуальними проблеми з сепаратизмом і територіальною цілісністю. Потенційно найбільш загрозливою для територіальної цілісності проблемою був російський чинник, враховуючи чисельну російську меншину, культурно-історичні відмінності між Заходом і Сходом країни та кримське питання. У той же час, як вказував Б. Гарасимів, серед населення бажання змінювати було занадто слабким, щоб бути використаним ззовні, навіть Росією [14, р. 25].

Незважаючи на те, наскільки реальними були ці загрози, для українсько-румунських відносин цей чинник мав негативне значення. У дестабілізованих державах, навіть примарні загрози видавалися значними. Вони активно експлуатувалися певними політичними силами та засобами масової інформації, що створювало напругу у двосторонніх відносинах, основним невіршеним питанням яких на той час було територіальне. Також важливо врахувати посттравматичний стан свідомості двох націй. Румунська революція – єдина з посткомуністичних революцій в Центрально-Східній Європі, що супроводжувалась кровопролиттям, – спровокувала певну соціально-психологічну травму. Натомість в Україні відбувались складні процеси формування національної ідентичності.

Таким чином, в суспільствах, що не мали чітких уявлень про майбутнє, з низьким рівнем життя та невизначеністю етнотериторіальних питань, були створені умови для поширення націоналістичних настроїв, що стало тенденцією, більшою чи меншою мірою, в країнах Центрально-Східної Європи. Відбувалось зростання впливу правих, в т.ч. ультрапатріотичних екстремістських політичних сил. Хоча ці сили не відігравали вирішальної ролі у владних структурах своїх країн, проте їхня діяльність значною мірою відобразилась на загальному кліматі українсько-румунських відносин.

Так, в обох країнах в розглядуваний період нового поштовху набув розвиток націоналістичних сил. У 1992 р. американська дослідниця посткомуністичного націоналізму у Східній Європі, Джуліана Пайлон на прикладі Румунії, навіть висловлювала побоювання, що націоналізм в регіоні може замінити соціалізм як ідеологію [17, р. 67]. У Румунії були створені і набули популярності екстремістські політичні партії, з антисемітськими та ксенофобськими гаслами, серед яких найбільшими були політична партія "Румунська ватра", створена як протипава вимогам угорської меншини, а також партія "Велика Румунія", що раніше видавала щотижневий журнал під однойменною назвою. Остання на чолі із екстравагантним політиком Корнеліу Вадімом Тудором, закликала до ревізйонізму та відновлення Румунії в її "історичних межах". Ця партія продемонструвала дивовижний ріст популярності: з 4 % у 1992 р. до 19 % у 2000 р. [13, р. 9].

В Україні також виникли націоналістичні партії, серед яких Всесвітня українська національна радикальна партія, Республіканська партія України, Союз "Державна незалежність України", Українська християнсько-демократична партія [14, р. 27]. Проте вони не отримали суттєвої підтримки населення і практично не мали впливу на державну політику. Крім того, вони були значно поміркованішими у своїх заявах і діях, не висували територіальних претензій, а займали скоріше дефензивну позицію. Прикладом випадів українських націоналістичних сил проти Румунії можна згадати заклики до збереження в Україні ядерної зброї, відмови від скорочення збройних сил у 1991–1994рр., що наводились як аргумент протидії територіальним претензіям Бухареста.

Ультрапатріотичні сили отримали значно більшу популярність в Румунії. Пояснення цього явища слід шукати в історії двох народів, оскільки, як було продемонстровано, внутрішньополітичні умови були наявні в обох країнах. Феномен популярності румунського націоналізму у розглядуваний період, на думку науковців, пояснюється специфікою соціалістичного періоду, під час якого він не тільки не переривався, але і культивувався режимом Н. Чаушеску. Як зазначає з цього приводу відомий румунський історик Лучіан Бойя, тяжіння румунів до національної ідеї закладено в процесі формування нації, а саме, комуністичному націоналізмі, якого не було в багатьох інших народів [12, р. 184].

Погіршення відносин між Радянським Союзом і Соціалістичною Республікою Румунією на початку 60-х років супроводжувалося появою націоналістичних настроїв у Румунії. Упродовж другої половини 60-х рр. було згорнуто відносно ліберальну національну політику, що

проводилася у повоєнній Румунії. В румунському суспільстві знову поширюються гасла повернення "втрачених територій". Як висловлювався Л. Бойя, "З очевидних політичних мотивів комуністичний націоналізм запропонував румунам привабливий обмін: великої історії замість малої історії..." [11, р. 219].

В Україні ж, націоналістичні сили були слабшими в силу історичних причин, насамперед, тривалої відсутності національної держави. У той час, коли румунська національна міфологія, хоча і у препарованому в соціалістичному дусі вигляді, розквітала за Н. Чаушеску, в радянський час українські національні фігури та історія загалом були заборонені, а тому на початку 1990-х рр. Україні не було сформованого національного канону. Створення національного нарративу тривало вже у посткомуністичний період.

Варто звернути увагу також на взаємне сприйняття двох націй на рівні масової свідомості. У румунському суспільстві спостерігалось відчуження від Сходу, який асоціювався чи ототожнювався з СРСР, минулими невдачами та соціалістичним режимом Н. Чаушеску, а Україна часто автоматично включалась до цього геополітичного простору. Певні румунофобські настрої українців в прикордонних регіонах пов'язані з колективною пам'яттю про міжвоєнний період. Крім того, не слід забувати, що взаємне сприйняття формувалось головним чином під впливом ЗМІ, в яких точилась справжня інформаційна війна і формувались негативні стереотипи. Це створювало далеко несприятливе тло для дипломатичних зв'язків, що на той час саме встановлювались.

На окрему увагу заслуговує питання співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників. В літературі поширена думка, що основним – і чи неєдиним – чинником переломного моменту в українсько-румунських відносинах, що стався у 1995 р., коли почались переговори щодо підписання базового договору, були саме євроатлантичні наміри Румунії [1, с. 95]. При цьому хочеться звернути увагу також на загальний внутрішній контекст цього періоду. Прикметно, що саме 1995 року відповідають і певні зрушення внутрішньополітичної ситуації Румунії та України. У середині 1990-х рр. мала місце певна стабілізація економічної ситуації двох країн. Відбулось позиціонування країн та подолання перших посттравматичних синдромів, що сприяло переходу до більш реалістичної зовнішньої політики. Знаний в Румунії публіцист Еміл Хурезяну відзначив 1995 р. як певну межу у становленні румунського політичного життя після революції 1989 р. [15, р. 308–309].

Крім того, без відносної стабілізації внутрішнього становища, євроатлантичні перспективи Румунії не могли стати реальними. У той же час, як зазначають М. Госток і С. Григоришин, особливістю посткомуністичного розвитку Румунії, було те, що зовнішньополітичні завдання стали генераторами внутрішніх реформ і програм [4, с. 41]. Таким чином, у першій половині 1990-х рр. домінували внутрішньополітичні чинники, оскільки зовнішні, які могли би суттєво впливати на зближення України і Румунії, були практично відсутні. Проте для виходу взаємин на новий рівень потрібен був зовнішній вплив, яким стали євроінтеграційні процеси, розширення ЄС і НАТО та, особливо, безпосередні перспективи і наміри Румунії до вступу до євроатлантичних та європейських структур. Водночас, ці зовнішні чинники стали можливими лише на певному етапі внутрішнього розвитку двох країн. Ці та інші зовнішньополітичні чинники, їх співвідношення з внутрішніми та роль у динаміці подальшого розвитку українсько-румунських відносин потребують окремого вивчення, що може стати темою подальших досліджень у цьому напрямку.

Підсумовуючи огляд трансформаційних процесів в Україні і Румунії, можна констатувати, що вони мали ряд спільних рис (екскомуністична еліта, економічна криза, невизначеність подальшого розвитку, питання етнічної та територіальної цілісності, радикалізація суспільства тощо) та відмінностей (різні етапи і проблеми формування державності та ідентичностей, ступінь радикальності націоналістичних сил та ін.). Цей внутрішньополітичний контекст у двох країнах ускладнював становлення двосторонніх відносин на початку 1990-х рр. В умовах непевної внутрішньої ситуації в комплексі з історичними причинами, відбувалось зростання екстремізму та націоналізму, особливо в Румунії. Труднощі посткомуністичного становлення державності України визначили вразливість її територіальної цілісності. Ігнорування посткомуністичними елітами економічних інтересів двох сусідніх держав і переважання політично-емоційних чинників перешкоджало розвитку спільних взаємовигідних проєктів, зокрема, транскордонних, які б сприяли конструктивному діалогу. В результаті чого було втрачено

багато невикористаних можливостей, які почали надолжуватись лише в процесі євроінтеграційних процесів в регіоні.

Отже, складність посткомуністичного розвитку Румунії та України пояснюється інерцією, що пов'язується з внутрішніми суперечностями, які не сприяли взаємовигідному розв'язанню нагрітих проблем. Переломним періодом взаємин стала середина 1990-х рр., коли мала місце відносна стабілізація політичного і економічного життя, що співпадала в часі з початком конструктивного українсько-румунського діалогу.

Список використаних джерел

1. Алпатов С. Й., Макан І. М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 87–100.
2. Борзенко А. Румынский секундомер бежит быстрее // Наш современник. – 1992. – № 6. – С. 135–142.
3. Віднянський С. В. Українсько-румунські відносини в загальноєвропейському контексті // *Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate / Українсько-румунські відносини. Історія і сучасність.* – Satu Mare-Tubingen, 1999. – С. 445–451;
4. Гостюк М., Григоришин С. Румунія: Десять років реформ // Політика і час. – 2001. – № 2. – С. 37–38.
5. Гусаков В. Неомонархізм у євроатлантичній стратегії Румунії у 90-ті рр. ХХ ст. // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 58–62.
6. Довженко Н. Политические силы в постсоциалистических обществах. Румыния // *Общественные науки и современность.* – 1992. – № 3. – С. 116–125.
7. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.;
8. Україна: Утвердження незалежної держави: 1991–2001 рр. / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. під реда. В. М. Литвина. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 704 с.
9. Черник П. Україна-Румунія: Територіальне протистояння // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 173–174. – С. 202–210.
10. Шатло К. Румунія: Рух уперед? // *Голос України.* – 1994. – 29 вересня. – С. 5.
11. Boia L. Destinul mare al unei tari mici. // *Miturile comunismului romanesc / Sub directia lui L.Boia.* – Bucuresti: Nemira, 1998. – P. 207–219.
12. Boia L. Romania – tara de frontiera a Europei. – Bucuresti: Humanitas, 2005. – 336 p.
13. Gallager T. Furtul unei natiuni. Romania de la communism incoace. – Bucuresti: Humanitas, 2004. – 430 p.
14. Harysiw B. Post-Communist Ukraine. – Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002. – 469 p.
15. Hurezeanu E. Intre ciine si lup. – *rsdiografii ale tranzitiei – Biblioteca Apostrof,* 1996. – 341 p.
16. Iliescu I. Revolutie si reforma. – Bucuresti: Editura Enciclopedica, 1994. – 279 p.
17. Pilon J.G. The Bloody Flag: Post-Communist Nationalism in Eastern Europe: Spotlight on Romania. Bowling Green State University Social Philosophy & Policy Center. Published by Transaction Publishers, 1992. – 126 p.
18. Turlea P. Din culisele Parlamentului Romaniei. Vol. I. 1990–1992. – Bucuresti: Editura Globus, 1994. – 187 p.

Valentyna Vasylova

POST-COMMUNIST TRANSFORMATIONS IN UKRAINE AND ROMANIA AS A FACTOR OF THE BILATERAL RELATIONS IN EARLY 1990IES

The article touches upon the post-communist transformation processes in Ukraine and Romania in the post-communist period in the context of the establishment of their relations. It is argued that it is the transition internal situations in the two states which were decisive factors of these relations in the first half of the 1990ies. The relative stabilization of political and economic conjunctures in the countries coincided with the gradual normalization of Ukrainian-Romanian relations and the start of negotiations on the Basic Treaty between them.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

“ТОВАРИСТВО МОЧЕМОРДІЯ” ЯК КОНТРАКУЛЬТУРНЕ УТВОРЕННЯ І ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1840-ВІ РР.)

В статті висвітлено роль “мочемордіє” – дворянсько-богемної субкультури в Лівобережній Україні 40-х років ХІХ століття у суспільному житті того часу та їхнього впливу на українське національне відродження ХІХ ст.

В історії суспільного життя, а також культури України ХІХ ст., залишається низка мало-досліджених або забутих питань. До того ж, окремі явища потребують осмислення з погляду новітніх підходів. Таким явищем зокрема було “Товариство мочемордія” – неофіційне утворення українського дворянства та літературно-мистецької богемі 1840-х років в Лівобережній Україні. “Мочеморди” стали відомими, переважно науковцям, через причетність до цього руху найвідомішого українця, поета і художника Т. Шевченка. Цей факт, який неможливо приховати прихильникам цнотливо-виховної інтерпретації образу “Кобзаря”, дозволяє подавати “мочемордіє” Т. Шевченка як цікаві факти і звинувачувати *post factum* поета (і за сумісництвом українського національного пророка) в неморальності, пияцтві тощо. Звідси й з'являються “викривальні” оцінки образу Т. Шевченка псевдо-публіцистами на кшталт О. Бузини в опусах “Вурдалак Шевченко” або пасажі в псевдонаукових творах різного характеру, від російського консервативно-шовіністичного публіциста М. Меншикова до М. Шестопаала.

“Товариство мочемордія” оцінювалося його сучасниками і очевидцями, як княжною В. Репніною, П. Кулішем, а також низкою дослідників, зокрема біографом Тараса Шевченка М. Чалим, негативно, як пияцько-гуляще товариство. Такі ж оцінки можна зустріти у Є. Маланюка. Натомість О. Кониський, відзначаючи негатив “мочемордія”, вважав його учасників дітьми свого часу, що сприяло саме такій характеристиці цих осіб [7, с. 138]. Інший сучасник і учасник тогочасних подій, український письменник і фольклорист О. Афанасьєв-Чужбинський ще поблажливіше і навіть з деякою симпатією пише про цей “гурток” людей [2]. А такі пізніші дослідники, як М. Драгоманов, В. Щурат, М. Новицький, А. Козаченко побачили в поглядах “мочеморд” ідеї українського національного відродження ХІХ століття і навіть відгуки західно-європейського радикалізму [4; 19; 9; 6]. Розвідки про тост за французьку і українську республіку, нібито виголошений “мочемордами” В. Закревським і Ціхонським здійснили ті ж дослідники В. Щурат та А. Козаченко. Останній розглядав “общество мочемордія” як важливу віху в історії ліберального руху в Україні [6]. Поза цими малодоступними зараз статтями М. Новицького в журналі “Життя і революція” за 1930 р. і А. Козаченка у збірнику “За сто літ” (кн. 2, 1928 р.) в науці немає спеціальних досліджень про “Товариство мочемордія”. Також численні згадки про товариство мочемордів містять публікації, головню в Інтернеті, шевченкознавця В. Сиротенка (Вербицького) [11–13].

Головними джерелами про “мочемордів” є спогади сучасників і дані з наукових досліджень названих авторів. Першорядну роль з-поміж мемуарів мають спогади О. Афанасьєва-Чужбинського. Крім мемуарів є й деякі документи, переважно листування. Ті з них, що пов'язані з особою Т. Шевченка, опубліковані у збірниках його творів. Серед них колективний жартівливий лист групи “мочеморд” до М. Маркевича і його відповідь, лист Т. Шевченка до В. Закревського та інші [1, с. 55; 18, с. 221, 23–24; 8, с. 17].

Деякі літературні та мистецькі твори учасників товариства “мочемордів” відображають у собі його вплив. Серед них вірші відомого українського поета-романтика В. Забіли, як от гумористичне послання до його товариша Т. Шевченка і твори самого автора “Вип'єш перву...” та деякі інші [15, с. 408, 762], а також серія малюнків “З життя мочемордів” Якова де Бальмена [3] і портрети окремих “мочеморд” роботи Т. Шевченка, як наприклад В. Закревського (та-

кож у манері шаржу) [17, с. 86]. Можливо такі "сліди" можна віднайти й у творчості М. Маркевича, Є. Гребінки тощо.

На основі доступних джерел та досліджень попередників, спробуємо охарактеризувати "товариство мочемордія" та рух мочеморд. Мочеморди або "Общество мочемордія" чи "Товариство мочемордія" характеризується як гурток, чи навіть компанія українських ліберальних поміщиків на Пирятинщині (теперішня Полтавщина) і мабуть Чернігівщині у 1840-х рр. До товариства належали брати Віктор, Михайло і Платон Закревські, історик М. Маркевич, художник, адресат поеми Т. Шевченка "Кавказ" граф Яків де-Бальмен і його брат Сергій, І. Корбе, офіцер Цихонський (Цихонський), П. Скоропадський (якого карикатурно змалював у віршах Т. Шевченко), а також поети В. Забіла, Т. Шевченко, поміщики Капністи, Репніни, Тарновські та ін. Близькими до "мочемордів" були поети О. Афанасьєв-Чужбинський та Є. Гребінка, автор відомого словника В. Даль. Якщо дехто з цього переліку досить швидко відійшов від "Товариства мочемордія", як от Т. Шевченко, то інші залишалися у товаристві аж до кінця його існування у кінці 1840-х років [6]. Тоді серцевиною товариства – на 1848 рік – були поміщики: чотири Закревські, зокрема, брати Віктор, Михайло і Платон, і можливо їхня сестра Софія Олексіївна, граф Сергій де Бальмен, титулярний радник Пашкевич та земський справник Білоусович. Саме їхні імена значилися у доносі повітового предводителя дворянства, поміщика Селецького [6, с. 103, 106].

Всі ознаки, які розглядатимемо далі, дозволяють характеризувати "товариство мочемордія" як "неформальне" контркультурне утворення, середовище поширення національно-демократичних ідей в умовах Російської імперії часів царя Миколи I. Термін "мочеморди" або мочиморди (у М. Драгоманова походить від словосполучення, поширеного в самому "товаристві" – "мочити морди", що означало – пити (алкоголь), в протилежність до "сухомордія" або "сухорылія" (за О. Афанасьєвим-Чужбинським) – не пити [4, с. 351]. Так, Т. Шевченко, учасник зустрічей "товариства мочемордія", в листі до В. Закревського писав з Яготина 10 листопада 1843 р.: "Чого б ми оце з тобою не сотворили, та ба, у мене така суха морда, що аж сумно. (...). Намочи, серце, морду, та намочи не так чортзнайяк, а так як треба. Та пом'яни во псалмі Бахусові щирого жерця спиртуозностей Т. Шевченка. (...) Прощай, голубчику, нехай тобі Бахус помага тричі по тричі морду намочить. Амінь" [18, с. 23–24, 317].

Подібно до правобережних балагулів (яким присвячено нашу статтю в попередньому числі цих наукових записок – примітка автора), мочеморди провадили веселе товариське життя з бенкетами й пиятикою. Бали, характерні для тогочасного дворянства, але обставлені, окрім звичних атрибутів, своєю власною "пияцькою" атрибутикою, обрядами, традиціями були основним зовнішнім проявом діяльності товариства.

М. Драгоманов виводить мочемордів з тих тогочасних панських родин, що "набрались із Франції не самих мод і танців, а й вільних, чоловічих думок" і наводить їх образ у Афанасьєва-Чужбинського: "Здесь надо сказать несколько слов о небольшом кружке, который овладел Шевченком. Тесный кружок умных и благородных людей, преимущественно гуманных и пользовавшихся всеобщим расположением, принадлежал к числу тех собутельников, которые, не находя ли деятельности в тогдашней среде, не успев ли отрешиться от юной разгульной жизни, единственным наслаждением находили удовольствие похмелья и девизом своим избрали известную латинскую пословицу "in vino veritas" [4, с. 350]. Такий вислів сучасника дозволяє характеризувати "мочемордів" як певною мірою лімінальну спільноту, що добровільно "випала" з тогочасного соціуму.

Це товариство мало й свої обряди та ступені. Члени товариства, відповідно до заслуг (тобто спроможності випити): "...носили титулы мочемордия, высокомочемордия, пьянейшества и высокопьянейшества". В нагороду ревності в них існували відзнаки: сивалдай (сивуха – В. О.) в петлицю, бокал на шию і великий штоф через плече. Визначалися й спеціальні дні для святкування на честь Бахуса: "В известные дни или просто при съездах они совершали празднества в честь Бахуса, и вот как сзывались мочеморды на эти празднества, бас гудел: "Ром! пунш! ром! пунш!", тенора подхватывали "Полпиво! полпиво!! глинтвейн!", а дисканты выкрикивали: "Бела, красна, сладка водка!" Великий магистр произносил приличную речь, и мочеморды предавались своим возлияниям. Все горячие напитки считались достойными, но существовало одно условие, вследствие которого истый мочеморда для поддержания чести общества не должен был употреблять простой водки, а непременно настойку, если не дейс-

твительную, то хоть прикрываю этим названием. Так, напр., в случае сильного недостатка мочеморда пил гривенниковку, т. е. простую водку, в которую, за неимением под рукой никакой специи, вбрасывался гривенник. Старейшиной тогда был В. А. З [акревски]ий, носивший титул высокопьянейшества и получивший большой штоф через плечо. Умный и благородный человек, гусар в отставке 3-ий целый день бывал душою общества, и все, кто слушал его рассказы о похождениях мочеморд в обоих полушариях, хватался за бока от смеха, и в те минуты от него нельзя было оторваться. С крестьянами он обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался к ним, как с какою-нибудь шуткой" [4, с. 350–351].

Паралельно серед "мочемордів" користувалися іншими власними титулами, які виказували козакофільські симпатії учасників товариства. Так, саме в "мочемордах" Т. Шевченка титулували "Гетьманом". В колективному листі групи мочеморд 22 січня 1844 р. до їхнього товариша, історика, етнографа, поета "генерального обозного" М. Маркевича, шотландське прізвище графа Якова де Бальмена видозмінене з прилученням ступеня як військовий ієсаул Яків Дибайло, а німецьке прізвище генерал-майора І. Корбе було видозмінене на "полковник компанійський – Корба". Головний мочеморда Віктор Закревський був іменований "Генеральний старшина Вихтор Мочеморденко". Це було вплетене у своєрідну "мочемордівську" творчість. Згаданий лист імітував в жартівливому стилі гетьманський універсал, який пропонував М. Маркевичу негайно прибути в "Безбухівку" (Вейсбахівку, тепер с. Білорічиця Прилуцького району Чернігівської області – В. О.) [1, с. 55; 18, с. 221, 523]. М. Маркевич у віршованій формі того ж дня відповів на цей лист [8, с. 17].

У жартівливому "мочемордівському" гумористичному стилі було написано й віршоване "посланіє" поета Віктора Забіли до Т. Шевченка, коли той у лютому 1844 р., повертаючись до Петербурга, не дочекавшись В. Забілу поїхав. В посланні є такі слова: "Бодай тобі за сую штку / Послани відьми отцю муку, / Послухай, зараз і скажу: / Борщу, вареників, ковбас, литівки, / Сеняг, чахоні і скумбрійки, / З півгоду щоб не коштував. / Щоб цілий день не пив горілки, / Не довелось щоб і наливки / Хоч раз один ковтнуть насміх, / Да щоб приснилось: бужанина, / В'юни, лоскірка і свинина / З сметанкою, да із хрінком!!! / Отії щі щоб їв ти руські! / Отії совуси хранцюзькі!!! / Що тільки в животі бурчать. / Лютую я на тебе дуже, / Тобі ж дак, може, і байдуже, / Мене ж за серце зачепив!!!" [8, с. 17–18]. Слід відзначити, що поза обома названими поетичними творами, В. Забіла і М. Маркевич справили вплив на поетичну творчість Т. Шевченка.

У творчості Т. Шевченка є відголоски і суто "мочемордівських" тем. До них належить класичний вірш, написаний поетом вуглем на стіні в шинку уже 1847 р.: "Вип'єш першу – стрепенешся, / Вип'єш другу – схаменешся, / Вип'єш трето – в очах сяє, / Думка думку поганяє" [15, с. 408, 762]. Згадки про "мочеморд" містить і вірш "Г. З." "Немає гірше, як в неволі": "Чи збираються ще й досі / Веселії гості / Погуляти у старої, / Погуляти просто, / Подавньому, по-старому, / Од світу до світу?" [16, с. 98–99; 608–610]. Цей вірш присвячено дружині мочеморди П. Закревського Ганні, в яку був закоханий Т. Шевченко. За версією В. Сиротенка, від Т. Шевченка у "Ганни вродливої" народилася дочка. На нашу думку, це й могло спричинити охолодження стосунків із ядром "товариства мочемордія" (адже Платон Закревський належав до нього, до того ж був чи не найзаможніший з товариства, яке на ньому значною мірою трималося). Загалом, на "мочемордівські" теми створено й малюнки. Крім шаржу на В. Закревського відомо, що Т. Шевченко зобразив акварельний малюнок балу у Волховській в Мосівці, на якому й познайомився з "мочемордами" у червні 1843 р., він і. Крім того, упродовж 1843–1844 рр. він виконав 8 портретів своїх знайомих з "товариства мочемордія" [5, с. 93]. Серію малюнків "З життя мочемордів" здійснив перший ілюстратор творів Т. Шевченка, художник-аматор і письменник Я. де Бальмен. Саме ці малюнки й дають найбільш повне уявлення про побут "мочеморд" [3]. Слід зазначити, що вживання алкоголю було потрібне Т. Шевченку (і іншим митцям) для творчості, про що свідчить наведений чотиривірш "Вип'єш перву...". Завдяки "мочемордію" поет досягав змінених станів свідомості і втихомирював біль свого вразливого сприйняття дійсності [7, с. 16]. "Товариство мочемордія" створювало таким чином умови для творчості, а також творче середовище для митців і людей, що зналися на мистецтві. Значна частина мочемордів була людьми творчими, поетами, художниками, науковцями-етнографами: В. Забіла, М. Маркевич, Т. Шевченко, Я. де Баль-

мен, С. Закревська, Є. Гребінка, і близькі до них В. Репніна, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Глинка, Н. Кукольник та ін.

З "мочемордами" були пов'язані й різні дотепні історії. Одна з них відображена у малюнку Я. де Бальмена і пов'язана із нещасливим коханням і сватанням "мочеморди"-поета і етнографа В. Забіли [11–12]. За міцні настоянки власного приготування "мочеморди" зробили Забілу своїм головним виночерпієм [11]. Кумедно-драматичні історії відбувалися й за участю інших "мочеморд", як історія, коли роз'їжджаючись від родичів Марія, Софія і Віктор Закревські разом з Т. Шевченком та О. Афанасьєвим-Чужбинським потрапили в хуртовину [2, с. 93–95]. Веселість допомогла "мочемордам" і їхнім друзям у скрутному становищі і тоді і пізніше. Так, щоб покрити розтрату небагатої вдови-дворянки О. І. Шостки, було влаштовано лоте-рею на її користь, для чого розігрувався її портрет роботи Т. Шевченка. Ідея портрета "Шосточки", належала самому "всеп'янішеству" В. Закревському, оскільки та мала характерну смішну зовнішність [13, с. 83].

"Мочеморди" були людьми творчими, лібералами, аболіціоністами, близькими до революційних ідей Заходу, до того ж із виразними українофільськими симпатіями. А це, у поєднанні з творчим середовищем давало поштовхи для розвитку на високому європейському рівні української культури. М. Драгоманов зазначав, що: "Серед тих панів, із яких виходили "мочеморди", були люди, що все-таки, окрім щирого, нечиновницького серця, мали вже в голові деякі вільні думки, які зайшли з французькими книжками Гюґо, Ламартіна (французький поет-романтик і політик – В. О.) і ін. Знали вони ціну й забороненій книзі, напр., Міцкевичевій. Були між ними й ті жінки, які зрозуміли Шевченка і на яких він завше покладав надію, що вони його оцінять (напр. С. А. З [акревська, авторка повісті "Институтка" в "Отечественных] записках" і ін.). Були тут: і кн. Репнін, чоловік із породи декабристів і, мабуть, чи не автор "Истории русов", яка стільки мала сили над Шевченком; були тут і такі, яких цар Миколай послав на Кавказ, як гр. Яків Бальмен, якому Шевченко посвятив свій "Кавказ", або такі, яких привозили в III отделение за похвали французької республіки, як сам "високоп'янішество" В. З[акревський]. Ми всмілюємось думати, що Шевченко наслухавсь вільних, сміливих, європейських думок од таких людей далеко більш, ніж од своїх університетських київських приятелів..." [4, с. 352–353].

Вільнодумство "мочеморд" викликало проти деякого з них урядові переслідування. Невідомо точно за що був висланий на Кавказ ротмістр граф Яків де Бальмен. Розголосу набула й справа з тостом "за республіку". Отже, 26 травня 1848 р. було розпочато "Дѣло особаго отдѣлення канцелярій харьковскаго генераль-губернатора по отношенію г. Министра Внутренних Дѣлъ, объ учрежденіи надзора за помѣщиками Пирятинскаго уѣзда поручикомъ и ротмістромъ Закревскими". Почалося все з доносу повітового маршалка дворянства Селецького. На той час "мочеморди" були впливовою групою серед поміщиків Пирятинського повіту, бо один з них – підпоручник Білоусович – був обраний "своей партией в земские исправники Пирятинскаго уезда". З предводителем Селецьким, лояльно налаштованим до тогочасних порядків, ця група й вела боротьбу. А той, у свою чергу, через свої родинні зв'язки з полтавським цивільним губернатором Ознобішиним, домігся усунення їх з виборних посад з таких мотивів: "через п'янство и драку обоюдную с жидом", або просто "через безнравственную жизнь" та "упущение по должности". Справник Білоусович щодо Селецького "питал всегда постоянно... ненависть и оказывал неприятности и дерзости". Крім пияцтва, яке часто ставилося в провину "мочемордам", предводитель дворянства бачив і низку вчинків із їх щоденного життя, які дозволяли трактувати "мочемордів" як шкідливий для влади елемент. Селецький наводив такі факти, що вказували на неблагонадійність цієї групи: один "носить бороду и обнаруживает на всяком шагу тот образ демократический его мыслей, которым он хвастает", а другий "женат на девице простого звания и в видах большого сближения с простым народом носит бороду" [6, с. 103]. Селецький у своїх дописах повідомляв губернатора й про графа Сергія де Бальмена, що "вместе со всеми вышеупомянутыми Закревскими находился в тесных связях с, известным Шевченком, который даже проживал у него и у Закревских". До того ж предводитель доносив, що С. де Бальмен "сам хвастался между многими, что к сочинениям отчаянного Шевченка между многими пасквилями нарисовал будто виньетку, в которой изобразил, что вооруженные малороссийские казаки зажгли костер и привели к нему в цепях закованнаго ген.-губ. кн. Долгорукова и другого генерала" [6, с. 104].

Показовою є історія тосту, що була своєрідно передана в пізнішій літературі, згідно зі слідчою справою. 15(28) квітня 1848 р. в поміщиці Пирятинського повіту Волховської (у А. Козаченка – Вольховської), на вечірці, де були присутні офіцери 2-ї бригади, 2-ї кавалерійської дивізії, що перебували на відпочинку в маєтку князя Рєпніна в Яготині і де були інші поміщики повіту, "отставной поручик Михайла Закревскій провозгласил тост: "да здравствует Французская республика!". А родной брат его, отставной ротмистр Виктор Закревский закричал – ура!.. Никто из гостей не последовал их увлечению". Щоправда й протестували не всі: лише "корнет гусарского е. и. в... полка Бруннет обнаружив негодование, громко зашикал, оттолкнул бокал и в ту же минуту удалился из дома Вольховской", тільки "с некоторыми находившимися там" [6, с. 104].

Предводитель дворянства Селецький дізнався про цей випадок від командира згаданої бригади 17/30 квітня того ж року і вже через 2 дні сам повідомив полтавського цивільного губернатора. А цей, у свою чергу, повідомив харківського генерала-губернатора Кокошкіна і "отнесся к г. пирятинскому предводителю, чтобы он по обязанностям должности его имел бы ближайшее наблюдение за поведением, действиями и образом мыслей г.г. Закревских, как принадлежащих к числу предводительствуемого им дворянства". Тому той продовжив збирати відомості про компанію, за якими й подано наведену характеристику цих дворян [6, с. 104–105].

Цей випадок дійсно здався небезпечним царським урядовцям, і харківський генерал-губернатор повідомив міністра внутрішніх справ. Уже 17 травня від "Департамента полиции исполнительной министерства внутренних дел", "секретно... по высочайшему повелению" прийшло повідомлення, що після доповіді цареві "государь император высочайше повелеть соизволил: иметь надзор за Закревскими и собрать у них подробные сведения". Волю монарха почали виконувати – і харківський генерал-губернатор 1 червня видав секретний наказ полтавському цивільному губернатору Ознобішину "для учреждения надзора" та негайного збирання про них "подробных сведений".

Незабаром Микола I "высочайше повелеть соизволил... взять со всеми... бумагами и доставить в С. -Петербург", але не лише Закревських, а й графа де-Бальмена. Отож, для цього, згідно з розпорядженням шефа корпусу жандармів графа Орлова, з "III-го отделения собств. е. и. в. канцелярии" був командирований підполковник Левенталь, який прибув до Полтави 27 травня. Ознобішин дав йому у допомогу свого чиновника Глобу, який особисто знав поміщиків і місця їх мешкання. Левенталь 29 травня заарештував Закревських і де Бальмена і з паперами, які вважав потрібними, вивіз у Санкт-Петербург. Полтавський губернатор надіслав харківському генерал-губернатору відомості, надані предводителем дворянства, і з Харкова під грифом "секретно" надіслав їх до міністерства внутрішніх справ. Після цього полтавський губернатор ще раз повідомив про цей випадок Харків і Чернігів та просив поради чи зберігати нагляд за цими особами і після їх повернення з Петербургу. Генерал-губернатор відповів, що за ними треба буде "непременно иметь полицейский надзор по возвращении их из С. -Петербурга, если только это не будет отменено особым каким-либо распоряжением". Отже, місцева влада не мала тоді уявлення про наслідки цього випадку та свою подальшу роль [6, с. 105].

А вже 10 червня 1848 р. граф Орлов повідомляв із "III отделения" харківського генерал-губернатора, що "...ныне государь император соизволил разрешить им возвратиться в места их жительства... Согласно монаршей воле уведомляю ваше прев-во, что упомянутые помещики потребованы были сюда единственно по случаю неосторожных выражений, произнесенных ими, но отнюдь ни по каким либо политическим преступлениям, как доказано произведенным о них следствием". Таке ж повідомлення від 23 червня одержав і полтавський губернатор, який одразу ж запитав у харківського генерал-губернатора чи потрібен тепер "полицейский надзор" і "какие необходимо собрать о них сведения, так как в отзыве графа Орлова упоминается, что о них было произведено следствие". На запитання генерал-губернатора 14 липня поточного року "Департамент полиции исполнительной М. В. Д." відповів, що "согласно с полученным отзывом ген.-ад. графа Орлова" треба "подтвердить, дабы местное начальство усугубило меры, принятые для надзора за означенными офицерами". Полтавський губернатор одержав 3 серпня наказ із Харкова "за означенными офицерами... иметь бдительный надзор, в собрании-же о них подробных сведений надобности ныне

уже не представляється". Мабуть за цими дворянами наглядали й далі, бо в заголовку справи вказано лише дату початку діла й не зазначено про кінець [6, с. 106]. Гадаємо, що на цьому діяльність свого товариства "мочеморди" припинили з міркувань безпеки.

З приміток А. Ніковського до книги М. Драгоманова "Шевченко, українофіли й соціалізм" дізнаємось як цей відомий тоді випадок відобразився у літературі. Про нього О. Кониському розповів поляк Залеський (родич письменника). З часом справа набула легендарного змісту: нібито тоді ж після Закревського, офіцер Ціхонський виправив цей тост так: "краще вже, панове, випиймо за славу прийдешньої української республіки". Кониському також сказали й те, що "офіцерів було переведено в інші полки, а полковникові дано одставку. Виктор Закревський мусив їхати до Петербургу давати пояснення перед жандармерією". Очевидно, в цій редакції факт передано неправильно, і він радше відбиває тенденції української інтелігенції 70–80 рр. XIX ст. [6, с. 106].

"Мочемордіє" не обмежувалося тільки дворянськими маєтками Чернігівщини та Полтавщини і мабуть не завершилось із припиненням діяльності розглядуваного товариства. Так, паралельно існувало "мочемордіє" серед студентів Ніжинського ліцею, переважно дітей української лівобережної шляхти [7, с. 137–138].

Отже, "товариству мочемордія", крім "пиятик", були властиві й глибші культурні та громадсько-політичні інтереси і навіть прагнення українського національного характеру. Гадаємо, "мочемордіє", через його окремих осіб, можна розглядати як зв'язувальну ланку між українським національним дворянським рухом кінця XVIII – початку XIX ст. і декабристським (можливо, і масонським) рухом, а також кирило-мефодіївцями. Крім того, згадане товариство має явні риси альтернативної культури, контркультури і "неформальних" утворень пізніших часів.

Список використаних джерел

1. Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Вид. 2-е, доповн. – К.: Дніпро, 1976. – С. 48–102.
2. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спогади про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 87–107.
3. Гоголевское время. Оригинальные рисунки графа Я. П. де-Бальмен (1838–1839 г.) / Со вступ. статьей Е. Н. Опочинина. М., К. А. Фишер, СПб., 1909.
4. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране ("...між задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів Р. С. Мішук; Приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 327–429.
5. Жур П. В. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы: "Люберецкая газета", 1996.
6. Козаченко А. До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. "Діло поміщиків Закревських" // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 103–106.
7. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – К.: "Дніпро", 1991. – 702 с.
8. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 384 с.
9. Новицький М. М. "Мочиморди" перед судом сучасників і досліду // Життя і революція. – 1930. – № 3. – С. 123–145.
10. Сиротенко В. (Вербицький). Багатий граф та побратим Шевченка (Яков де Бальмен) // Кобзар. Режим доступу до видання: <http://www.kobzar.info/kobzar/unknown/2004/07/25/904.html>
11. Сиротенко В. В. (Вербицький). Поет єдиної любові і автор тисячі горілок // Інтернет-проект "Народна правда". Режим доступу до видання: <http://narodna.prawda.com.ua/history/46b2089bb38be/>
12. Сиротенко В. В. Забутий побратим Шевченка // Наука і суспільство. – 1998. – № 11–12. – С. 50–58.
13. Стороженко. Епізод із життя Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 82–83.
14. Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии). – К., 1882.
15. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.
16. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.
17. Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. – К., 1961. – Т. 7: Живопис, графіка 1830–1847. – Кн. 1. – XVI с. + 153 іл. + 64 с.
18. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі напи-

си. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.: портр. 19. Щурат В. Г. Тост за українську республіку // З життя і творчості Шевченка (до характеристики "общества мочемордия"). – Львів, 1914. – С. 41–50.

Volodymyr Okaryns'kyj

"SOCIETY OF MOCHEMORDIYA" AS A COUNTERCULTURE CREATION AND A FACTOR OF UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL (1840S)

In the article it is cleared up the role of "mochemordy", a subculture of nobles and bohemians in Left-bank Ukraine in 1840s, in social life of this period and influence of "society of mochemordiya" on Ukrainian national revival of XIX century.

УДК 94 (477)

Данута Грещук

ТЕАТРАЛЬНИЙ ЛЬВІВ ТА ЙОГО ІСТОРІЯ

У статті досліджено історію розвитку театрального життя у Львові.

Львівська польська сцена бере початок у XVI столітті (польські джерела вказують XV ст.), коли шкільні аматорські трупи влаштовували з нагоди свят чи великих релігійних урочистостей, а також з нагоди приїзду відомого діяча вистави на площі Ринок або в якомусь іншому приміщенні. Завданням такого театру була не тільки розвага, а передусім навчання та виховання мешканців Львова. Спочатку такі вистави влаштовували єзуїти, пізніше – піяри і театини. Сцени при нагоді встановлювалися всюди, "у навколишніх замках – в королівських та магнатських, у Львові – в Гетьманській кам'яниці на площі Ринок, у палацах та садах львівських панів – у Яблонських, у Чарторизьких, на Цитаделі у Вороновських, у Вишневецьких, – виступали заїжджі актори – італійські, французькі, німецькі" [1, с. 124–125]. У XVII столітті "за саских часів мав тут резиденцію театр гетьмана Жевуського, один з кількох двірських театрів східної Галичини" [2, с. 7].

Очевидним є те, що львівська театральна традиція разом з театальною культурою інших польських та українських міст є дуже давньою та не поступається нічим перед відомими театральними осередками. Саме тут зустрічалися релігії та культури різних народів, створюючи велич та неповторність цього міста: "У Львові від давніх часів проживали представники багатьох національностей, які співіснували, співпрацювали між собою, створюючи незвичайну атмосферу конгломерату різних віросповідань та народних традицій і культур" [3, с. 167]. Так у 1666 році вірменський колегіум виставив "Набожну трагедію вірменськими та польськими інтермедіями укладену" ("Tragedię nabożną wierszami ormiańskimi i intermediami polskimi ułożoną") [4, с. 7]. Значно пізніше з'явився російський театр, а від 1889 року функціонував єврейський. Про український театр почали згадувати наприкінці XIX століття, коли у Галичині всі національності мали право голосу та могли розвиватись не тільки економічно. На початку український театр називали власне "руським" театром, хоча з російським він не мав нічого спільного. Це пов'язано з самоназви українців. Рік 1864 – це дата заснування українського театру, який виник завдяки старанням товариства "Руська бесіда" [5, с. 168].

Довший час усі театри були аматорськими. Хоча багаті магнати й утримували при своїх дворах театральні трупи, історія професійного польського театру починається від 1780 року, коли до Львова почали з'їжджатися з Варшави актори народної сцени: Трускорасци, Орвінські та інші. А у 1781 році до цієї трупи приєднався Войцех Богуславський. Проте спочатку в

місті урядувал німецький театр, що його майже сто років був змушений утримувати польський театр [6, s. 7; 7, s. 5–6].

Львів дочекався першого та найбільшого театру у тодішній Європі тільки у 1842 році. Його фундатором був граф Станіслав Скарбек, завдяки якому вдалося отримати від цесаря новий театральний привілей для свого театру, що гарантував також існування польської сцени. Отже, польський театр міг існувати, але був погнаний адміністрацією німецького театру. Про польську сцену у Львові можна сказати без перебільшення, що "дісно не з землі ані з солі, але з того, що болить, вросла. Протягом довгих десятиліть не мала вона свого власного кутка, бо не можна було мати, її безжалісно використовували та зневажали, польський театр змушений був шукати притулку в будинку, в якому урядувала німецька муза. Годувати її та утримувати мусила аж до пам'ятного 1872 року, у якому зникла врешті з поверхні Львова" [7, s. 5–6]. Побудований у 1837–1842 роках за проектом архітекторів Алойзога Піхля та Яна Салзмана у стилі віденського класицизму, зал міг вмістити 1460 осіб [8, s. 30].

На початку ХХ століття театр С. Скарбка змінив свій профіль – він був перетворений на філармонію. Інтер'єр однак зазнав незначних змін. У міжвоєнному двадцятиріччі чиновники були змушені в цій будівлі розмістити також і кінотеатр, оскільки місто мало фінансові труднощі та не могло дозволити собі утримувати ще одну будівлю, що давала малий прибуток. Після Другої світової війни театр знову отримав своє приміщення. На сьогодні це Державний український академічний драматичний театр ім. Марії Заньковецької, що знаходиться на вулиці Театральній.

Наступною важливою датою для польського театру у Львові став 1872 рік, коли завдяки старанням Яна Добжанського та його прихильників була заснована сцена опери та оперетки, на той час єдина у Галичині (Краків ще не мав оперної трупи) [9, s. 8; 7, s. 22–23].

У 1896–1900 роках за проектом відомого архітектора Зигмунта Горголевського будують театр у неоренесансному стилі (декількома роками раніше був збудований будинок театру у Кракові, автором якого також був Зигмунт Горголевський, тому можна помітити багато спільного між цими будівлями). Його інтер'єр прикрасили зображеннями та скульптурами найвідоміших у той час львівських митців: Попеля, Котовського, Рибковського, Розвадовського, Крицінського, Денбіцького, Зубера, Аугустиновича, Батовського, Рейхана та Войтовича. Генрик Семирадський був автором завіси [7, s. 38–39; 9]. Урочисто театр був відкритий 4 жовтня 1901 року. Сьогодні це театр опери та балету ім. Соломії Крушельницької, хоча ще декілька років тому він носив ім'я Івана Франка. Будинок опери і до наших днів є гордістю міста.

У цей час (1898–1900) був побудований за проектом архітекторів М. Фехтера та А. Сшенна ще один театральний будинок – сецесійна будівля театру "Колоссеум", який знаходився біля бічної вулиці Сонячної в Пасажі Германа (сьогодні вулиця Куліша, 23–25 А). Глядацький зал міг вміститись 1054 осіб. У тридцятих роках він був відомий як театр "Новини". На даний час цього театру немає. На початку двадцятих років через технічні причини він був закритий, а пізніше після Другої світової війни, у 1945 році, перетворений на фабрику. Тепер це звичайний житловий будинок і ніщо не вказує на те, що не так давно у ньому був театр [7, s. 38–39; 9].

У 1918 році після відмови Людвіка Геллера від міського театру, громада міста взяла театр під свою опіку. У 1918–1939 рр. місту належали будівлі великого театру, театру малого та "Новин". У Львові знаходились також й інші театри.

Український театр на той час не мав власної будівлі, причиною цього була Перша світова війна та постійні політичні сутички між чиновниками міста з українським населенням, що перешкоджали зведенню такої будівлі. Спочатку виникли проблеми з купівлею ділянки під забудову. Відповідні кошти були зібрані ще у 1903 році, проект також був готовий. На жаль, український театр залишався у будівлі музичного Інституту ім. Миколи Лисенка на вулиці Котляревського, 5 (на сьогодні площа Шашкевича). У двадцятих роках ХХ століття театр називався "Кооператива", а директором був Й. Стадник [10, s. 171–176].

Єврейський театр давав вистави на вулиці Ягелонській, 11, його директором був С. М. Гімпель. Крім цієї будівлі, як зазначають тодішні львівські газети, єврейська громада мала у

* За дирекції Яна Добжанського та завдяки його старанням цесарським наказом від 20 жовтня 1871 року скарбківський театр звільнився від ганебного привілею, який обтяжував театр обов'язком утримання в своєму приміщенні німецької сцени.

своєму розпорядженні приміщення Народного Дому, який у 1851–1864 роках був побудований для потреб української спільноти. У 1927–1928 роках, подають місцеві газети, єврейська громада використовувала цю будівлю для власних потреб – здавала приїжджим театральним трупам приміщення під вистави.

Від жовтня 1925 року у Львові розпочав діяльність новий експериментальний театр "Семафор" на вулиці Рейтана, 5, завданням якого був "пошук нових сценічних форм" [11]. Цей театр був створений як об'єднання "Спілка акторів польських сцен" і працював під керівництвом Юзефа Майєна, Анди Кітшманн, Емілія Зопота, Константинао Мацкевича та Генрика Мунда.

Великим успіхом у мешканців міста в тридцятих роках ХХ століття користувалися різноманітні камеральні видовища. Зазвичай, вони відбувалися у залах казино, наприклад: "Католицьке" (площа Ринок 1/30), "Скали" (Міцкевича 28, на даний час – Листопадового чину), "Огніско" (Сикстуска 42 – Д. Дорошенка), "Урядове" (Рутовського 8 – Театральна), Casino de Paris" (Рейтана – Л. Курбаса; його спадкоємцем у двадцятих роках ХХ сторіччя був театр "Багателя", сьогодні тут знаходиться український молодіжний театр ім. Леся Курбаса) та інші. Крім казино та клубів видовища влаштовувались у парках та готелях із спеціально облаштованими сценами [12, s. 123].

Військові частини також мали сцени, яскравим прикладом є урочисте відкриття 17 лютого 1924 року нового Жовнірського театру (четвертого театру під керівництвом військових) [13].

У двадцятих роках ХХ століття Скарбківський театр перетворено на кінотеатр, що на той час було досить популярним та прибутковим явищем, проти чого виступала культурна еліта міста. Зал в театрі "Новин" також "винаймали" для кінотеатрів, що викликало велике незадоволення публіки [14]. Кінотеатри були найбільшою небезпекою для театрів: квитки були відносно дешеві та й репертуар був різноманітним. "Кінотеатрів багато у різних частинах міста" [15, s. 38]. У Львові тоді існувало десять кінотеатрів: "Аполло", "Паласе", "Лев", "Копернік", "Марисенька", "Хімера", "Фата моргана", "Авеню", "Касіно", "Луна" [20].

Існував також ще один польський Малий театр, у різних роках початку ХХ століття він часто змінював своїх керівників. Від 1925 р. до 1929 р. його орендарем та директором був Людвік Чарновський. Знаходився цей театр на вулиці Городоцькій, 1/2 (тепер це вулиця Городоцька, 36, оскільки теперішня Городоцька була поділена 1964 року на три відрізки; пізніше це була будівля військового драматичного театру Західного оперативного командування). У тридцятих роках цей театр був найбільшим конкурентом для міських театрів.

Львів був також одним з небагатьох міст, де безперервно друкувався театральний періодичний журнал. Виходив він систематично від 1921 до 1928 року під назвою "Театральне життя" ("Życie Teatralne"). Натомість за часів дирекції спілки Барвінські – Залевські (1928–1929) видання змінило назву на "Театральні новини – Львівські міські сцени" ("Wiadomości Teatralne – Lwowskie Sceny Miejskie") та характер, і від того часу більше нагадувало рекламний буклет, в якому час від часу публікувалися статті про театр. Наступником спілки Барвінського – Залевського став автор ідеї цього журналу Людвік Чарновський, під дирекцією якого видання почало виходити у 1921 році (це була перша каденція Л. Чарновського). Однак у театральному сезоні 1929/1930 він не зміг відродити колишньої величі, тільки змінив назву "Програма Міських театрів у Львові" ("Program Teatrów Miejskich we Lwowie"). Популярність до журналу під новою назвою "Львівська сцена" ("Scena Lwowska") повернулася тільки за дирекції Віліама Хожици.

Після завершення Першої світової війни, Польща відновила свою незалежність. Перщі повоєнні роки стали для Львова великим випробуванням: місто одночасно втрачає статус столиці Галичини, й надалі ведуться постійні бої за Львів. Ця ситуація дуже вплинула як на мешканців міста, так і на театр.

Довоєнний Львів був одним з головних осередків польської театральної творчості. За часів Тадеуша Павліковського (1900–1906 рр.) та Людвіка Геллера (1906–1918 рр.), яких називали "втраченим раєм, та згадкою минулого і прагненням на майбутнє" [16, s. 102], театр був гордістю Львова. Невід'ємним елементом театрального життя була преса, про яку тоді писали: "Львівська театральна критика більш об'єктивна та вагоміша ніж в інших польських містах, особливо у столиці, єдиним недоліком польського театру вважала часті зміни в керів-

ництві театрів, що не могло зберегти давніх театральних традицій, звинувачувала його у деградації міста, яка проявлялася у всіх царинах, а отже і в театральній" [16, s. 102].

Діяльність польського міського театру у 1918–1939 роках не була достатньо висвітлена опрацюванням з відтворенням репертуару цього періоду. Цєю темою займалося багато театральних дослідників, але жоден з них не намагався зазирнути в безмежність львівського життя. Наукові праці, що стосуються історії театру, або монографії знаменитих акторів польської сцени, представляють побіжно роки дирекції Романа Желязовського, Міхала Тарасевича, Людвіка Чарновського, Генрика Барвіньського, Теофіля Тшціньського, Леона Шіллера та Віліама Хожици, беручи до уваги тільки найгучніші постанови та події у мистецькому житті Львова.

В історію польського театру львівська сцена увійшла з відомими прізвищами та постановами, перші вистави знаних авторів (Запольської, Гжимали-Седлецького, Ріттнера, Пешинського та інших) були поставлені саме на ній. На різних етапах діяльності завдяки польському міському театрові багато драматургів, акторів, режисерів, сценографів, музикантів та співаків могли розпочати свою кар'єру. Власне тут, на львівській сцені режисер Леон Шіллер намагався розвивати у тридцятих роках ХХ століття концепцію "монументального" театру. Звичайно, двадцять роки були тільки спробою становлення сцени, але як би там не було, вони також залишили слід в історії театру. Рік 1939 став для польського театру у Львові остатнім роком існування багатовікової культурної традиції, з початком Другої світової війни культурне життя занепало. Проте, незважаючи на такі події у Львові, польський театр залишився, а його традиції продовжує до сьогоднішнього дня польський народний театр під керівництвом Збігнева Хшановського (у 2008 році польський народний театр відзначав своє 50-річчя).

Ця стаття обмежується предметним представленням результатів праці польського театру у Львові. Велич та розмаїття мистецького життя навіть у найважчих часах історії міста заслуговує на повне опрацювання питання про Львівський міський театр у 1918–1939 роках.

Багато інформації про минуле польського театру у Львові не збереглося, тому можемо лише здогадуватися або частково дізнаватися про неї зі спогадів. Те, що залишилось в архівах та бібліотеках, є неповним. Матеріали театального архіву, які не були вивезені під час Другої світової війни та зберігалися у підвальних приміщеннях театру опери та балету, були назавжди втрачені під час реконструкції у 1977–1984 роках, коли були затоплені підвальні приміщення театру. На жаль, працівникам театру не вдалося нічого врятувати.

Список використаних джерел

1. Проскуряков В., Архітектура українського театру, простір і дія, Львів 2001. – С. 124–125.
2. A. Marszałek: Cztery wieki lwowskiego teatru. – [W:] Cracovia Leopoldis, 1996. – Z. 4 (8). – S. 7.
3. L. Mazepa: Adam Didur we Lwowie, Wrocław 2002. – S. 167.
4. A. Marszałek: Cztery wieki lwowskiego teatru. – [W:] Cracovia Leopoldis, 1996. – Z. 4 (8). – S. 7.
5. L. Mazepa: Adam Didur we Lwowie. – Wrocław, 2002. – S. 168.
6. A. Marszałek: Cztery wieki lwowskiego teatru. [W:] Cracovia Leopoldis, 1996, z. 4 (8), s. 7.
7. H. Cepnik, W. Kozicki: Scena lwowska 1780–1929. – Lwów 1929. – s. 5–6.
8. Lwów. Ilustrowany przewodnik. – Wrocław–Lwów, 2001. – S. 30.
9. A. Marszałek: Cztery wieki lwowskiego teatru. – [W:] Cracovia Leopoldis, 1996, z. 4 (8).
10. В. Бартяков, Й. Ярмаш: Львівські театри. – Львів, 1997. – с. 171–176.
11. Wiek Nowy. – № 7278. – 27.09.1925.
12. Lwów. Ilustrowany przewodnik, також: В. Бартяков, Й. Ярмаш: Львівські театри. – Львів, 1997. – С. 123.
13. Gazeta Lwowska. – 22.02.1924.
14. Wiek Nowy. – 1928. – № 3.
15. Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spżu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim, opracował Mieczysław Orlicz. – Lwów, 1914. – S. 38.
16. Lwów dawny i dzisiejszy / pod red. B. Janusza. – Lwów, 1928. – S. 102.

Danuta Hreschuk

THEATER LIONS AND HISTORY

The article investigates the history of theatrical life in Lviv.

УДК 338.09

Лариса Родіонова

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Узагальнено сучасні концепції еволюції економічної складової цивілізаційного процесу з урахуванням принципів стадіальності та полілінійності.

Сучасне розуміння економічного розвитку людства базується на поєднанні стадіальної, полілінійної та цивілізаційної парадигм. Стадіальний (лінійно-етапний) та полілінійний підходи до історичного процесу дозволяють проаналізувати загальні тенденції, закономірності та типізовані форми всесвітньої історії. Але лише цивілізаційна дискретність, що виокремлює унікальність окремих цивілізацій, дозволяє конкретизувати стадіальне та полілінійне бачення. У світовій науці панує тойнбіанське розуміння цивілізації як окремої, відносно автономної, поліетнічної соціокультурної системи, що має власний просторово-часовий вимір, базові духовно-культурні, економічні та соціально-політичні характеристики, здатна до самоорганізації та саморозвитку. А. Дж. Тойнбі розглядав цивілізацію як одиницю історичного дослідження, історію як цілісний системний процес окремих синхронно та діахронно взаємопов'язаних між собою цивілізаційних циклів, стадіальний розвиток яких формує загальнолюдську еволюцію [1]. В українській науковій літературі осмислення цивілізаційного соціокультурного розвитку людства лише починається. З метою подолання обмеженості і догматизму формаційної парадигми історичного процесу актуальним є аналіз власне економічного розвитку з використанням системно-синергетичних базових засад.

Проблеми всесвітнього цивілізаційного процесу є предметом дослідження американо-європейських вчених А. Вебера, М. Вебера, Дж. Ліндсея, К. Поланьї, Е.Р. Сервіса, Дж. Стюарда, М. Сахліна, Дж. Тойнбі, Л.Уайта, С. Хайтінгтона, М. Фріда, Г. Чайлда, О. Шпенглера, К. Ясперса, російських В. Іноземцева, С. Васильєва, М. Кобіцанова та ін. Серед сучасних українських науковців цією проблематикою займаються Ю. Павленко, Ю. Пахомов і С. Кримський, А. Філіпенко, А. Чухно. Проте, лише Ю. Павленко та А. Філіпенко узагальнюють глобальні форми економічного розвитку від неолітичної революції до початку ХХІ ст., приділяють значну увагу теорії та методології питання. А. Філіпенко акцентує увагу на питаннях цивілізаційної морфології, аналізує цивілізаційну структуру з точки зору світогосподарських вимірів глобалізаційних процесів [2; 3]. Ю. Павленко на основі даних конкретних наук, творчо переосмислюючи сучасні теорії, поєднуючи принципи цивілізаційного, стадіального та полілінійного підходу, сформував та обґрунтував власне розуміння соціокультурного розвитку людства [4; 5]. В основу цивілізаційного підходу покладено такі принципи, як багатокритеріальність аналізу економічних систем; природної еволюційної поступовості історичного процесу; пізнання системи в єдності її економічних, соціально-політичних і культурно-інформаційних елементів; моделювання історії в персоналістичному аспекті; визнання історії як єдиного планетарного цілого, її глобалізованого характеру.

Метою дослідження є узагальнення сучасних концепцій еволюції економічної складової цивілізаційного процесу з урахуванням принципів стадіальності та полілінійності.

Однією з визначальних проблем дослідження історичної еволюції є її моделювання в рамках періодизації. Відомий український дослідник Ю.Павленко запропонував логічну схему періодизації історичного розвитку [6, с. 53]. Він ввів поняття "цивілізаційний процес", що охоплює історію людства від неолітичної революції та пізньопервісної доби до сучасності. Всесвітньо-історичний процес поділив на три епохи: привласнюючу, відтворюючу та інформаційну. Згідно з синергетичною парадигмою визначив основний критерій – точки біфуркації (вузлові моменти історичного розвитку), коли відбувалися взаємопов'язані трансформації економічної, політичної, соціальні, культурні сфер життєдіяльності людей. Основні положення запропонованої періодизації такі.

1. Привласнююче суспільство (рання первісність). Вузлова точка – виникнення відтворюючого господарства у процесі неолітичної революції.

II. Відтворююче господарство (пізня первісність і час цивілізації, разом цивілізаційний процес): 1) ступінь перед цивілізаційних суспільств (пізньопервісних), вузлова точка – виникнення ранньоцивілізаційних суспільств; 2) ступінь розвитку та інтеграція окремих цивілізацій, власне цивілізаційна історія, що поділяється на а) стадію ранніх локальних цивілізацій, ранньокласових суспільств (починаючи з єгипетської та шумеро-аккадської), вузлова точка – "осьовий час", перехід від локальних до регіональних цивілізацій; б) стадія зрілих, традиційних (регіональних) цивілізацій та станово-класових суспільств, це регіональні цивілізації другої генерації (антична, індійська, китайська тощо) та третьої генерації в умовах середньовіччя (мусульманська, західнохристиянська, східнохристиянська); 3) ступінь розвитку індустріальних суспільств, які переростають у постіндустріальне (інформаційне) суспільство, це історія новоевропейсько-північноатлантичної цивілізації, вузлова точка – виникнення глобальної інформаційної цивілізації.

III. Інформаційне суспільство.

Базові основи господарства доринкових суспільств (ранніх і традиційних цивілізацій), опрацьовані у працях К. Поланьї [7], Г.В. Чайлда [8], А.Д. Тойнбі [9], П.Т. де Шардена [10], К. Ясперса [11], Л. Васильєва [12] та ін., характеризують наступні загальні риси.

Економічні відносини, як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Соціальні відносини визначають відносини власності, детермінують авторитет і соціальний престиж, що забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних, поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви.

На стадії ранньопервісних суспільств домінує реципрокна система (реципрокність – взаємність) розподілу матеріальних благ, коли кожний член суспільства намагається внести у спільне надбання максимум продукту, щоб отримати максимум шани і соціальних привілеїв. Із переходом до відтворюючого господарства на стадії пізньопервісного суспільства та ранніх цивілізацій утверджується та переважає редистрибутивна система (редистрибуція – перерозподіл) – централізований перерозподіл матеріальних благ, який здійснюють племінні вожді, а потім державний апарат, залишаючи дедалі більший відсоток блага представникам правлячої верхівки. Принциповим моментом формування протоцивілізаційних культур і переходу до цивілізації була "міська революція" – утворення міських центрів племінних об'єднань, які поступово перетворилися на міста з культурно-релігійними, політичними та економічними функціями.

Перехід від первісності до цивілізації та держави, формування експлуататорського суспільства на основі "влади-власності" – фактичного права родової та общинної верхівки розпоряджатися колективною власністю у процесі монополізації процесу організації суспільного виробництва та централізованого перерозподілу матеріальних благ, присвоєння додаткового продукту через редистрибутивну систему. В умовах ранніх цивілізацій держава, уособленням якої є вождь (князь, король, цар), продовжує використовувати редистрибутивну систему, яка є основою східного "азійського" або державницького способу виробництва, що не здатний самостійно продукувати приватну власність і капіталізм.

Полілінійність цивілізаційного розвитку. В VII–VI тис. до н. е. у системі землеробсько-тваринницьких пізньопервісних суспільств. визначилися три шляхи передцивілізаційної еволюції: 1) східний у регіонах випереджаючого розвитку (передньоазійський і східносередземноморський, Південна Індія та Північний Китай) із землеробсько-тваринницькою господарською системою, що ґрунтувалася на колективній організації праці та іригаційному землеробстві, владі-власності та редистрибутивних відносинах; 2) західний на території Європи із землеробсько-тваринницькою парцелярно-сімейною системою господарством у межах роду та общини, повільним формуванням влади власності та відсутністю редистрибутивної системи, зовнішніми чинниками впливу були попит на метали та сировину ранніх цивілізацій Близького Сходу та індоевропеїзація в IV–III тис. до н. е., внаслідок якої існуючі суспільства загинули або переорієнтувалися на розвиток скотарства, вийшли на цивілізаційний рівень лише в добу раннього заліза з масовим використанням залізних знарядь праці; 3) скотарсько-

кочівницький, що сформувався впродовж кінця VII–II тис. до н. е. на Близькому Сході в зоні степів і напівпустель, не забезпечував прогрес господарської діяльності, його цивілізаційна історія почалася у II тис. до н. е. за умов запозичення соціокультурних елементів сусідніх цивілізацій або підпорядкування землеробського населення.

"Осьовий час" (VIII–II ст. до н. е.), який К. Ясперс характеризував як певну стадію в духовному розвитку людства, загальнолюдську добу розуму і особистості, коли конкретна особа почала усвідомлювати себе як суб'єкта культурно-історичного процесу, протиставляти соціальній реальності та державній владі, а сучасні науковці – періодом глобальної системної трансформації політичного, економічного, соціального і духовного суспільного життя, точкою біфуркації в еволюції людства.

Визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять "давнина" і "середньовіччя", які традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мали за межами Європи ніякого історичного змісту, хоча поняття "феодальна економіка" та "рабовласницьке економіка" зберігаються.

Поділ суспільств доіндустріальної цивілізації на дві стадії. У ранньокласових доосьових суспільствах (ранніх локальних цивілізаціях) структуроутворюючими ознаками були відсутність приватної власності на землю, розподіл, обмін і споживання на основі редистрибуції, панування влади-власності соціальної верхівки на природні та трудові ресурси. Економічний розвиток станово-класових суспільств післяосьової доби (традиційних регіональних цивілізацій Сходу – близькосхідно-мусульманської, індійсько-південноазійської, китайсько-далекосхідної) узагальнюється поняттям "азійський спосіб виробництва", який характеризує збереження економічного значення державного сектора економіки та організаційно-господарських функцій держави, верховної влади-власності на землю із централізованим перерозподілом результатів праці та концентрацією додаткового продукту у руках бюрократично-адміністративного апарату, сільськогосподарська діяльність на основі колективної праці в рамках територіальної землеробської громади та парцелярних домогосподарств, формування службових великих землеволодінь, розвиток приватної власності та приватного підприємництва у промисловому виробництві та обігу, переростання редистрибутивної системи у податковий апарат, завершення формування основних сфер економіки, поділ суспільства на стани власників засобів виробництва та тих, які їх не мають, використання рабської праці переважно в домашньому господарстві, розвиток товарно-грошових відносин як економічного укладу. Російський вчений В. Іноземцев характеризує товарне господарство як примітивне, оскільки рух трудових ресурсів, матеріальних благ і грошей відбувався за умови відсутності товарних відносин в їх традиційному розумінні [13, с. 332].

Західна (європейська) модель цивілізаційного розвитку хронологічно пов'язана з періодом раннього залізного віку, виокремленням в контексті принципу поліваріантності двох основних ліній: античної (греко-римської) у Середземномор'ї та власне західноєвропейської або "германського" способу виробництва (кельтська, фракійська, давньогерманська ранньоцивілізаційні системи). Господарство розвивалося на основі окремих самостійних домогосподарств із вільними, рівними та політично самостійними громадянами, раціональними, орієнтованими на особистий успіх, за необхідності війнами. Суспільні відносини будувалися на приватній власності як горизонтальні, а не ієрархічно-вертикальні як на Сході. Кожна вільна людина мала можливості самореалізації, зокрема в економічній сфері.

Дискусійними є питання рівня товарного виробництва античної економіки. В. Іноземцев визначає товарний сектор як структурний, що охоплював обмежений обмін продуктів ремісництва на сільськогосподарські, на ринок працювали лише окремі галузі, економіка орієнтувалася на зовнішню торгівлю, межа між товарним і нетоварними секторами не була подолана, хоча вдосконалювалися форми торгівлі, кредиту і грошового обігу, формувалася бюджетна система Заперечувався рабовласницький характер класичної античної економіки, стверджувалося, що рабовласництво існувало в рамках економічного укладу [14, с. 176–181, 333].

Підкорення кельтсько-фракійських суспільств римлянами на межі нашої ери, германізація території Європи в I ст. до н. е., залучення германців до охорони кордонів Римської імперії, формування варварських королівств на території імперії в кінці V ст. н. е., зумовили синтез суспільних відносин західних провінцій пізньої Римської імперії та військового ладу гер-

манців, формування західнохристиянської цивілізації та феодальних відносин середньовічної Європи. Одночасно сконсолідувалася східнохристиянсько-візантійська цивілізаційна система, складовою якої у IX ст. стала давньоруська (східнослов'янська) субцивілізація.

Економіку суспільств західнохристиянської цивілізації феодально-ієрархічна структура соціально-політичного устрою та аграрного сектора визначала лише в умовах другого етапу розвитку (XI–XIII ст.). Панувала феодальна власність на землю: монополна (лише клас феодалів мав право власності на землю), умовно-спадкова, ієрархічна на основі сеньйорально-васальної системи за принципом "нема землі без сеньйора". Поєднувалися права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування. Залежність селянина від землевласника була особистою, економічною (поземельною), судово-адміністративною, військово-політичною. Земельна рента (натуральна, відробіткова та грошова) існувала як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина. В XIV–XV ст. за умов аграрного перевороту селяни стали особисто вільними, зросли економічне значення селянського та товарність сільського господарства. У містах упродовж XI–XV ст. структуроутворюючою основою були горизонтальні зв'язки між його громадянами, традиції самоврядування, індивідуальні приватна власність та трудова діяльність, товарно-грошові відносини, формування промислового та обігового капіталу, становлення економічного світогляду на основі індивідуалізму та раціоналізму. Міста були територією формування ринкових відносин.

В історії світової економіки XVI–XVIII ст. були періодом становлення (генези) ринкової економічної системи, переходу до розвиненого товарного господарства. В історико-економічній літературі цей період характеризують також як мануфактурний, добу меркантилізму, протоіндустріальний, ранній капіталізм (ранній новий час). Сформувалася Новоевропейсько-Північноатлантична цивілізація, що стала провідною силою світового розвитку впродовж другої половини II тис., основою всесвітньої макроцивілізаційної, єдиної глобальної системи постіндустріально-інформаційного суспільства. Сучасна наука, переважно в рамках модернізаційної парадигми, аналізує процес трансформації аграрних суспільств у капіталістичні, враховуючи економічні та соціально-політичні, духовно-культурні, соціально-психологічні загальноцивілізаційні чинники. Серед них утвердження приватної власності економічно та юридично (з правом привласнення та відчуження), підпорядкування нею державної влади, первісне нагромадження капіталу, розвиток приватного підприємництва в усіх сферах економіки, початок науково-технічного прогресу і перша наукова революція, формування національних держав і новоевропейських націй, трудової етики з духом індивідуалізму, раціоналізму та прагматизму, Відродження та Реформація, зовнішня експансія, пов'язана з великими географічними відкриттями, становлення єдиної світової економічної організації.

Упродовж кінця XVIII–XIX ст. утвердилася у світовому масштабі ринкова економіка, в рамках новоевропейської цивілізації – ринково-індустріальна. Відбулися системні зрушення: промисловий переворот або перша науково-технічна революція, сформувалися підприємницьке сільське господарство і національні фінансово-кредитні системи, світова колоніальна система як перша форма структурно-функціонального об'єднання людства в межах єдиної макроцивілізаційної системи.

Проблеми індустріального розвитку переважно розглядаються школою розвитку або девелопменталізму в рамках модернізаційної парадигми. Найбільш відомі концепція стадій економічного розвитку У. Ростоу, виконана під впливом ідей Дж. М. Кейнса, та класифікація суспільств на доіндустріальні, ранні індустріальні, розвинені індустріальні [15, с. 135]. На наш погляд, чіткі критерії, які дозволяють визначити перехід від однієї індустріальної стадії до іншої, достатньо теоретико-фактологічно необґрунтовані. Традиційно аналізують такі показники, як частка промислового сектору в структурі національного або світового господарства, робочої сили, зайнятої в основних секторах господарства, соціальну структуру населення, освітній рівень робочої сили тощо. З першим етапом розвитку розвиненого індустріального суспільства (від світової циклічної економічної кризи 1873–1875 рр. до Першої світової війни) ідентифікується перша хвиля глобалізації.

Сучасний стан світової економіки характеризується як перехідний від індустріальної до постіндустріальної стадії цивілізаційного процесу. Термін "постіндустріальне суспільство"

вживають під впливом праць американського соціолога Д.Белла. Сучасна наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальна економіка, постеконімічне суспільство, суспільство знань, нова економіка. Однак, ознаки сутності нових економічних процесів не визначені остаточно, серед основних характеристик визначають наступні.

Розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної науково-технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні фактори суспільного виробництва поряд з традиційними – землею, працею та капіталом. Утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва. Становлення інтелектуалізації праці, інтелектуальної (інформаційної) власності та людського капіталу. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн. Основними рисами структури власності є змішана економіка із едністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-трудова форма власності. Формування єдиної глобальної світової економіки.

Недооцінка загальної закономірності суспільного прогресу ускладнює формування механізму успішного господарювання ринкової економіки. Питання готовності України до нової економіки активно дискутується. За основу беруться пріоритети зростання конкурентоспроможності економіки, зміцнення позицій національного капіталу на основі адекватної моделі інноваційно-інвестиційного розвитку, проблеми "наздоганяючої" та "випереджаючої" економіки, поєднання індустріального та інформаційного секторів господарства, ефективна державна політика формування нової економіки та інші проблеми руху до інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х томах. – К., 1995.
2. Філіпенко А.С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку. – К.: Знання, 2002.
3. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. – К.: Знання, 2007.
4. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
5. Павленко Ю. Історія мирової цивілізації. Філософський аналіз. – К.: Фенікс, 2002.
6. Павленко Ю. Історія мирової цивілізації. Філософський аналіз. – К.: Фенікс, 2002.
7. Поланьї К. Велика трансформація. Політичні та економічні істини нашого часу. – СПб.: Алетейя, 2002.
8. Чайлд Г. У истоках европейской цивилизации. – М., 1952.
9. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х томах. – К., 1995.
10. Тейяр де Шарден. Феномен людини. – М., 1987.
11. Яс перс К. Смысл и значение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991.
12. Васильев Л. С. История Востока: В 2-х т. Т. 1. – М., 1993.
13. Иноземцев В.А. Очерки истории экономической общественной формации. – М.: Таурус Альфа, 1996.
14. Иноземцев В.А. Очерки истории экономической общественной формации. – М.: Таурус Альфа, 1996.
15. Побережников И. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. – М.: "Российская политическая энциклопедия", 2006.

Larysa Rodionova

CIVILISATIONAL PROCESS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Modern concept of evolution of the economic structural unit of civilisational process are generalized taking into account stadiality and polylinearity principles.

УДК 372.48

Олена Беднарська

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ

В статті авторка робить історичний аналіз нормативно-правової бази функціонування органів студентського самоврядування в умовах незалежності України.

Приєднання до Болонської угоди поставило перед українським суспільством нові завдання, серед яких ключовим є демократизація освіти та включення у процес управління навчальним закладом представників студентства. Студентське самоврядування – це форма управління, за якої студенти на рівні академічної групи, курсу, факультету, спеціальності, гуртожитку, студентського містечка, інших структурних підрозділів ВНЗ мають право самостійно вирішувати питання внутрішнього управління.

Основна мета цієї статті полягає в тому, щоб комплексно дослідити та прослідкувати законодавче закріплення прав самоврядних організацій та проблеми їхнього функціонування в умовах реформування системи вищої освіти України.

Джерельна база дослідження базується на: законах України "Про освіту" та "Про вищу освіту"; Положенні про студентське самоврядування; Указах Президента, що стосуються цього питання; установчій та поточній документації вищих навчальних закладів.

Проблематика даного дослідження була предметом уваги багатьох дослідників, зокрема питанню європейського досвіду запровадження інституту студентського самоврядування присвятили свої праці Т. Буяльська, проблеми становлення і функціонування студентських органів самоврядування в Україні досліджували В. Кремень, Р. Сопівник, Т. Яцків, К. Потопа.

Органи студентського самоврядування в Україні не виникли автономно і відірвано від світових процесів, але, оскільки, ця тенденція у світі розпочалася значно швидше, в силу історичних реалій, то український процес становлення студентських самоврядних організацій набуває лише національних ознак, зумовлених низкою історичних обставин.

В Україні студентський самоврядний рух представлений двома конкуруючими структурами: студентською профспілковою організацією та студентськими самоврядними організаціями. На початковому етапі зародження вищої освіти, самоврядування, в основному, було однією із умов приєднання до європейського освітнього простору. Органи студентського самоврядування в Україні діють на основі, насамперед, Закону України "Про освіту" від 23.03.1991 року, окремі статті якого, законодавчо визнавали громадське самоврядування, у тому числі і студентське [1]. У 1996 році було прийнято Положення про державний вищий заклад освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 5.09.1996 року), яким визначено мету, завдання, структуру органів студентського самоврядування [2]. Далі окремий розділ присвячувався цьому інституту в Законі України "Про вищу освіту" від 17.01.2002 року [3]. Йому передувало "Положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах", затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 3.04.2001 року № 166 [4]. Проте вище згадані нормативно-правові акти не регулюють усіх питань пов'язаних із компетенцією та роллю органів студентського самоврядування у вищих навчальних закладах.

В Указі Президента України В.А. Ющенко від 04.07.2005 № 1013/2005 "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні" серед цілого комплексу проблем на перше місце поставлено завдання "зміцнення демократичних засад в освіті, у тому числі шляхом розвитку учнівського і студентського самоврядування, залучення в установленому порядку дітей та молоді до участі у вирішенні питань місцевого значення" [5, с. 33].

Студентське самоврядування в Україні має ще не тривалу історію, проте ця історія вже сповнена різноманітними яскравими, а також проблемними моментами.

Чи не найбільшою проблемою на шляху організаційного становлення органів студентського самоврядування було неналежне законодавче оформлення, оскільки до сьогодні існує необхідність удосконалення нормативно-правової бази з цього питання. Згідно з діючим законодавством, право участі студентського самоврядування у функціонуванні системи вищої освіти є лише декларативним, а порівняно з аналогічними правами професійних спілок дуже обмеженими. Відповідно, юридична незахищеність студентських самоврядних органів лише посилює небажання адміністрації ВНЗ делегувати органам студентського самоврядування ширші функції та ділитися з ними певними інструментами впливу [6, с. 20].

Другою, не менш значущою, проблемою є фінансування органів студентського самоврядування. Якщо профспілкові організації мають стабільні джерела надходжень у вигляді членських внесків, то студентські самоврядні структури, що діють згідно із законодавством, взагалі не мають права на отримання коштів, оскільки є неприбутковими громадськими організаціями [7]. Проте світова практика в контексті розв'язання цієї проблеми знає інший підхід, наприклад, фінансовий баланс "Студентської спілки Лондонського Королівського коледжу (KCLSU)" в рік становить приблизно 2 млн. фунтів стерлінгів. У Польщі обов'язковість фінансового та матеріального забезпечення функціонування органів студентського самоврядування з університетського бюджету закріплено законом. Українські ж органи студентського самоврядування, зазвичай, стають фінансово залежними або ж від адміністрації ВНЗ, або ж від місцевої влади, випрошуючи певні кошти на проведення конкретних заходів [6, с. 56].

Прагнення студентської молоді до розширення функціонального поля діяльності студентських самоврядних організацій ініціювала Всеукраїнська студентська рада, подаючи на розгляд Верховної Ради України три законопроекти, зокрема народного депутата В. Кириленка (№ 2599 від 27.12.2002 року), від Комітету з питань науки і освіти під керівництвом С. Ніколаєнка (№ 3323 від 02.04.2003 року) та розроблений Українською асоціацією студентського самоврядування проект, підписаний народними депутатами з усіх фракцій.

У 2005 році Верховна Рада ухвалила зміни до Закону України "Про вищу освіту", обравши з усіх запропонованих варіантів законопроект С. Ніколаєнка. Згідно із змінами до нього, частка студентів у радах факультетів та вчених радах університетів мала становити до 10 %, а членство в органах студентського самоврядування набували "особи, які навчаються у ВНЗ". Відповідно до Закону "Про вищу освіту", особами, які навчаються у ВНЗ, визначалися: студенти, курсанти, екстерни, асистенти-стажисти, інтерни, клінічні ординатори, здобувачі, аспіранти, докторанти. Однак такі зміни так і не вступили в дію повною мірою [8].

Проте деякі проблеми функціонування органів студентського самоврядування на Всеукраїнському рівні яскраво ілюструє приклад Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка, у якому в листопаді 2005 року в рамках роботи студентської ради проводилось опитування, в якому взяло участь 500 студентів II–IV курсів усіх факультетів університету. У ході дослідження було з'ясовано ще низку проблем, що стосуються органів функціонування студентського самоврядування. Зокрема, участь в громадському житті університету бере приблизно 48% з числа опитаних, 52 % – свідчення низької активності студентів. Причинами такого явища переважна більшість студентів II–IV курсів вважають відсутність вільного часу, власну пасивність, погану поінформованість про події в університеті, а також безперспективність цього виду діяльності. Переважна більшість опитаних (69, 4%) вважають, що у вузі діє студентське самоврядування, 54,1 % – хотіли брати у ньому участь. Причинами такого стану називали: активну громадянську позицію, цікавість, бажання допомогти колегам та відстоювати права студентів. Слід відзначити і розуміння переважною більшістю студентів суті самоврядування, зокрема, близько 70 % з них відповіли, що це система органів, що вирішує проблеми студентів, організовує певні заходи, бере участь в керівництві університетом. 92 % респондентів вважають, що самоврядування потрібне, 75,7 % переконані в тому, що воно передусім необхідне студентам, з метою надання можливості самостійно організовувати своє дозвілля, виявляти ініціативу тощо. 21,6 %, вважають самоврядування способом полегшення роботи керівництва через безпосередній діалог зі студентами. На запитання "Яка мета студентського самоврядування?" більшість опитаних відповіла, що це організація цікавого дозвілля, долучення студентів до громадського життя універ-

ситету, покращення умов навчання, допомога в здійсненні організації навчального процесу та його контролю, донесення проблем студентів до адміністрації вузу через органи студентського самоврядування.

Проте 22,2 % опитаних дотримувалися думки про те, що самоврядування це лише формальність. Вони стверджували, що мало знають про роботу студентських деканатів про те, що ніхто не зважає на думку студентів. 62,5 % – вважають, що самоврядування це реальність, підкріплена роботою органів студентського самоврядування, активністю групи студентів і демократичністю керівництва ВНЗ. В результаті чого 68,8 % респондентів стверджували, що студенти користуються авторитетом керівництва університету, що проявляються в традиційних зустрічах членів ректорату з студентами і обговоренні наболілих проблем, спільних пошуків шляхів їхнього вирішення, врахування думки студентів у вирішенні питань організації навчально-виховного процесу. Однак 26,4 % опитаних вважають, що до думки студентів ніхто не прислухається, і відповідного впливу на адміністрацію студенти вузу вони не мають.

Більшість опитаних студентів переконані, що, навпаки, керівництво має великий вплив на органи студентського самоврядування. 76,4 % респондентів стверджують, що студенти можуть багато змінити в університеті за допомогою наполегливої праці, конструктивних пропозицій до керівництва, власної активної позиції, відстоювання своїх прав і дотримання обов'язків [9].

Успіх роботи органів студентського самоврядування залежить від багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграє системний підхід, що повинен охопити всі сфери життєдіяльності навчального закладу. Однак, з результатів цього опитування не можна бути переконаним, що така ж ситуація складалася у всіх ВНЗ України.

У національному університеті "Києво-Могилянська Академія" (НаУКМА) паралельно в самоврядному русі функціонують "Спудейське братство", Студентське наукове товариство, "Молодіжний пластовий центр", Товариство студіючої пластової молоді, Молодіжна громадська організація "Молодіжний гуманітарний центр", "Співдружність студентів християн КМА", Студентське мистецько-інформаційне товариство "СМІТ", "Клуб інтелектуальних ігор НаУКМА", "Студентський кіно клуб" [10, с. 53–58]. Приклад діяльності самоврядних організацій НаУКМА свідчить про те, що незважаючи на проблеми, пов'язані із законодавчим забезпеченням, фінансуванням, низькою активністю студентів, органи студентського самоврядування в деяких університетах України не обмежуються діяльністю типових студентських рад.

Незважаючи на зазначені труднощі, на студентське самоврядування в українському освітньому просторі покладаються великі надії не лише студентами, які бачать у цій структурі захисника своїх прав, зокрема, щодо покращення умов проживання та навчання, але і Міністерство освіти та науки покладає на них місію громадського контролю за роботою керівництва ВНЗ [11].

Органи студентського самоврядування в Україні після прийняття типового "Положення про студентське самоврядування" у більшості вищих навчальних закладів мають подібну структуру. Зокрема, студентське самоврядування здійснюється на рівні університету, факультету (інституту), академічної групи, студмістечка. Вищим органом студентського самоврядування є конференція студентів [12, с. 62]. Цим же "Положенням..." прописані і завдання, які законодавець ставить перед органами студентського самоврядування, а саме: забезпечення і захист прав та інтересів студентів, виконання студентами своїх обов'язків; сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів, у створенні необхідних умов для проживання і відпочинку студентів, створення різноманітних студентських гуртків, товариств, об'єднань, клубів за інтересами, організація співробітництва із студентами інших вищих навчальних закладів і молодіжними організаціями, сприяння працевлаштуванню випускників, участь у вирішенні питань міжнародного обміну студентами, безпосередня участь студентів у реалізації державної молодіжної політики, забезпечення інформаційно-молодіжної, правової, психологічної, фінансової допомоги студентам (спільно з відповідними службами), репрезентація в керівництві вищих навчальних закладів (ВНЗ), залучення студентів до трудової діяльності у вільний від навчання час (спільно з деканатами), координація діяльності старостату, кураторів академічних груп, студентського профкому, контроль за навчальною і трудовою дисципліною студентів, участь у розподілі стипендіального фонду, залучення студентів до художньої самодіяльності, проведення вечорів відпочинку, участь у

поселенні студентів у гуртожитки та виселенні їх, організують належний побут, відпочинок і дозвілля студентів у гуртожитках, координація роботи з викладачами, наставниками академічних груп студентів та кафедрами, деканатами факультетів, пропаганда здорового способу життя, запобігання вчиненню студентами правопорушень, вживанню ними алкоголю, наркотиків, тютюнопалінню [4].

Сформувавшись у навчальних закладах, органи студентського самоврядування, різними способами організують свою діяльність, ініціюють створення місцевих, регіональних надструктур для спільної координації зусиль в місті, області. Сьогодні функціонує і низка Всеукраїнських організацій студентського самоврядування. У цих організаціях відбувався процес налагодження конструктивної взаємодії між органами студентського самоврядування різних навчальних закладів, з метою вирішення статутних завдань та постановки студентських проблем у масштабах регіону, чи на Всеукраїнському рівні. Резонансними свого часу були організовані ними семінари, громадські слухання з проблем студентського самоврядування, що відбувалися з ініціативи студентської молоді у різних регіонах та містах України, зокрема, Луганську, Києві, Львові, Тернополі.

Створення об'єднань, які б консолідували та координували зусилля органів студентського самоврядування та створювали умови для більш ефективного розв'язання соціальних проблем, вдосконалювали навчально-виховний процес, забезпечували активну участь студентів у громадському житті вищих навчальних закладів, як не прикро констатувати, здійснювалось переважно "згори". Зокрема, у такий спосіб було створено Всеукраїнську студентську раду при Президентіві України. Положення "Про Всеукраїнську студентську раду при Президентіві України", було затверджене Указом Президента України від 21 листопада 2001 р. Який констатував, що вказана структура є консультативно-дорадчим органом при Президентіві України, утвореним з метою більш повного урахування позицій студентської молоді при виробленні та реалізації державної політики у сферах освіти, праці, соціального становлення та розвитку молоді, налагодження конструктивної взаємодії між органами державної влади і студентськими організаціями, органами студентського самоврядування вищих навчальних закладів України [13].

З 2004 року також функціонує дорадчий орган при голові Верховної ради України Молодіжна громадська колегія, Положення про яку прийняте 31 травня 2005 року розпорядженням голови Верховної Ради № 723, і яка повністю дублює функції Всеукраїнської студентської ради при Президентіві України та Всеукраїнської студентської ради при Міністерстві освіти і науки [14].

29 травня 2005 року відбулась установча конференція Всеукраїнської студентської ради (консультативно-дорадчого органу при Міністерстві освіти і науки України), на якій були присутні більше 250 представників органів студентського самоврядування з 215 вищих навчальних закладів України. Ця подія проголошувалася спільною ініціативою студентських лідерів та Міністерства освіти і науки України.

Потрібно зазначити, що саме ця організація виявилася найбільш дієвою. Оскільки Всеукраїнська студентська рада є органом, який представляє інтереси студентства на Всеукраїнському рівні, то було прийнято рішення про створення профільних комісій, які охопили б ті сфери, що турбують студентство. У її структурі було створено комісії: з питань освіти та науки, спорту та туризму, міжнародних зв'язків, інформаційних питань, культурно-масової роботи, юридичних питань, соціально-економічна, розвитку студентського самоврядування, реформування освіти, питань працевлаштування [15, с. 6–8].

Всеукраїнській студентській раді надано винятковий статус, якого не має жодна громадська організація, що займається питаннями студентства. Ця винятковість полягає у тому, що об'єднання органів студентського самоврядування набуло статусу дорадчого органу в структурі Міністерства освіти і науки України [16, с. 11].

Бачимо ще одну проблему, що на нашу думку, є однією з ключових: різні інститути влади мають свої консультативно-дорадчі органи, що представляють інтереси студентства і мають ідентичні мету, завдання та повноваження. Отож, мусимо констатувати відсутність єдиного керівного органу зі Всеукраїнським статусом в самоврядному русі.

Таким чином, розвиток органів студентського самоврядування спричинив зміну ролі студентів у системі вищої освіти. Студент з пасивного учасника навчально-виховного процесу

стає його рушійною силою та отримує важелі впливу на управління вищим навчальними закладом. Попри всі негаразди, маємо право констатувати, що в Україні у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. сформована функціонально-ефективна система органів студентського самоврядування. Формуючи організаційну вертикаль: держава (Всеукраїнська студентська рада) навчальний заклад – інститут – факультет – курс – академічна група, старостати гуртожитків – поверхів – блоків тощо), розбудовуючи структурні підрозділи самоврядування за напрямками діяльності (навчально-виховний, культурно-масовий, інформаційний, правовий, різноманітні клуби за інтересами, тощо), студенти набувають суттєвого досвіду організаторської роботи, наперед визначаючи своє місце у вирішенні тих чи інших питань, щодо навчання і виховання, організації змістовного дозвілля, захисті своїх прав.

Вражає й те, що упродовж досліджуваного періоду органи студентського самоврядування виробили безліч форм і методів діяльності, брали участь у підготовці і проведенні різноманітних виховних заходів. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що в руслі процесів реформування освіти, зростання ролі студентів у навчально-виховному процесі, вища школа України поступово еволюціонує в демократичний освітній простір з домінуванням самоврядної складової у її управлінні.

Список використаних джерел

1. Про освіту: Закон України (04.06.91 N1144-ХІІ (1144-12) // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. 2. Положення про державний вищий навчальний заклад. Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 року № 1074 // Інфодиск: Законодавство України.
3. Про вищу освіту: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. 4. Положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах // Інформаційний вісник. – К.: Вища освіта, 2002. – № 7. 5. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні: Указ Президента України (04.07.05 № 1013/2005) // Інфодиск: Законодавство України. 6. Студентське самоврядування в Україні. – К.: "Молодіжна Альтернатива", 2004. – 60 с. 7. Положення про студентське самоврядування в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка затверджене на конференції студентів. – 2006. – Квітень. 8. Яцків Т. Студентське самоврядування в Україні. – Режим доступу: <http://www.uass.org.ua> 9. Опитування студентів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2005. – Листопад. 10. Національний університет "Киево-Могилянська Академія". Календар-довідник 2002–2003 навчальний рік. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 251 с. 11. Європейська практика студентського самоврядування в університетах України. – Методичні матеріали / Під ред. проф. Буяльської Т.Б. – Вінниця, 2006. – 75 с. 12. Кремень В. Болонський процес: зближення, а не уніфікація. – Режим доступу: <http://www.dt.ua> 13. Положення про Всеукраїнську студентську Раду. Затверджене Указом Президента України від 22 листопада 2001 року // Урядовий кур'єр. – 28 листопада 2001. 14. Положення про Молодіжну громадську колегію при Голові Верховної Ради України від 31.05.2005 року № 723– Режим доступу: <http://studplatforma.org.ua/ua/news> 15. Студентське самоврядування в університетах України // Освіта України. – 22 березня 2005 р. – № 22 – С. 6–8. 16. Студентське самоврядування в університетах України // Освіта України. – 29 березня 2005 р. – № 24. – С. 11.

Olena Bednarska

LEGAL REGULATION OF THE FUNCTIONING OF THE STUDENT SELF-GOVERNMENT IN TERMS OF INDEPENDENCE OF UKRAINE: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND PROBLEMS OF TODAY

In the article the author makes a historical analysis of the regulatory framework of functioning of the student self-government in terms of independence of Ukraine.

РОЗДІЛ 4. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 94 (477)

Леонід Кравчук

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті здійснено аналіз ролі громадянських інституцій в утворенні національних та демократичних цінностей на сучасному етапі.

Здобуття Україною незалежності, докорінні політичні зміни і соціально-економічні перетворення визначальним чином вплинули на розвиток громадянського суспільства в Україні. Ці процеси не віддільні від загального контексту національного державотворення, його здобутків і проблем.

В сучасному українському державотворенні проблема впровадження ефективного державного управління та його співвідношення з місцевим самоврядуванням є одним із ключових питань.

Історичною практикою підтверджено, що безпосередні творці матеріальних благ – трудящі маси – постійно виявляють прагнення брати конкретну і практичну участь у різних видах політичної діяльності, що дає їм змогу турбуватись про власний добробут не лише засобами продуктивної праці у сфері матеріального виробництва, а й за допомогою участі в акціях впливу на діяльність суспільних верст у прийнятті ними соціально значущих рішень. Звідси випливає, що політика, в опосередкованому її сприйнятті, є загальнолюдським рухом до утвердження вищих соціальних цінностей. Соціальна дійсність відкинула всі спроби обмежувати народ і політику чи позбавити народ політики або поставити політику над народом: поки в соціумі зберігатиметься потреба у прийнятті та реалізації владних рішень, доти зберігатиметься потреба участі народних мас у політичних процесах, бо всі владні рішення, що приймаються соціальними верхами, стосуються соціальних низів і реалізуються саме соціальними низами безпосередньо. Тому на даному етапі розвитку цивілізації людство аж ніяк не може відмовитись від політизації відносин у будь-якій сфері. Неспроможність відмовитись від політизації відносин не означає абсолютизації політики, бо всі відносини, зв'язки і взаємодії у сфері політики мають фундаментальну основу, яка регламентує всі параметри політичної діяльності і виступає певним обмежувачем політики. Такою основою виступає єдність духовного і державного начал: духовним началом є національна ідея, яка полягає у формуванні та знищенні національної державності, котра зрозуміло, виступає державним началом.

Саме національна ідея (з політичного погляду) є об'єктивним підґрунтям загального політичного зв'язку і взаємо узгоджених дій всіх елементів політичної, економічної і соціальної структур соціуму, а в конкретному політичному контексті – це орієнтир цільових інтересів національної спільноти, гарантія державної суверенності нації, а відтак і еволюційного входження у світовий цивілізаційний простір. Національна ідея як політичне явище не є ідеологічним штампом: у політичному розумінні вона виступає фундаментальним гарантом узгодження і гуманізації різних соціальних інтересів, які можуть реалізуватись тільки на її основі. Зауважимо: лише на основі узгодження інтересів можливо здійснювати вплив на іншого суб'єкта політичного процесу (в даному випадку маємо на увазі громадські інституції та місцеві органи влади і самоврядування); при відсутності основи для узгодження інтересів можливою стає лише конфронтація, а відносини переростають у конфлікт, тобто набудуть деструктивних форм. Тому цікава для нас проблема "громадянин – влада" може бути вирішеною лише у форматі національної політики, яка організує український соціум у єдину соціальну спільноту (за стратегічними інтересами), внутрішні суперечності (в тактичних інтересах) якої лише означатимуть наявність джерел поступального розвитку [2, с. 21]. В реалізації національної ідеї мають брати участь всі громадяни країни, до якої б етнічної спільноти вони не

належали, в якому б соціальному статусі не перебували – управлінця чи члена громадської інституції: тільки об'єднання на основі стратегічної ідеї та мобілізація засобам стратегічного інтересу створюють умови для конструктивних взаємовпливів та позитивної взаємозалежності.

Проблематика національної ідеї є важливою для вирішення як загальнодержавних, так і локальних завдань, досягнення загальнонаціональних і вузько регіональних цілей. Бо національна ідея – це ідея нації і кожного її представника, в якій відображене своє місце і роль у світовій чи регіональній історії, бачення свого власного історичного буття та власного впливу (чи участь) на історичні процеси. У сучасній Україні силою обставин проблематика національної ідеї актуалізована вибором історичної перспективи: "Схід – Захід", "Росія – Європа". Згаданий вибір розставляє акценти не тільки в системі національних відносин, а й у всіх інших сферах українського соціуму, в тому числі, в системі відносин "громадянин – влада", тобто, чи будуть відносини громадських інституцій з органами влади складатись за європейським взірцем, чи в них залишиться притаманний донині азійський елемент ігнорування прагнень громадських "низів", дистанціювання влади від позиції вимог громадських інституцій різного рівня, форм та характеру діяльності.

Ігнорувати проблематику національної ідеї при вирішенні різномасштабних соціальних завдань означає прирівняти український соціум на системні поразки і народження все нових і нових суперечностей. Бо на всіх щаблях нашого суспільства – економічному, політичному, культурному, психологічному – існують глибокі суперечності, які прогнозують нашу спільному по всіх вертикалях – адміністративно-владній, політико-ідеологічній, соціально-економічній, духовно-культурній – від центру і до окремого містечка чи села – і такі суперечності сучасна політична думка "загнали" в тріаду "ліві – центристи – праві", кожен з елементів якої намагається виграти битву з іншими, але далеко не через вирішення наявних суперечностей, а через подолання політичного опонента. То в цій ситуації тільки національна ідея здатна спрямувати (не об'єднати формально організаційно!) діяльність і "лівих", і "правих", і "центристів" на вирішення соціальних завдань і розв'язання суперечностей як на загальнонаціональному, так і на локальному (місцевому) рівнях – і конкурувати між собою в якості та ефективності вирішенню цих завдань і розв'язання таких суперечностей, чим "завойовувати" авторитет серед громадян, довіру населення і підтримку електорату.

Це стане можливим за умови, що теоретично й ідеологічно поняття української політичної нації буде сприйматись на всіх рівнях – від села до столиці, від громадянина до президента, від Сходу до Заходу – як єдність корінного українського народу з іноетнічним населенням країни (національними меншинами, етнічними спільнотами, етнічними групами), що означатиме: всі громадяни України – українці, котрі за своїм походженням поділяються на етнічних українців (власне українців) і на українців того чи іншого етнічного походження, як от, "українець російського походження", "українець єврейського походження" і т.п. Тільки так накреслиться перспектива органічної консолідації українського суспільства – творення справжньої історичної спільноти [1, с. 20], здатної зорганізувати діяльність політико-владних структур в інтересах національної держави в цілому, та кожної її складової зокрема, та спроможної створити умови для ефективного впливу громадських "низів" на українські "верхи".

Вивчаючи проблему "громадянин – влада" під кутом зору впливу громадських інституцій на органи влади, в тому числі, і на місцях, не можна не враховувати і можливостей національного характеру, адже існує такий раціональний підхід в поясненні минулих і сучасних проблем українського народу – пояснити історичну долю і сучасний стан народу особливостями і специфікою його натури. Наукова аналітика стверджує, що серцевиною українського характеру є кордоцентризм, тобто переважання художнього сприйняття і мислення над конструктивним раціоналізмом, споглядання – наддієво, внутрішньої людини над зовнішньою. Це – аксіома нашої духовності, яку мусимо врахувати, коли говоримо про стан і перспективи нації [1, 41], особливо, коли йдеться про сферу громадсько-політичних впливів. Бо духовність – не значна і вагома культурна перевага, однак, вона програє у протистоянні з практицизмом політичного світу. А тому толерантність, яку вносить духовність у систему "громадянин – влада", не повинна переростати в покірливість, якої вимагає політико-владна вертикаль, – це одна з умов, за яких вплив громади на владу буде не тільки можливим, а й результативним.

На даний час в Україні утворилися необхідні позитивні умови для реалізації національної ідеї, для продуктивної самореалізації кращих рис українського національного характеру, але необхідно констатувати, що і національна ідея, і український національний характер перебувають "в стані нереалізованих можливостей" [2, с. 73]. Для реалізації таких можливостей потрібна сильна політика як послідовний рух від дійсності, котра за своєю суттю є вже реалізованою можливістю, до іншої можливості, котру всіма наявними засобами необхідно перетворити у дійсність. Тоді українське суспільство існуватиме як єдина система відносин, в якій забезпечений загальний взаємозв'язок і визначальна взаємодія всіх його елементів – центрального і локальних, управлінського і громадянського, політичного і громадського. Підкреслимо, що в цьому аспекті такий загальногромадський, загальнополітичний і загальноправовий документ як Конституція України зможе безпосередньо регулювати життя українського суспільства тільки як загальна система норм, що містить національну ідею як духовно-впорядковуючий, управлінський вплив загального зв'язку та взаємодії на основі власного існування та розвитку українства як політичної нації [2, с. 21]. Окрім цього (і на цій основі!) законодавці повинні не просто створювати закони для управління суспільством і його структурними елементами, а відображати в державних актах об'єктивні потреби суспільства, різних верств населення і конкретної особи – тоді з'являються об'єктивно правові умови для збереження і зміцнення системності соціуму та раціоналізації та оптимізації зв'язків між його елементами, а також вертикальних і горизонтальних взаємовпливів. Причём, такі взаємозв'язки, взаємовимови і взаємозалежності повинні посилювати системність структури, а не послаблювати, тим більше, не руйнувати її.

Варто звернути увагу на наступний аспект, що важливо при дослідженні проблеми впливу громадських інституцій на органи влади: політична системність – це система функціональних зв'язків, у якій зміна положення і поведінка всіх її елементів залежить від кількох основних, тобто провідних за своїм значенням у системі і силою та ефективністю свого впливу на інші елементи чи підсистеми. В умовах політичної демократії – а Україна в тій чи іншій мірі такими умовами володіє – такими елементами виступають: держава як перший елемент системи, партія – другий елемент, політично організована соціальна структура або громадська інституція як третій елемент. Зрозуміло, що найпотужнішим джерелом живлення і збереження політичної системності суспільства виступає держава, більше того, чим складнішим є період розвитку країни, то більшою є потреба у зміцненні державного елемента політичної системності як основного джерела живлення і забезпечення стабільності всієї системи [2, с. 47]. А відтак, в такий період – саме такий період проходить Україна – особливо важливими є зв'язки громадських інституцій з державними структурами, і саме в цей період надзвичайно важливо, щоб такі зв'язки носили конструктивний характер, а взаємовпливи були ефективними в питаннях вирішення соціальних та політичних проблем. В цій же площині вкрай необхідним буде налагодження взаємозв'язків і з партійно-політичними структурами, як надзвичайно дієвим і впливовим суб'єктом політичних відносин. Гармонізація і конструктивність взаємин у тріаді "державна влада – партійна структура – громадська інституція" створює продуктивні умови для реального вирішення всього комплексу соціальних проблем, оскільки поза цією тріадою більш потужних учасників "політичної гри" в офіційному форматі немає.

Список використаних джерел

1. Бадзьо Юрій. Національна ідея і національне питання. – К.: Смолоскип, 2000. – 52 с.
2. Гаєвський Б.А. Філософія політики. – К.: Вища школа, 2005. – 158 с.
3. Актуальні проблеми управління територіями в Україні (Матер. наук. – практ. конф. 26–27 лист. 1992 р. – К.: 1993.
4. Абетка української політики. Довідник (Кер. автор. колект. М. Толяно. – К.: Смолоскип, 2000. – 268 с.
5. Кроки до громадянського суспільства. Пост майданове громадянське суспільство України: уроки для країни і світу (Науковий альманах. За ред. Рубцева В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. – К.: Укр. Всесв. Конфр. Рада, 2006–300 с.
6. Кульчицький Станіслав. Українська революція 2004 р. – К.: 2005. – 368 с.

Leonid Kravchuk

ROLE OF PUBLIC IN CREATION OF NATIONAL AND DEMOCRATIC VALUES IN A NEWEST PERIOD OF THE UKRAINIAN STATE

In the article the analysis of role of civil instituciy in formation of nacional and democratic values is carried out on the modern stage.

УДК 316.7

Любов Кондратюк, Олеся Розумович

ФІЛОСОФСЬКА КЛАСИКА АНТИЧНОСТІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

В статті аналізуються ідеї і представники високої класики в античній філософії.

У другій пол. V ст. до Р.Х. у Греції з'явилися перші платні вчителі "мислити, говорити і діяти", яких називали софістами (від старогрец. слова "софістес" – знавець, майстер, мудрець). У цей час грецька демократія переживала період розквіту, тому становище людей у демократичних органах влади, їх вплив на державні, як судові, так і політичні, справи залежав від уміння знаходити аргументи на свою користь, переконувати, схилити громадян на свій бік. Софісти якраз і пропонували свої послуги тим, хто прагнув брати участь у політичному житті, навчали граматики, стилістики, риторики. Головним їх мистецтвом було мистецтво слова, й не випадково саме вони виробили норми літературної грецької мови. Тому софістів справедливо називають представниками грецького просвітництва. Вони не стільки поглибили філософські вчення минулого, скільки популяризували вже існуючі знання. Філософські питання для софістів були не самоціллю, а засобом для обґрунтування аргументів у суперечці. При такій практично-політичній спрямованості інтересу проблеми природи відступили на задній план, а на перший план – і це стало великим внеском софістів у філософію – виступили проблеми людини, її свідомості, її психології.

Заслугою одного з найвідоміших софістів – Протагора, та й загалом античної софістики, став перегляд усіх узвичаєних поглядів, авторитетів, традицій з погляду неупередженого й вільного в своїх судженнях розуму. Софісти піддали критиці засади старої цивілізації. Право на існування, на їх думку, мають тільки ті звичаї, уклади, закони, які обґрунтовані й доведені. Тому саме індивід стає суддею над усім, що раніше індивідуального суду не допускало. Вихідний принцип, сформульований Протагором, такий: "Людина є міра всіх речей: для існуючих – що вони існують, для неіснуючих – що вони не існують". Проте така позиція вела до заперечення об'єктивної істини. Все, що ми знаємо про предмети, ми отримуємо через органи чуттів. Усі ж чуттєві сприйняття суб'єктивні: те, що здоровій людині здається солодким, хворому здається гірким. Отже, будь-яке людське знання відносне. Об'єктивне пізнання неможливе. Як бачимо, якщо критерієм істини оголосити індивіда, а точніше – його органи чуттів, то останнім словом теорії пізнання буде релятивізм (оголошення відносності знання), скептицизм і суб'єктивізм, який вважає об'єктивну істину неможливою. Зауважимо, що принципу "світ гадки реально не існує", висунутому елейцями, софісти протиставили протилежний: тільки світ гадки й існує. Буття – це не що інше, як мінливий чуттєвий світ, яким він явлений індивідуальному сприйняттю.

Релятивізм у теорії пізнання послужив обґрунтуванню й морального релятивізму: софісти показували відносність, умовність правових норм, державних законів, моральних оцінок. Звідси висновок, що людина повинна покладатися тільки на свій глузд та реалізувати свої власні цілі. Тому виняткове значення надавалося риториці, оскільки вона є мистецтвом викладу й об-

стоювання власної думки, полемічної вправності. Проте саме діяльність софістів, які відстоювали відносність будь-якої істини, поклала початок пошукам нових форм достовірного знання – таких, які могли б встояти перед критичним аналізом. Ці пошуки продовжив афінський філософ Сократ, спочатку – як учень софістів, а потім – як їхній критик.

Сократ (480–399 до Р.Х.) був першим мислителем, який чітко виокремив нову антропологічну проблематику й започаткував нову епоху – епоху самопізнання в грецькій філософії. Досократичні проблеми носили натурфілософський характер та стосувалися в основному генези речей. Сократівська проблема є проблема генези пізнання. Філософ поставив питання: яким чином може будуватися людське знання про світ? Це означало переосмислення самого предмета філософії, повернення інтересу філософії від космосу до людини, від онтологічної проблематики до антропологічної і гносеологічної.

Філософію Сократа, яку він сам як певне "вчення" нікому не пропонував і яка по суті збігалася зі способом його життя, навряд чи можна викласти систематично. Відомо, що сам Сократ не написав "навіть коми", його вчення було усним. Про його філософію ми знаємо передусім завдяки двом авторам: Ксенофонту і Платону. Тому проблема достовірності зображення особи Сократа в цих творах є ключовим питанням усіх досліджень про нього. А чи був Сократ?

Дослідники Сократа зазвичай вказують на три особливості його філософії: 1) розмовний ("діалогічний") характер; 2) визначення понять шляхом індукції; 3) етичний раціоналізм, виражений формулою: "добродесність є знання". Ці особливості вчення Сократа мають обґрунтування.

Основний філософський інтерес Сократа зосереджувався на питанні про те, що таке людина, що таке людська свідомість, що таке пізнання. "Пізнай самого себе" – улюблений вислів Сократа, який став його філософським кредо. Цей вислів був написаний на стіні храму Аполлона в Дельфах, і вірогідно, що не випадково до нас дійшло повір'я, за яким Дельфійський оракул, якого запитали про те, хто наймудріший з еллінів, вказав на Сократа. Що вартує пізнання Всесвіту, – питав філософ, – якщо залишатися невігласом у власній природі? Боги знають таємниці природи, а людина не може їх розгадати, й розмаїття філософських поглядів – тому підтвердження. Шлях від людини до космосу боги закрили, а від космосу до людини шлях відкритий. Людям слід звернутися думкою до самих себе. Отже, заняття філософією повинно мати результат. І цей результат – істинне знання, а його, – каже Сократ, – слід шукати в собі: "Людино, пізнай себе – і ти пізнаєш увесь світ". Він вважав, що в багатьох своїх характеристиках люди однакові, тому пізнання однієї людини дає знання про людей і світ загалом. Це було новим у філософії.

Задача Сократа – виявити не тільки суб'єктивний, але й об'єктивний зміст знань, а його можна здобути тільки власними зусиллями. У бесідах Сократа відбувався пошук істини тими, хто нею не володіє. Звідси прагнення шукати її спільно під час бесід (діалогів), коли співрозмовники, критично аналізуючи ті думки, які вважаються загальноприйнятими, відкидають їх, поки не прийдуть до такого знання, яке всі визнають істинним. Роль учителя полягає в тому, щоб допомогти людині в глибині самої себе знайти істину. Для цього спочатку слід очистити свідомість від надмірної самовпевненості. "Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього", – говорив філософ. Отже, спочатку слід виявити суперечності у висловах співрозмовника, констатувати ненадійність запропонованих думок. Проте завдання важливіше – народитися позитивному знанню. Значить, визнання власного незнання – лише початок.

Метою критичної роботи розуму Сократ вважав отримання поняття, яке ґрунтувалося б на чіткому визначенні предмета. Це привело до постановки центральної для його філософії проблеми – проблеми співвідношення родових сутностей з окремими явищами. Сократ пробує визначити, що таке справедливість, добро, в чому полягає кращий державний устрій, що таке закон і т.д., тобто прагне виявити єдину, загальну, універсальну основу буття поза його емпіричною калейдоскопічністю (мінливістю). Причому він вважає, що універсальна основа світу виступає його родовою сутністю і може бути раціонально, логічно виражена в певних закономірностях того, що відбувається. Філософ переконаний, що загальні поняття не існують як об'єкти поряд з тілесними предметами, а свідомість черпає їх з себе, тобто дефініції і загальні поняття народжуються в індивідуальній свідомості.

Головний зміст заняття філософією полягає в тому, щоб змінитися самому, бути підною людиною. Тому розум і здатність розуміння є, на думку Сократа, визначальними чинниками

моралі і виховання. Адже, щоб робити добрі вчинки, людина повинна знати природу добра. Але чому існує зло? За Сократом, не тільки істинно моральне (благо) завжди свідоме, а й свідоме – завжди добре. Якщо хтось чинить зло, значить, він не знає того, як слід чинити насправді. Отже, добродієність є знання. Поганий вчинок ототожнюється з помилкою, з незнанням, а ніхто не робить помилок добровільно. Саме такий етичний раціоналізм складає суть вчення Сократа: якщо я знаю, у чому полягає добро, то не буду чинити зла. А оскільки моральне зло йде від незнання, значить, знання – джерело морального вдосконалення. Ось чому філософія як шлях до знання стає в Сократа засобом формування добродієсної людини і відповідно справедливої держави. Знання доброго – це, за Сократом, вже означає слідувати доброму, а останнє веде людину до щастя.

Однак доля самого Сократа, який все життя прагнув зробитися добродієсним та спонукав до цього своїх учнів, свідчила про те, що в античному суспільстві в цей час вже не було гармонії між добродієсністю і щастям. В очах більшості афінян Сократ мало чим відрізнявся від інших "мудреців", які піддавали критиці й осуду традиційні уявлення та релігійні культу. В 399 р. до Р.Х. сімдесятилітнього Сократа звинуватили в тому, що він не поважає богів, розбещує молодь, спонукаючи юнаків не слухатися своїх батьків і за підриєв народної моралі приговорили на суді до смерті. Фігура Сократа знакова: не тільки його життя, але й смерть символічно розкриває нам природу філософії. Він прагнув знайти в самій свідомості таку міцну й тверду опору, на якій можна було б вибудувати засади моральності, права, держави, після того як старий – традиційний – фундамент вже був підточений індивідуалістичною критикою софістів. Ще в античності він став уособленням філософії. За словами Плутарха "Сократ першим показав, що у будь-який час, та в будь-якому віці, що б з нами не відбувалося й що б ми не робили, – в житті завжди є місце філософії".

Сократ мав вирішальний вплив на класичну грецьку філософію. Його учні започаткували кілька так званих сократичних шкіл, серед яких найвідоміші кініки, кіренаїки та мегарики. Проте найвидатнішим серед учнів та послідовників Сократа був Платон.

Платон (427–347 р. до Р.Х.) є засновником тисячолітньої традиції платонізму – найбільш впливового філософського вчення античності. Вся західна філософська традиція сформувалася під впливом філософської концепції Платона, якій, за оцінкою філософа Віндельбанда, "судилося стати життєвим принципом майбутніх віків".

Платон став першим філософом, більша частина філософської спадщини якого дійшла до наших днів. Корпус платонівських творів обіймає 34 діалоги, з яких 24 вважається автентичними, а 11 – сумнівними. Серед найбільш відомих його творів – "Апологія Сократа", "Закони", діалоги "Протагор", "Тімей", "Парменід", "Бенкет", "Гіппій Більший", "Держава".

Народився Платон в аристократичній сім'ї, і був названий на честь дідуся Аристоклом (від грец. *aristokl* – кращий). Його батько з роду царя Аттики Кодра, мати з роду Солона, одного з семи мудреців та законодавця полісної демократії. Юнак отримав блискучу освіту, оволодівши всіма сферами античної культури. Платону було 19 років, коли він зустрівся з Сократом. Ця зустріч виявилася знаковою. Вона змінила все життя Платона. Він спалив свої поетичні твори і комедію та дев'ять років провів з учителем. Смерть Сократа була для нього важким ударом як в розумінні особистої втрати (він не міг навіть бути присутнім під час страти), так і в розумінні усвідомлення факту зради сучасниками свого мудреця. Ці події визначили долю його філософії. Згадаймо, що однією з найскладніших проблем, які постали перед Сократом, була проблема існування загального. Не було сумнівів у його існуванні, але як воно існує, ніхто не міг сказати. Якщо можливе істинне пізнання, що стверджував Сократ, то його об'єкт повинен бути істинно дійсним – в цьому полягає перехід від ідей Сократа до Платона. Вирішення питання "що насправді є, існує?" стало визначальним для творчості Платона. Існувати (з позиції античної свідомості) означало бути предметом. Але ж загальне ніби "розпорошене" між багатьма реальними предметами. Відповідаючи на питання, яким чином з єдиного, невизначеного, незмінного буття виникають конкретні речі, Платон у діалозі "Філеп" в уста Сократа вкладає свою відповідь: "Ніщо не робить річ прекрасною, ніж присутність прекрасного самого по собі або ж єдності з ним ... я наполягаю лише на тому, що всі прекрасні речі стають прекрасними через прекрасне саме по собі". Допустивши, таким чином, реальне існування ідеальних предметів, Платон проголошує ці ідеальні предмети досконалішими а тому "реальнішими" в своєму існу-

ванні порівняно з речами повсякденного світу. Він створює теорію ейдосів (ідей) як незмінних, вічних, неподільних, надчуттєвих зразків усього суцього.

Поняття ейдосу (від грец. *eidos* – вигляд, зразок, образ), ідеї (від грец. *idea* – образ, початок, основа) є центральним поняттям платонівської філософії. Отже, крім світу речей, існує світ ідей. Ідеї – це нематеріальні вічні сутності, абсолютні в своїй досконалості незмінні еталони речей. Способом буття ідей є їх втілення в багатоманітність матеріальних предметів, які існують як зліпки з них й утримують в собі їх образ. Кожна річ існує лише тому, що є матеріальним втіленням, опредметненням ідеї, яка є її внутрішньою незмінною основою, сутністю. "Речі, – каже Платон, – це наслідування вічно суцього, відбитки за його зразком". Ідеальний квадрат – єдино й дійсно квадратний, ніякий конкретний квадрат ідеальним бути не може. Платон відобразив тут реальний процес людської діяльності. В людській свідомості є одне поняття якогось класу предметів ("книга"), яке включає в себе технологію створення та виготовлення цього предмета.

Ідеї уособлюють справжнє буття, яке є незмінним, вічно перебуває і протистоїть чуттєвому світу, що весь занурений у процес нескінченного становлення. Становлення пов'язане з тим, що існує матерія (просторовість). Вона сама не є буттям, що стоїть поряд зі світом ідей. Платон називає її "приймальницею" всього, тим, у чому виникає чуттєва подоба безтілесного зразка. Деміург (Бог) не творить з нічого, а лише конструює, оформлює, одушевляє матеріально-материнське начало (грец. *phusis* етимологічно споріднене з дієсловом "народжувати", як і укр. "природа").

Отже, є три чинники буття: ідеї (ейдоси), матерія і Бог (Деміург). Матерія є нульовим буттям, нічим. Вона передувала виникненню світу. Світ має початок, а матерія ні. Вона вічна, як Бог і ідеї. Реальний світ виник, коли Деміург поєднав ідеї з матерією. Він творить світ, маючи перед собою досконалий архетип3 вченням про ідеї тісно пов'язана теорія пізнання Платона. Перед ним стоїть питання: яким чином люди, які живуть у чуттєвому світі речей, що є лише приблизними копіями справжньої реальності, можуть досягнути світу ідей, як можливе пізнання. Своїм вченням про ейдоси Платон визначив і задав сам механізм філософської роботи свідомості, яка прагне пізнати не те, що нам дане і явлене, а те, завдяки чому ми знаємо; бути не тим чи іншим чином, а визначитися в тому, як взагалі можна бути. Ідеї як втілені – явлені у чуттєвому світі, ідеї як такі – трансцендентні, тобто виходять за межі людського досвіду і досягаються тільки розумом (мисленнєвим зором). Круг на піску недосконалий, але на його основі і через нього можна помислити круг як такий. В цьому контексті математика як теорія ідеальних фігур і чисел як ідеальних об'єктів ("три взагалі, а не три кратери") виявляється для Платона дисципліною, максимально наближеною до досягнення закономірностей і співвідношень у світі ідей. Про це свідчив красномовний надпис на входом в Академію: "Негеометр та не ввійде". Д. Лаертський повідомляє, що тим, хто не знав математики і музики відмовляли у вступі в Академію словами: "Іди собі, тобі нічим схопитися за філософію". Платон називав геометрію божественною матір'ю всіх наук.

Оскільки дійсним, істинним буттям є світ ейдосів, то пізнавати суще означає знати, яким воно є за своїм ейдосом – у досконалості вигляді свого буття. Але як це можливо для людини? І тут Платон звертається до поняття душі. Можливість пізнання принципово відкрита тому, що сама душа є вічною, досконалою, ідеальною, а значить, походить зі світу ідей і до переселення у людське тіло могла споглядати ідеї у всій їх досконалості і красі. Проходячи земний шлях, вона несе на собі печать свого особливого походження, і навіть в тілесних путях не втрачає визначальних властивостей. Але якщо душа єдина і неподільна, якщо вона є щось самостійне і нематеріальне, то чому вона потребує тіла? За Платоном, людська душа складається ніби з двох "частин": вищої – розумної, з допомогою якої людина якраз і споглядає вічний світ ідей і яка прагне до блага, і нижчої – чуттєвої. Платон уподібнює розумну душу візничому, а чуттєву – двом коням, один з яких благородний, а другий – низький, грубий і тупий. Тут тілесне начало розглядається не тільки як нижче порівняно з духовним, але й як саме по собі зле, негативне.

Платон – прихильник теорії переселення душ. Після смерті тіла душа відділяється від нього, щоб потім – залежно від того, наскільки добродійне і праведне життя вона вела в земному світі, – знову вселитися в якесь інше тіло (людини або тварини). І тільки найдосконаліші душі, за Платоном, зовсім залишають земний, недосконалий світ і поселяються в царстві ідей. Тіло, таким чином, розглядається як темниця душі, з якої остання повинна звільнитися, підкоривши

свої чуттєві потяги вищому прагненню до блага. Для цього Платон, слідом за Піфагором, обґрунтував необхідність пригадування (анамнезису) душею того, що вона знала до падіння на землю. "Нема навчання, є лише спогади", – казав він. Анамнезис ускладнюється тим, що чуттєві сприйняття заступають людині справжнє буття і навіюють хибні уявлення, від яких душі потрібно звільнитися. А для цього потрібні моральні й інтелектуальні зусилля, очищення душі від пристрастей.

Вслід за Парменідом і елейцями Платон розрізняє гадку і справжнє знання. Гадка ("докса") – це знання приблизне, ймовірне, засноване на чуттєвому сприйнятті чи уяві. Більш досконалим, ніж гадка, є "епістеме" – наукове знання, що базується на логічному міркуванні. Найвищим видом знання є мудрість ("софійне" знання), яка спирається на інтуїтивне осягнення світу. Тому істинний сенс життя і спасіння душі набувається в заняттях філософією. Завдання філософії – через конкретну розмаїтість чуттєво сприйманого світу побачити глибинне, внутрішнє, надчуттєве. Те, що в наших незрячих очах є реальністю, повинно бути визнане видимістю, те ж, що визнане невидимим, що вислизає з мови наших почуттів, – тільки це слід вважати єдиною і чистою реальністю. Ситуацію пізнання Платон передає образом печери, де знаходяться прикуті до стіни в'язні, які бачать лише тіні речей, що проносяться повз них. Ці тіні – чуттєві відображення, подоба дійсних речей, від яких слід добратися до світла безтілесного світу, щоб побачити достеменну реальність. Пізнання є прилучення до тих чуттєво-матеріальних предметів, де ейдоси втілені найбільш адекватно, тобто прекрасних. Речі ми пізнаємо, казав Платон, – ідеї ми пригадуємо. Речі, в яких найяскравіше просвітлює ейдос, є, за Платоном, прекрасними. Таким чином, в контексті теорії пізнання він заклав основу класичної традиції європейської естетики. І сьогодні класична філософія мистецтва не вийшла за рамки розуміння прекрасного як співвідносного з ейдосом (еталоном, ідеалом).

Завданням філософа і є просвітлення "в'язнів", облаштування людського життя за зразком ейдосу. У цьому прагненні вплинути на моральне перетворення людського життя платонівська філософія є реформаторською.

Стрижнем платонівської творчості – як життєвої, так і інтелектуальної – є намагання подолати глибоку кризу й руйнацію основ суспільного устрою, що стали ознакою його епохи. Він постійно думав, чи можна побудувати державу на основі божественної гармонії і порядку. Тому з вченням про людину тісно пов'язана теорія держави Платона, яка повинна ґрунтуватися на ідеях добра, справедливості, правильній мірі, гармонії цілого і робити поліс космосом. Це була перша соціальна утопія в історії світової філософії.

Основою досконалої держави є нерозривний зв'язок і взаємозумовленість індивідуальної доброчесності та суспільної справедливості. Це робить етику і політику Платона принципово неподільними. Платонівська етика орієнтована не стільки на формування досконалої особистості, скільки на формування досконалого людського роду. Вона має не індивідуальну, а соціальну спрямованість. У трактаті "Держава" Платон прагне показати, яким повинен бути досконалий устрій суспільства і як повинні бути виховані люди. Його ідеальна держава повинна була бути відповідною структурі душі. Платон виділяє три основні соціальні стани залежно від того, яка з частин душі домінує: розумна, афективна (емоційна) чи спрагла (чуттєва). Якщо домінує розумна, то це люди, які прагнуть споглядати красу й порядок ідей, спрямовані до вищого блага. Вони прихильники правди, справедливості й поміркованості. Платон називає їх мудрецами або філософами і відводить їм роль правителів в ідеальній державі. До речі, за формою державного устрою він віддає перевагу аристократії, правлінню "кращих", як більш досконалий, ніж монархія і демократія. При переважанні афективної частини душі людина вирізняється благородними пристрастями – хоробрістю, мужністю, вмінням підкорити свою волю обов'язку. Це якості, необхідні для воїнів, або "стражів", які турбуються про безпеку держави. Нарешті, люди спраглої типу повинні займатися фізичною працею, бо вони визначально належать тілесно-фізичному світу. Це селяни і ремісники, які забезпечують матеріальну сторону життя держави. Є, однак, чеснота, спільна для всіх станів – це міра. Нічого над міру – такий принцип, спільний у Платона з більшістю грецьких мислителів.

Але цей проект виявився нездійсненим у реальному соціально-політичному житті. Першим ударом для Платона була смерть Сократа. Тому він зневажав афінську демократію. Вихідна позиція Платона: афінська демократія – невдала спроба. "Я прийшов до висновку, – казав він, – що біди держави не припиняться до тих пір, поки раса істинних чистих філософів не при-

йде до влади". Проте після триразової невдачі просвіти правителів у Сіракузах Платон створює більш адаптовану до наявних умов модель держави в "Законах". Це образ держави як "другої після найкращої". Тут він виводить образ людини як "іграшки богів", маріонетки, яку ведуть за нитки і шнурки до чеснот. Приватне життя людини тут цілком регламентоване й підкорене інтересам держави. Платон фактично скасовує інститут сім'ї, передаючи функції виховання дітей державі, впроваджує жорстку цензуру, "або "цілющую неправду", де передбачається брехня і байки для переконання простого народу, забороняє мистецтва і релігії. Це устрій тоталітарного типу з максимальною регламентацією приватного життя. Небезпеку абсолютизації панування всезагального над індивідуальним, соціального над особистісним побачили вже сучасники Платона, зокрема Аристотель.

Платона в античній традиції називали "божественним" або "богом філософів" (Цицерон). Від нього наступна європейська філософська традиція запозичила значну частину проблематики. Проте від античності до епохи Відродження просто Філософом, без уточнення імені, називали не Платона, а його кращого учня Аристотеля (як просто Поетом називали Гомера). Від Аристотеля вся подальша європейська філософія запозичила термінологію і метод.

Аристотель (384–322 рр. до Р.Х.) – уродженець фракійського міста Стагіри (звідси ще одне його ім'я – Стагірит). Провінційне походження філософа компенсувалося тим, що він був сином Нікомаха – придворного лікаря македонського царя Амінти III. У 17 років Аристотель вступає в Академію Платона, де провів 20 років. Вже тут виникають розбіжності в поглядах учня і учителя, але Аристотель не покидає Академію до смерті Платона. Пізніше багато подорожував. Цар Македонії Філіп настійно кликав до себе Аристотеля. "У мене народився син, – писав він, – але я менше вдячний богам за те, що вони мені його дали, ніж за те, що вони дозволили йому народитися в твій час. Бо я сподіваюся, що твоя турбота і твої повчання зроблять його гідним майбутньої держави". Аристотель стає вчителем і вихователем Олександра Македонського, якого той називає своїм "другим батьком". Після вступу Олександра на престол філософ повертається в Афіни, де продовжує продуктивно працювати і створює свої кращі твори, але вже не в Академії, оскільки його філософські погляди вже не вписувалися в рамки платонізму. Він заснував власну школу поблизу святилища Аполлона Лікейського. Звідси її назва – Лікей.

Аристотель продовжив вирішення наміченої ще Сократом проблеми природи загального та прийняв платонівську концепцію домінування загального над одиничним. "Наука, – говорив він, – спрямована на загальне й обумовлене необхідністю". Але загальне Аристотель трактував по-своєму. Він погоджувався з учителем, що без загального неможливо досягнути одиничного; родові поняття – важлива умова правильного пізнання. Але в такому відокремленому вигляді, в якому вони існують у Платона, ідеї не можуть бути основою конкретних, одиничних речей. "Якщо ідеї поза світом, то яким чином вони визначають світ?" – запитував Аристотель. Вічне, незмінне, ідеальне, якому підкорюється кожна конкретна річ, не підкорює собі матерію – небуття. Отже, не повинно було б існувати навіть уявлення про матерію, якщо немає ідеї матерії. Виникає ряд питань. Як можуть нерухомі ідеї бути причиною руху? Як можуть ідеї, якщо вони є сутністю речей, існувати окремо? І Аристотель спробував дати відповідь на ці питання. Дуалізму Платона він протиставив філософське вчення, яке вимагало єдності та внутрішнього зв'язку. Наукові відкриття і узагальнення слугували Аристотелю для здійснення його основного замислу: створити універсальний філософський синтез, який зміг би здолати слабкі сторони вчення Платона. Критика Аристотелем учителя навіть в суспільній свідомості сформулювалася у формі афоризму: "Платон мені друг, але істина – дорожча".

Загалом твори Аристотеля поділяють на вісім груп: до першої належать праці з логіки, які утворюють знаменитий "Органон"; другу складають трактати про світоустрій і природні явища; третя – праці з психології, трактат "Про душу"; четверта – праці з біології; до п'ятої відноситься найважливіший філософський трактат "Метафізика" в 14 кн.; шоста – твори з етики; сьома – трактати "Політика" й "Економіка" і, нарешті, восьма – твори з риторики і поетики.

Структура філософії. Аристотель ділить філософію, яка виступає в нього синонімом знання взагалі, на три частини. Перша – це теоретична філософія. Її метою є знання заради знання. В ній головну роль відіграє перша (або теологічна) філософія, завдання якої – дослідження першопричин. До теоретичної філософії відносяться також математика і фізика. Друга – практична філософія, метою якої є знання заради діяльності. Її основними підрозділами є етика,

економіка і політика. Третя частина філософії – поїетична, в якій знання служить творчості. Тут виділяється риторика і поетика.

Особливе місце займає логіка. Вона служить підготовкою і вступом до всього кола досліджень. Її мета – дисциплінувати мислення, дати йому надійні засоби для доведення суджень і вберегти від помилок. Саме в створенні логіки полягає одна з основних заслуг Аристотеля, хоч він ще не знає терміну логіка. Характерно в цьому плані є загальна назва сукупності логічних праць "Органон". Це грецьке слово означає "засіб", знаряддя (думки). Саме в логіці мислення повинно знайти свій метод – те знаряддя, завдяки якому думка проробляє свою роботу і досягає поставленої мети. Проте логіка, при всьому її значенні, забезпечує лише формальну правильність думки, ніяк не визначаючи її змісту.

Ядром філософської системи Аристотеля служить його "перша філософія" або метафізика, яка є основою розуміння суцього. Починаючи з Аристотеля, метафізику розглядають як науку, яка перевершує фізику, тобто виходить за межі фізичної чуттєво-досвідної реальності (трансцендує її), аби пізнати природу суцього як такого. На відміну від фізики вона має вивчати не природу, а те, що над нею, або ж надчуттєві, вічні і нерухомі сутності і причини речей. Ці сутності і причини мають загальний характер і стосуються всього суцього, а не лише певного його роду. А тому це – перші причини. Отже, метафізика – це наука, яка досліджує перші начала і причини суцього.

У "Метафізиці" Аристотель висуває ряд аргументів проти Платона. Якщо слідувати Платону, твердить Аристотель, то ми ніби помножуємо сутність речей і предметів. Наприклад, є реальна людина – Сократ. Їй у світі ідей відповідає "ідея Сократа", але також й ідея людини, ідея грека, тобто, на одного реального Сократа припадає кілька ідей-сутностей. Але це недопустимо, тому що логічно суперечливо. Виходить, що над світом речей "піднімається" не один світ надчуттєвих ідей, а вже два (цей аргумент в античній традиції називається "третя людина"). Аристотель висунув багато аргументів, які доводять, що ідеї повинні перебувати в самих речах, а не поза ними. З критики Платона він робить вагомий висновок: 1) світ єдиний, це духовно-матеріальний, реально існуючий світ; 2) речі і процеси реального світу можуть бути пізнані з нього самого, тобто вивчати слід саму дійсність, а не світ ідей; 3) у центрі пізнання повинні бути не абстракції і умоглядні схеми, а самі речі і їх процеси. Отже, за Аристотелем, дійсна не абстрактна ідея Сократа, а саме цей неповторний Сократ. Саме про реальні речі люди створюють загальні поняття (універсалії). Річ і ідея – одне і теж, тільки річ існує в реальності, а ідея в пізнанні. Знати для Аристотеля означає знати перші причини, або елементи речі. Будь-яке наукове знання є знання про загальне. Універсалії структурують хаос "суцільних" вражень і, розкладаючи чуттєву цілісність на елементи, роблять її пізнаваною. На противагу Платону, знання загальних понять не вроджене. Воно поступово "проглядається" через ступені пізнання: відчуття – пам'ять – досвід (емпірія) – наука. Вченню Платона про ідеї Аристотель протиставляє своє вчення про категорії. Категорії є вираженням питань, які ми задаємо з приводу того, що в цьому світі існує. Він виділив 10 таких питань: що є, скільки, яке, по відношенню до чого, де, коли, в якому положенні, чим володіє, що відчуває. Кожне питання – це орієнтир для свідомості, який задає своєрідну систему координат. У результаті відповідей на ці питання будь-що отримує свою, тільки йому притаманну характеристику, завдяки якій займає своє місце в картині світового цілого. Таких відповідей-категорій 10. Це сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія та пасивність. Що ж робить речі саме тими, чим вони є? На думку Аристотеля, відповівши на це запитання, людина отримує можливість знайти найважливіший принцип світового устрою. За своєю будовою всі речі складаються з матерії і форми. Аристотель розуміє матерію як пасивний матеріал, і тому вона може тільки мислитися. Матерія безпосередньо причетна до спричинення кожної речі, дана у відчуттях річ завжди існує в якомусь матеріалі. Але чи достатньо, питає філософ, однієї матерії для того, щоб кусок міді став кулею. Ні, такою робить його форма. І що б ми не взяли: людину тварину, дерево, камінь, – ми легко переконуємося, що без форми вони ніколи б не були тими, чим є зараз. Отже, безпосередньою причиною речі є форма. Форма реально існує тільки в тому чи іншому матеріалі – матерії, але не залежить від того, яка саме матерія оформлена. Тому форма визначається як сутність усіх речей. Вона незмінна, вічна, цілком подібна до платонівського ейдосу (також вигляду, форми речі), але не існує поза межами речі, вона завжди форма самої речі і невіддільна від її буття. Таке вирішення проблеми загального породжує нову філософську проблему:

яким чином матерія і форма поєднуються у кожному конкретному випадку? Цю проблему Аристотель вирішує за допомогою категорій "можливість" і "дійсність". Матерія постає носієм можливості, а форма – дійсності. Матерія сама по собі не може бути конкретною причиною речей. Вона – потенціал, можливість реалізувати форму, а форма – здійснення. Але ми, твердить Аристотель, зрозуміємо, що являє собою все існуюче, якщо вияснимо його основи (засади), те, що дозволяє йому бути, є причиною його виникнення. Таких найбільш загальних причин усього сущого, на думку Аристотеля, може бути чотири: форма (ейдос, морфе), або "щойність" (що?), або сутність (essentia); матерія, або субстрат (з чого?); джерело руху, або творче начало (ким?); ціль, або "те, ради чого" (для чого?). Ці причини отримали пізніше назви: формальна, матеріальна, дійова і цільова. Названі причини зводяться до двох найважливіших, бо дійову і цільову можна ототожнити з формальною. Крім форми, зміст якої тепер тлумачиться, як "те, і завдяки чому є", залишається матерія – "те, з чого є". Отже, будь-яка річ є поєднанням матерії і форми. Але що відбудеться, якщо ми будемо заглиблюватися в надра речовини ланцюгом її мінливих форм? Ми – нехай теоретично – врешті-решт дійдемо до вічної Праматерії. Аристотель, як і Платон, характеризує її лише негативно. Це матерія, яка досягається тільки розумом, її не можна ототожнювати з жодною зі стихій, бо вони вже зв'язані з тією чи іншою формою. На відміну від матерії, яка знаходиться в тенетах Необхідності, форма – творче начало природи. З кожною сходинкою буття вона ускладнюється, піднімаючись до більш досконалих типів і вінчається на недосяжній висоті "формою форм" – чистою Енергією. Таким чином, основний закон світобудови слід шукати у співвідношенні чистої матерії і чистої форми. Аристотель розкриває його через поняття руху. Уся природа є чимось рухомим: рух небесних сфер, що оточують центральне тіло всесвіту – землю, рух живих істот, механічне пересування не одухотворених тіл – все це лише види руху, без якого нема космосу. Коли річ починає рухатися, то очевидно, що її приводить у рух щось інше. Але, викликаючи рух, воно само рухається. Значить, для нього також слід шукати джерело руху, і кінця цьому не видно. Для вирішення цієї проблеми Аристотель звертається до принципу причинності. Він виникає у нього зі спостережень над причинним зв'язком в природі і з логіки як "закона достатньої підстави". Але за цим принципом остання причина руху повинна стояти поза причинно-наслідковим зв'язком. Інакше ланцюг розпадається на окремі ланки. Ця причина і є вища форма, яка логічно може знаходитися по той бік кругообігу всесвіту. "Певна вічна нерухома сутність повинна існувати необхідним чином", – твердить філософ. Ця чиста форма, яка є джерелом руху і являє собою абсолютну думку, є Бог. Він є непорушний першодвигун, який приводить у рух увесь Всесвіт, він є причиною самого себе. Саме Бог рухає космічне колесо. Але як це можливо, якщо він стоїть над всесвітом, не стикаючись з ним. Він, відповідає Аристотель, повідомляє йому рух не механічно, а діючи "як предмет бажання", як предмет думки. Світ твориться силою духовного притягання.

Вивчаючи тварин, Аристотель прийшов до висновку, що "не випадковість, а доцільність наявна в усіх справах природи". Ієрархія живих істот сприймалася ним як послідовне завоювання "форми" в царстві матерії. Коли майстер або художник створює свої твори, він має перед собою мету. Така мета, але неусвідомлювана, є і в організмах. Завдяки їх внутрішньому прагненню до досконалості вони піднімаються сходинками досконалості. Цей формотворчий принцип Аристотель назвав ентелехією. Вона проявляється в пориві природи до вищої досконалості, чистої форми. Розумність космічного устрою зростає в міру наближення до людини. Розум жевріє вже в тваринах, але по-справжньому розкривається тільки в людському мисленні, яке за своєю природою найближче до божественної сутності і є вищим щаблем світобудови. На відміну від усіх інших живих істот людина вже свідомо прагне до Бога і знаходить радість у спогляданні його досконалості.

Все вчення Аристотеля пронизане прагненням знайти помірковану позицію, "золоту середину". Це особливо помітно в його етиці і вченні про державу. Мета людського життя, за Аристотелем, – щастя. А основу щасливої долі він вбачає в добродієчності житті. Древнє повчання мудреців про те, що найкраще – міра, набуває в Аристотеля вигляду розгорнутої етичної системи. Його чесноти (арете) – це якості душі, в основі яких лежить благочинність, яка дозволяє щасливо уникнути крайнощів. Крайнощі – як надлишок, так і недостатність – є злом. Згубні і гідні осуду як скупість, так і марнотратство, як безрозсудна хоробрість, так і боягузтво. Благо людині приносить тільки середина між ними – щедрість, мужність. Саме до цієї золоті сере-

дини слід прагнути людині, щоб досягнути добродетельності. Вона означає врівноваженість, внутрішню міру. Етичним і політичним орієнтиром Аристотеля є не "досконале", як у Платона, а якомога краще існування, тобто таке, яким воно може бути в межах людської природи.

Політичні погляди Аристотеля відзначаються орієнтованістю на історичні умови тодішнього соціально-політичного життя греків, що, зокрема, пояснюється теорією "природного" походження держави (подібно до живих організмів). "Очевидно, що поліс належить до природних утворень і що людина від природи є політична тварина", – писав він у "Політиці". Тому держава не підлягає радикальним штучним перетворенням. Так, платонівський проект ліквідації сім'ї і приватної власності насилує людську природу і тому нереальний. Усвідомлюючи всю недосконалість існуючих законів, Аристотель все ж підкреслював, що влада закону краща, ніж влада будь-якої особистості. Правління на основі закону не може бути цілком справедливим, але все ж воно – менше зло, ніж сваволя і пристрасті, притаманні особистості "при владі". Ця ідея Аристотеля увійшла пізніше до фундаменту західноєвропейської демократії.

Державу Аристотель визначає як спілкування вільних людей з метою кращого життя. Типи держави розрізняються ним в залежності від кількості управлінців: один, небагато (група осіб), всі (влада більшості). Три недосконалі форми державного устрою – це тиранія, олігархія і демократія. Якщо діяльність тих, хто при владі, спрямована до загальної користі, то державний устрій може отримати одну з позитивних ("правильних") форм: монархію, аристократію (у визначальному значенні, як правління кращих) або політію (суміш олігархії і демократії). У їх оцінці в різних творах Аристотель дає різні характеристики. Проте, на його думку, найкращою є та форма правління, яка поєднує переваги всіх трьох. Рабство, за Аристотелем, існує "від природи", відношення "раб – пан" такий же необхідний елемент структури полісу, як "дружина – чоловік" у сім'ї. Проте рабами повинні бути не греки, а "варвари".

Створений Аристотелем понятійний апарат до сих пір пронизує філософський лексикон; і сам стиль наукового мислення (історія питання, постановка проблеми, аргументи за і проти, рішення) сягає Аристотеля. Саме у нього мислення набуває важливої якості – системності. На відміну від інших мислителів, Аристотеля не задовольняє власна позиція стосовно певного питання. Він претендує на те, щоб вичерпати його. Звідси грандіозність явища Аристотеля і вагомість його внеску не тільки в розвиток античної філософії, а й в історію думки взагалі. У творах Аристотеля ціла культура підвела підсумок, і ціла цивілізація заклала основу свого існування.

Список використаних джерел

1. Антология мировой философии: Античность. – М., 2001.
2. Аристотель *Метафизика* // Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т. 1. – М., 1975.
3. Аристотель *Этика*. – М., 2002.
4. Асмус В.Ф. *История античной философии*. – М., 1965.
5. *Всемирная энциклопедия: Философия*. – М., 2001.
6. Гайденко П.П. *Эволюция понятия науки (становление и развитие первых научных программ)*. – М., 1980.
7. Гордер Юстейн. *Світ Софії. Роман про історію філософії*. – Львів, 1998.
8. Дирген Лаэртский *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – М., 1979.
9. Коплстон Ф. *История философии. Древняя Греция и Древний Рим. Т.1*. – М., 2003.
10. Лосев А. Ф. *История античной эстетики*. – М., 1969.
11. Мень А. *Дионис, Логос, Судьба: греческая религия и философия от эпохи колонизации до Александра*. – М., 2002.
12. Мотрошилова Н.В. *Рождение и развитие философских идей: историко-философские очерки и портреты*. – М., 1991.
13. Петрушенко В.Л. *Філософія: Курс Лекцій*. – Львів, 2003.
14. Платон *Диалоги*. – К., 1999.
15. Плотин *Эннеады*. – В 2-х частях. – К., 1995–1996.
16. Пролеев С.В. *История античной философии*. – М., 2001.
17. Рассел Б. *История западной философии*. – К., 1995.
18. Савельева М.Ю. *Парадокс основания. Эллинский контекст*. – К., 2008.
19. Секст Эмпирик *Соч в 2-х томах*. – М., 1976.
20. Сенека, Луцій Анней *Моральні листи до Луцилія*. – К., 1999.
21. Татаркевич Владислав *История философии: Т. 1 Антична і середньовічна філософія*. Львів, 1997.
22. *Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики*. – М., 1989.
23. Чанышев А.Н. *Курс лекций по древней и средневековой философии*. – М., 1991.

PHILOSOPHY CLASSIC ANTIQUITY: PAST AND PRESENT

In this article we analyse ideas and representatives of a high classic in antique philosophy.

УДК 94 (477)

Надія Юрчак

ПОХОДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ГАЛИЧИНУ

У статті висвітлюються походи Б.Хмельницького в Галичину з метою визволення українських етнічних територій.

Життя й діяльність Богдана Хмельницького припадають на один із найважчих періодів історії нашого народу, коли перед ним гостро, як ніколи, постала проблема "бути чи не бути", існувати далі як народові чи перетворитись на раба іноземних загарбників і зазнати винищення. Цю дилему довелося розв'язувати зброєю. Піднявшись на героїчну Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, українці звільнилися від польсько-шляхетського ярма.

Історія визвольної боротьби нашого народу тісно пов'язана з Тернопільщиною. Богдан Хмельницький на чолі свого війська здійснив три походи на західноукраїнські землі й щоразу проходив територією Тернопільщини. Перший похід відбувся восени 1648 року, коли гетьман з основними силами через Збараж–Зборів–Золочів–Глиняни підійшов до Львова і почав його облогу. На 1649 рік припадає другий похід. Тоді козацько-селянське військо на чолі з Б. Хмельницьким оточило Збаразьку фортецю, в якій засів лютий кат українського народу Я. Вишневецький. А під Зборовим відбулася одна з головних битв Богдана Хмельницького. Тут він змушений був підписати Зборівський договір. У 1655 році Богдан Хмельницький спільно з російськими військами здійснив ще один похід на західноукраїнські землі. Тоді його шляхи пролягали через значну територію Тернопільщини. Похід у Галичину 1655 року відзначався від двох попередніх тим, що в ньому не брали участі татари і це, на думку гетьмана, мало ще більше активізувати селян.

Перший похід у Галичину, пов'язаний з тим, що селянсько-міщанські заворушення на західноукраїнських землях розпочалися разом з першими перемогами Б. Хмельницького на Правобережжі, а після прибуття козацьких військ у Західну Україну восени 1648 року переросли в грізне повстання. Українське населення Галичини з радістю сприйняло звістки про перемоги гетьмана. Серед пригнобленого народу день у день міцніли сподівання на здобуття волі.

У 1648 році Б. Хмельницький із дипломатичних міркувань відкрито не висловлювався про визволення західноукраїнських земель, але багато зробив для підняття народних мас Галичини на боротьбу проти шляхти. Це потрібно було йому, по-перше, для успішного здійснення своїх походів через згадані землі, по-друге, для ліквідації шляхетської влади та військових гарнізонів. Тож гетьман розгорнув велику розвідницьку діяльність через спеціально надісланих уповноважених, зав'язав контакти з місцевим населенням Галичини. Спеціальні посланці козацького гетьмана поширювали листи-заклики й універсали Б. Хмельницького. Через цих посланців галичани встановлювали зв'язки з козацьким військом, готувалися йому допомогти.

Із-під Пилявців козаки на чолі з Б. Хмельницьким кількома шляхами вирушили на західноукраїнські землі. Головні сили прямували зі Старокостянтинова через Базалію, Збараж, Тернопіль, Зборів, Глиняни до Львова. Козаки одного з найближчих сподвижників Б. Хмельницького – М. Кривоноса пішли до Кременця і оточили фортецю наприкінці вересня 1648 року. Незабаром до семитисячного козацького війська приєдналися ще три тисячі місцевих

ополченців на чолі з Колодкою [4, с. 21]. За переказами цей ватажок був родом із села Підлісці поблизу Кременця. Облога замку тривала шість тижнів. Після запеклого штурму козацько-селянське військо взяло велику воєнну здобич, замок було зруйновано. А біля підніжжя сусідньої гори Черча у Кременці можна побачити кам'яні хрести. Це – П'ятницький цвинтар, пам'ятка історії XVII ст., священна реліквія українського народу. Нині на цвинтарі встановлено пам'ятник: високий хрест, біля нього скульптурне зображення козака. Із переказів, а також з першоджерел відомо, що під час облоги та штурму Кременецької фортеці загинуло понад дві тисячі козаків і ополченців [4, с. 24]. Багато з них поховані на П'ятницькому цвинтарі.

Восени 1648 року полки М. Кривоноса в слід за Кременцем здобули містечко Вишнівець і підійшли до м. Броди на Львівщині й штурмом взяли замок. Від Бродів загін повернув до Збаража, де була могутня фортеця, споруджена у XVII ст. "Фортецею із фортець" назвав збаразьку твердиню турецький мандрівник XVII ст. Е. Челебі. Козацьким загонам не довелося брати приступом Збаразьку твердиню. Реєстрові козаки, які перебували у фортеці та місцями перебили найманців – рейтарів і відчинили браму.

За порівняно короткий час козацько-селянське військо зайняло Тернопіль, Бережани, Товстолуг, Баворів, Струсів, Чортків, Копиченці, Бучач та інші населені пункти краю. Появляючи ці успіхи, шляхтич М. Кисіль відзначав, що Б. Хмельницького "всюди з відчиненими воротами чекають, він оволодіває містами-фортецями без будь-яких труднощів". Багато жителів Тернопільщини поповнювали ряди козацько-селянської армії, що прямувала на захід. 20 вересня 1648 року війська повстанців підійшли до Львова. 5 жовтня Максим Кривонос штурмом взяв Високий замок, що примусило польське командування почати переговори. Не бажаючи руйнувати місто, Б. Хмельницький погодився взяти відкуп і вирушив далі – до Замостя. Тут він чекав звісток з Варшави, де на засіданні сейму обирали короля. Корону отримав Ян – Казимир III, який почав переговори з Б. Хмельницьким про перемир'я. В результаті переговорів гетьман дав згоду припинити воєнні дії і відійшов на Придніпров'я.

Другий похід у Галичину 1649 року вписаний, як рік битв національно-визвольних військ Б. Хмельницького з шляхтою Речі Посполитої біля Збаража і Зборова. Галицьке Поділля стало тоді основним полем війни.

Шляхтичі мали особливі надії на Збаразький замок. У Збаражі зібралося більше дев'яти тисяч польських вояків [4, с. 36]. частина війська зосередилася у фортеці, а для решти І. Вишневецький, який прийняв командування, наказав збудувати біля замку укріпленний табір.

На початку липня до Збаража прибула повстанська армія на чолі з Б. Хмельницьким. Почалася облога укріплень, що тривала близько семи тижнів. Розвідники завчасу доповіли про стан фортеці й війська противника. Не випадково в одному з польських документів відзначено: Б. Хмельницький "все знає, що робиться в Польщі, завжди має дані". Тож знаючи міць замку, гетьман приготувався до тривалої облоги. Він задумав оточити Збараж тісною стіною військ, щоб обложені не мали змоги вийти за продовольством та фуражем. Бої відбувалися майже щоденно, кожним із них керував Б. Хмельницький. Він уважно стежив за всіма пересуваннями в польському таборі, вишукував слабкі місця й спрямовував туди удари козаків. За свідченням очевидців, в окремі дні обложені витримували до сімнадцяти козацьких атак. Під час генерального наступу – 27 липня козаки вперше успішно використали "гуляйгороди". Так називали рухомі вежі (їх побудували 24), при кожній з яких було п'ятнадцять воїнів. За ними їхали на возах по двадцять чоловік із штурмовими драбинами. Зі встановлених біля польського табору "гуляйгородів" козаки майже впритул обстрілювали противника [4, с. 48].

Грізним суперником обложених став голод. Не вистачало харчів і води, шляхетське військо косили хвороби. Микола Костомаров писав: "Поляки заготували собі так мало запасів, що через кілька тижнів у них почався голод. Розкішні пани змушені були харчуватись кінським м'ясом, прості жовніри поїдали котів, мишей, собак, а коли цих тварин не вистачало, то зривали шкіру з возів та взуття і їли, розварюючи у воді." [4, с. 49].

Унаслідок оточення польського війська його зв'язок із зовнішнім світом майже припинився. З великими труднощами командуванню обложених вдалося вирядити посланця до короля, щоб повідомити про важке становище у Збаразькій фортеці. Залишивши під Збаражем частину війська Б. Хмельницький уночі з 4 на 5 серпня 1649 р повів основні сили назустріч королеві. 4 серпня 1649 р. польська армія наближалася до Зборова. Вже тиждень лили дощі,

дороги розкисли, річка Стрипа широко розлилася, позривавши мости і перетворивши береги на болото. Головний табір польських військ став на дорозі біля с. Млинівці. Було вирішено переправитися через Стрипу під Зборовим та йти на Тернопіль і далі – до Збаража на допомогу польським військам.

Військо Б. Хмельницького залишалося непоміченим. Від Озерної козацька і татарська кіннота вирушила на північний захід і несподівано для поляків виринула з-за дощової завіси поблизу с. Метенів. Тут і зав'язався перший бій за переправу через Стрипу. Військо Б. Хмельницького погнало поляків від Метенова через села Грабківці та Млинівці до Зборова. "Не битва це була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога", – констатував сучасник. Втрата чотирьох тисяч поляків – таким був для поляків наслідок несподіваного удару сил Б. Хмельницького [4, с. 59]. Основна частина королівського війська переправилася через Стрипу і за наказом короля почали будувати оборонний табір.

Ранок 6 серпня поточного року підтвердив майже катастрофічне становище поляків. За ніч українсько-татарське військо суцільним кільцем оточило табір. Першим повів наступ від Зборова брацлавський полковник Данило Нечай. Надійний соратник Б. Хмельницького отримав від нього наказ переправитися через Стрипу й атакувати польський табір із заходу. Для виконання цього завдання козаки насамперед мали здобути Зборів. Козацька піхота обстріляла містечко з польових гармат і пішла в наступ. Багато допомогли їй міщани, які вказали, де в шляхтичів найслабша оборона. Здобувши Зборів, козаки виконали першу частину плану гетьмана – оточили королівський табір. Зі сходу від с. Озерна, на поляків йшли татари. А головний наступ Б. Хмельницький повів із півночі. Тут були зосереджені його основні сили. Здавалося, козацьке військо вже здобуло перемогу. Але через зраду хана, що виявилася ударом у спину українському війську, гетьману довелося погоджуватись на угоду з поляками. 8 (за новим стилем – 18) серпня 1649 р. було підписано Зборівський договір. На думку окремих істориків, умови Зборівської угоди свідчать, що Б. Хмельницький ще не зовсім чітко уявляв своє історичне покликання й не передбачав повністю результатів того руху, який очолив.

На згадку про ці події в 1990 р. біля Зборова обіч автошляху Тернопіль – Львів зведено високу (12 метрів) Козацьку могилу. У Зборові діє музей "Зборівська битва". В музеї понад 1200 експонатів, центральний об'єкт огляду – діорама "Зборівська битва" тернопільських художників Степана та Світлани Нечаїв, що відтворює головний бій на берегах Стрипи.

Третій похід у Галичину, пов'язаний з тим, що здійснюючи прагнення українського народу, Богдан Хмельницький, ще на початку війни з Польщею мав на меті визволити західні землі, приєднати до Великої України Волинь, Поділля, Галичину. Але перемогти шляхетську Польщу і звільнити всі українські землі козацько-селянському війську з багатьох причин не пощастило. Після так званого "возз'єднання України з Росією" виникла можливість знову розпочати воєнні дії, спрямовані на звільнення західних земель. Таким було завдання спільного з російськими військами походу в 1655 році у Західну Україну. Богдан Хмельницький твердо вирішив, що в цьому йому допоможе населення Галичини, яке в 1648–1657 роках масово виступало проти польського поневолення. Але реалізувати це завдання гетьману не вдалося.

Богданові Хмельницькому було вже майже шістдесят років. Позаду залишилися не тільки десятки літ, а й події, яким судилося назавжди бути вписаними в історію українського народу.

І попередні походи Б. Хмельницького і цей третій, зробили перелом в історії Галичини. Вони не тільки пробудили національну свідомість українців на західноукраїнських землях, а й підняли люд на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. Походи Богдана Хмельницького, цього, за висловом Григорія Сковороди, "героя і батька вольності", в Галичину дали нову силу спільності інтересів українців на всіх її корінних землях. І хоча багатьом сподіванням гетьмана, його мріям про незалежну Українську державу не судилося збутися, зерна волелюбства, посіяні в буремні роки, дали міцні сходи.

Список використаних джерел

1. Аркас М. Історія України-Русі – К.: Вища школа, 1991. – 456 с.
2. Голубицький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – 408 с.
4. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль, 2008. – 135 с.
5. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – В 3-х

томах. – Львів, 1990.

Nadia Yurchak

HIKING BOGDAN KHMELNITSKY IN HALYCHYNA

The article highlights hiking Khmelnitskogo in Galicia to the liberation of the Ukrainian ethnic territories.

РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94 (477)

Микола Бармак

ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Стаття знайомить із здобутками історіографії українських дослідників щодо проблем історії державного управління Російської імперії і становища провінційного чиновництва.

Створення, структуризація і функціонування основних ланок місцевого управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Російській імперії та на Правобережній Україні зокрема, формування бюрократії, визначення її соціальних характеристик, специфіка діяльності окремих її представників – основна тематика досліджень державознавців, істориків, правознавців упродовж більш ніж двох століть. В історіографії задекларованих вище тем можна виділити два підходи. По-перше, це вивчення власне місцевих органів влади, а по-друге, це розгляд самого чиновництва, з'ясування його соціокультурних характеристик.

У дослідженнях українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. переважно накопичувався фактичний матеріал, а наукова цінність робіт цього періоду полягає у створенні емпіричної бази для теоретичних узагальнень та висновків. Нагромаджені й опубліковані документи, статистичні, етнографічні матеріали служать джерельною базою для вивчення окремих аспектів функціонування органів місцевої державної адміністрації на Правобережжі [52; 53; 1 та ін.].

Праці М. П. Драгоманова містять оцінки окремих (сучасних авторів) владних інституцій Російської імперії [38]. Вчений розглянув проблеми діяльності місцевих самоврядних структур і виклав своє бачення побудови взаємовідносин урядової адміністрації і органів станового представництва, визначивши при цьому роль губернаторів як посередницьку, визначив компетенцію органів місцевого самоврядування. Взаємодія державної влади і органів самоврядування, на думку вченого, повинна будуватись на правовій основі, а суперечності необхідно вирішувати винятково в судовому порядку.

І. Я. Франко [95, с. 204–205; 96, с. 191–241] відзначав, що після поділів Речі Посполитої польська заможна шляхта на Правобережжі не втратила своїх соціально-економічних позицій, а навпаки, вона зміцніла, бо могла спиратися у своїх відносинах з українськими селянами на підтримку сильної російської державної та місцевої адміністрації, якої не було в Польській державі [94, с. 113–149].

Хоча проблеми еволюції та діяльності органів управління губернського та повітового рівня на Правобережжі України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. не стали предметом окремого дослідження М. С. Грушевського [26; 27], проте як складова частина історичного процесу на українських землях вони були відображені в його науковій спадщині. Праці вченого дали поштовх розвитку вітчизняної історіографічної традиції в напрямку студювання питань розвитку владних інституцій на українських землях.

На початку XX ст., а особливо під час визвольних змагань 1917–1921 рр. і створення незалежної державності, українська історіографія збагатилася державницькою ідеєю. Проте, детальне вивчення та узагальнення накопиченого у XVIII–XIX ст. досвіду (як негативного, так і позитивного) створення, функціонування, правового статусу місцевих владних структур не розпочалося. Тематику, пов'язану з управлінськими структурами Правобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., піднімали у своїх загальних дослідженнях історії України О. Єфіменко, Н. Полонська-Василенко, М. Слабченко [76; 77; 40; 84] та інші історики. З позицій державницького напрямку української історіографії Д. І. Дорошенко розглянув роль військового губернатора у розвитку довіреного його керівництву регіону [36, с. 90–108]. Вчений проаналізував суспільно-політичну ситуацію на Правобережжі у XVIII ст., розглянув політику

російської влади, спрямовану на послаблення польських впливів в українських землях, показав внутрішню диференціацію шляхетства Речі Посполитої та його роль у політиці держави [37]. Розкриваючи нові аспекти соціальних стосунків в українських землях на початку XIX ст., у тому числі і на Правобережжі, свій внесок у дослідження проблем діяльності органів влади на місцях зробили О. Оглоблін [70] та М. Слабченко [84], хоча вони і не розглядали безпосередньо проблеми побудови та реформування владних інституцій Російської імперії.

Радянський період української історіографії відзначається падінням інтересу дослідників до проблем дореволюційного управління як державного, так і місцевого. Свою роль при цьому відіграли негативні оцінки урядових структур, бюрократії Російської імперії XVIII-XIX ст., дані В. І. Ленінін. Тематика радянської української історіографії щодо дослідження XIX ст. визначалася потребами ілюстрації основних положень марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації, класову боротьбу, дослідженнями основних етапів визвольного руху в Російській імперії. Перші місця займала соціально-економічна тематика, історія селянства і сільського господарства, революційно-визвольна боротьба, національний розвиток українських територій під владою Російської імперії [30; 31; 32; 33; 58; 78; 68; 57; 49; 64; 65 та ін.]. Вхідження українських земель до її складу після поділів Речі Посполитої розглядалося як одномоментний та односторонній акт, а процес створення адміністративних органів на місцях та правовий статус їх кадрового складу не розглядалися, хоча в наукових працях і згадуються певні особливості функціонування владних інституцій Російської імперії на Правобережжі України. Діяльність органів регіонального та місцевого управління, урядова політика щодо структурування та інституалізації управлінського апарату висвітлювалася епізодично в контексті іншої проблематики [32; 33]. Найчастіше науковці аналізували діяльність окремих чільних посадовців регіону – генерал-губернаторів – при впровадженні на території Правобережного краю конкретних заходів "прямого впливу" та, загалом, імперської політики. Зазвичай, за традиційною оцінкою, генерал-губернатори зображалися сатрапами та реакціонерами, запопадливими із вищим начальством і брутальними із підлеглими, нерозумними та непослідовними керівниками [39, с. 25].

Є. Сташевський, аналізуючи хід, мету та наслідки люстрацій XVIII – першої половини XIX ст. у правобережних губерніях, торкався питань правового статусу, компетенції та діяльності спеціально створюваних органів для їх проведення – люстраційних комісій, а також висвітлював певні аспекти фінансової діяльності казенних палат та палат державних маєтностей в Україні [88]. Фінансова діяльність палат державних маєтностей в Україні висвітлювалася у працях І. О. Гуржія [33].

Історик-аграрник М. Н. Лещенко [58] вважав усю систему державного управління і антинародну політику уряду однією із причин народних рухів. У його працях яскраво виражено класовий підхід до характеристики владних установ. Автор зробив висновки про необхідність зміни політичного й соціального устрою у державі, а події 1917 р. вважав закономірним явищем.

В. Щербина [107] дійшов висновку, що політика Російської імперії мала на меті зменшення кількості поляків серед землевласників з одночасним посиленням позицій дворян-неполяків, хоча конкретно дії місцевих владних установ щодо цього не розглядалися. Науковець відзначив наслідки та особливості функціонування люстраційних комісій [105]. Аналізуючи діяльність Д. Г. Бібікова на посаді Київського генерал-губернатора, вчений зазначав, що посадовець діяв "карними, адміністративними і законодавчими заходами" [106, с. 19] при впровадженні імперської політики у регіоні.

Процес приєднання Правобережної України до Російської імперії став предметом дослідження В. А. Смолія [85]. Вчений показав, як відбувалися зайняття краю російськими військами та його включення до складу Російської імперії. Відзначаючи розбіжності між представниками революційного напрямку та магнатсько-шляхетським угрупованням у польському національно-визвольному русі, В. А. Смолій не торкався питань діяльності та значення шляхетських зібрань як органів станового представництва в Київській, Волинській та Подільській губерніях [86].

Функціонування легальних шляхетських корпоративних структур на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. та їхню роль у захисті прав шляхетства [63; 62; 83; 2; 48 та

ін.] не брали до уваги й інші радянські історики, які досліджували проблеми ідеології шляхетського руху загалом і, зокрема, в Київському генерал-губернаторстві.

У 90-ті роки ХХ ст. зросла наукова зацікавленість питаннями правового статусу українських земель, історією створення та функціонування владних інституцій XVIII-XIX ст. на території українських земель, що входили до складу Російської імперії [66; 20; 14; 16; 34; 67; 41; 9; 13 та ін.]. Основні принципи політики російської адміністрації у правобережних українських губерніях на початку XIX ст. з'ясовані в одному з розділів збірки із серії "Україна крізь віки" [82].

Інкорпораційну політику царського самодержавства на правобережних територіях після приєднання їх до Російської імперії розкрито у двотомній "Історії України: нове бачення" [47] за редакцією В. А. Смолія. Автори відмовилися від терміна "возз'єднання", вживаючи поняття "приєднання", яке є закономірним, зважаючи на суть поділів Речі Посполитої. У монографії охарактеризовано основні засади внутрішньої політики, яка забезпечувала інтегрування всіх сфер суспільного життя Правобережжя у загальнодержавну систему Російської імперії.

У монографії "Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.)" [79] О. П. Реєнт наголошує, що українські землі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав як важливий сегмент європейського простору, які використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення [79, с. 42]. Упродовж кінця XVIII – поч. ХХ ст. уряди Російської і Австро-Угорської імперій здійснювали щодо українців колонізаторську політику, ігноруючи особливості історії, побуту, звичаїв, світогляду українців, постійно намагалися розчинити їх у пануючому етнічному середовищі, позбавити можливості для будь-яких форм національної самоорганізації.

Тематику політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розглядає у своїх працях Я. Грицак [21; 22; 23; 24]. Науковець виокремив суспільно-політичну та етнокультурну специфіку Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., порівнюючи її з іншими українськими теренами. Вчений підкреслив, що "ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів" [22].

М. С. Дністрянський [35] відзначив руйнівний вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування адміністративно-територіального устрою в Правобережній Україні. "Невідповідність адміністративних кордонів – не просто результат ігнорування національного принципу організації, а свідомо політика по позбавленню українського народу права на державний і національно-культурний розвиток" [35, с. 67].

Сучасна українська історіографія проблематики функціонування адміністративних установ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. представлена серією праць В. С. Шандри [98; 99; 100; 101; 102; 103]. У них охарактеризовано діяльність генерал-губернаторів, дано оцінку чинників розвитку українських губерній та їх місця і ролі в Російській імперії. Характеризуючи діяльність у XIX ст. генерал-губернаторів, впливових російських сановників, дослідниця робить висновок, що всі вони реалізовували інтеграційний політичний курс щодо українських територій, забезпечували взаємозв'язок місцевих (губернських) та вищих державних установ. Вона висвітлює конкретні прояви урядової політики, засоби, за допомогою яких проводилася боротьба за землю з польськими поміщиками, впровадження російської мови в офіційний обіг [98].

У своїй монографії "Київське генерал-губернаторство (1832–1914)" [103] В. С. Шандра розкрила передумови і причини створення Київського генерал-губернаторства, з'ясувала його роль щодо інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії. Дослідниця проаналізувала законодавство кінця XVIII–XIX ст., яке стало юридичною базою для інкорпорації краю. За висновками науковця, функціонування генерал-губернатора як владної інституції дозволяло втілювати імперську політику в підпорядкованих регіонах і контролювати політичну ситуацію в ньому.

В іншому дослідженні В. С. Шандра виокремила закони й інші нормативно-правові акти, що формували політику російського абсолютизму у правобережних українських губерніях. Авторка зазначила, що саме вони визначали особливості діяльності місцевих державних установ щодо інтегрування в загальноімперські адміністративно-політичні структури, почи-

наючи з часу приєднання краю і до початку ХХ ст. Тематика нормативно-правових актів, дія яких поширювалася на Волинську, Київську та Подільську губернії, відрізнялася залежно від часу їх прийняття [99, с. 4].

У монографії В. С. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття» [100] історія перебування українських територій у складі Російської імперії висвітлена крізь призму дослідження російських владних інституцій, які здійснювали керівництво, нагляд та контроль на приєднаних землях. Дослідниця розглянула еволюцію генерал-губернаторства як регіонального владного інституту, підкреслюючи відмінність генерал-губернаторств, які функціонували на українських землях, від аналогічних російських структур.

Н. М. Яковенко відзначила суспільно-політичну та етнокультурну специфіку Правобережжя наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст. порівняно з іншими українськими землями [108; 109]. Дослідниця, оцінюючи наслідки поділів Речі Посполитої, відзначила, що «у нове – ХІХ – століття 80 % мешканців України увійшли як піддані Російської імперії». Самі поділи Речі Посполитої вона називає протизаконними актами, вчиненими «шляхом агресії, з подавленням опору вищих станів і при апатії заморочених пропагандою низів», але у той же час «з'єднання польського Правобережжя та козацької України в кордонах одного державного простору вкотре поновлювало перервану нитку їхньої спільності» [108, с. 41].

Політику Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. – у першій половині ХІХ ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядає у своїх працях І. І. Кривошея [54; 55; 56]. На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимації шляхти упродовж кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. та дослідив декласаційні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя. У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького «Правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)» [59] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимації шляхти та її декласації. При цьому чимало уваги звертається на діяльність як урядових структур, так і шляхетських станових органів щодо визнання у дворянстві середньої та дрібної шляхти, розглядається правова база трансформаційних процесів.

Дослідженню земельної власності магнатських родів на Правобережжі, їх місця у розвитку промислового виробництва, торгівлі, освіти, культури присвячені праці В. В. Павлюка [73; 74; 75]. Науковець констатує, що навіть після антипольської кампанії російської адміністрації на Правобережжі в 1831–1832 рр. чисельні конфіскації польських маєтків, активні дії генерал-губернатора Д. Г. Бібікова не послабили польського впливу, головним чином через те, що «землеволодіння як головний критерій соціально-економічного впливу знаходилось у руках польських латифундистів» [73, с. 79].

Основні функції і структуру Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора як фондоутворюючої установи описує у своєму дослідженні М. Бутич [12].

Поширеною проблематикою історичних досліджень сучасних науковців залишаються соціально-економічний розвиток Правобережжя, національний і соціальний склад населення цих територій, аграрна політика уряду в регіоні, суспільні рухи, суспільно-політичне становище селян та поміщицького землеволодіння у правовому полі Російської імперії. Так чи інакше вчені у своїх дослідженнях торкаються і питань, пов'язаних безпосередньо із функціонуванням, еволюцією, компетенцією місцевих владних інституцій, хоча й не акцентують на них увагу [15; 107; 87; 51; 28; 29; 69; 19; 18; 25; 536 та ін.].

С. О. Борисевич проаналізував заходи російського уряду та місцевої адміністрації щодо унормування відповідно до російського законодавства поземельних відносин на Поділлі після його приєднання до Російської імперії. Автор висвітлює діяльність люстраційних комісій, губернських казенних палат з розмежування маєтків, з'ясування їх правового статусу, управління казенними маєтками та визначення розмірів повинностей і податків, а також відзначив роль губернатора у координуванні дій усіх місцевих установ щодо врегулювання земельних відносин на Поділлі. С. О. Борисевич зазначив: «Щодо польських поміщиків царський уряд не прагнув до конфронтації. Він погодився на існування подвійного законодавства, традиційних привілеїв, збережених ще від польського уряду». Одночасно Російська імперія проводила протекціоністську політику щодо російських поміщиків, яка сприяла отриманню ними земель-

них володінь у правобережних українських губерніях. Дослідник вважає, що лише повстання 1830–1831 рр. змусило російський уряд застосувати більш радикальні заходи щодо шляхетського та церковного землеволодіння, "починаючи з 40-х років XIX ст., відбувалась уніфікація законодавства стосовно поміщицького землеволодіння та землекористування" [10; 11].

Дисертація О. М. Гордуновського [17] присвячена правовому статусу поміщицького землеволодіння у Правобережній Україні та розвитку кредитної системи наприкінці XVIII – на початку XIX ст. А. Г. Філінюк [92; 93] у своїх працях зазначає, що поділами Речі Посполитої не завершилося приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, оскільки слідом за цим розпочався глобальний за значенням і суттю процес входження великого за площею регіону в нову державну формацію. Крізь призму розвитку торговельно-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розглядає організацію та діяльність митних органів Т. В. Ігнат'єва [43; 44; 45; 46]. Історії фінансових органів та митних установ на території України у XVIII – на початку XX ст. присвячені статті В. М. Орлика [71; 72]. Автор зазначив, що влада Російської імперії намагалася зробити місцевий фінансовий апарат максимально ефективним для забезпечення бюджету [71, с. 66]. У статтях, присвячених розкриттю основних напрямів та особливостей земельної політики Катерини II і Павла I на території Волині, Ю. К. Рудакова звернула увагу на значну різницю між системами землеволодіння Речі Посполитої та Російської імперії наприкінці XVIII ст. і вважає, що саме тому російська влада не прагнула відразу до їх уніфікації, а лише до збереження існуючого становища і "створення умов для виникнення нерозривної єдності новонабутих земель з рештою державної території" [80; 81]. Н. І. Стрельбицька та В. П. Халайцян, говорячи про значення створення поштової мережі і налагодження зв'язку в правобережному регіоні, підкреслюють, що вони виступали невід'ємною складовою утверджуваного царизмом державного механізму [89].

Українські науковці досліджують історію функціонування адміністративно-поліцейських структур в Україні [97; 110; 111]. О. В. Талдикін зазначив, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, які були зумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, стирання практично всіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду. Науковець зробив висновок про те, що "адміністративно-поліцейські органи Російської імперії, їх поширення та розвиток на українських землях у єдиній загальноімперській системі місцевих органів управління означали ліквідацію державності України" [91].

Паралельно із українською "материковою" історіографією проблеми історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. досліджуються українськими вченими із діаспори. І. Лисяк-Рудницький вважав, що польсько-українське протистояння було чи не головною причиною втрати національної самостійності Україною і Польщею як у XVIII, так і в XX ст. [60; 61]. О. Субтельний суть політичної системи російської влади на Правобережжі вбачав у централізованій політичній владі російського царя, котрий не брав і не бажав брати до уваги погляди своїх підданих та, разом із тим, вимагав від них абсолютної покори й відданості, обіцяючи взаємін безпеку, стабільність і порядок [90]. Досліджуючи історію українських земель у складі Російської імперії, Р. Шпорлюк проаналізував роль національного питання та відзначив особливості розвитку історико-географічних регіонів [104]. Вчений вважав, що "більша частина України, будучи належною чи царю, чи цісарю, залишалася під соціальним та культурним впливом Польщі" [104, с. 14].

3. Когут проаналізував мотивацію та характер політичного курсу російської імперії при проведенні інтеграції українських земель, зробивши висновок, що уряд керувався виключно прагматичними інтересами, сформованими під впливом ідей західного Просвітництва [50, с. 260]. Вчений вважає, що інтеграція українського суспільства в імперські структури стала можливою завдяки особливостям свідомості тодішньої української еліти, її політичній культурі, наявності у її середовищі різних, іноді діаметрально протилежних, підходів до визначення характеру і майбутнього українсько-російських відносин.

Вивченню процесу формування системи цивільної служби в Російській імперії у XVIII – у першій половині XIX ст. присвячена історико-правова монографія автора [4]. У ній розглядається еволюція нормативної бази цивільної служби, її види та особливості, аналізуються чинники, які діяли при формуванні кадрового складу цивільних адміністративних установ

влади, з'ясовується правовий статус чиновників та канцелярських службовців у Російській імперії XVIII – першої половини XIX ст. і в тому числі на Правобережжі України після поділів Речі Посполитої.

Поряд із тим, автор присвятив статті розкриттю місця і ролі різних владних інституцій, які впроваджували політику інтеграції Правобережжя України до складу Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [3; 5; 6; 7; 8 та ін.].

Історіографічний огляд розробки тематики еволюції владних інституцій Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. показує, що в історичній літературі вивчалися різні аспекти як створення загальноімперської управлінської моделі та її розвитку, так і специфіка окремих владних інституцій в окраїнних регіонах. Предметом вивчення науковців стали законодавча база діяльності державного апарату, його структура, особливості та інструментарій впровадження політики центру на місцях, розроблена методологія та методика дослідження державних структур, є напрацювання у вивченні чиновництва.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700 – 1798 гг. // Предисловие ко II тому II части Архиву Юго-Западной России) – К., 1870. – 64 с. 2. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1973. – 189 с. 3. Бармак М. В. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах (рецензія) // Slavica Tarnopolensia 5. – Тернопіль, 1998. – С. 184–186. 4. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: АСТОН, 2006. – 288 с. 5. Бармак М. В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Наукові записки / Збірник. – К.: ІІІЕНД, 2005. – Серія "Політологія і етнологія". Вип. 28. – С. 246–259. 6. Бармак М. В. Історичні аспекти формування неофіційних персональних зв'язків за часів Російської імперії // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції: Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2004 р. / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Ч. 2. – С. 162–165. 7. Бармак М. В. Казенні палати в системі управління Російської імперії (на матеріалах Київської, Подільської та Волинської губерній) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Вип. 21. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2005. – С. 3–11. 8. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в у першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 3. – С. 18–24. 9. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. – Харків, 2002. – 176 с. 10. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с. 11. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 80–87. 12. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – початок XX) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1975. – Вип. 2. – С. 45–50. 13. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 189 с. 14. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: Дис. ... канд. ист. наук. – Харків, 1997. – 192 с. 15. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: Дис. ... канд. ист. наук. – Одеса, 1998. – 189 с. 16. Горбачев В. П. Городское самоуправление в Украине (по реформе 1870 года): Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1995. – 178 с. 17. Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: Дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 2000. – 166 с. 18. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 1997. – 182 с. 19. Горенко Л. М., Присяжнюк Ю. П. До аграрної історії України: деякі аспекти

соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). – Черкаси: Сіач, 1996. – 92 с. 20. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1999. – 156 с. 21. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах: Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – Київ, 2000. – 380 с. 22. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: навчальний посібник. – К., 1996. – 286 с. 23. Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. – № 2. – С. 427–454. 24. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) // Збірник наук. статей. – К.: Генеза, 2000. – С. 63–75. 25. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с. 26. Грушевський М. С. Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894. – 82 с. 27. Грушевський М. С. Ллюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1992. – 378 с. 28. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. – Львів, 2006. – 448 с. 29. Гудь Б. Українці – поляки: Хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 180 с. 30. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – 180 с. 31. Гуржій І. О. Проблеми соціально-економічного розвитку розвитку України періоду пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1988. – № 9. – С. 36–44. 32. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с. 33. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954. – 452 с. 34. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 174 с. 35. Дністрянський М. С. Кордони України (територіально-адміністративний устрій). – Львів, 1992. – 68 с. 36. Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінка з українського громадського життя першої половини XIX ст.) // Праці Укр. високого пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі. – 1929. – Т. 1. – С. 90–108. 37. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л.: Світ, 1991. – 574 с. 38. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством / 1654–1876. – Львів, 1909. – 74 с. 39. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): Конспект лекцій. – К., 1966. – 112 с. 40. Ефименко А. Я. История украинского народа – К., 1990. – 352 с. 41. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – 176 с. 42. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 43. Ігнат'єва Т. В. Ісаковецька прикордонна система у розвитку торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 34–36. 44. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці – 2005. – 26 с. 45. Ігнат'єва Т. В. Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в у першій половині XIX ст. // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 261–263. 46. Ігнат'єва Т. В., Філінюк А. Г. Радзивилівський митний округ у торгівлі Російської імперії в середині XIX ст. // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29–30 листопада 2001 р. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. – С. 128–134. 47. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2000. – 462 с. 48. Кабузан В. М., Троицький С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–168. 49. Коваленко Л. А. Велика фран-

цузька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. – 208 с. 50. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с. 51. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 182 с. 52. Костомаров Н. И. Государи и бунтари: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – М., 1996. – 162 с. 53. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой: В 2-х тт. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1886. – Т. 1. – 578 с.; Т. 2. – 711 с. 54. Кривошея І. І. Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69. 55. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 268 с. 56. Кривошея І. І., Кривошея І. І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – С. 32–38. 57. Крижанівський О. П. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1970. – 214 с. 58. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму – К., 1970. – 358 с. 59. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002. – 444 с. 60. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи? // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 319–332. 61. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – К., 1994. – С. 197–198. 62. Марахов Г. И. Деятельность “Содружества польского народа” на Правобережной Украине в 1835–1839 гг. (По материалам киевского архива) // Связи революционеров России и Польши в XIX – начале XX в. – М., 1968. – С. 166–193. 63. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX в. – К., 1979. – 151 с. 64. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К., 1971. – 175 с. 65. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К., 1961. – 332 с. 66. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 182 с. 67. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 194 с. 68. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К., 1959. – 496 с. 69. Овсінський Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воеводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 212 с. 70. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні: В 2-х тт. – Харків-Київ: Пролетар, 1931. – Т. 1. – 338 с. 71. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії вкінці XVIII–XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 66–73. 72. Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70–76. 73. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2000. – 210 с. 74. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 1. – С. 102–108. 75. Павлюк В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 220–236. 76. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 тт. – К., 1992. – Т. 2. – 420 с. 77. Полонська-Василенко Н. Як скасовано Литовського Статута – К., 1926. – 140 с. 78. Приходько Е. С. Социально-экономическое развитие помещичьего хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1958. – 20 с. 79. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 340 с. 80. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції / Редкол.: В. Г. Берковський (голо-

ва), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – Славута, 2003. – С. 141–159. 81. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Укр. іст. журнал. – № 2(461). – 2005. – С. 101–110. 82. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Серія "Україна крізь віки". – Т. 9. – К., 1999. – С. 82–114. 83. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів (1826–1850 pp.). – К., 1971. – 220 с. 84. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х тт. – К., 1925. – Т. 1. – 317 с.; Т. 2. – 346 с. 85. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с. 86. Смолій В. А. Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. Вип. 14. – К.: Вища школа, 1976. – С. 88–96. 87. Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 172 с. 88. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – в первой половине XIX в. – М.: Изд-во Наука, 1968. – 484 с. 89. Стрельбицька Н. І., Халайцян В. П. Діяльність земського поштового зв'язку на Поділлі в XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2006. – С. 242–248. 90. Субтельний О. Україна. Історія, К., 1991. – 510 с. 91. Талдыкин А. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX вв. // Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 186 с. 92. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст. у сучасній історичній літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського педуніверситету: історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 117–124. 93. Філінюк А. Г. Формування поштового зв'язку в Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX століть // Матеріали X Под. іст. – краєзнавчої конф. / Ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. – Кам.-Под.: Кам.-Под. державний педагогічний університет, 2000. – С. 250–257. 94. Франко І. Я. "Король балагулів" А. Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С. 113–149. 95. Франко І. Я. Наш погляд на польське питання // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 204–220. 96. Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – К., 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 97. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 1996. – 269 с. 98. Шандра В. С. Київський генерал-губернатор О. П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії // Збірник на пошану С. Д. Пількевича. – К., 1998. – С. 59–61. 99. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998. – 72 с. 100. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – 426 с. 101. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 85. 102. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – 462 с. 103. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – 144 с. 104. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Пер., упоряд. Г. Касьянова. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с. 105. Щербина В. И. Украинские староста по лострациям XVIII в. // Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Т. 3. – С. 32–48. 106. Щербина В. И. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 1–44. 107. Щербина В. П. Аграрна політика царизма на Правобережній Україні в 30-х – початку 60-х годов XIX в.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 21 с. 108. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с. 109. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с. 110. Ярмыш

А. Н. Наблюдать неотступно. Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска царизма в Украине в конце XIX – начале XX в. – К.: Юринформ, 1992. – 186 с. 111. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1978. – 178 с.

Mykola Barmak

AUTHORITIES INSTITUTIONS RUSSIAN EMPIRE IN RESEARCH HISTORIANS

The article introduces the history of the achievements of Ukrainian researchers on the history of state control of Russian empire and the status of provincial officials.

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1861 РР.

У статті аналізуються наукові дослідження присвячені аграрній політиці російського уряду на Правобережній Україні у 1793–1861 рр.

Характеризуючи стан наукової розробки теми, потрібно відзначити, що аграрну політику російського царату на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. в історіографії висвітлена тенденційно, що пояснюється належністю дослідника до тієї чи іншої історичної школи, що відображала інтереси певних соціальних і національних груп. Наявну історіографію з обраної для вивчення теми можна класично поділити на дорадянську, радянську та сучасну.

Вивчення історії аграрних відносин на Правобережній Україні розпочалося з середини XIX ст. Започаткував його А. Раев, праця якого містить певний матеріал про землеволодіння і землекористування: причини й принципи продаж державних маєтків у Російській імперії [60]. Через рік у 1860 р. було опубліковано дослідження С. Кавецького, який здійснив аналіз люстрацій 1798–1799 років та 1839 р. [33].

Професор історії Київського університету В. Шульгін [79–80] намагався з'ясувати становище Правобережної України та методи й форми репресивно-попереджувальних заходів київських генерал-губернаторів Д. Бібікова та І. Васильчикова.

Правовому аспекту і характерним рисам землеволодіння і землекористування на Правобережній Україні присвячено праці П. Полежаєва [59], І. Рудченка [62], Б. Ольшамовського [54].

У дослідженні В. Щербини проаналізовано розвиток староств на Правобережній Україні: чисельність селян, економічна база, прибутковість [83].

У працях В. Семевського проаналізовано практику пожалувань населених маєтків Катериною II та Павлом I та спроби царату вирішити селянське питання, шляхом поступового реформування феодальної системи [63–65]. Особливості селянського землекористування у різних регіонах імперії висвітлені у дослідженнях Н. Черепніна [75], І. Ігнатовича [30].

Деяким аспектам соціально-економічної історії Правобережної України під час правління Павла I присвячені праці П. Жуковича [23–25].

Серед українських дослідників соціально-економічної історії, праці, яких вийшли у світ у дорадянський період, варто відзначити дослідження В. Антоновича [1–3], І. Франка [73–74], М. Грушевського [15].

Започаткувала їх київська історична школа відомого дослідника краю професора В. Антоновича. Зібрані та опрацьовані В.Антоновичем та його учнями матеріали лягли в основу "Монографии по истории Западной и Юго-Западной России" [1].

Незважаючи на те, що дорадянська історіографія багата статистичним матеріалом, у ній простежено еволюцію поміщицького землеволодіння, шляхи вирішення селянського питання, проте залишився непроаналізованим основний зміст аграрної політики російського уряду.

У радянській історіографії аграрні відносини досліджувалися з точки зору класової боротьби. Основні зусилля скеровувались на розкриття класової боротьби й становища селянства в краї. З політичних міркувань шляхетське та церковне землеволодіння не досліджувалось. У міжвоєнний період соціально-економічну історію України вивчали М. Шульгін [81], М. Слабченко [67], М. Корнилович [38], В. Кашин [36], Ф. Ястребов [87]. Проте у їхніх роботах не були належно висвітлені соціально-економічні перетворення царського уряду щодо змін у землеволодінні та землекористуванні.

У повоєнний період відновлюється інтерес до вивчення аграрної історії Правобережної України. Основний акцент істориками робився на дослідженні розкладу феодално-кріпосницької системи, утвердженні капіталістичних відносин в Україні у першій половині XIX ст. Цій проблематиці присвячено роботи М. Дружиніна [21–22], А. Барабоєва [5], В. Теплицького [71], А. Барановича [6], І. Гуржія [18–19], П. Зайончовського [26].

Причини кризи феодалізму в сільському господарстві України та розвиток товарного виробництва і торгівлі у першій половині XIX ст. досліджував І.Гуржій. У своїх працях він порівнював становище казенних і поміщицьких селян, простежив розвиток поміщицьких маєтків [18–19].

Аналізу форм землеволодіння на Волині у XVIII ст. присвячено дослідження А.Барановича [6]. У ньому вчений показав, що основною формою землеволодіння і землекористування було велике фільваркове господарство магнатського типу, а як головні засоби феодалного ґніту використовувались посесія та корчемна оренда.

Особливості економічних відносин у феодалних маєтках з'ясовано у монографії М. Маркіної "Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века" [48], у якій вона проаналізувала еволюцію поміщицького землеволодіння краю протягом XVII–XVIII ст. Низка наукових праць М.Маркіної присвячені формуванню магнатських маєтків та розвитку фільваркового господарства [47; 49; 50].

Серед досліджень з соціально-економічної історії Правобережної України виокремлюється монографія Е.Сташевського. Для монографії характерний критичний аналіз люстрацій та інвентарів XVIII – першої половини XIX ст., законодавчих актів, діловодної документації. Основну увагу зосереджено на еволюції оренди, прибутковості казенних і приватних маєтків у XVIII – першій половині XIX ст. [70].

В. Смолій у своєму дослідженні підсумовує, що в кінці XVIII ст. у краї відбувався процес перерозподілу власності на землю на користь проросійського елемента [68].

Окремим блоком з повоєнної історіографії варто виділити праці Л. Баженова [4], Г. Марахова [45–46], котрі досліджуючи польські повстання проти Російської імперії у XIX ст., показали вплив національного фактора на основний зміст аграрних перетворень царату.

Різноманітні аспекти правового та економічного становища, господарська діяльність та боротьба державних селян за ліквідацію кріпосного становища була предметом вивчення Т. Лазанської [42].

Якісно новий період дослідження важливих аспектів соціально-економічної історії України розпочався з проголошенням незалежності України. Розширився доступ до архівних та закордонних джерел, науковці отримали реальну можливість об'єктивно висвітлювати історичні процеси. Одним із перших сучасних дослідників аграрної історії став С. Борисевич, який розглянув формування поміщицького землеволодіння, поземельні відносини в умовах приєднання краю до Російської імперії [10].

У дослідженні В. Щербини основний акцент зроблено на інвентарній реформі 1847–1848 рр. та селянській реформі 1861 р. на Правобережній Україні [82].

Для розуміння специфіки аграрних відносин на Правобережній Україні цінною є монографія О. Гуржія, в якій він аналізує розвиток аграрних відносин, поширення російського права та діяльність органів місцевої влади на Україні в другій половині XVII–XVIII ст. [20].

Аграрного розвитку Правобережної України стосуються дисертації О. Козій [37], Т. Соловійової [69], О. Бундак [12]. У своїй роботі О. Козій зробив висновок про те, що обмеження політичних і економічних прав польського населення розпочалось лише після повстання 1830 р. [37]. О. Бундак вивчала основні напрямки аграрної політики Російської імперії, шляхи і методи її реалізації в краї, еволюцію землеволодіння різних категорій населення [12].

Впливу магнатських родів Правобережної України на аграрну політику царату, соціально-економічне та культурне життя регіону присвячені праці В. Павлюка [57–58].

Створення та діяльність генерал-губернаторів, направлену на реалізацію політики царату на Правобережній Україні висвітлено у працях В. Шандри [76–78].

Оскільки, лише дворянський стан мав право володіти населеними маєтками, то безумовно цінними є дослідження І. Кривошеї [39], Н. Яковенко [84–86], Н. Громакової [14], С. Лисенка та Є. Чернецького [44], в яких показано шляхи формування шляхетського стану, його еволюцію.

Основні аспекти земельної політики Павла I були предметом дослідження Ю. Рудакової, яка проаналізувала основні причини повернення ряду маєтків їх попереднім власникам та практику пожалування маєтків російським дворянам [61]. В. Орлик проаналізував місце державних маєтків та селян у фінансовій політиці російського царату [55–56].

Деякі важливі аспекти обраної нами теми висвітлено О. Каденюком [34]. Він дотримується думки, що магнатське землеволодіння і землекористування переважало за національною ознакою, а тому на Правобережній Україні домінував соціальний статус землевласника.

Земельне питання в українсько-польських конфліктах XIX – першої половини XX століть простежено у дослідженнях Б. Гудя [16–17].

Знаменним можна назвати вихід у світ у 2006 р. узагальнюючої колективної монографії "Історія українського селянства" [31; 32]. Важливість цього дослідження полягає у системному підході до вивчення історії селянства від "неолітичної революції" до сьогодення та уникнення стереотипів радянської історіографії.

Становлення і функціонування господарства фермерського типу в Україні в умовах утвердження капіталістичних відносин висвітлено у науковому дослідженні В. Нечитайла [53].

Аналізуючи роботу місцевих органів влади в першій половині XIX ст., М. Бармак у своїй монографії стверджує, що будь-які спроби на початку XIX ст. змінити сталий порядок землеволодіння на Правобережній Україні могли спричинити небажане для російського царату хвилювання польських землевласників, що могло б підірвати ще слабкі позиції російської влади [7].

Церковну політику російського царату, що тісно переплелася із аграрною, вивчали О. Крижанівський [40] та С. Плохій [41], А. Зінченко [29], Е. Зваричук [28], В. Левицький [43]. О. Крижанівський, зокрема, досліджував місце церковної економіки в соціально-економічному розвитку Правобережної України, форми і методи господарювання у церковних маєтках і секуляризація майна. А. Зінченко простежив особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних і національних відносин в краї.

Історико-правовий аспект земельних відносин у цивільному праві України досліджували І. Будзилович та А. Юрченко [11], В. Збирит [27], Б. Бачур [8].

Польські науковці, як і російські, в своїх працях відстоювали права своїх націй на Правобережну Україну. Одним із найпомітніших досліджень дорадянського періоду є книга Ф. Вротновського, написана на основі спогадів очевидців повстання 1830–1831 рр. [102].

Соціально-економічне становище Правобережної України у XVIII – XIX ст. розкрито у працях С. Аскенази [88; 89], Н. Гасіровської [90], К. Раковського [94], С. Павліка [93].

Застосування репресій та конфіскацію майна учасників повстання 1830–1831 рр. проаналізовано у працях Ф. Равіти-Гавронського [92; 95]. Цій же тематиці присвячене дослідження Й. Качковського [91].

Після відновлення незалежності Речі Посполитої, публікуються ґрунтовні праці з соціально-економічної історії Й. Рутковського [96] та А. Святоховського [100–101].

Серед сучасних польських дослідників соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. треба відзначити В. Слівовську [99] та В. Серчика [97–98].

Вивченню історії Правобережної України сприяли дослідження французького історика Данієля Бовуа, який критично проаналізував основні причини виникнення польсько-російсько-українського трикутника та їх вплив на розвиток краю [9].

Особливості соціальної історії Російської імперії розкрито у праці сучасного російського дослідника Б. Миронова [52].

Також варто відмітити монографію віденського дослідника А.Каппелера "Росія як поліетнічна імперія" [35]. Простеживши формування та занепад Російської імперії, дослідник обґрунтовує висновок про те, що аграрна політика російського царату була зумовлена поліетнічністю імперії.

Серед праць славістичного наукового центру при університету м.Хокайдо у Японії слід виділити дослідження М.Такесі [51].

Отже, наведений аналіз історіографії свідчить, що основна увага у вивченні історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. зосереджувалася на дослідженні кризи феодално-кріпосницької системи, боротьбі селянських мас проти поміщиків, розвитку поміщицьких господарств. Оскільки дорадянські (як польські, так і російські) та радянські дослідники висвітлювали матеріал тенденційно, то й їхня оцінка аграрної політики російського царату кардинально різняться. У сучасній українській історіографії теж, на жаль, не було ґрунтовного дослідження аграрної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1867. – 62 с.
3. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700 – 1798 гг. // Архив Юго-Западной России. – 1870. – Т. II. – Ч. II. – С. 43–72.
4. Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дисс.... канд. ист. наук. – Киев, 1973. – 189 с.
5. Барабой А. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки. Институт истории АН СССР. – 1950. – № 34. – С. 107–113.
6. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волини в XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
7. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
8. Бачур Б. Институт земельных отношений в гражданском обычном праве Украины в X – середине XIX вв. (историко-правовой аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Одесса, 2004. – 206 с.
9. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з франц. З. Борисюк – К.: Интел, 1996. – 416 с.
10. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
11. Будзилович І., Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) // Право України. – 1994. – № 10. – С. 63–67.
12. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с.
13. Ганговер Л. О происхождении и сущности вечночиншевого владения. – СПб.: Тип. Ю.Н.Эрлихъ, 1884. – 86 с.
14. Громакова Н. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с.
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ: Золоті ворота, 1990. – 524 с. (Репринтне видання 1913 р.).
16. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. – Львів, 2006: ПП "Інформація. Поступ. Перспективи" – 448 с.
17. Гудь Б. Українці – поляки: Хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 180 с.
18. Гуржій І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1988. – № 9. – С. 36–44.
19. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
20. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
21. Дружинин Н. И. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1: Предпосылки и сущность реформы. – 636 с.
22. Дружинин Н. И. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М.: Изд-во АН СССР,

1958. -Т.2: Реализация и последствия реформы. – 619 с. 23. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – Ч. LXIII, июнь. – С. 183–226. 24. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – Ч. LXIV, август. – С. 207–263. 25. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – Ч. LXV, октябрь. – С. 186–275. 26. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 292 с. 27. Збырыт В. Историко-правовые аспекты становления и развития земельных сервитутов // Проблемы законности. – 2000. – № 41. – С. 33–37. 28. Зваричук Е. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: Економічний, суспільний та культурний аспекти: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2005. – 20 с. 29. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с. 30. Игнарович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – 2-е изд., доп. – М.: Тип. т-ва И.Д.Сытина, 1910. – 312 с. 31. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України.- К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. 32. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України.- К.: Наук. думка, 2006. – Т.2. – 654 с. 33. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными именными // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860. – № 2. – С. 15–87. 34. Каденюк О. Аграрна історія України: Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с. 35. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. – 360 с. 36. Кашин В. Крепостные крестьяне-землевладельцы накануне реформы. – Л.: Из-во АН СССР, 1934. – 52 с. 37. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – 234 с. 38. Корнилович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку. – К.: Всеукр. акад. наук, 1930. – 320 с. 39. Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис. ...канд. іст. наук. – Умань, 1997. – 234 с. 40. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с. 41. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с. 42. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с. 43. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2006. – 228 с. 44. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква: В-во Тов. охорони пам'яток старожит. Київщини, 2002. – 394 с. 45. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Изд. Киев. ун-та, 1967. – 258 с. 46. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с. 47. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с. 48. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с. 49. Маркина В. О характере эксплуатации крестьянства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в. // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1961. – № 1. – С. 82–93. 50. Маркіна В. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – № 2. – 1959. 51. Мацумура Такэси. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения // Acta Slavica Iaponica. – 2004. – Т. 21. – С. 67–87. 52. Миранов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с. 53. Нечитайло В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: Автореф. дис. ...докт. іст. наук.: 07.00.01. – Львів, 2006. – 36 с. 54. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном Крае. – СПб.: Тип. Ю. А. Мансфельдт, 1899. – 140 с. 55. Орлик В. Державні селяни в

податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII- середині XIX ст. (на матеріалах Українських губерній) // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 94–104. 56. Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 113–120. 57. Павлюк В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: Дис. .. канд. іст. наук: 07.00.01. – Острог, 2000. – 193 арк. 58. Павлюк В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIXст. – Острог: Нац. ун-тет "Острозька академія", 2000. – 184 с. 59. Полежаев П. О праве собственности по русским законам // Журн. мин-ва юстиции. – 1861. – Т. III. – С. 473–539. 60. Раев А. О продаже государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – № 3. – С. 32–93. 61. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Український історичний журнал. – № 3 (462). – 2005. – С. 101–110. 62. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. – 180 с. 63. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) // Журнал для всех. – 1906. – № 5. – С. 300. 64. Семевский В. Пожалование населенных имений при императоре Павле // Русская мысль. – 1882. – Кн. XII. – С. 153–192. 65. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века: В 2 т. – СПб.: Общественная польза, 1888. – Т. II.: Крестьянский вопрос в царствование императора Николая. – 625 с. 66. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века: В 2 т. – СПб.: Общественная польза, 1888. – Т. I.: Крестьянский вопрос в XVIII и первой четверти XIX века. – 517 с. 67. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х тт. – К.: Держ. видав. України, 1925. – Т. 1 – 318 с. 68. Смолий В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 69. Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 21с. 70. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 71. Теплицький В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні // Наукові записки інституту економіки АН УРСР. – 1954. – № 2. – С. 48–67. 72. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с. 73. Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С. 113–149. 74. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 75. Черепнин Н. Освобождение крестьян от крепостной зависимости. – С. Петербург: Типо-литогр. М.И.Фроловой, 1902. – 71 с. 76. Шандра В. Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков: політичний портрет // Історія України. – 1997. – № 34. – С. 4. 77. Шандра В. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ...докт. іст. наук: 07.00.06. – Київ, 2002. – 455 с. 78. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К.: УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. – 144 с. 79. Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – Т.II. – С. 5–32. 80. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с. 81. Шульгин М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с. 82. Щербина В. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60 гг. XIX века): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1992. – 210 с. 83. Щербина В. Украинские староства по люстрации XVIII в. // Архив Юго-Западной России. – 1905. – Т. III. – Ч.VII. – С. 26–94. 84. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 85. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с. 86. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с. 87. Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII: Історія України в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 274 с. 88. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i

przyczynki. T. 1. – 2-e wyd. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1903. – 479 s. 89. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki. T. 2. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1910. – 583 s. 90. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830). – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 91. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskim po powstaniach r 1831 i 1863. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1918. – 140 s. 92. Materiały do historii Polskiej XIX wieku / Zebrał Gawroński F. – Kraków: Gebethnera i S-ka, 1909. – 329 s. 93. Pawlik S. Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1915. – 320 s. 94. Rakowski K. Dzieje rozwoju ekonomicznego Polski: Do czasu upadku państwa polskiego. – Warszawa: Nakł i drukiem M.Arcta, 1909. – 190 s. 95. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1917. – 140 s. 96. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s. 97. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s. 98. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 500 s. 99. Śliwowska W. Mikołaj I i jego czasy (1825–1855). – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. – 262 s. 100. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1925. – T. 1.: W Polsce niepodległej. – 510 s. 101. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1928. – T. 2.: W Polsce podległej. – 509 s. 102. Wrotnowski F. Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie. – Lipsk, 1875. – 354 s.

Volodymyr Broslavskyi

HISTORIOGRAPHY AGRARIAN POLICY IN THE RUSSIAN GOVERNMENT RIGHT IN 1793–1861 RR.

The article analyzes the research on agrarian policy researchs Russian government in Right Bank Ukraine in 1793–1861 was.

УДК 930.1(438)

Павло Юрейко

МЕДІЄВІСТИКА В НАУКОВІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФРАНЦІШЕКА БУЯКА

Стаття присвячена науковому та педагогічному доробку відомого польського історика та громадсько-політичного діяча, професора Львівського університету Францішека Буяка. На основі праць професора Ф. Буяка, архівних джерел та літератури, розкрито його участь в реформуванні вищої освіти Польщі в першій половині XX ст., зокрема у Львівському університеті. З'ясовано, що основними напрямками його медієвістичних досліджень була суспільна та економічна історія Польщі та сусідніх країн.

Одним з провідних осередків історичної науки міжвоєнного періоду був Львівський університет імені Яна Казимира. В його стінах працювало багато відомих істориків, які внесли неоціненний внесок у розвиток світової медієвістики. Золотою ниткою в цих дослідженнях проходить педагогічна і наукова діяльність відомого польського історика Францішека Буяка (1875–1953). Саме з його іменем в Польщі пов'язують зародження та розвиток самостійного

наукового напрямку в історичній науці – "суспільної та економічної історії" [1, s. 565; 2, s. 377–378].

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі праць професора Ф. Буяка, архівних джерел та літератури розкрити його участь у реформуванні вищої освіти Польщі в першій половині ХХ ст., зокрема у Львівському університеті, а також висвітлити внесок ученого в розвиток історичної медієвістики.

Життєвий шлях та наукову спадщину Ф. Буяка неодноразово аналізували вітчизняні та зарубіжні історики, соціологи та економісти. Серед них Стефан Гошовський [1, s. 565–595], Стефан Інгльот [2, s. 377–411; 3; 4, s. 1–22; 5, s. 7–14], Казимир Качмарчик [6, s. 706–712], Наталія Гонсьоровська [7, s. 185–188], Зигмунт Кубаля-Босек [8, s. 77–122], Гелена Мадурович-Урбанська [9, s. 1–170; 10, s. 771–778], Аніта-Крістіна Шелтон [11], Анджей Янечко [12, s. 207–233], Ян Топольський [13, s. 56–76], Анджей Фелікс Грабський [14, s. 101–124], Пьотр Франашек [15, s. 37–46], Вітольд Куля [16], Казимир Добровольський [17, s. 107–120], Марцін Воланьський [18, s. 141–143], Здіслав Будзиньський [19, s. 309–328; 20, s. 424–440] та ін. З огляду на досить широку історіографію про Ф. Буяка, зупинимось лише на визначальних етапах його життя та наукової кар'єри.

Ф. Буяк народився 16 січня 1875 р. у с. Машкеніце Бжеського повіту Краківського воєводства в заможній родині. Першим навчальним закладом майбутнього вченого стала сільська початкова народна школа. Повну середню освіту він здобув у гімназії в Бохні (1886–1894 рр.). Там відбулося знайомство Ф. Буяка з відомими у майбутньому істориками Яном Фіялеком, Казимиром Качмарчиком та Яном Птасьніком, які відіграли значну роль в його подальшому житті.

У 1894 р. життєва дорога привела Ф. Буяка до Кракова, де він без підтримки родини навчався на філософському факультеті Ягеллонського університету (1894–1900 рр. – студент; 1894–1898 рр. – докторант). В університеті, крім історичних дисциплін, Ф. Буяк вивчав право, польську літературу, антропологію, мовознавство, геологію, статистику, філософію та географію. Остання навчальна дисципліна особливо припала до душі вченому. Він розпочав дослідження в галузі історичної географії Польщі від найдавніших часів до початку XVI ст. В 1899 р. Ф. Буяк подав дисертацію на здобуття наукового ступеня з географії. Однак, Академія знань визнала його роботу надто скромною, заснованою на недостатніх матеріалах і малодослідженою. Незважаючи на критику, в 1900 р. Ф. Буяк здобув звання доктора наук з історичної географії [19, s. 313]. Надалі відбулася зміна наукових зацікавлень ученого, він звертає увагу на соціально-економічну історію, зокрема розпочав дослідження демографії Мало-польщі. Результатом цього стала перша в польській науці габілітація з економічної історії на тему "Дослідження над заселенням Мало-польщі", яку він захистив в 1905 р. У 1909 р. Ф. Буяк отримав звання надзвичайного професора польської та загальноекономічної історії, а у 1920 р. – звичайного [21, арк. 135].

На жаль, хронологічні рамки цієї статті не дозволяють повністю висвітлити непростий життєвий шлях ученого. Все ж, вважаю необхідним, хоч побіжно визначити основні віхи його політичної, громадської, педагогічної та наукової кар'єри.

Упродовж 1902–1909 рр. Ф. Буяк виконував обов'язки ад'юнкта Крайового архіву в Кракові. З 1905 р. він доцент кафедри історії Польщі Ягеллонського університету. У 1909–1918, 1946–1948 рр. – надзвичайний професор кафедри економічної та загальної історії Польщі цього ж вищого навчального закладу. З 1917 р. – член Польської академії знань. У 1919–1920 рр. – звичайний професор Варшавського університету. У 1920–1941 рр. – завідувач кафедри суспільної та економічної історії Львівського університету. У 1926–1927 рр. – голова наглядової ради Польського сільськогосподарського банку. В 1932–1934 рр. і 1936–1937 рр. – голова польського історичного товариства. З 1951 р. – член Польської академії наук.

Під час Першої світової війни Ф. Буяк розробив проект сільськогосподарських реформ, у 1918 р. та 1920 р. був міністром сільського господарства. З 1928 р. – куратор союзу польської академічної молоді "Засів", з 1929 р. – його почесний член. У 1939 р. обраний до складу ради секретаріату польських громадських організацій у Львові. Під час Другої світової війни брав участь у підпільному русі у Львові та Кракові. Від 1946 р. професор сільськогосподарського факультету Краківського університету, завідувач кафедри економіки і кооперації. З 1948 р. – на пенсії [23; 24; 25, с. 85–86].

Підхід Ф. Буяка до вивчення минулого свого народу виявився оригінальним, таким, що відходить від традиційних методів досліджень. Учений запропонував вивчати історію суспільства на основі господарських (економічних), статистичних і соціологічних джерел. Саме вони, на думку Ф. Буяка, є найбільш ліберально-демократичними та об'єктивними. Він відійшов від класичного дослідження в архівах та перейшов до соціологічних методів з виїздом на досліджувану територію. Велику увагу приділяв демографії та статистиці.

Щоб зрозуміти методологічну концепцію досліджень Ф. Буяка у висвітленні історичного процесу, потрібно заглибитись в інтелектуальний перелом, який відбувся у польській історичній методології та світобаченні тогочасних істориків. Криза позитивістської методології та сумніви зароджені неокантіанцями в історіографії призвели до поділу європейських істориків на дві групи: "соціологізуючих" дослідників, або тих, хто прагнув зберегти науковий характер своєї дисципліни та "історіозуючих", які наближали історіографію до літератури та мистецтва, і в яких провідну роль відігравала суб'єктивна уява та культурні орієнтації автора. Такий поділ був характерний і для тогочасних польських істориків. Прихильником "соціологізуючого" методу досліджень був Ф. Буяк, що яскраво проявилось в його працях, присвячених малопольським поселенням [26, с. 35–36].

Дані методи вченого не були сприйняті в тогочасному науковому середовищі. Багато відомих істориків закидали Ф. Буяку, що його дослідження мають більше спільного з економікою, ніж з історією. Лише в міжвоєнний період "суспільна та економічна історія" отримала світове визнання як окрема дисципліна [20, с. 426–428].

Під час "львівського" періоду науково-педагогічної кар'єри Ф. Буяк майже не публікував великих монографічних досліджень (за винятком перевидань та участі у колективних працях), зосередив увагу на викладацькій діяльності та підготовці учнів. Під його безпосереднім керівництвом було створено наукову школу, відому на теренах усієї держави й далеко за її межами. Завдяки цьому Львівський університет став передовим осередком досліджень у галузі економічної історії в Центральній Європі. Сюди приїжджали студенти та вчені із-за кордону, тут відбувались спеціальні зустрічі. Вихованці школи Ф. Буяка частіше, ніж учні інших професорів, проводили дослідження за кордоном [27, с. 129]. Школа об'єднала учнів Ф. Буяка, які працювали в інституті суспільної та економічної історії Львівського університету. За короткий термін керівникові інституту вдалось згуртувати навколо себе чимало талановитих науковців: Яна Рутковського, Стефана Гошовського, Стефана Інґльота, Романа Зубика, Івана Шевчука, Кароля Малечинського, Зигмунда Войцеховського, Еразма Костоловського, Станіслава Пазиру, Романа Ґродецького та інших, діяльність яких стала гордістю польської історичної науки упродовж декількох наступних десятиліть [28, арк. 53–56]. При цьому Ф. Буяку вдавалось об'єднувати учнів та студентів у певні тематичні групи (наприклад група з вивчення історії цін, група з вивчення економічної історії міст), які б дозволили йому реалізувати далекоглядні плани системного вивчення суспільної та економічної історії держави [29, с. 175].

Широкі історико-економічні знання Ф. Буяка, поєднані з об'єктивним баченням реалій міжвоєнної Польщі, сприяли тому, що його думки та ідеї користувались авторитетом у наукових та урядових колах. Учений був відомий і як історик, і як публіцист та громадський діяч. Проте, передусім, він був популяризатором досягнень науки у сфері економічної історії та неординарним менеджером видавництва. Ф. Буяк заснував та редагував наукові журнали та збірники "Badania z dziejów społecznych i gospodarczych" (заснований Ф. Буяком у 1925 р.), "Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych" (1931), "Roczniki dziejów i kultury wsi" (1936), "Biblioteka Puławska", "Wieś i Państwo", публікував кращі наукові праці учнів та співробітників школи економічної історії [20, с. 421–432].

У науковій спадщині Ф. Буяка висвітлюються практично всі економічні та господарські аспекти життя польського народу. Зокрема, це дослідження економічного та суспільного становища Давньопольської держави і Речі Посполитої. З допомогою Ф. Буяка вдалось накреслити та дослідити головні напрями суспільної та економічної історії Польщі: історія колонізації, міст, сільського господарства, сільськогосподарського ладу, економічних криз, еволюція цін, мір і ваг та ін.

Першими медієвістичними розвідками Ф. Буяка були його студії з середньовічної історичної географії, зокрема, середньовічні морські та сухопутні карти. Вибір даного напрямку ро-

боти вчений пояснював практично повною відсутністю нових розробок з даної тематики [30, s. 180–186; 31, s. 9–10; 32, s. 190–264; 33, s. 5]. На жаль, розчарування Ф. Буяка після критики Академією знань його габілітаційної роботи не сприяли розвитку цих досліджень, значно більше уваги вчений почав приділяти економічній історії Польщі.

В 1905 р. вийшла друком одна з найвідоміших праць Ф. Буяка "Дослідження колонізації Малопольщі" [34] (науковий керівник – М. Карлінський). Ця монографія була високо оцінена фахівцями і стала дисертаційною роботою вченого [35, арк. 135]. Характеризуючи її, С. Інґльот зазначав: "робота є досконалою та вичерпною ... ніхто не порушував стільки проблем і не досліджував так господарство ... (вона – авт.) робить виразнішими наші уявлення про середньовіччя" [36, s. 6–7].

Головну увагу у монографії Ф. Буяк присвятив колонізації польських територій у X–XIII ст., дослідив на основі джерел автентичні місцеві назви. Вчений відзначав, що в становленні польського господарства значну роль відіграло німецьке право, яке було вдало інтерпретоване і доповнило тогочасне місцеве законодавство.

Щоб зрозуміти історію суспільного життя свого народу в період становлення першої польської держави вчений заглибився в додержавний період, розглянув політичне та економічне становище племен, які проживали на території етнічної Польщі. З відомих причин тогочасні польські історики розуміли етнічну територію Польщі в значно ширшому контексті, включали сюди і етнічні землі сусідів, зокрема українські етнічні території (Червенську землю). Поміркованим прихильником даного світобачення був і Ф. Буяк. Тогочасний устрій "польських племен" він трактував як родоплемінний, еволюція якого призвела до утворення Давньопольської держави. З утворенням державності поступово видозмінилось і суспільство. Суспільні відносини XI–XIII ст. Ф. Буяк трактував як феодальні. До цього, за твердженням ученого, призвів розвиток суспільства, в якому виділилась спочатку родоплемінна знать, з числа якої вийшли перші правителі Давньопольської держави. Дані суспільні зміни, як відзначав Ф. Буяк, були досягненням його народу, а їх еволюція, поряд з іншими чинниками, призвела в подальшому до утворення Речі Посполитої [37–38].

Аналізуючи суспільне та економічне життя Давньопольської держави, Ф. Буяк наголошував на її надбаннях та недоліках. Зокрема, він зазначав, що впродовж XI–XIII ст. польське господарство та торгівля сягнули європейського рівня, і в цьому вбачав велику заслугу свого народу [4, s. 17].

Професор Ф. Буяк критикував погляди Т. Войцеховського та К. Потканського за подекуди невірне трактування термінів і назв минулого, та за хронологічні помилки. При цьому автор відзначив велику заслугу К. Потканського в закладенні нових методологічних основ у дослідження суспільства та господарства Польщі, які надалі вже активно використовував та розвивав сам. Учений був незгідний із станом тогочасних історичних наукових досліджень з даної проблематики, відзначав науковий застій. Критикував погляди С. Смольки, К. Шайнохи, М. Бобжинського, Я. Рехмана, відзначав однобокість та архаїчність, з якою вони підходили до вивчення економічних процесів у суспільстві, підкреслював численні архаїзми та штампи в їхніх дослідженнях. Ф. Буяк запропонував вивчати історію колективно, так як одна людина має більш суб'єктивний погляд на певну проблему, ніж колектив, і не може ретельно опрацювати великі об'єми матеріалу [20, s. 430].

В 1908 р. і 1910 р. у Львові на основі новаторських методів виходить два томи одної з найвидатніших праць Ф. Буяка "Галичина Т. 1: Край, Населення. Суспільство. Землеробство. Т. 2: Лісництво. Гірництво. Промисловість" [39–40]. Автор ґрунтовно висвітлив та проаналізував стан суспільства та господарства Галичини починаючи з X ст. до першої половини XIX ст. Саме ця монографія принесла вченому наукове визнання. Пройшло століття з часу її появи, але навіть сьогодні важко собі уявити економіста чи історика, який би займався дослідженнями з цієї тематики й не був знайомий з доробком професора Ф. Буяка.

Як і переважна більшість тогочасних польських політиків, економістів та істориків, Ф. Буяк термін "Галичина" називав штучним, вигаданим австрійською владою, щоб відірвати цю територію від Польщі [41, s. 15–18]. Автор намагався довести, що насправді дана територія є невід'ємною частиною Польської держави і поділу не підлягає. Показовим є те, що в монографії Ф. Буяк чітко розділяв територію Галичини на дві частини – Східну і Західну, під-

свідомо вже поділивши її. Крім того, він часто здійснював порівняльний аналіз розвитку цих двох частин, відзначав переважно економічні переваги тієї чи іншої території.

Попри ці, характерні для міжвоєнної польської науки, вади надмірного патріотизму, загалом згадана праця надзвичайно ґрунтовна. В ній учений дослідив географічне положення Галичини, висвітлив зміни, які відбулись упродовж тисячоліть формування території краю. Велику увагу автор приділив демографії та статистиці населення Галичини. Зокрема, він опрацював та подав статистичні показники розселення поляків, русинів та євреїв в Галичині, частково висвітлив їх взаємини. Підкреслював, що культура русинів є невід'ємним елементом культури Галичини. Автор детально дослідив соціум Галичини та виділив декілька основних груп, які на думку вченого і творили суспільно-політичну історію краю. До них він відніс політичну еліту (королів, князів, придворних вельмож, міський патриціат, великих землевласників); духовенство (єпископів, дияконів, священників, монахів); дрібне міщанство (торговців, ремісників, робітників) та селянство (вільних та залежних). Творчим чинником, який забезпечував і забезпечуватиме розвиток Польської держави Ф. Буяк називав інтелігенцію. Під нею він розумів, перш за все, освітян, яких називав невід'ємною умовою прогресу держави [39, s. 178–196; 42, s. 5–6; 43, s. 258–269; 44].

У вивченні середньовічного господарства Польщі Ф. Буяк виділяв декілька основних дослідницьких напрямів: землеробство, лісництво, гірничодобувна промисловість, промисли та торгівля, тощо.

Середньовічне господарство Польщі асоціювалося в Ф. Буяка, передусім, із землеробством. Йому вчений присвятив більшість своїх досліджень. Ф. Буяк неодноразово наголошував, що основне багатство польського народу – це земля, яка має чудові родючі властивості та великі запаси корисних копалин. Учений дослідив аграрний устрій земель, зокрема їх поділ за господарським призначенням та формами власності. Також він висвітлив історію діяльності найбільших господарств, які займались переробкою сільськогосподарської продукції, дослідив ціни, міри, ваги, транспортні витрати під час торгівлі нею, подав статистичні дані про робітників, які працювали в цій галузі.

Професор Ф. Буяк вважав, що великим досягненням поляків у землеробстві було винайдення колісного плуга з одностороннім лемешем, який значно збільшив масиви орних земель, а відповідно і кількість виробленої продукції. Він критикував погляди німецьких економістів, які приписували вищезгаданий винахід своєму народу. Історична правда у цьому питанні, насправді, є десь посередині, так як цей винахід було локалізовано в декількох країнах майже одночасно.

Іншим аспектом економічних студій вченого було вивчення лісництва та гірництва. Ф. Буяк вивчив діяльність сотень лісових господарств Галичини залежно від форми власності (переважно це володіння феодалів, магнатів, поміщиків), проаналізував правове поле у цій галузі та висвітлив діяльність контролюючих органів, які здійснювали нагляд за використанням зелених масивів краю. Дослідження використання корисних копалин тісно переплітаються у вченого із торгівлею ними. Вчений висвітлив організаційну структуру видобувних підприємств та опрацював численні нормативні документи, які надавали право розробки родовищ. Запаси солі у Велічці та Бохні вчений називав багатством краю, вважав, що їх промисловий видобуток вніс вагомий внесок в економіку середньовічної Польщі. Численні дослідження Ф. Буяк присвятив також видобутку інших корисних копалин, зокрема залізних, мідних, срібних та золотих руд, а також видобутку нафти у пізньому середньовіччі. Автор висвітлив процес їх переробки та торгівлю ними [39, s. 245–371].

Ще одним аспектом медієвітичних студій Ф. Буяка були його дослідження середньовічної торгівлі в Польщі та сусідніх країнах. Русійною силою господарства будь якої країни вчений вважав саме торгівлю. При цьому він підкреслював важливість географічного положення своєї батьківщини. З цього приводу вчений неодноразово наголошував, що вже саме географічне розташування Польщі давало їй широкі торговельні можливості. Адже саме Польща, на думку Ф. Буяка, знаходилась на межі "двох світів" – Західного і Східного. Ф. Буяк дослідив основні торговельні шляхи, які пролягали через його батьківщину, висвітлив торговельні відносини Польщі із сусідніми країнами [45; 46, s. 167–168].

Тісно з торгівлею переплелися дослідження Ф. Буяка над розвитком цін, мір і ваг у середньовічній Польщі. З метою детального дослідження таких проблем учений об'єднував своїх

учнів у тематичні групи. Так, уперше у Львівському університеті під керівництвом Ф. Буяка розпочалися дослідження абсолютно невідомих до того аспектів життя польського, українського, білоруського та інших народів Європи. Зокрема, один з кращих учнів Ф. Буяка С. Гошовський значну частину життя присвятив дослідженню цін, ціноутворення, товарного та грошового обігу на теренах Східної Європи. Спільно з С. Гошовським учений дослідив розвиток цін у Львові, Кракові, Варшаві та інших польських містах.

Професор Ф. Буяк вивчав причини ціноутворення на ті чи інші товари, перепади цін в різних містах, намагався зрозуміти, детально дослідити та дати оцінку цим подіям. Він також аналізував вплив цін на життя міщан та селян, досліджував фінансові та економічні кризи, часто відзначав зловживання, які проводили впливові люди міста з метою власного збагачення, відзначав надзвичайно високу активність євреїв у цій сфері та ін [47; 48; 49; 60, с. 1–7; 51; 52; 53, с. 307–309].

Наукові інтереси Ф. Буяка не обмежувались лише наведеними декількома основними напрямками. Він частково вивчав міждержавні та міжміські політичні, економічні та суспільні відносини, намагався висвітлити тогочасні демографічні реалії та етнологічні аспекти, займався дослідженням мовознавства, релігійних поглядів та ін [54–56]. Незважаючи на те, що ці дослідження мають уривчастий характер, вони проливають світло на цінні історичні фрагменти та дають зрозуміти нам як багато сторінок нашого минулого оповите мороком середніх віків.

Список використаних джерел

1. Hoszowski S. Kronika Seminarium historii społecznej i gospodarczej Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za pierwszych dziesięć lat jego istnienia (1921–1931) // Studja z Historji Społecznej i Gospodarczej poświęcone Prof. Dr. Bujakowi Franciszkowi. – Lwów, 1931. – S. 565–395.
2. Inglot S. Rozwój historii społecznej i gospodarczej // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1937. – R. 51. – Z. 1–2. – S. 377–378.
3. Inglot S. Historia społeczna i gospodarcza średniowieczna. – Wrocław, 1949.
4. Inglot S. Franciszek Bujak. Działalność naukowa i pedagogiczna // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Wrocław: Ossolineum, 1955. – № . 8. – S. 1–22.
5. Inglot S. Związki językoznawstwa z naukami historycznymi // Acta Universitatis Bratislaviensis. – Bratislava, 1974, – № . 197. – S. 7–14.
6. Kaczmarek K. Wspomnienia pośmiertne o Fr. Bujaku // Przegląd Zachodni. – Poznań, 1953. – T. 1. – № 4–5. – S. 706–712.
7. Gąsiorowska N. Wspomnienia pośmiertne o Fr. Bujaku // Nauka Polska. – Warszawa, 1953. – R. 1. – S. 185–188.
8. Kubala-Bosek Z. Franciszek Bujak. Jego współpraca z Kasą im. Mianowskiego // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa: PAN, Zakład Sociologii i Historii Kultury Polskiej, 1963. – T. 7. – № 1–2. – S. 77–122.
9. Madurowicz-Urbanska H. Franciszek Bujak – o nowy kształt historii // Bujak F. Wybór pism. – Warszawa, 1976. – T. 1. – S. 1–170.
10. Madurowicz-Urbanska H. Nauka a społeczeństwo. Z myśli społecznej Franciszka Bujaka // Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego. – Lublin, 1998. – Cz. 1. – S. 771–778.
11. Shelton A. K. The democratic idea in Polish history and historiography: Franciszek Bujak (1875–1953). – Colorado, 1989.
12. Janeczko A. Franciszek Bujak: Historyk w nurcie życia, ogłoszony jako posłowie do wznowionej świeżo rozprawy F. Bujaka // Studia nad osadnictwem Małopolski. – Poznań, 2001. – S. 207–233.
13. Topolski J. Badania historyczno-gospodarcze w Polsce // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Warszawa, 1963. – T. 25. – S. 56–76.
14. Grabski A. F. Franciszek Bujak i historia gospodarcza (Uwagi o metodologicznych poglądach uczonego) // Historia. – Poznań, 1979. – T. IX. – S. 101–124.
15. Franaszek P. Bujakowska koncepcja badania dziejów gospodarczych ziem polskich // Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Kraków, 2000. – S. 37–46.
16. Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. – Warszawa, 1963. – 562 s.
17. Dobrowolski K. Socjologia // Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne. – Wrocław, 1974. – S. 107–120.
18. Wolański M. Wkład Profesora Franciszka Bujaka do metodologii badań historycznych // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Wrocław, 1974. – Seria A. – S. 141–143.
19. Budzyński Z. Szkoła historii społeczno-gospodarczej Franciszka Bujaka na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / Pod red. L. Zaskilniaka i J. Maternickiego. – Rzeszów, 2004. – T. II. – S. 309–328.
20. Budzyński Z. Franciszek Bujak (1875–1953) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod red. J. Maternickiego; przy współpracy L. Zaskilniaka.

– Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 424–440. 21. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 954. – Арк. 135. 22. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 26. 23. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 185. 24. Герасимова Г. Буяк Францішек // – Режим доступу: http://www.history.org.ua /EHU/?l=EHU&verbvar=Buyak_F. 25. Овсінський Ю. Буяк Францішек Якубович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / Упорядники О. Вінниченко і О. Целуйко. – Львів, 2000. – С. 85–86. 26. Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття. Дис. Канд. іст. Наук. – Львів, 2005. – С. 35–36. 27. Tyrowicz. M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939) / Z przedmową J. Maślanki. – Wrocław, 1991. – S. 129. 28. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1616. – Арк. 53–56. 29. Madurowicz-Urbanska H. Bujak F. Wybór pism: W 2 tomach. Warszawa, 1976. – Т. 1: Nauka, społeczeństwo, historia. – S. 175. 30. Bujak F. Początki kartografii w Polsce // Wiadom. Numizm.-Archeol. – Kraków, 1900. – Т. IV. – S. 180–186. 31. Bujak F. O średniowiecznych kartach żeglarskich // Sprawozd. Akad. Umiej. – Kraków, 1902. – Т. VII. – S. 9–10. 32. Bujak F. O średniowiecznych mapach żeglarskich // Sprawozd. Akad. Umiej. – Kraków, 1903. – Т. VII. – S. 190–264. 33. Bujak F. W sprawie kartografii historycznej // Sprawozd. Akad. Umiej. – Kraków, 1906. – Т. XI. – S. 5. 34. Bujak F. Studia nad osadnictwem Małopolski. – Kraków, 1905. – 266 s. 35. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 954. – Арк. 135. 36. Inglot S. Franciszek Bujak. Działalność naukowa i pedagogiczna. – Wrocław, 1955. – S. 6–7. 37. Bujak F. Ustrój Polski w XI wieku // Odbitka ze Sprawozdań PAU. – Kraków, 1945. – 27 s. 38. Bujak F. Państwo i naród polski w XI wieku // Odbitka ze Studii z Dziejów Kultury Polskiej. – Warszawa, 1949. – 16 s. 39. Bujak F. Galicja. – Т. I: Kraj, Ludność, Społeczeństwo, Rolnictwo. – Lwów, 1908. – 562 s. 40. Bujak F. Galicja. – Т. II: Leśnictwo, Górnictwo i Przemysł. – Lwów, 1910. – VI + 509 s. 41. Bujak F. Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. – Warszawa, 1920. – S. 15–18. 42. Bujak F. O naturze państwa Piastowskiego // Sprawozd. Akad. Umiej. – Kraków, 1905. – S. 5–6. 43. Bujak F. Z jednej gliny jesteśmy // Wieś i Państwo, 1983. – R. I. – S. 258–269. 44. Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. – Warszawa-Lublin-Lódź-Kraków. 1918. – 160 s. 45. Bujak F. Kalimach i znajomość państwa tureckiego w Polsce około początku XVI w. – Kraków, 1900. – 23 s. 46. Bujak F. Życie gospodarcze Polski za czasów Kazimierza Wielkiego (Odczyt Prof. UJK D-ra Franciszka Bujaka, wygłoszony dnia 9.XI.1934 na posiedzeniu Sekcji Dydaktycznej Oddziału Lwowskiego P.T.H. i grupy metodycznej lwowskich nauczycieli historii) // Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne. – Lwów, 1935. – R. II. – S. 167–168. 47. Bujak F. Przedmowa [do] Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku // Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1928. – VIII + 328 s. 48. Bujak F. Przedmowa [do] Ungeheuer M. Stosunki kredytowe w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku // Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1929. – VIII + 298 s. 49. Bujak F. Przedmowa [do] Edward Tomaszewski. Ceny w Krakowie w latach 1601–1795. – Lwów, 1934. 50. Bujak F. Przedmowa [do] Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Kraków, 1934. – S. 1–7. 51. Bujak F. Przedmowa [do] Pelc J. Ceny w Krakowie w latach 1369–1600 // Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1935. 52. Bujak F. Przedmowa [do] Adamcyk W. Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku // Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1938. – VIII + 356 s. 53. Bujak F. Oplacalność rolnictwa w pracy rolniczej // Wieś i Państwo. – Lwów, 1939. – S. 307–309. 54. Bujak F. Kalimach i znajomość państwa tureckiego w Polsce około początku XVI w. – Kraków, 1900. – 23 s. 55. Najstarszy opis Ziemi Świętej. – Kraków, 1900. – 16 s. 56. Bujak F. Dwa bóstwa // Odbitka z Kwartalnika Etnograficznego "LUD". – Lwów, 1923. – Serja II. – Т. II. – 14 s.

Ureiko Pavlo

MEDIEVAL STUDIES IN THE SCHOLAR AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF FRANCISHEK BUJAK: MEDIEVAL ASPECT

The paper deals with the scholar and pedagogical work of one of the well-known Polish historians and public figures Francishek Bujak who taught in L'viv University during the interwar period. Basing himself on the scholar's publications, archival documents

and literature the author examines his part in reforming of the system of higher education in Poland in the first half of the twentieth century, specifically in L'viv University. It is established that the main directions of his medieval researches were social and economical history of Poland and the neighboring countries in the 8th – 16th centuries.

УДК 94 (477) "16/18"

Тетяна Чубіна

ПРОСОПОГРАФІЯ ЯК МЕТОД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДУ ПОТОЦЬКИХ)

У науковій статті аналізується просопографія як метод дослідження колективних біографій, який кожен особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, ілюструє як особистість та індивідуальність. Авторка розглядає цей метод історичного дослідження на прикладі тульчинської лінії роду Потоцьких.

Звернення до біографій окремої групи осіб відкриває додаткові можливості для виявлення і спостереження закономірностей, що характеризує їх самих і здійснювану ними діяльність. Сукупність пов'язаних з таким підходом методичних прийомів, так само як і продукт їхнього застосування охоплюються поняттям просопографія. Остання, як метод, на наш погляд, є вельми ефективною і далеко не вичерпаною, в плані свого пізнавального потенціалу, інструментом наукознавчого аналізу.

Предметом наукового дослідження автора є родинна історія Потоцьких, зокрема її тульчинська лінія. В Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі (Potocki): гербу Любич, гербу Остоя, гербу Пилява, гербу Сренява, гербу Шеліга, гербу Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі гербу Пилява. Герб Пилява являє собою два хреста у блакитному полі, третій хрест зображений наполовину. Згідно легенди, цей герб був дарований королем Владиславом Кучерявим лицарю Зарославу, предку Потоцьких. Політичної могутності ця родина набула в середині XVI століття.

Представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, займали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом, у Росії та Австрії.

Існують герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії належали до гербу срібної Пиляви. Засновником гетьманської гілки був визначний військовий і політичний діяч Станіслав Потоцький Ревера (1579–1667 рр.), великий гетьман коронний, воєвода київський, краківський та ін., діяльність якого помітно позначилася в історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав у посаг за нею маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському й Київському воєводствах.

Поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Жозефа із Теофілою Терезою з Центнерів, панєю на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії [1].

Коли мова йде про створення колективної біографії, зокрема, просопографічного портрета цілого роду, як, наприклад, роду Потоцьких, перед дослідниками постає ряд проблем методологічного змісту. Одна з них – визначеність терміну "просопографія". Слід зауважити, що в комплексі спеціальних історичних дисциплін статус просопографії залишається нечітким і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Вона відрізняється мінливістю

предметно-об'єктивної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію.

Просопографія (з грецького *προσωπων* – особа і *γραφω* – пишу, письмово повідомляю) займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших даних, зокрема зовнішності, рис характеру й особистих якостей, родинних зв'язків, роду діяльності, кар'єри, різних життєвих обставин тощо, про осіб, що згадуються в історичних джерелах, з метою максимального повного відтворення минулого як історії людей. Просопографія також називають збірники біографічних нарисів про історичних осіб, насичені посиланнями на джерела.

Болгарський учений Іван Божилов у монографії "Фамиліята на Асеновци (1186–1460). Генеалогія и просопографія" термін просопографія застосовує при створенні колективної біографії роду, але уточнює, що, якщо недостатньо відомостей про якусь особистість, то просопографічні методи дослідження дозволяють реконструювати її життя та діяльність через загальний фактологічний матеріал про рід у часово-просторовому вимірі. Дослідник підкреслює, що історична розвідка має здійснюватися з урахуванням місця проживання (регіону) представників роду і ментальності часу, в який вони діяли [2].

Сучасні російські словники визначають просопографію як метод створення колективних біографій. Причому, як подає "Нова філософська енциклопедія", він складається з визначення певного кола осіб, у постановленні ряду однотипних питань про дати народження і смерті, про шлюб і родину, соціальне походження, місце проживання, освіти, поле діяльності тощо [3]. А словник "Культурологія. ХХ век" уточнює, що методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів, набувають особливого значення при реконструкції внутрішнього світу особи, замінюючи болючі для соціально-історичних наук протиріччя між окремим характером фактів та загальним характером висновків [4, с. 60].

Підсумовуючи розгляд всіх наведених визначень, спробуємо дати власний погляд на проблему відповідно до поставлених завдань. Просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда. Слід зазначити, що суспільне і приватне розглядається або як рухливі елементи в єдиному континіумі сфери, або як звернені одне до одного (взаємоорієнтовані) аспекти соціального і духовного життя.

При створенні історичного роду просопографічні методи мають універсальний характер. По-перше, в результаті дослідження цього жанру крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно виступає історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях. По-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і розвиток наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, що визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Робота над створенням просопографічного портрета роду Потоцьких має ряд суттєвих особливостей, які вимагають застосування таких методологічних засад.

1. Передусім необхідно визначити коло осіб, які потрапили в поле уваги дослідника. У складеному автором просопографічному списку присутні лише окремі представники роду Потоцьких. Це ті представники, які залишили помітний слід в історії нашої країни і які, власне, і зробили цей рід знаменитим. Про інших представників роду подаються стислі біографічні відомості, а основна концептуальна лінія дослідження зосереджена на видатних Потоцьких.

2. Важливою засадою є побудова просопографічного дослідження. Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють його покоління. З одного боку, достатньо широке коло джерел про одних представників фамільного клану Потоцьких, з другого – уривчасті відомості, непрямі джерела про інших. Відповідно, й у викладенні матеріалу намітилася така ж диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним. Просопографія дає змогу не

відмовлятися від поставленої мети, а будувати історію роду шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності особистостей, що ввійшли до просопографічного списку.

3. Історія кожного роду має свою відзнаку. При побудові наукової розвідки такі відзнаки суттєво впливають на її концептуальні засади. Якщо не з'ясувати і не розкрити їх своєчасно, подальше історичне просопографічне дослідження може призвести до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок.

Маючи намір показати зв'язок між представниками різних поколінь та визначити місце досліджуваної родини в загальному розвитку суспільства, потрібно одночасно розв'язувати завдання, яке стоїть на межі генеалогії та історії культури, – виявити еволюцію ідей, що пронизують історію даного роду, та діяльнісних практик. Конкретна людина в її соціальній реалізації – величезною мірою творіння своєї епохи. Але так само справедливим є те, що в дитині, яка виховується в сім'ї та саме в її рамках первинно соціалізується, багато що зумовлене саме її традиціями. Важливими є й біологічні константи, визначувані генетично: вони задають можливості, а значить межі, подолати які вдається нечасто. Дія сукупності перелічених чинників й утворює неповторну комбінацію, основу психологічної індивідуальності особистості. А за справедливим зауваженням чеського вченого Ф. Герека, "інтерпретація життєвого шляху [...] виявляється вельми поверхневою, якщо цей шлях не розглядається на тлі його психологічних особливостей" [5, с. 106]. На прикладі родини Потоцьких можна прослідкувати все назване: і роль у біографії родової біології, й сімейні традиції, й віяння часу, що відображають розвиток суспільства.

Для просопографічного дослідження група осіб утворює привабливий у багатьох відношеннях об'єкт. Особливої цілісності йому додає споріднений зв'язок, відкриваючи додаткові можливості для дослідження проблематики, що нас цікавить. Слід лише сформулювати загальні для групи питання, отримати відповіді та зіставити їх.

Такими питаннями є: рід як об'єкт вивчення в контексті історії; методологія дослідження в групах, поєднаних єдністю роду; раціональне й емоційно-естетичне начало в представників таких груп, їх відображення в діяльності; індивідуальне, родове, соціокультурне в розвитку; чинники, що визначали розвиток України і Польщі в XVII–XIX ст.; "паростки" духовної еліти та їх соціальний матеріал; генетичне і соціальне в способах формування еліти та ін.

Беручись за це дослідження, авторка планувала якщо не досягти, то принаймні істотно наблизитися до досягнення двох цілей. Перша, звичайна для науково-біографічної літератури, вбачалася в тому, щоб відновити біографії видатних представників роду Потоцьких. Продукт історієписання, породженого дослідницькими зусиллями в цьому напрямі, значною своєю частиною неминуче є емпіричним і фактографічним. Друга мета оформилася зі специфіки об'єкта дослідження, з того, що під загальну опрацювання зібралось відразу декілька діячів. Склад цієї групи був, зрозуміло, не випадковим. Її представники розділені часом (в осіб, які створюють крайні ланки обраного ланцюжка, роки народження розходяться майже на півтора сторіччя), місцем діяльності (регіон – майже вся Європа), а в ряді випадків і культурою.

Можливість приростити сумарну масу створеної колективними працями історіографів просопографії (в значенні колективних, порівняльних біографій) доповнилася можливістю використовувати просопографію як аналітичний метод, орієнтований на наукознавчі та культурологічні завдання.

Варто відзначити, що роль чинника спадковості та спадкування була в центрі наукознавчої просопографії вже в перших, які стали з часом класичними, роботах її засновників. Рішення "спадковість–середовище" було головною метою і предметом полеміки Ф. Гальтона й А. Декандоля. Досліджуючи його, вони з особливою увагою шукали і реєстрували факти спорідненої обдарованості в середовищі вчених, зробивши в цьому плані ряд цінних спостережень і узагальнень [6, с. 28–32]. Складність відсікання параметрів середовища не дала їм змоги знайти рішення, здатне задовольнити велику частину наукового співтовариства. Їхня суперечка залишилася незавершеною, але досягнуті проміжні результати допомогли вельми продуктивно відчувати поле когнітивних можливостей самої просопографії як методу і з часом почати "обживати простір цього поля".

Формування аналітичної вибірки з осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, дозволяє виділити в їхніх індивідуально неповторних характерах і долях складові, детерміновані, по-перше, природою (біологією); по-друге, соціальним началом (середовищем); по-третє, мульт-

тифакторними компонентами, що не зводяться до дії однієї причини. Важливість подібного виокремлення (засобами просопографії і/або іншими) для розуміння "пристрою" і генезису індивідуальності є, на наш погляд, очевидною. Вважаємо, що на цьому шляху відкривається можливість зробити крок також у напрямі проблем "великого звучання": від історії окремих доль перейти до загадок епохи – її змісту, вигляду, духу, а також у будь-якому разі уникнути деяких пасток. Англійський письменник Джон Фаулз, роздумуючи щодо правомірності при історичних реконструкціях екстраполяції на суспільство (його групу) думок, суджень, поглядів окремих осіб, застерігав від надмірного захоплення цим прийомом через часту його некоректність: "Коли ми судимо про минулі епохи за їхніми Поупами,>Addісонами, Стилями, ми, як правило, благополучно забуваємо, що художник-геній – це завжди виняток із загального правила, як би не хотілося нам вірити у зворотне" [7, с. 453].

Робота з групами, що складаються з осіб, поєднаних спільністю роду, відкриває цікаві можливості для вивчення еволюції деяких культурних феноменів, і насамперед тому, що розширює хронологічні рамки дослідження. Матеріал, який охоплює значний хронологічний період, здатний характеризувати ці феномени не лише в статистиці, а й в історичній динаміці. Останнє є вельми цінним для інтерпретації конкретного матеріалу в різних історико-культурних контекстах. Більш цілісно при цьому розкривається і власне культурологічний аспект подій [8, с. 265].

Дещо спрощуючи реальну картину, будь-яку соціалізовану особу можна представити як результат сукупної дії трьох різноприродних чинників, трьох субстанціонально незалежних начал, що їх показано на рисунку:

Особа як результат сукупної дії різноприродних чинників

Чинник часу ("дух епохи") (зумовлений соціокультурною пам'яттю, що зберігається і безперервно оновлюється в соціальних інститутах суспільства)

Генетичний чинник (зумовлений генетичною пам'яттю і є психофізіологічною характеристикою індивідуума)

Сімейний (фамільний) чинник
(зумовлений традиціями роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, що транслюється на рівні мікросередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, що передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням)

Генетичний чинник (G): начало природжене, зумовлене генетичною пам'яттю – психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінної трансляції.

Сімейний (фамільний) чинник (F): традиції роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, що транслюється на рівні мікросередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, що передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням.

Чинник часу (T): "дух епохи", утворений з тих ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат, що є носієм досвіду лише частково відрефлектованого в різних формах пов'язаних з ним соціа-

льних практик; це інша частина соціокультурної пам'яті, яка зберігається і безперервно оновлюється в структурних осередках суспільства всіх рівнів.

Усі ці три чинники діють на фоні тієї індивідуальної неповторності, що формується щоразу новим поєднанням елементів спадкової інформації.

Виділення внеску кожного з названих начал у більшості випадків (не враховуючи особливі модельні ситуації) являє собою вельми непросте завдання. У методичному плані в загальному випадку слід прагнути зафіксувати, по можливості, всі змінні, за винятком однієї – тієї, вплив якої досліджується. Тут головна проблема полягає, зазвичай, в неможливості цілеспрямовано регулювати стан об'єкта. Історик працює з особистостями, що вже склалися, з уже прожитими ними життями. Але для компаративних досліджень він певною мірою вільний цілеспрямовано формувати ті, що вивчаються в їх сукупності.

Серед сукупностей, що становлять інтерес для наших досліджень, природну цілісність мають групи, поєднані спільністю роду. У представників одного роду два компоненти – генетична схильність та традиції роду – володіють певною близькістю. Зрозуміло, і перше, і друге з часом змінюються. Але ці зміни є порівняно повільними, в змістовному плані консервативними, завжди еволюційними і завжди зберігають пам'ять про минуле.

Звернення до вибірок, сформованих на основі спільності роду, дозволяє намітити контури процедури, що характеризує вплив того, що вище ми образно назвали "духом епохи". Приналежність до одного роду максимально зближує всю вибірку за чинником G, а окремих представників у її складі (брати, що виховувалися в одній сім'ї) – ще й за чинником F. Залишається навчитися відстежувати зміну чинника T. Досягти цього дозволяє поділ вибірки на підгрупи (когорти) за близькістю дат народження. Саме так, а не на основі приналежності до одного "коліна" (покоління родовідного дерева). Останнє в окремих випадках є допустимим, а в загальному випадку неприйнятним: дати народження всередині покоління можуть значно розрізнятися, причому відмінності нарастають у міру збільшення порядкового номера покоління (діапазон дат розширюється). Перехід від однієї підгрупи до іншої дозволяє аналізувати вплив чинника T, усередині ж підгрупи – індивідуальну мінливість та зовнішні чинники, що не повторюються для інших одиниць вибірки, але здійснюють вплив на формування особи.

Матеріал, який дозволяє досліджувати історію роду Потоцьких, на нашу думку, особливо добре адаптований до подібного роду методичних маніпуляцій.

Список використаних джерел

1. Долгоруков П.В. Российская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч.3; Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982; Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. – Warszawa, 1980; Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – T. 9. – Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – T.10. – Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996; Czerniecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939; Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genwalogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860; Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959; Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – T. VII; Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925. 2. Божилев И. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. – София: Издателство на Българската академия на науките "Марин Дринов", 1994. 3. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1–4. 4. Культурология XX век. Словарь / Ред. Л.В. Скворцов, Г.И. Зверева, Ионин Л.Г. – СПб: Университетская книга, 1997. 5. Карпеев Э.П. "Се человек..." (заметки к психологическому портрету М.В. Ломоносова) // ВИЕТ. – 1999. – № 1. – С. 106–121. 6. Гиндилис Н.Л. Пионеры просопографии в науковедении // ВИЕТ. – 1991. – № 1. 7. Фаулз Дж. Червь. – М.: Вагриус, 1996. 8. Юркин И.Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии. – М.: Наука, 2001.

Tetiana Chubina

**PROSOPOGRAPHY AS THE METHOD OF HISTORICAL RESEARCHES (BY THE
EXHAMPLE OF POTOTSKY FAMILY)**

Prosopography as the historical investigation method of biographies of separate groups of persons, that characterizes them and their activities is considered in the article.

УДК 930.22

Валентина Бездрабко

**ДИПЛОМАТИКА І ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: З ІСТОРІЇ
РАЦІОНАЛЬНИХ СУДЖЕНЬ І ХИБНИХ ІДЕЙ**

У статті висвітлюються основні здобутки української дипломатики у другій половині ХХ ст. На цьому тлі аналізуються термінологічні пошуки розмежувань значень документознавства і дипломатики.

В умовах бурхливого становлення українського документознавства особливого поцінування набувають історіографічні студії, присвячені історії дисципліни. Незважаючи на давність проблеми співвідношення у системі спеціальних галузей історичної науки документознавства й дипломатики, остаточного її розв'язання не сталося. Це утруднено складністю піднятої теми, триванням визначення змісту наук, центральних складових їх об'єктів. Відзначаючи вищу частотність пошуку відповіді на питання російськими науковцями (Л.П. Жуковська, О.О. Зимін, С. М. Каштанов, В.В. Фарсобін, Л.В. Черепнін, С. О. Шмідт та ін.), укажемо на поодинокі старання вітчизняних істориків (Я.Р. Дашкевич, А.О. Введенський). Проте його розв'язання відкриє краще бачення сучасних наукових дискусій про ретроспекцію і перспективу дипломатики і документознавства. Враховуючи актуальність піднятого питання, метою розвідки є дослідити розмежування їх значень на тлі узагальнень здобутків української дипломатики другої половини ХХ ст.

У цей час настає підйом популярності дипломатики. Варто зважити на трансформації змісту історичної університетської освіти, диференціацію спеціальних історичних дисциплін (далі – СІД), що виявилось у формуванні цілого комплексу нових галузей знань, які конкретизували традиційні об'єкти дослідження історичного джерелознавства, дипломатики, палеографії, сфрагістики тощо. Оберненим, синхронним процесом до диференціації наукових знань є їх інтеграція, зміцнення міждисциплінарних зв'язків, запозичення методичного арсеналу, чіткіше визначення об'єктно-предметної сфери студіювання дипломатики і, заодно, урізноманітнення підходів до пізнання історичного джерела. Процес диференціації СІД не викликав збіднення об'єкта дослідження, а навпаки, завдяки зміні їх предмета сприяв збагаченню проблематики [14, с. 113]. Це вплинуло на становлення дипломатики як спеціальної галузі історичної науки.

Статус традиційно потужних центрів дипломатики в Україні зберегли Львівські інституції, зокрема Львівський державний університет ім. І.Я. Франка (нині – Львівський національний університет ім. І.Я. Франка), Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (нині – Центральний державний історичний архів України у м. Львові). 1959 р. в університеті було відкрито кабінет допоміжних історичних дисциплін, який став осердям навчально-практичної ділянки у сфері дипломатики, а постійно діючий із 1961 р. семінар архіву з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін (далі – семінар) – місцем апробації цікавих теоретичних і методичних знахідок. Заходом, спрямованим на популяризацію дипломатики, було відкриття архівного науково-методичного кабінету допоміжних історичних дисциплін (1974–1984), із-поміж зал якого – одна спеціально призначена для унаочнення змісту галузі знань, її об'єкту, методики досліджень [9, с. 36].

Серед активних учасників львівського семінару – М.Г. Вавричин, Н.Ф. Врадій, В.О. Гавриленко, Я.Р. Дашкевич, У.Я. Єдлінська, Я.С. Ісаєвич, Я.П. Кісь, І.П. Крип'якевич, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк та ін. Їм належать відомі загальнотеоретичні праці, присвячені визначенню об'єкта, предмета, основних завдань і напрямів дипломатики, історіографічному аналізу її розвитку в західноєвропейській, східноєвропейській науці, зокрема німецькій, російській, польській, румунській; студії, замкнуті на конкретних питаннях – проблемі співвідношення форми і змісту, основних зовнішніх і внутрішніх ознак середньовічного документа, еволюції класичного формуляра і його складових, умови появи, встановлення автентичності (оригінальності), датування документів, їх функційне навантаження тощо [12–15, 17–27, 30–32]. Об'єкт досліджень датується переважно епохою середньовіччя. Зовнішня критика документів традиційно зосереджується на його структурі, матеріальній основі і конструкції. Внутрішня критика документа акцентує увагу на лінгвістичних аспектах пізнання, зокрема, нормативності мови, стилю, діалектних рисах, фонетиці, морфології, словниковому складі актів, а також орфоєпії, синтаксису, пунктуаційній сітці, способах скорочення слів, характерних риторичних прийомах, особливості як побудови речень тощо.

У 1980–1990-х рр. серед українських дослідників, що активно займалися дипломатикою, особливо варто поцінувати Я.Р. Дашкевича, Я.С. Ісаєвича, М.П. Ковальського, О.А. Купчинського, О.Я. Мацюка, Ю.О. Мицика та ін. Їм належить розроблення історіографічних, історичних, загальних теоретичних питань дипломатики, а також конкретні студії, присвячені виявленню різних видів, типів і жанрів писемних пам'яток, їх усебічному науковому аналізу, зокрема, з'ясуванню дипломатичної структури та провенієнції, будови формулярів і клаузул, зв'язку між змістом, формою і походженням; класифікації актів, методиці реконструкції архівів, текстів документів. Дипломатика залишається у планах науково-дослідної роботи відповідних структурних підрозділів академічних інституцій (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та ін.), реєстрі основних дослідницьких напрямів діяльності центральних державних історичних архівів Києва і Львова, інших архівних установ, наукових товариств (наприклад, Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка), продовжує займати провідне місце на шпальтах спеціалізованої періодики ("Український історичний журнал", "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики", "Архіви України" та ін.).

Особливістю студій із дипломатики другої половини ХХ ст. є те, що об'єктом вивчення став, передовсім, "український документальний матеріал". Більшість досліджень стосувалися міжнародних давньоруських документів Х ст., грамот Галицько-Волинської держави, публічних українсько-молдавських і публічно-приватних, приватних закарпатських грамот XIV–XV ст., документів епохи Богдана Хмельницького. Окремим напрямом студіювань давніх правових актів стало їх археографічне опрацювання й опублікування*. На зміну фрагментованим студіям видів актів з'явилися ґрунтовні праці з історії, теорії дипломатики, методики ведення досліджень, із відчутною перевагою рефлексивних процедур при цьому. Було продуктивно осягнуто здобутки попередників і започатковано нові міжвідомчі наукові збірники-присвяти СІД, у т. ч. і дипломатиці. Способом організації творчого діалогу фахівців різних сфер стали конференції, наради, симпозіуми, семінари, які заклали підвалини об'єднань зусиль задля успішного розв'язання загальних теоретичних, методологічних проблем. Не нехтуючи проблемами вузівської науки, провідні фахівці галузі підготували цікаві освітні видання, що містили розділи з дипломатики, у яких у лаконічній формі викладалися історія, теорія науки.

Важливим чинником поживлення розвитку дипломатики є становлення документознавства. Цим пояснюється інтерес авторитетних істориків, фахівців із історичного джерелознавства, дипломатики до документознавства (наприклад, Я.Р. Дашкевич, А.О. Введенський, І.П. Крип'якевич). Найголовнішим чинником ототожнень дипломатики і документознавства є термінологічна плутанина з тлумаченнями документа й акта, а також теоретичні

* Див., наприклад: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові. 1233–1799. – К., 1972. – 675 с.

неузгодженості стосовно об'єкта досліджень. Дійсно, "великий термінологічний розгул" стосовно вживання поняття "документ", на що ще на початку ХХ ст. вказував М.І. Карєєв, відгукуючись про оперування лексемою в історичній науці [18, с. 108], ускладнював визначення змісту дипломатики. Акт як документ, дипломатична пам'ятка як офіційний документ, грамота як письмена, акт, документ, інші терміни-означники, на думку А.О. Введенського, склали у ХІХ ст. переконання фахівців у тому, що дипломатика є загальною наукою про всі види письмових документів [3, с. 3].

Подібна розпливчатість у визначеннях дипломатики була повторена у пізніший час. При цьому В.В. Фарсобін відмітив, що ситуація детермінована розширенням об'єкта уваги дослідників і розповсюдженням формулярного метода аналізу на необмежений видовий діапазон джерел [39, с. 79]. У 1920–1930-і рр. активізувалося обговорення залучення до студіювання дипломатикою документів ХХ ст. Спочатку Г.П. Саар [37, с. 55], а згодом О.І. Гуковський досить точно визначили тенденцію оновлення змісту дисципліни, яка при дослідженні історії "радянського суспільства ... аналізує матеріали різних видів діловодства" [11, с. 53]. Так, у дипломатиці намітилося виокремлення завдань інших дисциплін, що вплинуло на трансформації її змісту.

Від ХІХ ст. зміцнилося ставлення до форми документа як обов'язкового напрямку дипломатичних досліджень [40, с. 92]. Поступово пізнання форми документа удосконалювалося, що переконливо віддзеркалює вищий рівень розвитку комплексного формулярного способу дослідження дипломатарію. Посилення досліджень форми документів у руслі формулярного аналізу сприяло відмежуванню дипломатики від палеографічних, евристичних, сфрагістичних та інших студій, які за зовнішніми характеристиками і внутрішнім змістовим наповненням відповідали змісту дисциплін. Вінцем теорії формулярного аналізу на початку ХХ ст. стали праці О.С. Лаппо-Данилевського [28], які мали не тільки науково-методичне значення, але й теоретичне, оскільки, за визначенням С. М. Каштанова, сприяли обмеженню об'єктно-предметної сфери досліджень дипломатики [20, с. 6]. Зрештою, завдяки працям історико-джерелознавчої школи О.С. Лаппо-Данилевського, що характеризуються "точною" вірністю об'єктові дисципліни, у першій половині ХХ ст. набуло популярності визначення дипломатики як науки про акти. Відтак, серед дослідників зростає потреба з'ясувати, що є "актом". Це розв'язується через дві пропозиції – вважати актом будь-який документ (В.В. Фарсобін) і називати таким документ, який містить угодні, договірні умови правових зносин (С. М. Каштанов).

Головним аргументом, що підкріплював позицію прихильників найширшого тлумачення поняття документ у ролі об'єкта дипломатики, було справедливе твердження про наявність форми у будь-якого документа, а отже й можливості проведення формулярного аналізу. На це положення посилаються ще на початку ХХ ст. Так, наприклад, В.М. Щепкін у підручнику з палеографії, писав, що відомі формули викладу інформації в документах напрацьовувалися віддавна і були властиві для дипломатичних, офіційних актів, літописів, інших записів, які вважаються пам'ятками писемності [42, с. 146]. На цьому наголошували у своїх працях і учні О.С. Лаппо-Данилевського, наприклад, А.Г. Андрєєв, С. Н. Валк, О.Є. Пресняков, які, наслідуючи вчителя, звертали увагу на перспективність застосування формулярного аналізу при вивченні будь-якого письмового документа [1, с. 18; 35, с. 279]. Незважаючи на неоднозначність тлумачень формулярного аналізу, більшість дослідників пов'язують його не тільки з вивченням форми документа, але й змісту, що дозволяє виокремити окремі клаузули, пояснити їх смисл у контексті внутрішніх і зовнішніх факторів творення тексту. Тому на середину ХХ ст. сформувалася думка про дипломатику, як науку, що комплексно досліджує форму і зміст актів. Звідси – поява пізніших фреймів про можливі ототожнення дипломатики та документознавства.

Відомо також, що для багатьох гуманітаріїв другої половини ХХ ст. документознавство асоціювалося з окремою дисципліною, чи складовою наук історико-джерелознавчого циклу, наприклад, дипломатики, палеографії, або ж ототожнювалося з історією, теорією діловодства тощо. Так, Л.П. Жуковська писала про документознавство як науку, що вивчає "документальну (архівну) писемність" ХІХ–ХХ ст. Звідси дослідниця робить висновок про збереження хронологічних рамок об'єкта палеографії [16, с. 103, 134–135]. С. М. Каштанов спочатку розглядав документознавство частиною дипломатики, орієнтованою на вивчення "діловодної до-

кументації правового змісту" [19, с. 39], а Л.В. Черепнін обстоював рівнозначність документознавства і діловодства нового, новітнього часу, покликаною виробити методику вивчення текстів, розмножених за допомогою механічних апаратів (машинопис, літографія, гектограф, мімеограф, ротатор, гуттаперчовий, типографський набір) і т.д., та їх похідність від дипломатки [41, с. 137]. Для Я.Р. Дашкевича документознавство – це спеціальна історична дисципліна, така ж самодостатня як джерелознавство, архівознавство, дипломатика, палеографія, епіграфіка, хронологія, сфрагістика, іконографія, історична картографія, історичне картознавство, археографія, історична бібліографія чи інші [12, с. 12].

Безперечно, у другій половині ХХ ст. у дипломатиці відбулися серйозні зміни, що дозволили їй здобути самостійний статус. Початкове визначення дипломатки *практикою* встановлення достовірності документів поступилося місцем тлумачення її як *науки* про правові акти. Сутність еволюційних процесів, як зазначалося вище, полягала у розробленні розгорнутої специфічної методики вивчення внутрішньої форми джерела (акта), а також його змісту. Орієнтування дипломатки на акти породжують дискусію щодо зміни предмета дисципліни за рахунок формулярного аналізу усіх видів документів. Це загострило питання співвідношення між дипломатикою і документознавством, залишаючи його без однозначного розв'язку [38, с. 225].

Яскравим репрезентантом дипломатки, який першим серед українських дослідників спробував дослідити зміст дипломатки і документознавства, був А.О. Введенський (1896–1965). Серед найближчих інтересів дослідника завжди перебували спеціальні історичні дисципліни, а тривала робота А.О. Введенського з архівними документами живила до них цікавість. 1927 р. датується перша публікація, присвячена одній із них – "З минулого російської дипломатки" [8], у якій аналізується лекційний курс дипломатки, прочитаний професором К. Пауловичем у Харківському університеті на початку ХІХ ст. Стаття започаткувала цілий цикл творів, що відкрили нові факти з історії дипломатки, скеровуючись прагненням переосмислити відоме, і, відштовхуючись від накопиченого фактичного матеріалу й інтерпретуючи загальновідомі події, явища по-новому, вибудувати авторські теоретичні узагальнення.

Згодом світ побачила розгорнута публікація "Фальсифікація історичних документів у Московській державі" [4], що стала сплавом роздумів і вражень, орієнтованих на виявлення критеріїв достовірності, оригінальності давніх правових актів середньовічної епохи, з'ясування чинників їх фальшування і потенційних можливостей як історичних джерел, незалежно від міри вірогідності зафіксованої інформації. Фактом невідомого інтересу до публікації молодого вченого стала полемічна стаття-відгук за авторством патріарха російської дипломатки – М.П. Лихачова, що містила схвальний відгук щодо спроби "подужати" надсерйозну проблему галузі, а також критичні міркування стосовно головних методологічних прорахунків дипломатиста-початківця [29]. Тема фальшування актового матеріалу відзначена стабільним інтересом дослідника, що доводять пізніші студії, присвячені аналізу цього явища серед актових документів ХVІ–ХХ ст. білоруського, українського, грузинського походження [4; 6; 7].

1958 р. була завершена й оприлюднена багаторічна праця, присвячена видатному російському історикові В.О. Ключевському та його студіям із дипломатки [9]. На цю ключову академічну постать російської історичної науки початку ХХ ст., видатного учня С. М. Соловйова, вибір випав не випадково і пояснюється особливим, шанобливим ставленням А.О. Введенського до В.О. Ключевського, який "одним із перших ... запропонував по суті вірну методику вивчення актів в їх історичному розвитку, намагався викрити своєрідність структурного складу актів, відзначив труднощі вивчення структури актів і правильно сформулював завдання вивчення актового матеріалу, які стоять перед історичною наукою" [9, с. 115].

Засвідчення багаторічного інтересу до дипломатки знайшло продовження у колективній праці. 1963 р. уперше у вітчизняній науці вийшов із друку навчальний посібник, присвячений спеціальним історичним дисциплінам, авторами якого виступили провідні фахівці Київського державного університету – А.О. Введенський, В.О. Дядиченко, В.І. Стрельський. Під назвою "Допоміжні історичні дисципліни" [5] містився цикл майже однотипних за схемою подачі матеріалу розвідок, присвячених архівознавству, археографії, джерелознавству, палеографії, дипломатиці, хронології, метрології, геральдиці, сфрагістиці та ін. Кожен із авторів узагальнив колективний і власний досвід викладання навчальних курсів на кафедрі архівознавства

та допоміжних історичних дисциплін університету. Із-поміж інших А.О. Введенський виступив автором розділів із дипломатики та хронології, що підпорядковані великому бажанню авторського колективу – "дати характеристику кожній із допоміжних історичних дисциплін, розкрити предмет і метод кожної з них, показати, як робити критичну оцінку і визначати пізнавальну цінність різних історичних першоджерел, і цим самим ... поповнити існуючу прогалину в радянській історіографії" [5, с. 8].

Розділ "Дипломатика" А.О. Введенського – підсумування тривалого студіювання історії, теорії дисципліни, архівної практики, що накладаються на нову форму їх представлення. Ставлячись до дипломатики як спеціальної частини "загального історичного джерелознавства, яке вивчає акти з юридичним, нормативним змістом" [5, с. 104], професор пов'язує її зі слугуванням суто практичній меті джерелознавчого дослідження – встановленню вірогідності, достовірності актів. Такий підхід чітко вказує на дотримання А.О. Введенським класичних мабільйонівських пояснень змісту дипломатики, як прикладної сфери наукових пошуків. Називаючи акт частиною документа, а дипломатику – складовою джерелознавства, що вивчає історичні джерела, зокрема "всі писані документи", вчений відстоює сприймання дисципліни як галузі *спеціального, критичного документознавства* [5, с. 104] (виокремлено – В. Б.).

У цей же час з'являється інший відомий навчальний посібник, у якому А.О. Введенський особіно виступив автором – "Лекції по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)" (1963) [3]. Він став своєрідним компендіумом попередніх досліджень, що увібрав більшість історичних і історіографічних праць автора, проведених у руслі дипломатики. Саме тому структура представлення документального джерелознавства (дипломатики) як науки не відповідає усталеним, класичним канонам, навіть, незважаючи на жанр навчального видання – *курс лекцій*. "Предмет, метод і коротка історія дипломатики", "Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII ст.", "Дипломатика в працях харківського професора К. Пауловича", "Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського", "Фальсифікація документів в Російській державі в XVI–XVII ст.", "Підробка і фальшування історичних документів в Україні і в Білорусі в XVI–XIX ст.", "Підробка і фальшування історичних документів в Грузії", "Завдання і шляхи розвитку радянської дипломатики і інших допоміжних історичних дисциплін" – так виглядає тематика лекцій, поданих у виданні. Очевидним фактом є зібрання у межах одного видання статей (почасти перероблених і доповнених), опублікованих у фаховій періодиці на ранньому етапі творчості автора. Виняток складають хіба-що перша й остання лекції посібника, які за змістом дещо дублюють відповідний розділ видання "Допоміжні історичні дисципліни" та більш ранню публікацію в часописові "Вопросы архивоведения" – "Вспомогательные исторические науки в работе архивистов" [2].

Особливий інтерес викликає характеристика загальних засад дипломатики як науки. Плюралістичний методологічний підхід до викладу багаторічних спостережень у цій галузі історичної науки, яскраво виразняється багатим фактичним матеріалом і численними, часом суперечливими ідеями, народженими бажанням скласти струнку теорію дисципліни. Коментуючи історіографічні зауваги професора щодо праць попередників, академічних учених і любителів старовини XIX–XX ст., відзначимо те, що він порушив надзвичайно важливі супутні питання: 1) залежність еволюції дипломатики від розвитку інших джерелознавчих дисциплін, 2) спадковість і значення теоретичних знахідок, їх ствердження чи заперечення практикою багатьох дослідників.

Не менш цікавими є судження автора щодо означення сутності й значення дипломатики. Терміни "дипломатика", "документальне джерелознавство", "спеціальне документознавство", "критичне документознавство", "документознавство" для А.О. Введенського – тотожні. Логіка міркувань ученого базується на тлумаченні дипломатики як науки про акти. Акти, безперечно, є письмовими документами, а тому, ототожнення дипломатики і документального джерелознавства, на думку А.О. Введенського, не позбавлено сенсу. Критика актів – суть не тільки дипломатики, але й критичного документознавства, орієнтованого на виявлення "достовірності, правдивості, відповідності часу, до якого вони [акти] належать, встановлення їх оригінальності чи підробленості" [3, с. 4]. Висновуючи міркування із цього положення, професор доводить синонімію термінів "критичне документознавство" чи "документознавство" і "дипломатика", що остаточно переконує нас у подібності його позиції до міркувань С. М. Каштанова. Проте, на відміну від російського колеги, А.О. Введенський не робить додаткових коментарів,

які дозволяють зрозуміти, що подібне прирівнювання – умовне і стосується лише історичного документознавства. Незвичним виглядає сміливе оперування А.О. Введенським іншою синонімічною парою – “документознавець” і “джерелознавець”. Утім, цей факт додатково підкреслює впевненість науковця у справедливості власних підходів стосовно визначення змісту понять “документознавство” і “джерелознавство”.

Такі ототожнення призвели до виведення початків документознавства, як зазначалося, із XV ст., коли в “епоху утворення і становлення національних централізованих держав у Західній Європі і Східній Європі виникають централізовані державні органи управління з їх канцелярськими” [3, с. 28–29]. Мотивуючи активне проведення канцелярської і судової експертизи документів зростанням документального обсягу і збільшенням фальшованої документації, А.О. Введенський завважує на винятковому значенні “документознавців” для розвитку інституту приватної власності і держави, які накопичують, розвивають і підтримують тяглість суми прийомів “зовнішньої критики документів: датування згідно з сортами паперу з філігранями; особливості різнобарв'я чорнил; характер почерків скорописного письма; способи кріплення печаток, емблематика на печатках” та внутрішньої – “за їх структурним, формулярним аналізом, анахронізмами в тексті документів” тощо [3, с. 29]. Визнаючи пізні середньовіччя часом накопичення емпіричних прийомів критики документів, практичних надбань не одного покоління “знавців-експертів”, дослідник вважає його невід’ємною частиною історії документознавства, дипломатики, на основі якої пізніше розбудується теорія науки.

Якісні зрушення, на думку професора, настають у XIX ст., коли формуються окремі допоміжні історичні дисципліни як складові універсального (а не часткового) документознавства, – палеографія, дипломатика, сфрагістика, генеалогія та ін. [3, с. 31] Критично ставлячись до поглядів А.О. Введенського щодо часу виникнення документознавства, визнаймо раціональну виваженість міркувань стосовно значення практичних знань, набутих у дипломатиці, інших галузях знань, котрі спеціалізуються на вивченні історичних документів, для формування документознавства. Сучасні дослідники історії документознавства не заперечують значущість дипломатики як галузі історичних знань про документ для розвитку модерних документознавчих ідей, пролонгуючи життя міркуванням науковця [23, с. 27].

Актуалізуючи необхідність вивчення українського дипломатарію, А.О. Введенський на декілька десятиріч деякою мірою упередив ідеї, висловлені іншим знайомим дослідником актів Ю.О. Мициком [33], а його обґрунтування доцільності студіювання документів, утворених у ході діловодної практики радянських органів управління, та їх специфіки, перегукуються із прогресивними документознавчими ідеями московської історико-архівної школи початку 1960-х рр. [3, с. 199–218]. Окреслення кола найважливіших наукових дисциплін для розвитку дипломатики, або ж критичного (практичного) документознавства (у розумінні А.О. Введенського), супроводжується аргументованими висновками їх зв'язків, що дозволило з-поміж інших “впливових” галузей історичної науки назвати хронологію, метрологію, історичну географію, емблематику, генеалогію, нумізматику і особливо поцінувати архівознавство й археографію. Саме з ними учений пов'язував найбільші сподівання для розвитку дипломатики, документознавства. Багато ідей, репрезентованих дослідником в аналізованому навчальному виданні, виглядають не просто новаторськими, але й не виправдано беззастережними. Проте посібник А.О. Введенського “Лекції з документального джерелознавства історії СРСР (дипломатика)” став помітним історіографічним фактом в історії не лише дипломатики, але й документознавства, встановлення меж між ними.

Незважаючи на пізніші наслідування пояснень змісту документознавства, а також визначень його зв'язків із дипломатикою іншими знайомими істориками – Я.Р. Дашкевичем і Н.С. Костинською, праці А.О. Введенського в українській історичній науці й донині залишаються такими, що містять найбільш розлогі коментарі досліджуваного питання. Найрадикальніші пошуки відповіді на питання: “Що є дипломатика?” призвели до ототожнень окремими дослідниками, як зазначалося, дипломатики із документознавством. Утім, відсутність однозначного тлумачення галузі знань, яка переживала початковий етап становлення й перегляд усталеного значення дипломатики, не дозволили тій беззастережно “стати” документознавством. Разом із цим, відмітимо активне послугування його представниками ідеями дипломатики для роз'яснення природи виникнення перших галузей знань про документ і пояснення “генетичної” спадковості змісту документознавства.

Отже, друга половина ХХ ст. стала знаковою для розвитку дипломатики. Відзначимо широке прийняття новітніх джерелознавчих теоретичних ідей, осмислення модерних конструктивів класифікації, розширення методичних можливостей, зумовлених симптоматичними міждисциплінарними зв'язками з історичним документознавством, текстологією, історією державних установ, діловодством, правом, кодикологією, джерелознавством, археографією, палеографією, сфрагістикою, філігранологією, оскільки дисципліна виконує комплексну функцію дослідження внутрішньої і зовнішньої форми актів [36]. Властиві для дипломатики другої половини ХХ ст. процеси можуть бути коротко підсумовані у межах трьох основних тенденцій. Перша полягає в тому, що предмет дипломатики був значно розширений і охопив інші дискурсивні форми історичних джерел; друга – зростає авторитет дисципліни у середовищі історичного джерелознавства; третя, як, до певної міри, наслідок перших двох, підвищуються зацікавлення істориків-документознавців сферою дипломатики через утворення міждисциплінарних програм наукового студіювання, що й провокує підтримані й заперечені аналогії змісту і значення дисциплін.

Список використаних джерел

1. Валк С. Н. О приемах описания нелегальной листовки // Библиография. – 1929. – № 2/3. – С. 18–23.
2. Введенский А.А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
3. Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К.: Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
4. Введенский А.А. Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв. // Проблемы источниковедения. – М.; Ленинград, 1933. – Сб. 1. – С. 85–109. – (Труды историко-археографического института АН СССР; Т. 9).
5. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К.: Рад. школа, 1963. – 208 с.
6. Введенський А.О. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI–XVII ст. // Наук. записки: історичний збірник / Київ. держ. педінститут ім. О.М. Горького. – 1939. – Т. III. – С. 77–112.
7. Введенський А.О. Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии в первой половине XIX в. // Труды Тбилисского гос. ун-та. – 1940. – Т. XV. – С. 53–79.
8. Введенський А. 3 минулого російської дипломатики // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 922–937. – (Збірник іст.-філол. від. УАН; № 51).
9. Введенський А.О. Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 106–115.
10. Врадій Н.Ф. Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін у ЦДДА УРСР у м. Львові // Архіви України. – 1986. – № 6. – С. 36.
11. Гуковский А.И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины // Вопросы истории. – 1964. – № 2. – С. 53–59.
12. Дашкевич Я. Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України // Архіви України. – 1970. – № 4. – С. 9–14.
13. Дашкевич Я.Р. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (нарис з української дипломатики) // Архіви України. – 1968. – № 4. – С. 20–27.
14. Дашкевич Я.Р. Стан і завдання української дипломатики // Третя республік. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 113–137.
15. Єдлінська У.Я. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 107 с.
16. Жуковская Л.П. Развитие славяно-русской палеографии. (В дореволюционной России и в СССР). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 142 с.
17. Захарчишин П.І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 189–194.
18. Кареев Н.И. Теория исторического знания. – СПб., 1913.
19. Каштанов С. М. Дипломатика как специальная историческая дисциплина // Вопр. истории. – 1965. – № 1. – С. 37–42.
20. Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики. – М., 1970.
21. Кісь Я.П. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // Архіви України. – 1963. – № 4. – С. 37–40.
22. Крип'якевич І. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упоряд.); В. Смолій та ін. (ред. кол.) НАН України. – К.: Альтернатива, 1998. – 383 с.
23. Кулешов С. Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи / Держкомархів України; УДНДАСД; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 161 с.
24. Куп-

чинський О.А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наук. тов-во ім. Шевченка. – Львів, 2004. – 1282 с. 25. Купчинський О.А. Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV – першої половини XIX ст. // Бібліотекознавство та бібліографія: Збірн. наук. праць. – К., 1982. – С. 72–95. 26. Купчинський О.А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів Середньовіччя // Архіви України. – 1974. – № 6. – С. 12–22. 27. Купчинський О.А. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. – 98 с. 28. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк русской дипломатики частных актов: лекции, читанные слушателям “Архивных курсов” при Петроградском археологическом институте в 1918 году. – Пг., 1919. – 189 с. 29. Лихачёв Н.П. По поводу статьи А.А. Введенского “Фальсификация документов в Московском государстве XVI–XVII вв.”: [письмо в редакцию] // Исторический сборник. – Л.: Изд. АН СССР, 1934, – Т. 2. 30. Мацюк О. Історія українського паперу / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства. ЦДАЛ України та ін. – К., 1994. – 186 с. 31. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1974. – 295 с. 32. Мацюк О. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. / АН України. Археограф. комісія. Ін-т укр. археографії та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – 347 с. 33. Мицик Ю.А. З матеріалів до “Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.” // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Історія. – 1998. – Т. 3. – С. 33–43. 34. Мицик Ю.А. Про видання “Українського дипломатарія доби Гетьманщини” // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 5. – С. 26–31. 35. Протоколы первого съезда архивных деятелей РСФСР. 14–19 марта 1925 г. – М., Л., 1926. 36. Проценко Л.А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52–62. 37. Саар Г.П. Источники и методы исторического исследования. – Баку, 1930. 38. Соболева Н.А. О тенденциях развития специальных исторических дисциплин. Историографический обзор за 1964–1978 гг. // Источниковедение отечественной истории: сб. статей. – М.: Наука, 1979. – С. 225–242. 39. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии. – М.: Изд-во “Наука”, 1983. – 386 с. 40. Хвостов М.М. Лекции по методологии и философии истории. – Казань, 1913. 41. Черепнин Л.В. Развитие вспомогательных исторических дисциплин за пятьдесят лет // Сов. архивы. – 1967. – № 5. – С. 130–137. 42. Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. – М., 1918. – 234 с.

Valentyna Bezdrabko

DIPLOMATICS AND DOCUMENTARY SCIENCE: FROM THE HISTORY OF RATIONAL JUDGEMENTS AND ERRONEOUS IDEAS

In the article the main achievements of the Ukrainian diplomatic in the second half of the XX th century have been highlighted. On this ground the terminological searches for delimitation of meanings in the field of documentary science and diplomatic have been analyzed.

УДК [930+34] (470+571) «1922/1939»

Оксана Павлюк

ЄВРАЗІЙСЬКІ ПОГЛЯДИ М. М. АЛЕКСЄЄВА НА ПРОЦЕС ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано євразійські погляди М. М. Алексєєва на процес державотворення початку ХХ ст. в Росії. Вчений обґрунтував основні методологічні підходи євразійської концепції держави і права.

У ході становлення та розвитку російської ідейно-політичної думки ХХ ст. було чимало криз й варіантів можливих альтернативних шляхів. Особливо важливими для історії Росії виявилися дві події: жовтнева переворот 1917 р. та неоліберальна революція 1991–1993 рр. Після кожної з них, російська інтелігенція, прагнучи осмислити історичний вибір нових реалій, поверталася до ідейно-політичної спадщини попередніх століть. Саме такою спробою осмислення історичного шляху Росії і стала одна з емігрантських течій – євразійство, що виникло після революційних подій 1917 р. та проіснувало до 1939 р.

Ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки в сучасному російському суспільстві відбувається пошук нової національної ідеї, що викликає бурхливий резонанс та появу різних ідейно-політичних течій та рухів. Гострі політичні розбіжності, розколи, що мали місце в контексті неоліберальних реформ, призвели до переосмислення історії, виникнення та вивчення ідейних течій кінця ХІХ–ХХ ст. Це послужило важливим чинником відродження євразійства на цьому етапі й зумовило актуальність дослідження його ідейно-політичної еволюції та перспектив розвитку в сучасній Росії. В період небезпеки розпаду російської державності євразійство сприяло формуванню геополітичної стратегії Росії, а в умовах зростання міжетнічних конфліктів у всіх регіонах земної кулі звернення до євразійської спадщини міжетнічних стосунків миру та злагоди допоможе їх розв'язати.

Класичне євразійство 20–30-х рр. ХХ ст. виникло як історіософська концепція та суспільно-політичний рух у середовищі російської еміграції. Євразійське вчення характеризує комплексний, системний характер ставлення до ролі людини, культури, природи і суспільства, а також містить новий погляд на процеси історичного та суспільного розвитку Росії.

Концептуальне оформлення євразійського руху початку ХХ ст. збагатило науку введенням нових термінів та категорій, дозволило вивчити особливості російського історичного процесу, а також розкрило важливу роль в ньому азіатського чинника. Окрім того, цей рух збагатив російську цивілізацію як євразійську цивілізаційної взаємодію етно-географічного, культурно-історичного розвитку держави, групи держав, народів, етносів, об'єднаних історичною долею, культурою, релігією, ландшафтно-географічними особливостями тощо.

Євразійська концепція – це спроба переосмислення минулого та сучасного Росії, в основі якої лежить обґрунтування розвитку національних засад російської державності.

Історичний досвід російсько-українських взаємин доводить, що міждержавні та суспільно-політичні відносини між Росією та Україною завжди ґрунтувалися на культурній та етнічній близькості, спільності історичного розвитку. Тривале співіснування в межах однієї держави зумовило виникнення та домінування в російській суспільній свідомості стійкого стереотипу про нерозривність економічних, культурних і навіть державно-політичних зв'язків з Україною.

Нинішній інтерес до інтеграційних ідей та проектів зумовлює необхідність вивчення євразійської спадщини для аналізу перспектив розвитку інтеграції на пострадянському просторі та запровадження нових засад геополітики, що базуються на взаємодії держав, етносів, культур, мов, традицій тощо.

У радянський період євразійська проблематика в російській історичній та суспільно-політичній думці замовчувалась та критикувалась як буржуазний напрям в історіографії Ро-

сії. З огляду на те, що вивчення євразійства українськими науковцями ґрунтовно не досліджується, постає необхідність проаналізувати та узагальнити досвід не тільки євразійської спадщини, але й сучасних досліджень російської та західноєвропейської думки. В цьому й полягає актуальність дослідження зазначеної проблеми. У статті проаналізовані праці М. Алексеєва, в яких простежується сутність євразійської концепції держави і права.

На сучасному етапі відбувається процес реформування російської державності та політико-правової системи на основі політико-правових традицій з урахуванням самобутніх версій правової державності. Національно-ідеократична модель правової держави, що не є протиріччям політико-правової творчості та менталітету російського народу в його історичному розвитку, розроблена в рамках євразійства, до останнього часу залишається практично недослідженою.

Загальний євразійський вимір державно-правового розвитку Росії простежується в працях євразійців-класиків П. Савицького, М. Трубецького, В. Ільїна, Г. Вернадського, М. Алексеєва та ін. Але слід підкреслити, що цілісного політико-правового аналізу євразійської концепції російської правової державності початку ХХ ст. немає. Серед досліджень євразійців заслуговує на увагу євразійський проект держави і права правознавця М. Алексеєва. У працях правознавців та державознавців, класиків ліберальної та близької до ліберальної правової думки: Б. Чичеріна, Л. Петражицького, П. Новгородцева, С. Франка, Б. Кистяковського, Е. Трубецького, А. Яценко; теоретиків консерватизму та політико-правового традиціоналізму: Л. Тихомирова, К. Победоносцева, І. Ільїна, І. Солоневича; філософів Б. Вишеславцева, В. Соловйова, М. Бердяєва присутня критика західної концепції правової держави та обґрунтування власних ідей політичного та правового устрою Росії, що подібні до методологічних основ євразійського проекту М. Алексеєва.

У радянський період євразійська спадщина, як і концепція держави і права М. Алексеєва замовчувались. Це було обумовлено ідеологічними міркуваннями: дослідження в галузі держави і права М. Алексеєва, одного з найвидатніших його представників, суперечило офіційній ідейно-філософській доктрині СРСР. Інтерес до євразійської теорії виник в російській історіографії лише у 80–90-х рр. ХХ ст. Але і на сьогоднішній день процес вивчення та переосмислення феномену євразійства ще не завершений.

В останні роки євразійську спадщину вченого досліджували правознавці, політологи, державознавці, філософи, культурологи, історики тощо. Заслуговують на увагу дослідження російських вчених, що стосуються окремих аспектів євразійської спадщини М. Алексеєва, зокрема, В. Пішуна [1], І. Новоженіна [2], А. Полякова [3], А. Овчинникова, С. Овчинникової [4], А. Дегтярева [5], Ю. Оборотова [6], В. Томсінова [7], Я. Бутакова [8] та інших дослідників, проте цілісної картини євразійської концепції держави та права не розроблено.

Політико-правовий аналіз російської державності вперше на початку ХХ ст. розробив відомий представник євразійської думки М. М. Алексеєв (1879–1964). У 1906 р. він закінчив університет, а в 1908 р. став приват-доцентом. Упродовж 1908–1910 рр. проходив стажування в Німеччині (Берлін) та Франції (Париж), де особливий вплив на його світогляд мало неокантіанство Марбургської та Баденської шкіл. Пізніше світогляд М. Алексеєва доповнюється захопленням феноменологією Е. Гуссерля [9, с. 8–9]. Перші праці були присвячені проблемам методології правової науки. В Московському університеті працював на кафедрі енциклопедії права та історії філософії права. В 1918 р. став професором державного права Таврійського університету у Сімферополі.

З 1920 р. розпочались довгі роки еміграції. За кордоном він працював інспектором руської школи в Константинополі (1921 р.), на кінець року переїхав у Прагу і став секретарем Руського юридичного факультету Карлового університету (1922 р.) [10, арк. 43]. Його засновником був перший декан факультету П. Новгородцев, вчитель М. Алексеєва. До складу Руського юридичного факультету в Празі входили такі професори, як: С. Булгаков, Г. Вернадський, А. Кизеветтер, А. Фроловський. У цей час М. Алексеєв брав участь в роботі філософського товариства [11, арк. 59], постійно виступав з доповідями.

Особливу увагу в своїй дослідницькій та викладацькій діяльності в Празі молодий вчений приділяв питанням філософії права, які він уперше виділив у самостійне коло проблем із загальної теорії права ("Основи філософії права", 1924 р.). Цікавим дослідженням М. Алексеєва в галузі історії та філософії права стала книга "Ідея держави. Начерки з історії

політичної думки", що залишила помітне місце в розвитку європейської політичної свідомості.

Євразійська теорія держави і права – одне з найвизначніших досягнень та напрямків російської юриспруденції, що розвивалася в 20–30-ті рр. ХХ ст. Вказана теорія обґрунтовувалась в рамках "євразійства" – історіософського вчення, що виникло в перші післяреволюційні роки в середовищі російської емігрантської еліти. Цей суспільно-політичний рух охоплював різноманітні сфери суспільного життя – економіку, культуру, релігію, державне управління. Євразійці звертались до сутності держави і права, однак лише М. Алексєєв свої погляди на євразійську державу й право звів до єдиної системи. Його роздуми про державу, право, правовий ідеал – становлять "євразійську теорію" держави і права. У державно-правовій доктрині євразійства М. Алексєєв намагався синтезувати різноманітні політичні традиції Росії, з часів Московської Русі, завершуючи дослідженнями радянської Росії.

Вчений розробив правові та політико-соціальні питання євразійства, при цьому обґрунтував проект євразійської теорії держави і права, визначив роль культури в становленні держави та її вплив на виникнення правового поля. Цим аспектам були присвячені такі роботи вченого, як: "На шляхах до майбутньої Росії. Радянський лад і його політичні можливості", "Євразійці і держава", "Народне право і задачі нашої правової політики", "Основи філософії права", "Російський народ і держава" та ін. В праці "Духовні передумови євразійської культури" М. Алексєєв підкреслював велике значення духовної культури, що є поштовхом до всього культурного розвитку [12, с. 68, 75], без якої культура не тільки не може розвиватися, але й існувати. Дослідник зазначав, що євразійство свій шлях бачить у "Виході до Сходу", а відтак – у відстоюванні тих цінностей, які є в основі східних культур і відкидалися "новітнім Заходом" [12, с. 74]. Але тут акцент у працях концентрувався не на тому, щоб Росія стала азійською державою, а –будувала нову культуру на синтезі Сходу і Заходу – "культуру євразійську" [13, с. 22]. При цьому в основі кожної культури, в тому числі і євразійської, повинні сформуватися певні духовні цінності, що наповнювали б людей новим змістом, які б поділяли цю культуру "пафосом творчості" [12, с. 145]. Такий підхід визначив появу нових підходів до життя суспільства.

М. Алексєєв приймав активну участь в розробці програмних документів, маніфестів, брошур і збірників суспільно-політичного руху. Серед них на нашу увагу заслуговує праця "Євразійство. Досвід систематизованого викладу" (1926 р.). Головні теми євразійства М. Алексєєв розробляв у своїх публікаціях: "Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства" (Париж, 1928 р.), "На путях к будущей России" (Берлин, 1927 р.). В цих працях відображено ставлення євразійців до радянської влади.

Вчений викладав у Берліні (до 1931 р.), в Страсбурзі (1931–1940 р.), в Белграді (1940–1948 р.) та Женеві (1948 р.). М. Алексєєв друкував свої праці в багатьох емігрантських періодичних виданнях: газеті "Євразія", журналах "Євразийский временник", "Євразийський збірник", "Євразійська хроніка", "Шлях", "Вісник російського (студентського) християнського руху", "Російські записки", "Архів російської революції", "Новий журнал".

Теоретики євразійства, серед них і М. Алексєєв, внесли в політично-державний вимір такі нові поняття та терміни як: "ідея-правителька", "ідеї-сили", "правлячий відбір", "ідеократична та гарантійна державність" [12] тощо. М. Алексєєв обґрунтував ці поняття в наступних працях: "Євразійці та держава" (Париж, 1927 р.), "Обязанность и право" (Париж, 1928 р.), "Народное право и задачи нашей правовой политики" (Париж, 1927 р.), "Євразійство и марксизм" (Париж, 1929 р.), "Советский федерализм" (Париж, 1927 р.), "Релігія, право та мораль" (1930 р.), "Духовні передумови євразійської культури" (1935 р.), "О гарантийном государстве" (1937 р.).

Головним дискурсом у працях М. Алексєєва стала теорія гарантійної державності. Її вагомим значення полягає в тому, щоб "шляхом вивчення матеріальної сторони держави поступово вникнути в його ідеальну природу" [13, с. 23]. На його переконання, "загальна державна наука повинна виділити головні елементи держави з тим, щоб у результаті такого виділення досягти того ідейного ядра, яке б склало "душу держави" – життєвий простір його матеріального буття" [13, с. 22–23]. Використовуючи таку термінологію та методологічний підхід у своїх дослідженнях, російський вчений намагався визначити зміст держави, враховуючи історичні

умови та характер євразійського культурного світу. Євразійська держава, за М. Алексєєвим, називалася "гарантійною". Вчений зазначав, що "держава стає гарантійною передусім тому, що забезпечує здійснення постійних цілей і завдань, вона становить країну з позитивною місією" [14, с. 372]. На думку вченого, держава, що функціонує в рамках євразійського культурного світу, виступає в ролі активного організатора соціального життя. Така держава намагається покращити матеріальні умови існування людей, стимулювати творчу активність людини. Євразійська держава повинна забезпечуватися позитивною програмою діяльності суспільства, яка б відповідала вимогам сучасної історичної епохи. Головна місія "гарантійної" держави – звільнення людей "від жорстокості та особистої боротьби за існування, створення розвинутої матеріально-технічної бази суспільства, організації інтенсивного виробництва, необхідного добробуту та встановлення найбільш досконалої системи розподілу для забезпечення всіх основних потреб громадян, знищення злиднів та бідності" [14, с. 372]. При цьому вчений розглядав "матеріально-технічну базу існування" як засіб утворення самобутньої духовної культури, тобто, такої, яка б містила "ідеї загальнолюдських чеснот і в той же час стала проявом національних, територіальних та місцевих особливостей населення євразійського культурного світу" [14, с. 372]. М. Алексєєв назвав такий принцип діяльності держави "принципом підпорядкованої економіки".

У євразійській державі М. Алексєєва головним принципом виступав "принцип позитивної свободи" [15, с. 98], тобто, "держава створює максимальну кількість культурних та духовних благ для всіх і кожного", з іншого боку – це підтримка такого стану речей, при якому індивід не може використовувати цей принцип у негативних цілях. Така держава повинна функціонувати на засадах певної ідеологічної платформи і, будучи в цьому сенсі ідеократичною, гарантійною, вона не повинна змушувати своїх громадян дотримуватися якогось єдиного світогляду. На думку вченого, "гарантійна" держава повинна турбуватися не про створення цілісного єдиного світогляду, а повинна сформувати та організувати суспільну думку, яка б відповідала умовам тієї історичної епохи, в межах якої співіснували різноманітні етноси, існували релігії та віросповідання.

У працях з теорії держави і права російський вчений наголошував на тому, що державний лад з провідним напрямом діяльності "гарантійної держави" мав бути закріплений в правовій формі. Згідно з тезою М. Алексєєва, "гарантійна держава" – це правова держава. Фундамент її конституції повинна становити не декларація прав людини та громадянина, а декларація "державних обов'язків" [16, с. 20]. У духовній атмосфері, наголошував вчений, повинна народжуватись цінність ідеї права, обґрунтовуватись правові норми, нові методологічні прийоми. Створення органічного вчення про права людини і було головним завданням філософії права та політики вченого. М. Алексєєв зазначав, що "євразійська правова система" [16, с. 21] повинна забезпечувати об'єктивний порядок справедливості, що знаходить відображення у внутрішньому духовному світі громадян правового поля держави. Дослідник розглядав право як складний, багатоваріативний феномен. Усі визначення, що виходили з теорії та філософії права західноєвропейської думки, він вважав обмеженими. У своїх дослідженнях М. Алексєєв висвітлював право, що не зводиться до єдиного методологічного виміру. Основним змістом правової науки, на думку дослідника, є сутність філософії права, що допоможе відійти від старих визначень та обґрунтувань, а також дасть змогу надати опис і пояснення правовій структурі та її основним елементам, що вплинуть на формування суспільної й правової думки учасників правової діяльності. Ці міркування вчений виклав у своїй праці "Основи філософії права", при цьому критикував основні доктрини західноєвропейської теорії та права. Вчений зауважував, що загальна теорія держави була розроблена західноєвропейськими вченими впродовж XVIII–XIX ст., базуючись на політичній історії країн Західної Європи, й, була за змістом теорією сучасного західноєвропейського суспільства.

З цього приводу М. Алексєєв писав, що "Російські вчені, які вийшли із західних шкіл, перенесли свої міркування та думки західноєвропейської теорії держави і права на російський лад, тим самим надали принципам цієї теорії нормативне значення" [17, с. 13–14]. Тому наше державотворення в працях найвидатніших його представників (Ф. Кокоскін, Н. Лазаревський) набуло рис політичної європеїзації російської держави [17]. М. Алексєєв зазначав, що неможливо зрозуміти сутність держави і права, коли будувати цю теорію тільки на фундаменті західноєвропейської політичної історії, не використовуючи досвід еволюції державотво-

рення інших цивілізацій та тисячолітній досвід історії культур народів світу. "Неможливо будувати загальну теорію держави на досвіді останніх ста років європейської історії та відкидати тисячолітній досвід історії інших культур, – зазначав він. – Така теорія буде всім, але не наукою" [17, с. 17]. М. Алексєєв порівняв вчення про державну територію з висновками новітньої геополітики, зокрема із геополітичною характеристикою Росії, яку висунули євразійці. Росія – Євразія визначається ним, як "держава-мир" [18, с. 188], на відміну від "держав-волостей", "земель" тощо. У вченні про народ обґрунтовується думка про державу як колективну особистість – "багатолюдську" або "симфонічну" [18, с. 285].

Вчений спробував ввести в євразійську теорію держави і права нові терміни. Поняття "ідеократії", на його переконання, означало створення такого соціального та державного устрою, в основі якого лежала єдина державна ідея. "Ідея-правителька", згідно М. Алексєєва, – це ідеологія суспільства, що перевтілювалась в державу ідеократичного типу, зокрема, на зміну класовим організаціям повинні прийти організації корпоративного, професійного та територіального характеру. Головна ідея в працях М. Алексєєва – це ідея "демократичної" держави. Він різко критикував різні моделі фашистського режиму, підкреслюючи, що "євразійство завжди боролось з насадженням в Росії фашизму, оскільки вчений уявляв його західним продуктом". Євразійська держава, за оцінкою М. Алексєєва, відрізнялась від усіх форм держави тим, що вона повинна була бути "демократичною та гарантійною".

Правова доктрина М. Алексєєва стала однією із складових комплексної євразійської концепції, що запропонувала євразійський погляд на проблему становлення держави і права, висувуючи такі її положення, як "знання методології права та праворозуміння", авторитет правової культури та правового менталітету, взаєморозвиток права та держави, формування правової системи Росії у відповідності з правовою культурою та правовим менталітетом російського народу та інших народів [19, с. 84].

Континент Євразія, в дослідженнях євразійців, – це ідея третього географічного та політичного континенту; простір, ідея, пов'язана з ідеєю культурної єдності народів, що проживають і співіснують, творять історію Євразії. Марлен Ларюель у праці "Идеология русского евразийства или мысли о величии империи" підкреслював, що євразійство повною мірою використало високий рівень освіченості своїх послідовників, саме це давало можливість євразійцям вести полеміку євразійської єдності на науково-теоретичному рівні. А геополітичні, етнологічні, лінгвістичні, правові, філософські та культурно-історичні погляди були джерелами і засобами, що доводили єдність Євразії та становлення євразійської науки, яку вони намагалися витворити [20, с. 5].

Наукове ядро євразійців було неоднорідним, воно сформувалося на міждисциплінарному рівні, охоплюючи економіко-географічний, геополітичний, державотворчий, філософський, історичний, етнологічний та культурологічний виміри. Як зазначав Марк Рєєв, євразійці сформували нову систему поглядів на російську історію та культуру, що стала основою цілісної концепції, відобразивши осмислення ідеї простору та історичного розвитку; вона обґрунтувала теорію етногенезу, показала роль "симфонічної особистості" в суспільстві, а також визначила вплив культури на становлення держави і права.

Саме тому погляди євразійців продемонстрували комплексний характер проблем культури й природи, людини і суспільства в їх нерозривному взаємозв'язку. Кожен із вчених-євразійців, зокрема і М. Алексєєв, зробили вагомий внесок у створення євразійської концепції держави і права. Хоча вона мала й незавершений характер, проте її ідеї й положення стали досить плідними, досліджуються і набувають нового осмислення на сучасному етапі розвитку історичної та правової думки.

Список використаних джерел

1. Пишун В. Политическая философия евразийства. – М.: Владос, 2003. – 235 с. 2. Новоженіна, И. В. Государственно-правовое учение Н. Н. Алексєєва: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность – 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений. – Уфа, 2002. – 22 с. 3. Поляков А. Розочарований странник (Н. Н. Алексєєв и идея государства). – М., 2003. – 10 с. 4. Овчинников А., Овчинникова С. Евразийское правовое мышление Н. Н. Алексєєва. – Ростов-на – Дону: И-во: СКНЦВШ, 2002. – 264 с. 5. Дегтярев А. Философско-правовая концепция евразийства: бремя исторического выбора // Философия права. – 2001. – № 1 (3). – С. 10–15. 6. Оборотов Ю. Общеправовое развитие и

евразийская правовая семья. – Философия права, 2001. – № 1 (3). – С. 24–32. 7. Томсинов В. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 13–21. 8. Бутаков Я. Алексеев Н. Евразийская концепция государства и права // Феноменологическая теория права Н.Н. Алексеева. Коммуникативная концепция права (проблемы генезиса и теоретико-правового обоснования). – <http://prava.ya.ru//udi/450/2511> – 4.10.07. 9. Бернадский Г., Соболев В. Н. Н. Алексеев // Основы философии права. – 1999. – № 1. – С. 8–15. 10. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 5765. – Оп. 1. – Спр. 1. – 157 арк. 11. ГАРФ. – Ф. 5765. – Оп. 1. – Спр. 4. – 257 арк. 12. Алексеев Н. Духовные предпосылки евразийской культуры – М.: "Аграф", 2003. – 625 с. 13. Алексеев Н. Общая теория государства. – Прага, 1925. – Вып. 1–2. – С. 20–95. 14. Алексеев Н. О гарантийном государстве // Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. – М., 1998. – 625 с. 15. Алексеев Н. Религия, право и нравственность. – Париж, 1930. – 167 с. 16. Алексеев Н. Основы философии права. – Прага: Пламя, 1924. – 257 с. 17. Алексеев Н. Теория государства. Теоретическое государствоведение. Государственное устройство. Государственный идеал. – Париж, 1931. – 625 с. 18. Лубенский С. Евразийская библиография 1921–1931. Путеводитель по евразийской литературе // Утверждение евразийцев. – Париж, 1931. – 325 с. 19. Томсинов В. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции // Законодательство, 2002. – № 3. – С. 142–148. 20. Ларюэль М. Идеология русского евразийства или мысли о величии империи. – М.: Наталис, 2004. – 289 с.

Oksana Pavlyuk

EURASIAN VIEW N. ALEKSEEV BY PROCESS STATE OF THE TWENTIETH CENTURY.

The article deals evraisia concepit N. Alecseeva of the Russia state and low in 20th-30th concerning. The scientist is original evraisia concepit of the Russia state and low.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (100)"01/17":322

Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко

ДЕРЖАВА ТА ЦЕРКВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ (I–XVIII СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано дослідження В.О. Ореховського, що розкриває місце і роль державної влади у процесах конфесійних трансформацій на території Європи протягом I–XVIII ст.

Ознаками сучасного матеріального і духовного буття є системність, цілісність та інтегративність. У філософському контексті ці категорії не є новими, адже останні сягають праць О. Конта та Е. Дюркгейма. Системний підхід на теоретичному рівні постає як спосіб наукового пізнання, що потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим, властивості якого визначають на основі властивостей елементів. Під таким кутом зору можна сприймати рецензоване дослідження В.О.Ореховського "Держава та Церква в європейському просторі (I–XVIII століття)".

Слід зауважити, що упродовж історії людства, церковна діяльність виступала у двох видах: внутрішньому, який передбачав дії, що спрямовувалися перш за все на внутрішній світ людини, та зовнішньому, що пов'язував Церкву із світським середовищем, проявлявся у взаєминах із державною владою. Автора монографії найбільше цікавила саме ця, зовнішня сфера, адже такі дві могутні сили (церква та держава) значною мірою визначали, визначають і, на нашу думку, будуть визначати "обличчя" світової цивілізації.

Рецензована праця побудована за проблемно-хронологічним принципом. Її структура обумовлена логікою історичного дослідження, що впливає з його мети і основних завдань. Отже, вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, іменного покажчика, англійського резюме.

Авторський вступ обґрунтовує актуальність, хронологічні та географічні рамки, визначає мету та завдання дослідження, наукову новизну результатів та їх теоретичну і практичну значимість.

Перший розділ роботи традиційно репрезентує історіографію та комплекс джерел, що стосується теми дослідження.

Основою монографії визначено опубліковані й неопубліковані матеріали. Огляд джерел із теми – це, по суті, глибокий аналіз значення того чи іншого виду і можливість його використання у процесі дослідження проблеми. Зваженим і фаховим є підхід до класифікацією джерел за їх видовою ознакою: першу їх групу складають офіційні документи польського, римського та українсько-білоруського походження (королівські універсали, привілеї, жалувані грамоти і т.п.; папські булли, бреве, постанови конгрегацій; рішення церковних соборів, постанови братств, розпорядження митрополитів, декларації, підписані духовенством); друга група складається із приватних актів – заяв, протестацій, угод окремих осіб, пов'язаних з тими чи іншими процесами у релігійно-церковному та суспільно-політичному житті; третю групу джерел склали кореспонденція. Вона дуже різноманітна. Це і листування папських нунцій із Римом, і європейських духовних та світських сановників, звернення, якими обмінювалися католицькі та православні ієрархи, братства, представники константинопольського духовенства, українсько-білоруська знать; четверта група джерел представлена публіцистичними, полемічними і проповідницькими творами, а у поодиноких випадках – працями агіографічного та історичного жанрів. Джерельною основою дослідження послужили праці В.В.Болотова, О.І.Брілліантова, А.В.Карташова, О.П.Лебедева, М.О.Скаблановича, В.І.Савви,

* Ореховський В.О. Держава та церква в європейському просторі (I–XVIII століття): Монографія. – Чернівці: Прут, 2008. – 224 с.

М.Ф.Каптерева, Б.О.Успенського, Є.Є.Голубинського, М.М.Покровського, М.М.Нікольського, Р.Г.Скриннікова, Л.А.Андрєєвої, М.Ф.Юрія, Б.М.Флорі та ін.

Поєднання широкої бази джерельного матеріалу дало автору змогу уникнути однобічного висвітлення подій, фактів, глибше зрозуміти провідні тенденції окремих етапів у розвитку церковно-державних відносин.

Другий розділ рецензованої книги присвячений періоду, хронологічні рамки якого охоплюють тисячоліття (I–X ст.). Коло питань, що розглядаються тут автором, є наступним: виникнення та еволюція християнської "намісницької" моделі сакралізації влади; місце та роль церкви у римському та візантійському суспільствах, характер відносин між світською та духовною владою; структура перших християнських громад та їх духовне життя; еретичні вчення та боротьба із ними ортодоксальної церкви та імператорської влади; Вселенські собори та їхня роль у формуванні догматів та віровчення. Автор слушно підкреслює, що упродовж раннього періоду свого існування (I–IV ст.) християнство пройшло складний шлях від нечисленних общин, переслідуваних владою, до єдиної визнаної державою релігії. Римський світ (*Orbis Romanus*) поступово перетворюється на світ християнський (*Orbis Christianus*), в якому парадоксально поєднувалися ідея християнства та ідея держави, утворюючи систему політичної ортодоксії.

Предметом розгляду третього розділу є процес еволюції церковно-державних відносин від епохи "Високого" Середньовіччя до Нового часу. Особливу увагу дослідник звертає на існування двох форм намісницької влади: папоцезаризм – для латинського Заходу і цезарепапізм – для грецького Сходу. Заслуговує на схвалення прагнення автора прослідкувати та описати конкретні спроби унійного об'єднання між католицькою та православною конфесіями, проаналізувати причини невдач, пов'язаних з цими процесами.

Проблема взаємин держави і церкви представляє неабиякий науковий інтерес не тільки для вивчення загальноєвропейської історії, але і для історії України як невід'ємної частини світового процесу. Цьому присвячений четвертий, завершальний розділ монографії, що пов'язаний із історією церковно-державних взаємин на українських землях упродовж X–XVIII ст. (від періоду Київської Русі до часу політичного та церковного підпорядкування більшої частини території України владі російського імператора та Московського патріархату).

Досліджуючи це питання, дослідник звернув основну увагу на те, що появі церковної організації на Русі передувало виникнення держави з її органами влади та територіальною структурою. В цьому проявилася головна відмінність державно-церковних відносин у Київській Русі від тих, які склалися в інших державах, де церковні організації брали участь у формуванні та розвитку державності з раннього часу, що наклало безумовний відбиток і на характер цих держав, і на саму діяльність церкви.

На думку дослідника, київське християнство не сприйняло візантійської ідеї теократії і цезарепапізму, протидіяло намаганням Константинопольського патріарха поставити під свою юрисдикцію Київську митрополію, в той же час не відкидаючи його духовної допомоги новоствореній церкві. Після занепаду Давньоруської держави саме церква відіграла головну роль в зміцненні етносу русичів в умовах іноземної різноконфесійної влади на українських землях.

Розглядаючи унійні настрої польсько-литовської доби та Берестейську церковну унію 1596 р. як втілення спроб церковного порозуміння, автор монографії цілком справедливо відзначає, що замість миру рішення Берестейського собору залишили у спадок розколоту Київську митрополію, що складалася фактично з двох церков: наділеної офіційним статусом греко-католицької та напівлегальної, православної, не визнаної урядом країни.

Висвітлюючи подальшу історію української церкви (упродовж першої половини XVII ст.) особлива увага звертається на постать київського митрополита П. Могили. Дослідник підкреслює, що саме успішна реформаторська П. Могили підготувала православну церкву до конкуренції з католицькими та протестантськими суперниками, надала Київській митрополії статусу найбільш самостійної та авторитетної за весь час свого існування.

Розглядаючи історичні події другої половини XVII–XVIII ст. В. Ореховський зазначає, що це був період поступового занепаду самостійної української церкви. Етатистські та централізаторські тенденції, що були притаманні абсолютистському режимові, який формувався в Росії вже з другої половини XVII століття, зумовили неухильний процес інкорпорації Київсь-

кої митрополії до державно-політичної системи та до російської церкви. Позбавлена релігійної ідентичності Україна мала позбутися й ідентичності національної. Залишившись без особливої церковної традиції і канонічної автономії, Україна і з етнічного погляду стала для імперської влади частиною Росії.

На підставі осмислення значного масиву наукової літератури та джерельного матеріалу з допомогою сучасних теоретико-методологічних підходів до історії державно-церковних відносин автор зробив узагальнення та висновки. Головний із яких полягає у тому, щоб цілком деполітизувати релігійне життя неможливо. Однак наше сьогодення вимагає відмовитися владі від використання релігійних організацій для здійснення власних політичних проєктів та сприяти створенню умов, що дозволили б релігійним організаціям виконувати властиві їм суспільні функції. Тому для держави є надзвичайно важливим дотримання принципів світської держави, що передбачає рівність всіх конфесій перед законом.

У цілому монографія В. Ореховського – дослідження на потребу часу і тому воно становитиме значний інтерес не тільки в науковому середовищі, а й для широкого загалу читачів.

Mykola Alexievets, Sergiy Bondarenko

OREHOVSKYI V.O. THE STATE AND CHURCH IN EUROPEAN SPACE (I–XVIII CENTURIES): MONOGRAPH. – CHERNIVTSI: PRUT, 2008. – 224 P.

Orehovskyi V.O. research, exposes a place and role of state power in the processes of confessions transformations on territory of Europe during I–XVIII centuries.

УДК 94 (477)

Павло Коріненко

КОРНОВЕНКО С. В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ ТЕРИТОРІЯХ (1919–1920 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919–2000-Х РР.

У статті прорецензовано монографію С. Корновенка, наголошено на основних напрямках аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля підконтрольних їм територіях (1919–1920 рр.).

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії та історіографічних досліджень. Адже історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямків, репрезентованих в історичній науці, зміну наукової проблематики досліджень, зумовленість історичного процесу. Історіографія виступає і в ролі своєрідного "рушія" поступу історичної науки.

У рецензованій монографії С. В. Корновенко, на наш погляд, досить глибоко і всебічно здійснив аналіз історіографії з конкретної історичної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр. У монографії з'ясовано стан наукового вивчення проблеми, охарактеризовано джерельну базу, обґрунтовано авторську періодизацію історіографічного процесу, розкрито тенденції розвитку та закономірності нагромадження, рівень науковості історичних знань із аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.

С. В. Корновенко цілком слушно вважає, що загальною рисою перших історіографічних праць було те, лише окремим авторам вдалося вийти за межі реального укладання бібліографічних оглядів [1]. За відносно короткий проміжок часу (з другої половини 1950-х – до початку 1970-х рр.) за підрахунками С. В. Корновенка було опубліковано понад 150 історіографічних праць, у яких висвітлювалися історіографія історії окремих питань революції, регіональної історіографії. На думку С. В. Корновенка сучасний етап розвитку історіографії досліджуваної проблеми тісно пов'язаний із тими суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями, яких зазнало українське суспільство і українська державність на початку 1990-х років.

У першому розділі монографії автор аналізує точки зору В.Плетенева щодо вирішення аграрного питання стосовно необхідності інтенсифікації сільського господарства, голови земельної комісії при Особливій нараді В.Колокольцева, який вважав, що опорою білогвардійської влади мали стати не поміщики, а економічно сильне селянство [2, с. 39].

Найзапеклішим супротивником білогвардійських урядів в Україні були більшовики. Вони здобули військову перемогу над білогвардійцями і утвердили свою владу в Україні. Радянська історична наука не полишала жодних можливостей на виправдовування аграрної політики білогвардійських урядів.

У рецензованій монографії цей період історіографічної спадщини зайняв досить вагоме місце. Ретельно опрацювавши значний масив історичної літератури С. В. Корновенко дійшов висновку, що попри майже 70-річний проміжок часу в радянській історіографії оцінки аграрної політики білогвардійських урядів в Україні практично не змінювалися. Автори усіх праць сходилися на тому, що їхня аграрна політика мала чітко виражений поміщицький інтерес і не враховувала економічних інтересів українського селянства. С. В. Корновенко не погоджується з такою "одностайною" позицією радянських істориків і вважає, що витоками цієї тези є точка зору В.Леніна, висловлена ним у "Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним". Спираючись на архівні матеріали С. В.Корновенко засвідчує, що П.Врангель з метою обмеження землеволодіння поміщиків усунув їх від купівлі-продажу землі [2, с. 50].

Разом з тим С. В.Корновенко не ухиляється й від виявлення і інших слабких сторін у наукових працях, присвячених аграрній політиці білогвардійських урядів в т.ч. щодо "затеоретизованості" проблеми. Це стосується наукових праць С. Піонтковського, М.Павлова та ін. [2, с. 53–55]. Ще однією проблемою, яку виявив С. В.Корновенко в працях багатьох радянських дослідників, в т.ч. М. Супруненка було те, що вони ототожнювали поняття "поміщицька власність на землю" з поняттям "приватна власність на землю" [3].

Із рецензованої монографії видно, що процес нагромадження історичних знань відповідав потребам партійно-державної ідеології, політики. Більшості наукових праць із історії аграрних перетворень властиві поверховість, примітивний соціологізм, ідеологічна упередженість. Навіть в таких фундаментальних працях, як "Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр." оцінки аграрної політики білогвардійських урядів залишилися без змін. Апологетичний та професійно-кон'юнктурний напрямки були переважаючими в дослідженнях цієї проблеми.

Лише з початком перебудовних процесів з'явилися перші критичні наукові праці, публіцистичні матеріали щодо аграрної політики білогвардійців і мала місце спроба з опорою на архівні матеріали об'єктивно оцінити аграрну політику білогвардійських урядів. До них С. В. Корновенко відносить праці С. Карпенка, І. Рибалки та ін. При цьому автор рецензованої монографії зауважує, що понятійно-категоріальний апарат все ще залишався незмінним. Як у 1960 – на початку 1990-х років, так і в 1985–1991 рр. історики оперували такими поняттями, як "денікінська диктатура", "біла диктатура", "неомонархізм" тощо.

У пострадянський період історіографічний процес набрав нових ознак, відкрилися можливості для об'єктивного дослідження багатьох наукових проблем, в тому числі і аграрної політики білогвардійських урядів. Ці аспекти досліджуються С. В. Корновенко в четвертому розділі рецензованої монографії. На його думку, саме відтепер почали зникати стереотипи минулого. Цьому позитивному процесу сприяли проведені в 1990-х рр. наукові конференції в Києві, Сімферополі, Дніпропетровську, присвячені Українській революції 1917–1920 рр. Окрім того, на думку С. В. Корновенко, неабиякий вплив на подальший розвиток знань з цієї проблеми справляють Всеукраїнські симпозиуми, що періодично відбуваються в Дніпропет-

ровському, Черкаському університетах, Українській сільгоспакадемії, а також єдиного в Україні фахового спеціалізованого видання з селянської проблематики "Український селянин" (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького).

Проаналізувавши весь масив історичної літератури, С. В. Корновенко прийшов до висновку, що сучасна українська історіографія аграрної історії трансформувалася в окремий напрям історичного пізнання історії України і має вагомий здобутки. Аграрна політика білогвардійських урядів є актуальним напрямком, оскільки вона була однією із спроб за умов революційних потрясінь провести відмінну від соціалістичної аграрну політику, скеровану на формування селянина-власника, високоєфективного виробника сільськогосподарської продукції. Тому то С. В. Корновенко дійшов думки, що саме тому їхня політика викликає неабиякий інтерес у сучасних дослідників.

Рецензована монографія є першою, і на наш погляд, досить вдалою спробою історіографічного аналізу історії аграрної політики білогвардійських урядів в Україні. С. В. Корновенко в своїй монографії дослідив документальні джерела, узагальнюючі дослідження з історії України, аграрну історію України, Українську революцію 1917–1920 рр., монографії, дисертації сучасних українських і російських, зарубіжних авторів, присвячені аграрній політиці білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях та дотичним до цієї теми питанням, наукові статті, довідники, матеріали наукових зібрань, "круглих столів", конференцій тощо.

Дослідження С. В. Корновенка виконане з дотриманням методологічного інструментарію, характерного для історіографії як галузі історичної науки, визначено авторське розуміння таких ключових понять, як "білий рух", "білий рух в Україні", "білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля", "аграрна політика", "аграрне питання".

Разом з тим нам видається, що в рецензованій монографії забагато місця приділено сюжетам про аграрну політику радянської влади в Україні в 1919–1920 рр., хоч і робить це автор, спираючись на величезну джерельну базу. В майбутньому С. В. Корновенку варто більше уваги звернути на те, чи повною мірою в історичній літературі з'ясовані причини несприйняття Н. Махном аграрної політики А. Денікіна, П. Врангеля; у якій мірі дослідники враховують специфіку аграрної політики з боку військових урядів у час військових дій. Адже вони були змушені в передусім вирішувати військові проблеми.

Таким чином, можемо констатувати, що рецензована монографія С. В. Корновенка стала значною подією в сучасній українській історичній науці, вносить вагомий вклад у дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних українських територіях у 1919–1920 рр. Цінність цієї наукової праці підсилюється й тим, що в ній чітко окреслені перспективи наукового дослідження проблеми, в т.ч. продовольчої політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, нового осмислення потребують сюжети щодо відносин Особливої наради, уряду Півдня Росії, військових із українським селянством та ін.

Список використаних джерел

1. Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны // Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг. Сборник статей. – М., 1974. – С. 171.
2. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
3. М. Супруненко. Із історії боротьби більшовиків України проти Денікіна: Дис... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа. – 1942. – С. 129.

Pavlo Korinenko

KORNOVENKO S. AGRARIAN POLICY WHITE GOVERNMENT A. DENIKIN, P. WRANGEL ON THE TERRITORY UNDER (1919–1920): HISTORIOGRAPHIC PROCESS 1919–2000

The article review monograph S. Kornovenko, highlighted the main directions of agrarian policy of the Governments White A. Denikin, P. Wrangel controlled their territories (1919–1920).

УДК 94 (477)

Анатолій Чабан

**РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС МОНОГРАФІЇ С. КОРНОВЕНКА
“БІЛИЙ РУХ ПІВДНЯ РОСІЇ: АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ А.
ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ (1919–1920 РР.)” – ЧЕРКАСИ, 2009. –
440 С.**

У статті прорецензовано рукопис монографії, наголошено на основних проблемах розвитку білогвардійського руху на Півдні Росії, охарактеризовано аграрну політику А. Денікіна та П. Врангеля.

За сучасних умов розвитку суспільно-політичної та національної культури в Україні, зростає роль та значення історичної науки, фундаментальних наукових досліджень актуальних історичних проблем. Ураховуючи це, а також ту непересічну, унікальну роль, яку на всіх етапах української історії відіграло селянство України, поява рецензованої монографії – цілком на часі. Її автор звернувся до аналізу маловивченої теми – аграрної політики, яку на території українських губерній в роки революції та громадянської війни проводили уряди А. Денікіна, П. Врангеля.

Структурно робота складається з п'яти розділів. Кожен із них стосується певного компонента такого багатоаспектного явища, як аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Схвалення заслуговує вдала, як на нас, періодизація історіографічного процесу, запропонована С. Корновенком, а також класифікація історіографічних та історичних джерел. Дослідник аргументовано довів, що історіописання з обраної ним для вивчення теми позначене як загальними тенденціями становлення історичних знань в УРСР, так і специфічними, властивими лише процесу нагромадження знань з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. У такому контексті науково значущою є обґрунтована С. Корновенком теза стосовно того, що саме 1960 р. є межею початку третього підперіоду радянської історіографії з обраної ним для вивчення проблеми.

Позитивним є і те, що автором рецензованої монографії з урахуванням сучасних методологічних підходів визначено сутність таких понять, як “білий рух”, “білий рух Півдня Росії”, “білий рух в Україні”, “уряди А. Денікіна, П. Врангеля”, “території, на які поширювалася влада білого руху Півдня Росії”, “підконтрольні українські території”, “аграрна політика”, “аграрне питання”. Адже для історичного дослідження історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919–1920 рр. ключовим є його поняттєво-категоріальне забезпечення, що виконує важливі методологічно-пізнавальні функції.

До переваг монографії однозначно зараховуємо і те, що її автором з'ясовано, що 1919 р. А. Денікін, Особлива нарада комплексно підходили до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи його соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Вони наріжним каменем своєї аграрної політики вважали інтенсифікацію сільського господарства як галузі, покращення матеріальних статків селянства як гаранта існування оновленої моделі російської державності, повноправного суб'єкта соціально-економічних, суспільно-політичних відносин. Зміст “Декларації генерала Денікіна з земельного питання”, аграрного законопроекту О. Билимовича-В. Челіщева відповідали основним тенденціям вирішення аграрного питання в європейських країнах, мали спільні положення з вітчизняними аналогами.

С. Корновенко на підставі аналізу історичних джерел, опрацьованих ним в архівах України та Російської Федерації, обґрунтував і переконливо показав, що наміри лідерів білого руху Півдня Росії у 1919 р. із облаштування тилу носили конструктивний, проселянський характер, їхній зміст співпадав із сутністю “політичної програми” селянства. На підставі контент-аналізу діловодної, офіційної та іншої документації, автор рецензованої монографії аргумен-

товано стверджує, що лідери білого руху Півдня Росії денікінського етапу його історії дотримувалися позиції діалогу із селянством, юридично закріплюючи його.

Не викликає сумнівів і теза С. Корновенка стосовно того, що вже у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, яку він розумів широко. Варто погодитися з дослідником у тому, що головнокомандувач насамперед прагнув, реалізуючи аграрну політику, досягти покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкувати відносини землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшити агрокультуру; спрямувати селянську ініціативу у конструктивно державне річище; налагодити взаємовигідний для селян та інших категорій населення товарообмін, пом'якшити, якщо не усунути, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; "вирвати з рук" більшовиків ідеологічну зброю; поновому переконати селян у тому, що білі-врангелівці справді опікуються їхніми проблемами; покращити імідж врангелівського режиму на міжнародній арені.

Логічний виклад проблеми у монографії гармонійно доповнюється таблицями. У них представлено статистичні та інші дані, які підтверджують узагальнення та висновки, що містяться у роботі. Всі вони належним чином прокоментовані дослідником.

У рецензованому дослідженні С. Корновенко вдається до зіставлень, виявляючи у такий спосіб специфічні риси аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, порівняно з подібними заходами інших військово-політичних режимів, що боролися за владу в Україні в 1917–1920 рр., а також європейським досвідом вирішення аграрного питання. Варто зазначити, що проведений автором порівняльний аналіз – коректний, некон'юнктуний. Водночас, на нашу думку, досліднику варто було б, зіставляючи законодавство аграрних реформ урядів А. Денікіна та П. Врангеля з тогочасними європейськими та вітчизняними аналогами, згадати і про, скажімо, аграрне законодавство уряду О. Колчака.

Таким чином, монографія С. Корновенка "Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)" – самостійне, наукове дослідження, виконане на високому науковому рівні. Його практичне значення полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, що містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919–1920 рр. Результати дослідження можна використовувати для написання спеціальних та узагальнювальних робіт із історії революції та громадянської війни, аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Все наведене дозволяє рекомендувати монографію С. Корновенка до друку.

Anatoliy Chaban

REVIEW OF MANUSCRIPT MONOGRAPHS S. KORNOVENKO "WHITE MOVEMENT SOUTH RUSSIA: AGRARIAN POLICY OF THE GOVERNMENT OF DENIKIN, P. WRANGEL (1919–1920)" - CHERKASY, 2009. – 440 P.

The article prouetsenzovano manuscript books, highlighted the fundamental problem of movement White movement in Southern Russia, characterized agricultural politics A. Denikin and P. Wrangel.

УДК 94 (477)

Олег Полянський

**КАППЕЛЕР АНДРЕАС. РОСІЯ ЯК ПОЛІЕТНІЧНА ІМПЕРІЯ:
ВИНИКНЕННЯ. ІСТОРІЯ. РОЗПАД. / ПЕР. З НІМ. – ЛЬВІВ, 2005. –
360 С.**

У статті проаналізовано працю німецького історика Андреаса Каппелера "Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад".

В "Наукових записках" ми вже мали змогу розповісти про цікаву працю німецького історика А. Каппелера "Мала історія України", а сьогодні мова піде про ще одну його книгу, назва якої внесена у підзаголовок статті. Отже, Росія – як поліетнічна імперія. Актуальність саме такого дослідження сьогодні набуває особливого значення. І не лише через нинішні непрості російсько-українські взаємини, а й взагалі – внаслідок нового курсу путінсько-медведевської Росії, їх намагань повернутись до імперської традиції. З другого боку, очевидно, книга німецького автора, на жаль, є невідомою німецькому канцлеру А. Меркель – уродженці НДР – сателіта імперського СРСР. Адже серед нинішніх європейських держав саме Німеччина та Франція, крім Росії, чинять найбільший опір руху України на Захід. Те, що антиукраїнська позиція Росії та Франції має давню історію відомо, а от факт, що ще попередній канцлер Шредер міцно "присадив" Німеччину на російську "газову голку", лише підтверджує теперішня поведінка Меркель.

Але, повернемося до монографії А. Каппелера "Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад". Основний зміст книги висвітлює роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії. Один з основних постулатів праці є ствердження відсталості імперського центру порівняно із західним пограниччям, тобто Україною, Польщею, Прибалтикою, Фінляндією та ін. Як зауважує у передмові Я. Грицак: "Невміння центру дати собі раду з національним питанням було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду імперії. ... Українцям належить винятково важлива роль як у побудові, так і розвалі Російської імперії...".

Книга А. Каппелера складається з дев'яти основних розділів, а також цікавого огляду "Зміни і тяглість у радянській поліетнічній імперії" та додатків. У них на основі величезної джерельної бази аналізуються проблеми взаємозв'язку Російської держави та її панівних еліт з населенням неросійських регіонів. Так, зокрема йдеться про збирання земель Золотої Орди в XVI–XVIII ст., російську експансію на Захід у XVII – на початку XIX ст. Власне у цьому розділі автор розглядає проблему входження великої частини України в середині XVII ст. до складу Московської держави. При цьому історик наголошує, що тут "уперше проявилася основна дилема російської національної політики: військово і політично сильніша Росія приєднала області з набагато розвиненішим суспільно-політичним устроєм, економікою і культурою, аніж у ній самій".

Як представник західної історіографії, А. Каппелер ставить й розглядає проблеми історії в нетрадиційній для більшості не лише читачів, а й дослідників спосіб. Наприклад, він аналізує т.зв. "доісторичну поліетнічну" Російську імперію в контексті її етнічного поділу і соціальної структури, міжетнічний поділ праці й специфічні функції неросіян у Російській імперії, опір неросіян і т.д. В книзі показано колоніальну експансію Росії на Схід у XIX ст., зокрема тривалі війни з ірськими народами Кавказу, завоювання і приєднання Середньої Азії, вилазки в Америку й на Далекий Схід.

Особливу увагу привертають ті розділи книги, в яких йдеться про національні рухи у XIX ст. Національні рухи, – зауважує дослідник, – це продукт, а рівночасно компонент фундаментального економічного, соціального, політичного й культурного трансформаційного процесу, який, починаючи від XVIII ст., котився Європою і світом та за яким закріпилося поняття "мо-

дернізація". Він поділяє національні рухи на три фази: А) культурного пробудження; Б) національної агітації; В) масового руху й зазначає, що принципове значення має класифікація ("розрізнення") націй на т.зв. "великі" або ж "старі" і "малі", або "молоді". До перших Каппелер зараховує росіян, поляків, грузинів, кримських татар, а других – українців, білорусів, литовців, естонців, латишів, фінів. Останні були майже виключно селянськими народами, якими керували еліти іншого етносу. При цьому, історик наголошує, що в українців уже на початку XIX ст. в національному русі розпочалася фаза А, яка надто затягнулася, особливо в підросійській Україні, тоді, як в південно-західній Україні, уже 1848 р. й остаточно у 60-х рр., розвинулась фаза Б, з широкою мережею організацій та українською пресою. Лише в 1890-х рр. український національний рух в Російській імперії досягнув фази Б. Якщо український національний рух у Галичині став масовим уже на початок XX ст., українцям в Росії це вдалося аж у 1917 р.

Надзвичайно цікаві спостереження А. Каппелера про грузинський та вірменський національні рухи: "Очевидно, соціально занепадаючий грузинській аристократії марксизм видався зброєю, придатною в боротьбі проти її ворогів – вірменської буржуазії і російських урядників", а також національне пробудження росіян: "росіяни були "старою" нацією з власною знаттю, високорозвиненою культурою й літературною мовою, а також на відміну від інших народностей імперії – зі своєю державою. Однак Росія була не національною державою росіян, а династично-становою легітимною поліетнічною імперією і хоч імперський патріотизм, що скріплював її, мав деякі спільні з етнічною свідомістю росіян елементи (православ'я, спільна історія й культура), понаднаціональні риси держави переважали".

Безсумнівний інтерес читачів книги викличе параграф "Від інтеграції та асиміляції до відмежування й дискримінації: євреї в ролі "офірного цапа"". Автор аналізує політику російської імперії щодо єврейського питання: спроб інтеграції євреїв, дискримінаційні закони, погроми, взаємини з іншими етносами і т.д.

Висновки історика полягають в тому, що російська політика щодо етносів Російської імперії від 1831 р. виявила тенденцію до зростання репресій і посилення уніфікації та щораз далі відходила від традиційних зразків визнання статус-кво, співпраці з лояльними елітами. В 60-х роках XIX ст. на передній план висувуються адміністративна уніфікація і мовно-культурна русифікація – "під найсильнішим тиском перебували українці та білоруси". Концептуально важливою є теза А. Каппелера про неповну соціальну структуру т.зв. "молодих народів" Європи, до яких належали й українці, 90 % яких були селянами, а міська дрібна буржуазія сформувалася лише в естонців, латишів і фінів. Власне ця теза історика дає ключ до розуміння чому українці у вирішальні періоди історії втрачали свій шанс збудувати національну державу. Нечисленність національної верхівки землевласників, буржуазії, інтелігенції, тобто національної еліти, яка в процесі державотворення відіграє вирішальну роль, знижували шанси українців в боротьбі за національну державність. Чужі еліти нав'язували українському суспільству свої, тобто неукраїнські, ідеї та ідеології, що приводило до духовного роззброєння українців. Важливо підкреслити, що на жаль, цей процес триває й сьогодні. Ми не знаємо національного складу Верховної Ради, Кабінету міністрів, секретаріату Президента; у нас немає національного цензу при формуванні цих структур, тобто пропорційного до національного складу населення України представництва у всіх органах влади.

Але, повернемося до рецензованої праці А. Каппелера. Висновки автора здебільшого мають виходи на сучасні проблеми. Так, наприклад характеризуючи ситуацію в Південно-Східній Україні, він зазначає, що Донецький басейн та Кривий Ріг забезпечували наприкінці XIX ст. половину виробництва чавуну та сталі імперії, але "участь українців у бурхливому розвитку цих регіонів була мінімальною, виразно домінували іноземні підприємці та російські робітники. На Правобережній Україні розвивалась в першу чергу цукроварна промисловість за участі єврейських купців і польської шляхти та переважно українських сезонних робітників". Далі автор звертає увагу на спеціалізацію Лівобережної України з вирощування технічних культур, зокрема тютюну, а південної – на вирощуванні зернових; а також на провідному становищі євреїв у сфері торгівлі та кредитування – в Україні вони становили 80,8 %.

Називаючи Росію поліетнічною імперією, А. Каппелер наголошує: "ані царська імперія, ані згодом Радянський Союз не спроможні були перетворити численні, похалцем заковтнуті шматки". Справді, вирішальну роль у розвалі їх обох відіграло невирішеність національного

питання, зокрема українського: "українське питання стало центральною проблемою Тимчасового уряду, а згодом більшовиків".

Т.зв. "радянський період" у книжці А. Каппелера подається у стислому огляді під назвою "Зміни і тяглість у радянській поліетнічній імперії". Принципово важливим є висновок дослідника, що "Збирання земель царської імперії більшовики здійснювали випробуваними методами батога й медяника та *divide et impera* (з використанням соціальних та етнічних антагонізмів). Їхні дії визначалися в першу чергу жадобою влади та світовим революційним експансіонізмом, а не гаслами про соціальне визволення пролетаріату і право народів на самовизначення". Автор аналізує методи і наслідки здійснення в СРСР непу, індустріалізації, колективізації, число жертв Голодомору 1932–1933 рр. визначає в 5–7 млн. осіб й робить висновок, що на кінець 30-х років радянські республіки було повністю взято під контроль центру. "Радянський федералізм, – пише він, – уже й раніше обмежений існуванням централізованої партійної організації, перетворився на пустопорожній фасад". Терор та політичні репресії практично повністю знищили нову політичну й інтелектуальну еліту неросійських націй, серед яких чи не найбільше потерпіла українська.

Але, попри все, саме національно-визвольні рухи прискорили розпад Радянського Союзу й привели до утворення незалежних держав. А. Каппелер закінчує свою книгу рядками про необхідність позбутися спадщини поліетнічної імперії, зокрема він зауважує: "Прийшов час національних держав, у яких спосіб мислення визначатиметься спогадом про царську "тюрму народів", перетворену за Сталіна в катівню, – спогадом про політичне та військове гноблення, економічні визискування й засилля чужої культури, які виходили з російського центру".

Oleg Polyanskyy

KAPPELER ANDREAS. OF A POLY EMPIRE: PREHISTORY. HISTORY. DECOMPOSITION. / PER. WITH HIM. - LVIV, 2005. - 360 S.

The article analyzes the work of German historian Andreas Kappeler *Russia as poly Empire: Prehistory. History. Decay!*.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Баран Ігор** – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Беднарська Олена** – аспірантка кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бездрабко Валентина** – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.
- Бровар Олександр** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Донецького національного університету.
- Білик Надія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Бильцан Оксана** – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Бистра Марія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бондаренко Сергій** – кандидат історичних наук, викладач Тернопільського національного медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Брицький Петро** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького Національного університету імені Ю.Федьковича.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василова Валентина** –
- Гальченко Світлана** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, заступник директора з навчально-методичної роботи Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету.
- Гладюк Тарас** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грещук Данута** – докторант Люблінського католицького університету.
- Дацків Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Земзюліна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зьомко Надія** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ілин Любомир** – спеціаліст групи зв'язків з громадськістю та міжнародних зв'язків Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Козинець Олександр** – здобувач кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.
- Кондратюк Любов** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравчук Леонід** – кандидат історичних наук, доцент Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка.
- Кузьмінець Наталія** – старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лишко Світлана** – здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Мацко Наталія** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мисик Володимир** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мовчан Олена**
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мотуз Валерія**
- Муц Оксана** – аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Павлюк**
- Парнета Оксана** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Пережест Олександр** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ЛДУФК
- Процик Ігор** – асистент кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка.
- Родіонова Лариса** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Тернопільського національного університету.
- Розумович Олеся** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Романенко Інна** –
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стрикун Ірина** – аспірантка Інституту історії України НАН України.

- Строєвус Ольга** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стряпко Іван** – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету.
- Терещенко Валентин** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Удалова Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.
- Фартушняк Юрій** – здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Храмова-Баранова Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету.
- Чабан Анатолій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чубіна Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.
- Чура Василь** – здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.
- Циганенко Лілія** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Шульга Наталія** – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Юрейко Павло**
- Юрчак Надія** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету.
- Якимович Богдан** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Яшан Оксана** – здобувач кафедри новітньої історії історико-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Світлана Липко	
УЧАСТЬ СЛОВІДСЬКИХ ПОЛКІВ В БОЙОВИХ ДІЯХ ПРОТИ ТУРКІВ У 1773 Р.....	4
Лілія Циганенко	
МОЛДАВСЬКІ ДВОРЯНИ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ДРУГА	
ПОЛОВИНА XVIII–XIX СТ.)	7
Наталія Мацко	
ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	13
Любомир Глин	
ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ СЕЙМОВОЇ	
ФРАКЦІЇ ТРЕТЬОЇ КАДЕНЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ В 1870–1876 РР.....	18
Микола Москалюк	
РОЗВИТОК БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В	
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	23
Олександр Козинець	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ	
ФОРМУВАНЬ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ	
XX СТ.	27
Інна Романенко	
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	33
Юрій Фартушняк	
РЕАЛІЗАЦІЯ ЦУКРУ, ВИГОТОВЛЕНОГО ЗАВОДАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В XIX –	
ПОЧАТКУ XX СТ.	38
Наталія Земзюліна	
КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:	
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД.....	50
Валентин Терещенко	
РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО ДРІВНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУ В РОКИ	
СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ.....	54
Оксана Бильцан	
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ XIX СТ. – 1914 Р.)	59
Наталія Шульга	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ ЖУКА В	
ГАЛИЧИНІ (1907–1914)	64
Ігор Баран	
ГАЛИЧИНА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ	72
Юрій Древніцький	
ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ	
ЗМАГАННЯХ 1914–1920 РР.	77
Богдан Якимович	
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПИСЬМЕННИКА-ПРОСВІТЯНИНА	
(ДО 140-РІЧЧЯ "ПРОСВІТИ")	82
Надія Білик	
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО	88
Ігор Дацків	
СТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	92
Надія Зьомко	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ	
МОЛОДІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПОЛОНІЗАЦІЙНИЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ	
ПОСПОЛИТОЇ (20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)	98

Ольга Мовчан	
СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ РОБІТНИКІВ УСРР В ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.).....	105
Наталія Кузьмінець	
СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНИХ КОМІСІЙ НА ПОДІЛЛІ У 20-ті РОКИ ХХ СТ.	116
Валерія Мотуз	
УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ В УМОВАХ НАСТУПУ ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	119
Іван Зуляк	
ДІЯЛЬНІСТЬ ГОСПОДАРСЬКОЇ ШКОЛА "ПРОСВІТИ" У МИЛОВАННІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	123
Віктор Савенко	
БОРОТБВА НТШ ЗА ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ В 20-Х РР. ХХ СТ.	139
Іван Стряпко	
ВПЛИВ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАКАРПАТТЯ 1920–1939 РР.	146
Оксана Муц	
ВИСВІТЛЕННЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНИМИ ВИДАННЯМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРОБЛЕМ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	151
Тетяна Лахманюк	
МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА "МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТБВИ УКРАЇНИ" В ПРАЗІ.....	155
Тарас Гладюк	
СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ (УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ОБНОВИ): ЇЇ ПРОГРАМА ТА ІДЕОЛОГІЯ.....	161
Андрій Кліш	
РАДІАНОФІЛЬСЬКІ ПОГЛЯДИ К. СТУДИНСЬКОГО	166
Оксана Яшан	
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ)	173
Олександр Перехрест	
ВІДРОДЖЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1943–1945 РР.: ЗДОБУТКИ ТА НЕ ВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ.....	176
Марія Бистра	
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1943–1945 РР.: ЖИТТЯ ТА ПРАЦЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	183
Тетяна Удалова	
СТАН ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА В 1943–1945 РР.....	188
Наталія Касьянова	
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1943 – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)	194
Олександр Бровар	
ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРНИКІВ ДОНБАСУ УПРОДОВЖ 1943–1955 РР.	199
Світлана Гальченко	
СКАСУВАННЯ КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ В ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ	205
Ярослав Секо	
ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ.....	211
Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко	
НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ.....	218
Володимир Мисик	
ФОРМУВАННЯ ІГОРЯ ГЕРЕТИ ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА ТА НАУКОВЦЯ.....	222

Руслан Чигур	
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ НА ДОВКІЛЛЯ, ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ТА ЕКОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1970–2000-Х РР.....	227
Василь Чура	
ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОМПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАПРИКІНЦІ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.....	231
Ольга Строевус	
СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК “МІФОЛОГІЗАЦІЇ” ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЕТА	235
Ігор Процик	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.....	239
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	243
Олена Храмова-Баранова	
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СЕРТИФІКАЦІЇ	244
Елла Бистрицька	
АКТИВІЗАЦІЯ УНІЙНИХ ПИТАНЬ У РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1917–1920 РР.....	247
Ірина Стрикун	
ЗАХІДНОБЛЮРУСЬКІ ЕТНІЧНІ ЗЕМЛІ У ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИЙ КОРДОН У 1919 Р.	252
Оксана Парнета	
ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПРОГОЛОШЕННЯ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ПОЛЬЩІ	257
Валентина Василюва	
ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В РУМУНІЇ ТА УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.	261
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	267
Володимир Окаринський	
“ТОВАРИСТВО МОЧЕМОРДІЯ” ЯК КОНТРАКУЛЬТУРНЕ УТВОРЕННЯ І ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1840-І РР.).....	268
Данута Грешук	
ТЕАТРАЛЬНИЙ ЛЬВІВ ТА ЙОГО ІСТОРІЯ.....	274
Лариса Родіонова	
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	278
Олена Беднарська	
НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ	283
Розділ 4. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ВИЦОЇ ШКОЛИ.....	288
Леонід Кравчук	
РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ТВОРЕННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	289
Любов Кондратюк, Олеся Розумович	
ФІЛОСОФСЬКА КЛАСИКА АНТИЧНОСТІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ	292
Надія Юрчак	
ПОХОДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ГАЛИЧИНУ	301
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	305
Микола Бармак	
ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ.....	306

Володимир Брославський ІСТОРОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1861 РР.....	315
Павло Юрейко МЕДІЄВІСТИКА В НАУКОВІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФРАНЦІШКА БУЯКА	321
Тетяна Чубіна ПРОСОПОГРАФІЯ ЯК МЕТОД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДУ ПОТОЦЬКИХ).....	328
Валентина Бездрабко ДИПЛОМАТИКА І ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: З ІСТОРИЇ РАЦІОНАЛЬНИХ СУДЖЕНЬ І ХИБНИХ ІДЕЙ	333
Оксана Павлюк ЄВРАЗІЙСЬКІ ПОГЛЯДИ М. М. АЛЕКСЄЄВА НА ПРОЦЕС ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	341
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	347
Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко ДЕРЖАВА ТА ЦЕРКВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ (І–ХVІІІ СТОЛІТТЯ).....	348
Павло Коріненко КОРНОВЕНКО С. В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ ТЕРИТОРІЯХ (1919–1920 РР.): ІСТОРОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919–2000-Х РР.	350
Анатолій Чабан РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС МОНОГРАФІЇ С. КОРНОВЕНКА “БЛИЙ РУХ ПІВДНЯ РОСІЇ: АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ (1919–1920 РР.)” – ЧЕРКАСИ, 2009. – 440 С.	353
Олег Полянський КАШЕЛЕР АНДРЕАС. РОСІЯ ЯК ПОЛІЕТНІЧНА ІМПЕРІЯ: ВИНИКНЕННЯ. ІСТОРИЯ. РОЗПАД. / ПЕР. З НІМ. – ЛЬВІВ, 2005. – 360 С.....	355
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	358

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – 366 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 05.05.2009 р. Підписано до друку 01.06.2009 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 36,85. Обліково-видавничих аркушів 46.
Замовлення 186. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

1. Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, інтервал 1,5, диск CD).
2. Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
3. Текст статті оформляється у такому порядку:
 - індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
 - ім'я, прізвище, по батькові автора (українською та англійською мовами);
 - назва статті (українською та англійською мовами);
 - анотація українською мовою (англійською);
 - текст статті;
 - для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
 - у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали надсилати за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. Громницького 1а, кафедра стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, e-mail: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника "Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"